INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN”

MATERIALE ȘI CERCETĂRI ARHEOLOGICE
SERIE NOUĂ, SUPPLEMENTUM III

IN MEMORIAM EUGEN NICOLAE

EDITAT DE
ROXANA DOBRESCU, AUREL VÎLCU

BUCUREȘTI
2025

COPERTA: Dan Iulian MĂRGĂRIT

MCA SERIE NOUĂ
SUPPLEMENTUM III

www.mcajournal.ro

Tehnoredactor: Ofelia COȘMAN
Secretar de redacție: Dana COSTIN

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României
In memoriam Eugen Nicolae / ed.: Roxana Dobrescu, Aurel Vîlcu -
Târgovişte: Cetatea de scaun, 2025
Conţine bibliografie
ISBN 978-606-537-820-9

I. Dobrescu, Roxana (ed.)
II. Vîlcu, Aurel (ed.)

902
929

Toate articolele publicate în *Materiale şi Cercetări Arheologice* sunt *peer-reviewed*.
***Materiale şi Cercetări Arheologice* este indexată în următoarele baze de date:**
Persée, Copernicus, ERIH PLUS, Scopus, CEEOL, EBSCO și DOAJ.

Acest volum a fost editat cu sprijinul financiar al Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan”.

© 2025, EDITURA CETATEA DE SCAUN

(1955–2024)

SUMAR / SOMMAIRE / CONTENTS

Aurel VÎLCU
In memoriam Eugen Nicolae 9

Georges DEPEYROT
Eugen Nicolae et cinq siècles de numismatique
Eugen Nicolae and five centuries of numismatics 31

Adina BORONEANȚ, Monica MĂRGĂRIT
One man's trash is another man's treasure – the case of the osseous debitage waste from
Drăgușeni – *Ostrov* 39

David BACIU, Adrian BĂLĂȘESCU
Preliminary study of the faunal material discovered in an Early Eneolithic feature from
Alexandria – *Limonagiul* settlement (Teleorman County). 2019–2021 campaigns 59

Radu BĂJENARU
Poveste din trecut. Despre descoperirea depozitului de topoare de la Sinaia
A tale from the past. The discovery of the Sinaia axe-hoard 83

Gabriel Mircea TALMAȚCHI
Două tezaure de semne monetare descoperite în zona de coastă a Mării Negre din teritoriul istro-pontic
Two hoards of monetary signs discovered in the Black Sea coastal area of the Istro-Pontic area 99

Pierre DUPONT
Transport amphoras of "Milesian" type: originals and local imitations 111

Theodor ISVORANU
Monede din perioada romană imperială descoperite în zona Orheiului (Republica Moldova)
Roman imperial coins from the Orhei area (Republic of Moldova) 119

Lucian MUNTEANU, Lăcrămioara-Elena ISTINA
Noi informații despre tezaurul monetar roman imperial de la Măgirești (jud. Bacău) (CHRE 16297)
New information on the Roman imperial monetary hoard from Măgirești (Bacău County) (CHRE 16297) 139

Mihai DIMA
Monede romane dintr-o colecție constituită la Ostrov, jud. Constanța
A collection of Roman coins found at Ostrov, Constanța County 159

Constantin C. PETOLESCU
Cohors II Dacorum. Două trupe auxiliare romane cu număr de ordine identic
Cohors II Dacorum. Two Roman auxiliary troops with identical numerical identifiers 173

Radu ARDEVAN, Alin PRALEA
Monete antice din colecția lui Ioan Mihályi de Apșa
Ancient coins from the collection of Ioan Mihályi de Apșa 177

Mircea DABÎCA, Theodor ISVORANU
Cercetări arheologice la Histria, sectorul Sud (2018–2024). Descoperiri monetare
Archaeological research at Histria, the South sector (2018–2024). Coin finds 189

Adriana PANAITE
Roman roads in Moesia Inferior in the Black Sea coast area 213

Marius BLASKÓ, Zsuzsanna KOPECZNY, Róbert GINDELE, Gergely SZENTHE, Ștefan POPA, Erwin GÁLL
Dating grave no. 97 from Vălcani in the light of numismatic and radiocarbon research – contributions
to the chronology of H.1 237

Aurel-Daniel STĂNICĂ
Între bizantini și tătari. Cimitirul de la Isaccea – *Bagola*
Between Byzantines and Tatars. The necropolis from Isaccea – *Bagola* 249

Oana DAMIAN
Despre prezența Hoardei de Aur în situl bizantin de la Nufăru (județul Tulcea)
The Golden Horde and the Byzantine archaeological site at Nufăru (Tulcea County) 295

Ana BOLDUREANU
Un fragment din tezaurul de monede tătărești descoperit la Inești, Raionul Teleneşti, Republica Moldova
A fragment of the Tatar coin hoard discovered in Ineşti, Teleneşti district, Republic of Moldova 303

Monica DEJAN, Ana BOLDUREANU
Considerații despre câteva monede tătărești descoperite în zona Cetății de Scaun a Sucevei (a doua jumătate a secolului XIV)
Considerations about a few Tatar coins discovered in the Suceava Fortress area (second half of the 14th century) 313

Letiția NISTOR, Adrian BĂTRÎNA
Vestigiile bisericii lui Alexandru cel Bun de la Mănăstirea Bistrița (județul Neamț). Propuneri de reconstituire arhitecturală
The remains of the Bistrița monastery (Neamț County) founded by Alexander the Good. Proposals for architectural reconstructions 319

Lilia DERGACIOVA, Alexandr ALEXANDROV
Matrița sigilară a unui demnitar din sfatul domnesc al lui Ștefan II, domnitorul Țării de Jos a Moldovei
The seal of a dignitary member in the Princely Council of Stephen II, Prince of Lower Moldova 337

Ioan-Aurel POP, Alexandru SIMON
Bani pentru cruciadă: Rapoarte sieneze din primăvara anului 1476
Money for the Crusade: Sienese Reports from Spring 1476 341

Alexandru SIMON
Documente şi monede: *Petrusian* şi Iancu de Hunedoara
Documents and coins: *Petrusian* and John Hunyadi 349

Gabriel CUSTUREA, Ana-Maria VELTER
Câteva monede rare din colecția muzeului constănțean
A few rare coins in the collection of the Constanța Museum 357

Florin Gabriel PETRICĂ, Minodora CÂRCIUMARU, Ovidiu CÎRSTINA, Adrian IONIȚĂ
Observații asupra a două morminte descoperite în necropola bisericii „Sfânta Vineri" de la Curtea Domnească din Târgoviște
Remarks on two burials in the cemetery of the Sfânta Vineri church from the Royal Court of Târgoviște 363

Gabriel VASILE
Despre un posibil ritual funerar la populațiile medievale din Muntenia prin prisma a doi indivizi descoperiți în cimitirul bisericii „Sf. Vineri" de la Curtea Domnească din Târgoviște
On a possible funerary ritual of Medieval populations in Wallachia as indicated by two individuals buried in the cemetery of the Sfânta Vineri church from the Royal Court of Târgoviște 373

Adriana GAȘPAR
Șoapte din trecut. Fragmente ceramice cu inscripții în limba osmană descoperite la Timișoara
Whispers from the past. Pottery sherds with Osmanic language inscriptions from Timișoara 391

Daniela MARCU-ISTRATE, Cristian-Florin ANGHELESCU, Roxana BUGOI
Introducere în studiul sticlei de fereastră descoperite la Catedrala Romano-Catolică și Palatul Episcopal din Alba Iulia
An introduction to the study of the window glass from the Roman-Catholic Cathedral and the Bishop's Palace in Alba-Iulia 409

Radu Gabriel DUMITRESCU
Un nou lot din tezaurul de la Craiova – *Strada Nicolae Bălcescu* (Sec. XVII–XVIII)
A new part of the Craiova hoard – *Nicolae Bălcescu Street* (17th–18th centuries)..... 433

Mariana ȘLAPAC
The contribution of the ottomans to the construction of the Vauban-type fortress in Kiliya..... 449

Corneliu Bogdan Nicolae BELDIANU, Camelia Silvia BELDIANU
Tsuba cu scene evocatoare. O formă de manifestare a unei arte medalistice avant la lettre în Japonia perioadei Edo?
Tsuba with evocative scenes. An avant la lettre manifestation form of medal art in Japan 463

Abrevieri / Abreviations / Abbreviations..... 481

EUGEN NICOLAE

(19.06.1955–28.09.2024)

Într-o sâmbătă, 28 septembrie 2024, când zorile anunțau o frumoasă zi de toamnă, a trecut la cele veșnice Eugen Nicolae, numismat și arheolog, o personalitate complexă și copleșitoare, cu principii și educație din alte vremuri. S-a stins cu sentimentul datoriei împlinite față de societate și de marea lui dragoste, Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", căruia i s-a dăruit în totalitate, timp de peste patru decenii, plătind în final un tribut greu, propria sănătate. Ultima zi de activitate, vineri 27 septembrie 2024, definitorie pentru cel care ne-a fost coleg, profesor și director, și-a petrecut-o așa cum a dorit întotdeauna: în calitate de conducător științific în mijlocul colegilor de breaslă, colaboratorilor și, mai ales, al doctoranzilor. În ciuda suferinței care îl chinuia în ultimii doi ani din viață, și pe care o masca elegant, uneori cu o vorbă de duh, cu un extraordinar simț al datoriei și parcă simțind că se apropie momentul reîntâlnirii cu profesorii care l-au format și despre care povestea uneori, s-a grăbit să organizeze susținerea tezelor doctoranzilor. Cea din urmă fotografie, din 27 septembrie, îl surprinde obosit, însă relaxat, cu un zâmbet împăcat, înconjurat de membrii comisiei de susținere și de doctoranzi. Imaginea este emblematică pentru Eugen Nicolae, cel care a sprijinit necondiționat tinerii cercetători, de multe ori sacrificându-se pe sine cu o generozitate ieșită din comun. Cuvintele sunt prea sărace pentru a-i defini personalitatea și cei care i-au fost colaboratori înțeleg acest sentiment. Cu timpul, colbul uitării se va așterne asupra vremurilor prezente, însă rolul acestor rânduri este de a-i oferi nemurirea, iar posteritatea nu îl va reține doar printr-un bilanț sec al publicațiilor, multe ca număr, ci și prin întreaga sa activitate organizatorică și administrativă.

Născut pe 19 iunie 1955 la București, a urmat școala generală și studii liceale în același oraș. A absolvit Facultatea de Istorie din cadrul Universității din București în anul 1979, cu o lucrare de licență coordonată de eminentul turcolog Mihai Maxim, ulterior fiind profesor de istorie la un liceu timp de trei ani. Încă din perioada studenției și-a manifestat înclinația spre cercetarea trecutului, participând la șantiere arheologice și apoi colaborând îndeaproape cu Gheorghe Poenaru Bordea și Constantin Preda, de la care a deprins primele noțiuni de numismatică. În februarie 1983, a ocupat prin concurs postul de cercetător științific la Cabinetul Numismatic al Institutului de Arheologie din București. În anul 1997, sub coordonarea profesorului Constantin Preda, a susținut, la Universitatea din București, prima teză de numismatică islamică din România, *Moneda otomană în Țările Române în perioada 1451–1512*, publicată șase ani mai târziu. Pregătirea în domeniu a fost completată prin mai multe stagii de documentare efectuate la muzee și instituții de cercetare din Sankt-Petersburg, Lausanne, New York, Chișinău, Belgrad, Istanbul, Paris și Berlin. Din 2004 și până în anul 2022 a condus Cabinetul Numismatic din cadrul Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan". În ultimele două decenii ale vieții, fără a lăsa deoparte cercetarea izvoarelor numismatice și aheologice, s-a aplecat asupra problemelor administrative ale Institutului, consumând mult timp și energie. A îndeplinit pe rând funcțiile de secretar științific (1999–2005), director adjunct (2005–2016) și director (2016–2024), confruntându-se de multe ori cu situații dificile moștenite din trecut.

Una dintre marile sale dorințe a fost restaurarea Casei Macca, sediul și emblema Institutului, și refacerea expoziției de bază, care să readucă în atenția publicului larg bogatul patrimoniu acumulat în timp. După multe întârzieri, din cauza lipsei de finanțare, a documentației și a ajustării proiectului inițial, lucrările au început în timpul mandatului său de director. Din păcate, visul de a vedea Casa Macca pe deplin funcțională și intrată în circuitul expozițiilor muzeale din București, în tandem cu o altă bijuterie arhitecturală aflată în vecinătate, Muzeul George Severeanu, nu s-a împlinit în timpul vieții, însă cu siguranță va fi dus la bun sfârșit de colaboratorii mai tineri.

Administrativ, dar și în plan științific, avea o acribie dusă la extrem. Era riguros mai întâi cu propria persoană, dându-se drept exemplu. A fost un redactor extraordinar, cu un talent exasperant, având la citirea manuscriselor, așa cum îi plăcea să spună câteodată, „ochi de soacră". Mărturie în acest sens stau numeroasele volume de specialitate, de la *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României* până la lucrări complexe de numismatică, istoria arhitecturii, studiul artelor și folclor, redactate cu o perfecțiune descrisă de el însuși, plastic și cu umor, în grai moldovenesc: „își rupe musca chișorul". A fost membru în comitetele de redacție ale revistelor Buletinul Societății Numismatice Române (1983–2009), Studii și Cercetări de Numismatică (1984; redactor responsabil din 2010), Dacia NS (2009; redactor șef din 2016), Materiale și Cercetări Arheologice (2016) și Revista de Cercetări Arheologice și Numismatice (2015). În Republica Moldova a contribuit la creșterea revistelor, în calitate de membru în colegiile de redacție la Stratum plus (2000), Tyragetia (2008), Revista Arheologică (2008) și Arheologia preventivă în Republica Moldova (2015).

Trebuie spus că Republica Moldova a ocupat un loc important în activitatea științifică, și nu numai, a lui Eugen Nicolae. Are, și accentuez timpul prezent, la Chișinău mulți prieteni și colaboratori, ce au fost îndureraţi la aflarea tristei vești. De la prima vizită efectuată, la începutul anilor '90, la Chișinău, despre care povestea uneori cu nostalgie, a legat

multe colaborări transformate în prietenii care au rezistat timpului. Cu abnegație a sprijinit dezvoltarea studiilor de numismatică și arheologie în Republica Moldova, îndeosebi în anii grei. Este mai puțin cunoscut faptul că a inițiat și sprijinit cercetările arheologice în situl din epoca romană de la Pruteni, Republica Moldova (2001–2003). Începând cu anul 2000, a organizat seria de Simpozioane de Numismatică ținute la Chișinău, ajunse la ediția cu numărul XIX, însoțite de cinci volume conținând lucrări prezentate în cadrul manifestărilor științifice. Dintre locurile pitorești aflate în spațiul delimitat de Prut și Nistru, unul anume, plin de istorie, l-a fascinat: Orheiul Vechi. La un moment dat, după o excursie de documentare, mi-a mărturisit: „aș vrea să cumpăr o căsuță la Orhei și să îmi petrec ultimii ani cu istoria". Referitor la cunoscutul sit arheologic de la Orheiul Vechi plănuia tipărirea unei monografii, însă timpul nu a mai avut răbdare și visul, ca multe altele, s-a risipit ca un fum.

Orheiul Vechi nu este un loc ales întâmplător, ci reflectă pe deplin activitatea științifică a lui Eugen Nicolae, un specialist în numismatică islamică, îndeosebi Hoarda de Aur și Imperiul Otoman. Lista publicațiilor arată că a avut preocupări multiple, oferind posterității lucrări de numismatică antică, bizantină și medievală, de sigilografie, metrologie și epigrafie islamică. A participat, între anii 1976 și 1994, la cercetări arheologice conduse de Muzeul Militar Național în situri din epoca romană din județele Vâlcea, Gorj și Olt. Contribuțiile sale fundamentale sunt însă legate de pătrunderea monedelor cufice la est de Carpați, de monedele locale din Basarabia din perioada formării Moldovei (emisiunile Costești-Gârlea și ale „Orașului Nou"/Orheiul Vechi) și de difuziunea decorului pseudo-cufic în spațiul românesc în secolele XIV–XVI. S-a integrat în curentul internațional de relansare a cercetării monedelor otomane sub influența lui Cüneyt Ölçer (Turcia), inițiator al acestuia, și a lui Kenneth MacKenzie (SUA) și Slobodan Srećković (Serbia), cu care a și colaborat. I-au fost recunoscute pe plan internațional contribuțiile la sistematizarea și datarea asprilor sultanilor Bayezid II, Selim I și Süleyman I, la tipologia șahiilor (dirhemilor) asiatici de la sfârșitul secolului XVI, precum și la cunoașterea singurului atelier otoman de la nord de Dunăre, Mudava (Moldova Veche, jud. Caraș-Severin). A pus pentru prima dată în evidență imitațiile și falsurile românești după asprii și șahiii (dirhemii) otomani din secolele XV–XVI. A argumentat procesul de desprindere a regiunii Basarabiei de Hoarda de Aur înainte de 1369, localizarea stăpânirii „principelui Dimitrie" acolo în acest context, identificarea emblemei Țării de Jos a Moldovei, originea „zloților tătărești" și relația lor cu ortul lui Despot Vodă, datarea timpurie a monedelor și contramărcilor de tip Asprokastron (Cetatea Albă) și succesiunea unor emisiuni monetare de la Mircea cel Bătrân. Preocupările multiple sunt relevate și de studii importante care nu au ca subiect cercetarea monedelor, așa cum este cazul articolelor referitoare la datarea brâielor de la Mânăstirea Bistrița, atribuite marelui ban Barbu Craiovescu (prin descifrarea unei ștampile cu inscripție osmană) și la publicarea celui mai vechi etalon moldovenesc de lungime, din secolul XVI. O muncă titanică, din păcate prea puțin integrată în circuitul științific, se leagă de recuperarea și valorificarea informațiilor, începând din anul 1993, despre câteva mii de monede și piese arheologice (inclusiv tezaure) descoperite în Republica Moldova, risipite pe piața de antichități sau aflate în colecții private.

Prelucrarea materialului numismatic inedit a fost valorificată prin numeroase prezentări, susținute la manifestări științifice din România și Republica Moldova. În străinătate, a participat la congrese și conferințe cu teme de istorie, arheologie și numismatică, precum: Kalamazoo (1992), Jambol (1993), Aix-en-Provence (1993), Balcic (1995), Heidelberg (1995), Praga (1996), Varna (2005), Cracovia (2008), Paris (2008) și Istanbul (2009). Se adaugă congresele de numismatică organizate periodic, la șase ani, de Consiliul Internațional de Numismatică (CIN) la Bruxelles (1991), Berlin (1997), Madrid (2003), Glasgow (2009), Taormina (2015) și Varșovia (2022). A participat la Adunările Generale ale Consiliului Internațional de Numismatică din 2003 (Madrid), 2009 (Glasgow), 2015 (Taormina) și 2022 (Varșovia) ca delegat al Societății Numismatice Române și apoi al Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan". În cadrul Congresului de la Madrid (2003), a organizat, cu sprijinul Ministerului Afacerilor Externe, expoziția dedicată Centenarului Societății Numismatice Române. Din 1980 a fost membru al Societății Numismatice Române, pe care a condus-o în calitate de președinte între anii 2008 și 2010, membru al Societății Numismatice din Republica Moldova (2002), al Societății de Genealogie, Heraldică și Arhivistică „Paul Gore", membru de onoare al Societății Numismatice Croate (1988) și membru corespondent al Institutului Arheologic German (2018).

În calitate de coordonator adjunct al Grupării Europene de Cercetare (GDRE) „Descoperiri monetare" (2007–2010), înființată printr-o convenție a Academiei Române cu CNRS-Franța și alte instituții din Polonia, Slovenia și Republica Moldova, a sprijinit integrarea cercetării izvoarelor numismatice din România în context mai larg, european. A participat la programe și proiecte de cercetare importante, dintre care cele mai cunoscute și cu impact internațional sunt Arheomet (studii de arheometalurgie, folosind metode analitice nucleare asupra unor obiecte de aur, argint și bronz din patrimoniul muzeal românesc) și Romarchaeomet (studii de autentificare și proveniență pe obiecte de aur, argint și bronz din muzeele românești, folosind metode atomice și nucleare), desfășurate în anii 2005–2010.

După 1990, s-a implicat în activitatea didactică, ținând cursuri și seminarii de *Istorie și civilizație otomană* (Facultatea de Istorie a Universității din București și Facultatea de Istorie a Universității Hyperion), *Istorie universală a evului mediu* (Școala de Arhivistică) și *Numismatică* (Facultatea de Istorie a Universității din București). Din anul 2004, timp de două decenii, s-a dedicat pregătirii tinerilor cercetători, în calitate de conducător de doctorat în cadrul Școlii de Studii Avansate a Academiei Române (SCOSAAR).

Eugen Nicolae a muncit enorm, cu o energie și dăruire uluitoare, influențând prin exemplul său o generație de specialiști în cercetarea izvoarelor numismatice, pe care a sprijinit-o necondiționat. Avea un talent oratoric ieșit din comun, adaptându-se oricărei situații, dezamorsând încordarea printr-o glumă sau autoironie fină. Era critic, dar niciodată nedrept și nu trecea la fapte sub impulsul mâniei, o calitate importantă ce s-a dovedit benefică în privința administrării instituției pe care a condus-o și asupra căreia și-a pus amprenta. Cu timpul, așa cum este firesc, în memoria contemporanilor se va estompa personalitatea sa, însă rămâne posterității opera sa științifică, organizatorică și administrativă.

Requiescat in pace!

Aurel Vîlcu
Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan";
e-mail: aurelvilcu@yahoo.com

LISTA LUCRĂRILOR PUBLICATE

MONOGRAFII

1. *Moneda otomană în Țările Române în perioada 1451–1512*, Chișinău, 2003.
2. *Monede și obiecte de metal descoperite la Costești, raionul Ialoveni*, Chișinău, 2023 (în colaborare cu A. Boldureanu și L. Dergaciova).

VOLUME COLECTIVE

3. *Tezaure din muzeele orașului Chișinău, secolele XVI–XVIII*, coord. V. M. Butnariu, Chișinău, 1994 (colaborare pentru monedele islamice, p. 17–24, 32–38, 63–69 și 105–110).
4. *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României*, I, *A–C*, coord. C. Preda, București, 1994 (colaborare: autor sau coautor a 62 de articole).
5. *Chișinău 1436–1996*, Chișinău, 1996, broșură bilingvă (colaborare).
6. *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României*, II, *D–L*, coord. C. Preda, București, 1996 (colaborare: autor sau coautor a 29 de articole).
7. R. Scott Carlton, *The International Encyclopaedic Dictionary of Numismatics*, Iola Wi. (S.U.A.), 1996 (colaborare pentru termenii românești).
8. *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României*, III, *M–Q*, coord. C. Preda, București, 2000 (colaborare: autor sau coautor a 21 de articole).
9. *Monnaies et parures du Musée d'Histoire de la Moldavie de Iași*, coord. V. M. Butnariu, Iași, 2001 (2002) (colaborare pentru monedele islamice, p. 43, 60–63, 109, 114–116, 123–125, 133–135, 141 și 145–146).
10. *Dicționar enciclopedic*, V, *O–Q*, Editura Enciclopedică, București, 2004 (colaborare).
11. *Les monnaies d'or de l'Institut d'Archéologie de Bucarest*, în: Collection Moneta, 57, Wetteren, 2006 (în colaborare cu A. Vîlcu și Th. Isvoranu).
12. *Moneda în Republica Moldova*, coord. A. Boldureanu și E. Nicolae, Chișinău, 2015 (colaborare: introducerea și autor sau coautor pentru secțiunile despre monedele islamice și falsurile moldovenești).

STUDII ȘI NOTE
Numismatică antică și bizantină

13. *Notă asupra descoperirii monetare din anul 1958 din Furculești, orașul Videle, jud. Teleorman*, în: Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie, 36, 1985, 3, p. 258–260.
14. *Monede rare și inedite din Moesia Inferior, Tomis. I. De la Augustus la Commodus*, în: Buletinul Societății Numismatice Române, 77–79 (1983–1985), 1986, p. 89–107 (în colaborare cu Gh. Poenaru Bordea).
15. *Aksiopolis od III. do VII. Vijeka naše ere u svijetlu monetarnih otkrića*, în: Numizmatika, Spomen izdanje 1928–1988, Zagreb, p. 26–45 (în colaborare cu Gh. Poenaru Bordea și R. Ocheșeanu). Versiune franceză: *Axiopolis aux IIIe–VIIe siècles de n.è. à la lumière des découvertes monétaires*, în: Studii și Cercetări de Numismatică, 9, 1989, p. 53–73.

16. *Le trésor de monnaies du Bas-Empire romain découvert à Ulmetum en 1912*, în: Rivista Italiana di Numismatica e Scienze Affini, 90, 1988, p. 295–328 (în colaborare cu Gh. Poenaru Bordea și R. Ocheșeanu). Versiune românească: *Tezaurul de monede romane târzii descoperit la Ulmetum în 1912*, în: Pontica, 21–22 (1988–1989), p. 163–186.
17. *Minimi din tezaurul descoperit la Constanța în cartierul Anadolchioi*, în: Buletinul Societății Numismatice Române, 80–85 (1986–1991), 1992, p. 101–115 (în colaborare cu Gh. Poenaru Bordea).
18. *Dépôt monétaire de l'époque constantinienne de Tropaeum*, în: *Studies on settlement in ancient Thrace, Proceedings of the IIIrd International Symposion „Cabyle", 17–21 May 1993*, Jambol, 1994, p. 363–366 (în colaborare cu M. Sâmpetru). Versiune românească: *Depozit monetar din epoca constantiniană de la Tropaeum*, în: Studii și Cercetări de Numismatică, 10 (1993) 1996, p. 43–46.
19. *Contributions numismatiques à l'histoire de Noviodunum aux VIe–VIIe siècles*, în: Studii și Cercetări de Numismatică, 11 (1995), 1997, p. 135–161 (în colaborare cu Gh. Poenaru Bordea și A. Popescu).
20. *Descoperiri de monede antice și bizantine*, în: Buletinul Societății Numismatice Române, 88–89 (1994–1995), 1998, p. 269–274.
21. *Quelques monnaies découvertes à Tropaeum Traiani*, în *Stephanos nomismatikos, Edith Schönert-Geiss zum 65. Geburtstag*, Berlin, 1998, p. 523–542 (în colaborare cu Gh. Poenaru Bordea).
22. *Monede grecești și coloniale din colecția Emil Sachelarie*, în Buletinul Societății Numismatice Române, 90–91 (1996–1997), 2002, p. 27–37 (în colaborare cu Gh. Poenaru Bordea).
23. *Monede antice descoperite la Cogealac și Camena*, în: *Simpozion de Numismatică, organizat în memoria martirilor căzuți la Valea Albă, la împlinirea a 525 de ani (1476–2001), Chișinău, 13–15 mai 2001, Comunicări, studii și note*, București, 2002, p. 101–108 (în colaborare cu Th. Isvoranu).
24. *Un tezaur de monede bizantine descoperit la Alcedar, jud. Orhei*, în: *Simpozion de Numismatică, dedicat împlinirii a 125 de ani de la proclamarea Independenței României, Chișinău, 24–26 septembrie 2002, Comunicări, studii și note*, București 2003, p. 163–166 (în colaborare cu M. Ciocanu).
25. *Monede bizantine descoperite la Sucidava*, în: *Arheologia mileniului I p.Chr., Cercetări actuale privind istoria și arheologia migrațiilor*, București, 2010, p. 285–321 (în colaborare cu A. Vîlcu).
26. *Nouvelles données sur la pénétration des monnaies grecques en Bessarabie aux IVe–Ier siècles av. J.-C.*, în: D. Boteva (ed.), *Ex nummis lux*, *Studies in Ancient Numismatics in Honour of Dimitar Draganov*, Sofia, 2017, p. 169–175 (în colaborare cu A. Vîlcu).
27. *Aspects de la diffusion des monnaies d'argent istriennes au nord du Danube à la lumière du trésor découvert à Ivancea*, în : Dacia, NS, 60, 2016, p. 121–127 (în colaborare cu A. Vîlcu).

Numismatică islamică pre-otomană

28. *Quelques considérations sur les monnaies tatares de « la Ville Neuve » (Yangi-șehr / Șehr al-cedid)*, în: Studii și Cercetări de Numismatică, 11 (1995), 1997, p. 197–200.
29. *Dve monety final'noj stadii zolotoordynskogo gospodstva k zapadu ot Dnestra*, în: Stratum plus, 6, 1999, p. 142–146. Versiune românească: *Două monede din perioada de sfârșit a dominației Hoardei de Aur la vest de Nistru*, în: *Simpozion de Numismatică, organizat în memoria martirilor căzuți la Valea Albă, la împlinirea a 525 de ani (1476–2001), Chișinău, 13–15 mai 2001, Comunicări, studii și note*, București, 2002, p. 145–150.
30. *Un dirhem din secolul al X-lea descoperit la Iacobeni, com. Vlădeni, jud. Iași*, în: *Simpozion de Numismatică, dedicat împlinirii a patru secole de la prima Unire a românilor sub Mihai Voievod Viteazul, Chișinău, 28–30 mai 2000, Comunicări, studii și note*, București, 2001, p. 95–102.
31. *Câteva monede descoperite la Orheiul Vechi,* în: *Simpozion de Numismatică, dedicat împlinirii a patru secole de la prima Unire a românilor sub Mihai Voievod Viteazul, Chișinău, 28–30 mai 2000, Comunicări, studii și note*, București, 2001, p. 135–140 (în colaborare cu Gh. Postică).
32. *Monedele de cupru bătute în Orașul Nou (Șehr al-cedid)*, în: *Simpozion de Numismatică, dedicat împlinirii a 125 de ani de la proclamarea Independenței României, Chișinău, 24–26 septembrie 2002, Comunicări, studii și note*, București 2003, p. 167–179.
33. *Monede din secolele XIII–XIV descoperite în Dobrogea*, în: Buletinul Societății Numismatice Române, 92–97 (1998–2003), 2003, p. 175–187 (în colaborare cu B. Costin).
34. *Un tezaur de monede ale Hoardei de Aur descoperit la Orheiul Vechi*, în: Buletinul Societății Numismatice Române, 92–97 (1998–2003), 2003, p. 189–193.
35. *Monedele de tip Costești-Gârla*, în: *Simpozion de Numismatică, dedicat Centenarului Societății Numismatice Române (1903–2003), Chișinău, 26–28 noiembrie 2003, Comunicări, studii și note*, București, 2005, p. 89–104.

36. *Le monnayage en Bessarabie dans la deuxième moitié du XIVe siècle*, în: *XIII Congreso Internacional de Numismática, Madrid–2003, Actas – Proceedings –Actes, I*, ed. Carmen Alfaro, Carmen Marcos și Paloma Otero, 2005, p. 1367–1373.
37. *Monedele tătărești din tezaurul de la Săseni, raionul Călărași, Republica Moldova*, în: *Simpozion de Numismatică, organizat cu ocazia comemorării sfântului Ștefan cel Mare, domn al Moldovei (1504–2004), Chișinău, 29 septembrie–2 octombrie 2004, Comunicări, studii și note*, București, 2007, p. 183–210.
38. *Compositional analyses of some Golden Horde period copper coins*, în: *Studia archeologiae et historiae antiquae, doctissimo viro scientiarum archeologiae et historiae Ion Niculiță, anno septuagesimo aetatis suae, dedicatur*, Chișinău, 2008, p. 385–392 (în colaborare cu R. Bugoi și B. Constantinescu).
39. *Klad serebrjanyh monet Zolotoj Ordy obnaružennyj v Ivanče (Orhejskij rajon, Respublika Moldova)*, în: Stratum plus, 6, 2005–2009, p. 310–319 (în colaborare cu M. Ciocanu).
40. *Un fragment din tezaurul de la Săseni, raionul Călărași, Republica Moldova*, în: Studii și Cercetări de Numismatică, s.n., 2 (14), 2011, p. 81–88.
41. *Vostočnye monety epohi Zolotoj Ordy, vyjavlennye v hode podvodnyh issledovannij v Sudakskoj buhte*, în *Drevnjaja i srednevokovaja Tavrika*, *Sbornik statej, posvjaščnnyj jubileju Eleny Aleksandrovny Paršinoj*, Arheologičeskij Al'manah, 33, Kiev, 2015, p. 447–450 (în colaborare cu S.M. Zelenko).

Numismatică otomană

42. *Contribuții la studiul monedelor de cupru otomane din secolele XV–XVI*, în: Buletinul Societății Numismatice Române, 77–79 (1983–1985), 1986, p. 297–307 (în colaborare cu M. Blasko).
43. *Tezaurul monetar din secolul al XVI-lea descoperit la Bercioiu, jud. Vîlcea*, în: Buletinul Societății Numismatice Române, 77–79 (1983–1985), 1986, p. 309–327 (în colaborare cu G. Custurea).
44. *Un lot de monede otomane din secolele XIV–XV în colecția Cabinetului numismatic al Institutului de Arheologie din București*, în: Studii și Cercetări de Numismatică, 9, 1989, p. 131–135.
45. *Monedele otomane descoperite în necropola medievală de la Enisala*, în: Peuce, 10, 1991, 1, p. 559–573 și 2, p. 423–427 (în colaborare cu M. Maxim).
46. *Dirhemi otomani de la sfârșitul secolului al XVI-lea provenind de la Tîrgoviște și împrejurimi*, în: Caietul Seminarului Special de Științe Auxiliare ale Istoriei, 3, 1992, p. 70–71 (în colaborare cu E. Teodoreanu).
47. *Hibridna aspra Sulejmana I*, în: Numizmatičke Vijesti, 34, 1992, 1(45), p. 62–63.
48. *Problèmes actuels de la numismatique ottomane en Roumanie*, în: Caietele Laboratorului de Studii Otomane, 2, 1993, p. 49–54.
49. *Un tezaur de aspri otomani de la începutul secolului al XVI-lea în colecțiile Muzeului Județean Brașov*, în: Buletinul Societății Numismatice Române, 80–85 (1986–1991), 1992, p. 139–154 (în colaborare cu L. Popa).
50. *Monede de cupru otomane din secolele XIV–XVI descoperite în Dobrogea*, în: Buletinul Societății Numismatice Române, 80–85 (1986–1991), 1992, p. 299–302 (în colaborare cu M. Blasko).
51. *Dirhemi otomani falși din a doua jumătate a secolului al XVI-lea*, în: Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie, 44, 1993, 2, p. 209–213 (în colaborare cu M. Blasko).
52. *Imitations et contrefaçons des aspres ottomans en Roumanie (fin du XVe–début du XVIe siècle)*, în *Actes du XIe Congrès International de Numismatique, Bruxelles, 8–13 septembre 1991*, III, Louvain-la-Neuve, 1993, p. 305–307.
53. *Mudava – le seul atelier monétaire ottoman en Roumanie*, în: *Histoire économique et sociale de l'Empire ottoman et de la Turquie (1326–1960), Actes du sixième congrès international tenu à Aix-en-Provence du 1er au 4 juillet 1992, Collection Turcica,* VIII, Paris, 1995, p. 227–233 (în colaborare cu M. Maxim și K. M. Mackenzie). Reimprimat în: M. Maxim, *Romano-Ottomanica, Essays and Documents from the Turkish Archives*, Istanbul, 2001, p. 201–206.
54. *Aspres ottomans des ateliers nord-ouest-balkaniques en Roumanie au XVIe siècle*, în: *1st International Numismatical Congress in Croatia, Opatija, 12–15.X.1995, Proceedings*, Opatija, 1996, p. 97–100.
55. *Retke turske akče iz ostave naćene u selu Šetonje*, în: Numizmatičar, 18/19, 1996, p. 123–131 + 6 pl. (în colaborare cu V. Radić și S. Srećković).
56. *Monedele de aur otomane din tezaurul de la Bălțata, raionul Criuleni, Rep. Moldova*, în: Buletinul Societății Numismatice Române, 86–87 (1992–1993), 1996, p. 167–177 (în colaborare cu A. Niculiță).
57. *Un tezaur din secolul al XVI-lea descoperit la Radu Vodă, comuna Izvoarele, județul Giurgiu*, în: Studii și Cercetări de Numismatică, 10 (1993), 1996, p. 109–135 (în colaborare cu E. Păunescu).

58. *Skupni nalaz turskih aspri iz Vatra Moldoviței*, în: Numizmatičke Vijesti, 39, 1997, 1 (50), p. 110–112. Versiune franceză: *Le dépôt d'aspres ottomans de Vatra Moldoviței, dép. de Suceava*, în: Buletinul Societății Numismatice Române, 90–91 (1996–1997), 2002, p. 127–129.
59. *Les aspres ottomans du trésor de Săseni, dép. de Călărași, Rép. de Moldavie*, în: Studii și Cercetări de Numismatică, 11 (1995), 1997, p. 201–209 (în colaborare cu A. Niculiță și A. Boldureanu).
60. *Tezaurul de la Brătușeni (Sărata Albă), raionul Edineț (sec. XVI)*, în: *Studia in honorem Ion Niculiță*, Chișinău, 1999, p. 299–305 (în colaborare cu A. Niculiță). Versiune franceză: *Le trésor de Brătușeni (Sărata Albă), dép. d'Edineț, Rép. de Moldavie (XVIe siècle)*, în: Romano-turcica, 1, 2003, Istanbul, p. 143–151.
61. *Aspres ottomans de Mudava en Moldavie*, în: *XII. Internationaler Numismatischer Kongress, Berlin 1997, Akten*, II, Berlin, 2000, p. 1279–1281.
62. *Un șahiu otoman hibrid din vremea lui Murad al III-lea (1574–1595)*, în: *Simpozion de Numismatică, dedicat împlinirii a patru secole de la prima Unire a românilor sub Mihai Voievod Viteazul, Chișinău, 28–30 mai 2000, Comunicări, studii și note*, București, 2001, p. 157–159.
63. *Un tezaur din epoca lui Mihai Viteazul descoperit în fostul raion Rezina*, în: *Simpozion de Numismatică, dedicat împlinirii a patru secole de la prima Unire a românilor sub Mihai Voievod Viteazul, Chișinău, 28–30 mai 2000, Comunicări, studii și note*, București, 2001, p. 161–167 (în colaborare cu A. Boldureanu și R. Tabuica).
64. *Aspri otomani falși descoperiți la Orheiul Vechi*, în: *Simpozion de Numismatică, organizat în memoria martirilor căzuți la Valea Albă, la împlinirea a 525 de ani (1476–2001), Chișinău, 13–15 mai 2001, Comunicări, studii și note*, București, 2002, p. 189–194 (în colaborare cu N. Răileanu).
65. *Descoperiri monetare din Moldova. III*, în: Arheologia Moldovei, 22, 1999 (2002), p. 219–232 (în colaborare cu V. Mihailescu-Bîrliba și C. Asăvoaie).
66. *Tezaurul de la Topala, com. Cenac, jud. Lăpușna (sec. XVI)*, în: *Simpozion de Numismatică, dedicat împlinirii a 125 de ani de la proclamarea Independenței României, Chișinău, 24–26 septembrie 2002, Comunicări, studii și note*, București 2003, p.189–199 (în colaborare cu A. Boldureanu și A. Niculiță).
67. *Cercetări arheologice de salvare pe teritoriul satului Căciulați, comuna Moara Vlăsiei, județul Ilfov (1991–1993)*, în: București. Materiale de Istorie și Muzeografie, 18, 2004, p. 20–40 (în colaborare cu Gh. Mănucu-Adameșteanu și I. Poll).
68. *Invazia asprilor otomani și riposta lui Ștefan cel Mare: emisiunile moldovenești de tip otoman*, în: Acta Moldaviae Septentrionalis, 4, 2005 (2006), p. 124–131
69. *La pénétration des aspres ottomans dans les Pays Roumains aux XIVe–XVIe siècles*, în: Bulletin du Cercle d'Études Numismatiques, Bruxelles, 44, 2007, 1, p. 304–308.
70. *Les imitations d'après les aspres ottomans des XVe–XVIe siècles: quelques analyses compositionnelles*, în: *II. Uluslararası Nümismatik Sempozyomu / The notes of IInd International Numismatic Symposium*, *Istanbul, 31.V.2008*, [Istanbul, 2008], p. 91–96 (în colaborare cu B. Constantinescu).
71. *Aspri otomani din colecțiile Muzeului Castelul Corvinilor din Hunedoara*, în: *Monedă și comerț în sud-estul Europei*, III, *Bibliotheca Brukenthal*, XXXIX, Sibiu, 2009, p. 155–159 (în colaborare cu C. C. Roman).

Numismatică medievală și modernă

72. *Descoperiri monetare de la Suceava (I)*, în: Buletinul Societății Numismatice Române, 86–87 (1992–1993), 1996, p. 179–198.
73. *Colecția Dominik Nicol, I. România, Medalii și plachete*, în: Buletinul Societății Numismatice Române, 86–87 (1992–1993), 1996, p. 283–304 (în colaborare cu N. Curdov).
74. *Descoperiri monetare de la Dridu, jud. Ialomița*, în: Buletinul Societății Numismatice Române, 88–89 (1994–1995), 1998, p. 291–296 (în colaborare cu A. Popescu).
75. *O monedă emisă de Çaka, fiul lui Nogay*, în: *Simpozion de Numismatică, organizat în memoria martirilor căzuți la Valea Albă, la împlinirea a 525 de ani (1476–2001), Chișinău, 13–15 mai 2001, Comunicări, studii și note*, București, 2002, p. 139–143.
76. *Date noi privind monedele și contramărcile de tip Asprokastron*, în: *Studia varia in honorem Professoris Ștefan Ștefănescu octogenarii*, coord. C. Luca și I. Cândea, București-Brăila, 2009, p. 217–226.
77. *Un tezaur din vremea lui Mircea cel Bătrân descoperit la Titu, județul Dâmbovița*, în: Studii și Cercetări de Numismatică, s.n., 1 (13), 2010, p. 69–83.
78. *Tendințe de unificare monetară în Țările Române*, în: *Bancnotele și monedele Băncii Naționale a României – 130 de ani de istorie, Simpozionul de istorie și civilizație bancară „Cristian Popișteanu", București, 23 februarie 2010*, (București, 2011), p. 52–60.

79. *Din nou despre contramărcile atribuite Cetății Albe*, în: Studii și Cercetări de Numismatică, s.n., 3 (15), 2012, p. 115–117.
80. *Așa-zisul ort al lui Despot-Vodă și zloții tătărești*, în: Studii și Cercetări de Numismatică, s.n., 4 (16), 2013, p. 185–190.
81. *Medalii privind participarea României la expoziția universală de la Paris din 1867 din colecțiile Muzeului Național de Antichități (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”)*, în: *Sub semnul datoriei și al împlinirii, Studia in honorem Dorina N. Rusu*, coord. I. Bolovan, I.-A. Pop, V. Spinei, București, 2021, p. 333–360 (în colaborare cu E. Cernea).

Arheologie, epigrafie, sigilografie

82. *Materiale arheologice relative la economia monetară din epoca Hoardei de Aur descoperite la Orheiul Vechi*, în: *Simpozion de Numismatică, dedicat împlinirii a patru secole de la prima Unire a românilor sub Mihai Voievod Viteazul, Chișinău, 28–30 mai 2000, Comunicări, studii și note*, București, 2001, p. 141–149 (în colaborare cu P. Bârnea, T. Reaboi și N. Telnov).
83. *Un inel sigilar descoperit la Orheiul Vechi*, în: Buletinul Societății Numismatice Române, 90–91 (1996–1997), 2002, p. 203–206 (în colaborare cu p. Bârnea).
84. *Un ornament pseudo-cufic*, în: *Simpozion de Numismatică, organizat în memoria martirilor căzuți la Valea Albă, la împlinirea a 525 de ani (1476–2001), Chișinău, 13–15 mai 2001, Comunicări, studii și note*, București, 2002, p. 151–169 (în colaborare cu p. Bârnea, cu anexe de M. Babeș, N. Mirițoiu și A. D. Soficaru).
85. *Platoul lui Ali (Orheiul Vechi, secolul al XIV-lea)*, în *Studii și cercetări de turcologie contemporană, Omagiu profesorului Mihai Maxim*, coord. C. Felezeu, Cluj-Napoca, 2004, p. 33–39 (în colaborare cu P. Bârnea).
86. *Inscripția funerară din secolul al XIV-lea descoperită la Orheiul Vechi în 1986*, în: *Simpozion de Numismatică, dedicat Centenarului Societății Numismatice Române (1903–2003), Chișinău, 26–28 noiembrie 2003*, Comunicări, studii și note, București, 2005, p. 81–88.
87. *O capsulă de teriac descoperită la Orheiul Vechi*, în: *Simpozion de Numismatică, dedicat Centenarului Societății Numismatice Române (1903–2003), Chișinău, 26–28 noiembrie 2003, Comunicări, studii și note*, București, 2005, p. 181–184.
88. *Pièces apotropaïques de l'époque de la Horde d'Or découvertes en Moldavie*, în: *Moștenirea istorică a tătarilor*, II, coord. T. Gemil și N. Pienaru, București, 2012, p. 87–96.
89. *Un etalon medieval moldovenesc de o jumătate de palmă*, în: Studii și Cercetări de Numismatică, s.n., 4 (16), 2013, p. 165–168.
90. *Une plaquette de cuivre avec inscription datant du quatorzième siècle découverte à Costești, district de Ialoveni, République de Moldova,* în *Studia mediaevalia et orientalia, Miscellanea in honorem professoris emeriti Victor Spinei oblata*, ed. G. Bilavschi și D. Aparaschivei, București, 2018, p. 455–462.
91. *O țesătură otomană cu ștampilă din epoca lui Süleyman I (MNAR 10892)*, în: *Miscellanea historica et archaeologica in honorem professoris Ionel Cândea septuagenarii*, ed. C. Croitoru, București-Brăila, 2019, p. 263–276 (în colaborare cu E. Cernea).
92. *A bronze weight with Armenian inscription from Tarasova (Republic of Moldova, Rezina county)*, în: Hushardan (Monument), anuar al Scientific Research Center of The Historical and Cultural Heritage, 16, Erevan, 2021, p. 148–159 (în colaborare cu A. Harutyunyan).

RECENZII

93. Studii și cercetări de numismatică, VIII, 1984, în: *Cărți noi în științe istorice, referate și recenzii*, 1, 1985, p. 39–44.
94. Hubert Frère, *Numismatique, Initiation aux méthodes et aux classements, Louvain-la Neuve*, 1982, în: Buletinul Societății Numismatice Române, 77–79 (1983–1985), 1986, p. 467–468.
95. Cüneyt Ölçer, *Karaman oğulları beyliği madeni paraları*, Istanbul, 1982, în: Buletinul Societății Numismatice Române, 77–79 (1983–1985), 1986, p. 481–484.
96. *Il "Capitolar dalle broche" della Zecca di Venezia (1358–1556)*, Padova, 1984, în: Buletinul Societății Numismatice Române, 77–79 (1983–1985) 1986, p. 484–485.
97. Cüneyt Ölçer, *Avrupa müzelerinde nadir Osmanlı madeni paraları, Kopenhag, Budapește, Ahmolean, Viyana, Münih, Berlin, Leningrad*, Istanbul, 1984, în: Buletinul Societății Numismatice Române, 77–79 (1983–1985), 1986, p. 487–488.

98. Slobodan Srećković, *Osmanlijski novac kovan na tlu Jugoslavije*, Belgrad, 1987, în: Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A.D. Xenopol", 25, 1988, 2, p. 554–557. Retipărit în: Caietul Seminarului Special de Științe Auxiliare ale Istoriei, 2, 1990, p. 131–136.
99. Ranko Mandić, *Jugoslavenski katalog metalnog novca*, ediția a doua, revăzută, Belgrad, 1988, în: Caietul Seminarului Special de Științe Auxiliare ale Istoriei, 3, 1992, p. 280.
100. *Türk Nümismatik Derneğinin 20. kuruluş yılında Ibrahim Artuk'a armağan*, Istanbul, 1988, în: Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie, 43, 1992, 1, p. 97–99.
101. *Corpus des trésors antiques de la France, V. Rhône-Alpes*, Paris, 1988, în: Studii și Cercetări de Numismatică, 10 (1993), 1996, p. 184–185.
102. *Trésors monétaires*, 12, 1990, în: Studii și Cercetări de Numismatică, 10 (1993), 1996, p. 198–200.
103. Bernhard Prokisch, Hubert Emmerig, Michaela Heintz, Michaela Zavadil, Susanna Heinz, *Repertorium zur Neuzeitlichen Münzprägung Europas,* XVIII*, Südosteuropa*, Veröffentlichungen des Institutes für Numismatik, 5, Viena, 1999, în: Buletinul Societății Numismatice Române, 92–97 (1998–2003), 2003, p. 442–450.
104. Rahmi Hüseyin Ünal, Friedrich Krinzinger, Michael Alram, Șule Pfeiffer-Taș (eds.), *Der Münzschatz von Beçin*. Philosophische-historische Klasse, Denkschriften, vol. 396. (Vienna, Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2010), în: The Numismatic Chronicle, 172, 2012, p. 386–394.

NECROLOGURI, CRONICI, EDITORIALE, BIBLIOGRAFII

105. *Cüneyt Ölçer (1925–1990)*, în: Buletinul Societății Numismatice Române, 80–85 (1986–1991), 1992, p. 338–340.
106. *O donație făcută Cabinetului Numismatic al Institutului de Arheologie: colecția Dominik Nicol (New York)*, în: Studii și Cercetări de Numismatică, 10 (1993), 1996, p. 203–204.
107. *Eugen Chirilă (1921–1991)*, în: Studii și Cercetări de Numismatică, 10 (1993), 1996, p. 211.
108. *Constantin Preda la 70 de ani*, în: Buletinul Societății Numismatice Române, 88–89 (1994–1995), 1998, p. 9–12.
109. Numismatic Literature, 142, septembrie 1999 (colaborare)
110. *Horošo, čto ja Vas našel, professor p. Bârnea*, în: Stratum plus, 5, 2000 (2002), p. 15–16.
111. *Gheorghe Poenaru Bordea*, în: Dacia, NS, 50, 2006, p. 451–460
112. *Cuvînt înainte*, la V. Vornic, N. Telnov, V. Bubulici, L. Ciobanu, *Pruteni, un centru de olărie dacic din epoca romană (cercetările din 2001 și 2003)*, Chișinău, 2007 (2008), p. 5–6.
113. *Avant-propos*, la M. Dima, D. Elefterescu, *Monnaies de Durostorum – Ostrov (4e siècle av. J.-C. – 6e siècle ap. J.-C.)*, în : Collection Moneta, 88, Wetteren, 2009, p. 3–4.
114. *Constantin Preda (1925–2008)*, Compte rendu 55, 2008, în: Commission Internationale de Numismatique, 2009, p. 40–41.
115. *Avant-propos*, la M. Angelescu, *Histria, Cent campagnes archéologiques*, în: Editions universitaires européennes, 2019, p. 7–10.
116. *Svetlana Reabțeva (1966–2019),* în: Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie, 70, 2019, 1–4, p. 389–408 (în colaborare cu N. Telnov și A. Boldureanu).
117. *Slobodan Srećković*, în: Studii și Cercetări de Numismatică, s.n., 9–14 (21–26), 2023, București, p. 213–219.

VOLUME EDITATE (REDACTOR ȘTIINȚIFIC – REDACTOR COORDONATOR)

118. *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României*, I, *A–C*, Editura Enciclopedică, București, 1994.
119. *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României*, II, *D–L*, Editura Enciclopedică, București, 1996.
120. *Etudes sur l'art de la Moldavie*, Institutul Studiul Artelor al Academiei de Științe a Republicii Moldova, Chișinău, 1996.
121. *Folclor muzical din Moldova / Folklore musical de Moldova*, ediție bilingvă, română și franceză, Comisia Națională a Republicii Moldova pentru UNESCO, Chișinău, 1997.
122. M. Șlapac, *Cetatea Albă, Studiu de arhitectură medievală*, Editura Arc, Chișinău, 1998.
123. *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României*, III, *M–Q*, Editura Enciclopedică, București, 2000.
124. O. Iliescu, P. Radovici, *Monetele României, 1867–1969*, Editura Enciclopedică, București, 2004.
125. M. Șlapac, *Cetăți medievale din Moldova (mijlocul secolului al XIV-lea – mijlocul secolului al XVI-lea)*, Editura Arc, Chișinău, 2004.
126. Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheșeanu, A. Popeea, *Monnaies byzantines du Musée de Constanța (Roumanie)*, Editura Moneta, Wetteren (Belgia), 2004.

127. V. Vornic, N. Telnov, V. Bubulici, L. Ciobanu, *Pruteni, un centru de olărie dacic din epoca romană (cercetările din 2001 și 2003)*, Chișinău, 2007 (2008).
128. M. Șlapac, *Cetăți din Țara Moldovei, Mică enciclopedie ilustrată*, Chișinău, 2008.
129. *Moneda în Republica Moldova*, coord. A. Boldureanu și E. Nicolae, Chișinău, 2015.
130. M. Șlapac, *Cetățile bastionare din Moldova (sfârșitul secolului al XVII-lea – mijlocul secolului al XIX-lea)*, Editura Arc, Chișinău, 2016.
131. S. Ciocanu, *Orașul Chișinău, Începuturi, dezvoltarea urbanistică, biserici (sec. XV–XIX)*, Cardidact SRL, Chișinău, 2017.
132. M. Șlapac, *Castelologia comparată, Arhitectura de apărare a Țării Moldovei între Occident și Orient*, Editura Arc, Chișinău, 2020.
133. M. Șlapac, *Kreposti Moldavskogo Knjažestva, mică enciclopedie ilustrată, ilustrații Vladimir Melnik*, Editura Arc, Chișinău, 2022.
134. M. Dima, *Circulația monetară la Durostorum în secolele I-III*, Editura Cetatea de scaun, Târgoviște, 2023.
135. M. Șlapac, *Cetatea Chilia. Aspecte istorico-arhitecturale*, Editura Arc, Chișinău, 2024.

Comitetul Societății Numismatice Române, București, 1993.

Simpozionul Societății Numismatice Române, Caransebeș, 2004 (cu Constantin Preda).

Al IV-lea Simpozion de Heraldică. Muzeul Național de Arheologie și Istorie a Moldovei, Chișinău, 31 mai 2006 (cu Mariana Șlapac și Silviu Tabac).

Căpriana, Republica Moldova, octombrie 2006.

Pontika 2008. Recent Research on the Northern and Eastern Black Sea in Ancient Times, International Colloquium at the Institute of Archaeology Jagiellonian University, Cracovia, aprilie 2008 (cu Aurel Vîlcu și Emanuel Petac).

Pontika 2008. Cracovia, aprilie 2008 (cu Emanuel Petac).

Pontika 2008. Cracovia, aprilie 2008 (cu Aurel Vîlcu și Ana Boldureanu).

Al XXV-lea Simpozion Naţional de Numismatică, Alexandria, 29–31 mai 2008.

Arheomet 2008 (cu Mircea Babeș).

Al XXVI-lea Simpozion Național de Numismatică,
Băile Herculane, 13–15 mai 2009 (cu Zbyšek Šustek).

Expoziția „175 de ani în slujba arheologiei”, Casa Academiei, aprilie 2009.

Al XI-lea Simpozion de Numismatică, Chișinău,
3–4 septembrie 2010.

Orheiul Vechi, Republica Moldova, după Simpozionul de Numismatică de la Chișinău din 3–4 septembrie 2010 (cu Georges Depeyrot).

Orheiul Vechi, Republica Moldova. Baia Turcească, 2010 (cu Georges Depeyrot, Theodor Isvoranu, Monica Dejan).

Orheiul Vechi, Republica Moldova, 2010 (cu Aurel Vîlcu).

Tighina, Republica Moldova, 2011.

Tighina, Republica Moldova, 2011 (cu Ana Boldureanu).

Crimeea, 2011.

Cu doi elevi de la Liceul francez „Anna de Noailles” în stagiu la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, Casa Macca, 2013.

Simpozionul „Cercetări Arheologice şi Numismatice”, ediţia a IV-a, Muzeul Municipiului Bucureşti – Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, Bucureşti, 13–15 septembrie 2018.

Dubla lansare de carte (Ion Barnea, „Altarul paleocreștin” și Alexandru Barnea, „Omnia mea vobis”), Muzeul George Severeanu, 16 februarie 2024.

Eugen Nicolae la Sesiunea de comunicări științifice organizată de Muzeul Național de Artă al României și Institutul de Istoria Artei „G. Oprescu”, cu lucrarea Despre ornamentul islamic „nodul fericirii” și originea puterii sale apotropaice, 26 septembrie 2024 (cu Iulia Dumitrașcu).

Împreună cu comisia de doctorat, doctoranzi și colegi, Casa Academiei, 27 septembrie 2024.

2006

2007

2009

2011

2024

EUGEN NICOLAE ET CINQ SIÈCLES DE NUMISMATIQUE

Georges DEPEYROT
Centre National de la Recherche Scientifique, École Normale Supérieure, Paris; e-mail: georges.depeyrot@orange.fr

Cette publication est l'opportunité de réexaminer la façon dont ont été étudiées les monnaies et les trouvailles monétaires depuis de très nombreuses années, de se poser la question des conséquences que peuvent avoir les évolutions technologiques sur la discipline scientifique et surtout de souligner la place et le rôle qu'a eu Eugen Nicolae en Roumanie.

En substance, c'est d'abord une réflexion sur la façon dont les archéologues, les historiens, ont perçu, compris, analysé les monnaies anciennes et les trouvailles monétaires. Mais il convient de bien circonscrire le propos, à la fois chronologiquement et géographiquement. L'importance de la monnaie comme moyen d'étude de l'histoire n'est pas la même suivant les époques étudiées.

Étudier les monnaies : lesquelles et où

Pour l'iconographie

L'étude des espèces antiques n'est un domaine majeur pour la compréhension des mondes disparus que pour certaines époques. Je pense principalement aux mondes gréco-romains, au début du Moyen Âge. Disons pour les civilisations antérieures à l'imprimerie. Après cette date, l'étude des monnaies est toujours un moyen de compréhension des économies anciennes, mais pas le seul.

En effet, à la fin du XVe siècle, les changements technologiques eurent pour conséquence la généralisation de l'imprimerie et l'amélioration de la production monétaire. Ces deux phénomènes concomitants étaient les conséquences de la maîtrise d'un unique phénomène, la possibilité de produire des objets standardisés par une machine exerçant une pression. En fait, la presse de l'imprimeur et la presse du monétaire relevaient de la même technologie.

La presse monétaire permit l'augmentation des productions monétaires, surtout après l'arrivée des métaux précieux venus des Amériques, tandis que celle de l'imprimeur permit et renforça l'échange des documents écrits dans le monde des commerçants, des banquiers, des changeurs.

Ces deux presses et ces deux technologies rentrèrent en concurrence. Même si les ateliers monétaires purent augmenter la qualité et le nombre des monnaies la presse, en raison de la nécessité de recourir à des coins de faible profondeur (plus économiques en demande énergétique pour la déformation du flan), conduisit à une uniformisation des types monétaires qui n'étaient plus le principal moyen d'expression artistique. Les contraintes technologiques prenaient le pas sur l'art de la gravure monétaire. Les graveurs et artistes compensèrent cette perte par le développement de l'art de la médaille qui, au contraire, bénéficiait des avantages techniques de la presse comme la possibilité de produire des médailles de plus en plus larges.

Ainsi d'un point de vue chronologique, la monnaie était un élément majeur pour l'étude de l'art jusqu'à l'industrialisation des ateliers où la médaille prit sa place.

Pour l'économie

Si l'on considère la monnaie comme moyen d'appréhender la vie économique l'évolution est chronologiquement assez similaire.

Il n'est pas question de nier que la majeure partie des très grosses transactions se faisaient, durant l'antiquité et le moyen âge, non pas par des échanges de pièces de monnaie ou par des lingots, mais par des jeux d'écritures sur des livres comptables. Néanmoins, ces jeux comptables étaient réservés à une très petite élite ou à des catégories sociales spécifiques. On peut évoquer les sénateurs les plus riches disposant de larges propriétés dans diverses provinces de l'Empire romain, ou les publicains, chargés de gérer les impôts de l'Empire. Pour le moyen âge, on peut penser aux rois et aux féodaux ou nobles les plus riches ou à l'Église (incluant les divers ordres religieux ou monastiques). Tous avaient

des propriétés et étaient inclus dans des réseaux. En effet, les systèmes de paiement par compensation (le registre du compte du débiteur est débité et celui du créditeur est augmenté) ne pouvaient fonctionner que si l'identité des deux acteurs était connue ou vérifiable de façon certaine.

La très grande majorité des habitants des mondes antiques et médiévaux n'avaient en aucun cas accès à de tels systèmes. Ils utilisaient les espèces. Même les couches les plus riches de la population utilisaient des monnaies. Les découvertes de Pompéi montrent à quel point la monnaie d'argent et d'or était répandue dans une ville provinciale qui n'était, somme toute, pas la plus riche de l'Empire.

Même si des limitations existent, en particulier en raison des divers niveaux de l'échange économique (les plus riches, les commerçants, les plus pauvres), la monnaie reste un des éléments permettant de comprendre l'histoire économique des États et des régions. Les quantités produites peuvent informer sur l'état des finances de l'État, la diffusion des espèces peut informer sur les voies économiques, les enfouissements peuvent informer sur le contexte historique de la perte des monnaies.

Les espèces restent le moyen le plus facile pour comprendre la vie économique des civilisations anciennes. Cependant, avec le tournant du XVe siècle, l'apport du numéraire dans ce genre de recherche perd de son intérêt.

Le développement de réseaux de commerçants, s'est ajouté à ceux préexistants des très grosses fortunes et des institutions (État, Église). Les moyens de paiement comme la lettre de change, fonctionnant principalement entre banquiers et commerçants, ont pu se généraliser avec l'imprimerie. Dans un monde où la monnaie était d'or et d'argent, les moyens scripturaux présentaient l'avantage d'être plus sûrs et de moins attirer les voleurs que les métaux précieux, mais aussi plus faciles à transporter.

Lentement, les papiers imprimés ont relégué le numéraire aux transactions les moins importantes, ou à un rôle de réserve lorsqu'il était conservé et immobilisé dans des coffres. La part et la valeur des transactions payées en monnaies commençaient un long processus de diminution, face aux lettres de change, aux billets de banque (puis aux chèques, cartes de crédit et enfin moyens électroniques divers).

En résumé, les pièces de monnaie ne représentent plus après le XVe siècle environ l'élément central de l'étude de la vie économique d'un État, d'une région.

Pour quelle zone géographique

Les moyens d'échange ne sont pas les révélateurs de l'histoire économique dans toutes les zones géographiques. Pour l'être il convient que la date et le lieu de production du moyen d'échange puissent être compris. C'est le cas des monnaies dont la date d'émission est lisible ainsi que l'atelier monétaire.

Cela signifie que la production de ces moyens d'échange ait été contrôlée et localisée en un endroit spécifique. Cette simple constatation élimine tout ce qui a pu servir dans les transactions, mais dont la production relevait de la nature. Ainsi, les zones du globe où étaient utilisés les cauris ne présentent pas d'intérêt pour l'étude de la vie économique : on pouvait en trouver partout et le début de leur usage monétaire reste impossible à dater. C'est également le cas avec les monnaies en sel (pains de sel fabriqués près de la mer).

Ainsi, sortent de notre champ d'études, l'Afrique subsaharienne, une partie du monde chinois, mais aussi les Amériques, l'Australie, une grande part de la Russie, etc.

Mais il faut affiner nos critères de sélection. Dans le monde chinois circulaient des monnaies de bronze coulé et des lingots d'argent régulièrement refondus produits par des orfèvres locaux qui apposaient leurs sceaux sur leurs productions. Ces lingots ne peuvent être considérés comme des monnaies, eu égard à leur pouvoir d'achat très largement supérieur à la quasi-totalité des échanges : c'étaient des réserves de valeur. La production de monnaies de bronze était très largement le fait de l'État qui arrivait dès le IXe siècle à en produire chaque année largement plus que le milliard d'exemplaires. La plupart des espèces ne portent que le nom du souverain, parfois le nom de l'atelier, ce qui réduit les possibilités d'analyse. De plus, la frappe étant libre ou peu contrôlée, la circulation comprenait des masses de fausses monnaies de date et d'origine inconnues. Dès lors c'est tout le monde chinois qui nous échappe.

En réalité, l'étude de la monnaie comme élément de l'histoire ne peut que se focaliser sur les mondes européens.

La lente construction de la science

On comprend des paragraphes plus hauts que l'étude des monnaies est plus riche pour les mondes anciens européens que pour les autres zones géographiques du globe.

Nous n'avons pas de témoignage de collections de monnaies constituées durant l'antiquité ou au début du moyen âge. Il n'en existe pas plus qui concernent l'étude numismatique des monnaies. Ce n'est qu'à l'extrême fin du moyen âge qu'apparaît un intérêt pour ces objets.

À la recherche du portrait monétaire (XVIe – XVIIe siècles)

Les siècles antérieurs à la Renaissance ont été marqués par de profonds changements, en particulier par le lent développement des États et du pouvoir royal. Au XVe siècle, principalement, l'évolution des structures politiques fut telle qu'on a pu parler de « Genèse de l'État moderne ». Le développement du rôle du roi s'est accompagné, tout au long du XVe siècle, par celui de sa représentation.

C'est au cours du XVIe siècle que le regard sur la monnaie changea. Cette transformation était le résultat de plusieurs évolutions. Les guerres en Italie, les butins ou les revenus des impôts offraient aux notables et aux cours royales l'opportunité de construire de nouvelles demeures. L'art de la statuaire connut alors un renouveau, directement inspiré des figures antiques, en pied ou incluses dans les décors muraux. Enfin, l'imprimerie diffusait les textes antiques qui mettaient en avant les hauts faits des rois grecs et des empereurs romains. L'Europe redécouvrait le monde de l'Antiquité et l'importance de l'image.

Également sous influence de l'Italie et de l'antiquité, les portraits des souverains refirent leur apparition sur les monnaies au XVIe siècle. Le portrait monétaire avait disparu en Occident avec la fin du monde antique pour des raisons techniques : étroitesse des flans, disparition de l'art de la gravure, entre autres. De même que pour la statuaire, les artistes trouvèrent leur inspiration dans les œuvres gréco-romaines.

L'art du portrait monétaire du XVIe siècle trouvait ses origines dans la volonté de glorifier le souverain, et son inspiration dans les modèles gréco-romains. Si nombre des portraits monétaires des souverains de cette époque reproduisaient leurs traits et leurs habits, l'influence des types romains est patente. Mais les graveurs avaient besoin d'avoir sous leurs yeux des exemplaires des monnaies antiques.

Ainsi se sont constituées les premières collections de monnaies et par la suite les premiers ouvrages présentant des reproductions de monnaies antiques. Bien entendu, ce fut la recherche des belles séries de portrait qui était au centre des préoccupations des numismates et autres d'ouvrages dont un certain nombre ne présentaient qu'un buste monétaire, oubliant les revers.

À cette époque, nul n'avait envie de se lancer dans des inventaires de types monétaires par empereur. Tout au plus quelques savants dressaient la liste des monnaies de leurs collections.

C'était ce que nous pourrions caractériser comme étant *l'âge de la recherche du portait*.

À la recherche de l'encyclopédisme (XVIIIe siècle)

Au cours du XVIIIe siècle, les approches changèrent.

Les progrès accomplis par les pays européens avaient permis le développement des sciences appliquées. Il serait inutile de tenter d'énumérer tous les domaines qui ont bénéficié de ces changements. Les transports, l'armement, ont facilité la conquête de colonies, la découverte de nouvelles terres aussitôt mises en exploitation. La mise au point des premières machines à vapeur ouvrait la voie à l'industrie. Plus les découvertes étaient nombreuses, plus la curiosité et l'ingéniosité des scientifiques trouvaient de nouveaux champs de recherche. Ces découvertes faisaient alors l'objet de mises à la disposition du public par de nouveaux ouvrages.

Dans le domaine des sciences humaines, l'approche changea aussi. Si des écoles se spécialisaient dans la formation de générations d'ingénieurs, d'autres se spécialisaient dans celle des « honnêtes hommes ».

Plusieurs facteurs favorisaient le développement des civilisations antiques. Une bonne partie de l'enseignement était basée sur la maîtrise du latin et la connaissance des textes des auteurs antiques. Le latin était d'ailleurs la langue de l'église parlée par tous les religieux. Nombre d'ouvrages étaient publiés en cette langue leur assurant le lectorat le plus important. Il s'agissait non seulement des textes anciens laissés par les Pères de l'Église pour aussi de tous les traités sur les questions théologiques.

Le développement concomitant des administrations et de la population rendait plus complexes les relations entre l'administration royale, locale, urbaine, etc. Des conflits de compétence émergeaient entre eux, mais aussi entre tradition locale, voire même droit local et celui que les nouveaux États tentaient de mettre en place. Là encore, on avait recours aux traités anciens laissés par l'antiquité.

L'étude des monnaies antiques subissait aussi les conséquences des évolutions générales du monde intellectuel. Plus l'intérêt pour les vestiges (archéologiques, littéraires) augmentait plus la curiosité pour la monnaie se développait. Les premières fouilles à Pompéi, à partir des années 1740, ont aussi contribué à ce regain de passion des antiquaires.

Dès la fin du XVIIe siècle et au cours du XVIIIe siècle se multiplièrent des inventaires de types monétaires ainsi que les collections numismatiques. C'était l'époque où les rois se créaient un cabinet des médailles le plus souvent lié à la bibliothèque royale puisqu'il servait de support visuel aux textes antiques. À l'image des rois, les nobles, puis les notables, commencèrent à accumuler des monnaies, comme ils le faisaient pour les plantes, les vestiges géologiques, les animaux. Les techniques d'impression ayant grandement évolué, il était possible de diffuser des gravures des plantes, des animaux,

des vestiges, et également des monnaies, ce qui entraînait une émulation entre collectionneurs publics ou privés. Comme pour les autres disciplines, la multiplication des ouvrages, les échanges épistolaires entre les chercheurs de tous bords les conduisaient à la préparation de vastes travaux de synthèse. Ainsi apparut dans la seconde moitié du XVIIIe siècle toute une série d'ouvrages qui relevaient d'une même volonté. Citrons, comme exemple, Georges-Louis Buffon pour les sciences de la nature, Denis Diderot pour la philosophie et l'érudition et, pour la numismatique Joseph Eckhel. Tous se caractérisaient par la volonté d'embrasser la totalité des connaissances de leur discipline.

À cette période, on ne recherchait encore que le bel exemplaire monétaire qui allait accroître la réputation de telle ou telle collection. La « science des médailles » pour reprendre le titre d'un ouvrage publié à la fin du XVIIe siècle et republié tout au long du XVIIIe siècle n'était principalement conçue que comme un manuel illustrant les grands hommes du passé. C'était, en quelque sorte, une annexe du *De viris illustribus,* un manuel de latin rédigé en 1775 qui servait depuis cette époque (et jusqu'aux années 1960) à l'apprentissage de la langue.

Ce qui diffère cette période de la période antérieure, c'est le fait que les chercheurs n'étaient plus dans une collecte de portraits pour illustrer des discours ou servir de modèles, mais dans une collecte d'informations à partir d'un ensemble fermé, telles que leur propre collection, ou celle d'un souverain.

C'était ce que nous pourrions caractériser comme étant *l'âge de la recherche de l'encyclopédisme.*

À la recherche de l'exhaustivité (XIXe siècle)

L'Europe postnapoléonienne, et principalement la France, connut des périodes politiques agitées avec le retour de la monarchie absolue (1815), une monarchie libérale (1830), une République (1848), le retour d'un empereur (1852) et une République (1870). Chaque changement politique se double de changements du personnel des instances gouvernementales. Les anciens napoléoniens remplacés lors du retour de la monarchie, eux-mêmes exclus par les républicains, les républicains par les partisans de Napoléon III, eux-mêmes évincés par les nouveaux républicains. À chaque fois, un certain, nombre de notables étaient exclus de leurs fonctions et souvent mis au ban de la nouvelle administration, ou même de la vie sociale.

À côté de ces notables déchus, arrivaient une nouvelle catégorie de bourgeois soit fonctionnaires, soit liés au développement de nouvelles professions. Éduqués, formés au latin, ils constituaient une classe sociale avide de culture. Les arts, comme la peinture, l'opéra, l'architecture, bénéficièrent largement de ces nouveaux venus.

Tous fréquentaient les églises dont les représentants avaient obtenu une reconnaissance depuis la signature du Concordat (1801). Enfin, tout au long du XIXe siècle, de plus en plus d'enfants allaient à l'école qu'elles aient été religieuse ou publique.

Cette évolution et l'enrichissement général de la population contribuèrent au développement de revues ou de sociétés académiques tantôt centrées sur l'histoire régionale ou nationale, soit centrées sur les secteurs spécifiques de la culture, je pense en particulier à la numismatique avec la création de la *Revue numismatique* en 1836, puis la So*ciété Française de Numismatique* en 1865 ou au *Numismatic Journal* et à la *Royal Numismatic Society* également fondés en 1836. Tout cela se faisant dans un contexte où les communications (service postal, chemin de fer) et l'imprimerie (utilisation de la pâte à papier) s'amélioraient.

Ainsi dans le courant du XIXe siècle se conjuguaient plusieurs éléments, tels qu'une population cultivée ayant fait ses humanités, des moyens de communication, un intérêt pour le passé (que cet intérêt soit teinté de nostalgie ou pas). Il en résultat une formidable explosion de travaux, de recherches, de publication, ainsi de la constitution de collections privées ou publiques, la création de musées et de sociétés académiques, locaux ou nationaux.

Dans la seconde moitié du XIXe siècle, les chercheurs eurent à leur disposition d'immenses ressources documentaires. Cette première étape franchie, ils pouvaient envisager la préparation de corpus de synthèse.

Comme ils l'avaient fait presque en même temps dans plusieurs pays d'Europe, les chercheurs se lancèrent presque simultanément dans la rédaction de ces ouvrages de synthèse. Leur objectif était alors de proposer des corpus après avoir collecté la totalité de la documentation. La première édition de l'ouvrage d'Henri Cohen consacré aux monnaies romaines impériales date de 1857, le premier volume du *Corpus Inscriptionum Latinarum* date de 1863, etc. Ces corpus se diffusaient largement et étaient le plus souvent suivis par une deuxième édition ou par des volumes complémentaires.

Cette phase des corpus au XIXe siècle fut une étape indispensable pour la poursuite des travaux.

Ce qui diffère cette période de la période antérieure, c'est le fait que les chercheurs ne se limitaient plus à un ensemble (une collection), mais travaillaient à un corpus, pour lui-même et quel que soit le lieu de conservation. En cela, ils se sont émancipés des contraintes locales, nationales. Les disciplines (numismatique, épigraphie, etc.) se sont autonomisées pour devenir des champs de recherche en eux-mêmes, répondant aux seuls critères scientifiques.

C'était ce que nous pourrions caractériser comme étant *l'âge de la recherche de l'exhaustivité*.

À la recherche du classement idéal (XXe siècle)

Durant la seconde moitié du XIXe siècle, la croissance des connaissances était principalement liée à la préparation des grands corpus (quelle que soit la discipline).

Avec le XXe siècle, il a été possible de considérer que la phase de collecte des informations était suffisamment avancée pour envisager des études portant sur le matériel rassemblé. Ce fut le cas de pour les inscriptions. La masse des textes réunis ouvrait la voie à des études prosopographiques. En numismatique, les listes de types monétaires ouvraient la voie à des classements plus fins. Dans les deux cas, ces approches novatrices s'enrichissaient des découvertes.

Le classement des monnaies fut ainsi bouleversé par les publications des collections du British Museum, puis par le *Roman Imperial Coinage* qui proposaient des classements par atelier et par date à la place du classement alphabétique des revers. En quelques années, le travail du XIXe siècle devenait obsolète. Cette rupture fut d'autant plus importante qu'il était possible de substituer de nouveaux ouvrages aux anciens, alors qu'en épigraphie, pour prendre cet exemple, rien ne pouvait remplacer le *CIL* en raison du trop grand nombre de volumes.

La rupture que constituait le classement chronologique n'était que le début d'une nouvelle approche. Désormais les monnaies grecques ou romaines devaient être classées par date.

Une étape supplémentaire fut franchie avec la caractéroscopie où les monnaies étaient non seulement datées, mais où l'intérêt du chercheur passait de la monnaie à la paire de coins qui avait été utilisée pour la frappe. Inaugurée pour les monnaies gauloises par Jean-Baptiste Colbert de Beaulieu dans les années 1960, la caractéroscopie finit par servir de base aux classements des monnaies grecques et romaines, parfois même aux monnaies médiévales. Elle perd son intérêt pour les émissions effectuées avec les coins des presses monétaires qui présentent trop de similitudes. La caractéroscopie finit par donner naissance aux calculs statistiques sur le nombre originel de coins utilisés pour les frappes.

En même temps, les chercheurs incluaient dans leurs travaux l'analyse des flans monétaires. Alors que les études antérieures avaient négligé cet aspect, se basant sur de longs cheminements intellectuels et des déductions pour classer les monnaies, l'étude non plus des représentations et des légendes étaient remplacées ou complétées par des études des métaux.

Ce qui diffère cette période de la période antérieure, c'est le fait que les chercheurs ne se travaillaient plus à un corpus, mais à une portion de corpus. L'objectif n'est plus de considérer un ensemble de frappes sur une longue période, mais d'établir de façon la plus précise et lilliputienne l'ordre dans lequel ont été frappées des monnaies. L'autre objectif est de remplacer le classement déductif par des analyses de flans.

C'était ce que nous pourrions caractériser comme étant *l'âge de la recherche du classement idéal*.

Le tournant de l'archéologie (XXe – XXIe siècles)

L'archéologie du milieu XXe siècle

Durant les années qui ont suivi la dernière guerre, les sociétés européennes ont profondément changé.

La reconstruction, le besoin de logements lié au baby-boom et à la décolonisation, la multiplication des automobiles, a obligé tous les États à se lancer dans de vastes programmes de construction et d'aménagement urbain. Simultanément, la mécanisation de l'agriculture, avec en particulier l'emploi de charrue à socs profond, le remembrement des parcelles, a modifié le paysage européen. Face à un monde dont chacun pouvait voir les transformations, un sentiment nostalgique s'est développé au sein des populations, inquiètes de leur avenir. Cette angoisse se manifesta tantôt par des mouvements protestataires (en particulier en 1968), soit par un regain d'intérêt pour des mondes et des époques disparues. L'exemple, toujours cité, reste le livre d'Emmanuel Le Roy Ladurie *Montaillou, village occitan*, publié en 1975 qui fut vendu (en France) à 250 000 exemplaires.

Vers la même période, l'archéologie dont l'organisation dans les divers pays européens était restée marquée par le régionalisme ou l'individualisme fut organisée dans des cadres soit nationaux (création de l'Association pour les fouilles archéologiques nationales en France en 1973), soit régionaux (Grande-Bretagne, Allemagne Fédérale). La multiplication des chantiers de fouilles, l'augmentation des moyens, mais également la création de nouvelles revues ou collections d'ouvrages, eurent un effet d'entraînement, la demande de plus en plus importante de la part du public aboutissant à la croissance de l'offre, même si elle allait du pire au meilleur tant en termes de publications, de travaux ou même d'émissions de télévision ou de films (c'était l'époque des péplums !).

Face à une telle augmentation de la documentation, les méthodes et les centres d'intérêt de l'archéologie évoluèrent. L'archéologie connut une véritable révolution : des disciplines virent le jour ou prirent de l'importance comme la céramologie, l'étude du bâti, la dendrochronologie, la datation au C^{14}, etc. Le regard sur les ruines archéologiques changea. Alors que traditionnellement la recherche portait sur le « bel objet », la mise au jour des habitations avec les traces de

la vie quotidienne facilita des analyses marquées par la sociologie et l'anthropologie. L'époque était plus à l'analyse des vestiges qu'à leur collecte.

Les conséquences sur la numismatique

Les fouilles archéologiques mirent au jour des monnaies, bien entendu. Le numéraire fut alors regardé comme un vestige, quel que soit son état ou sa rareté. Cette attitude était en totale rupture avec des habitudes qui ne conservaient que les « belles pièces ». On pourrait évoquer les fouilles de Pompéi dont les comptes rendus des XVIIIe et XIXe siècles ne mentionnent que les nombres de monnaies (sauf cas exceptionnel) avant que les monnaies peu lisibles ou communes ne soient déduites à la fin du XIXe siècle.

Désormais la monnaie est un témoin de la vie antique au même titre qu'un tesson de céramique. Elle est remise dans le cadre général de la fouille, elle est devenue un vestige archéologique contextualisé, au même titre qu'un os, un tesson, un fragment de marbre. Par conséquent, la découverte monétaire, isolée ou en trésor, devint susceptible d'être soumise aux mêmes méthodes d'analyses que les autres vestiges. Comme c'est le cas pour un tesson de céramique, elle n'est pas regardée pour sa rareté ou sa beauté, mais est lue comme un artéfact produit en un certain endroit à une certaine date, et perdu à un certain endroit à une certaine date. En fait, les questions de l'archéologue sont des questions « d'output-input ».

Il n'est donc pas étonnant que ce fût Richard Reece, un archéologue, d'abord céramologue, qui initia les grandes études de circulation monétaire. En se basant sur les études des tessons de céramique et en les appliquant aux monnaies, il parvint à mettre au point un système basé sur une série de périodes de frappes permettant de comparer aisément les découvertes d'un site à un autre. Il mit en évidence le fait que l'alimentation en numéraire différait selon les grandes zones de l'Empire romain et qu'elle pouvait même varier en fonction de la nature du site (villa, centre urbain, temple, etc.).

Dès lors, l'étude des monnaies passait par la multiplication des points de comparaison. Il fallait donc disposer du plus grand nombre d'ensembles de monnaies, de sites ou de trésors. L'un des objectifs de la recherche étant de pouvoir aboutir à la détermination du « normal hoard » ou de l'alimentation « normale » d'un site archéologique en fonction de sa taille, de sa situation géographique et de sa nature.

La notion de la « normalité » de l'approvisionnement monétaire contenait, en elle, celle de la « normalité » de la production monétaire. Ce fut dans les années 1980 que les notions d'irrégularité des quantités émises virent le jour. Mais, là encore, de telles recherches ne pouvaient être menées qu'en se basant sur un corpus de trésors et de monnaies de sites. Les collections privées ou publiques privilégient les exemplaires rares au détriment des monnaies courantes, elles ne peuvent être considérées comme représentatives de la production et de la circulation monétaires.

Ainsi la numismatique s'est séparée en deux voies, l'une restait celle de la science des Cabinets des Médailles, l'autre était plus proche de l'archéologie.

Au risque de Charybde et de Scylla

Le lent cheminement intellectuel qui a fait naître la numismatique ou l'étude des monnaies depuis le XVIe siècle est en train de connaître, comme ce fut le cas dans le passé, de nouvelles évolutions qui changent les paramètres de la discipline. Il s'agit d'une part du changement qui frappe le monde académique et savant depuis les années 1980-1990 et d'autre part l'émergence d'un nouveau moyen de communication qu'est Internet.

À la suite de la crise pétrolière des années 1970, de l'affaiblissement des contrôles douaniers et de l'internationalisation des échanges économiques ou des facilités des déplacements entre pays, l'attrait pour l'étude ou même de la connaissance du passé de chaque pays s'est lentement émoussé. Les sites archéologiques les plus célèbres sont devenus des attractions pour faciliter la vente de voyages. Il suffit de se rendre régulièrement dans une librairie pour constater au fil des années du peu de livres académiques et de l'augmentation des guides de voyage ou des ouvrages de très grande vulgarisation. Ainsi se développe à la fois un surtourisme autour de quelques monuments ou sites et une moindre fréquentation des autres endroits. Cette dichotomie frappe tous les aspects de ce qui constituait l'humanisme traditionnel. Elle frappe l'édition, mais aussi les sociétés savantes qui pour la plupart voient le nombre de leurs adhérents diminuer. Jusqu'à présent, la baisse concomitante du nombre des adhérents et des coûts de fabrication des bulletins, revues ou livres (passage du plomb à l'offset, puis au numérique et enfin à l'impression à la demande) a maintenu un certain équilibre qui commence à être rompu avec le passage sur Internet et l'abandon des versions solides (papier). De plus, il est fort à craindre (pour ne pas dire sûr) que la majorité des sites et informations disponibles sur Internet aillent disparaître en raison du coût de leur stockage, sauf celles préservées sur les grands sites publics nationaux.

Le développement d'Internet a largement contribué à la disparition en cours du traditionnel moyen de communication (papier). L'écrit (papyrus, parchemin, papier) manuscrit ou imprimé a permis une accumulation des connaissances et leur pérennisation. Dans les disciplines comme les nôtres, un texte décrivant une monnaie, une inscription, une découverte a la même valeur qu'on moment de sa publication. Cette accumulation de connaissances fonde l'érudition et fut la condition *sine qua non* du développement des sociétés et des progrès intellectuels. Internet à la fois, offre un accès des plus faciles aux fonds imprimés anciens (numérisation des documents) et à la fois contribue à la disparition des publications existantes. En matière de numismatique, Internet et ses sites de ventes (eBay, etc.) a très largement facilité la dispersion des trouvailles (pillages) archéologiques qui elles-mêmes ont été facilitées par la commercialisation d'engins détecteurs de métaux.

La typologie de Charybde

Avec une telle évolution, la typologie monétaire est à la fois facilitée par l'abondance des images facilement accessibles. Contrairement à ce qui était une nécessité durant les années antérieures, il n'est généralement plus besoin de se déplacer, de mouler les monnaies, de solliciter des photos argentiques. Les grands musées rendent de plus en plus accessibles sur Internet leurs collections. Lorsque ce n'est pas le cas, la photographie numérique et les moyens de transmission rapides permettent de pallier ces insuffisances. À cette possibilité, il faut ajouter la facilité à consulter les anciennes revues souvent disponibles en ligne. Mais ces facilités ne sont que des améliorations de l'accès aux documents. Les fonds des grands musées ont été, pour la plupart, publiés et les cœurs des collections remontent au XIXe ou XXe siècle. Il n'y a guère d'enrichissements spectaculaires et massifs. La nouveauté reste l'augmentation du nombre de catalogues de ventes publiés par les professionnels, dont certains sont disponibles sur Internet. En revanche, il est à craindre que les images uniquement disponibles sur Internet ne deviennent inaccessibles rapidement.

Le développement des catalogues dont la typologie est basée sur les listes de coins monétaires renforce la séparation entre l'étude des monnaies et l'étude de l'histoire. Même en admettant que ces listes soient parfaitement exactes, elles ne fournissent que des détails sur le fonctionnement quotidien des ateliers monétaires, voire sur l'activité d'un ou de quelques monétaires, ce qui est bien loin des préoccupations des utilisateurs des monnaies ou de recherches visant à comprendre des sociétés du passé.

Si même il était possible de collecter tous les exemplaires des monnaies d'un type défini (en collections, publiées ou sur Internet) et d'en dresser le catalogue des coins sans qu'il n'en manque aucun, les résultats de ce travail considérable seraient sans intérêt pour l'historien.

Il est à craindre que cette hyper précision que je considère comme une dérive n'aboutisse à des travaux n'apportant que très peu à la connaissance du passé.

Les trésors et Scylla

L'étude des trésors ne s'est développée qu'après la dernière guerre. Avant cette période, l'attention se portait sur quelques détails de ventilation des espèces et sur les exemplaires inédits ou rares. L'intérêt pour ces ensembles le plus souvent découverts fortuitement a suivi celui porté aux autres vestiges archéologiques. Le déroulement de ces études se heurte à des difficultés d'une autre nature que celles rencontrées par la rédaction des catalogues.

Les trésors sont, le plus souvent découverts par hasard. Il s'agit en général de cachettes isolées, dans les champs. La fréquence des trouvailles dans la seconde moitié du XXe siècle a été liée aux grands travaux qui ont remodelé les campagnes (mise en culture de terres, remembrement de parcelles), et à l'adoption de nouvelles techniques agricoles, en particulier les labours profonds grâce aux tracteurs de plus en plus puissants.

Depuis la guerre on peut considérer que la majorité des terres ont fait l'objet de grands travaux agricoles et donc par voie de conséquences, les zones pouvant potentiellement cacher des habitats et/ou des trésors sont de plus en plus réduites. Il en est de même avec les zones périurbaines. Les villes médiévales ont été la continuation de l'habitat antique dont elles ont réutilisé les structures, les ont démolies pour utiliser les pierres, les ont détruites pour créer de nouvelles fondations. L'accroissement des zones urbaines modernes a fini par recouvrir, si ce n'était pas déjà fait les anciennes zones péri urbaines de l'antiquité. Donc un nombre d'habitats antiques qui se réduit. Mais nombre de trésors étaient dissimulés à l'écart des habitats, souvent dans des champs. Là encore, les travaux agricoles ont tôt fait de faire ressortir les monnaies. Donc des possibilités de mettre au jour de nouveaux trésors qui se réduisent. Quant aux monnaies isolées, elles sont la proie des détecteurs de métaux et celles qui en échappent sont altérées par les ajouts d'engrais acides dans les sols.

Globalement, nous assistons à une diminution du stock de découvertes. Les trésors ou ensembles de monnaies de sites qui permettraient d'étudier et de reconstituer les volumes des émissions, la circulation des monnaies sont tendanciellement en baisse. Il ne reste que les rares fouilles programmées qui ne sont pas les plus riches en pièces de monnaie.

Il est à craindre que cette raréfaction des trouvailles de trésors et de monnaies de sites n'aboutisse à un tarissement des sources de documentation nécessaire à la connaissance du passé.

Retour à l'Ithaque

En 1514, il y a cinq siècles, Guillaume Budé publiait à Lyon son *De Asse et partibus ejus* que l'on peut considérer comme l'ouvrage fondateur de la numismatique. En 1795, il y a 250 ans, à mi-distance chronologique entre Budé et nous, Joseph Eckel publiait son premier ouvrage *Numi veteres anecdoti ex Museis*. Tous deux, avec beaucoup d'autres, posaient les fondateurs d'une discipline qui connut son développement au XIXe siècle.

Que faire en numismatique au moment où la discipline connaît un reflux ? Les signaux sont à l'orange, voire au rouge dans beaucoup de domaines. Manque de moyens, fréquentation moindre des collections, baisse des effectifs des sociétés académiques, baisse du nombre des publications scientifiques, de l'engagement public, sont devenus la norme depuis quelques décennies. Un nombre croissant d'informations disparaissait dans de sombres et éphémères archives virtuelles.

La numismatique s'est développée en accompagnant la connaissance et la compréhension du passé local, régional, et national. Le recul des histoires nationales dont les monnaies sont les témoignages matériels induit inévitablement celui des disciplines qui les ont accompagnées.

La volonté de publier, d'enregistrer, de rendre publiques les découvertes s'estompe au profit de la littérature grise, de la littérature virtuelle. En Europe, chaque année des millions de monnaies sont extraites des sites archéologiques, interdisant définitivement l'étude de la circulation monétaire. Les trésors, qui s'écoulaient lentement et entre collectionneurs qui souvent collaboraient avec les chercheurs sont dépecés dans l'anonymat froid d'un clic de souris. Ce qui passe par eBay ou autres sites commerciaux est définitivement perdu pour la science.

Si Budé et Eckhel, pouvaient revenir de leurs longs voyages, tel Ulysse revenant à Ithaque, ne constateraient-ils pas que la demeure est saccagée et livrée à ceux qui ne la font plus fructifier, mais la pillent ? Les utilisateurs des détecteurs de métaux par esprit de lucre, les vendeurs de ces monnaies ne sont pas mieux que les prétendants du palais.

Le maintien, la continuation de la recherche en numismatique ne se feront qu'à la condition de poursuivre l'effort de nos prédécesseurs, en produisant des imprimés dont on peut penser qu'ils se conserveront pendant plusieurs générations, même en cas de pénurie d'énergie, de conflits ou d'incendies. Ils s'ajouteront leurs publications à celles de nos prédécesseurs et serviront aux travaux de nos successeurs. Il faut revenir aux éléments fondamentaux de la recherche.

Il est temps de replacer l'action d'Eugen Nicolae dans cette évolution et de souligner l'importance de son travail.

Eugen Nicolae a largement contribué au retour des numismates roumains sur la scène internationale. Il a su inscrire ses pas dans ceux des grands illustres qu'étaient, en particulier, Gheorghe Poenaru Bordea et Constantin Preda, puis assurer la transmission de la discipline à ses jeunes collaborateurs au Cabinet des Médailles de l'Institut d'Archéologie.

Entre 2004 et 2014, une dizaine de volumes de la Collection Moneta (Wetteren, Belgique) ont été publiés directement sous l'impulsion d'Eugen Nicolae. Ils représentent près de 8 500 pages de texte et de documentation, plusieurs dizaines de planches et des centaines de monnaies illustrées. À cela, il conviendrait d'ajouter les colloques et congrès auxquels l'équipe roumaine a participé, tant en Roumanie qu'en France, en Pologne, en Moldavie, ou ailleurs.

Nous avions largement discuté de ces questions d'évolution de la recherche et nous partagions les mêmes analyses, celle de la nécessité de transmettre de façon sûre et la plus pérenne possible les informations.

Même si les circonstances de cette publication ne sont pas aussi heureuses qu'il ait été possible de le souhaiter, je tenais à souligner le rôle d'Eugen Nicolae. Il me semble encore l'entendre terminer une longue discussion par son célèbre « maintenant, au boulot ! ».

ONE MAN'S TRASH IS ANOTHER MAN'S TREASURE – THE CASE OF THE OSSEOUS DEBITAGE WASTE FROM DRĂGUȘENI – *OSTROV*

" … technology also forms the centerpiece of practically all research on the ancient past because the archaeological record is made up of the material remains of people's activities" (Dobres 2010, p. 103).

Adina BORONEANȚ[a], Monica MĂRGĂRIT[b]

[a] *"Vasile Pârvan" Institute of Archaeology, Bucharest; e-mail: boro30@gmail.com*

[b] *Doctoral School of Economics and Humanities, Valahia University of Târgoviște; e-mail: monica.margarit@valahia.ro*

Keywords: *Chalcolithic, Romania, Cucuteni-Trypillia culture, raw materials, debitage methods, waste, blanks, preforms*

Abstract: *Romanian studies on prehistoric osseous industries focused mostly on the finished pieces which usually preserve only the marks resulted from the final stages of the shaping operation. Waste debitage artefacts and blanks are rarely mentioned, and at times they had not even been collected during the archaeological excavations. We would like to draw attention precisely to these types of archaeological remains, often more crucial to the reconstruction of the technological schemes for raw material processing than the finished pieces. As case study we selected the assemblage from the Cucuteni-Trypillia settlement at Drăgușeni – Ostrov (Romania). The site yielded a substantial osseous assemblage among which a significant amount of waste. The debitage operation through bi- or quadri-partition was carried out on bone, mainly by double grooving. Bipartition was most frequently used on antler, carried out by double grooving. The presence of finished pieces made on flat blanks is an indicator of longitudinal debitage while the presence of waste debitage allowed for the identification of the combination of procedures involved in the debitage operations.*

Cuvinte-cheie: *calcolitic, România, Cucuteni-Tripolie, materii prime, metode de debitaj, resturi de debitaj, suporturi, preforme*

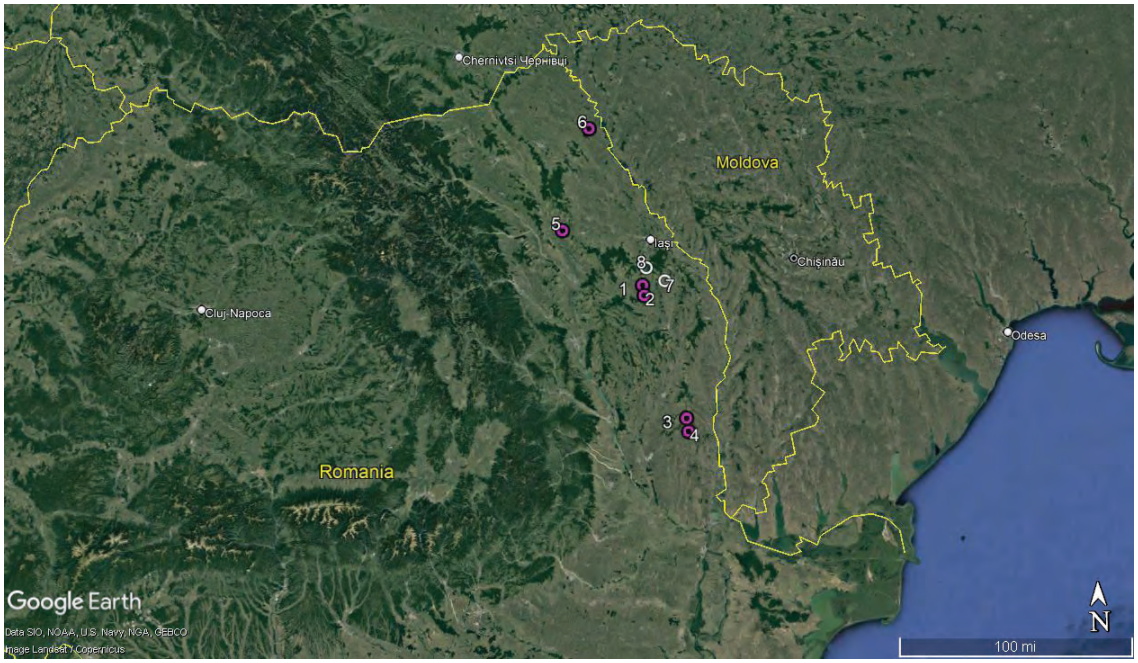
Rezumat: *Studiile privind industria materiilor dure animale preistorice din România s-au concentrat în principal asupra pieselor finite, care de obicei păstrează doar urmele rezultate din etapele finale ale obținerii uneltelor respective. Resturile de debitaj și suporturile sunt rareori menționate, probabil din cauză că uneori nu au fost colectate în timpul săpăturilor arheologice. Dorim să atragem atenția tocmai asupra acestor tipuri de piese, adesea mai importante pentru reconstituirea schemelor tehnologice de prelucrare a materiilor prime decât piesele finite. Ca studiu de caz, am ales așezarea Cucuteni-Trypillia de la Drăgușeni – Ostrov (România). Ansamblul de piese din materii dure animale este substanțial și cuprinde și un număr semnificativ de resturi de debitaj. Debitajul prin bi- sau quadri-partiție a fost realizat în principal prin dublu rainurage în cazul osului. Bipartiția a fost utilizată cel mai frecvent pe corn, tot prin dublu rainurage. Prezența pieselor finite realizate pe suporturi plate este un bun indicator al debitajului longitudinal, în timp ce prezența deșeurilor a permis identificarea combinației de proceduri utilizate pentru operațiunile de debitaj.*

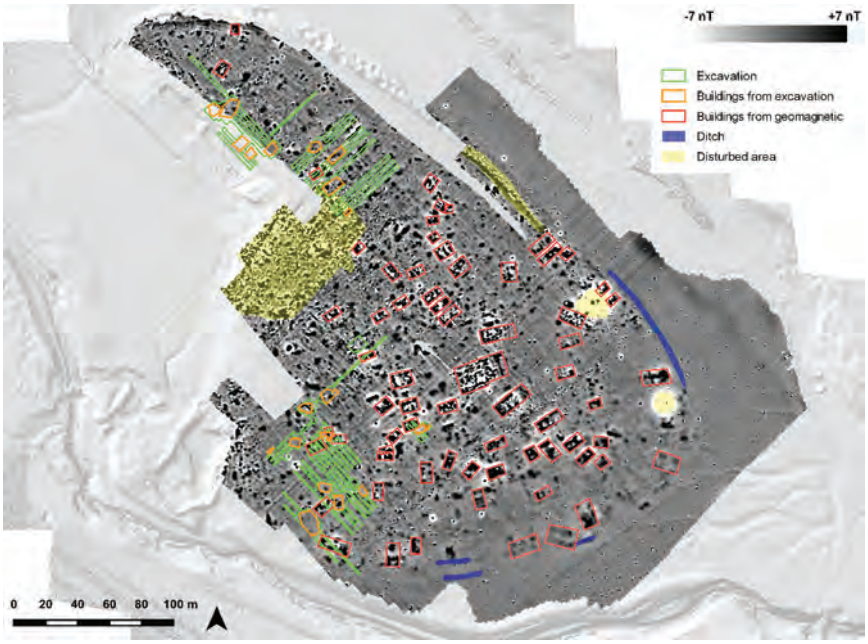
INTRODUCTION

Most Romanian studies on prehistoric osseous industries generally focus on finished artefacts. But the latter usually preserve only the marks left by shaping, which eliminates previous debitage traces. It is these last-mentioned traces that allow us to identify the general debitage methods (*bi*- or *quadri*-partition, transversal segmentation, extraction, etc.), yet not the combination of procedures needed during the debitage. Therefore, in most cases, the debitage methods employed were identified based solely on the recovered blanks (flat or in volume). Both waste debitage and blanks are rarely mentioned in publications for two reasons: either they were not collected during the excavations, or they were not identified as worked artefacts but as mere faunal remains. Most studies dismiss them in one phrase: "*the general assemblage also comprises flint, bone and antler tools".*

Differently, European studies draw special attention on this category of artefacts as they provide information related to their production or even to the presence of manufacturing workshops (e.g. Vitezović 2013) as suggested by certain agglomerations of waste/blanks/preforms.

The assemblage from the Cucuteni A4 settlement at Drăgușeni – *Ostrov* (Romania) (end of the 5th millennium BC, Fig. 1/a) is the ideal example. The results of the archaeological excavations were presented in preliminary reports (Marinescu-Bîlcu 1980; 1983) and a monograph (Marinescu-Bîlcu, Bolomey 2000). According to the latter (Marinescu-Bîlcu, Bolomey 2000), the osseous industry consisted of artefacts made of bone (96 items), antler (451 of *Cervus elaphus*,

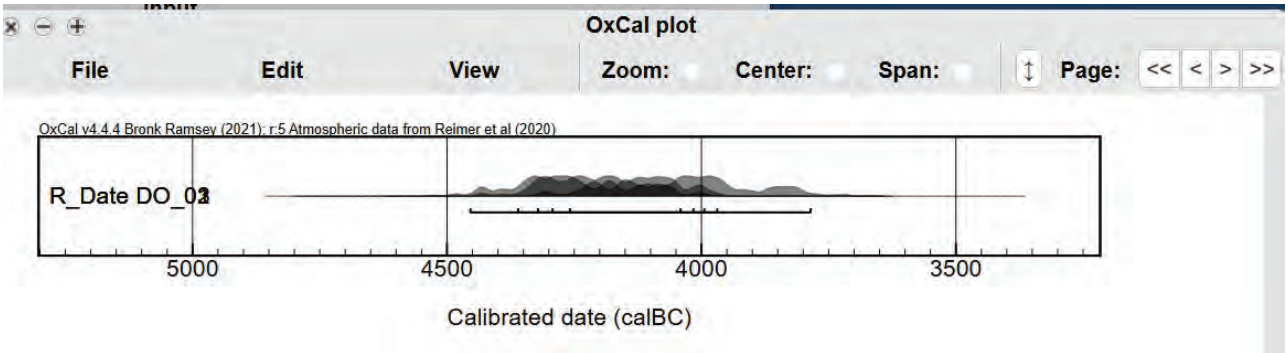

Figure 1. *Map of the main Cucuteni (magenta) and Precucuteni (white) sites mentioned in the text: 1. Drăgușeni* – În deal la Lutărie*; 2. Drăgușeni* – Ostrov*; 3. Berești* – Dealul Bulgarului*; 4. Berești* – Dealul Bâzanului*; 5. Ruginoasa* – Dealul Drăghici*; 6. Costești* – Cier*; 7. Isaiia* – Balta Popii*; 8. Târgu Frumos* – Baza Pătule*; b – Magnetometric map of the site (after Kovács, Mischka 2024); c – the recalibrated* ^{14}C *dates.*

and two of *Capreolus capreolus*) and wild boar canine (12 items). Four studies were dedicated to the faunal remains and bone industry (Bolomey 1980; Bolomey, Marinescu-Bîlcu 1988), the antler industry (Mărgărit *et alii* 2020) and the wild boar tusk implements (Boroneanț, Mărgărit 2021).

METHODOLOGY

The analytical criteria for the interpretation of the technological and functional marks were based on various methodologies from publications on the osseous industries in Prehistory (e.g. David 1999; Averbouh 2000; Provenzano 2001; Maigrot 2003; Goutas 2004; Pétillon 2006; Tejero *et alii* 2012; Choyke, O'Connor (eds.) 2013; Vitezović 2016; Orlowska 2018; Altamirano Garcia, Alarcón Garcia (eds.) 2019).

For the purposes of this research, our attention focused mainly on the artefacts in the early stages of the technical transformation sequence, such as preforms, blanks and manufacturing waste. Most of these artefacts had been identified during the early stages of our reserach in the faunal assemblage and only few in the old osseous collection. They were identified anatomically and taxonomically and then inspected macroscopically for a correct characterization of the technological marks. Subsequently, the latter were analyzed using an Olympus stereomicroscope (magnification up to 90X) and a Keyence VHX-600 digital optic microscope using lenses of variable strengths between 30X and 100X. Thus, we were able to reconstruct the manufacturing process from raw material to the finished artefact.

CULTURAL CONTEXT

The Cucuteni–Trypillian (C-T) complex spans ca 2000 years and is well-known mostly for its distinct, beautifully painted pottery and elaborate anthropomorphic and animal figurines. By 4500 cal BC it had extended over present-day Moldova, northeastern and eastern Romania, and western, central and southern Ukraine. Around 3000 cal BC things began to change, the settlements were abandoned, and archaeological evidence suggests the presence of nomadic steppe populations from the East.

The C-T site at Drăgușeni – *Ostrov* (Fig. 1/a) is located in northeastern Romania, on the Bașeu Plain, on the valley of the Podriga River. The twelve seasons of excavation between 1970 and 1985 uncovered an area of ca. 3200 $m^{2,}$ with the total surface of the site estimated at ca. 8–9 ha. Twenty Chalcolithic houses were investigated and assigned to the A4 stage of the C-T cultural complex (according to the Romanian periodization). Other types of features included mainly storage and oven pits (subsequently used as refuse pits), as well as "ritual" pits. Pottery represented the predominant archaeological material. The excavations uncovered a significant number of lithic items (1177 chipped and 151 polished implements, and many debitage pieces) recovered both from secure archaeological contexts and the cultural layer. The ca. 4300 faunal remains indicated the presence of both wild and domestic species, predominantly mammals (3383 remains). Wild boar and deer were the best represented among the wild species, making ca. 95%. Domestic species included cattle, ovicaprids, pig and dog. The osseous industry is represented by bone, antler, and a few wild boar tusk artefacts.

Small finds consisted of anthropomorphic and zoomorphic figurines and various clay items. Four disarticulated fragmented human bones were also recovered from two houses, a pit and the cultural layer, respectively (Marinescu-Bîlcu, Bolomey 2000).

Recent magnetometric investigations (Kovács, Mischka 2024) at the site identified the location of the old excavations and suggested the presence of ca. 68 houses and probably two ditches (Fig. 1/b).

Three old radiocarbon dates exist (Kovács, Mischka 2024): Bln–1195: 5430±100 BP (4455–4042 cal BC); Bln–1060: 5355±100BP (4361–3970 cal BC); Bln–1194: 5205±100 BP (4259–3785 cal BC)[1] indicating the site was occupied most probably within the time interval of 4350–3950 cal BC (Fig. 1/c), corresponding roughly to the chronology of the A4 Cucuteni-Trypillia phase.

The archaeological assemblage that made the subject of our study consists of 129 modified pieces of *Cervus elaphus* antler and 101 mammalian bone artefacts (Table 1). This assemblage is not identical to the one in the monograph for two main reasons: 1. there was a substantial number of antler fragments previously classified as modified flakes but as

[1] Dates have been recalibrated using OxCal 20.

they did not show any technological marks, they were re-classified as faunal remains; 2. our study included artefacts previously unpublished.

Type	Antler	Bone
Waste	25	16
Blank	35	6
Preform	27	2
Finished piece	33	66
Undeterminate	9	11
TOTAL	**129**	**101**

Table 1. *Products and by-products of the technical transformation sequence for antler and bone.*

ANTLER

Debitage waste (n=25) encompasses a few exceptional items - mainly beam fragments (n=7) (Fig. 2/a, d) – in what technological marks are concerned. Tines were eliminated by multiple procedures: percussion, bending or sawing (Fig. 2/e). Longitudinal bipartition by double grooving (Fig. 2/b–c, f) and, in one case, by percussion, were also observed.

The basal area of a shed antler (Fig. 2/g) shows numerous marks indicating that several blanks were obtained from it. The basal tines were segmented by percussion (Fig. 2/h) around the entire circumference first and were fully detached by bending. Then, the beam was bipartitioned longitudinally by double grooving (Fig. 2/i) and transversal percussion, thus resulting a flat blank. On one side of the artefact, two grooves are suggestive of an unfinished procedure aiming at extracting a second, much narrower blank. Below them there are marks resulting from an abandoned attempt to segmentation by percussion (Fig. 2/j). The artefact may be thus considered an intermediate blank (preserving the volume in some areas and flat in others).

Another interesting specimen consists of a fragment from the upper part of the beam (Fig. 3/a). The three existing tines were segmented by percussion (Fig. 3/b) with the detachment carried out by percussion. A small blank was then detached from the beam by a a combination of grooving (Fig. 3/c) and indirect percussion.

This procedure of obtaining blanks by extraction is very well illustrated by another beam fragment (Fig. 3/d), fractured unfortunately at both ends. Two converging grooves were cut on its surface (Fig. 3/e–f) to extract the blank shaped like a narrow rod, but the procedure was abandoned.

A basal fragment of a shed antler (Fig. 3/g) was segmented by percussion (Fig. 3/h–i) around the entire circumference and subsequently detached by bending. Percusssion was also used for the segmentation of the basal tine of the antler. Differently, on a similar fragment, tines were segmented by percussion applied on various concentric points, followed by bending. In this case, the segmentation procedure of the beam remains obscure because the item fractured at both ends. A clear case of debitage waste is represented by another beam fragment also fractured at both ends, which again prevented the identification of the segmentation procedure. Longitudinal debitage was then used for the extraction from the compact tissue of a rod-shaped blank.

A red-deer skull fragment suggests that the detachment of the burr was carried out by percussion around the entire circumference, followed by bending. It is not a singular find. Another skull fragment was detached in the described manner (Fig. 3/j), after the removal by bending of the basal tine, bipartition by double-grooving (Fig. 3/k–l) advancing from the beam area along the basal tine followed.

A similar third case illustrates the segmentation of the basal tine using a combination of percussion and bending. The presence of such pieces detached from the neurocranium suggest hunting of male deers took place from August through March (Schmid 1972, p. 90).

Other artefacts on massive beams included two almost intact burrs of shed antlers (Fig. 4/a). The basal tines were removed negligently by a combination of percussion applied on various concentric areas of the circumference and subsequenlty by bending. The median tine was segmented by sawing (applied around half of the circumference), and detached also by bending, which resulted in an irregular fracture (Fig. 4/b).

Blanks (n=35)

Blanks display the technical and morphological characteristics that allow them to be turned into finished items, whereas debris fragments do not. Twenty tine fragments were thus identified as blanks. They preserve the anatomical volume of the antler, and some (Fig. 4/c) were segmented from the branch by percussion (Fig. 4/d) on variable concentric

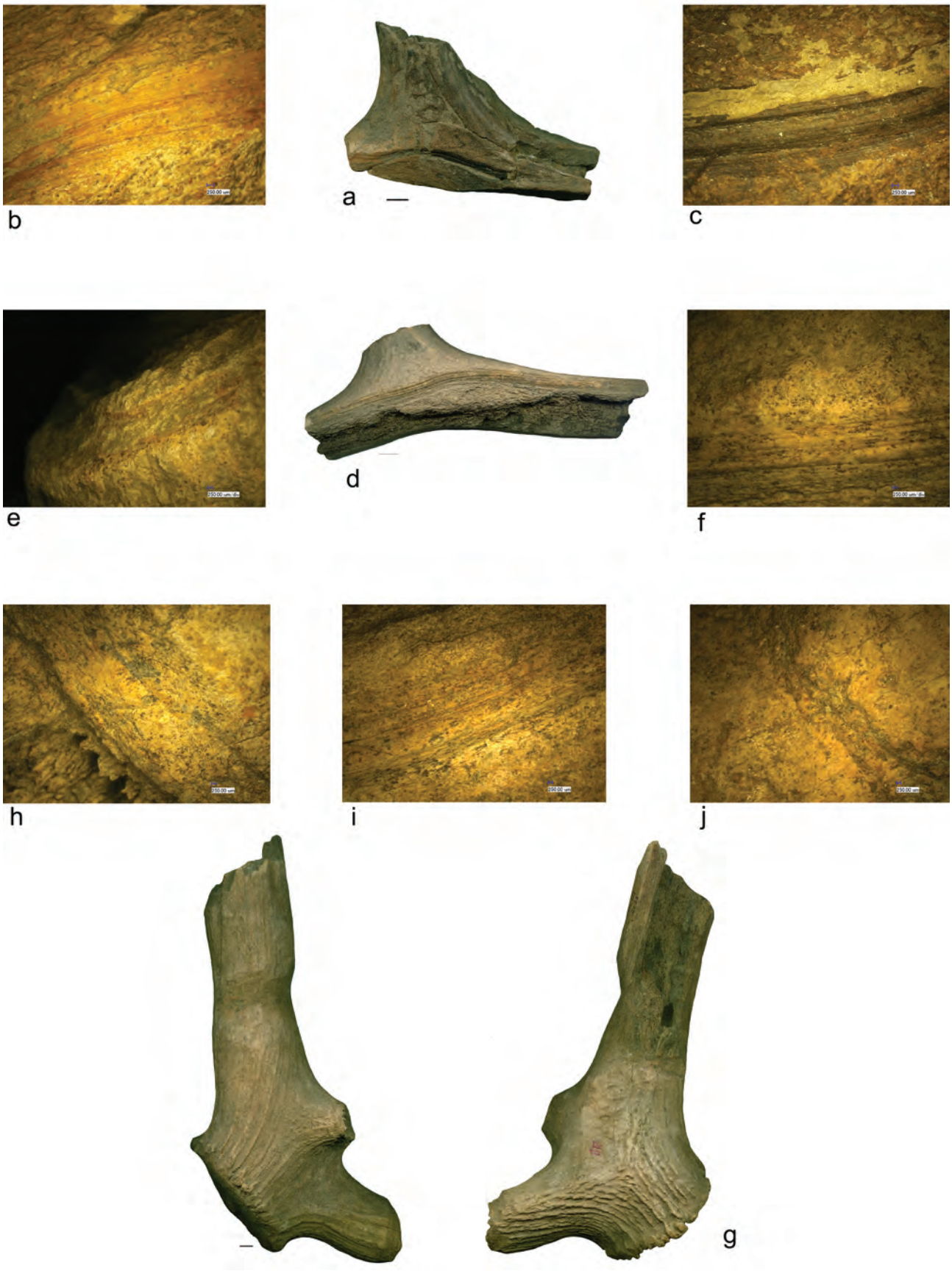

***Figure 2**. a, d, g: debitage waste (scale = 1 cm); b–c, f, i: marks of bipartition by double grooving; e: marks of segmentation by sawing; h, j: marks of segmentation by percussion.*

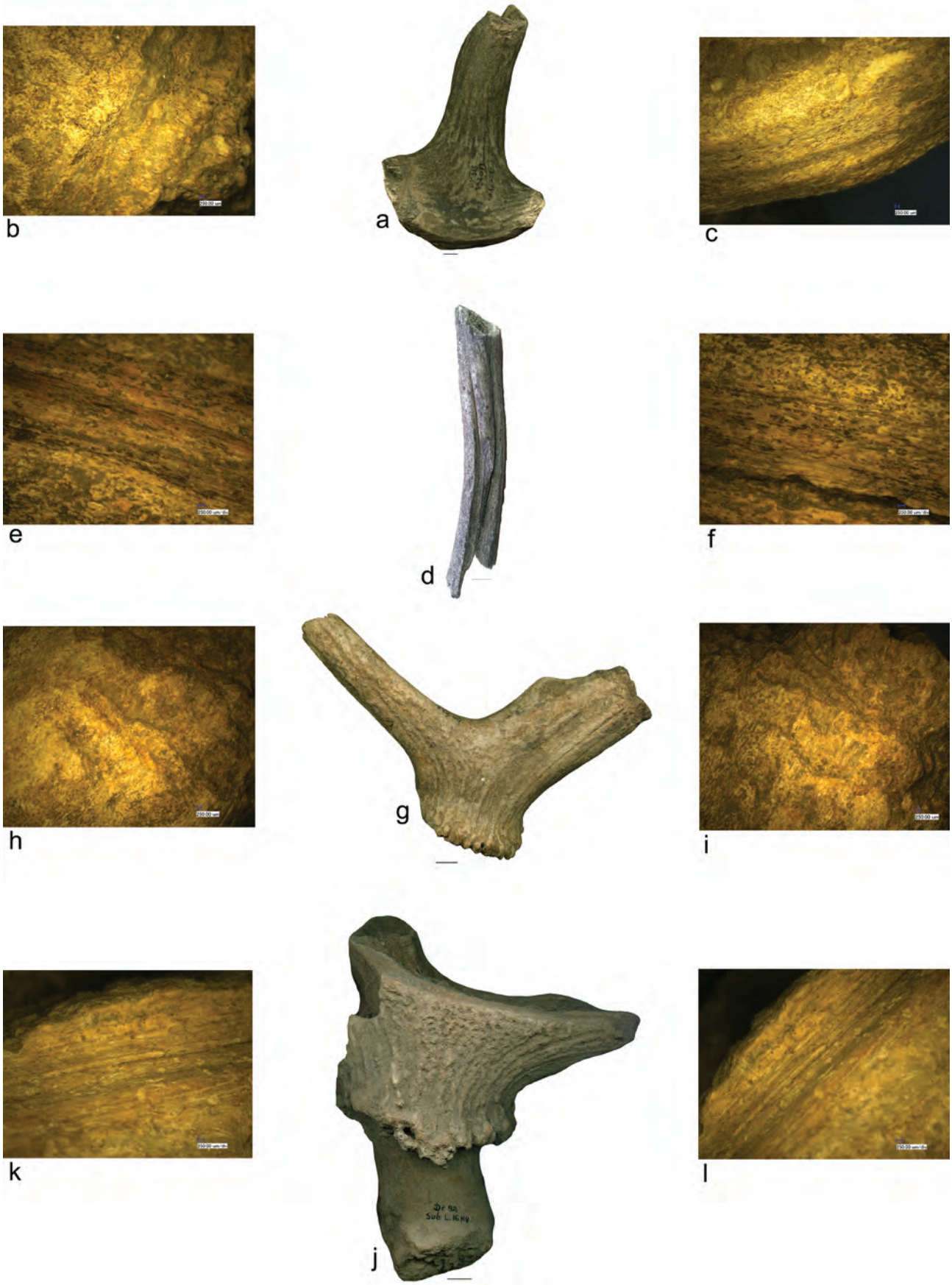

Figure 3. *a, d, g, j: debitage waste (scale = 1 cm); b, h–i: marks of segmentation by percussion; c, e–f, k–l: marks of bipartition by double grooving.*

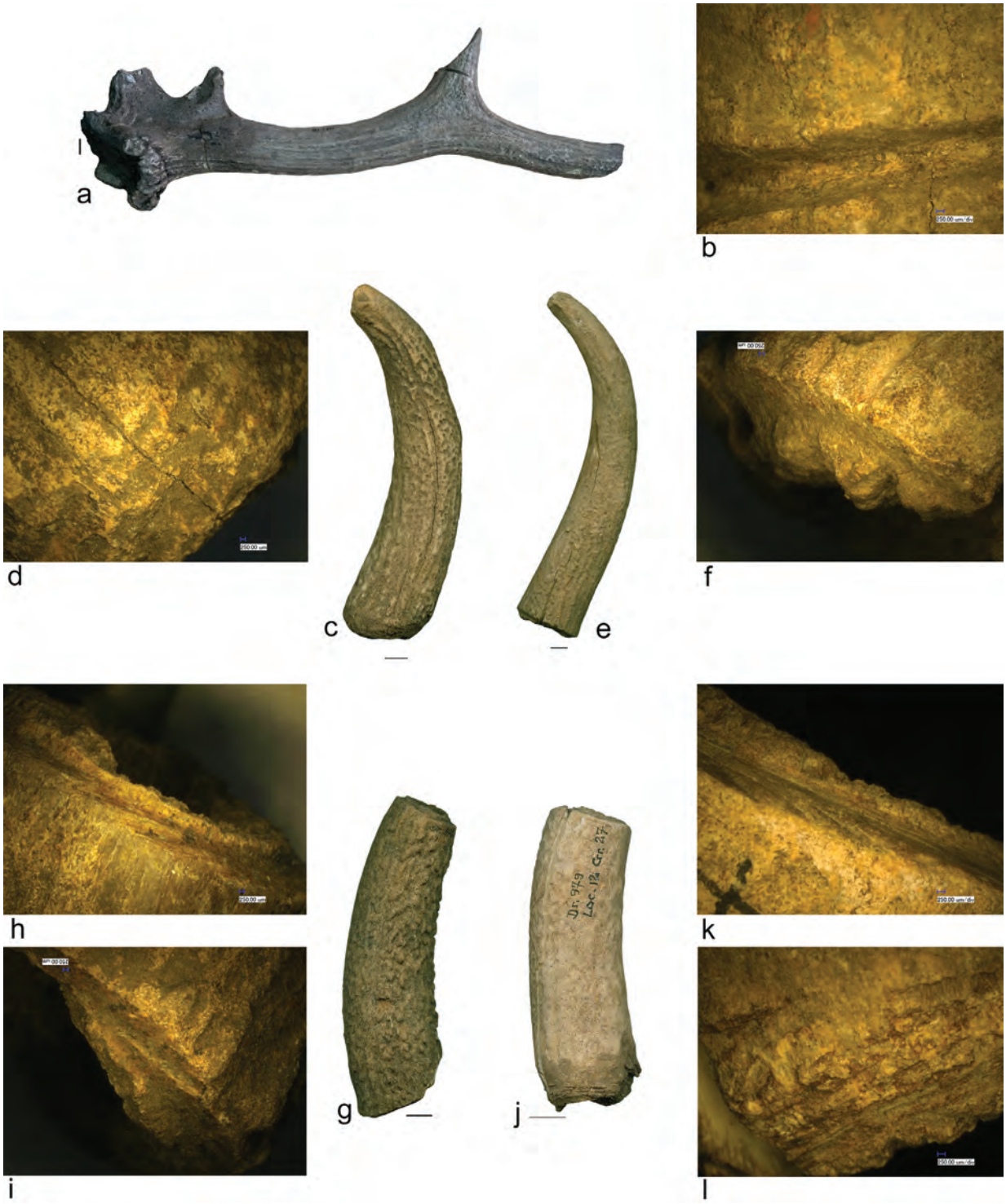

Figure 4. *a: debitage waste; b, f, h–i, k: marks of segmentation by sawing using abrasive fiber; c, e, g, j: volume blanks; d, l: marks of segmentation by percussion.*

spots along the circumference of the piece. Other tines (Fig. 4/e) were detached by segmentation using abrasive fiber and detached by bending which generated the serrated morphology of the extremity (Fig. 4/f). There are also tines (Fig. 4/g) where segmentation by abrasive fiber was applied to both ends (Fig. 4/h-i), as well as items (Fig. 4/j) where one end was detached by sawing (Fig. 4/k), while the other end was segmented by percussion (Fig. 4/l). No other technological interventions were noted.

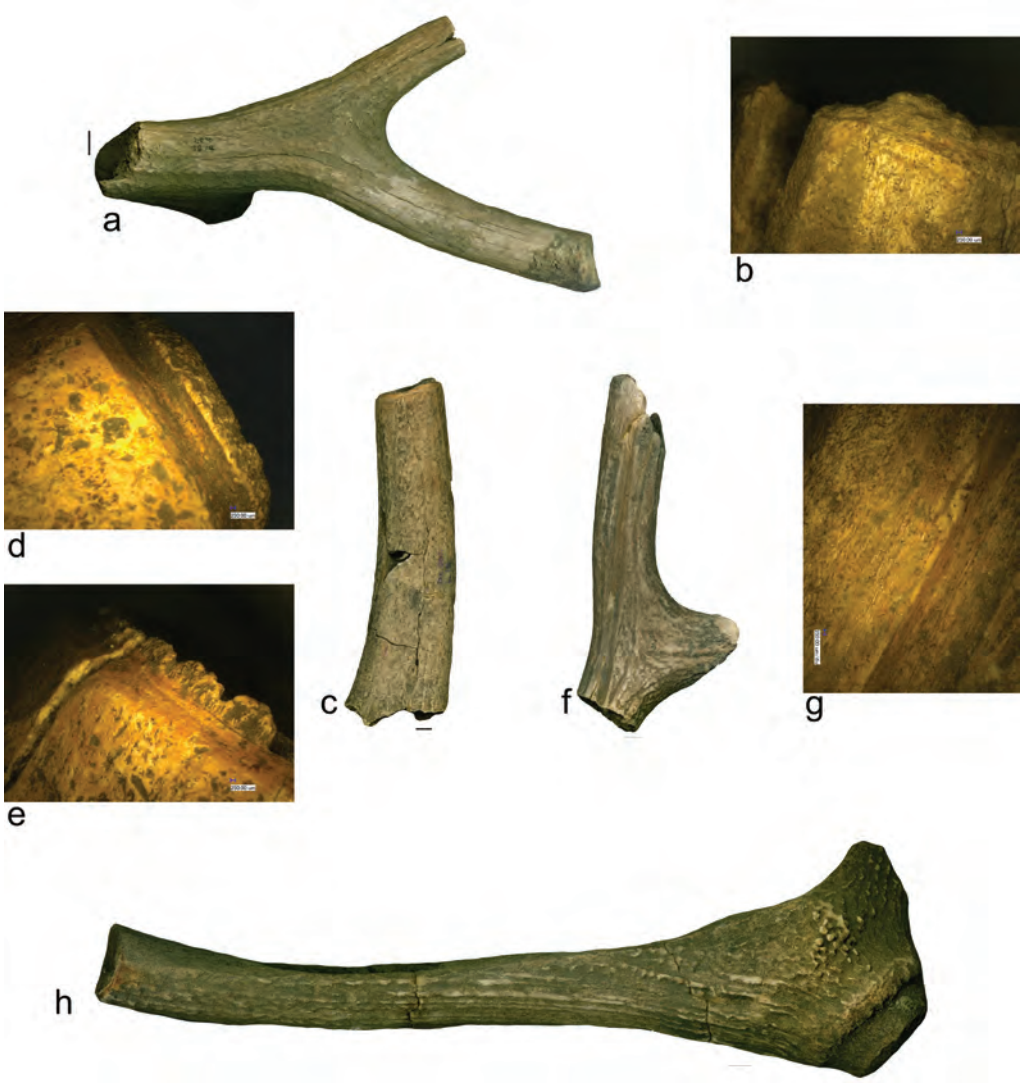

Figure 5. *a, c, f, h: volume blanks; b, d–e: marks of segmentation by sawing using abrasive fiber; g: marks of bipartition by grooving.*

On six beam fragments from the upper area of the crown various types of marks were observed. The tip of one beam (Fig. 5/a) was segmented using abrasive fiber and may have been used later to obtain a finished artefact (Fig. 5/b). Segmentation was the only technological intervention observed. Another beam showed bending marks only. Although a third beam fragment displays a fresh fracture, only a tine fragment with marks resulting from the use of abrasive fiber is preserved. Two other fragments indicate both tines were segmented either by percussion on variable areas of the circumference, followed by bending, or by sawing. The ends of the last item (Fig. 5/f) exhibit post-depositional fractures, making the segmentation procedure impossible to determine. It was also visible on both sides of the beam that longitudinal bipartition by double grooving (Fig. 5/g) was started but not completed.

Three other beams (Fig. 5/c) show post-depositional fractures at one end while at the other end segmentation was carried out using abrasive fiber (Fig. 5/d-e) and detachment was obtained by bending (2 items) and percussion (1 item). The artefacts preserve the anatomical volume of the antler.

The beam of a shed antler was segmented by percussion applied around its entire circumference, with detachment also achieved through percussion. Both basal tines were removed using the same method. Another beam of shed antler (Fig. 5/h) shows bipartition by double grooving, followed by detachment through indirect percussion. In this case, the basal tine was eliminated by bending. The morphology of this blank indicates it was intended for an artefact of the recipient or container type.

Preforms (n=27)

A preform (Fig. 6/a) was produced on an intermediate blank originating from the junction of the axis and a tine, the latter recently fractured at its tip. On the meso-proximal area of the artefact, traces of pearling removal by cutting (Fig. 6/b) remain visible. The preserved beam was detached at one end by percussion (Fig. 6/c) and at the other by bending. It was then longitudinally bipartitioned through double convergent grooving (Fig. 6/d–e), with the process completed by indirect percussion. No active front was created, and the item was abandoned at this stage of the operational sequence. A similar piece, fractured at the tine, was obtained by longitudinal bipartition of the beam using percussion, with the tine subsequently trimmed at the top by scraping.

A second preform (Fig. 6/f) utilised a fragment comprising the beam and tines from the upper branch area. The blank was segmented by percussion (Fig. 6/g), followed by bending. On the mesial area, a perforation initiated by percussion (Fig. 6/h) from both faces remained unfinished, with drilling more advanced on one side. Four tines were segmented by percussion, around the entire circumference. In one case, a blow was struck in the tip area triggering the detachment of a

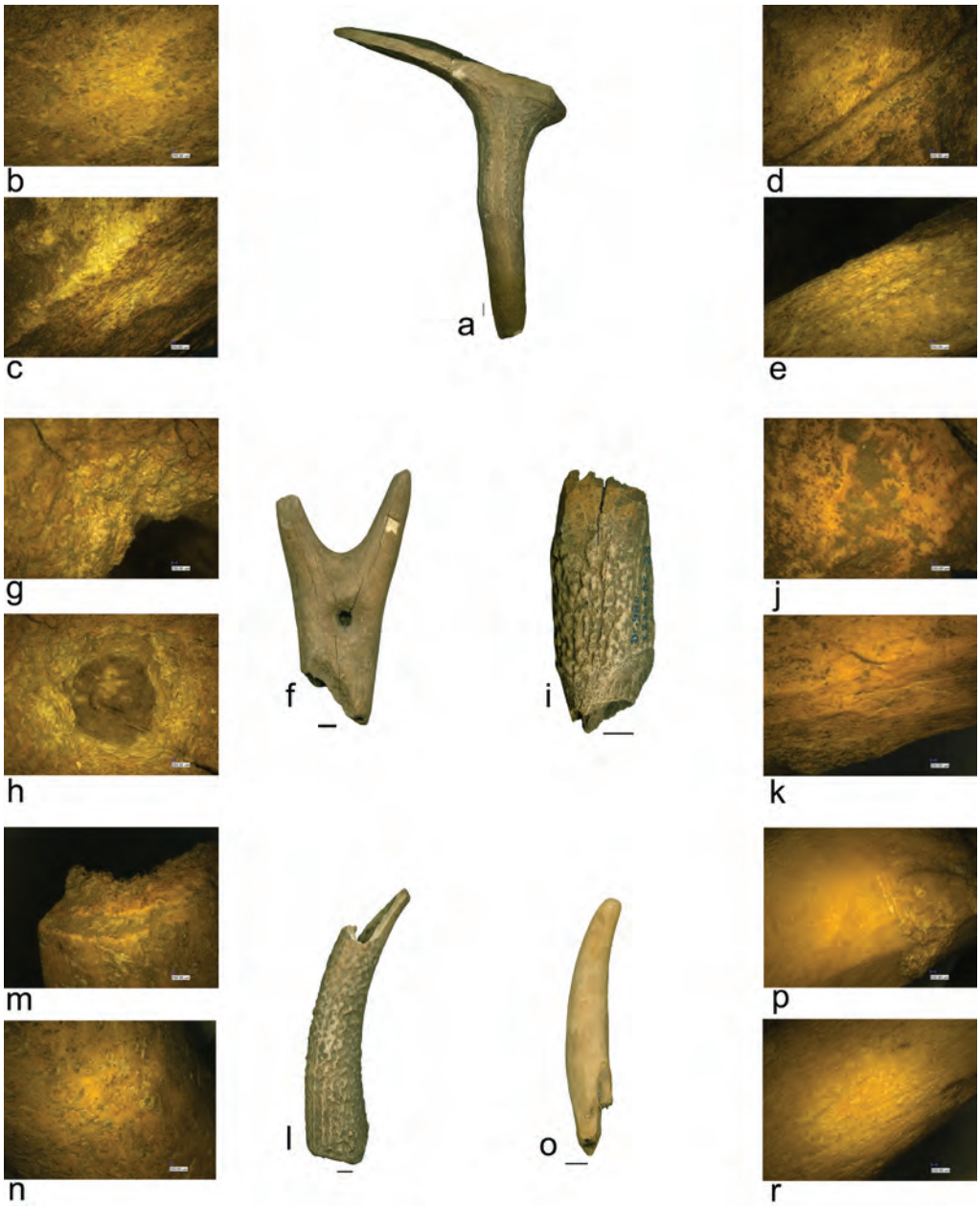

Figure 6. *a, f, i, l, o: preforms with anatomical volume; b, k: marks left by the removal of the pearling by cutting; c, g, j, p: marks of segmentation by percussion; d–e: marks of bipartition by grooving; h: detail of the unfinished perforation; m: marks of segmentation by sawing using abrasive fiber; n, r: marks left by the removal of the pearling by scraping.*

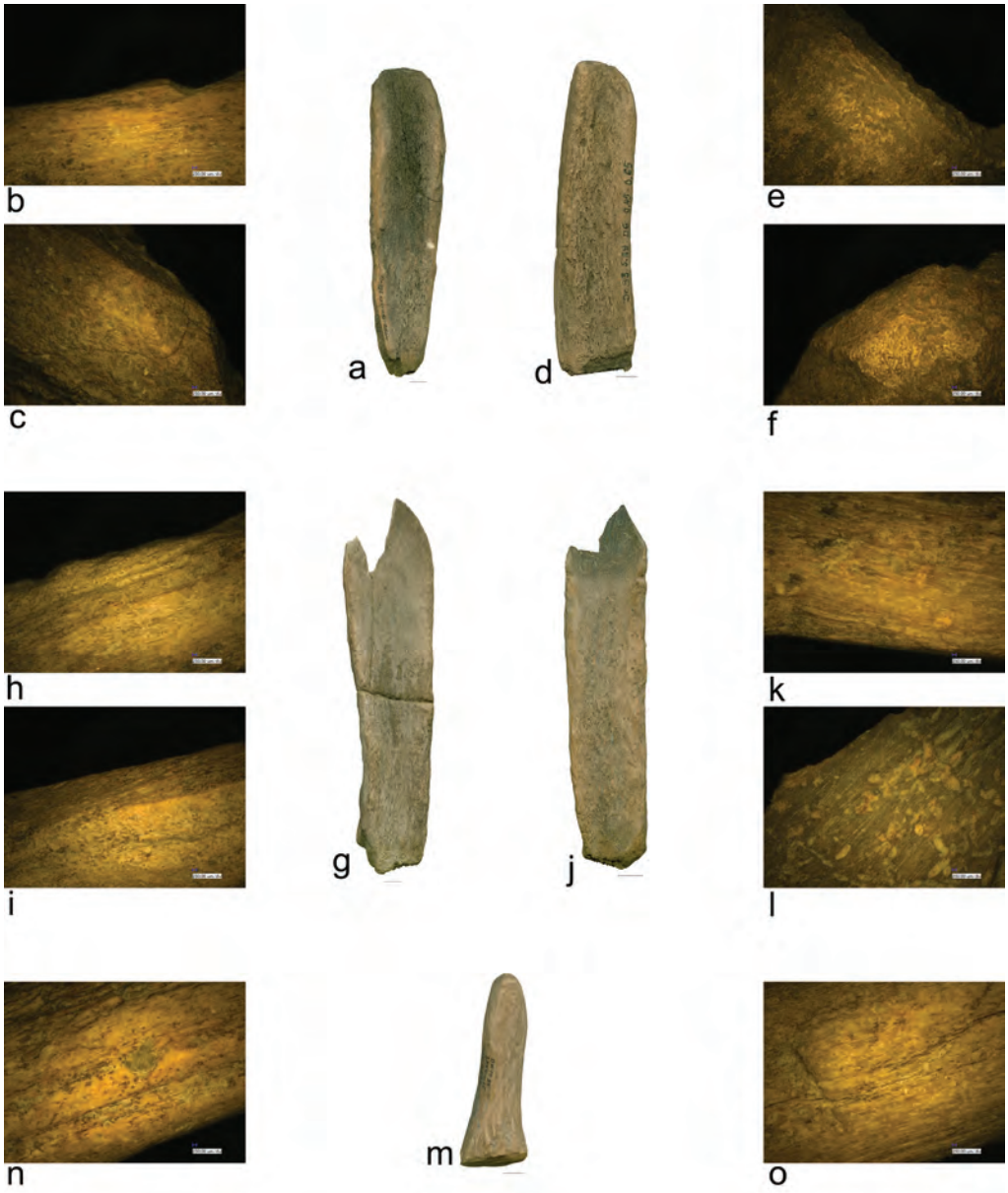

Figure 7. *a, d, g, j, m: preforms; b, h, n: marks of bipartition by grooving; c, f, i–k: marks left by the removal of the pearling by cutting; e: segmentation by percussion; l, o: scraping marks.*

flake. A working surface was created in view of obtaining an active chisel-type front. Another tine (Fig. 6/i) was segmented at both ends by percussion (Fig. 6/j), followed by bending. Subsequently, the pearling was removed by cutting (Fig. 6/k). A preform variant is showed in Fig. 6/l: the tine was segmented by percussion around the entire circumference at the base. At the tip, traces of segmentation by abrasive fiber are also visible (Fig. 6/m). At the resulted distal end, shaping by scraping (Fig. 6/n) was carried out aiming to regularize the existing surface. At two other preforms – on tine segments - transversal segmentation was carried out by cutting using abrasive fiber at both ends. The surface was regularized, on variable surfaces, by longitudinal scraping.

Three additional tine fragments (Fig. 6/o), although exhibiting heavily degraded surfaces, still retain marks indicating prior shaping. The volume blank was segmented by percussion (Fig. 6/p), applied to approximately one-fourth of the surface and followed by bending (in one specimen), abrasive fibre sawing (in a second), or simple fracture (in a third). Subsequently, the entire surface of the tines was scraped (Fig. 6/r).

A distinct category comprises five preforms on beams intended for manufacturing bevelled tools (Fig. 7/a, d). These were produced on flat blanks obtained through bipartition by double grooving (Fig. 7/b). Transversal segmentation was

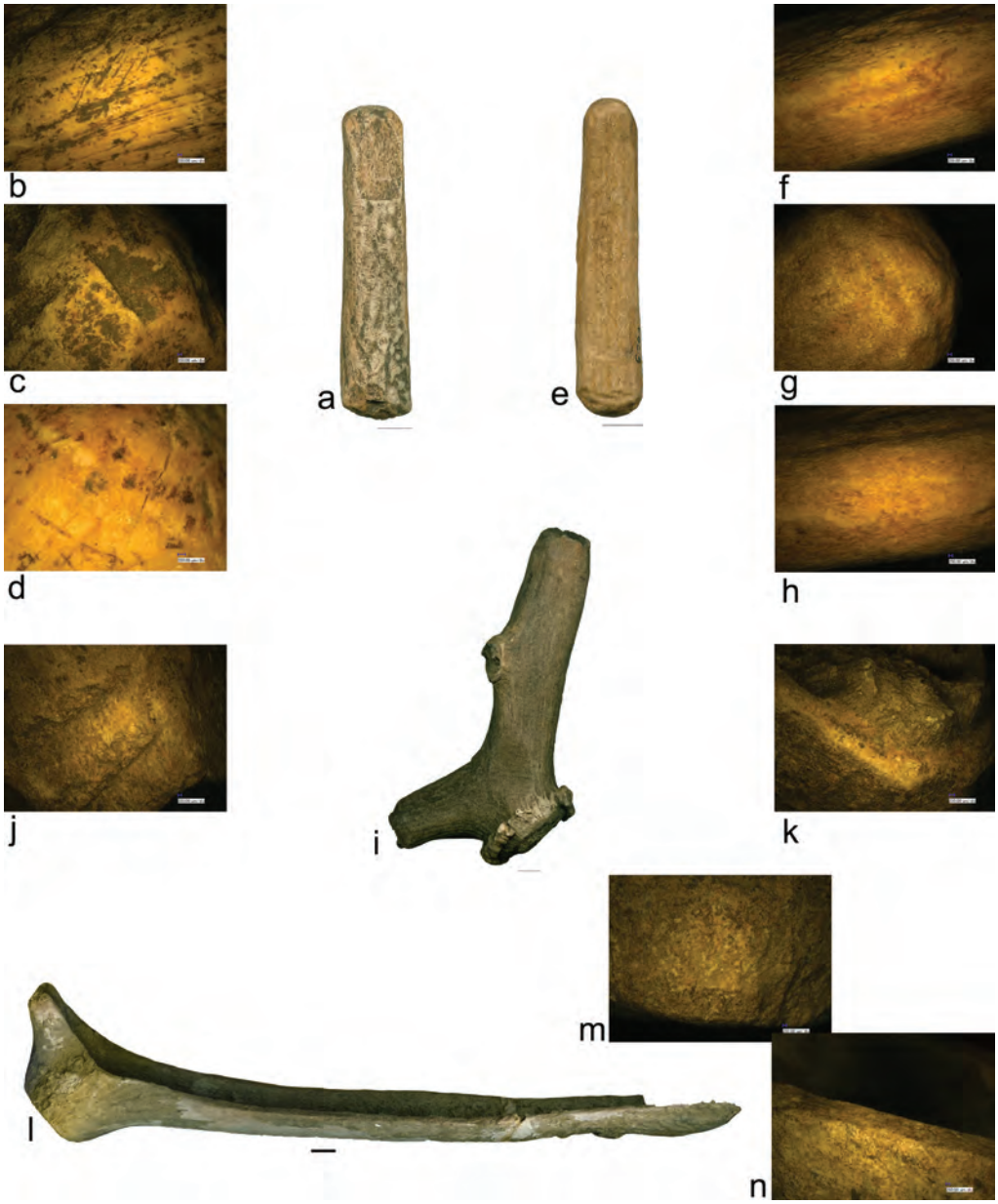

Figure 8. *a, e, i, l: preforms; b, f: debitage by grooving, c, g, j: segmentation by percussion; d: abrasion marks; h, n: cutting marks; k: segmentation by sawing; m: shaping by percussion.*

achieved by percussion (Fig. 7/e), after which the debitage edges were slightly adjusted using percussion (Fig. 7/c). Towards the extremities, percussion was again applied (Fig. 7/f) to create the convergent edges and active front characteristic of this typological group. These items remained unfinished. Following a similar technological sequence, spoon preforms appear to have undergone the same transformation process (Fig. 7/g, j). These blanks were also flat, obtained by longitudinal bipartition through double grooving (Fig. 7/h), with segmentation performed by percussion. The debitage edges and the upper surface were shaped using *taille au canif* (Fig. 7/i, k). Finally, delineation was achieved by cutting two bilateral grooves to mark the starting point of the receptacle, followed by longitudinal scraping (Fig. 7/l) on the lower surface.

A preform was obtained from a beam (Fig. 7/m) by grooving applied on three sides (Fig. 7/n), resulting in a flat blank as expected. Bilateral scraping was initiated on the active front but left incomplete (Fig. 7/o).

The same extraction method using grooving (Fig. 8/b, f) was employed to produce two rods (Fig. 8/a, e), as indicated by their narrow breadth. Segmentation was achieved through percussion combined with bending (Fig. 8/c, g). On the first specimen, the extremities began to be regularised by abrasion (Fig. 8/d), while on the second, by cutting (Fig. 8/h).

The basal area of a shed antler (Fig. 8/i) was also utilised as a preform. The first beam was segmented by percussion applied around the entire circumference, followed by bending, and the second by sawing with abrasive fibre (Fig. 8/k). Another beam was segmented by indirect percussion around the entire circumference (Fig. 8/j). A perforation was initiated on the basal area by bifacial percussion, but the process remained unfinished.

Another basal area of a shed antler was intended for transformation into a container (Fig. 8/l). The initial debitage operation was similar to that illustrated in Fig. 5/h. Subsequent shaping procedures included regularising the debitage edges by cutting (Fig. 8/n), smoothing the basal surface by percussion (Fig. 8/m), and removing the spongy tissue.

Finished pieces (n=33)

The main typological categories identified are pressure flakers (n = 12), bevelled tools (n = 11), spoons (n = 6), and containers (n = 4). *Pressure flaker* blanks (Fig. 9/a) were produced on tines. The original volume was largely preserved, and detachment was achieved by percussion (Fig. 9/b) applied around the entire circumference, followed

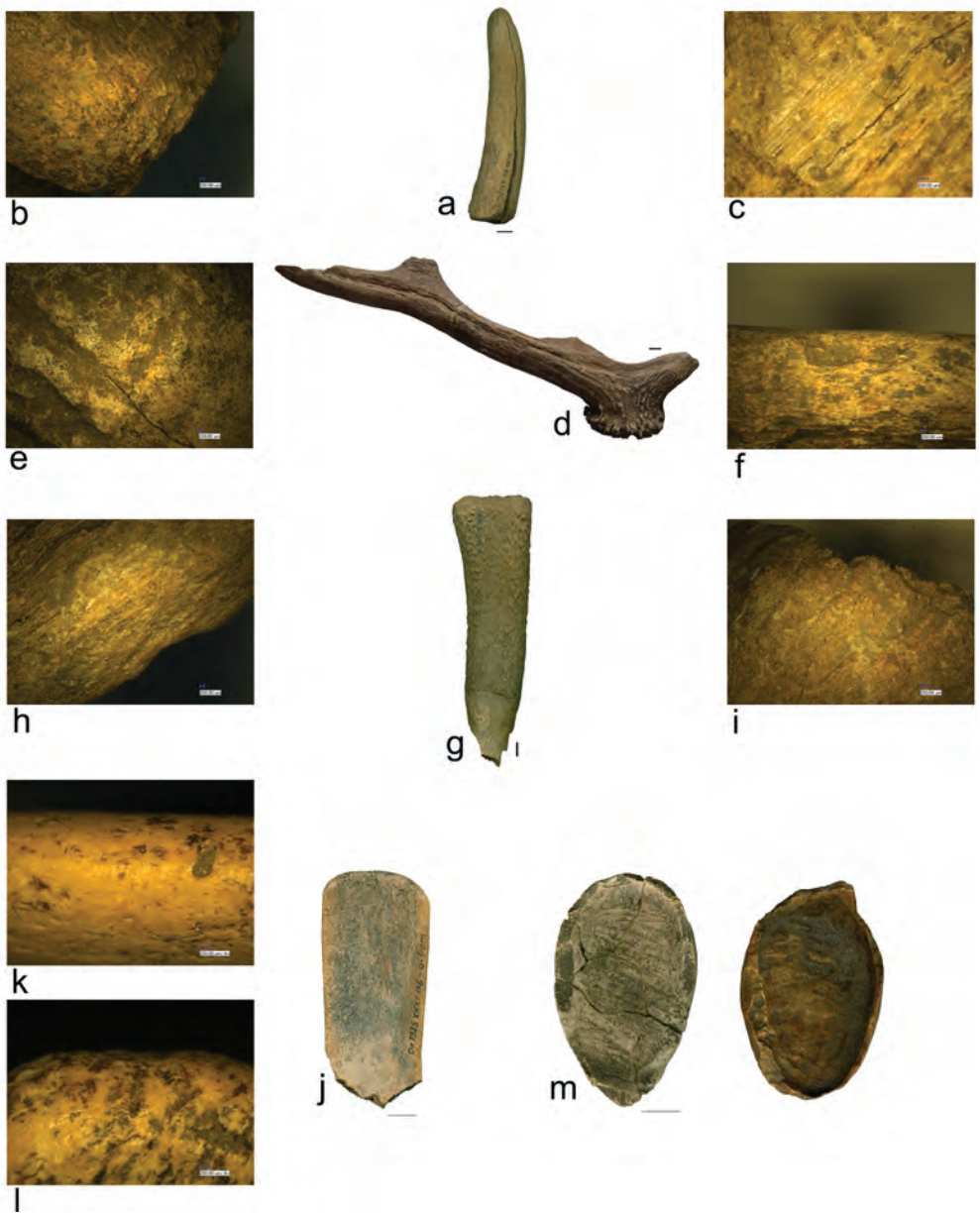

Figure 9. *a: pressure flakers; b, e: segmentation by percussion; c: use-wear marks; d, g: bevelled tool; f, i: shaping of the functional end by percussion; h: marks of bipartition by percussion; j: spoon; k-l: abrasion marks; m: containers.*

either by a combination of percussion and bending or directly by bending. Percussion marks remain visible, indicating that the segmentation edge was not regularised. In one specimen, the surface was shaped by abrasion, but no other technological interventions were observed. The presence of use-wear traces (Fig. 9/c) enabled functional classification as pressure flakers.

Bevelled tools (n = 11) were manufactured on both volume blanks (n = 8) and flat blanks (n = 3). Four specimens were made from beams, while the remaining seven were produced on tines. One beam specimen originated from a shed antler of *Cervus elaphus* (Fig. 9/d). All basal and median tines were removed by percussion (Fig. 9/e), leaving only the beam. Final detachment was also performed by percussion. A groove created along the entire length of the antler facilitated longitudinal bipartition, although the operation was not completed. The method used to remove the burr remains unknown; however, the functional end was formed by oblique percussion (Fig. 9/f) without subsequent surface shaping. For the other two beam-based items, the segmentation procedure could not be determined, but the active end was created by percussion.

One final massive specimen was produced from the basal area of an antler detached from the skull by percussion. The basal tines were removed by bending. At the proximal end, an oblique perforation was drilled relative to the longitudinal axis of the piece, initiated by bifacial percussion and completed by bifacial rotation. At the fractured distal end, part of the peripheral active area remains, indicating it was shaped by unifacial percussion. The percussion plane was subsequently regularised by abrasion.

For bevelled tools made on tines, the segmentation method was identified for only one specimen (on a volumetric blank): percussion combined with bending. The bevelled front was shaped by longitudinal scraping, either unifacial (three items) or bifacial (one item).

The three flat blanks were produced through longitudinal bipartition by percussion (n = 2) (Fig. 9/g–h) or by double grooving (n = 1). The procedures for transversal segmentation could not be determined. The active front was formed either by percussion (n = 2) or scraping (n = 1) (Fig. 9/i).

Spoons (n = 6) (Fig. 9/j) are characterised by a receptacle continuing into a narrower segment forming the handle. All specimens were made on flat blanks derived from beam segments and are fractured at the proximal end (handle). The longitudinal bipartition technique cannot be identified because the edges were regularised by abrasion (Fig. 9/k–l). The active front was shaped by cutting, followed by abrasion. The inferior surface was completely cleaned of spongy tissue and regularised by longitudinal scraping; in one case, the exterior surface was also scraped.

Containers (n = 4) were manufactured from the basal area of shed antlers (peduncle/burr) (Fig. 9/m). All specimens are fractured. A blank and a preform described earlier provide clues to the manufacturing process: the basal area was trimmed by percussion and then scraped, with all spongy tissue removed by scraping.

BONE

Debitage waste (n=16)

A deer metatarsus (most likely, Fig. 10/a) provides the clearest example of the bone debitage method. Longitudinal bipartition was initiated by indirect percussion (Fig. 10/b), exploiting the natural median depression. The process was not completed, probably because the bone fractured transversely and became unusable. The same bipartition technique, this time by grooving (Fig. 10/c), is visible on a cattle metatarsus fragment. The groove was also started along the median depression (Fig. 10/d), but again the procedure remained unfinished.

On two debitage waste pieces (Fig. 10/e, g), traces of longitudinal bipartition by double grooving (Fig. 10/f, h) were observed. These were classified as debris, likely because the attempt to separate the two blanks by indirect percussion was made premature—before the groove was sufficiently deep—resulting in fracture and abandonment.

Longitudinal debitage by *quadri*-partition was identified on two epiphyses (Fig. 10/i, k). Initially, the bone was bipartitioned longitudinally by double grooving, after which a new groove was added to produce blanks representing one-quarter of the original bone diameter (Fig. 10/j, l). Similar techniques—bipartition (n = 4) and *quadri*-partition (n = 5) by double grooving—were noted on other bone fragments as well.

One final debris item is noteworthy because it represents a fragment of a finished piece (Fig. 10/m). The artefact was produced on a flat blank. The original debitage procedures cannot be determined, as the inferior face and the proximal end—with a rounded morphology—were thoroughly abraded (Fig. 10/n). The surviving fragment was detached from the initial implement by sawing and bending (Fig. 10/o). It is plausible that the original item fractured during use and was subsequently repaired.

Blanks (n=6)

A flat blank from an ovicaprid metatarsus was produced by longitudinal bipartition using double grooving, but no subsequent shaping was applied. Some blanks were obtained through *quadri*-partition, which involved double grooving

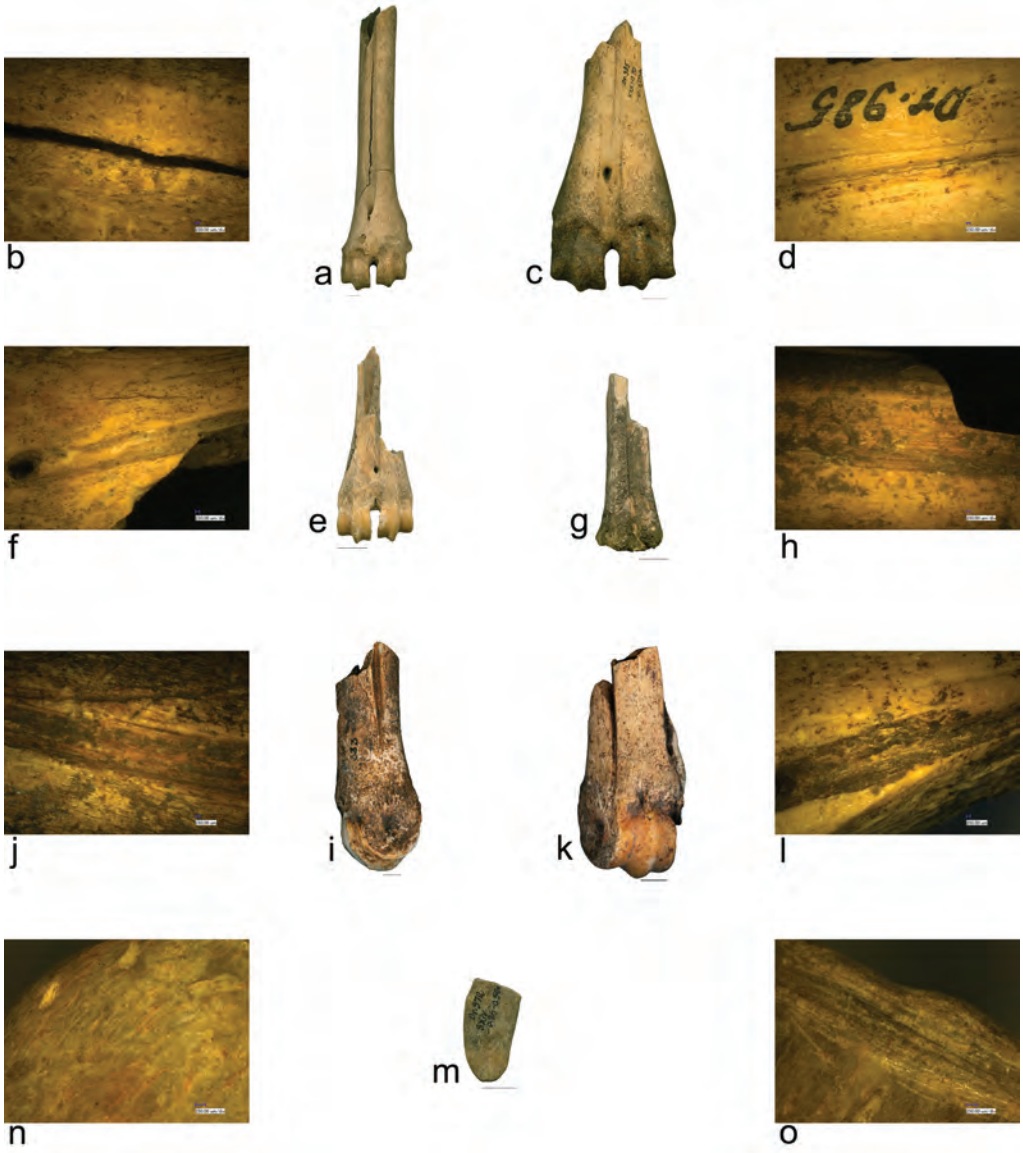

Figure 10. *a, c, e, g, i, k, m: debitage waste; b: marks of bipartition by percussion; d, f, h: marks of bipartition by grooving; j, l: marks of quadri-partition by grooving; n: abrasion marks; o: segmentation by sawing.*

followed by indirect percussion for complete detachment (Fig. 11/a). In another instance, *quadri*-partition was achieved entirely by percussion (Fig. 11/b), with segmentation initiated by grooving on the exterior surface.

An interesting category of blanks was made from *Bos taurus* scapulae (Fig. 11/c), intended for the manufacture of future scrapers. In two specimens, segmentation by double grooving was initiated (Fig. 11/d), but complete detachment was finalised in only one case, using indirect percussion.

Preforms (n=2) include two unfinished spoons (Fig. 11/e, h). The blank is flat, obtained by bipartition either in double grooving (Fig. 11/f) or percussion. Segmentation was carried out by percussion. Regularization by abrasion of the ends and the debitage edges had been started but not completed (Fig. 11/g, i-j).

Finished pieces

Pointed tools (n = 43), spoons (n = 9), scrapers (n = 6), bevelled tools (n = 6), and handles (n = 2) were produced from this raw material. Pointed tools constitute the most significant typological category. Among the specimens where the debitage technique could be identified, the majority (n = 21) were made on flat blanks (Fig. 12/a), primarily through

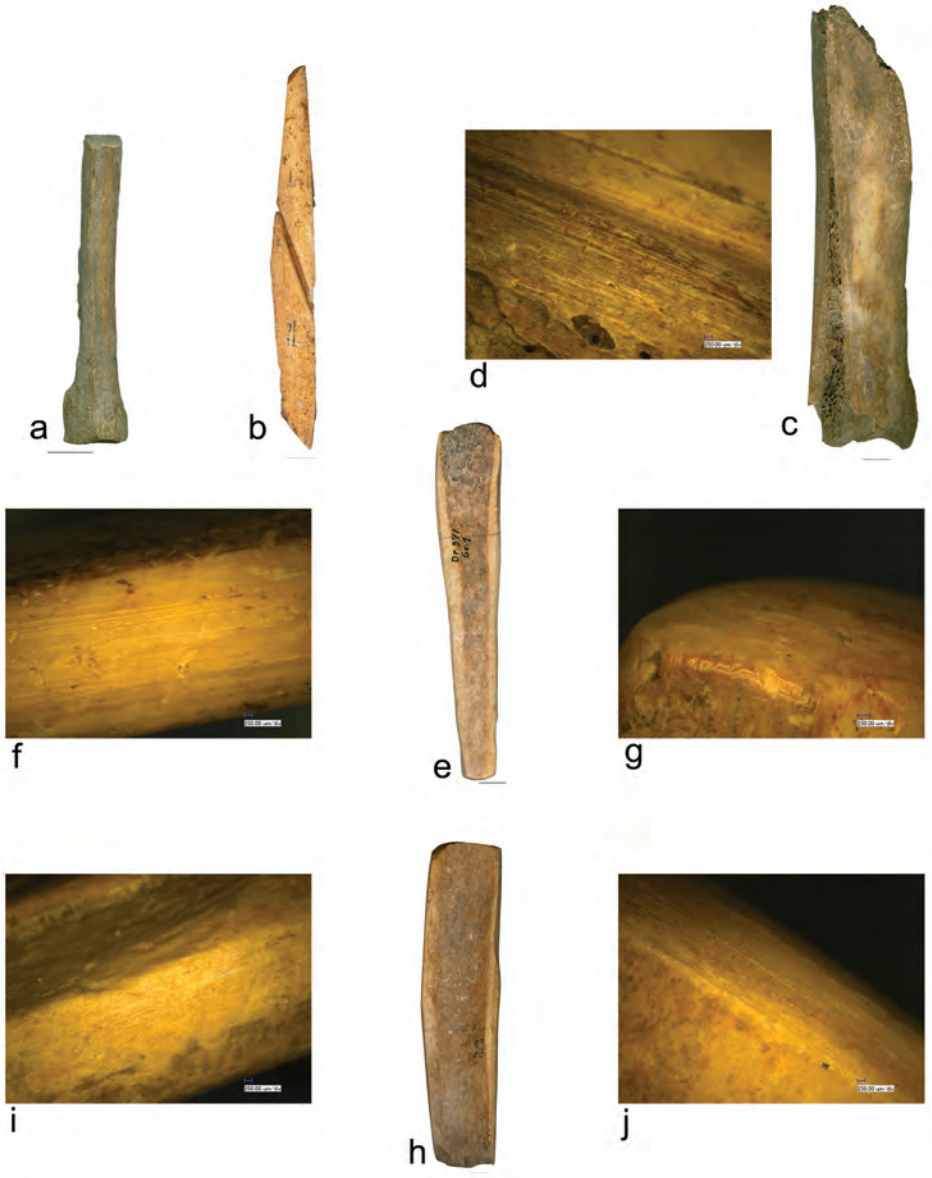

Figure 11. *a, b, c: blanks; d: marks of segmentation by grooving; e, h: preforms; f: marks of bipartition by grooving; g, i–j: abrasion marks.*

quadri-partition using double grooving (Fig. 12/b), and less frequently by bipartition with the same method. Some examples were produced from flakes of the diaphyseal wall obtained by direct percussion. In most cases, the debitage edges remained unshaped, with abrasion applied only to a few specimens, possibly intended as spear points. Ten specimens were made on volumetric blanks (Fig. 12/d). At the distal end, the tip was formed by abrasion, scraping, or a combination of both techniques (Fig. 12/c, e–f). The proximal end was abraded in only a few cases.

Spoons (Fig. 12/g) were manufactured on flat blanks extracted by longitudinal bipartition. The specific techniques could not be determined, as the debitage edges were regularised by longitudinal scraping or abrasion (Fig. 12/h). The inferior surface was cleaned of spongy tissue through longitudinal scraping (Fig. 12/i). In specimens ending in a thin rod serving as a handle, the circular or oval receptacle was shaped by longitudinal scraping, followed by abrasion.

Scrapers (Fig. 12/j) made on *Bos taurus* scapulae represent an interesting typological category. The active front was created by cutting through bifacial grooving (Fig. 12/k), continued until the wall was sufficiently thinned, and then completed by bending. In one specimen, small notches were added by sawing (Fig. 12/l) to enhance the efficiency of the active front. A single specimen shows segmentation by sawing at one end only, leaving visible marks.

Figure 12. *a, d: pointed tools; b, k: marks of bipartition by grooving; c, f, i: scraping marks; e, h, n-o, s: abrasion marks; g: spoon; j: scraper; l: notches; m: bevelled tools, p: handle; r: marks of segmentation by sawing.*

Bevelled tools (Fig. 12/m) were produced on both flat and volumetric blanks. The flat blank was obtained by bipartition using percussion; in a few cases, the procedure could not be determined. Debitage edges were adjusted by scraping in some specimens only. The active end was finished by abrading the extremity. In two pieces made on volumetric blanks, the active front was formed by percussion, followed by abrasion of the percussion plane (Fig. 12/n–o).

Handles (Fig. 12/p) were crafted from the diaphyses of large mammal long bones, segmented by sawing (Fig. 12/r) at both ends. In one specimen, the segmentation plane was further regularised by abrasion (Fig. 12/s).

DISCUSSION

Raw materials

Evidence from the previous sections indicates that most antler material originated from shed antlers, while fewer cases involving antlers attached to skulls suggest hunting activities. Bolomey and Marinescu-Bîlcu (2000) observed that

over 80% of antler remains in their studied collection derived from shed antlers. Red deer ranks second among faunal species after wild boar, supporting the local origin of antlers cut from skulls (Bolomey, El Susi 2000). Only a small proportion of bone from these hunted species was utilised—for example, the *Sus scrofa* fibula and the *Cervus elaphus* metatarsus—appearing in the assemblage either as finished tools (such as pointed implements and spoons) or as blanks and waste. Among domestic species, bones from large mammals (e.g., *Bos taurus*) were preferred over those from medium-sized species (*Ovis aries*/*Capra hircus*). Overall, both wild and domestic specimens reveal a selective use of certain bones for specific typological categories, such as scapulae for scrapers. Unfortunately, most artefacts were produced from the diaphyseal wall through longitudinal debitage, making species identification impossible at simple visual inspection.

Technical transformation sequence

Antler processing at Drăgușeni produced three types of blanks: volumetric, flat, and intermediate (a blank from which a flat fragment was extracted while the remaining antler retained its anatomical volume). There is a clear preference for volumetric blanks (n = 77), compared to flat (n = 30) and intermediate (n = 13). In some cases, object fracturing made it impossible to identify the blank type.

Analysis of debitage products (blanks and debris) and finished pieces revealed two main detachment procedures: transversal debitage, initiating a segmentation sequence, and longitudinal debitage, initiating bipartition and extraction sequences. For transversal debitage, the techniques identified include direct percussion (61 specimens—likely underrepresented due to fractured extremities), segmentation by abrasive fibre (22 specimens), segmentation with a flint tool (2 items), and bending (16 items, applied exclusively to remove tines). For longitudinal debitage, grooving is the predominant technique (20 items), followed by percussion (9 items). During the extraction sequence (7 items), only grooving was employed.

Bone processing involved two blank types: volumetric and flat. Unlike antler, there is a marked preference for flat blanks (n = 74) over volumetric ones (n = 23). Detachment procedures included transversal debitage, triggering segmentation sequences mainly associated with volumetric blanks, and longitudinal debitage, which enabled multiple operations: *quadri*-partition, bipartition, removal by percussion, and shaping (as seen on the abraded astragalus). For transversal debitage, techniques include direct percussion (6 items), grooving (8 items), and sawing (4 items). For longitudinal debitage, double grooving dominates (42 items), used in both *bi*- and *quadri*-partition, followed by percussion (10 items) and combined grooving and percussion (5 items).

Correlating the technological observations from Drăgușeni with other contemporary archaeological assemblages (Fig. 1, sites 1–6) is challenging due to the limited availability of comparable published data. However, the site at Drăgușeni – *În Deal la Lutărie* (Vornicu-Țerna 2018, p. 51), a Cucuteni A4 settlement, provides a relevant parallel, where pointed tools were produced by *quadri*-partition using double grooving. At Bereşti – *Dealul Bulgarului* and Bereşti – *Dealul Bâzanului* (Cucuteni-Ariușd, phase A3), numerous antler fragments were documented that had not reached the stage of finished artefacts (Beldiman *et alii* 2012). These were primarily volumetric blanks and lacked the longitudinal bipartition observed at Drăgușeni – *Ostrov*. Similarly, *quadri*-partition by double grooving is uncommon for bone at these sites. Typologically, pointed and bevelled tools were present, but spoons and scrapers were absent. At Bereşti – *Dealul Bâzanului*, a container preform comparable to those from Drăgușeni was recorded (Beldiman *et alii* 2012, Plates 94–95).

Bi- or *quadri*-partition by double grooving was also absent at the Cucuteni A–B settlement of Costeşti – *Cier*, Romania (Vornicu 2014a). At Ruginoasa – *Dealul Drăghici* (Cucuteni A3), pointed tools were produced by longitudinal cutting through double grooving, as illustrated in Țurcanu and Bejenaru (2012, Fig. VIB.1). At the same site, volumetric blanks predominated for antler, and illustrations suggest segmentation by sawing on an antler tine (Țurcanu, Bejenaru 2012, Fig. VIB.6). At an earlier chronological horizon (Precucuteni culture, Fig. 1, sites 7–8), pointed tools were obtained by bipartition or *quadri*-partition using grooving at Târgu Frumos – *Baza Pătule* (Vornicu 2014b) and Isaiia – *Balta Popii* (Ursulescu *et alii* 2020). This continuity indicates that the method was part of inherited traditions maintained throughout later stages of the Cucuteni complex.

When making these correlations, it is essential to consider that observed differences may result from factors such as the size of the excavated area, excavation methods, and potentially regional variants within the Cucuteni–Trypillia cultural complex.

CONCLUSIONS

The primary aim of this paper was to emphasise the importance of certain categories of archaeological remains—waste, blanks, and preforms—which are often more informative for reconstructing technological transformation sequences than finished artefacts yet frequently overlooked.

Within the studied assemblage, several common features emerge in the technological exploitation of antler and bone. In both cases, flat blanks predominate, indicating a preference for productive methods such as *bi-* or *quadri-*partition. For both raw materials, transversal debitage was dominated by direct percussion, followed by sawing; grooving was specific to bone, while bending was characteristic of antler. Longitudinal debitage consistently employed double grooving, whether for antler bipartition or bone *quadri*-partition. Grooving appears as a distinctive technological choice at Drăgușeni, despite its higher time investment compared to percussion. This technique offered clear advantages: blanks of predetermined shape and size, fewer technological accidents, and more efficient use of raw material, as flakes of various sizes could be reused rather than lost, as often occurs with percussion.

Typologically, bevelled tools and spoons were produced from both antler and bone, reflecting their suitability for these forms. Other categories show material-specific restrictions: pressure flakers and containers were made exclusively from antler due to shape requirements, while scrapers were produced only from bone, specifically scapulae. Except for a few pointed tools—possibly spear points—the finished artefacts were likely intended for domestic activities. A degree of standardisation in technological sequences was also observed, particularly for spoons and pointed tools, regardless of whether they were made from antler or bone or obtained through *bi-* or *quadri*-partition.

As highlighted in the discussion above, the techniques associated with the debitage method could not always be determined, either due to fracturing or because subsequent shaping erased earlier manufacturing marks. Starting from the blanks used for finished pieces, the general debitage method (e.g., transversal segmentation, longitudinal bipartition) could be identified. However, the presence or study of blanks alone is insufficient to establish the exact combination of techniques employed in their production. This is where products and by-products from earlier stages of the transformation chain become essential, as they retain diagnostic features. The reconstruction of debitage techniques in this study was therefore based on these elements. This reinforces the importance of such artefacts—often overlooked—for achieving a complete understanding of technological sequences in raw material transformation.

REFERENCES

Altamirano Garcia, Alarcón Garcia 2019 – M. Altamirano Garcia, E. Alarcón Garcia (eds.), *El hueso trabajado en escena,* Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de la Universidad de Granada 29, 2019, p. 7–10.

Averbouh 2000 – A. Averbouh, *Technologie de la matière osseuse travaillée et implication palethnologique ; l''exemple des chaînes d'exploitation du bois de cervidé chez les magdaléniens des Pyrénées*, Thèse de doctorat, Université de Paris I–Panthéon-Sorbonne, Paris, 2000.

Beldiman *et alii* 2012 – C. Beldiman, D.-M. Sztancs, I. Cornel, *Artefacte din materii dure animale în colecția Muzeului de Istorie Galați. Eneolitic/Osseous Materials Artefacts in the Collection of History Museum Galați. Aeneolithic*, Cluj Napoca, 2012.

Bolomey 1980 – A. Bolomey, *Exploatarea animalelor în așezarea cucuteniană de la Drăgușeni (jud. Botoșani)*, MCA 14, 1980, p. 103–106.

Bolomey, Marinescu-Bîlcu 1988 – A. Bolomey, S. Marinescu-Bîlcu, *Industria osului în așezarea cucuteniană de la Drăgușeni-Ostrov*, SCIVA 39(4), 1988, p. 331–353.

Bolomey, Marinescu-Bîlcu 2000 – A. Bolomey, S. Marinescu-Bîlcu, *The Bone and Antler Industry*, in: S. Marinescu-Bîlcu, A. Bolomey (eds.): *Drăgușeni. A Cucutenian Community*, București, 2000, p. 63–90.

Bolomey, El Susi 2000 – A. Bolomey, G. El Susi, *Animals Remains*, in: S. Marinescu-Bîlcu, A. Bolomey (eds.), *Drăgușeni. A Cucutenian Community*, București, 2000, p. 159–178.

Boroneanț, Mărgărit 2021 – A. Boroneanț, M. Mărgărit, *Wild boar canine implements from Drăgușeni*, Pontica 54, 2021, p. 117–136

Choyke, O'Connor 2013 – A. Choyke, S. O'Connor, *From These Bare Bones. Raw materials and the study of worked osseous objects*, Oxford, 2013.

David 1999 – E. David, *L'industrie en matière dure d'origine animale du Mésolithique ancien en Europe du Nord : contribution de l'analyse technologique à la définition du Maglemosien*, Thèse de doctorat, Université de Paris X-Nanterre, Paris, 1999.

Dobres 2010 – M.-A. Dobres, *Archaeologies of technology*, Cambridge Journal of Economics 34, 2010, p.103–114.

Kovács, Mischka 2024 – A. Kovács, C. Mischka, *Drăgușeni-Ostrov, jud. Botoșani: noi cercetări și informații*, Hierasus SN 1, 2024, p. 35–50.

Marinescu-Bîlcu, Bolomey 2000 – S. Marinescu-Bîlcu, A. Bolomey, *Drăgușeni. A Cucutenian Community*, București, 2000.

Goutas 2004 – N. Goutas, *Caractérisation et évolution du Gravettien en France par l'approche techno-économique des industries en matières dures animales* (étude *de six gisements du Sud-Ouest)*, Thèse de doctorat, Université de Paris I Panthéon-Sorbonne, Paris, 2004.

Maigrot 2003 – Y. Maigrot, *Etude technologique et fonctionnelle de l'outillage en matières dures animales : La station 4 de Chalain (Néolithique final, Jura, France)*, Thèse de doctorat, Université de Paris I Panthéon-Sorbonne, Paris, 2003.

Marinescu-Bîlcu 1980 – S. Marinescu-Bîlcu, *Drăgușeni (jud. Botoșani). Raport de săpături*, MCA 14,1980, p. 100–102.

Marinescu-Bîlcu 1983 – S. Marinescu-Bîlcu, *Cercetările de la Drăgușeni, jud. Botoșani*, MCA 15, 1983, p. 82–85.

Mărgărit *et alii* 2020 – M. Mărgărit, A. Boroneanț, A. Bălășescu, V. Radu, *Analiza tehnologică a industriei cornului de cerb din situl Cucuteni de la Drăgușeni-Ostrov (jud. Botoșani) - o nouă discuție*, SP 17, 2020, p. 21–52.

Orlowska 2018 – J. Orlowska, *The same or different? Experimenting with the influence of peat environment on use-wear traces on antler tools*, IJO 28(2), 2018, p. 120–130.

Pétillon 2006 – J.-M. Pétillon, *Des Magdaléniens en armes : technologie des armatures de projectiles en bois de cervidé du Magdalénien supérieur de la grotte d'Isturitz (Pyrénées-Atlantiques)*, Treignes, 2006.

Provenzano 2001 – N. Provenzano, *Les industries en bois de Cervidés des Terramares émiliennes*, Thèse de doctorat, Université Aix-Marseille I, Marseille, 2001.

Schmid 1972 – E. Schmid, *Atlas of Animal Bones. For Prehistorians, Archaeologists and Quaternary Geologists*, Amsterdam/London/New York, 1972.

Tejero *et alii* 2012 – J.-M. Tejero, M. Christensen, P. Bodu, *Red deer antler technology and early modern humans in Southeast Europe: an experimental study*, JAS 39(2), 2012, p. 332–346.

Țurcanu, Bejenaru 2012 – S. Țurcanu, L. Bejenaru, *Industria materiilor dure animale*, in: C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici (eds.): *Ruginoasa - Dealul Drăghici. Monografie arheologică*, Suceava, 2012, p. 173–190.

Ursulescu *et alii* 2020 – N. Ursulescu, F. A. Tencariu, A. Asăndulesei, D.-A. Vornicu, A. Vornicu-Țerna, A. Mihu-Pintilie, *Așezarea precucuteniană de la Isaiia-Balta Popii (com. Răducăneni, jud. Iași, România) – cercetări arheologice interdisciplinare*, CA 27, 2020, p. 113–140.

Vitezović 2013 – S. Vitezović, *Bone manufacturing in the Neolithic: the problems of reconstructing the* chaîne opératoire *and identifying workshops*, Archeometriai Műhely 10, 3, 2013, p. 201–208.

Vitezović 2016 – S. Vitezović, *Neolithisation of technology: Innovation and tradition in the Starčevo culture osseous industry*, Documenta Praehistorica 43, 2016, p. 123–137.

Vornicu 2014a – A. Vornicu, *Artefactele din materii dure animale*, in: D. Boghian, S. C. Enea, S. Ignătescu, L. Bejenaru, S. M. Stanc (eds.), *Comunitățile cucuteniene din zona Târgului Frumos. Cercetări interdisciplicare în siturile de la Costești și Giurgești,* Iași, 2014, p. 51–60.

Vornicu 2014b – A. Vornicu, *Technological behaviour in the manufacturing of bone pointed tools: a case study on the Chalcolithic settlement from Târgu Frumos (Iași County, Romania)/Comportamentul tehnologic în confecționarea vârfurilor: un studiu de caz din așezarea calcolitică de la Târgu Frumos (județul Iași, România)*, in: M. Mărgărit, G. Le Dosseur, A. Averbouh (eds.), *An overview of the exploitation of hard animal materials during the Neolithic and Chalcolithic/O privire asupra exploatării materiilor dure animale de-a lungul neoliticului și calcoliticului*, Târgoviște, 2014, p. 137–154.

Vornicu-Țerna, 2018 – A. Vornicu-Țerna, *Tehnologia osului în preistorie. Artefacte din colecțiile Muzeului Județean Botoșani*, București, 2018.

PRELIMINARY STUDY OF THE FAUNAL MATERIAL DISCOVERED IN AN EARLY ENEOLITHIC FEATURE FROM THE ALEXANDRIA – *LIMONAGIUL* SETTLEMENT (TELEORMAN COUNTY). 2019–2021 CAMPAIGNS

David BACIU[a], Adrian BĂLĂȘESCU[b]
[a, b] *„Vasile Pârvan" Institute of Archaeology, Romanian Academy, Bucharest; e-mails: davidbaciu98@gmail.com, a.balasescu@gmail.com*

Keywords: *archaeozoology, neolithic, Gumelnița culture, mortality profiles, cut marks, palaeoeconomy*
Abstract: *The study presents the preliminary archaeozoological analysis of the faunal material discovered in an Early Eneolithic feature of the Gumelnița A1 culture from the settlement at Alexandria, Limonagiul site (Teleorman County), contributing to filling existing gaps in our understanding of the palaeoeconomy of this phase in southern Romania. The studied sample is rich in remains, with a total of 10,252, of which 3,800 (37.93%) could be taxonomically identified. The material shows an overwhelming majority of domestic animals (98.68%), with cattle clearly prevailing both in the number of remains (71.63%) and in total weight (92.05%). The mortality profiles of cattle (*Bos taurus*) and ovicaprines (*Capra hircus/Ovis aries*) suggest a mixed exploitation (for meat and secondary products such as milk), while pigs (Sus domesticus) were raised exclusively for meat, their abundance (second place by weight) indicating a possible sedentism of the community. Hunting played a minimal role (eight taxa, 1.32%). Overall, the data from Limonagiul confirm that the economy of this community was complex, integrating both types of domestic animal exploitation (primary and secondary), with a negligible involvement of hunting.*

Cuvinte-cheie: *arheozoologie, neolitic, cultura Gumelnița, curbe de mortalitate, urme antropice, paleoeconomie*
Rezumat: *Studiul prezintă analiza arheozoologică preliminară a materialului faunistic descoperit într-un complex eneolitic timpuriu al culturii Gumelnița A1 din așezarea de la Alexandria, punctul Limonagiul (jud. Teleorman), contribuind la completarea lacunelor privind paleoeconomia acestei faze din sudul României. Eșantionul studiat este bogat în resturi, cu 10,252, dintre care 3,800 (37,93%) au putut fi determinate taxonomic. Materialul prezintă un număr covârșitor de animale domestice (98,68%), dintre care bovinele domină categoric spectrul faunistic ca număr de resturi (71,63%) și greutate (92,05%). Analiza profilelor de mortalitate la bovine (*Bos taurus*) și ovicaprine (*Capra hircus/Ovis aries*) sugerează o exploatare mixtă (pentru carne și produse secundare, în special lapte), în timp ce porcul (Sus domesticus) era crescut exclusiv pentru carne, abundența sa (locul doi ca greutate) indică o posibilă sedentarizare a comunității. Importanța vânatului (opt taxoni) era minimă (1,32%). În ansamblu, datele de la Limonagiul confirmă că economia acestei comunități era complexă, integrând ambele tipuri de exploatare a animalelor domestice (primară și secundară), cu o implicare neglijabilă a vânătorii.*

INTRODUCTION

Preventive archaeological research was carried out between 2019 and 2021 in order to document and rescue an Early Eneolithic feature (Gumelnița culture, phase A1) from the settlement at Alexandria, site V.V. 07 – „Limonagiul" (Teleorman County)[1].

The settlement is located east of the town of Alexandria, on the high eastern terrace of the Vedea River, downstream from the former dam. It lies approximately 590 m southeast of National Road 6 (Alexandria–Bucharest) and the bridge crossing the Vedea River, and 560 m southwest of County Road 504 (Alexandria–Cernetu).

Within a radius of up to 6.6 km from the Limonagiul site, four other Gumelnița settlements are known. Two of them (Alexandria Gorgan and Ţigănești) lie upstream and downstream along the Vedea River, at distances of 3.1 km and 6.5 km from Limonagiul, respectively. Both sites are telling and archaeological investigation has shown that their occupation levels belong to phases A2 and B1 of the Gumelnița culture.

The other two sites are located in the valley of the Nanov River, a tributary of the Vedea. These are the tell at Izvorul Rece, located 6.7 km away, and the flat settlement at Izvorul Rece, 5.1 km from Limonagiul. Neither settlement has been excavated, but they are known from field surveys which indicate the presence of materials belonging to phases A2 and B1 of the Gumelnița culture (the flat settlement shows deposits from phase A2 only).

[1] For objective reasons, the archaeological research could not be continued in 2022–2023, with the completion date now scheduled for 2024 (Mirea, Torcică 2020; 2021; Torcică 2020, p. 6).

ARCHAEOZOOLOGICAL METHODOLOGY

For the taxonomic identification of the faunal remains, particularly mammal bones, the reference collection (comparative anatomy) of the Archaeozoology Laboratory of the "Vasile Pârvan" Institute of Archaeology, Romanian Academy, was used. In addition, the works of Schmid[2] and Barone[3] were also consulted for identification.

The distinction between sheep and goat was based primarily on the postcranial skeleton, using the works of Boessneck[4], Zeder and Lapham[5], Zeder and Pilaar[6], as well as Prummel and Frisch[7]. To establish mortality ages, several studies were consulted; the most frequently used was Schmid[8] (for tooth eruption sequences), while dental wear was assessed using Payne[9] and Helmer[10] (for caprines), Grant[11] and Ducos[12] (for cattle), and Horard-Herbin[13] (for pigs).

Correlation between dental/skeletal ages and biological ages was based on Udrescu *et alii*[14]. Measurements of faunal remains were taken with a caliper to a precision of 0.1 mm, following the recommendations of von den Driesch[15]. Height at the withers for sheep was calculated according to Teichert's[16] indices and for cattle according to Matolcsi's[17] indices.

It should be noted that, because the excavation was preventive, sampling was performed without sediment sieving, which accounts for the complete absence of small remains (fish or micromammals).

PRESENTATION OF THE OSTEOLOGICAL MATERIAL

The analysed faunal assemblage consists of 10,252 remains (169,679 g), of which 10,016 (97.70%) belong to mammals, while the remaining 236 (2.30%) belong to molluscs (Tab. 1).

The degree of taxonomic identification is relatively low: out of 10,016 mammal remains, only 3,800 (37.93%) were taxonomically identifiable, although these account for 146,871 grams (86.55%). These values reflect the very high degree of fragmentation observed in the assemblage. The list of identified species at this site is extensive, encompassing both domestic taxa – cattle (*Bos taurus*), sheep (*Ovis aries*), goat (*Capra hircus*), pig (*Sus domesticus*), and dog (*Canis familiaris*) – and wild taxa: aurochs (*Bos primigenius*), red deer (*Cervus elaphus*), roe deer (*Capreolus capreolus*), horse (*Equus ferus*), fox (*Vulpes vulpes*), badger (*Meles meles*), hare (*Lepus europaeus*), and beaver (*Castor fiber*) (Tab. 1 and Appendix 4).

The faunal assemblage presents the characteristics of household waste, as indicated by the high number of undetermined remains (62.06% by NISP and 13.23% by weight), pronounced fragmentation, the presence of anthropogenic cut marks (disarticulation and defleshing), and the various tooth marks (from carnivores, rodents, and possibly pigs) observed on bone surfaces.

Out of the 3,800 determined remains, domestic mammals clearly dominate the analysed faunal assemblage with 3,750 remains (98.68%), while wild animals are poorly represented, with only 50 remains (1.32%) (Tab. 1 and Appendix 1). The total weight of domestic mammals is approximately 145,657 g (99.17%), whereas the weight of wild species amounts to only 1,214 g (0.83%) (Tab. 1 and Appendix 2). These data indicate that animal husbandry was the main economic activity of the community, while the contribution of wild species was very low (Tab. 1 and Fig. 1).

Domestic cattle (*Bos taurus*) are the most well-represented species among the determined remains, with 2,722 (71.63%), followed by caprines, with 490 remains (12.97%) and pigs with 374 remains (9.84%). Dogs are the least represented, with 161 remains (4.24%) (Tab. 1 and Fig. 1).

From the perspective of weight, cattle clearly remain in first place (92.05%), followed by pigs (3.93%) and then caprines (2.59%). Dogs remain last, with approximately 0.59% (Tab. 1 and Fig. 1).

---

[2] Schmid 1972.
[3] Barone 1986.
[4] Boessneck 1969.
[5] Zeder, Lapham 2010.
[6] Zeder, Pilaar 2009.
[7] Prummel, Frisch 1986.
[8] Prummel, Frisch 1986.
[9] Payne 1973.
[10] Helmer 2000.
[11] Grant 1982.
[12] Ducos 1968.
[13] Horard-Herbin 1997.
[14] Udrescu *et alii* 1999.
[15] Von den Driesch 1976
[16] Udrescu *et alii* 1999, p. 97.
[17] Udrescu *et alii* 1999, p. 79.

Species	NR	%	W	%	MNI	%
Bos taurus	2722	71.63	135202	92.05	23	31.08
Ovis aries	17	0.45	282	0.19	4	5.41
Capra hircus	28	0.74	461	0.31	7	9.46
caprines	448	11.79	3066	2.09	9	12.16
Sus domesticus	374	9.84	5775	3.93	15	20.27
Canis familiaris	161	4.24	871	0.59	5	6.76
Total domestic	**3750**	**98.68**	**145657**	**99.17**	**63**	**85.14**
Bos primigenius	8	0.21	839	0.57	2	2.70
Cervus elaphus	6	0.16	165	0.11	1	1.35
Capreolus capreolus	2	0.05	8	0.01	1	1.35
Equus ferus	2	0.05	50	0.03	1	1.35
Vulpes vulpes	14	0.37	84	0.06	1	1.35
Meles meles	1	0.03	8	0.01	1	1.35
Lepus europaeus	13	0.34	40	0.03	3	4.05
Castor fiber	4	0.11	20	0.01	1	1.35
Total wild	**50**	**1.32**	**1214**	**0.83**	**11**	**14.86**
Total Identifiable	**3800**	**100.00**	**146871**	**100.00**	**74**	**100.00**
undetermined medium-sized	332		387			
undetermined large-sized	999		4835			
Unidentifiable	4885		17167			
Total Mammals	**10016**		**169260**			
Bivalvia	236		419			
Total Fauna	**10252**		**169679**			

Table 1. *Numerical and percentage distribution of faunal remains (NR), weight (W), and minimum number of individuals (MNI) discovered at Alexandria, Limonagiul site.*

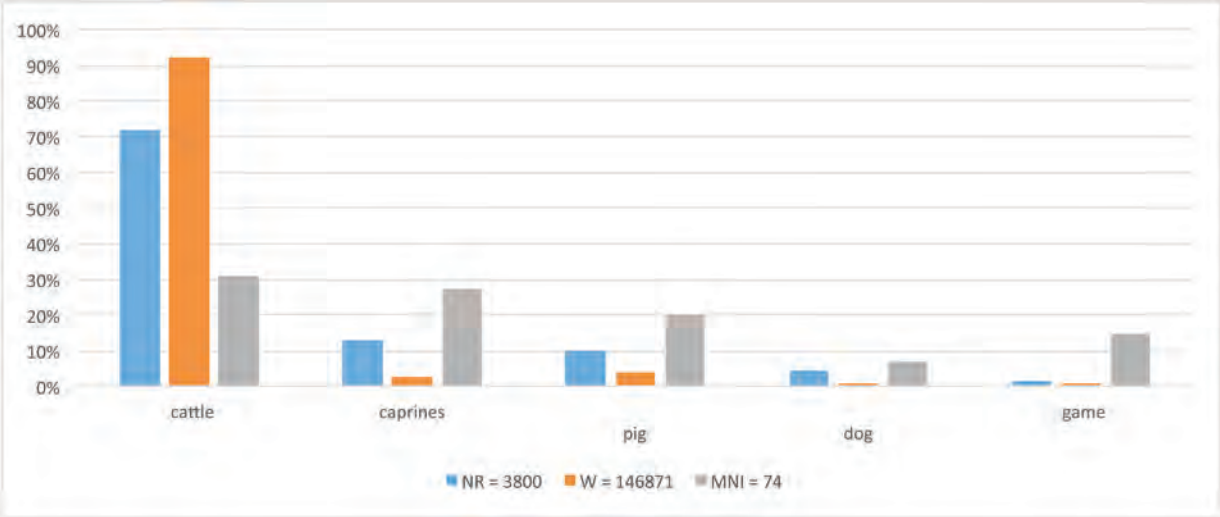

Figure 1. *Percentage distribution of mammalian faunal remains by number of remains (NR), weight (W in grams), and minimum number of individuals (MNI) from Alexandria, Limonagiul site.*

Game is poorly represented both in number of remains (1.32%) and in weight (0.83%). However, it is taxonomically diverse, including eight species: aurochs, red deer, roe deer, wild horse, fox, badger, hare and beaver.

From the perspective of Minimum Number of Individuals (MNI), cattle occupy the first place with 31.08%; caprines follow with 27.03%; pigs rank third with 20.27%; while dogs complete the domestic spectrum with 6.76%. Game is relatively well represented, with 11 individuals (14.86%) (Tab. 1 and Fig. 1).

The taxa identified within the faunal spectrum are listed below.

Cattle (*Bos taurus*). A total of 23 individuals were identified, 22 of them based on dentition: one aged 6 months–1 year, five aged 1–2 years, six aged 2–4 years, four aged 4–6.5 years, three aged 6.5–9 years, one aged 9–11.5 years, and two over 11.5 years, to which a fetus/newborn individual was added, identified based on an unfused second phalanx (Tab. 1).

Sheep (*Ovis aries*). Sheep are represented by four individuals, attested by four distally fused humeri, one of which is 4–6 years old (based on lower dentition). A female was identified based on a horn core fragment.

Goat (*Capra hircus*). Goats are represented by seven individuals, determined exclusively by lower dentition: one aged 2–6 months, one aged 6–12 months, three aged 1–2 years, one aged 2–4 years, and one aged 4–6 years (Tab. 1). Two individuals were identified as males, based on two horn cores.

Caprines (*Ovis aries*/*Capra hircus*). In addition to the seven goats and four sheep, nine more caprine individuals were identified. Due to strong fragmentation, these individuals could not be assigned to a species, but lower dentition allowed the establishment of a MNI (Tab. 1): one aged 6–12 months, two aged 1–2 years, three aged 2–4 years, two aged 4–6 years, and one aged 6–8 years.

Pig (*Sus domesticus*). Pigs are represented by a minimum of 15 individuals, identified exclusively through lower dentition: two aged 2–4 months, two aged 6–8 months, one aged 8–10 months, one aged 10–12 months, one aged 12–14 months, three aged 16–18 months, one aged 18–20 months, three aged 22–24 months, and one aged 36–60 months. Two females and one male were identified based on upper canines, all from the right side.

Dog (*Canis familiaris*). The dog is represented by five subadult/adult individuals, identified by five lower left canines.

Aurochs (*Bos primigenius*). This is represented by two subadult/adult individuals determined based on two right calcanei; one is in the process of fusing and the other, fused, also shows cut marks suggesting skinning.

Red deer (*Cervus elaphus*). Represented by one subadult/adult individual identified based on a left metacarpal.

Roe deer (*Capreolus capreolus*). Represented by one subadult/adult individual based on a fused first phalanx.

Wild horse (*Equus ferus*). Represented by one subadult/adult individual based on a left coxal.

Fox (*Vulpes vulpes*). Represented by one subadult/adult individual based on a right mandible.

Badger (*Meles meles*). Represented by one subadult/adult individual based on a right scapula.

Hare (*Lepus europaeus*). Represented by three subadult/adult individuals, based on three fused left calcanei.

Beaver (*Castor fiber*). Represented by one juvenile/subadult, based on a proximally unfused left ulna.

EXPLOITATION OF DOMESTIC ANIMALS AT LIMONAGIUL

The analysis of mortality profiles for domestic cattle at Alexandria (Limonagiul site), based on the dentition, indicates a predominance of young animals; post-lactational slaughter is suggested by individuals with a dental age between 6 and 12 months[18]. Animals aged 1–2 and 2–4 years represent the largest proportion of individuals, reflecting meat consumption. Individuals aged 4–6.5 and 6.5–9 years are also well represented, and were likely kept primarily for secondary products, such as milk (Fig. 2). These results indicate mixed exploitation, primarily for meat and secondarily for milk and other dairy products.

[18] Bălășescu 2014, p. 154.

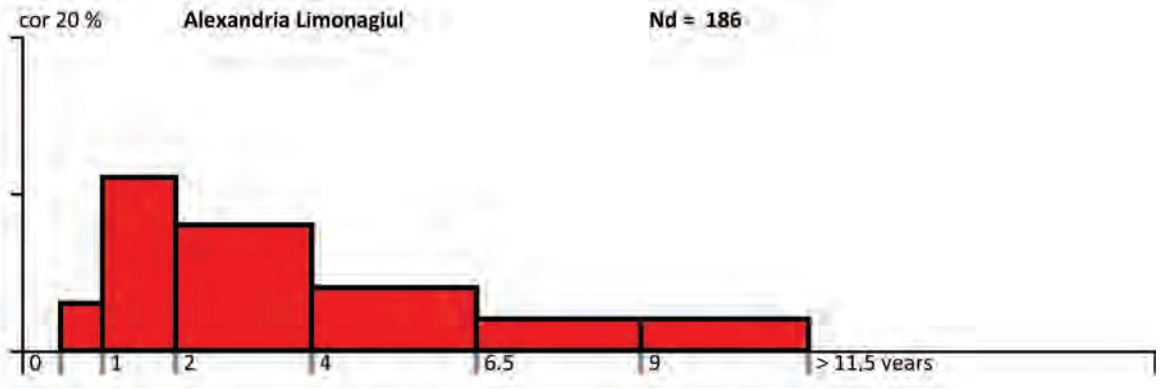

Figure 2. *Mortality profile of cattle discovered at the Alexandria site, Limonagiul. The age classes follow Ducos 1968*[19].

The mortality profiles of caprines (sheep and goats), analysed together, show individuals from class B (2–6 months) suggesting post-lactation slaughter, as well as classes C (6–12 months) and D (1–2 years), corresponding to meat production[20]. Although both categories provide meat, Class D has a higher proportion, indicating a preference for obtaining a larger quantity. Classes E–F (2–4 years) and G (4–6 years) suggest exploitation for secondary products, given the absence of individuals from Class A (0–2 months). A possible explanation for the absence of the youngest individuals is their use primarily for hair fibre production, but comparative data for caprines in the Teleorman Valley remain limited[21] (Fig. 3).

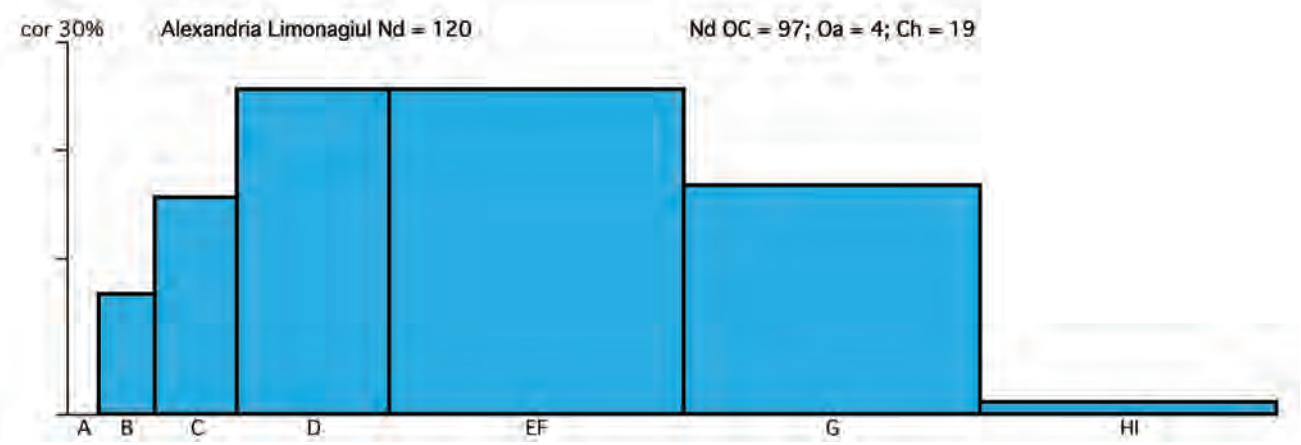

Figure 3. *Mortality profile of caprines discovered at the Alexandria site, Limonagiul. Legend: OC – Ovis aries/Capra hircus, Oa* – Ovis aries*, Ch* – Capra hircus*. The age classes follow Payne, 1973*[22].

For pigs, young animals under 14–16 months predominate, although these have not yet reached optimal body maturity (>18 months). This exploitation strategy is most likely related to seasonal variation, as pigs reproduce throughout the year, with farrowing periods especially in spring and autumn[23] (Fig. 4).

The analysis of the osteological material discovered at the Alexandria archaeological site highlighted the distribution of anatomical elements corresponding to the main domestic species. Anatomical elements were grouped into categories: head (neurocranium, viscerocranium, teeth, hyoid), axial skeleton (vertebrae and ribs), limbs (scapula, coxal, humerus, femur, radius, ulna, tibia, and fibula), and extremities (carpals, tarsals, metapodials, sesamoids, and phalanges).

[19] Ducos 1968.
[20] Bălășescu 2014, p. 157.
[21] Bălășescu 2014.
[22] Payne 1973.
[23] Bălășescu 2014, p. 162.

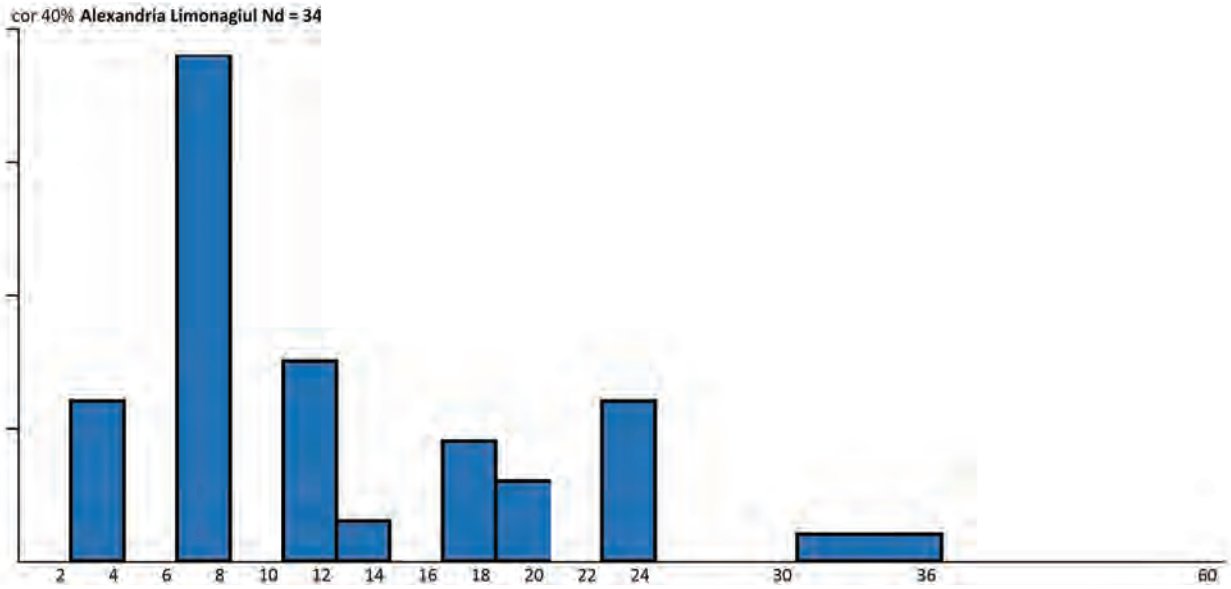

Figure 4. *Mortality profile of domestic suids discovered at the Alexandria site, Limonagiul. The age classes follow Horard-Herbin, 1997*[24].

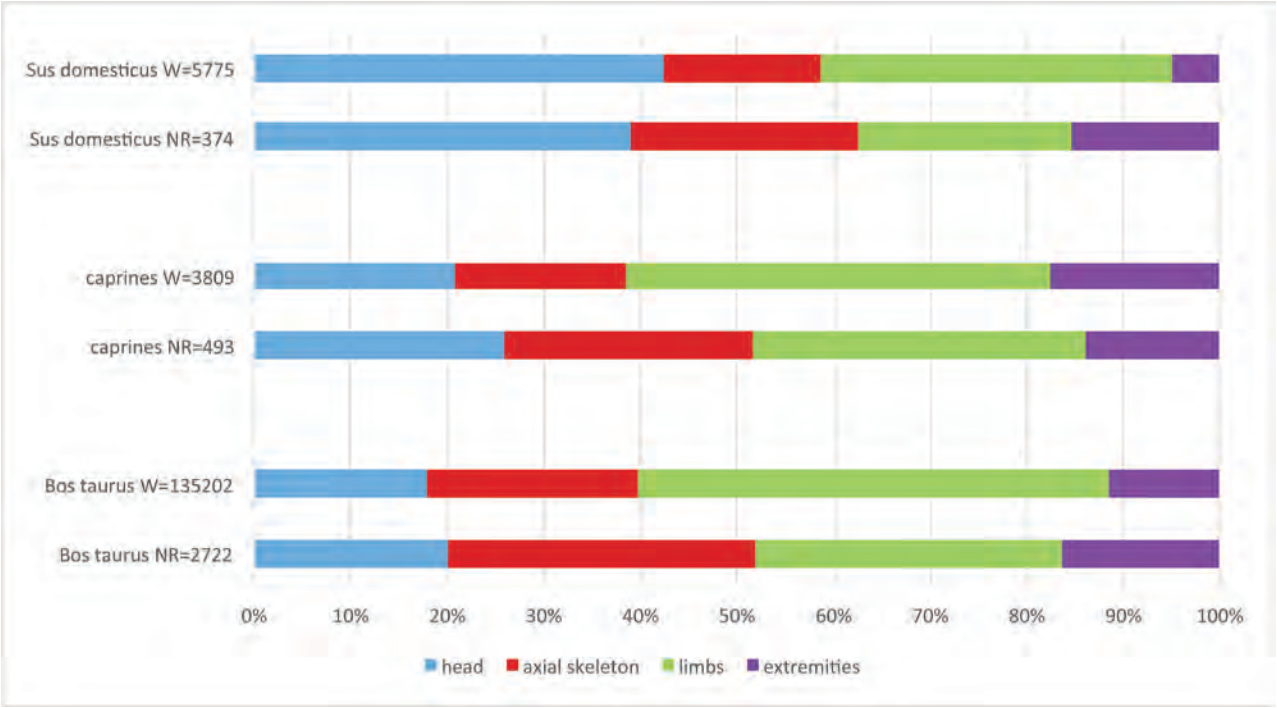

Figure 5*. Percentage distribution of the Number of Remains (NR) and Weight (W) by body part for the main domestic species studied at Alexandria.*

For large and small ruminants, limbs and the axial skeleton (63.45%; 60.2%) – areas rich in meat – are predominant compared to the head and extremities (36.65%; 39.8%), which are not considered meat-rich body parts and are poorly represented in the sample. For pigs, we observe that the parts lacking meat have a higher percentage (54.55%), compared to the limbs and axial skeleton (45.45%). These differences are especially visible when comparing the weight of the remains in ruminants, a parameter much more objective than the number of remains. For pigs, the situation changes, with the difference not being substantial between meat-rich parts (52.67%) and less meat-rich parts (47.24%).

[24] Horard-Herbin 1997.

ANTHROPIC TRACES

A primary argument that these household remains derive from the food consumption of the identified species is the pronounced fragmentation of the bones, as well as the visible anthropic traces on them. Numerous coarse cuts caused by heavy, axe-like tools were identified, allowing for the disarticulation and butchery of the animals, as well as fine cuts, probably made with flint blades, suggesting the defleshing of meat-rich bone pieces.

Since most anthropic traces were discovered on domestic animal bones (which are also the most numerous), we will briefly present them below.

Cattle (*Bos taurus*). Skinning marks are observed on the mandibular body and the coronoid process, and cuts were identified on the hyoid bone, which may suggest either the severing of blood vessels in the neck area (carotid and jugular) or the removal of the tongue. It is not possible to specify whether these marks were produced *ante-mortem* or *post-mortem* (Fig. 6).

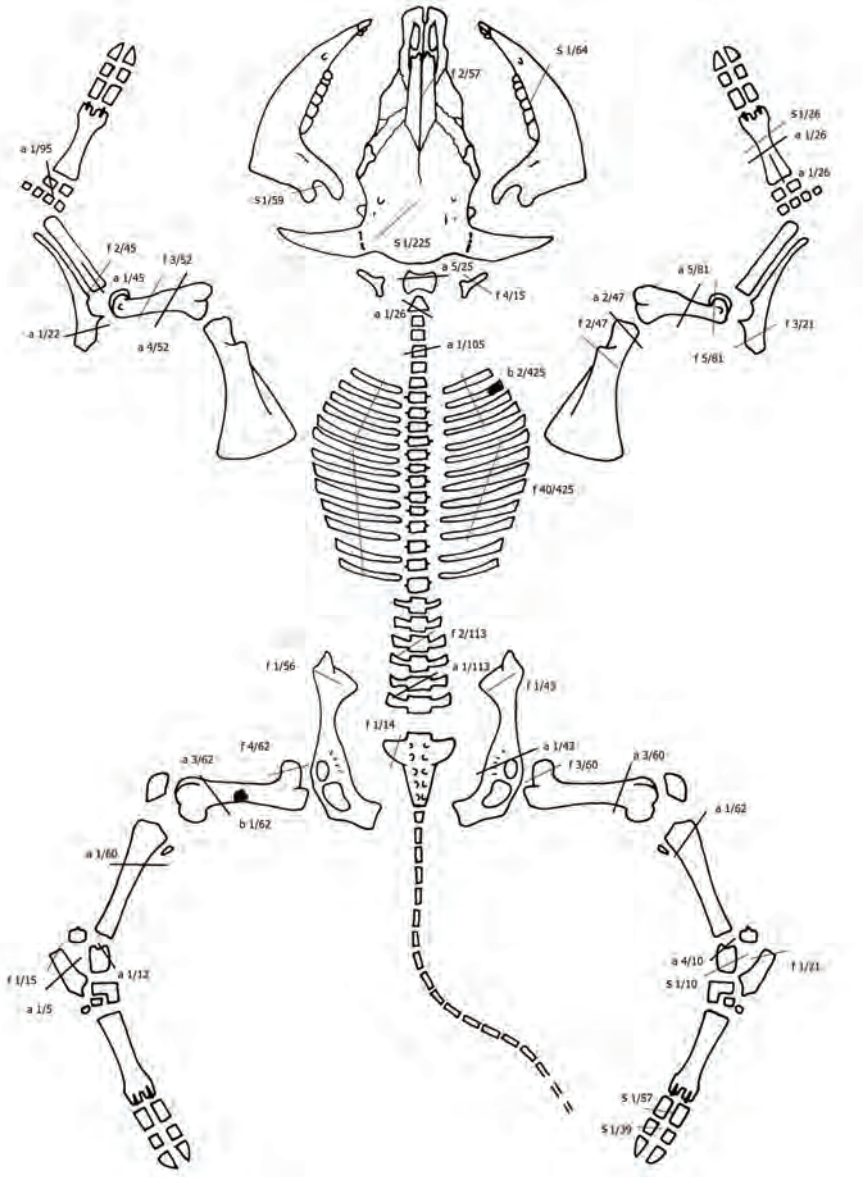

***Figure 6**. Anthropic traces related to food activity observed on cattle (Bos taurus) bones discovered at Alexandria (a – disarticulation, f – defleshing, b – burning, s – skinning). The figures indicate the ratio between anatomical elements with taphonomic traces and the total identified. Species descriptive sheet follows Helmer (1987)[25].*

[25] Helmer 1987.

Detachment of the skull from the trunk is suggested by numerous disarticulation marks identified on the atlas. Evisceration of the animal is indicated by fine blade marks observed on the internal surfaces of the ribs and vertebrae. Butchering marks also appear on the diaphyses of long bones (humerus, radius, ulna, femur, and tibia) (Photo 1), associated with sectioning the bones to facilitate both tissue separation and marrow recovery. Discrete defleshing marks are also observed, considering the tools used (Fig. 6).

On flat bones (scapula and coxal), both defleshing and disarticulation marks were identified, which were performed at the glenoid cavity (scapula) and the acetabular cavity (coxal) (Fig. 6). Defleshing and, especially, disarticulation marks are observed on the tarsals (calcaneus and astragalus), given the difficulty of separating the joint with the distal extremity of the tibia.

Caprines (*Ovis aries* and *Capra hircus*). Compared to cattle, fewer anthropic traces are observed in caprines: defleshing on the axial skeleton (vertebrae and ribs), an oblique defleshing mark on the ilium (coxal), as well as defleshing and butchering marks on the long bones (Fig. 7).

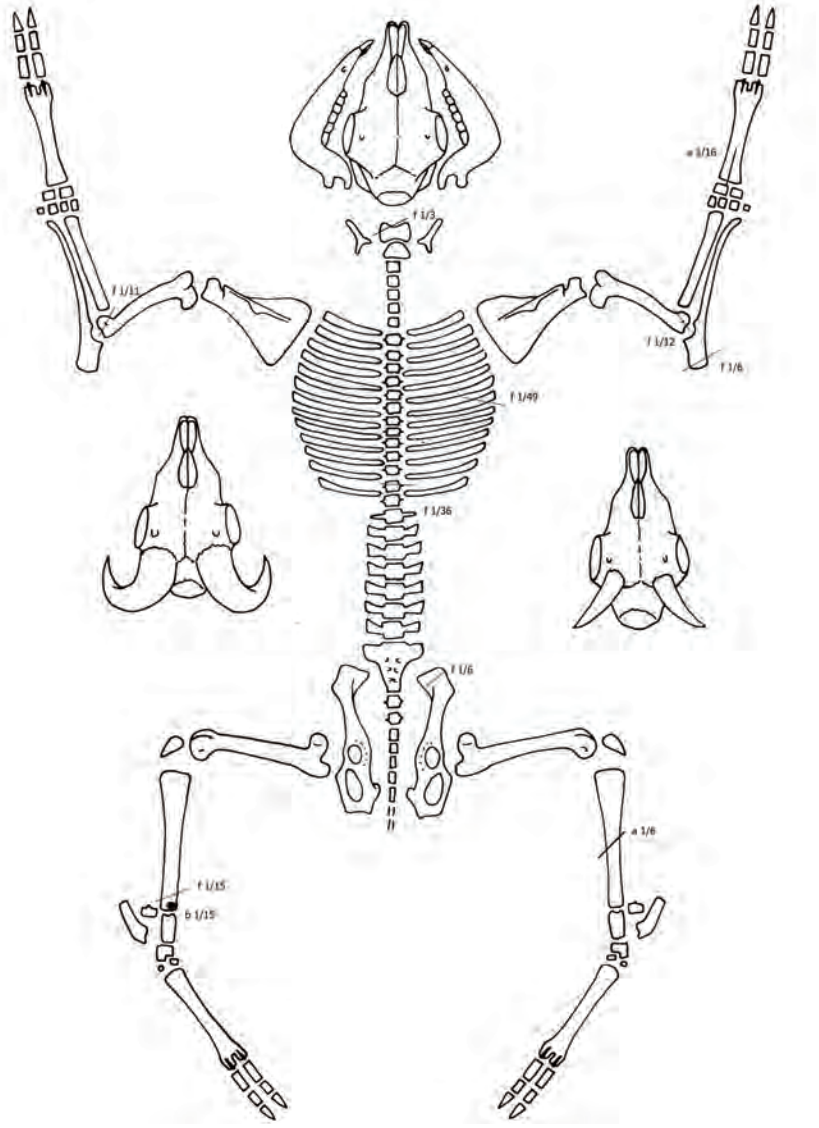

Figure 7. *Anthropic traces related to food activity observed on caprines bones (Ovis aries and Capra hircus) discovered at Alexandria (a – disarticulation, f – defleshing, b – burning, c – skinning). The figures indicate the ratio between anatomical elements with taphonomic traces and the total identified. Species descriptive sheet follows Helmer (1987)*[26].

[26] Helmer 1987.

Pig (*Sus domesticus*). Similar to caprines, there are only a few taphonomic traces. Skinning marks were identified on the mandible, defleshing and butchering marks on the axial skeleton, defleshing marks around the glenoid cavity of the scapula, and disarticulation marks on the acetabular cavity of the coxal. Also, observed were defleshing and disarticulation marks on the diaphyses and distal extremities of long bones (humerus and tibia). Fine cut marks attesting to skinning were noted on the astragalus and first phalanx (Fig. 8).

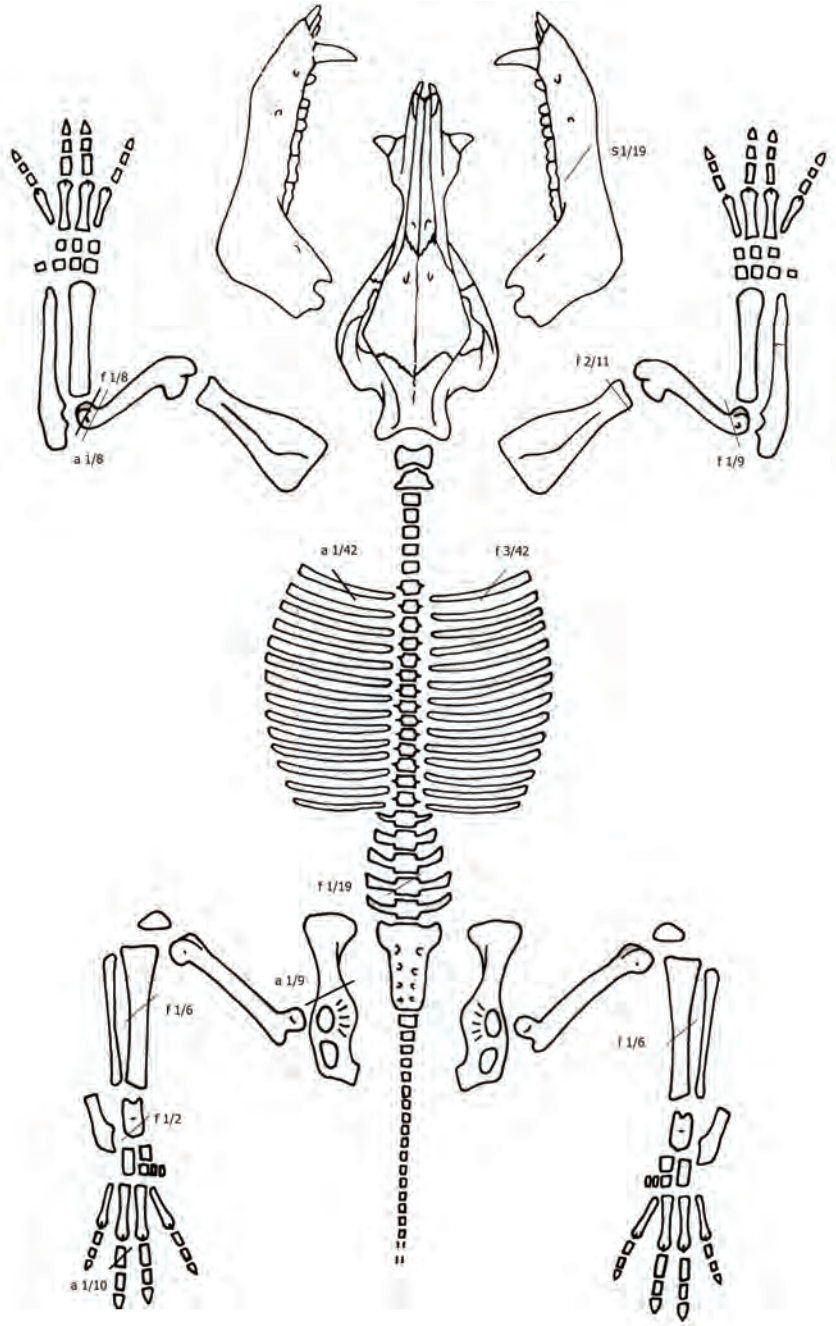

Figure 8. *Anthropic traces related to food activity observed on pig (Sus domesticus) bones discovered at Alexandria (a – disarticulation, f – defleshing, b – burning, s – skinning). The figures indicate the ratio between anatomical elements with taphonomic traces and the total identified. Species descriptive sheet follows Helmer (1987)*[27].

[27] Helmer 1987.

Dog (*Canis familiaris*). Only two taphonomic traces were identified on the dog: a disarticulation mark on the proximal extremity of a humerus and a defleshing mark above the acetabular cavity on a coxal bone, near the ilium, both meat-rich bones (Fig. 9). The consumption and slaughter of dogs for food were practiced in the Gumelnița culture[28].

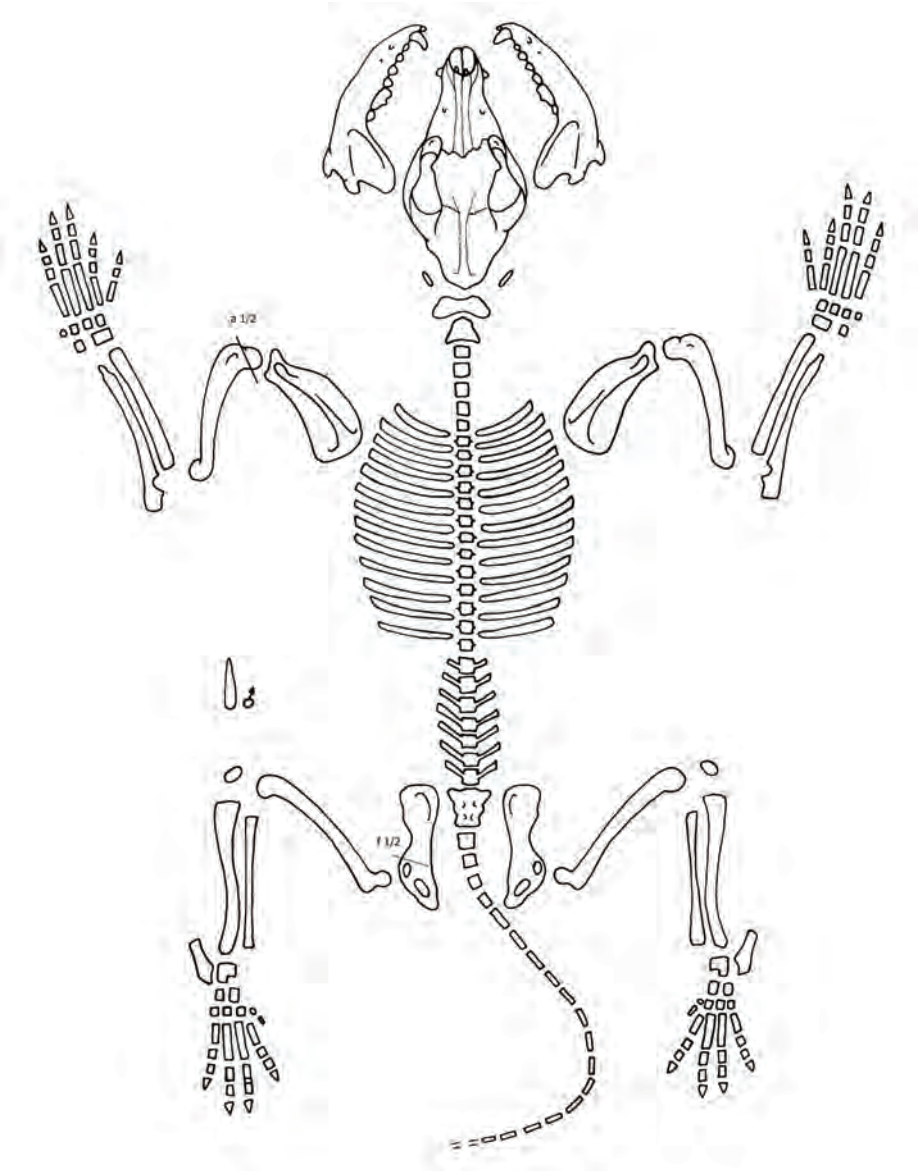

Figure 9. *Anthropic traces related to food activity observed on dog (*Canis familiaris*) bones discovered at Alexandria (a – disarticulation, f – defleshing, b – burning, c – skinning). The figures indicate the ratio between anatomical elements with taphonomic traces and the total identified. Species descriptive sheet follows Helmer (1987)[29].*

ARCHAEOZOOLOGICAL COMPARISONS WITH OTHER GUMELNIȚA A1 SITES

The Gumelnița A1 cultural phase has benefited from a few archaeozoological analyses to date, with only the sites of Vlădiceasca[30] (475 mammalian remains) and Palazu Mare (1,004 remains) being mentioned[31] (Fig. 10). Although Palazu Mare lies in a geographically and climatically different region from Muntenia, on the shore of a lake (Siutghiol) and near the Black Sea, it is still useful to compare these relatively contemporary sites.

[28] Bălășescu 2014, p. 139.
[29] Helmer 1987.
[30] Bălășescu *et alii* 2005.
[31] Voinea *et alii* 2023.

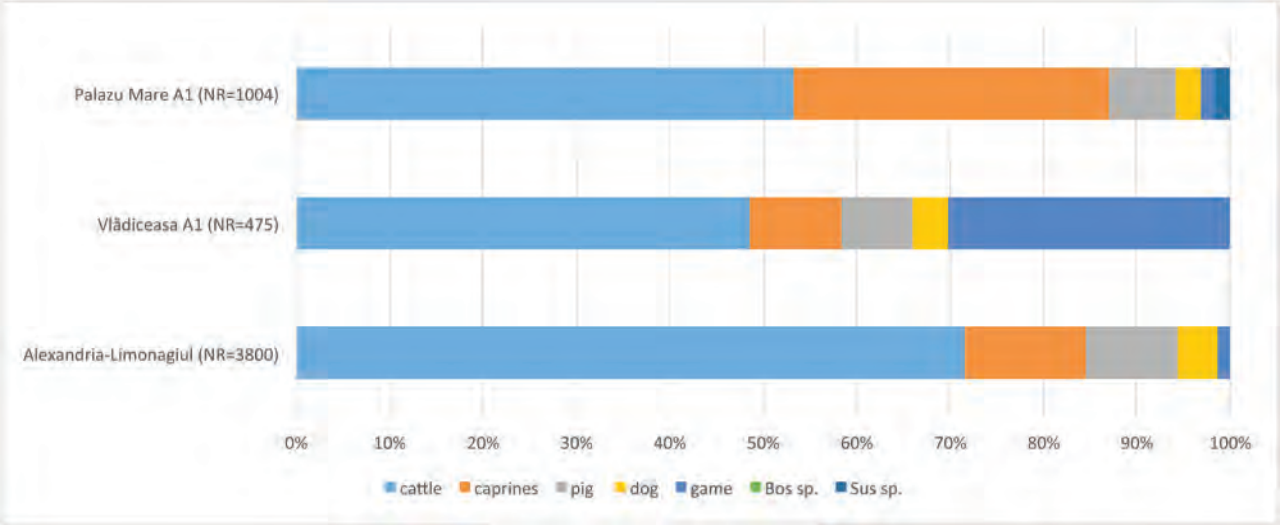

Figure 10. *Numerical and percentage distribution of faunal remains (NR) from Gumelnița A1 sites in Romania.*

Differences are noted between the Alexandria – *Limonagiul* site and those at Vlădiceasca and Palazu Mare. The proportion of domestic animals is high in all cases: varying between 98.66% (Alexandria) and 69.68% (Vlădiceasca). The most intensively exploited species are cattle, which vary between 71.64% at Alexandria and 48.63% at Vlădiceasca. Caprines occupy second place: from 33.67% at Palazu Mare to 9.68% at Vlădiceasca.

What stands out in the comparison between the Muntenia sites (Alexandria and Vlădiceasca) and Dobrogea (Palazu Mare) is the relatively increased proportion of caprines in Dobrogea, which appears to be a characteristic of the area, observed throughout the entire chronological sequence of the Dobrogean Neo-Eneolithic. Pigs rank third: between 9.84% at Alexandria and 7.17% at Palazu Mare. Dogs have low proportions everywhere, between 4.21% at Alexandria and 2.79% at Palazu Mare.

In the Alexandria and Palazu Mare sites, game has an almost negligible proportion (1.34% and 1.63% respectively) unlike Vlădiceasca, where it reaches 30.32%. The list of wild taxa is relatively rich, comprising nine species: aurochs, red deer, roe deer, wild boar, horse, wolf, fox, mustelids, and hare. The fewest taxa were identified at Palazu Mare (five), followed by Alexandria (eight) and Vlădiceasca (nine) (Tab. 1).

EVOLUTION OF ANIMAL PALAEOECONOMY IN THE VEDEA AND TELEORMAN VALLEYS

Since the Vedea Valley is extremely close to the Teleorman Valley (7.5 km), a comparison was made with the latter. In the already studied sites in the Teleorman Valley[32], a predominance of domestic species is observed, especially in the first part of the Neolithic (Fig. 11). The Alexandria site stands out with the highest percentage of domestic animals (98.68%) compared with the other settlements.

Given the relatively low number of remains from each site attributed to the Boian–Spanțov culture (TELEOR 001, TELEOR 008, TELEOR 009, and CLA 002), it was appropriate to combine them into a single sample to obtain a more consistent analytical basis.

Different strategies regarding species exploitation across cultural phases are observed. In the early Neolithic, cattle predominated: 54.92% in the Precriș culture, 45.68% in Starčevo-Criș, and approximately 70% in the Dudești and Vădastra cultures. The percentage then drops to 29.20% in Boian–Giulești, only to increase again to about 76.32% in Boian–Spanțov[33]. At the beginning of the Gumelnița culture (phase A1), cattle categorically dominate the faunal spectrum (71.69% at Alexandria), but in phase A2, they drop sharply to 11.61%, and later rise to 23.02% in phase B1 at Vitănești (Fig. 12).

[32] Bălășescu 2014.
[33] Bălășescu 2014.

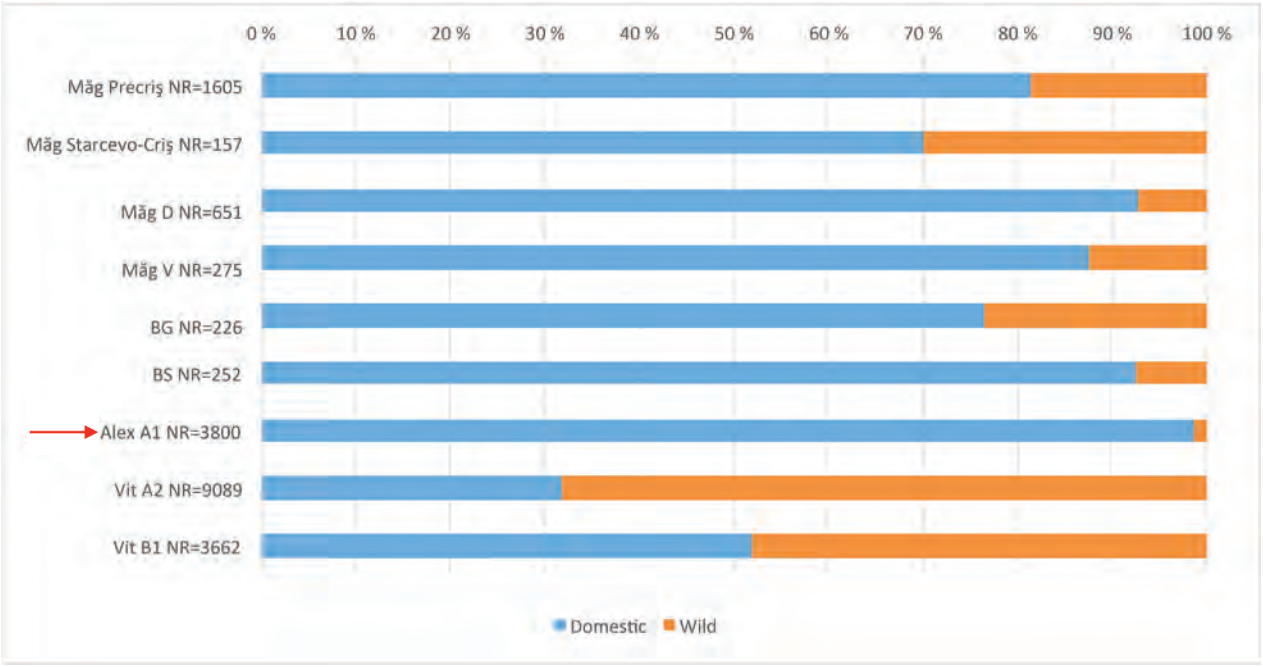

Figure 11. *Percentage distribution by mammal categories discovered in the Teleorman Valley by cultures (NR = number of remains corresponding to each site); Legend: Măg Precriș = Măgura Boldul lui Moș Ivănuș (Precriș culture); Măg Starčevo-Criș = Măgura Buduiasca (Starčevo-Criș culture); Măg D = Măgura Buduiasca (Dudești culture); Măg V = Măgura Buduiasca (Vădastra culture); BG = Boian-Giulești culture; BS = Boian-Spanțov culture; Alex A1 = Alexandria, Limonagiul site (Gumelnița phase A1); Vit A2 = Vitănești (Gumelnița phase A2); Vit B1 = Vitănești (Gumelnița phase B1).*

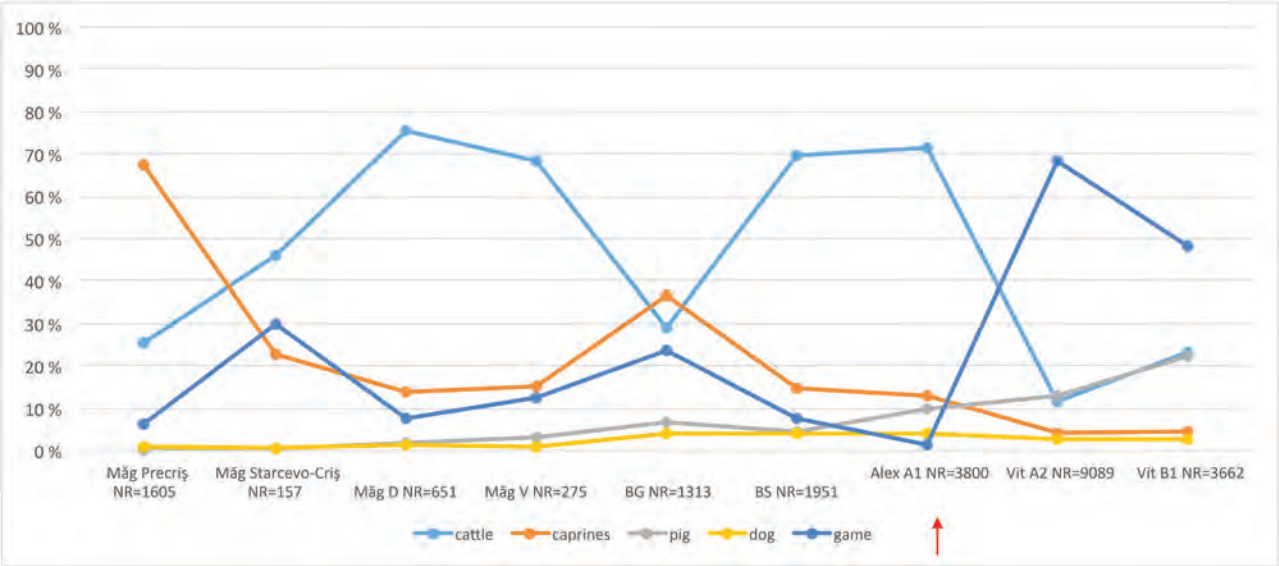

Figure 12. *Percentage distribution of the number of remains (NR) of domestic mammals in the Teleorman Valley across different Neo-Eneolithic cultures. Legend – Figure 11.*

Caprines show the opposite evolution to cattle. In early cultures (Precriș), they reach high percentages (up to 67%), then decline in Dudești (13.67%) and Vădastra (15.27%). In Boian–Giulești, they rise to approximately 37%, but subsequently drop again: about 13% at Alexandria and only 4% in both cultural phases at Vitănești (A2 and B1) (Fig. 12).

Pigs show a gradual increase from the beginning of the Neolithic until nearly the end of the Gumelnița culture. In early phases (Precriș and Starčevo-Criș), they have very low values (approximately 1%), but in the Gumelnița

culture, a process of sedentism is observed, with percentages of 10% at Alexandria, 13% in phase A2, and up to 22% in phase B1 (Fig. 12).

The dog is constantly present in the palaeoeconomy, but with low percentages: 1%–2% in the Precriș, Dudești, and Vădastra cultures, about 4% in Gumelnița A1 and 2% in phases A2 and B1.

The most interesting aspect of the comparison is the significant increase in the proportion of hunting. While in previous cultures (Starčevo-Criș and Boian–Giulești) it did not exceed 30%, in the Vitănești A2 phase it abruptly rises to 68.34%. The number of taxa increases proportionally to the community's interest in this food resource. Thus, up to five wild species are present in the Boian culture; seven in Dudești; eight in Starčevo-Criș and Vădastra; nine at Alexandria, and between 14 and 17 species in Gumelnița A2 and B1. It is notable that, although the number of taxa at Alexandria is high, their economic importance is much lower than at Vitănești (Fig. 12).

The Alexandria settlement resembles the Boian-Spanțov sites more than the Gumelnița sites in the Teleorman Valley in terms of animal exploitation. Until recently, archaeozoological data for the Gumelnița A1 phase in Teleorman County were non-existent; this analysis now allows a new image of faunal resource management strategies to be outlined.

BIOMETRIC DATA

From a biometric perspective, only a small number of osteological remains were analysed (Annex 3). To contextualise these results, the widths of several anatomical segments belonging to different species that provided a sufficient number of remains were compared. These were measured against other values from various Neolithic settlements to establish correspondences and differences with the material discovered at Alexandria, Limonagiul site.

Cattle

Based on a metatarsus, a height at the withers (Matolcsi's indices)[34] of 126.77 cm was estimated for a female (Annex 3). The obtained value is higher than the average value of female specimens from other Neolithic cultures[35]. However, given the singular nature of this determination, the value cannot be interpreted as indicating an upward trend in cattle size. Overall, compared to other available biometric data, this female bovine from Alexandria, at the Limonagiul site, exhibits a more gracile morphology than specimens from the beginning of the Neolithic, being similar to those from the Dudești and Hamangia cultures. At the same time, it is more robust than the specimens from Boian and Gumelnița and more gracile than those from Cernavodă[36].

The other bone-width values fall within the known ranges for the Gumelnița culture. The only notable difference is represented by the distal width of the radius (Bd), where the mean values from Alexandria exceed all previously determined means, but this fact can also be attributed to sexual dimorphism, which is relatively pronounced in this species. In this case, these larger values can be interpreted as belonging to males.

Sheep

The discovery of two whole osteological pieces allowed for the estimation of the height at the withers for sheep (Teichert's indices)[37]: one metacarpus provided a height of 50.98 cm, and an astragalus – 56.65 cm (Annex 3). Compared to other Gumelnița culture data, both heights are below the average values known in this culture[38]. Regarding the other biometric data, especially the distal width of the tibia, the values obtained at Alexandria are also below the averages recorded in other Neo-Eneolithic sites, suggesting a more gracile character of the specimens identified in this context.

Pigs

For pigs, the distal width of the humerus (Bd), the proximal width of the radius (Bp), and the acetabular length were analysed and compared with values reported for Vitănești[39], Borduşani – *Popină*[40], and Hârşova – *tell*[41]. The values obtained at Alexandria exceed the means recorded in the three settlements. These results may suggest a slight local morphological variation of the pig specimens, possibly linked to ecological factors.

---

[34] Udrescu *et alii* 1999, p. 79.
[35] Bălăşescu *et alii* 2005, p. 123.
[36] Bălăşescu *et alii* 2005, p. 129–130.
[37] Udrescu *et alii* 1999, p. 79.
[38] Bălăşescu *et alii* 2005, p. 115.
[39] Bălăşescu, Radu 2003.
[40] Bălăşescu *et alii* 2005, p. 101.
[41] Bălăşescu *et alii* 2005, p. 138.

CONCLUSIONS

The Gumelnița culture is well-documented for most of its phases; however, paradoxically, phase A1 has benefited from a few archaeozoological studies to date, only those at Palazu Mare and Vlădicească being notable.

The palaeoeconomy of the Alexandria site is characterised by an overwhelming proportion of domestic animals (98.68%). Among these, cattle categorically dominate by the number of remains, followed by caprines and pigs. In terms of weight, the same situation persists, with pigs taking second place. In the material, mixed slaughtering patterns are observed for both types of ruminants, suggesting that this community used them both for the primary product (meat) and for secondary products, especially milk production and possibly for the reproduction of animal herds. Pigs were raised exclusively for meat, and the high number of remains analysed in this community suggests that the population was sedentary.

Hunting does not play a significant role in the palaeoeconomy of this culture (1.32%), although the number of wild taxa is relatively high (eight).

Overall, the study contributes to filling the knowledge gaps concerning the Gumelnița A1 phase in Southern Romania, providing solid data on faunal exploitation strategies and the dynamics of the human-animal relationship. The Limonagiul site in Alexandria confirms that, even from this early stage, the Gumelnița economy was a complex one, integrating primary and secondary production into a structured system, with minimal involvement of hunting.

ACKNOWLEDGEMENTS

We thank Dr. Pavel Mirea and Dr. Ionuț Torcică for their significant archaeological contributions, as well as Cătălin Nicolae for providing the photographs.

REFERENCES

Barone 1986 – R. Barone, *Anatomie comparée des mammifères domestiques*, 3rd edition, vol. I, Paris, 1986.

Bălăşescu 2014 – A. Bălăşescu, *Arheozoologia neo-eneoliticului de pe Valea Teleormanului* (*Zooarchaeology of the Neo-Eneolithic from the Teleorman Valley*), Biblioteca Muzeului Naţional, Seria Cercetări Pluridisciplinare 14, Cluj-Napoca, 2014.

Bălăşescu *et alii* 2005 – A. Bălăşescu, V. Radu, D. Moise, *Omul şi mediul animal între mileniile VII–IV î.e.n. la Dunărea de Jos* (*Man and the Animal Environment between the 7th–4th Millennia BC at the Lower Danube*), Biblioteca Muzeului Naţional, Seria Cercetări Pluridisciplinare 11, Târgovişte, 2005.

von den Driesch 1976 – A. von den Driesch, *A guide to the measurement of animal bones from archaeological sites*, Harvard University, Peabody Museum Bulletin 1, 1976.

Ducos 1968 – P. Ducos, *L'origine des animaux domestique en Palestine*, Bordeaux, Publications de l'Institut de l'Université de Bordeaux 6, Bordeaux, 1968.

Grant 1982 – A. Grant, *The use of tooth wear as a guide to the age of domestic ungulates*, in: B. Wilson, C. Grigson, S. Payne (eds.), *Ageing and Sexing Animal Bones from Archaeological Sites*, BARBrSer 109, 1982, p. 91–108.

Helmer 1987 – D. Helmer, *Fiches descriptives pour les relevés d'ensembles osseux animaux*, Fiches d'ostéologie animale pour l'archéologie, Serie B- mammifères, Sophia-Antipolis, CNRS, 1987.

Horard-Herbin 1997 – M.-P. Horard-Herbin, *Le village celtique des Arènes à Levroux. L'élevage et les productions animales dans l'économie de la fin du second Age du Fer*, 12ème supplément à la Revue du Centre de la France, Levroux 4, 1997.

Mirea, Torcică 2020 – P. Mirea, I. Torcică, *Alexandria, jud. Teleorman, Punct: V.V. 07-Limonagiul*, CCA, Campania 2019, Biblioteca Mousaios 17, Buzău, 2020, p. 447–451.

Mirea, Torcică 2021 – P. Mirea, I. Torcică, *Alexandria, jud. Teleorman, Punct: V.V. 07-Limonagiul*, CCA, Campania 2020, Sibiu, 2021, p. 256–260.

Payne 1973 – S. Payne, *Kill-off patterns in sheep and goat: the mandibles from Asvan Kale*, AnSt 23, 1973, p. 281–303.

Payne 1985 – S. Payne, *Morphological distinction between the mandibular teeth of young sheep,* Ovis *and goats,* Capra, JAS 12, 1985, p. 139–147.

Prummel, Frisch 1986 – W. Prummel, H. J. Frisch, *Guide for the distinction of Species, Sex and Body in Bones of Sheep and Goat*, JAS 13, 1986, p. 567–577.

Schmid 1972 – E. Schmid, *Atlas of Animal Bones*, Amsterdam–London–New York, 1972.

Torcică 2020 – I. Torcică, *Tăbliţa ceramică de la Alexandria „Limonagiul" (V.V. 07), jud. Teleorman*, BMJT 12, 2020, p. 5–18.

Udrescu *et alii* 1999 – M. Udrescu, L. Bejenaru, C. Tărcan, *Introducere în arheozoologie* (Introduction to Zooarchaeology), Iaşi, 1999.

Voinea *et alii* 2023 – V. Voinea, A. Bălăşescu, V. Radu, M. Mărgărit, C. Băjenaru, A. Irimia, M. Măiţă, M. Mihon, A. Petre, C. Mănăilescu, *Descoperiri neo-eneolitice în situl de la Palazu Mare Malul Alb (jud. Constanţa). Raport preliminar 2021*, SP 20, 2023, p. 105–180.

Zeder, Lapham 2010 – M. Zeder, H. Lapham, *Assessing the reliability of criteria used to identify postcranial bones in sheep,* Ovis*, and goats,* Capra, JAS 37, 2010, p. 2887–2905.

Zeder, Pilaar 2009 – M. Zeder, S. Pilaar, *Assessing the reliability of criteria used to identify mandibles and mandibular teeth in sheep,* Ovis*, and goats,* Capra, JAS 37, 2010, p. 225–242.

Annex 1. Distribution by anatomical elements of mammalian remains discovered at Alexandria, Limonagiul site.

ANATOMICAL ELEMENTS	*Bos taurus*	*Ovis aries*	*Capra hircus*	caprines	*Sus domesticus*	*Equus ferus*	*Canis familiaris*	*Bos primigenius*	*Cervus elaphus*	*Capreolus capreolus*	*Vulpes vulpes*	*Meles meles*	*Lepus europaeus*	Castor fiber
Antlers									2					
Cranium				1	1									
Neurocranium	214	1	6	4	54		8							
Viscerocranium	114			8	24		8		1					
Upper Teeth	71			47	20		13							1
Mandible	94		2	20	32		12				1		1	1
Lower Teeth	44	1	5	35	14		16							1
Teeth	10				1									
Atlas (C1 vertebra)	25			3	3		1							
Axis (C2 vertebra)	26			3	3		2				1			
Hyoid	15													
Cervical Vertebrae	108			15	12		7				1			
Thoracic Vertebrae	106			36	9		4				1			
Lumbar Vertebrae	115			20	19		10	1			2			
Sacral Vertebrae	38						1							
Caudal Vertebrae	9													
Ribs	425			49	42		27	2			2			
Scapula	63			29	16		1	1				1	1	
Humerus	147	5	4	14	17		7						1	
Radius	98	2	1	31	4		4							
Ulna	43			7	4		4	1					1	1
Radio–Ulna	4	1	1	3										
Carpals	95													
Metacarpus	46	5	2	18	4		12	1	1		2		1	
Pelvis	117			11	21	1	5							
Femur	140			14	8		5			1	1		3	
Patella	13													
Tibie	248			21	12		4				2			
Fibula					5									
Astragalus	22	1	1	3	2									
Calcaneus	36		3	6	1		1	2					4	
Tarsals	7			3					1					
Metatarsus	53	1	1	20	12		4							
Metapodials	18			6	15		4				1			
Phalanx 1	71		2	13	9	1	1			1			1	
Phalanx 2	53			5	6									
Phalanx 3	34			3	2				1					
Lateral Phalanx					2									
TOTAL	**2722**	**17**	**28**	**448**	**374**	**2**	**161**	**8**	**6**	**2**	**14**	**1**	**13**	**4**

Annex 2. Distribution by weight of mammalian remains discovered at Alexandria, Limonagiul site.

ANATOMICAL ELEMENTS	*Bos taurus*	*Ovis aries*	*Capra hircus*	caprines	*Sus domesticus*	*Equus ferus*	*Canis familiaris*	*Bos primigenius*	*Cervus elaphus*	*Capreolus capreolus*	*Vulpes vulpes*	*Meles meles*	*Lepus europaeus*	Castor fiber
Antlers									88					
Cranium	1191			14	5									
Neurocranium	8505	18	200	32	880		42							
Viscerocranium	8153			101	532		106		20					
Upper Teeth	1253			247	76		28							3
Mandible	6572		28	285	907		151				7		3	5
Lower Teeth	589	12	22	119	44		38							3
Teeth					2									
Atlas (C1 vertebra)	2986			58	82		4							
Axis (C2 vertebra)	2146			62	48		21				10			
Hyoid	126													
Cervical Vertebrae	6665			119	115		48				5			
Thoracic Vertebrae	3280			146	96		15				1			
Lumbar Vertebrae	5418			103	369		76	57			6			
Sacral Vertebrae	2171						2							
Caudal Vertebrae	161													
Ribs	5992			120	227		60	39			3			
Scapula	4084			252	382		3	214				8	3	
Humerus	15224	113	94	139	594		70						2	
Radius	8564	32	3	249	76		24							
Ulna	1378			28	66		29	34					4	9
Radio–Ulna	502	14	41	73										
Carpals	2143													
Metacarpus	2658	70	30	117	22		33	172	23		7		1	
Pelvis	7992			105	482	38	29							
Femur	15162			130	209		35			5	8		14	
Patella	410													
Tibie	11520			240	296		30				35			
Fibula					23									
Astragalus	1188		4	11	32									
Calcaneus	2759		28	31	12		4	323					11	
Tarsals	119	5		12					31					
Metatarsus	2998	18	6	193	93		13							
Metapodials	276			20	39		9				2			
Phalanx 1	1741		5	41	39	12	1			3			2	
Phalanx 2	821			12	20									
Phalanx 3	455			7	6				3					
Lateral Phalanx					1									
TOTAL	**135202**	**282**	**461**	**3066**	**5775**	**50**	**871**	**839**	**165**	**8**	**84**	**8**	**40**	**20**

Annex 3 – Biometrics – measurements are in millimeters and their codes follow von den Driesch.

Bos taurus

Cornual process

45	46
29.11	47.41
39.9	45.39
31.09	59.53

Cranium

21
85.39
88.51
79.53

Mandible

L M3	B M3
37.57	14.36

Atlas

GL	BFcr	BFcd	GLF	H
106.6	89.35	76.71	106.79	85.46
111.66	89.06	81.14	47.27	
102.11			91.33	
			110.63	

Axis

LCDe	LAPa	BFcr	BPacd	BPtr	SBV	BFcd	H
94.18	72.55	82.65	57.03	85.26	52.16	42.85	112.06
	82.19	91.66	64.12		53.98		

Scapula

SLC	GLP	LG	BG
57.91	69.39	61.37	55.01
53.39	62		46.87
69.09	80.87		60.44
61.32	77.7		57.92
	70.72	60.07	50.34
	65.98	59.04	43.7
		55.18	49.15

Humerus

Bp	Bd	BT
100.64		
94.03		
	79.34	94.52
	81.98	77.64
	75.96	69.12
	83.96	78.84
	87.71	79.63
	100.09	88

Ulna

BPC
42.87
45.03
44.12

Radius			
Bp	BFp	Bd	BFd
81.38	74.04		
84.83	77.85		
85.06	76.42		
95.74	85.03		
95.71	86.57		
79.12	71.47		
79.94	71.77		
79.04	74.55		
79.14	72.75		
83.21	76.26		
	78.1		
	71.22		
	69.95		
		86.72	
		81.96	52.62

Metacarpus		
Bp	Bd	
59.31		
	74.71	
	56.42	
	73.92	

Coxal	
LA	
58.79	
72.17	
58.66	
65.92	

Femur		
DC	Bd	
49.14		
42.11		
42.51		
45.34		
49.66		
51.34		
42.8		
	99.03	
	96.16	

Tibia		
Bp	Bd	Dd
107.61		
92.01		
89.46		
	61.59	40.21
	60.2	41.63
	58.28	42.88
	70.98	49.69
	62.71	45.05
	60.8	45.14
	54.73	40.99
	59.19	44.31

Centrotarsal

BG
57.17
50.98
54.91
65.39
53.5

Astragalus

GLl	GLm	Dl	Dm	Bd
68.47	62.05	36.92	36.88	46.02
62.28	58.26	36	27.65	38.12
67.36	61.71	36.17	34.12	41.66
58.09	53.74	30.18	29.48	36.55
72.11	65.52	39.92	36.44	47.24
65.17	58.74	32.6	36.76	41.32
71.4	65.78		41.38	46.4

Calcaneus

GL	GB
130.49	40.29
148.74	48.86
133.84	45.94
143.08	41.21

Metatarsus

GL	Bp	SD	CD	DD	Bd	I2	I3
237.84	50.87	26.13	31.33	26.63	58.53	21.39	10.99
	62.92			29.07			
				28.67	55.21		
				24.45	50.48		
					60.35		

Phalanx I

GLpe	Bp	SD	Bd
64.36	32.47	30.32	31.08
62.11	34.1	30.18	31.71
53.72	27.84	23.92	26.56
59.5	30.36	25.96	26.31
56.4	28.78	25.6	27.12
57.84	29.71	26.57	27.34
60.08	28.74	25	28.91
59.76	30.66	25.08	28.57
64.07	29.93	25.7	29.99
62.24	29.55	26.41	29.13
60.85	34.11	30.25	32.97
59.36	27.9	24.58	26.21
57.38	27.72	24.39	26.66
62.5	28.96	25.19	29.14
61.9	26.25	22.53	25.05
61.07	35.07	28.87	31.72
57.96	29.92	27.12	27.46
60.95	34.99	29.87	33.22
61.38	25.67	22.22	24.64
64.71	30.06	26.14	28.08
59.42	29.83	26.18	27.55
60.76	31.82	26.31	

Phalanx II

GL	Bp	SD	Bd
45.44	32.4	26.33	26.55
39.68	29.3	25.41	24.5
38.83	28.9	24.14	22.55
38.23	32.04	27	28.04
36.65	27.63	23.45	24.5
30.83	31.81	26.1	26.16
39.94	31.01	26.23	25.44
41.64	32.34	28.38	29.07
43.54	32.96	27.5	28.43
41.9	33.29	28.48	28.85
42.57	33.72	28.64	27.5
39.15	27.36	22.36	22.64
40.02	30.25	25.12	24.84
39.96	35.03	30.46	29.63
35.4	26.61	20.14	22.16
43.67	32.84	26.34	27.16
38.86	34.15	28.64	28.61
	30.98		
	29.83		24.97

Phalanx III

DLS	Ld	MBS
58.48	49.83	20.43
67.96	57.42	22.38
74.42	56.67	24.19
75.68	56.68	22.12
67.34	54.57	23.94
63.86	54.58	24.38
73.27	58.41	25.03

Ovis aries

Radius

BFp
31.63

Metacarpus

GL	Bp	SD	CD	DD	Bd
104.26	24.69	15.98	10.36	9.25	27.58
				9.67	20.31

Tibia

Dd	Bd
24.09	17.78

Astragalus

GLl	GLm	Dl	Dm	Bd
24.98	26.16	15.84	15.27	18.77

Capra hircus

Metacarpus	
Bp	SD
27.63	12.21
Tibia	
Bd	Dd
24.85	19.35
23.5	18.21

Sus domesticus

Scapula
SLC
21.22
24.63

Humerus
Bd
40.5

Radius
Bp
30.57

Coxal
LA
36.05

Femur	
Bp	DC
60.03	25.23

Phalanx I			
Glpe	Bp	SD	Bd
34.65	15.92	12.54	14.47
34.64	15.53	12.08	14.76

Canis familiaris

Cranium
16
14.56

Cranium	
L P4	B P4
11.97	5.37

Mandible	
L M2	B M2
7.69	5.99

Mandible				
9	10	12	L M1	B M1
66.57	31.97	35.21	16.47	6.06

Metacarpus III

GL	Bd
49.16	5.69
54.45	5.81

Metacarpus IV

GL	Bd
50.27	6.07

Tibia

SD	CD	Bd	Dd
11.39	9.81	18.72	13.55

Metatarsus III

GL	Bd
45.32	6.26

Lepus europaeus

Calcaneus

GL	GB
36.61	12.91
37.14	13.05
36.19	13.17

Metacarpus II

GL	Bd
38.96	4.75

Photo 1. *Cattle (*Bos taurus*) humerus, left side with disarticulation marks.*

Photo 2. *Goat (*Capra hircus*) cornual process.*

Photo 3. *Pig (*Sus domesticus*) scapula, right side.*

Photo 4. *Dog (*Canis familiaris*) mandible, left side.*

Photo 5. *Red deer (*Cervus elaphus*) metacarpal, left side.*

Photo 6. *Wild horse (*Equus ferus*) phalanx.*

Photo 7. *Fox (*Vulpes vulpes*) mandible, right side.*

Photo 8. *Hare (*Lepus europaeus*) mandible, right side.*

Photo 9. *Beaver (Castor fiber) ulna, left side.*

POVESTE DIN TRECUT. DESPRE DESCOPERIREA DEPOZITULUI DE TOPOARE DE LA SINAIA

Radu BĂJENARU
Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București; e-mail: radu.bajenaru@gmail.com

Keywords: *Bronze Age Metal Hoard, History of Research, History of Discovery*
Abstract: *In the study of chance finds of prehistoric metal artefacts, especially hoards, the reconstruction of the conditions of discovery is essential for achieving a comprehensive understanding of the context and associations of the component items and possibly of the ancient structures in which they were deposited. Usually, this information is either missing, incomplete, or contradictory. Regarding the axe hoard from Sinaia, there are several documents in the archives of the "Vasile Pârvan" Institute of Archaeology that meticulously describe all the events related to the discovery and recovery of this hoard, the result of an exemplary intervention by the authorities of the time and its documentation. However, these archival documents have been used only sparingly in scholarly discussions about the hoard, thus allowing incomplete or erroneous information about this discovery to be passed on over time. In this study, I will present the context and conditions of the discovery of the deposit by reconstructing the events that unfolded over the six days it took to discover and recover the respective pieces, as revealed by the aforementioned archival documents.*

Cuvinte-cheie: *depozit de bronzuri, istoricul cercetării, condiții de descoperire*
Rezumat: *În cercetarea descoperirilor întâmplătoare de piese preistorice de metal, în special a depozitelor, reconstituirea condițiilor de descoperire este esențială pentru buna înțelegere a contextului și a asocierilor de piese componente, eventual a amenajărilor antice în care au fost depuse. De regulă, aceste informații fie lipsesc, fie sunt lacunare sau contradictorii. În cazul depozitului de topoare de la Sinaia, există în arhiva Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan” câteva documente de epocă în care sunt descrise amănunțit toate evenimentele legate de descoperirea și recuperarea acestor piese, rod al unei intervenții exemplare a autorităților vremii și al consemnării acesteia. Din păcate, aceste documente de arhivă au fost utilizate în foarte mică măsură în discuțiile despre acest depozit, ceea ce a permis transmiterea de-a lungul timpului a unor informații incomplete sau eronate despre această descoperire. În studiul de față voi prezenta contextul și condițiile de descoperire ale depozitului, prin reconstituirea evenimentelor derulate pe parcursul celor șase zile, cât a durat descoperirea și recuperarea pieselor respective, așa cum rezultă din documentele de arhivă menționate.*

INTRODUCERE

Descoperit întâmplător în primăvara anului 1890, depozitul de la Sinaia, compus, cel mai probabil, din 27 de topoare cu gaură de înmănușare transversală de tip Pădureni, a fost menționat adesea în literatura de specialitate, informațiile publicate fiind însă lacunare și incomplete, uneori contradictorii. Mai curios este faptul că cele 25 de topoare păstrate până astăzi nu au fost niciodată publicate integral. Am suplinit această lipsă prin alcătuirea unui studiu monografic asupra depozitului[1]. O parte din informațiile prezentate în studiul respectiv vor fi reluate mai jos, însă, în contribuția de față, voi insista doar asupra contextului și condițiilor de descoperire ale depozitului, prin reconstituirea evenimentelor derulate pe parcursul celor șase zile, cât a durat descoperirea și recuperarea pieselor respective.

Documentele păstrate în arhiva Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan” permit corectarea unor informații eronate, vehiculate de-a lungul timpului, stabilirea numărului exact al pieselor descoperite, aproximarea locului descoperirii, precum și identificarea unor detalii privind amenajarea antică a depunerii. Intervenția promptă a autorităților vremii, în special a lui Grigore Tocilescu și a lui Ion T. Ionescu, subprefect de Prahova, a permis recuperarea majorității topoarelor componente ale depozitului. De altfel, modul în care s-a acționat în acest caz, eficiența intervenției autorităților și consemnarea tuturor amănuntelor și declarațiilor din cadrul anchetei, constituie un exemplu pentru autoritățile de azi, în cazuri similare. Mai întâi însă, este necesar să rezumăm informațiile deja publicate.

ISTORICUL PUBLICĂRII DEPOZITULUI DE LA SINAIA

Prima mențiune a depozitului apare la Matthaeus Much, care precizează faptul că lângă Sinaia au fost găsite 26 de topoare, dintre care unul a fost analizat la Gröningen de dr. Köhler[2]. În 1906, Tocilescu confirmă prezența a 25 de topoare

[1] Băjenaru 2026 (sub tipar).
[2] Much 1893, p. 59. Lista bibliografică aproape completă despre depozitul de la Sinaia la Soroceanu 2012, p. 160.

din depozitul de la Sinaia, în colecțiile Muzeului Național de Antichități (MNA)[3], o prezentare la fel de sumară regăsindu-se la Constantin Moisil[4]. În anul 1913 este publicat primul studiu de arheometalurgie din România. Alături de mai multe piese de metal, Cristea Nicolescu-Otin include în acest studiu și două topoare din depozitul de la Sinaia, pe care le ilustrează în fotografie, menționând faptul că numărul pieselor componente este de 25[5].

O primă prezentare mai consistentă a depozitului a fost publicată de Ion Andrieșescu în 1915[6]. Datele privind condițiile de descoperire sunt preluate de Andrieșescu din procesul-verbal aflat în dosarul de achiziție, rezumând astfel: *...la 13 Aprilie a acelui an* [1890]*, mai mulți lucrători din Sinaia au găsit, pe când săpau să scoată glii (brazde cu iarbă) pe locul unui anume Verișanu din Str. Poiana Florilor, mai multe (18–19) toporașe, la o adâncime, precum reiese din mărturia lor, de 10 cm. Stăpâniți de gândul de a fi dat peste urmele unei comori, lucrătorii, mai aducând și pe alți curioși și dornici de câștig, au săpat din nou, a doua zi, la surpătura ce se făcuse în locul unde găsise topoarele, – de astă dată până la o adâncime de un metru și o lărgime de doui metri, dar n'au mai aflat decât 2 topoare, la o adâncime de 40 cm. (mărturia altuia dă însă numai 15–20 cm.). După cercetările făcute de autorități, de față fiind și Gr. Tocilescu, care provocase anchetă pentru a căpăta date precise asupra lucrurilor și împrejurările în care ele fusese găsite, săpând el însuși în acel loc, a mai găsit încă 3 topoare. Din toate cele două zeci și șease numai unul a fost dăruit proprietarului locului, celelalte sunt proprietatea Muzeului*[7].

Acestea sunt datele care ulterior au fost preluate ca atare în literatura de specialitate de majoritatea celor care au prezentat și discutat această descoperire[8]. O simplă consultare a documentelor de arhivă păstrate până astăzi ar fi scos la iveală inexactitățile din textul lui Andrieșescu, însă nimeni după aceea nu a mai fost interesat de aceste documente. Astfel, au fost perpetuate o serie de informații fie eronate, fie incomplete, despre condițiile de descoperire şi numărul pieselor componente[9].

Un moment important în studiul acestui depozit este includerea topoarelor de la Sinaia printre piesele analizate în anii 1960 în cadrul proiectului *Studien zu den Änfangen der Metallurgie* (SAM). A fost realizată analiza elementală pentru toate cele 25 de piese aflate în colecția MNA (nr. analiză 8637–8661), fiind publicate pentru prima dată și numerele de inventar (MNA) pentru fiecare topor în parte[10]. Totodată, au fost realizate fișe individuale pentru fiecare piesă analizată, care conțin datele esențiale de identificare (sit, context, inventar, număr de analiză, rezultatul analizei), dar și desenul piesei respective. Aceste fișe au fost predate bibliotecii Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan", iar pe baza lor am putut reconstitui corespondența dintre piesă, numărul de inventar MNA și numărul de analiză al proiectului SAM.

De aceea este din nou curios faptul că Alexandru Vulpe, în monografia sa, publică doar 24 de topoare dintre cele 25 prezente în colecția MNA, considerând că numărul pieselor descoperite în 1890 a fost de 26, dintre care unul a fost dat proprietarului terenului, altul fiind donat Mănăstirii Sinaia[11]. Donarea unui topor din depozit către Mănăstirea Sinaia este o informație nouă, nefiind prezentă în nicio altă relatare anterioară, sursa nefiindu-mi cunoscută. Este probabil ca Vulpe să fi obținut informația în timpul documentării pentru volumul de topoare, însă la momentul respectiv piesa era deja pierdută.

La începutul anilor 1970, cele 25 de topoare ale depozitului de la Sinaia au fost preluate de nou-înființatul Muzeu Național de Istorie a României (MNIR). În corpusul depozitelor de bronzuri din România, Mircea Petrescu-Dîmboviţa menționează descoperirea a 27 de topoare în depozitul de la Sinaia, dintre care se mai păstrează 25, oferind și o listă a lor din care se poate reconstitui corespondența dintre fostele numere de inventar MNA, fostele numere de inventar MNIR și numerele analizelor SAM[12]. Petrescu-Dîmboviţa preia de la Vulpe și informația conform căreia unul dintre topoare a fost donat Mănăstirii Sinaia.

Ambiguitatea cu privire la numărul topoarelor descoperite în 1890 la Sinaia se păstrează și la Hermann Müller-Karpe, care, în discuția de prezentare a depozitului, menționează 27 de piese[13], iar în catalog oferă numărul de 26 de piese, ilustrând totodată două dintre ele[14].

Ultima prezentare sistematică a depozitului de la Sinaia aparține lui Tudor Soroceanu, care, pe lângă o descriere concisă a condițiilor de descoperire (după Andrieșescu) și a detaliilor tehnice corespunzătoare, oferă primul catalog

[3] Tocilescu 1906, p. 45, no. I–XXV.
[4] Moisil 1910, p. 121.
[5] Nicolescu-Otin 1913, p. 412, fig. 11–12. Articolul este revalorificat la Soroceanu 2005.
[6] Andrieșescu 1915, p. 157–160, fig. 1–2.
[7] Andrieșescu 1915, p. 157.
[8] De exemplu Wilke 1928a, p. 167, pl. 36/a; Wilke 1928b, p. 165–166; Dunăreanu-Vulpe 1930, fig. 15/1–2; Nestor 1933, p. 79–80, nota 313; Nestor 1960, p. 118, fig. 19/6 (la p. 132 face confuzie între depozitul de topoare de la Sinaia și cel de colane de la Predeal).
[9] Este suficient să adunăm numărul topoarelor prezentate de Andrieșescu: 24 de piese, nu 26, așa cum afirmă la final.
[10] Junghans *et alii* 1968, II.1, 240–243.
[11] Vulpe 1970, p. 46, nr. 154–177, pl. 11.
[12] Petrescu-Dîmboviţa 1977, p. 47, pl. 17/1–6.
[13] Müller-Karpe 1980, p. 174.
[14] Müller-Karpe 1980, p. 802, nr. 289, pl. 285/E1–2.

al pieselor cu ilustrația aferentă[15]. Lipsesc însă din catalog trei piese, pe care autorul le consideră pierdute, fiind astfel prezentate doar 22 dintre cele 25 de topoare aflate în momentul de față în colecția MNIR.

DOCUMENTELE DE ARHIVĂ

Datele esențiale privind descoperirea depozitului sunt prezentate în *Procesul Verbal* întocmit pe data de 17 aprilie 1890 de subprefectul *Plaiului Prahova* (jud. Prahova), Ion T. Ionescu, transmis în copie, pe 20 aprilie 1890, cu numărul de înregistrare 1999, lui Grigore Tocilescu, directorul Muzeului Național de Antichități din București[16] (Fig. 1–2). Trebuie remarcat de la început profesionalismul și eficiența subprefectului, care, ajutat de doi asistenți (M. Stroilescu și C. Provincianu), reușește, la patru zile de la momentul descoperirii, recuperarea a 21 dintre cele 22 de topoare găsite inițial, consemnând foarte amănunțit desfășurarea anchetei și declarațiile descoperitorilor. La acest *Proces Verbal* se adaugă un *Raport* privind descoperirea de la Sinaia, întocmit de Tocilescu pentru Ministrul Cultelor în data de 2 mai 1890, a cărui ciornă se păstrează în același dosar[17] (Fig. 3–4). Cele două documente se completează reciproc și oferă o imagine destul de coerentă asupra evenimentelor care au dus la descoperirea și recuperarea topoarelor de la Sinaia.

PERSONAJELE IMPLICATE

1. *Alexandru Vericeanu*, proprietarul terenului pe care a avut loc descoperirea. A fost menționat în mod greșit de Andrieșescu (...*un anume Verișanu*...); de fapt, în *Procesul Verbal* amintit este menționat de fiecare dată ca Vericeanu, iar dintr-o semnătură de pe același document se poate deduce că numele său este A. Vericeanu (Fig. 2). Este vorba despre Alexandru Vericeanu, născut la Ploiești în 1839 și decedat la București în 1912, o personalitate destul de cunoscută a epocii, având studii de drept la Universitatea din Genova, unde a obținut doctoratul în 1863[18]. A fost profesor de economie politică la Facultatea de Drept a Universității București, dar și om politic, apropiat de mișcarea liberală[19]. În jurul anului 1890 se mută însă în tabăra conservatoare, devenind chiar Ministrul Agriculturii în 1891, în cabinetul condus de generalul Ioan Emanoil Florescu[20]. Tocilescu era la rândul lui om politic conservator, membru al Parlamentului din 1888, având numeroase demnități publice, așa încât este foarte probabil ca cei doi să se fi cunoscut la vremea respectivă. De aceea este plauzibil ca însuși Vericeanu să-l fi anunțat pe Tocilescu de descoperirea depozitului, informat fiind de către administratorii angajați cu construirea vilei de la Sinaia.

2–8. *Ion Dumitru*, *Ion Turea*, *Dumitru Turea*, *Iacov Turea*, *Gheorghe Cârstea*, *Ion Ghiță Dodoțu*, *Gheorghe Roșca*, toți din Comarnic (Prahova) și *Ion Zecheru* din Sohodol (Făgăraș). Toți erau muncitori zilieri, prezenți săptămânal în Sinaia, unde erau angajați pentru diverse lucrări. Pe perioada prezenței în Sinaia, erau cazați la casa Lazaride, de lângă pârâul Peleș. Patru dintre ei sapă în data de 13 aprilie pe terenul Vericeanu și găsesc mai multe topoare, pe care seara le împart cu ceilalți colegi la casa Lazaride.

9. *Aron Jinga* din Predeal (Prahova), sergent în Compania a 8-a Dorobanți și șef de garnizoană în Predeal, dar și pădurar cu schimbul în administrația Moșiei Regale din Sinaia. Este cel care reia săpătura a doua zi, 14 aprilie, când au mai fost găsite încă două topoare.

10. *Petre Peseta*, cetățean italian, zidar de meserie, stabilit împreună cu fratele său (Ion Peseta) la Sinaia, era de asemenea solicitat la diverse lucrări de construcții din zonă și pare să fi fost, alături de Lațo Valentino, unul dintre cei însărcinați de Vericeanu cu construcția vilei. Asistă la săpătura organizată de Aron Jinga și ia unul dintre cele două topoare descoperite cu acel prilej.

11. *Ion T. Ionescu*, subprefect al *Plaiului Prahova* și agent auxiliar al Poliției Judiciare. A fost anunțat de Tocilescu de descoperirea depozitului și însărcinat cu recuperarea pieselor. În zilele de 17–18 aprilie, asistat de M. Stroilescu și C. Provincianu, efectuează ancheta, obține mărturiile celor implicați și recuperează 21 dintre cele 22 de topoare descoperite în zilele de 13 și 14 aprilie. Participă de asemenea la săpătura organizată de Tocilescu în 17 sau 18 aprilie, în urma căreia au mai fost descoperite cinci topoare.

---

[15] Soroceanu 2012, p. 159–161, pl. 64–70, 71/1–5.

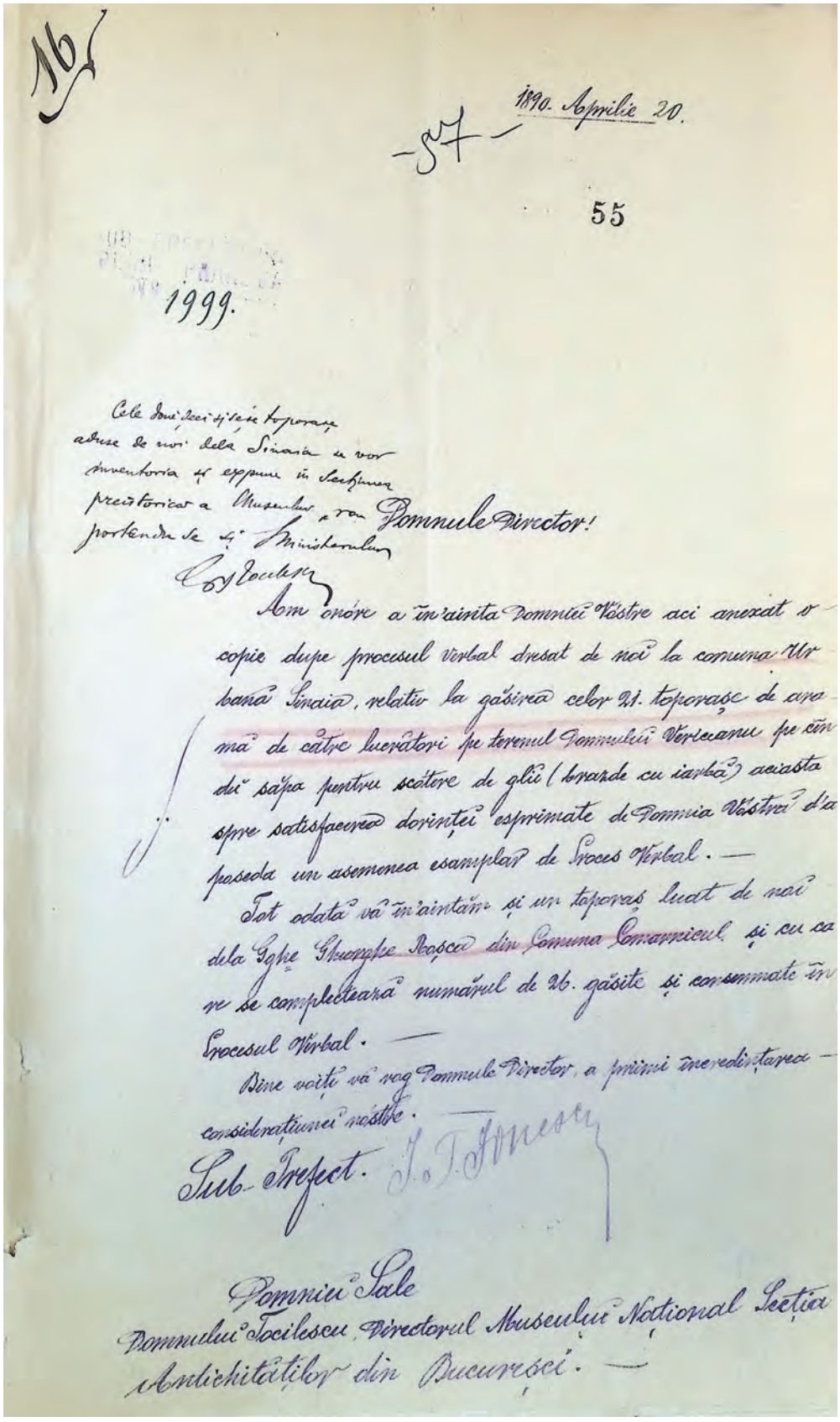
[16] Acest *Proces Verbal* face parte din *Dosarul Muzeului de Antichități* pe anul 1890, paginile 55–60.

[17] *Dosarul Muzeului de Antichități* pe anul 1890, paginile 73–74.

[18] https://old.biblacad.ro/bnr/brmautori.php?aut=v&page=400&&limit=20.

[19] De exemplu, numele său apare pe lista persoanelor din județul Argeș eligibile pentru Senat în 1884 (*Monitorul Oficial al României*, nr. 88, 1884, p. 1964). Vezi de asemenea Panu 1892, p. 169–171.

[20] Danilceac 2024, p. 357, nota 6.

1890. Aprilie 20.

55

1999.

Cele două zeci și șase toporașe
aduse de noi dela Sinaia se vor
inventoria și espune în Secțiunea
preistorică a Muzeului nostru
portendre se și Ministerului

Domnule Director!

Cu Locuință

Am onóre a înaintia Domniei Vóstre aci anexat o
copie dupe procesul verbal dresat de noi la comuna Ur
bană Sinaia, relativ la găsirea celor 26. toporașe de apa
mă de către lucrători pe terenul Domnului Vericeanu pe cîm
dul sâpa pentru scătere de glii (brazde cu iarbă) aceasta
spre satisfacerea dorinței esprimate de Domnia Vóstră d'a
poseda un asemenea esamplar de Proces Verbal. —

Tot odată vă înaintăm și un toporaș luat de noi
dela Ighe Gheorghe Neașcu din Comuna Comarnicul și cu ca
re se completează numărul de 26. găsite și consemnate în
Procesul Verbal. —

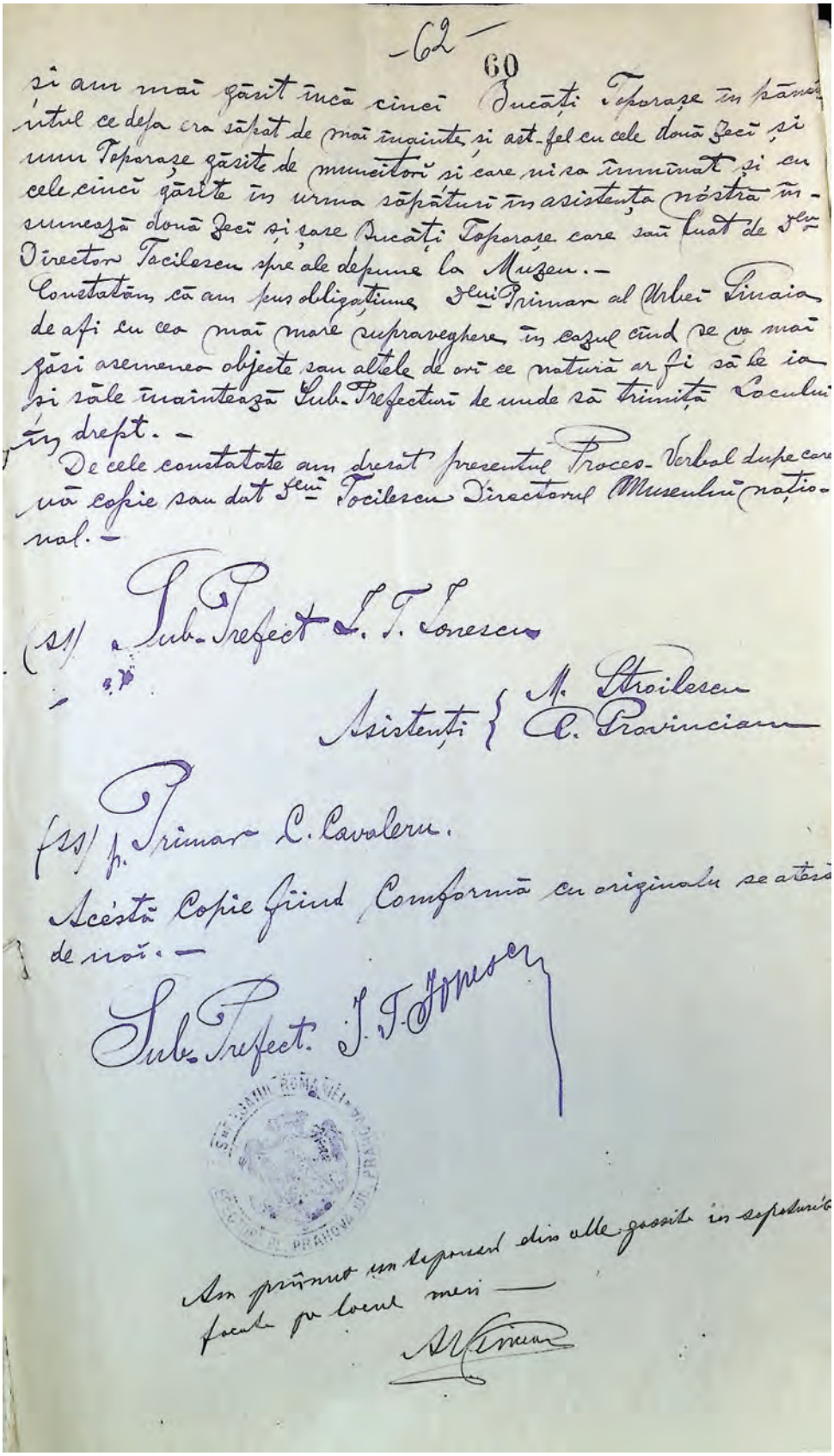
Bine voiți vă rog Domnule Director, a primi încredințarea —
considerațiunei noastre.

Sub Prefect. I. T. Ionescu

Domniei Sale
Domnului Tocilescu, Directorul Muzeului Național Secția
Antichităților din București. —

Figura 1. *Prima pagină a Procesului Verbal întocmit de subprefectul Ion T. Ionescu, în data de 20 aprilie 1890 (arhiva IAB, D 7: 1888–1890, Dosar 1890, fila 55).*

Figure 1. *The first page of the Procesul Verbal (official record) drawn up by Subprefect Ion T. Ionescu on 20 April 1890 (IAB archive, D 7: 1888–1890, File 1890, fol. 55).*

-62-

60

și am mai găsit încă cinci bucăți toporașe în hăr-
nițul ce deja era săpat de mai înainte și astfel cu cele două zeci și
unu toporașe găsite de muncitori și care ni s-a înmânat și cu
cele cinci găsite în urma săpăturii în asistența noastră în-
sumează două zeci și șase bucăți toporașe care sau luat de D-lui
Director Tocilescu spre ale depune la Muzeu.-
Constatăm că am pus obligațiunea D-lui Primar al Urbei Sinaia
de a fi cu cea mai mare supraveghere în caz când se va mai
găsi asemenea obiecte sau altele de ori ce natură ar fi să le ia
și să le înainteze Sub-Prefecturii de unde să trimită Locului
în drept.-
De cele constatate am dresat prezentul Proces-Verbal după care
o copie sau dat D-lui Tocilescu Directorul Muzeului națio-
nal.-

(ss) Sub-Prefect I. T. Ionescu

Asistenți { M. Stroilescu
A. Provinciani

(ss) p. Primar C. Cavaleru.

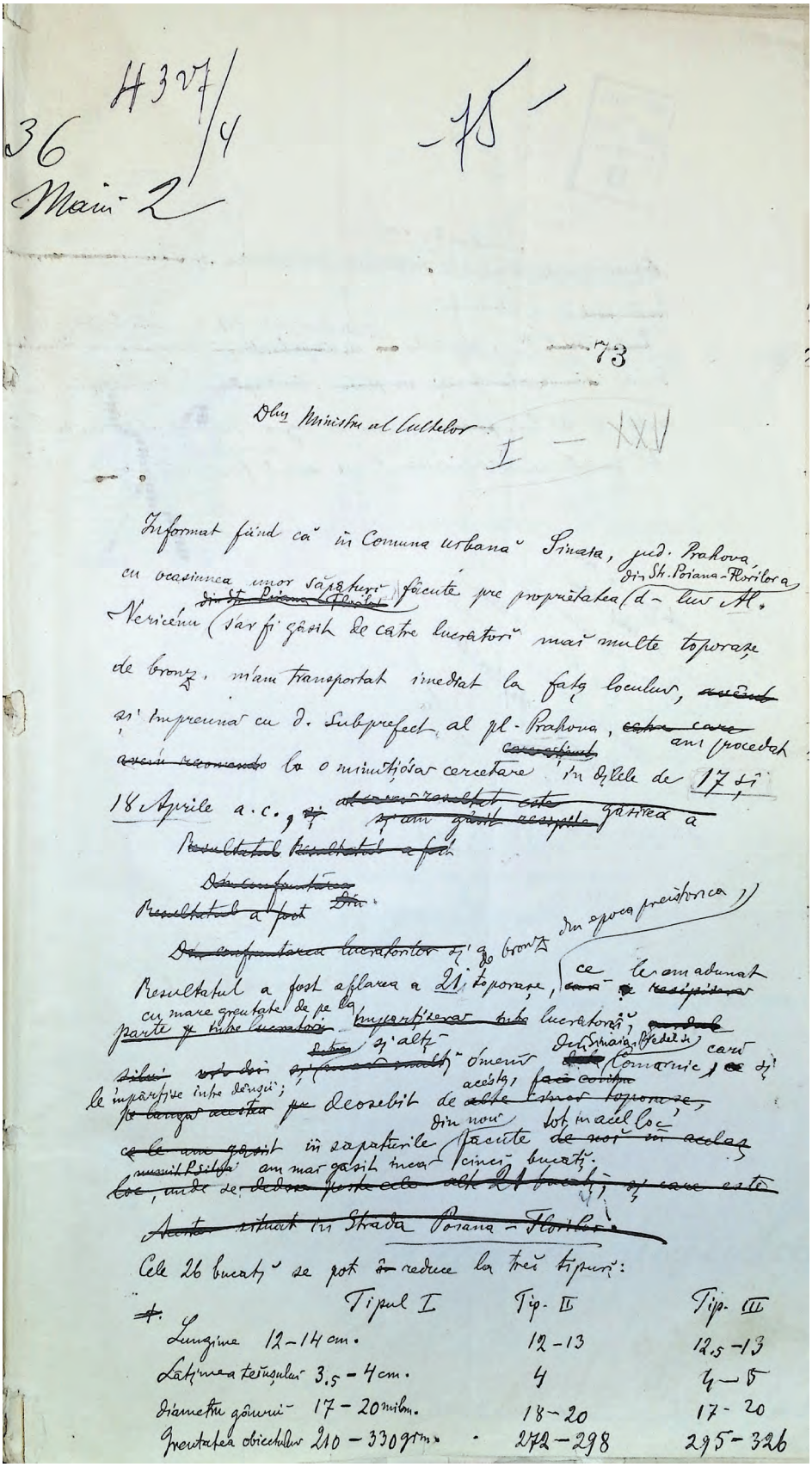
Această copie fiind conformă cu originalu se atestă
de noi.-

Sub-Prefect. I. T. Ionescu

Am primit un depozit din alle găsite în săpătură
facută pe locul meu —

Figura 2. *Ultima pagină a Procesului Verbal întocmit de subprefectul Ion T. Ionescu, în data de 17 aprilie 1890 (arhiva IAB, D 7: 1888–1890, Dosar 1890, fila 60).*

Figure 2. *The last page of the Procesul Verbal (official record) drawn up by Subprefect Ion T. Ionescu on 17 April 1890 (IAB archive, D 7: 1888–1890, File 1890, fol. 60).*

Dlui Ministru al Cultelor

I — XXV

Informat fiind că în Comuna urbană Sinaia, jud. Prahova, cu ocasiunea unor săpături făcute pre proprietatea (d-lui Al. Nericeanu (d-in Sh. Poiana-Florilor) (s-ar fi găsit de către lucrători mai multe topoare de bronz, m-am transportat imediat la fața locului, și împreună cu d. Subprefect al pl. Prahova, am procedat la o minuțioasă cercetare în ziua de 17 și 18 Aprilie a.c., și am găsit resultatul a fost

Resultatul a fost

Resultatul a fost

Din opera preistorică)

Resultatul a fost afluarea a 21 topoare, ce le-am adunat cu mare greutate de pe la lucrători; și alți oameni care locuesc în Sinaia, Predeal și le împărțise între dânșii; acești, fără deosebire de alte topoare, ce le-am găsit în săpăturile făcute din nou în același loc, unde de asemenea au mai găsit încă cinci bucăți, și care este depus în Muzeul Școlii.

Cele 26 bucăți se pot reduce la trei tipuri:

	Tipul I	Tip. II	Tip. III
Lungime	12–14 cm.	12–13	12,5–13
Lățimea tăișului	3,5–4 cm.	4	4–5
Diametru gâtului	17–20 milim.	18–20	17–20
Greutatea obiectului	210–330 grm.	272–298	295–326

Figura 3. *Pagina 1 a Raportului întocmit de Grigore Tocilescu pentru Ministrul Cultelor la 2 mai 1890 (arhiva IAB, D 7: 1888–1890, Dosar 1890, fila 73).*

Figure 3. *Page 1 of the report drawn up by Grigore Tocilescu for the Minister of Cults on 2 May 1890 (IAB archive, D 7: 1888–1890, File 1890, fol. 73).*

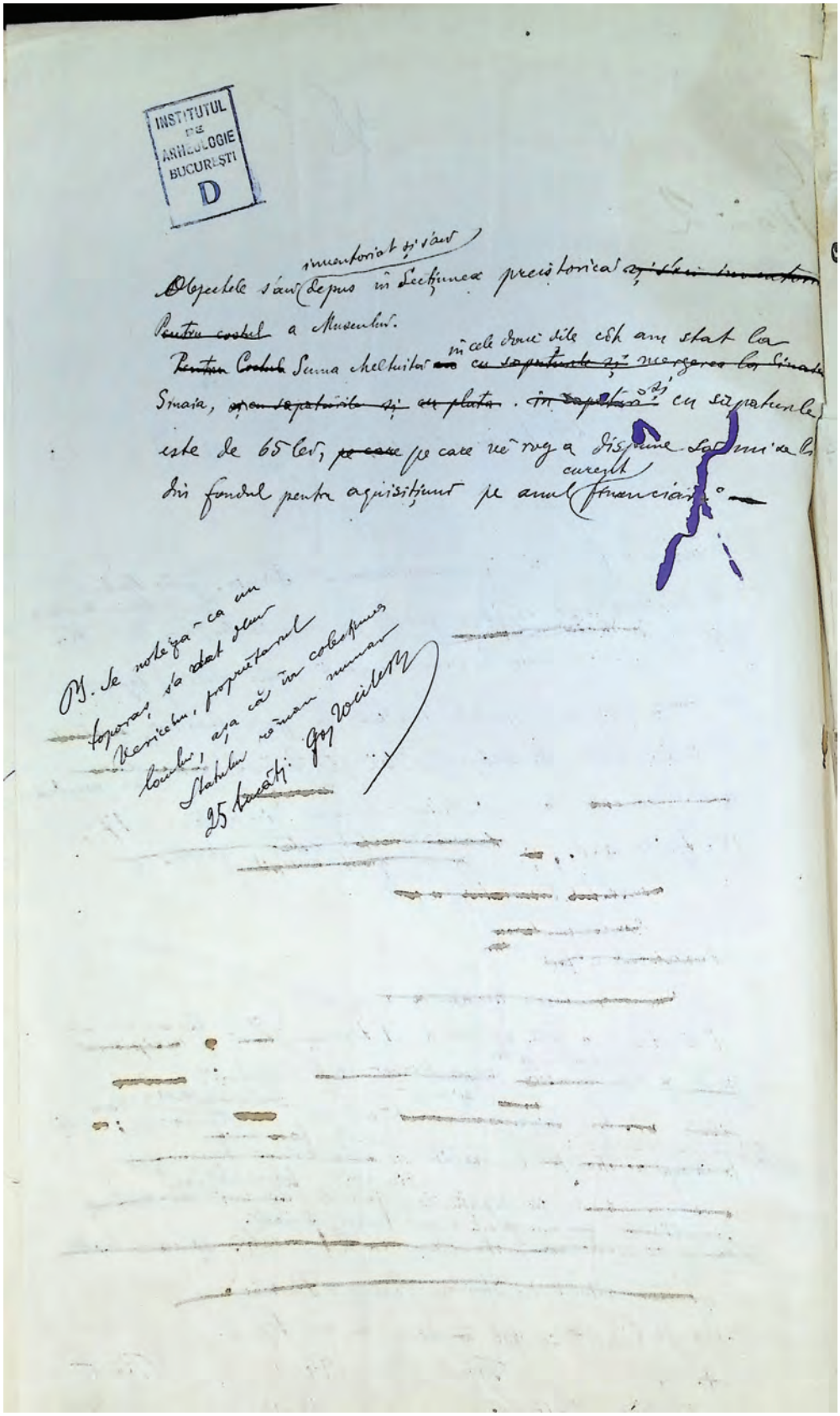

Figura 4. *Pagina 2 a Raportului întocmit de Grigore Tocilescu pentru Ministrul Cultelor, la 2 mai 1890 (arhiva IAB, D 7: 1888–1890, Dosar 1890, fila 73 verso).*

Figure 4. *Page 2 of the report drawn up by Grigore Tocilescu for the Minister of Cults on 2 May 1890 (IAB archive, D 7: 1888–1890, File 1890, fol. 73 verso).*

LOCUL DESCOPERIRII

Astăzi este dificil de găsit locul exact al descoperirii, strada Poiana Florilor nemaifiind prezentă în nomenclatorul străzilor din Sinaia. Există o stradă numită Aleea Florilor, situată în cartierul Furnica, însă corespondența celor două nu poate fi probată. Ținând cont de amploarea construcțiilor imobiliare și a sistematizării urbane din această stațiune turistică, zona a suferit cu siguranță modificări de peisaj semnificative în ultimii 135 de ani. O carte poștală din 1908 oferă o vedere către Poiana Florilor (Fig. 5), imaginea redând peisajul existent la 18 ani de la descoperirea depozitului. Este foarte probabil ca strada respectivă să se fi aflat în zona de case din planul apropiat al imaginii, astfel încât putem presupune că locul descoperirii se află pe una dintre pantele colinelor respective[21].

Din declarația dată de Aron Jinga în timpul anchetei, aflăm că locul lui Al. Vericeanu se afla la Valea Iancului. Acesta este un pârâu, afluent al Prahovei dinspre vest, care străbate Sinaia de la vest la est aproximativ prin zona centrală. Este de presupus că locul pe care s-a construit vila lui Vericeanu era relativ central raportat la topografia de astăzi a orașului. Ținând cont de aceste date și presupuneri, cea mai probabilă localizare a terenului respectiv este perimetrul actual al străzilor Mihail Kogălniceanu, Aleea Iancului și Avram Iancu (Fig. 6).

DECLARAȚIILE DIN ANCHETĂ CONFORM *PROCESULUI VERBAL* DIN 17 APRILIE 1890

1. Ion Dumitru: *de 19 ani, romîn, ortodocs, muncitor și domiciliat în Comuna Comarnicu a declarat că vineri 13 corent, lucrînd la scoatere de brazde împreună cu Ion Turea, Dumitru Turea și Iacov Turea dupe locul Dlui Vericeanu fiind puși de stăpînul său Lațo Valentino a găsit la Suprafață un număr de 18 sau 19 Toporașe pline de rugină pe care scoțîndule de acolo lea strîns la un loc, că eșind seara din Lucru Fie care din ei a luat cîte un număr din ele, cu care a venit la conac, Casa Dlui Lazaride din Sinaia unde se afla mai mulți consăteni de ai Loru, veniți la Sinaia pentru lucru, că depunînd în apropiere de focul ce era făcut în curtea caselor și la care'și făceau demîncare toate acele Toporașe, că fiind întrebați de cei lanți că ce sunt fiarele alea, dînși lea spus cum și unde lea găsit, că împinși de curiozitate a luat fie care din Trînsele spre ale observa, proprind fie care cîte ceva fără să șcie numărul, că a oprit și el Trei Toporașe pe care lea dus acasă la Comarnicu, și pe care declară că le înapoiază, nefiindui de nici un folos; n'a asistat la săpătura*[22] *făcută pe Locul unde a găsit Toporașele și nici șcie de către cine sa făcut.*
Aceasta este declarația sa o susține prin punerea de deget ne șciind a scri.

2. Ion Turea: *de ani 17, romîn, ortodocs, muncitor, cu domiciliu în Comuna Comarnicu, fiind cercetat de noi a făcut aceiași Declarație ca și Ion Dumitru, încredințîndune că din acele Toporașe el aluat patru pe care lea dat Fratelui său vitrig anume Haralampie Ion cu obligație de ale duce acasă la Comarnicu, ceea ce Haralampie a și făcut, declarînd în acelaș timp că el le restitue ne avînd ce face cu ele, mai adaogă că a asistat sîmbătă seara la săpătura făcută de Sergentul Aron Jinga, de Pădurarul Vasile Ionescu, de Italianul Petre Peseta și un alt Italian pe care nul cunoașce, der că în urma săpături făcută nu sa mai găsit de cît două Toporașe, luînduse unul de Italianul Petre Peseta și unul de Ion Zecheru, acesta este Declarațiea sa o susține prin punere de deget ne sciind scri.*

3. Dumitru Turea: *de ani 17, romîn ortodocs, muncitor, cu domiciliu în Comuna Comarnicu, cercetat de noi a susținut întocmai declarațiunea lui Ion Dumitru și cu adăogire că el a luat trei din acele Toporașe pe care lea dus acasă la Comarnicu și pe care le restitue ne fiindui de folos, despre săpătura ce sa făcut sîmbătă seara pe locul unde sa găsit Toporașele nu șcie nimic fiind dus la Comarnicu, aceasta fiind Declarația sa o susține și subscrie prin punere de deget, ne șciind scri.*

4. Gheorghe Cărstea: *de ani 19, romîn, ortodocs, muncitor, cu Domiciliu în Comuna Comarnicu cercetat de noi în cauză a declarat că vineri seara 13 corent dupe eșirea din Lucru sa întîlnit cu prietenul său Ion Dumitru care ea arătat nișce Toporașe ruginite și care ea declarat că lea găsit pe locul Dlui Vericeanu pe cînd săpa pentru a scoate Brazde cu iarbă, că cerîndui Ion Dumitru ai da și lui un Toporaș acesta ia dat unul pe care'l restitue ne avînd trebuință de el, despre săpătura ce sa făcut pe Locul unde sa găsit acele Toporașe, declară că nu are nici o cunoșcință. Aceasta este declarațiunea sa pe care o sub ține prin punere de Deget ne șciind scri.*

5. Ion Ghiță Dodoțu: *de 19 ani, romîn ortodocs cu domiciliu în Comuna Comarnicu cercetat de noi a declarat, că vineri seara 13 ale corentei sa întîlnit în Drum cu Ion Dumitru care ea spus că săpînd pe locul Dlui Vericeanu pentru a scoate Brazde cu Iarbă a găsit sub brazde nișce Toporașe, pe care arătînduile lea văzut că era în număr de șapte și că cerîndui ai da și Lui unul, Ion Dumitru ea dat două spunîndui că nu are ce face cu ele, pe care luîndule lea pus sub nișce scînduri*

[21] Așa cum observă și Tudor Soroceanu, descrierea condițiilor de descoperire ale depozitului sugerează faptul că locul de depunere se afla pe o pantă (Soroceanu 2012, p. 159).
[22] Se referă la săpătura făcută de Aron Jinga în data de 14 aprilie.

Figura 5. *Carte poștală cu vedere spre Poiana Florilor din Sinaia (Editura AD Maier și D. Stern, 1908).*

Figure 5. *Postcard showing a view towards Poiana Florilor in Sinaia (AD Maier and D. Stern, publisher, 1908).*

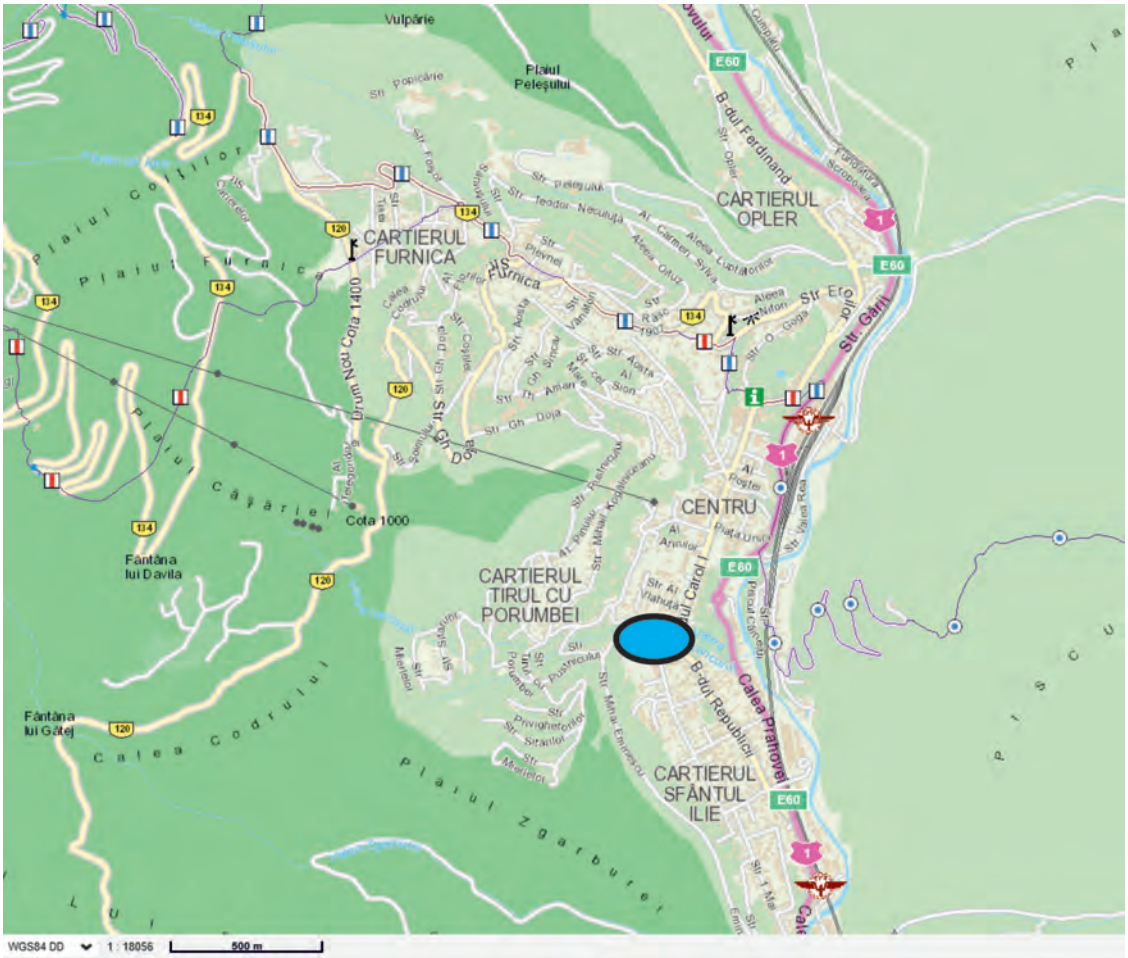

Figura 6. *Amplasarea cea mai probabilă a locului descoperirii (albastru), raportată la topografia actuală a orașului Sinaia.*

Figure 6. *The most probable location of the discovery site (in blue), in relation to the present-day topography of the town of Sinaia.*

și pe care declară că le înapoiază ne fiindui trebuincioase, mai declară că a asistat și la săpătura ce sa făcut sîmbătă seara de către Sergentul Aron Jinga, de Pădurarul Vasile Ionescu Italianul Petre Peseta și Ion Peseta, că cu ocasiea acestă săpătură nu sa mai găsit de cît două Toporașe, care sau luat unul de Italianul Petre Peseta și unul de Ion Zecheru, acesta fiind declarațiunea sa o susține prin proprie semnătură.
Semnătura de mai sus fiind proprie se atestă de noi și cu adăogire că cele două Toporașe sau luat de noi de la Ion Ghiță Dodoțu.

6. Ion Zecheru: *de ani 18, Romîn, ortodocs, muncitor din Comuna Sohodolu ținutul Făgărașului, Transilvania cercetat de noi a declarat că întîlninduse Sîmbătă seara cu Ion Dumitru din Comuna Comarnicu avăzut la el nișce Toporașe ruginite că cerînd sai dea și lui unul din Ele, Ion Dumitru ea dat unul pe care la luat și la pus în dăsagi săi spre păstrare, că tot în aceiași seară a mersu și el de a asistat la săpătura ce sa făcut în locul unde se găsise Toporașele de către Ion Dumitru și cu cei lanți Tovarăși, că săpătura sa făcut de către Sergentul Aron Jinga, Pădurarul Vasile Ionescu, Italieni Petre Peseta și Ion Peseta, că cu ocasia săpături sa mai găsit două Toporașe luînduse unul de către Italianul Petre Peseta ear cel lant sau luat de Elu fiind în posesiea sa două cu cel luat de la Ion Dumitru și pe care declară că le restitue ne avînd ce să facă cu ele. Aceasta este Declarațiunea sa care o susține prin propria semnătură.*

7. Gg. Gg. Roșca: *de ani 18 romîn, ortodocs, muncitor, și domiciliat în Comuna Comarnicu cercetat de noi a declarat că vineri seara 13 corent, întâlninduse cu Dumitru Turea, acesta ea arătat mai multe Toporașe și ea spus că lea găsit în timpul zilei pe locul Dlui Vericeanu unde era puși de Stăpînul său Lațo Valentino pentru a săpa și a scote brazde de Iarbă că cerîndui săi dea și lui unul, Dumitru Turea ea dat unul pe care el la pus în dăsagi Tatălui său Gg. Roșca ce se afla în Sinaia care sa dus cu el acasă la Comarnicu, declarîndule că'l restitue neavînd ce face cu el, la săpătura ce sa făcut în timpul nopți declară că na fost și nici nu știe de către cine sa făcut, aceasta este Declarația sa o subține prin punere de deget nesciind scri.*

8. Sergentul Aron Jinga: *de ani 24 domiciliat în Comuna Predealu cercetat de noi a declarat că sîmbătă 14 corent, fiind ordonat de Dlu Administrator al Moșii Regale în al căreia serviciu se găsește ca Pădurar d'a merge în Comuna Sinaia unde să măso're nișce nisip ce se luase din proprietatea Regală de către Italianul Petre Peseta, că mergînd a măsura nisipu și pe cînd se găsia încă acolea a aflat de la mai mulți muncitoru din Comarnicu care era angajați în lucru de Petre Peseta și Lațo Valentino că în precedenta zi vineri 13 corent sa găsit de către nișce lucrători din Comarnicu pe cînd scotea la Brazde cu earbă pe locul Dlui Vericeanu din valea Iancului Strada Poiana Florilor, mai multe Toporașe că fiind curios a vedea și el Toporașele, găsite a cerut lucrătorilor ai arăta și lui unu că dintre toți lucrători numai Gg. Cârstea au avut unul, pe care cerînduil de al vedea acesta ila dat că dupe ce la observat a cerut lu Gg. Cârstea ca să il dea Lui, care a refuzat de ail da, spunîndui că dacă vrea să aibă un asemenea Toporaș să se ducă la casa Dlui Lazaride de lîngă rîul Peleșul unde sunt lucrători care leau găsit și care avînd mai multe îi p'ote da și lui și că să se adreseze la Soldatul Turea Dinu că acesta are săi dea, că mergînd la Casa Dlui Lazaride unde ise indicase de acei lucrători al cărora nume nu'le cunoașce și întrebînd despre Soldatul Turea Dinu acesta se afla lucrînd în altă parte de cît la Dlu Lazaride, că adresînduse la oameni ce lucra la Dlu Lazaride, lea cerut săi dea un Toporaș, ear aceștia ea arătat Vatra Focului din curtea Dlui Lazaride unde spunîndui că nu se mai găsesc din acele Toporașe ea spus că că pot să le ea și pe to'te căci ei nu are ce face cu ele, că mergînd la locul ce'l arătase a găsit în apropiere de Vatra Focului cinci Bucăți Toporașe ruginite pe care dupe ce lea observat lea luat și a plecat cu Dînsele, că deaci a plecat la Valea Rea unde voea a da nișce brazi din Plantația Regală pentru Dlu Al. Ghica, acolo a găsit pe cumnatul său Vasile Ionescu unde lea găsit căruia spunîndui împreună sa sfătuit ca să cerce a săpa mai adînc în acel locu căci poate va găsi și altă avere îngropată acolo că pe la ora șapte a plecat cu Vasile Ionescu să întîlne'scă pe oameni care le găsise și împreună să meargă ca să sape acolo că pe la podul peleșului sau întîlnit cu ei venind de la lucru, între toți a cunoscut pe Turea Dinu că vorbindule oamenilor și spunîndule Hotărîrea lor de amerge să sape acolo, la invitat ca să meargă și ei ca să le arate adevăratul punct, unde a găsit Toporașele și se asiste la săpătura ce au se facă, căci po'te norocul Lor se va găsi și altă avere îngropată că, dintre oameni ce se afla pe Podul Peleșu au mersu împreună cu cei șapte între care Turea Dinu pe care cunoșcea ear pe cei Lanți nu că sosind acolo sa mai adunat și alți lucrători, cum și Italianul Petre Peseta cu fratele său Ion Peseta, că începînd săpătura în de fața tuturor și săpînd pînă la adîncimea ca un metru ear în lărgime ca doi metri a găsit în pămînt ce deja mai era săpat la o adîncime ca 40 cm 2 Toporașe; Iar mai departe na mai găsit nimic, unul din cele două Toporașe sa luat de către Petre Peseta; Iar cel de al doilea de către Băeatul Ion Zecher, dupe care văzînd că nu se mai găsește nimica au plecat declarînd tot de o dată că cele cinci toporașe le restitue ne fiindui trebuincioase.*
Aceasta este declarația sa pe care o subține prin propria semnătură și cu adăogire că cele cinci Toporașe aflate asupra sa ni sa înmînat.

9. Petre Peseta: *supus Italian de religie Catolică de ani Treizeci și Trei* (?) *Profesiea Zidar cu domiciliul în Comuna Urbană Sinaia, cercetat de noi a declarat, că sîmbătă 14 ale corentei pe la orele 2 pos. meridiane a venit la dînsul Aron Jinga pădurar Regal trimis de Dlu Administrator al Moșii regale pentru case măso're nișce nisip ce se luase dupe Proprietatea*

Regală, că Aron Jinga informînduse despre găsirea unor Toporașe de către nișce Lucrători ce Lucra la scoaterea de brazde de pe locul Dlui Vericeanu că voind a vedea și dînsul din acele Toporașe Găsite, a cerut Lucrătorilor ce se afla de față ai arăta și lui unul și pentru că dintre toți numai Gg. Cârstea poseda un asemenea Toporaș, acesta la dat lui Aron Jinga, care dupe ce la observat la restituit earăși lui Gg. Cîrstea, că Aron Jinga aopiniat că în Locul unde sa găsit aceste Toporașe trebue să mai fie și altă avere îngropată și că mai pă seară va veni să sape mai adînc spre a vedea ce este acolo, că pe la orele 7 1/2 seara Aron Jinga însoțiți de mai mulți o'meni Lucrători al cărorea nume nu le cuno'șce a venit la locul unde se găsise Toporașele şi rugîndul ca să'i înlesnească o sapă şi o lopată cu care se p'ată săpa ea dat instrumentele cerute şi mergînd chear singur acolo a stat de faţă la săpătura făcută şi a văzut că sa mai găsit încă alte Două Toporaşe la o adîncime de 15-20 cm în pămînt care deja era săpat mai înainte, alte objecte declară că na mai văzut, că sar fi găsit, că unul dintre cele două Toporaşe găsite la săpătura făcută sa luat de el şi pe care 'la dat Dlui Lazaride din Bucureşci care se afla la Sinaia în ziua de 15 corent.

Aceasta este declarația sa o susține prin propria semnătură.

10. Ion T. Ionescu: *Dupe care investigațiuni însoțit de Dlu Tocilescu Directorul Muzeului Național secsia a antichităților neam transportat din nou la locul unde sa găsit de către Lucrători cele două zeci și una Bucăți Toporașe și am pus de sau făcut noi săpături în prezența noastră și am mai găsit încă cinci Bucăți Toporașe în pămîntul ce deja era săpat de mai înainte și ast-fel cu cele două zeci și unu Toporașe găsite de muncitori și care ni sa înmînat și cu cele cinci găsite în urma săpături în asistența noastră însumează două zeci și șase Bucăți Toporașe care sau luat de Dlu Director Tocilescu spre ale depune la Muzeu.*

Constatăm că am pus obligațiune Dlui Primar al Urbei Sinaia de afi cu cea mai mare supraveghere în cazul cînd se va mai găsi asemenea objecte sau altele de ori ce natură ar fi să le ia și săle înaintează Sub.Prefectului de unde să trimiță Locului în drept.

Din această pitorească, dar foarte amănunțită consemnare a faptelor, pe care am transcris-o ca atare din dorința de a păstra spiritul vremii, și prin coroborarea datelor menționate, rezultă că, în urma celor trei runde de săpături, din zilele de 13, 14 și, probabil, 17 aprilie, au fost descoperite 27 de topoare: 20 de piese în 13 aprilie (împărțite între opt persoane, toate recuperate), două piese în 14 aprilie (împărțite între două persoane, doar unul recuperat) și cinci piese în 17 aprilie (săpătura Tocilescu) (Tab. 1). După fiecare declarație, Ionescu menționează explicit că persoana respectivă a predat piesele pe care le dobândise, cu o singură excepție: Petre Peseta; acesta a declarat că toporul însușit în data de 14 aprilie l-a dat a doua zi lui Lazaride, gazda muncitorilor, piesa nemaifiind recuperată vreodată.

Persoană	Număr piese însușite	Data descoperirii	Număr piese recuperate
Ion Dumitru	3	13 aprilie	3
Ion Turea	4	13 aprilie	4
Dumitru Turea	3	13 aprilie	3
Ghe. Cârstea	1	13 aprilie	1
Ion Ghiță Dodoțu	2	13 aprilie	2
Ghe. Ghe. Roșca	1	13 aprilie	1
Aron Jinga	5	13 aprilie	5
Ion Zecheru	2	13 și 14 aprilie	2
Petre Peseta	1	14 aprilie	Nerecuperat
Total	**22**	**13–14 aprilie**	**21**

Tabelul 1. *Situația topoarelor descoperite în 13–14 aprilie 1890.*

Table 1. *Inventory of the axes discovered on 13–14 April 1890.*

Cum aminteam mai sus, în monografia sa din 1970, Alexandru Vulpe introduce informația că un topor a fost donat Mănăstirii Sinaia, fără să precizeze când și în ce condiții[23]. Este posibil, fără a putea fi probat, ca piesa ajunsă în posesia lui Lazaride să fi fost donată de el sau de urmașii săi Mănăstirii Sinaia.

[23] Vulpe 1970, p. 46, nr. 154–177.

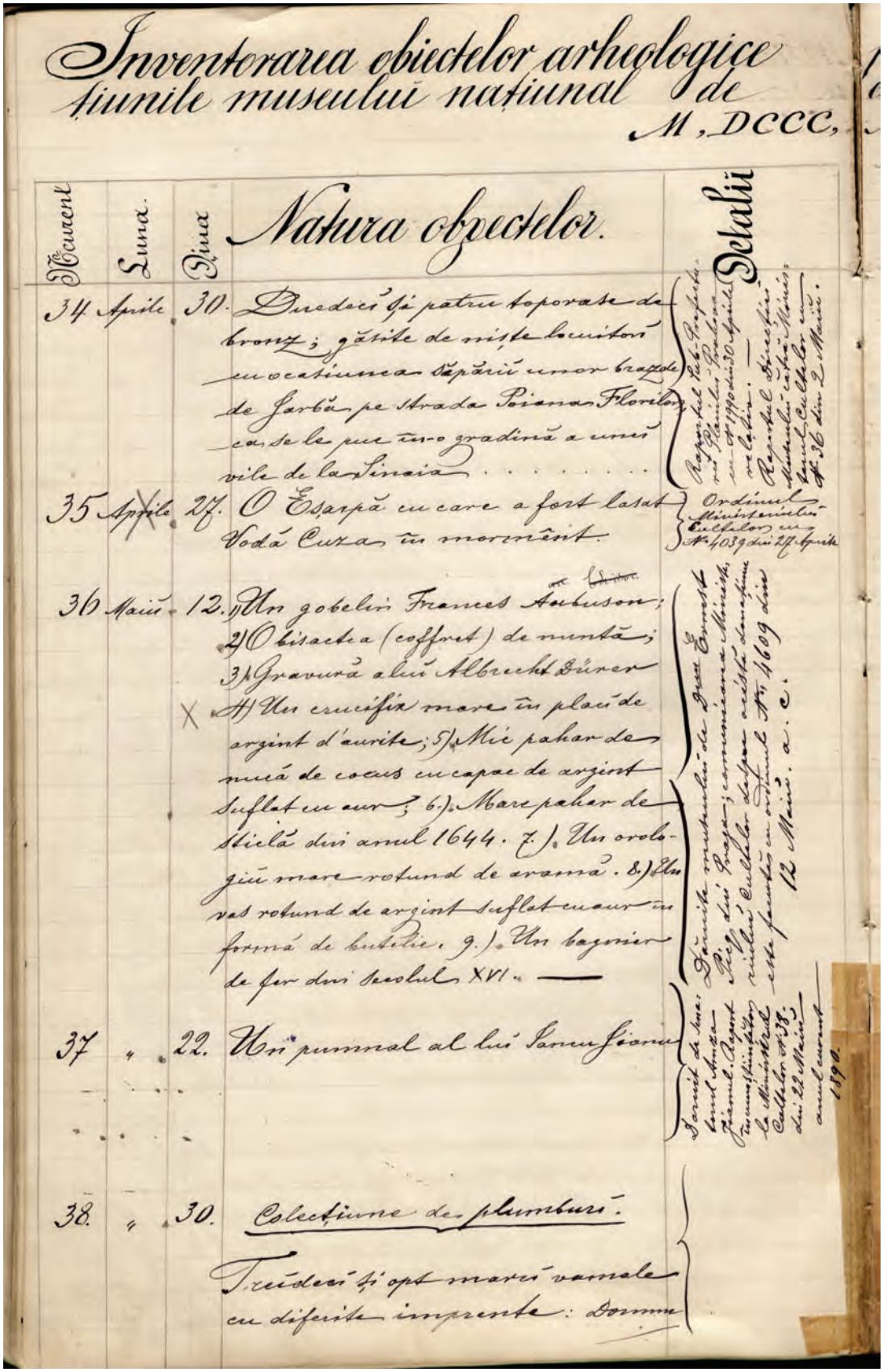

Figura 7. *Extras din Registrul-inventar al MNA pe anul 1890, cu înregistrarea topoarelor de la Sinaia (arhiva IAB, Catalog MNA 1875–1909, fila 72 verso).*

Figure 7. *Extract from the MNA Inventory Register for the year 1890, recording the axes from Sinaia (IAB archive, MNA Catalogue 1875–1909, fol. 72 verso).*

O informație foarte interesantă oferită atât de Jinga, cât și de Peseta în timpul anchetei, care nu a fost preluată în literatura de specialitate ulterioară, este faptul că cele două topoare din 14 aprilie au fost găsite în zona deja săpată cu o zi înainte, nu în cea lărgită. Diferența este că ele au apărut la o adâncime mai mare, circa 0,20 m (de la nivelul de săpare) sau 0,40 m (de la nivelul de călcare). Aceeași observație apare și la Ionescu, când prezintă săpătura pe care a realizat-o Tocilescu, probabil în 17 aprilie. Nu se precizează adâncimea la care au fost găsite, însă apare informația că şi ultimele cinci piese au apărut tot în zona săpată inițial, în data de 13 aprilie. Putem presupune astfel că topoarele au fost depuse într-o groapă cu o adâncime de circa 1m.

ISTORICUL DEPOZITULUI DE LA RECUPERARE PÂNĂ ASTĂZI

Numărul de 26 de topoare ajunse în colecțiile MNA este menționat explicit de subprefectul Ionescu pe prima pagină a *Procesului Verbal* (Fig. 1): *Am ono're a în'ainta Domniei Vo'stre aci anexat o copie dupe procesul verbal dresat de noi la comuna Urbană Sinaia, relativ la găsirea celor 21 toporașe de aramă de către lucrători pe terenul Domnului Vericeanu pe cîndu săpa pentru sco'tere de glii (brazde cu iarbă) aciasta spre satisfacerea dorinței esprimate de Domnia Vo'stră d'a poseda un asemenea esamplar de Proces Verbal. Tot odată vă în'aintăm și un toporaș luat de noi dela Gghe. Gheorghe Roșca din Comuna Comarnicul și cu care se complectează numărul de 26 găsite și consemnate în Procesul Verbal*[24]. Cifra este confirmată de o adnotare a lui Tocilescu, tot pe prima pagină a *Procesului Verbal*: *Cele două zeci şi şase toporaşe aduse de noi dela Sinaia se vor inventaria şi expune în Secţiunea preistorică a Muzeului, raportându-se şi Ministerului*.

Nr. crt.	Nr. inv. MNIR actual	Nr. inv. MNIR vechi	Nr. inv. MNA vechi	Nr. analiză SAM	Nicolescu-Otin 1913 (fig.)	Andrieșescu 1915 (fig.)	Vulpe 1970 (fig.)	Petrescu-Dîmbovița 1977 (nr.)	Soroceanu 2012 (nr.; fig.)
1	13176	15812/5398	5398	8644	-	-	11/158	11	1
2	13177	15809/5389	5389	8638	-	-	11/177	2	2; 64/1
3	13178	15809/5390	5390	8639	-	-	11/175	3	3; 64/2
4	13179	15810/5392	5392	8640	-	-	11/161	5	4; 64/3
5	13180	16555/5395	5395	8656	-	-	11/169	8	5; 65/1
6	13181	15812/5396	5396	8642	-	-	11/173	9	6; 65/2
7	13182	15813/5404	5404	8649	-	2	11/174	17	7; 65/3
8	13183	17317/5393	5393	8655	-	-	11/170	6	8; 66/1
9	13184	15813/5402	5402	8647	-	-	11/176	15	9; 66/2
10	13185	15813/5401	5401	8646	-	-	11/160	14	10; 66/3
11	13186	15812/5399	5399	8645	-	-	11/171	12	11; 67/1
12	13187	15813/5403	5403	8648	-	-	11/162	16	12; 67/2
13	13188	15812/5397	5397	8643	-	-	11/172	10	13; 67/3
14	13189	15813/5405	5405	8658	-	-	-	18	14; 68/1
15	13190	15813/5406	5406	8650	-	-	11/164	19	15; 68/2
16	13191	15813/5407	5407	8659	-	-	11/168	20	16; 68/3
17	13193	15814/5410	5410	8652	-	-	11/166	23	18; 69/1
18	13194	15815/5412	5412	8653	12	-	11/167	25	19; 69/2
19	15877	16549/5411	5411	8661	-	1	11/156	24	20; 69/3
20	15878	16552/5409	5409	8660	-	-	11/163	22	21; 70/1
21	15879	15811/5394	5394	8641	-	-	11/155	7	22; 70/2
22	15880	16551/5400	5400	8657	-	-	11/154	13	23; 70/3
23	15881	15809/5388	5388	8637	-	-	11/157	1	-
24	15882	15813/5408	5408	8651	11	-	11/165	21	-
25	15883	16550/5391	5391	8654	-	-	11/159	4	24; 71/1

Tabelul 2. *Corespondența topoarelor de la Sinaia cu numerele de inventar (MNA, MNIR), analizele SAM și piesele publicate de-a lungul timpului.*

Table 2. *Correspondence between the axes from Sinaia and the inventory numbers (MNA, MNIR), SAM analyses, and the items published over time.*

[24] Analizând grafia, pare foarte probabil ca această primă pagină a *Procesului Verbal* să fi fost scrisă de subprefectul Ionescu, iar restul, cuprinzând declarațiile de mai sus, scris de unul dintre asistenții săi (M. Stroilescu sau C. Provincianu).

De aceea este curios faptul că în *Registrul-inventar* al MNA, la poziția 34 din 30 aprilie 1890 (Fig. 7), deci la zece zile de la preluarea celor 26 de topoare, sunt înregistrate doar 24 de piese descoperite pe strada Poiana Florilor din Sinaia.

Despre una dintre cele două piese neînregistrate în inventar știm că a fost dată de Tocilescu lui Vericeanu, proprietarul terenului din Sinaia unde a fost găsit depozitul. Faptul este consemnat pe ultima pagină a *Procesului Verbal*, adnotat sub semnături și ștampilă: *Am primit un toporaș din cele găsite în săpăturile făcute pe locul meu*, urmat de semnătura din care se poate deduce numele A. Vericeanu (Fig. 2). Donația este confirmată de Tocilescu în *Raportul* către Ministrul Cultelor ca observație pe ultima pagină (Fig. 4): *Se note'ză că un toporaș s'a dat Dlui Verice'nu, proprietarul locului, așa că în colecțiunea Statului rămân numai* [?] *25 bucăți*.

Despre cel de-al doilea exemplar neînregistrat în inventar, putem presupune că este cel trimis la Gröningen, unde a fost analizat de dr. Köhler[25]. Ulterior el a revenit în colecția MNA, așa încât în Catalogul publicat de Tocilescu în 1906 se menționează clar prezența a 25 de topoare de la Sinaia între obiectele de metal din epoca bronzului[26]. Ele se găseau ca atare și în anii 1960, când au fost incluse în analizele proiectului SAM, fiind preluate la începutul anilor 1970 de MNIR, în colecțiile căruia se păstrează şi astăzi[27].

Acest transfer a dus și la schimbarea numerelor de inventar ale pieselor. Provocarea principală a fost de a identifica și de a stabili corespondența între piesele publicate de diverși autori pe parcursul a circa 100 de ani, în condițiile în care numerele de inventar primite la MNA au fost schimbate la MNIR de mai multe ori de-a lungul timpului, iar o identificare corectă a lor este importantă mai ales din perspectiva analizelor chimice realizate pentru întreg lotul în cadrul proiectului SAM. Mai mult, toate cele 25 de topoare prezintă caracteristici tipologice similare și dimensiuni foarte apropiate, ceea ce provoacă confuzii în identificarea lor piesă cu piesă. Am încercat o astfel de corespondență (Tab. 2), cu mențiunea că această corespondență a pieselor este cea mai probabilă, însă nu certă.

CONCLUZII

Dincolo de pitorescul acestei povești, documentele de arhivă scoase la lumină după atâția ani ilustrează un crâmpei din istoria arheologiei românești și lămuresc în bună măsură condițiile de descoperire și numărul pieselor componente ale depozitului de la Sinaia. Putem astfel afirma, cu un grad foarte mare de probabilitate, că în aprilie 1890 au fost găsite 27 de topoare, dintre care se mai păstrează 25, două fiind înstrăinate încă din acea vreme. Demersul arată totodată potențialul pe care îl au arhivele în acest sens. Nu în ultimul rând, așa cum afirmam la început, modul în care au acționat Grigore Tocilescu și subprefectul Ion T. Ionescu poate fi oricând luat ca exemplu de responsabilii de astăzi ai protejării patrimoniului arheologic al României.

BIBLIOGRAFIE

Andrieşescu 1915 – I. Andrieşescu, *Asupra epocei de bronz în România*, BCMI 8, 1915, p. 157–169.

Băjenaru 2026 – R. Băjenaru, *The Bronze Age Hoard of Shaft-hole Axes from Sinaia (Romania)*, în: R. Băjenaru, D. Hortopan (eds.), *1st Symposium of Balkan Prehistory*, Târgu Jiu, 2026 (sub tipar).

Danilceac 2024 – O. Danilceac, *Oraşul Cahul la graniţă de ţară şi hotar de epocă. Iniţiative economice şi social-culturale ale familiei Caravasile în perioada 1856–1878*, Patrimoniul cultural de ieri – implicaţii în dezvoltarea societăţii de mâine 7, 2024, p. 354–359.

Dunăreanu-Vulpe 1930 – E. Dunăreanu-Vulpe, *Sull' origine e l'evoluzione delle scuri di rame carpato-danubiane*, EphemDac 4, 1930, p. 181–211.

Junghans *et alii* 1968 – S. Junghans, E. Sangmeister, M. Schröder, *Kupfer und Bronze in der frühen Metallzeit Europas. Studien zu den Anfängen der Metallurgie,* Bd. 2, 3 *Katalog der Analysen Nr. 985–10040*, Berlin, 1968.

Moisil 1910 – C. Moisil, *Privire asupra antichităților preistorice ale României*, BCMI 3, 1910, p. 115–124.

Much 1893 – M. Much, *Die Kupferzeit in Europa und ihr Verhältnis zur Kultur der Indogermanen*, Jena, 1893.

Müller-Karpe 1980 – H. Müller-Karpe, *Handbuch der Vorgeschichte IV. Bronzezeit*, München, 1980.

Nestor 1933 – I. Nestor, *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*, BerRGK 22, 1932 (1933), p. 11–181.

Nestor 1960 – I. Nestor, *Începuturile societății gentilice patriarhale şi ale destrămării orânduirii comunei primitive. Epoca bronzului*, în: C. Daicoviciu (ed.), *Istoria Romîniei*, I, Bucureşti, 1960, p. 90–113, 114–132.

Nicolescu-Otin 1913 – C. Nicolescu-Otin, *Contribuțiuni la metalurgia antică a cuprului în ţerile locuite azi de Români*, Publicaţiunile Fondului Vasile Adamachi (Academia Română) 38, 1910–1913, p. 397–473.

Panu 1892 – G. Panu, *Portrete şi tipuri parlamentare*, Bucureşti, 1892.

Petrescu-Dîmboviţa 1977 – M. Petrescu-Dîmboviţa, *Depozitele de bronzuri din România*, Bucureşti, 1977.

Soroceanu 2005 – T. Soroceanu, *Restitutiones bibliographicae et archaeologicae ad res praehistoricas pertinentes I. Contribuţia lui C. Nicolescu-Otin la cunoaşterea metalurgiei preistorice*, in: T. Soroceanu (ed.), *Bronzefunde aus Rumänien II. Beiträge zur Veröffentlichung und Deutung*

[25] Much 1893, p. 59.

[26] Tocilescu 1906, p. 45, nr. I–XXV.

[27] Mulțumită colegilor George Trohani și Sorin Oanță-Marghitu, am putut documenta toate cele 25 de piese.

bronze- und älterhallstattzeitlicher Metallfunde in europäischem Zusammenhang / Descoperiri de bronzuri din România II. Contribuții la publicarea și interpretarea descoperirilor de metal din epoca bronzului și din prima vârstă a fierului în context european, Bistriţa – Cluj-Napoca, 2005, p. 15–46.

Soroceanu 2012 – T. Soroceanu, *Die Kupfer- und Bronzedepots der frühen und mittleren Bronzezeit in Rumänien / Depozitele de obiecte din cupru și bronz din România. Epoca timpurie și mijlocie a bronzului*, Cluj-Napoca – Bistriţa, 2012.

Tocilescu 1906 – G. Tocilescu, *Catalogul Muzeului Național de Antichități din București*, București, 1906.

Vulpe 1970 – A. Vulpe, *Die Äxte und Beile in Rumänien I*, PBF 9(2), München, 1970.

Wilke 1928a – G. Wilke, *Rumänien*, în: M. Ebert (ed.), *Reallexikon der Vorgeschichte*, XI, Berlin, 1927–1928, p. 165–168.

Wilke 1928b – G. Wilke, *Sinaia*, în: M. Ebert (ed.), *Reallexikon der Vorgeschichte*, XII, Berlin, 1928, p. 165–166.

DOUĂ TEZAURE DE SEMNE MONETARE DESCOPERITE ÎN ZONA DE COASTĂ A MĂRII NEGRE DIN TERITORIUL ISTRO-PONTIC

Gabriel Mircea TALMAȚCHI
Școala Doctorală de Științe Umaniste, Universitatea „Ovidius" Constanța; e-mail: gtalmatchi@yahoo.com

Keywords: *Istros, trade, hoard, monetary signs, Dobruja*
Abstract: *More than seventeen years ago, as well as more recently, we have mentioned, on the occasion of several syntheses concerning the discovery of hoards of so-called monetary signs (referred to as "arrowheads," "laurel leaves," "olive leaves", or "grain kernels"), some very brief information regarding the number of component items, the conditions, the contexts, and related aspects. Where possible, the categories of signs were also specified. All these discoveries are part of the significant number of hoards of monetary signs currently known in Dobruja, far better represented compared with the situation observed, for instance, some thirty years ago (at Sinoe and Vadu). The main cause for the better understanding of the phenomenon of monetary signs lies in the complete publication of these hoards or, at least, in their reporting in the specialized literature.*

Cuvinte-cheie: *Istros, comerț, tezaur, semne monetare, Dobrogea*
Rezumat: *În urmă cu peste 17 ani, dar și mai de curând, am menționat, cu prilejul unor sinteze privind descoperirile de tezaure de semne monetare (numite vârfuri de săgeți/frunze de lauri/frunze de măslin/boabe de cereale), câteva informații foarte succinte privind numărul pieselor componente, condițiile, contextul etc. De asemenea, acolo unde a fost posibil, au fost precizate și categoriile de semne. Toate aceste descoperiri fac parte din importantul număr de tezaure de semne monetare cunoscute astăzi în Dobrogea, mult mai bine reprezentat în raport cu situația constatată, spre exemplu, acum 30 de ani (de la Sinoe și Vadu). O cauză principală a unei cunoașteri mai bune a fenomenului semnelor monetare se datorează publicării integrale a tezaurelor respective sau doar unor semnalări în bibliografia de specialitate.*

INTRODUCERE

În urmă cu peste 17 ani, dar și mai de curând, am menționat, cu prilejul unor sinteze privind descoperirile de tezaure de semne monetare[1], câteva informații foarte succinte privind numărul pieselor componente, condițiile, contextul etc. De asemenea, acolo unde a fost posibil, au fost precizate și categoriile de semne. Toate aceste descoperiri fac parte din importantul număr de tezaure de semne monetare cunoscute astăzi în Dobrogea, mult mai bine reprezentat în raport cu situația constatată acum 30 de ani. O cauză principală a unei cunoașteri mai bune a fenomenului semnelor monetare se datorează publicării integrale a tezaurelor respective sau doar unor simple semnalări în bibliografia de specialitate. Din multitudinea de astfel de semnalări, unde publicarea detaliată propriu-zisă a acestor tezaure a rămas inedită, am ales pentru articolul de față două situri aflate pe malul de vest al Mării Negre din teritoriul dobrogean. Astfel, pentru zona de coastă dobrogeană, prezentăm tezaurele descoperite la Sinoe și Vadu (Fig. 1).

Analizând procesul complex al contactelor dintre populațiile autohtone și cele grecești, Bucur Mitrea a stabilit o primă etapă a acestora, pornind de la schimburile produs cu produs (troc), continuată apoi prin apariția semnelor monetare[2]. Acestea din urmă au apărut din nevoia rezolvării unor probleme inerente cauzate de schimbul bazat doar pe troc și din necesitatea folosirii unui standard de schimb fezabil pentru toată lumea implicată și mult mai ușor de manipulat și transportat pe distanțe mai lungi. Semnele monetare din categoria celor analizate sunt numite în bibliografia de specialitate vârfuri de săgeți/de lauri/de măslin. Acestea apar cu precădere în tezaure, în spațiul geografic cunoscut sub denumirea de *chora* (sau teritoriul de influență al coloniilor milesiene din vestul Mării Negre) și în alte teritorii, situate la distanțe semnificative față de locul de producere.

[1] Talmațchi 2008; 2010; 2023.
[2] Mitrea 1961, p. 84.

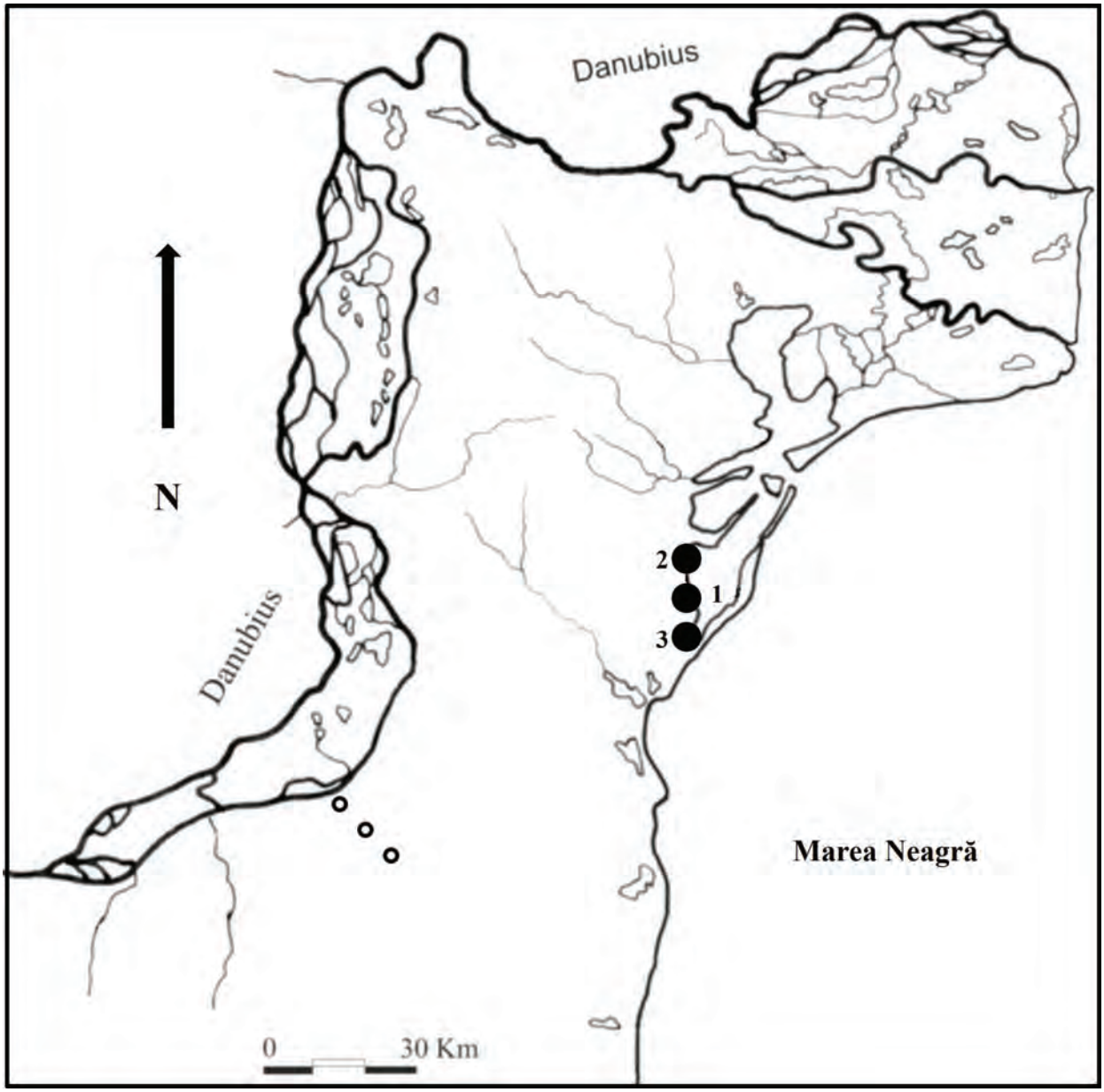

***Figura 1**. Harta cu localizarea punctelor de interes monetar și arheologic: 1. Cetatea Istros; 2. Sinoe; 3. Vadu.*

***Figure 1.** Map with the location of points of monetary and archaeological interest: 1. Istros Fortress; 2. Sinoe; 3. Vadu.*

TEZAURE DE SEMNE MONETARE DESCOPERITE PE COASTA DE VEST A PONTULUI EUXIN (*CHORA* ISTROS)

Sinoe (com. Mihai Viteazu, jud. Tulcea)

Din punct de vedere arheologic, la Sinoe cunoaștem două așezări greco-indigene pe malul lacului Sinoe, una numită B (punctul Zmeica, în spatele Insulei Lupilor)[3] și cea de a doua aflată pe malul de sud al lacului Goloviță[4]. Așezarea de pe malul lacului Goloviță este de localizat pe malul de sud al buclei lacului, în spatele dinspre est al promontoriului Cara-Burun și la cca 10 km nord de sat, fiind datată în secolele V–II a.Chr.

Așezarea de la Sinoe-Zmeica este localizată pe malul abrupt al lacului Zmeica, într-un golf, nu departe de Insula Lupilor, la cca 6 km NE de sat și la cca 1 km de movila de la cota 73. Aceasta făcea parte din *chora* histriană, vestigiile sale

[3] Condurachi *et alii* 1953, p. 138–145; Stoian 1957, p. 197–198.
[4] Stoian 1957, p. 197–198.

constând într-un complex bogat de construcții masive (ziduri regulate din piatră legate cu pământ, poziționate direct pe platforme speciale sau pe stâncă naturală, a diferite resturi de la varii edificii), pavaje din lespezi de piatră, multe țigle și olane și numeroase alte urme de cultură materială specifică secolelor VI–II a.Chr[5]. Printre acestea din urmă se remarcă diferite categorii ceramice, astfel: urme sporadice de fragmente ceramice arhaice din secolul al VI-lea a.Chr., ceramică lucrată la mână, la roata de tip local și alta cu importante influente grecești, de lux importată (fragmente ceramice de epocă attică și elenistică, fragmente de vase mici deliene, vase cu firnis negru, cu interiorul roșu sau platouri cu interiorul fundului colorat și cu decoruri incizate), numeroase mănuși ștampilate (din Rhodos, Thasos etc.)[6].

Din zona administrativă a satului Sinoe, în zona malului nisipos al lacului, punctul „Zmeica", provine un tezaur constituit din 29 vârfuri de săgeți-semne monetare. Descoperirea pare a fi fost realizată între anii 2000–2002[7]. Șapte dintre piese sunt din categoria celor adaptate din săgeți de luptă și douăzeci și două din categoria celor special turnate pentru schimb. Tezaurul are o greutate totală de 117,15 g, iar cea medie de 4,03 g. Greutatea minimă pentru cele adaptate din vârfuri de săgeți de luptă este de 1,56 g, iar cea maximă de 4,77 g. Greutatea minimă pentru piesele turnate cu rol de schimb este de 1,77 g, iar cea maximă este de 5,37 g.

CATALOGUL TEZAURULUI DE SEMNE MONETARE DESCOPERIT LA SINOE

Semne monetare provenind din vârfuri de săgeți adaptate

1. AE; 1,56 g; 22 mm; semn monetar provenind din vârf de săgeată de luptă; prezintă trei muchii laterale (aripioare); vârful este tăiat; deține o gaură de înmănușare goală; nr. de inv. MINAC[8] 78 458 (Fig. 2/1).

2. AE; 2,61 g; 35 mm; semn monetar provenind din vârf de săgeată de luptă; prezintă trei muchii laterale (aripioare); vârful este tăiat; deține o gaură de înmănușare goală; nr. de inv. MINAC 78 469 (Fig. 2/2).

3. AE; 3,88 g; 41 mm; semn monetar provenind din vârf de săgeată de luptă; prezintă două muchii laterale și o nervură proeminentă; vârful este relativ ascuțit; deține o gaură de înmănușare goală și un spin lateral; nr. de inv. MINAC 78 441 (Fig. 2/3).

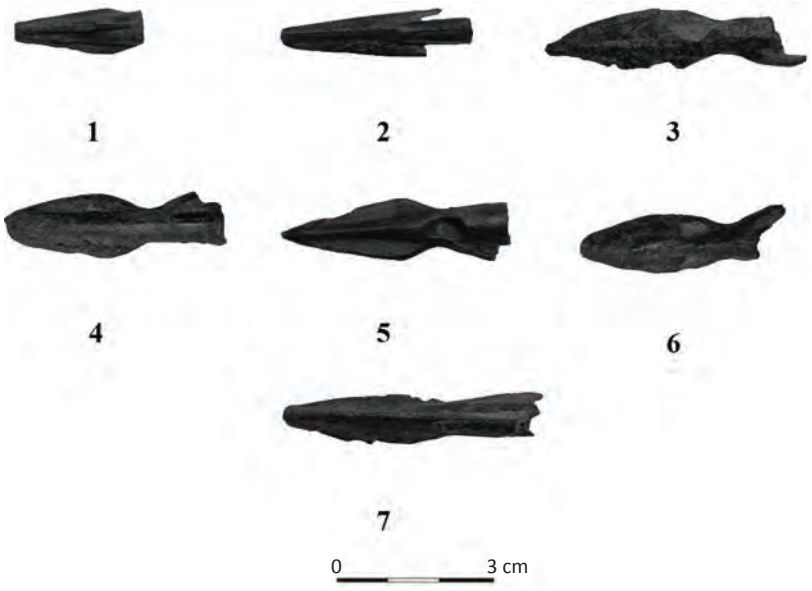

Figura 2. *Semne monetare din categoria celor transformate și adaptate din vârfuri de săgeți de luptă din tezaurul de la Sinoe (nr. 1–7).*

Figure 2. *Monetary signs from the category of those transformed and adapted from battle arrowheads from the Sinoe hoard (no. 1–7).*

[5] Stoian 1957, p. 198.
[6] Condurachi *et alii* 1953, p. 139–144; Buzoianu 2001, p. 125–126.
[7] Se păstrează în colecția numismatică a Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța (la nr. de inv. 78 441–78 469).
[8] Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța.

4. AE; 4,31 g; 36,5 mm; semn monetar provenind din vârf de săgeată de luptă; prezintă două muchii laterale și o nervură proeminentă; vârful este relativ ascuțit; deține o gaură de înmănușare goală și un spin fragmentar lateral; nr. de inv. MINAC 78 455 (Fig. 2/4).

5. AE; 4,49 g; 40 mm; semn monetar provenind din vârf de săgeată de luptă; prezintă două muchii laterale și o nervură proeminentă; vârful este relativ ascuțit; deține o gaură de înmănușare goală și un spin lateral; tubul din partea opusă vârfului prezintă pe una din fețe o perforație ovală; nr. de inv. MINAC 78 442 (Fig. 2/5).

6. AE; 4,59 g; 36 mm; semn monetar provenind din vârf de săgeată de luptă; prezintă două muchii laterale și o nervură proeminentă; vârful este tăiat; deține o gaură de înmănușare goală și un spin lateral; nr. de inv. MINAC 78 450 (Fig. 2/6).

7. AE; 4,77 g; 41 mm; semn monetar provenind din vârf de săgeată de luptă; prezintă trei muchii (aripioare); vârful este tăiat; deține o gaură de înmănușare goală și un spin lateral; nr. de inv. MINAC 78 453 (Fig. 2/7).

Semne monetare special turnate cu rol de schimb

8. AE; 1,77 g; 23 mm; semn monetar cu două muchii și o nervură centrală aplatizată; fragmentar; nr. inv. MINAC 78 462 (Fig. 3/8).

9. AE; 2,96 g; 35 mm; semn monetar cu două muchii și o nervură centrală aplatizată; nr. inv. MINAC 78 449 (Fig. 3/9).

10. AE; 3,30 g; 41 mm; semn monetar cu două muchii și o nervură centrală aplatizată; formă alungită de tip frunză de măslin; nr. de inv. MINAC 78 466 (Fig. 3/10).

11. AE; 3,50 g; 40 mm; semn monetar cu două muchii și o nervură centrală aplatizată; nr. de inv. MINAC 78 446 (Fig. 3/11).

12. AE; 3,58 g; 41 mm; semn monetar cu două muchii și o nervură centrală aplatizată; nr. de inv. MINAC 78 467 (Fig. 3/12).

13. AE; 3,62 g; 38,5 mm; semn monetar cu două muchii și o nervură centrală aplatizată; nr. de inv. MINAC 78 461 (Fig. 3/13).

14. AE; 3,91 g; 39 mm; semn monetar cu două muchii și o nervură centrală aplatizată; nr. de inv. MINAC 78 452 (Fig. 3/14).

15. AE; 3,98 g; 39 mm; semn monetar cu două muchii și o nervură centrală aplatizată; nr. de inv. MINAC 78 456 (Fig. 3/15).

16. AE; 4,05 g; 35 mm; semn monetar cu două muchii și o nervură centrală aplatizată; nr. de inv. MINAC 78 465 (Fig. 3/16).

17. AE; 4,06 g; 43 mm; semn monetar cu două muchii și o nervură centrală aplatizată; nr. de inv. MINAC 78 460. (Fig. 4/17).

18. AE; 4,13 g; 42 mm; semn monetar cu două muchii și o nervură centrală aplatizată; resturi de metal de la turnare nefinisate; nr. de inv. MINAC 78 443 (Fig. 4/18).

19. AE; 4,18 g; 39 mm; semn monetar cu două muchii și o nervură centrală aplatizată; nr. de inv. MINAC 78 457 (Fig. 4/19).

20. AE; 4,20 g; 45 mm; semn monetar cu două muchii și o nervură centrală aplatizată; nr. de inv. MINAC 78 444 (Fig. 4/20).

21.AE; 4,37 g; 37,5 mm; semn monetar cu două muchii și o nervură centrală aplatizată; nr. de inv. MINAC 78 464 (Fig. 4/21).

22. AE; 4,44 g; 36 mm; semn monetar cu două muchii și o nervură centrală aplatizată; nr. de inv. MINAC 78 448 (Fig. 4/22).

23. AE; 4,52 g; 34 mm; semn monetar cu două muchii și o nervură centrală aplatizată; nr. de inv. MINAC 78 468 (Fig. 4/23).

24.AE; 4,69 g; 44 mm; semn monetar cu două muchii și o nervură centrală aplatizată; nr. de inv. MINAC 78 451 (Fig. 4/24).

25. AE; 4,71 g; 39 mm; semn monetar cu două muchii și o nervură centrală aplatizată; nr. de inv. MINAC 78 457 (Fig. 4/25).

26. AE; 4,93 g; 35 mm; semn monetar cu două muchii și o nervură centrală aplatizată; nr. de inv. MINAC 78 463 (Fig. 4/26).

27. AE; 5,33 g; 37 mm; semn monetar cu două muchii și o nervură centrală aplatizată; nr. de inv. MINAC 78 445 (Fig. 4/27).

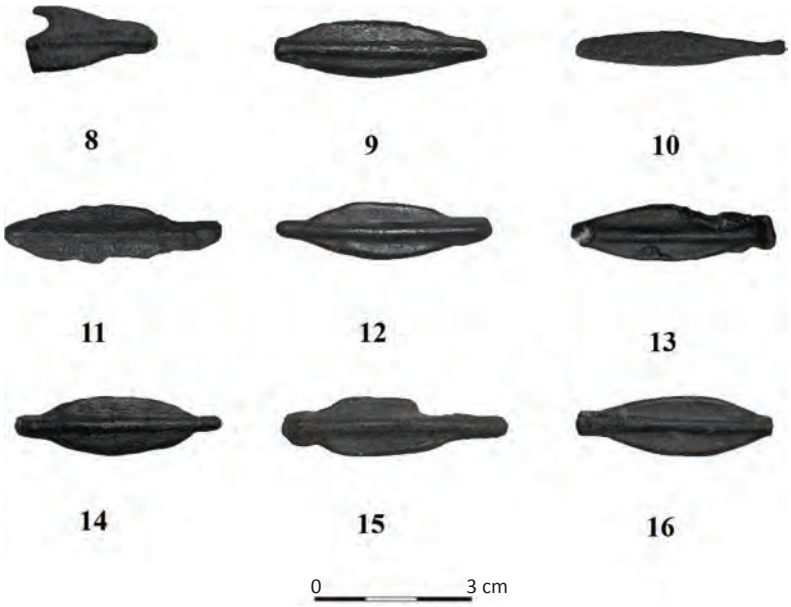

Figura 3. *Semne monetare din categoria celor special turnate, cu rol de schimb, din tezaurul de la Sinoe (nr. 8–16).*

Figure 3. *Monetary signs from the category of those specially cast for exchange from the Sinoe hoard (no. 8–16).*

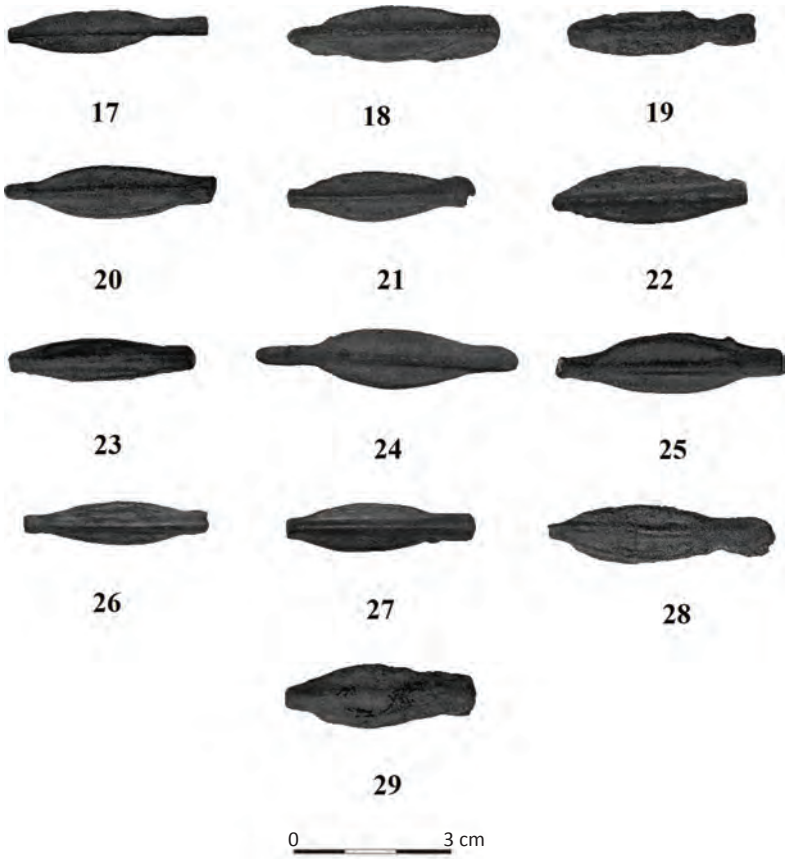

Figura 4. *Semne monetare din categoria celor special turnate, cu rol de schimb, din tezaurul de la Sinoe (nr. 17–29).*

Figure 4. *Monetary signs from the category of those specially cast for exchange from the Sinoe hoard (no. 17–29).*

28. AE; 5,34 g; 44,5 mm; semn monetar cu două muchii și o nervură centrală aplatizată; resturi de metal de la turnare nefinisate; nr. de inv. MINAC 78 447 (Fig. 4/28).

29. AE; 5,37 g; 35 mm; semn monetar cu două muchii și o nervură centrală aplatizată; resturi de metal de la turnare nefinisate; nr. de inv. MINAC 78 454 (Fig. 4/29).

*

Din zonă provin și alte descoperiri de semne monetare specifice secolelor VI–V a.Chr. Astfel, menționăm un tezaur compus din 70 de semne monetare, descoperit în punctul Bent[9], în apropierea unei necropole plane de inhumație, cu un bogat inventar datat din secolul al VI-lea până în a doua jumătate a secolului I a.Chr.[10], unde este cunoscut și un redus centru agricol și comercial din *chora*[11]. În mod întâmplător, tot în punctul „Zmeica", înainte de anul 2000, a mai fost descoperit un tezaur compus din 79 de semne monetare, în interiorul așezării greco-autohtone, pe malul drept al lacului Zmeica, în *chora* histriană[12].

Tot întâmplător au fost descoperite alte câteva exemplare de semne monetare în punctele „Zmeica" și „Movilele Dese". Se păstrau într-o colecție particulară. Trei dintre aceste semne monetare erau imprimate cu simbolul roții cu patru spițe[13]. De asemenea, între localitățile Sinoe și Vișina, tot în zona complexului Razelm-Sinoe, în condiții necunoscute, au fost descoperite, pe malul lacului Golovița, 21 de semne monetare, printre care și unul atribuit coloniei Kerkinitis[14].

O altă categorie de semne monetare descoperite la Sinoe o reprezintă delfinii olbieni. Astfel, în punctul „Ostrovul Lupilor", în anul 1997, a fost descoperit, în mod întâmplător, un delfin olbian (se păstra într-o colecție particulară)[15]. Alți opt delfinași de același tip au fost descoperiți întâmplător în punctul „lacul Zmeica", într-o așezare greco-autohtonă[16].

Pe plaja aflată de-a lungul lacului Sinoe, la aproximativ 2,5 km sud–sud–est de localitatea Sinoe, în anii 2000 sau 2001, în punctul „La nisip", în marginea necropolei histriene, au fost descoperite inițial patru piese de argint emise de Cyzic și Milet, care au ajuns în colecția numismatică a Muzeului de Istorie Națională și Arheologie din Constanța. Monedele respective sunt dioboli bătuți între anii 530–500 a.Chr., respectiv 510–494 a.Chr.[17] La Histria mai este cunoscută o piesă din electrum provenind din Cyzic, descoperită în urma cercetărilor arheologice din sectorul X, în compoziția unei „temelii olbiene", alături de fragmente ceramice ioniene datând din secolele VI–V a.Chr.[18] Nu mult ulterior publicării lor, s-a aflat că cele patru monede făceau parte dintr-un tezaur monetar compus din aproximativ 25–30 de exemplare similare, aparținând celor două centre menționate. Tot în același loc a fost găsit un diobol bătut la Chersonesul Tracic între anii 350–300 a.Chr.[19] La aproximativ 100 de metri nord–est de această descoperire, tot în zona actuală a plajei, în jurul anilor 2002–2003, au fost descoperite, întâmplător, aproximativ 40–50 de monede, din tipul „cu roata" turnate la Histria în perioada secolului al V-lea a.Chr., pe o arie aproximativ circulară cu raza de 10–15 metri, alături de fragmente ceramice arhaice[20]. De altfel, o monedă histriană, din tipul „roata cu patru spițe", a fost descoperită în mod izolat în timpul sondajelor arheologice realizate în 1952, în așezarea Sinoe-Zmeica[21].

Vadu (com. Corbu, jud. Constanța)

Din punct de vedere arheologic, aproape de capul sudic al lacului Sinoe, în locul numit „Ghiaurchioi", pe un platou înalt, la aproximativ 3 m deasupra nivelului plajei, câteva cercetări de teren au condus la descoperirea unor fragmente ceramice elenistice, romane și medievale. Cu ocazia unor cercetări arheologice de control din 1952, efectuate la 21 km nord-est de satul Vadu, într-un nivel inferior, s-au descoperit gropi de bordeie și material ceramic grecesc și

[9] Talmațchi 2004, p. 71–72.
[10] Teleagă, Zirra 2003.
[11] Zirra 1985.
[12] Talmațchi 2004, p. 72–75; Talmațchi 2010, p. 86, nr. 16.I.; se păstrează în colecția numismatică a MINAC (nr. de inv. 66 848–66 926).
[13] Poenaru Bordea 1996–1998, p. 434, nr. 12; Poenaru Bordea 2004, p. 44, nr. 31; Cârlan 1999; Talmațchi, Matei 2005, p. 35, nr. 1–2; Talmațchi 2006, p. 85, nr. 34.
[14] Talmațchi 2003b, p. 370–371, nr. 107–127; Talmațchi 2006, p. 85, nr. 35; Talmațchi 2010, p. 97, nr. 39; se păstrează în colecția MINAC (nr. de inv. 67 141, 67 143–67 144, 67 151, 67 161, 67 174, 67 182–67 183, 67 185–67 186, 67 192, 67 194, 67 197–67 199, 67 220–67 222, 67 228–67 229 și 67 232).
[15] Talmațchi 2008, p. 14; Talmațchi 2010, p. 100, nr. 4.I.
[16] Talmațchi 2002, p. 20, nr. 1–8; Talmațchi 2003a, p. 28, 30, nr. 1–8; Talmațchi 2006, p. 85, nr. 34; Talmațchi 2010, p. 100, nr. 4.II.
[17] Talmațchi 2003, p. 347, nr. 1–2.
[18] Preda, Nubar 1973, p. 49.
[19] Descoperire inedită aflată în colecția numismatică a Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța.
[20] Informație din 2011 de la Tănase Bujduveanu (Constanța); piesele au fost recuperate majoritar de pe nivelul de călcare actual în cursul anilor 1999–2003.
[21] Condurachi *et alii* 1953, p. 144.

autohton[22]. De reținut este faptul că „unele dintre gropile de bordeie aparțin secolelor VI–V a.Chr." De asemenea, cu prilejul cercetărilor din 1989, prin secțiunea de bază orientată E–V, într-o casetă deschisă la cca 50 m sud de secțiune, au fost identificate stratigrafic niveluri arheologice. Revenind la casetă, a fost identificată podeaua unei locuințe cu fragmente ceramice specifice secolelor IV–III a.Chr., iar sub aceasta, au apărut numeroase fragmente ceramice grecești databile în secolele VI–V a.Chr.[23].

În perioada anilor 2000, în apropierea localității, în punctul „Ghiaur-Chioi", pe un promontoriu unde este cunoscută o așezare prevăzută cu val de apărare, datată în secolele VI–IV a.Chr., a fost descoperit un tezaur compus din câteva zeci de semne monetare. Au mai fost recuperate 13 exemplare, dintre care 12 sunt turnate special ca semne monetare și unul este transformat dintr-un vârf de săgeată de luptă[24]. Un exemplar aparține categoriei semnelor monetare adaptate din săgeți de luptă și douăsprezece din categoria celor special turnate pentru schimb. Tezaurul are o greutate totală de 52,24 g, iar cea medie de 4,02 g. Greutatea minimă a exemplarului adaptat din vârfuri de săgeți de luptă este de 3,56 g. Greutatea minimă pentru piesele turnate cu rol de schimb este de 2,24 g, iar cea maximă este de 5,56 g.

CATALOGUL TEZAURULUI DE SEMNE MONETARE DESCOPERIT LA VADU

Semne monetare provenind din vârfuri de săgeți adaptate

1. AE; 3,56 g; 45 mm; semn monetar provenind din vârf de săgeată de luptă; prezintă trei muchii laterale (aripioare); vârful este tăiat; deține o gaură de înmănușare goală și un peduncul.

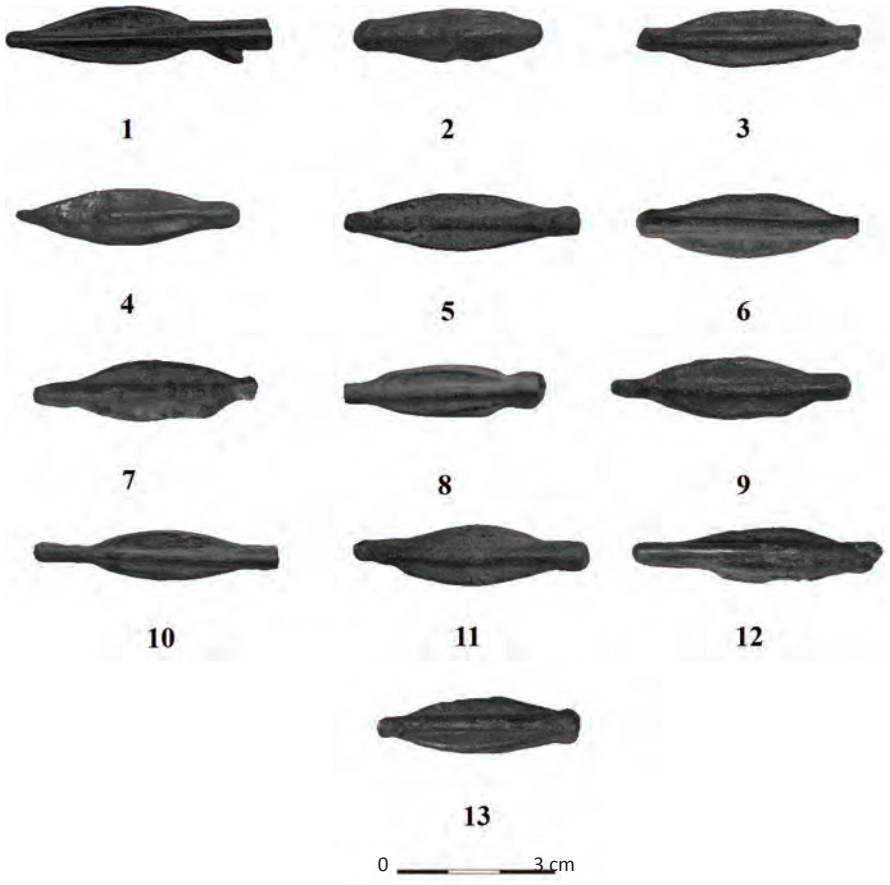

Figura 5. *Semne monetare din categoriile celor transformate și adaptate din vârfuri de săgeți de luptă (nr. 1) și special turnate, cu rol de schimb, din tezaurul de la Vadu (nr. 2–13).*

Figure 5. *Monetary signs from the categories of those transformed and adapted from battle arrowheads (no. 1) and of those specially cast for exchange from the Vadu hoard (no. 2–13).*

[22] Condurachi *et alii* 1953, p. 145–146.
[23] Buzoianu 2001, p. 127–128.
[24] Talmațchi 2008, p. 8; Talmațchi 2010, p. 86, nr. 18.

Semne monetare special turnate cu rol de schimb

2. AE; 2,24 g; 31 mm; semn monetar cu două muchii și o nervură centrală aplatizată.

3. AE; 3,38 g; 37 mm; semn monetar cu două muchii și o nervură centrală aplatizată.

4. AE; 3,50 g; 41,5 mm; semn monetar cu două muchii și o nervură centrală aplatizată.

5. AE; 3,60 g; 39 mm; semn monetar cu două muchii și o nervură centrală aplatizată.

6. AE; 3,75 g; 38 mm; semn monetar cu două muchii și o nervură centrală aplatizată.

7.AE; 3,98 g; 41 mm; semn monetar cu două muchii și o nervură centrală aplatizată.

8. AE; 4,16 g; 35 mm; semn monetar cu două muchii și o nervură centrală aplatizată.

9. AE; 4,41 g; 42 mm; semn monetar cu două muchii și o nervură centrală aplatizată.

10. AE; 4,47 g; 42 mm; semn monetar cu două muchii și o nervură centrală aplatizată

11. AE; 4,67 g; 42 mm; semn monetar cu două muchii și o nervură centrală aplatizată.

12. AE; 4,96 g; 40 mm; semn monetar cu două muchii și o nervură centrală aplatizată.

13. AE; 5,56 g; 40 mm; semn monetar cu două muchii și o nervură centrală aplatizată.

*

De asemenea, tot din zona administrativă a localității, cu ocazia unor săpături arheologice executate în stațiunea greco-indigenă, au apărut în mod izolat trei semne monetare transformate din vârfuri de luptă[25].

COMENTARIU

Valorificarea resurselor științifice premonetare sau monetare existente în colecția numismatică deținută de Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța a fost una dintre preocupările permanente ale semnatarului prezentului articol. De asemenea, intensificarea descoperirilor făcute cu detectoare de metale în primul deceniu și cel imediat ulterior al acestui secol a condus la apariția unui număr tot mai mare de semne monetare, cu amplasări precise sau relativ precise, dar fără contexte arheologice, ceea ce îngreunează decisiv recuperarea în totalitate a informațiilor istorice. Pentru că de cele mai multe ori, în afară de îndesirea descoperirilor, înțelegerea anumitor fenomene care au condus la depunerea, pierderea sau ascunderea lor poate fi făcută doar în conexiune cu contextul arheologic.

Marea majoritate a tezaurelor compuse din semne monetare au fost descoperite în mod fortuit. Și ne referim la totalitatea tezaurelor de semne monetare cunoscute până în prezent, nu doar la cele prezentate în cataloagele de față. Cea mai mare parte a lor a fost recuperată în două moduri: fie la puțin timp după descoperire, ajungând în colecțiile specializate ale statului român, fie au ajuns pe piața neagră sau în colecții private, unele fiind totuși recuperate de organele abilitate ale statului român.

O importantă direcție de cercetare pe care aceste tezaure ne-o deschid privește analiza relațiilor dintre populația locală și elementul grec. Aceasta privește două aspecte distincte, diferențiate și cronologic: pe de o parte relația amintită în teritoriul de interes economic și comercial al grecilor (*chora*), fapt care s-a petrecut mai timpuriu, pe de altă parte aceeași relație manifestată la zeci sau sute de km depărtare de locul de turnare a semnelor monetare și într-o etapă cronologică mai târzie, mai ales specifică primei jumătăți a secolului V a.Chr. În *chora* este evident faptul că deplinul control aparținea comunității grecești, zona fiind aproape sau foarte aproape de orașul colonial.

Cercetările arheologice sistematice efectuate până în prezent în zona cetății Histria nu au oferit rezultate relevante privind prezența consistentă a semnelor monetare din categoria celor identificate de-a lungul timpului ca vârfuri de săgeți/frunze de lauri/frunze de măslin sau boabe de grâu din spațiul apusean al Mării Negre. Și această stare de fapt, rezultată după 100 de ani de săpături arheologice, reprezintă un indiciu convingător pentru înțelegerea scopului pentru care au fost turnate, apoi direcția geografică și comercială pe care aceste semne le-a urmat către destinație (în *chora* și dincolo de aceasta, în centrele deschise și fortificate ale populației locale). Ca resurse pentru schimbul cu autohtonii s-au

[25] Se păstrează în colecția MINAC (nr. de inv. 64 711–64 713).

folosit: ceramică de foarte bună calitate, vinuri, uleiuri și alte produse specifice tehnicii meșteșugărești grecești (arme, obiecte de podoabă etc.)[26]. O parte dintre aceste mărfuri erau aduse prin intermediul relațiilor comerciale existente cu Miletul, cu alte centre din Grecia asiatică sau insulară, cu Corintul și cu Atena[27]. Începuturile producției meșteșugărești sunt atestate la Histria încă din prima jumătate a secolului VI-lea a.Chr.[28]. Un rol important pentru susținerea unei activități economico-comerciale l-a avut populația locală în teritoriul rural al cetății (*chora*), colonizarea etapizată având o formă pașnică, în bună conviețuire cu populația din hinterland[29]. Acest teritoriu a fost creat, conform informațiilor epigrafice, din a doua jumătate a secolului al IV-lea a.Chr.[30], deși existența unui teritoriu amenajat poate fi considerată ca îndeplinită nu mai târziu de mijlocul secolului al VI-lea a.Chr.[31]. În contextul stabilizării și dezvoltării activității meșteșugărești și comerciale, elemente caracteristice coloniilor milesiene vest și nord-vest pontice, cum au fost vechimea, experiența și nivelul economic, au creat premisele producerii semnelor monetare. Colonia Histria a fost destul de des citată ca principal emitent al acestor semne cu valoare monetară, producția lor fiind considerată ca o primă etapă a relațiilor avute de cetate cu comunitățile locale[32]. O dovadă în acest sens este și recenta probă de plumb descoperită în urma cercetărilor arheologice desfășurate în cartierul Metaxa[33]. Dar acestea nu s-au produs doar la Histria, activitatea de turnare fiind practicată de un număr însemnat de colonii milesiene[34]. Deși marea majoritate a semnelor monetare cunoscute și publicate de la Histria provin din zona cartierului economic de pe platoul X, cercetări arheologice tot recente din zona sectorului „Templu" au prilejuit descoperirea unui număr însemnat de semne monetare vest-pontice în contexte foarte timpurii, în special din categoria celor transformate și adaptate din vârfuri de săgeți de luptă. Aceste cercetări aruncă o nouă lumină privind cronologia celor două categorii principale de semne monetare, ordinea în producerea lor și, pentru perioada primelor două-trei decenii ale secolului VI a.Chr., semnificația cu o anumită încărcătură religioasă a celor transformate și nu turnate direct cu rol comercial[35].

Lacul Sinoe este parte integrantă a sistemului lagunar Razim-Sinoe și este situat la nord-nord-est de Constanța, la aproximativ 30 km distanță, având o suprafață de 135 km^2 și o adâncime de 1,6 metri. După cum este foarte bine cunoscut, în antichitate, actualul sistem lagunar era un golf al Mării Negre, pe fostul țărm fiind fondat orașul Istros, ale cărui ruine se află acum la aproape 7 km de țărmul actual[36]. Modificările morfologice din acest sector costier au fost inițial atribuite unei recente transgresiuni marine, dar cercetări noi consideră că „schimbarea peisajului se datorează în principal activității neotectonice locale"[37]. Ulterior, navigația în golful maritim a devenit din ce în ce mai dificilă, pe măsură ce în zonă se depuneau sedimente danubiene, accentuate cantitativ de eroziunea lobului deltaic Dunavăț, în secolele VII–VIII[38]. Formarea bălții mlăștinoase Chituc, care a început în jurul anului 700, cu jumătatea nordică și a continuat cu partea sudică (din anul 1400)[39], a limitat și mai mult accesul la perimetrul golfului. Acesta avea să se transforme treptat într-o serie de lacuri, mai mult sau mai puțin adânci, interconectate prin canale naturale, cu modificări ale adâncimii apei datorate aluvionului depus, cu formarea de insule plutitoare sau zone mlăștinoase etc[40].

La prima vedere ar fi dificil de considerat, în acest stadiu al cercetărilor, dacă vasele care veneau din alte centre producătoare ale lumii grecești, care transportau diferite mărfuri destinate schimburilor, ar fi ajuns și în alte locuri din afara zonei portuare specifică promontoriului coloniei Istros. Ele ar fi trebuit să poată oferi condiții de acostare sigure și, în același timp, să asigure local un punct comercial funcțional destinat schimbului de mărfuri atractiv. Atât lacul Sinoe, cât și lacul Golovița, în perioada antichității timpurii, erau efectiv golfuri ale Mării Negre, reprezentând cadrul natural favorabil creării unor locuri de acostament pentru corăbiile venite din lumea greacă continentală și micro-asiatică. Ca locuri de andocare temporare pot fi identificate câteva zone, printre care se poate evidenția cel puțin cel aflat pe malul lacului Sinoe din apropierea localității administrative actuale Sinoe, com. Mihai Viteazu, jud. Constanța. Dar și cel de la Vadu ar putea să fi avut o importanță și o semnificație tot comercială.

La Sinoe, prezența unor tezaure de semne monetare vest-pontice și de delfini olbieni, alături de monede propriu-zise sunt o dovadă a posibilității susținerii unor schimburi comerciale, posibil întâi create ad-hoc și ulterior organizate chiar

[26] Danov 1990, p. 152.
[27] Pippidi, Berciu 1965, p. 186.
[28] Coja 1962, p. 39; Coja, Dupont 1979, p. 134.
[29] Avram 1991; Irimia 1993, p. 159.
[30] Condurachi 1968.
[31] Avram 1996, p. 244; Avram 2006, p. 59–63.
[32] Mitrea 1984, p. 112–114.
[33] Talmațchi 2021, p. 312, nr. 4, p. 314–315.
[34] Aricescu 1975, p. 23; Oberländer-Târnoveanu 1978, p. 147; Mănucu-Adameșteanu 1984, p. 23.
[35] Câteva scurte referințe privind aceste descoperiri vezi la Talmațchi 2017.
[36] Preoteasa *et alii* 2012, p. 202.
[37] Preoteasa *et alii* 2012, p. 202, 218–220.
[38] Preoteasa *et alii* 2012, p. 216–217, 219.
[39] Preoteasa *et alii* 2012, p. 217–218.
[40] Coteț 1973, p. 41–42.

de cei de la Istros. La Sinoe au fost descoperite aproape 200 de semne monetare din categoria celor numite vârfuri de săgeți/frunze de lauri/frunze de măslin/boabe de cereale, aproape dublu față de ceea ce s-a acumulat după 100 de ani de cercetări arheologice la Istros. Oricum, așezarea de la Sinoe, care nu era o simplă factorie, era dependentă și controlată de cetatea Istros cel puțin din secolul al V-lea a.Chr.[41], fiind doar aproximativ 6 km în linie dreaptă între cele două puncte. După cum am menționat anterior, și la Vadu este posibil să se fi aflat, tot sub influența și controlul centrului de la Istros, un punct de andocare al corăbiilor venite pe mare, fiind la aproximativ 11 km în linie dreaptă de colonia milesiană.

Un ansamblu de anvergură, sub forma unui mare complex de construcții, pentru perioada secolului al V-lea a.Chr., a fost descoperit pe malul lacului Sinoe în așezarea de la punctul „Zmeica". Sunt construcții realizate cu piatră legată cu pământ, complexe importante cu platforme de susținere, cu niveluri pregătite ca un pat de pământ amestecat cu cenușă, cioburi, plăci de piatră, mâl cleios sau nisip pentru consolidare, nivelare și izolare în raport cu terenul stâncos natural. Acest complex, la a cărui construcție s-au cheltuit în mod cert multe fonduri și eforturi ale unor constructori pricepuți, chestiuni importante pentru acea perioadă, ar putea să fi servit ca antrepozit pentru păstrarea temporară a produselor locale destinate schimbului și pentru păstrarea produselor venite ca importuri.

ÎN LOC DE CONCLUZII

Totalitatea descoperirilor arheologice și monetare prezentate completează tabloul general privind informațiile cunoscute și mai puțin cunoscute pentru perioada arhaică și debutul celei clasice în zona actualelor localități Sinoe și Vadu. Cele mai importante, din perspectiva articolului de față, privesc practicarea comerțului, turnarea instrumentelor primare de schimb, prezența monedelor propriu-zise și identificarea cauzelor concentrării unor descoperiri aparte pe malul actual al lacului Razelm, respectiv pe malul fostului golf al Mării Negre.

Nu credem că toate corăbiile care veneau din zonele micro-asiatice, care dețineau mărfuri destinate comerțului, ajungeau strict doar în portul de la Istros în secolele VI–V a.Chr. Probabil că existau, în fostul golf natural al Mării Negre, în mai multe puncte aflate de-a lungul coastei, în limita estică a chorei de la Istros, mai multe locuri de acostare și descărcare a unor produse cu destinație comercială. Iar prezența bogată din punct de vedere numeric a semnelor monetare din nord-vestul și vestul Pontului Euxin (spre exemplu de la Istros și Berezan), ca și mai multe categorii de monede, ar putea să fie o dovadă a existenței mediului specific funcționării schimbului bazat pe „bani".

Cele două noi tezaure de semne monetare se adaugă celor cunoscute pe coasta de vest a Pontului Euxin, în teritoriul istro-pontic. Ele întregesc numărul din ce în ce mai mare înregistrat în descoperirile fie fortuite, fie al cercetărilor arheologice, al tezaurelor compuse din semne monetare. Apariția lor în *chora* histriană, cu precădere în secolul al VI-lea a.Chr. și dincolo de acesta, chiar și la sute de km distanță de locul de turnare, este expresia necesității folosirii lor ca etalon în schimburile comerciale greco-autohtone.

BIBLIOGRAFIE

Aricescu 1975 – A. Aricescu, *Tezaurul de semne de schimb premonetare de la Enisala*, SCN 6, 1975, p. 17–24.

Avram 1991 – Al. Avram, *Beziehungen zwischen Griechen und Geten im archaischen Histria*, StCl 37, 1991, p. 19–30.

Avram 1996 – Al. Avram, *Modes de contacts entre grecs et Gètes à Histria à l'époque archaïque*, în: O. Lordkipanidzé, P. Lévéque (eds.), *Sur les Traces des Argonautes, Actes du 6e symposium de Vani (Colchide), 22–29 septembre 1990*, Paris, p. 241–251.

Avram 2006 – Al. Avram, *The Territories of Istros and Kallatis*, în: P. Guldager, V. F. Stolba (eds.), *Surveying the Greek Chora, Black Sea Region in a Comparative Perspective*, Black Sea Studies 4, The Danish National Research Foundation`s Centre for Black Sea Studies, Aarhus, p. 59–80.

Buzoianu 2001 – L. Buzoianu, *Civilizația greacă în zona vest-pontică și impactul ei asupra lumii autohtone (sec. VII–IV a. Chr.),* Constanța, 2001.

Cârlan 1999 – M. Cârlan, *Două monede bătute de tip „cu roata" și două obiecte premonetare inedite găsite în vecinătatea Histriei*, comunicare susținută la Simpozionul Naţional de Numismatică, Bârlad, mai 1999.

Coja 1962 – M. Coja, *Activitatea meșteșugărească la Histria în sec. VI–I î.e.n.*, SCIV 13(1), 1962, p. 19–46.

Coja, Dupont 1979 – M. Coja, P. Dupont, *Histria V. Ateliers céramiques*, Bucureşti-Paris, 1979.

Condurachi 1968 – E. Condurachi, *Problemi della polis e della chora nelle città greche del Ponto Sinistro*, în: *La città e il suo territorio, Atti del settimo Convegno di studi sulla Magna Grecia*, *Taranto, 1967*, Napoli, 1968, p. 143–160.

Condurachi *et alii* 1953 – E. Condurachi, D. Berciu, V. Canarache, Gh. Cantacuzino, M. Daie, S. Dumitriu, G. Florescu, N. Hamparțumian, D. Teodorescu, S. Morintz, D. M. Pippidi, D. Popescu, V. Popescu, C. Preda, L. Sahaghian, I. Stoian, El. Stoianovici, R. Vincez, Fl. Alexandrescu, M. Coja, E. Cisek, V. Eftimie, R. Florescu, E. Ionescu, G. Lehrer, N. Krauss, V. Niculescu, *Șantierul Histria*, SCIV 4(1–2), 1953, p. 90–152.

Coteț 1973 – P. Coteţ, *Evoluția litoralului românesc în timpul holocenului*, Peuce 3, 1973, p. 35–47.

Danov 1990 – C. M. Danov, *Characteristics of Greek colonization in Thrace*, în: J. P. Descoeud (ed.), *Proceedings of the first Australian Congress of classical Archaeology held in honour of Emeritus Professor A. D. Trendall*, *Sydney 9–14 July, 1985*, Canberra-Oxford, 1990, p. 151–155.

Irimia 1993 – M. Irimia, *Geţii din Dobrogea în a doua jumătate a mileniului I a.Chr. şi legăturile lor cu alte populaţii*, în: S. Lascu, C. Vitanos (eds.), *Colegiul Pedagogic „Constantin Brătescu". Valori ale civilizaţiei româneşti în Dobrogea, volum dedicat Centenarului Şcolii Normale „Constantin Brătescu"*

[41] Stoian 1957, p. 198.

din Constanța și aniversării a 115 ani de la reintegrarea Dobrogei la Statul Român, Asociația Cultural-Istorică Dobrogeană „România de la Mare", Constanța, 1993, p. 156–176.

Mănucu-Adameșteanu 1984 – M. Mănucu-Adameșteanu, *Tezaurul de semne premonetare în formă de vârf de săgeată de la Vișina (com. Jurilovca, jud. Tulcea)*, SCN 8, 1984, p. 17–24.

Mitrea 1961 – B. Mitrea, *Sur les monnaies des cités pontiques découvertes sur le territoire des populations locales*, StCl 3, 1961, p. 83–88.

Mitrea 1984 – B. Mitrea, *Etape cronologice în relațiile Histriei cu geto-dacii pe baza monedelor*, Th-D 5(1–2), 1984, p. 111–122.

Oberländer-Târnoveanu 1978 – E. Oberländer-Târnoveanu, *Aspecte ale circulației monedei grecești în Dobrogea de Nord (sec. VI î.e.n. – I e.n.)*, Pontica 11, 1978, p. 59–87.

Pippidi, Berciu 1965 – D. M. Pippidi, D. Berciu, *Din Istoria Dobrogei. Geți și greci la Dunărea de Jos din cele mai vechi timpuri până la cucerirea romană*, vol. 1, București, 1965.

Poenaru Bordea 1996–1998 – Gh. Poenaru Bordea, *Découvertes monétaires en Roumanie 1994–1996 (XXXVIII–XL)*, Dacia NS 40–42, 1996–1998, p. 425–466.

Poenaru Bordea 2004 – Gh. Poenaru Bordea, *La diffusion des monnaies d' Istros, Callatis et Tomi du VIe au Ier siècle av. J.-C dans leurs territoires, zones d'influence et ailleurs*, în: V. Marrazzo, D. Romagnoli, A. Stazio, M. Taliercio (eds.), *Presenza e funzioni della moneta nelle chorai delle colonie greche dall'Iberia al Mar Nero*, *Atti del XII Convegno organizzato dall`Università „Frederico II" e dal centro internazionale di studi numismatici Napoli*, *16–17 giugno 2000, Istituto italiano di numismatica*, Roma, 2004, p. 27–70.

Preda, Nubar 1973 – C. Preda, H. Nubar, *Histria III. Descoperiri monetare 1914–1970*, București, 1973.

Preoteasa *et alii* 2012 – L. Preoteasa, I. Bîrzescu, D. Hanganu, A. Vespremeanu-Stroe, *Schimbări morfologice în regiunea Histria produse înainte, în timpul și după declinul cetății*, SCIVA 63(3–4), 2012, p. 201–223.

Stoian 1957 – I. Stoian, *În legătură cu vechimea teritoriului rural al Histriei*, SCIV 8(1–4), 1957, p. 183–204.

Talmațchi 2001 – G. Talmațchi, *Contribuţii privind circulaţia monetară dobrogeană în secolele VI–I a.Chr.*, AnUCDC 4, 2001, p. 120–145.

Talmațchi 2002 – G. Talmațchi, *Delfinaşi olbieni descoperiţi în Dobrogea,* Analele Dobrogei 7, 2002, p. 20–25.

Talmațchi 2003a – G. Talmațchi, *Olbian dolphins discovered in Dobroudja,* Strabon. Bulletin d' information historique 1(1), 2003, p. 28–32.

Talmațchi 2003b – G. Talmațchi, *Descoperiri premonetare şi monetare în Dobrogea (sec. VI–I a.Chr.),* Pontica 35–36, 2002–2003, p. 357–394.

Talmațchi 2004 – G. Talmațchi, *Despre două posibile tezaure de semne premonetare-vârfuri de săgeţi descoperite în Dobrogea,* Istros 11, 2004, p. 69–81.

Talmațchi 2006 – G. Talmațchi, *Les Monnaies autonomes d' Istros, Callatis et Tomis. Circulation et contexte,* Wetteren, 2006.

Talmațchi 2008 – G. Talmațchi, *Contribuţii la cunoaşterea prezenţei semnelor monetare în Dobrogea*, EphemNap 18, 2008, p. 7–24.

Talmațchi 2010 – G. Talmațchi, *Semne monetare din aria de vest şi nord-vest a Pontului Euxin. De la simbol la comerț (secolele VI–V a.Chr.)*, Cluj-Napoca, 2010.

Talmațchi 2017 – G. Talmațchi, *About the chronology of monetary signs based on the last results of the Dobrudjan archaeological researches*, în: D. Boteva (ed.), *Ex nummis lux. Studies in ancient numismatics in honour of Dimitar Draganov*, Sofia, 2017, p. 49–57.

Talmațchi 2021 – G. Talmațchi, *Finds of monetary signs during the archaeological research of Histria (Constanța/Metaxa sector, 2016 campaign)*, în: L. Mihailescu-Bîrliba, I. Dumitrache (eds.), *Persevera lucere. Studia in memoriam Octaviani Bounegru*, Bis Band 60: Philippika, Marburger altertumskundliche Abhandlungen, Wiesbaden, 2021, p. 309–320.

Talmațchi 2023 – G. Talmațchi, *About possible stages of the significance and role of the monetary signs in the Western Pontic area in the light of recent research (6th century BC)*, în: P. Delev, T. Stoyanov, S. Yanakieva, H. Popov, A. Bozkova, M. Vassileva, S. Tzetkova, M. Damyanov, P. Ilieva, J. Emilov (eds.), *Ancient Thrace: Myth and reality, The Proceedings of the Thirteenth International Congress of Thracology, Kazanlak, September 3–7, 2017*, vol. I, Sofia, 2023, p. 467–474.

Talmațchi, Matei 2005 – G. Talmațchi, I. Matei, *Some pre-currency issues discovered in Dobrudja,* Strabon. Bulletin d' information historique 1(2) juillet-décembre, 2003 (2005), p. 35–38.

Teleagă, Zirra 2003 – E. Teleagă, V. Zirra, *Die Nekropole des 6. –1. Jhs. V.Chr. Von Istria Bent bei Histria. Archäologische Untersuchungen zur Bevölkerung in der westlichen Schwarzmeerregion*, Leidorf, 2003.

Zirra 1985 – V. Zirra, *Date finale cu privire la necropola de epocă greacă de la Istria (jud. Constanța)*, SympThrac 3, Constanța, 1985, p. 56–57.

TRANSPORT AMPHORAS OF "MILESIAN" TYPE: ORIGINALS AND LOCAL IMITATIONS

Eugen NICOLAE
In memoriam

Pierre DUPONT
ArAr Lab, Lyon; e-mail: pierre.dupont15@orange.fr

Keywords: *East-Greek transport amphoras, "Milesian" type, Archaic period, Classical period, determination of origin, lab results*
Abstract: *Judging from lab results, the attribution of origin of the lineage of transport amphoras of "Milesian" type clearly points to the supremacy of Miletus in comparison with Samos and seems not at all restricted to the alternative between Samos and Miletus, several more or less distant secondary imitating centres have also been recorded.*

Cuvinte-cheie: *amfore de transport est-grecești, tip „milesian", epoca arhaică, epoca clasică, determinarea originii, rezultate de laborator*
Rezumat: *Pe baza rezultatelor analizelor de laborator, atribuirea originii liniei evolutive de amfore de transport de tip „milesian" indică în mod clar supremația Miletului în raport cu Samos și nu pare deloc limitată la alternativa dintre cele două centre, fiind identificate mai multe centre secundare de producție, mai mult sau mai puțin îndepărtate, care au reprodus modelul „milesian".*

The database of the Lyon Lab of archaeometry includes some 156 amphorae samples from Miletus, mainly of the Archaic period but covering a much larger chronological range. Among them, seven fragments of transport amphoras are representative of the locally made, standard shape type of the Archaic period (Fig. 1). This is characterized by a high, more or less flaring convex lip, usually supported by one or several ridges overhanging each other around the top of the more or less flaring neck, itself set off from the shoulder, either by a gorge or by a vertical folding. Either oval in section or double-reeded, the handles arch more or less obliquely down to the shoulder. As for the ovoid belly, it rests on a low ring-foot, flaring out and sharply bevelled at the base. Generally micaceous and orange at the core, the beige clay of the exported specimens does not receive either slip or banded decoration. Instead of wine, the lineage of these Milesian containers was mainly intended to carry olive oil, a staple largely produced across the whole of Caria, as well as by the *ἐλαιόφυτος* Samos Island (P.Cair.Zen. I 59015γ). Of course, some morphological variants are also recorded, which have revealed a distinct chemical pattern. It is the case of one of our samples, similar to another find from Salamis-on-Cyprus and seemingly of Propontis manufacture (Daskyleion area?) (Fig. 2).

As early as the very beginning of the Classical period, this lineage of containers of Milesian type adopted much slenderer proportions, as well as a wider variety of mouth profiles, while the former ring-foot was replaced by a more or less bulging, hollowed toe (Fig. 3), possibly connected with an enlargement of the production area across South Ionia.

For that reason, considering the wide distribution of this lineage of Milesian-type containers across the Black Sea area, it occurred to me that it would be necessary to test the homogeneity of the manufacturing of this evolutive lineage of containers, either concentrated in a single centre or shared with other ones.

The situation expressed by the dendrogram of chemical patterns (Pl. I) gathering both standard archaic Milesian jars with ovoid body and high convex lip, and classical spindle-shaped ones (either with high convex lip or rolled rim), points to a rather contrasting partition: whereas most former ones are concentrated within a wide homogenous cluster, gathering both our samples from Miletus itself and those collected from the Pontic settlements, the spindle-shaped varieties conversely appear scattered among several distinct marginal clusters. If several isolated specimens, either with high convex or rolled lip, still appear high up among our Milesian main cluster (Fig. 3), some others fall into a separate cluster ascribable to the Samos Island (Fig. 5), thus confirming the predominantly South Ionian origin of the lineage. As for the latter, scattered among several mini-clusters, their attribution of origin appears at first unclear at the present stage: are they still to be interpreted as nearby South-Ionian products (present-day Akköy area?) with deviant chemical patterns (Fig. 4) or should they be ascribed to other, more distant geographical areas? (Figs. 6–10).

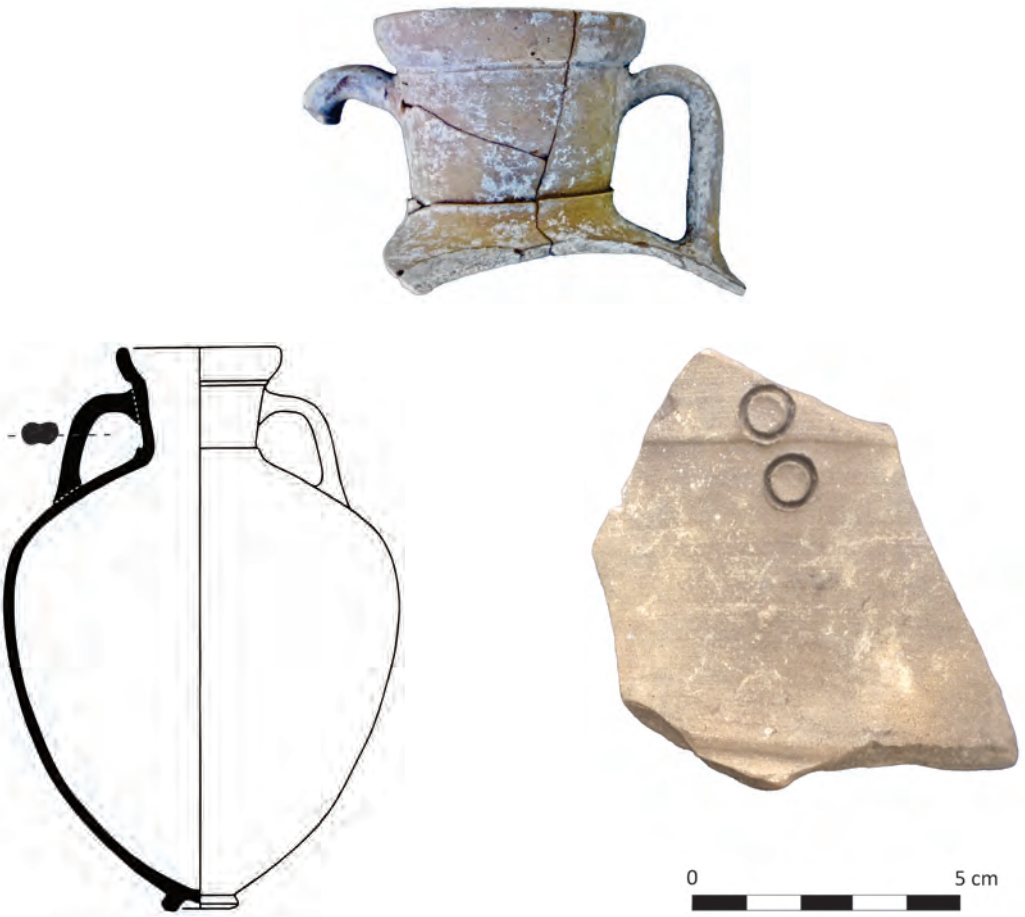

***Figure 1**. Archaic transport amphoras of "Milesian" type: Milesian manufacture.*

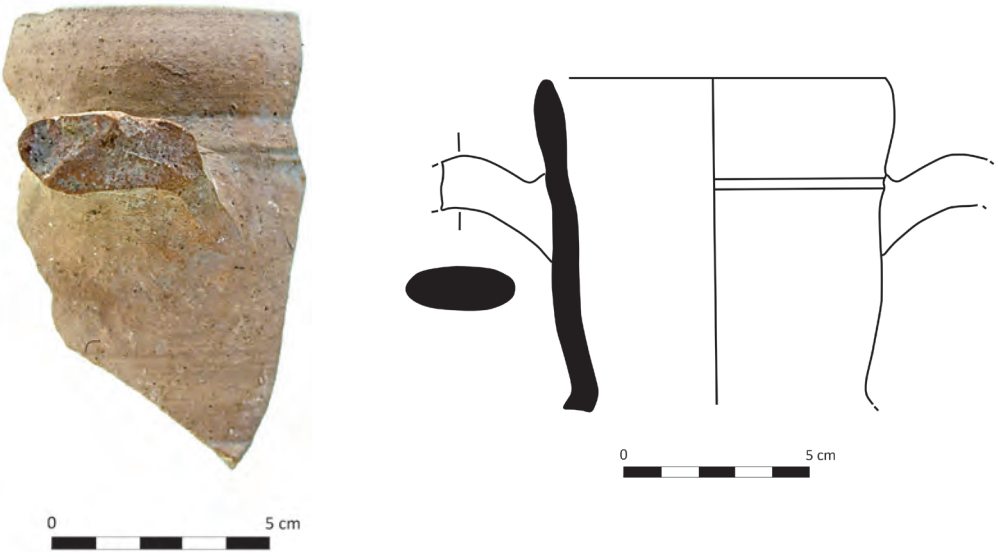

***Figure 2**. Archaic transport amphora of "Milesian" type: Propontis manufacture (Daskyleion area: Cyzicus?).*

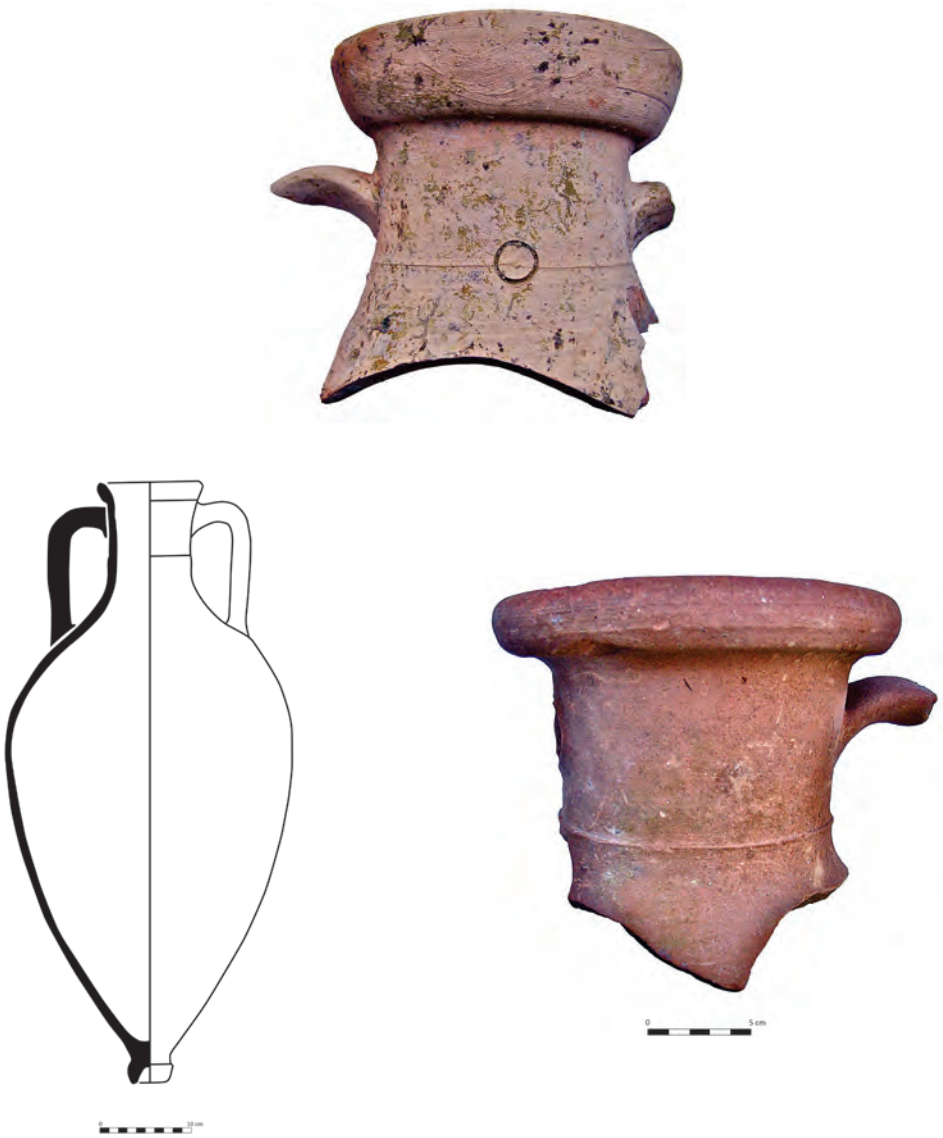

Figure 3. *Classical transport amphoras of "Milesian" type: Milesian manufacture.*

Incidentally, the fact that the Archaic stage of the lineage, surely intended for the transport of Carian olive oil, doesn't seem to have been imitated outside the Miletus territory, except for some isolated specimens of a deviant variant (Fig. 2), confirms the predominant position of Miletus across the South-Ionian hinterland, as well as among the Pontic settlements. Conversely, the occurrence, as soon as the beginning of the Classical period, of the spindle-shaped Classical stage of the lineage, immediately led to the appearance of various imitations, first of all by Samian workshops but also by various additional ones. Whether or not a sign of the declining position of Miletus following the Persian conquest, all these new spindle-shaped specimens were distributed under two rim profiles: either the original one with the high convex lip or a more common one with a rolled rim. The fact that the two variants were represented among the specimens of the Milesian manufacture suggests that they were probably used differentiating between oil and wine content, since the Milesian territory was not notably renowned for wine production. Conversely, outside Miletus, the question still stands.

Of course, our selection of samples, although not fully representative yet of the real situation provides a general idea of the complexity of this lineage of "Milesian" containers, obviously under the *aegis* of Miletus during the Archaic period. But soon after the beginning of the Classical period, the parallel development in both Miletus and Samos of the

Figure 4. *Classical transport amphoras of "Milesian" type: Milesian hinterland manufacture.*

Figure 5. *Classical transport amphoras of "Milesian" type: Samian manufacture.*

spindle-shaped models – of the same capacity (18 choes) – led to confusion, not only between these two South-Ionian lineages, but also through the development of additional imitations from several other centres of manufacture. Even if these additional attributions do not form really valid clusters within our dendrogram, preliminary individual comparisons of their chemical patterns with those of our East-Greek references would rather point, at first to the Miletus hinterland (Fig. 4), then to the fringes of Central Ionia (Ephesus and Colophon-Notion) (Fig. 6) and North-Ionia (Erythrae and Chios) (Figs. 7–8), but mostly, even further north, through the Hellespontus-Propontis straits (Fig. 9) which were both olive- and wine-growing areas, *i.e*. all along the major sea-route leading to the Black Sea, the allegedly "Milesian Lake" *par excellence* (Abydos, Lampsacus, Parion, Cyzicus *et alii*). Obviously, the case of the Troad-Propontis area would surely be the most interesting to investigate further: devoted both to wine (Lampsacus *et alii*) and olive growing (first of all along its southern coast), for which quite a lot of suitable containers were required, the area would have been best

Figure 6. *Classical transport amphora of "Milesian" type: Ephesian manufacture?*

suited for appropriating the Milesian design of transport amphoras. It would surely be instructive to identify the place of manufacture of representative regional finds: first of all, those from the Milesian settlements, but also those brought to light at more anonymous ones, such as those from the Menekşe Çatağı settlement (NW Propontis) bearing the stamp ΣΤΟΛ. Even the western shores of the Black Sea would need more inquiries, first of all the already wine-producing hinterland of the Burgas Gulf, between Apollonia and Mesambria, which may well have adopted transport containers modelled on the one of their respective mother-cities, *viz*. Miletus for Apollonia. Presumably, more imitations are most probably to be expected, as well as originals, both south of Miletus, along the Carian coast, and even westwards along the North-Aegean coast (according to the range of finds from Akanthos, Oisyme, Dikaia and Thasos, as well as from Northern Pieria), unfortunately still scarcely represented as yet by only one of our samples bearing on the neck a cross-mark recalling Garlan's "*à la roue*" stamp, tentatively connected with Akanthos (Fig. 10).

Thus, in the light of these preliminary lab results, the development, alongside the two main South-Ionian initiators of numerous secondary workshops imitating the originals appears confirmed. This hypothesis, first suggested by the former case of the finds from the Tektaş Burnu shipwreck[1], bearing the stamp EPY and attributed to Erythrae, appears supported by the chemical pattern of my own (unstamped) sample CRI 3 from Chersonesus (Fig. 6). Today, an additional related find from the Menekşe Çatağı settlement (NW Propontis) can be added, bearing the stamp ΣΤΟΛ[2], for which one might hesitate between two distinct places of manufacture: either the abbreviated city name of Chalcidian ΣΤΩΛΟΣ (CΤΟΛΙΟΙ in the ATL for 454–434 BC) or that of a local hero of Nicomedia (NE Propontis, *i.e*. closer to the Menekşe Çatağı find), whose name was found only on a local coin from Nicomedia, struck with the inscription CΤΟΛΟC[3].

Obviously, investigations into these assumed more or less remote imitations of a standard model must be expanded in order to obtain more coherent chemical clusters, able to provide more secure geographical attributions. Incidentally, the presence among the finds from Miletus itself, alongside mostly locally made "Milesian" type jars, of some imported specimens of quite similar type but of foreign manufacture – such as those exhibiting a Hellespontic chemical pattern (Fig. 9) – cannot be excluded either.

May these few lines at least highlight the flimsiness of geographical jar names, even when they are based on lab results, which simultaneously involve both major centres of manufacture and disparate more or less distant imitators. In the present case, it appears that, in addition to the prevailing amphorical tandem Miletus-Samos, several other more or less distant plagiarists were also involved, although represented only marginally within our range of samples. For these, the attributions of origin were given on preliminary information only. In each case, specific inquiries would have to be carried out thoroughly on a larger scale. It goes without saying that similar situations are to be expected for most other types of East-Greek transport amphoras too, dated as early as the Archaic period.

---

[1] Carlson 2003, p. 588, figs. 7–8.

[2] Stoyanov 2018, p. 310, fig. 7.1.

[3] Hill 1964, p. 188. See also Wroth 1963, p. 181, nr. 15 (Nicomedia), Pontus pl. XXXIV/5; Zahrnt 1971, p. 244–246. See also *Brit.Mus.Cat.of Greek coins. Pontus*, Bologna, 1963, p. 181, pl. 34 nr. 5.

Figure 7. *Classical transport amphora of "Milesian" type: North-Ionian manufacture (Erythrae?).*

Figure 8. *Classical transport amphora of "Milesian" type: Chian manufacture?*

Figure 9. *Classical transport amphora of "Milesian" type: Hellespontic manufacture?*

Figure 10*. Classical transport amphora of "Milesian" type: North-Aegean manufacture?*

REFERENCES

Carlson 2003 – D. N. Carlson, *The Classical Shipwreck at Tektaş Burnu*, Turkey, AJA 107, 2003, p. 581–600.

Hill 1964 – G. F. Hill, *Ancient Greek and Roman Coins*. A Handbook, Chicago 1964.

Stoyanov 2018 – R. V. Stoyanov, *Transport amphorae from the destruction layer at the Menekşe Çatağı settlement in the Propontis*, in: R. G. Gürtekin Demir, H. Cevizoğlu, Y. Polat, G. Polat (eds.), *Archaic and Classical Western Anatolia. New Perspectives in Ceramic Studies*, Colloquia Antiqua 19, Leuven, 2018, p. 303–314.

Wroth 1963 – W. Wroth, *Catalogue of Greek Coins. Pontus, Paphlagonia, Bithynia and the Kingdom of Bosporus*, Bologna, 1963.

Zahrnt 1971 – M. Zahrnt, *Olynth und die Chalkidier*, München, 1971.

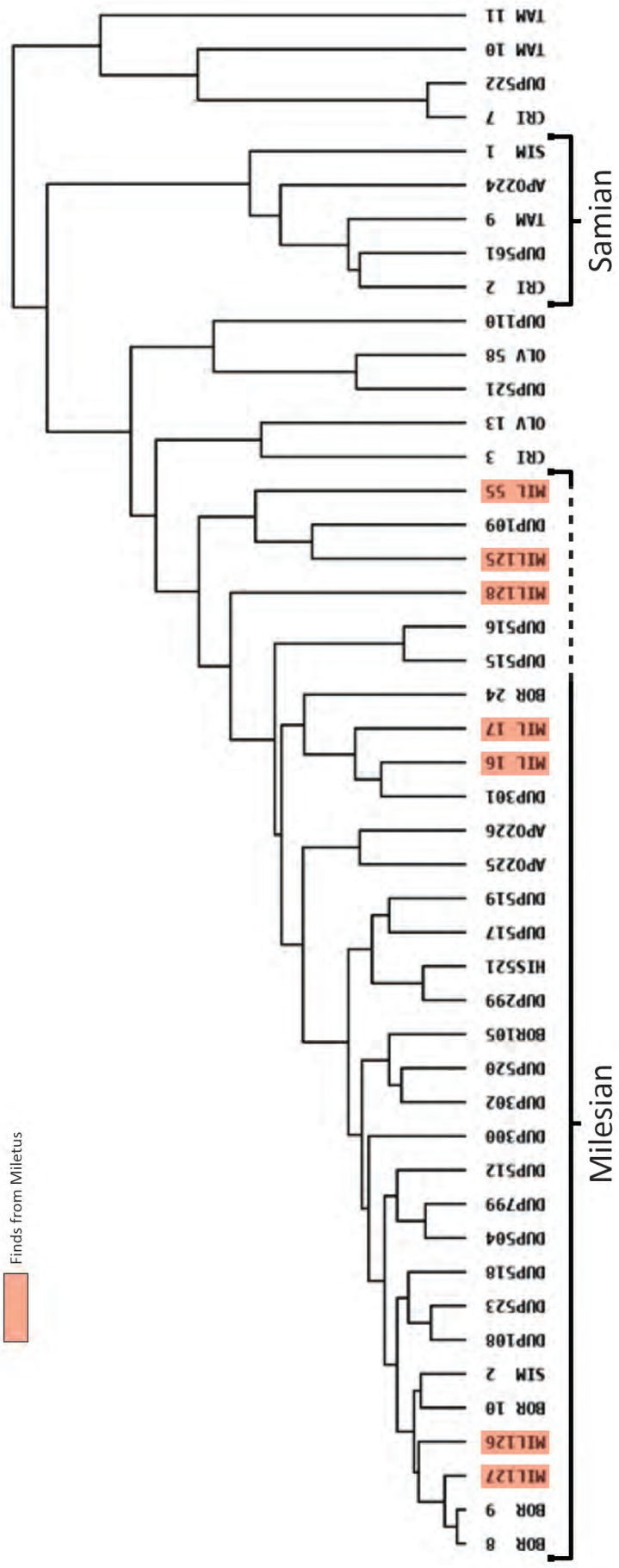

Plate I. *Dendrogram of classification of chemical data of transport amphoras of "Milesian" type.*
-Acronyms of dendrogram samples: APO (Apollonia Pontica); BOR (Berezan); CRI (Tauric Chersonesus); DUP+HIS (Istros); MIL (Miletus); OLV (Olbia); SIM (Simagre/Colchis); TAM (Phanagoria)

MONEDE DIN PERIOADA ROMANĂ IMPERIALĂ DESCOPERITE ÎN ZONA ORHEIULUI (REPUBLICA MOLDOVA)

Theodor ISVORANU
Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", București; e-mail: theodor.isvoranu@gmail.com

Keywords: *Orhei, Republic of Moldova, Prut, Dniester,* denarii*,* siliquae*,* nummi*, Roman coins, provincial coins, Sântana de Mureș-Chernyakhov*
Abstract: *The author presents 63 coins from the Roman Imperial period, discovered in the vicinity of the city of Orhei, located in the central-eastern part of the Republic of Moldova. They appear to originate from several distinct findspots in the mentioned area, which were later mixed into a single batch that entered the collection of the Vasile Pârvan Institute of Archaeology long ago, without details regarding the conditions of their recovery. The only preserved information is that the coins were found near the localities of Mitoc and Isacova, a few km west of Orhei. Numerous coin finds have been made in the area of Orhei, most of them within settlements or necropolises belonging to the Sântana de Mureș-Chernyakhov group. The study of this batch made it possible to distinguish several distinct groups of coins, most of them in hoarded form. Some of the coins from the 2nd–3rd centuries underwent XRF analysis. Of the total, 48 of the coins are dated to the Principate period (38* denarii*, five* antoninianii*, one* sestertius*, one* as*, two provincial coins, and one unspecified coin), while 15 coins are dated to the Late Roman period (four* siliquae *and 11* nummi*). The first and largest group is a hoard of 31 Roman* denarii*, ranging from Hadrian (125–128) to Septimius Severus and Caracalla (206). This corresponds to a well-documented phase of hoarding in Moldova, associated with the reform of Septimius Severus in 194, which reduced the silver content of* denarii*, as well as with the prohibition on exporting silver coinage outside the Empire. Within the hoard, the Antonine period, especially the reign of Marcus Aurelius, is best represented. Many of the coins have suffered from burning, which in the case of some plated* denarii *caused the silver layer to deteriorate and the bronze "core" to be exposed. The degree of wear on the* denarii *indicates that the hoard was hidden perhaps a few decades after minting of the last coin, sometime during the 3rd century, as has been observed in the case of four other hoards of* denarii *discovered in the Republic of Moldova. In terms of composition, the closest analogy on the Moldovan territory is the hoard from Solonceni (Rezina district). The second group in the presented batch constitutes a heterogeneous mixture of coins (cast imitations after* denarii *from the Antonine period, fragments of subaerate* denarii *from the second half of the 2nd century, a plated* denarius *from the 3rd century,* antoninianii*, a* sestertius*, an* as*, and two provincial coins). Most of them probably represent isolated finds, however, four coins (a* denarius *and an* antoninianus*, both plated, from Macrinus and Gordian III respectively, and two* antoninianii *from the joint reign of Valerian I and Gallienus) could have been added to the* denarii *hoard that ended in 206. In this case, the resulting structure would be similar to that of the well-known craftsman hoard discovered in northern Wallachia at Mălăiești de Jos, Prahova County. The three cast imitations, which faithfully reproduce* denarius *types of Marcus Aurelius Caesar, Faustina II, and Lucius Verus, do not contain silver, the principal alloy elements are copper and tin. In the case of the Lucius Verus type imitation, the XRF analysis detected the presence of notable amounts of zinc and lead, making it plausible that the coin was originally covered with a surface layer whose composition was similar to brass. This group also contains a cast imitation of a 5-*assaria *coin issued in Histria during the Severan period. The third group is a fragment of a hoard, consisting of four* siliquae *issued at Sirmium (three coins) and Constantinople before the weight reduction of 358. The closest analogy is the hoard of* siliquae *from Budăi, discovered about 2.5 km north of Orhei. The last group of coins, a small hoard, perhaps representing the contents of a purse, consists of 11 coins dating from the last phase of the Constantine-Licinius condominium to the end of the reign of Constantius II. A close analogy is a hoard of 43* nummi*, that ends in 357–358, discovered at Lucășeuca, southwest of Orhei.*

Cuvinte-cheie: *Orhei, Republica Moldova, Prut, Nistru,* denarii*,* siliquae*,* nummi*, monede romane, monede provinciale, Sântana de Mureș-Černjahov.*
Rezumat: *Autorul prezintă 63 de monede din perioada Imperiului roman, descoperite în împrejurimile orașului Orhei, situat în partea central-estică a Republicii Moldova. Acestea par a proveni din mai multe puncte de descoperire din zona menționată, fiind amestecate într-un singur lot, care a intrat în colecția Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan" cu mult timp în urmă, fără detalii privind condițiile recuperării lor. S-a păstrat doar informația că monedele ar fi fost găsite în apropierea localităților Mitoc și Isacova, la câțiva km vest de Orhei. În zona menționată s-au făcut numeroase descoperiri monetare, majoritatea în cadrul unor așezări sau necropole aparținând grupului cultural Sântana de Mureș-Černjahov. Studiul acestui lot a delimitat câteva grupuri distincte de monede, cele mai multe în formă tezaurizată. O parte dintre cele din secolele II–III au fost analizate XRF. Din perioada Principatului datează 48 dintre monede (38 denari, cinci antoninieni, un* sestertius*, un as, două monede provinciale și o monedă neprecizată), iar din perioada romană târzie 15 monede (patru* siliquae *și 11* nummi*). Primul și cel mai mare grup reprezintă un tezaur alcătuit din 31 denari romani, de la Hadrian (anii 125–128) la Septimius Severus și Caracalla (anul 206). Acesta corespunde unui nivel de tezaurizare bine documentat în Moldova, în legătură cu reforma lui Septimius Severus din anul 194 privind reducerea conținutului de argint al denarilor, dar și cu interzicerea exportului de monedă de argint din imperiu. În structura sa, cel mai bine documentată este perioada Antoninilor, mai ales domnia lui Marcus Aurelius. Multe monede au suferit acțiunea arderii, la unii denari placați aceasta generând deteriorarea stratului de argint și evidențierea „miezului" din metal comun. Gradul de uzură a denarilor indică ascunderea tezaurului mai târziu poate cu câteva decenii decât anul emiterii ultimei monede, cândva în cursul secolului III, la fel cum s-a constatat în cazul altor patru tezaure de denari descoperite în Republica Moldova. Ca structură, cea mai apropiată analogie de pe teritoriul moldovenesc este tezaurul de la Solonceni (raionul Rezina). Cel de-al doilea grup din lotul prezentat constituie un amestec eterogen de monede (imitații turnate după denari din perioada Antoninilor, fragmente de denari* subaerati *din a doua jumătate a secolului II, un denar placat din secolul III, un sesterț și un as, antoninieni și monede provinciale). Probabil cele mai multe reprezintă descoperiri izolate, dar patru monede (un denar și un antoninian, ambii placați, de la Macrinus și Gordian III respectiv doi antoninieni din perioada domniei comune a lui Valerian I și Gallienus) ar fi putut fi adăugate tezaurului de denari încheiat în anul 206, în acest caz rezultând o structură asemănătoare cunoscutului tezaur de orfevru descoperit în nordul Munteniei la Mălăiești de Jos, jud. Prahova. Cele trei piese imitative turnate, care reproduc fidel emisiuni de denari de la Marcus Aurelius Caesar, Faustina II și Lucius Verus, nu conțin argint, elementele majoritare din aliaj fiind cuprul și staniul. La imitația de tip Lucius Verus analizele XRF au detectat prezența în cantitate*

notabilă a zincului și plumbului, fiind plauzibil ca moneda să fi fost inițial acoperită cu un strat cu o compoziție asemănătoare cu cea a alamei. Acest grup conține și o imitație turnată după o monedă de 5 assaria *emisă la Histria în perioada Severilor. Cel de-al treilea grup este un fragment de tezaur, format din patru* siliquae *emise la Sirmium (3 ex.) și Constantinopol înainte de reducerea ponderală din anul 358. Principala analogie este tezaurul de* siliquae *de la Budăi, găsit la circa 2,5 km nord de Orhei. Ultimul grup de monede, un depozit monetar de mică valoare, poate conținutul unei pungi, este format din 11* nummi *datând din perioada ultimei faze a condominiului Constantin-Licinius până la sfârșitul domniei lui Constantius II. Ca analogie apropiată, un tezaur de 43* nummi*, încheiat în anii 357–358, provine de la Lucășeuca, la sud-vest de Orhei.*

Piesele monetare prezentate mai jos provin din împrejurimile Orheiului, astăzi municipiu al Republicii Moldova și centru raional, situat în partea central-răsăriteană a acesteia[1]. Ele alcătuiesc un lot de 63 de exemplare, reprezentând emisiuni din argint și din metal comun, încadrate cronologic unui interval vast, cuprins între prima jumătate a secolului II și mijlocul secolului IV, după cum urmează: epoca Principatului este reprezentată de 48 de monede (38 denari, cinci antoninieni, un *sestertius*, un as, două monede provinciale și o piesă neprecizată), iar perioada romană târzie, de patru *siliquae* și 11 *nummi*. Identificarea unor monede subaerate și a unor imitații turnate în cadrul lotului a determinat analize XRF selective asupra conținutului aliajului monetizat[2].

Zona Orheiului este cunoscută pentru numeroase descoperiri monetare, atât din perioada secolelor I–III, cât și din cea romană târzie, cele mai multe provenind din așezări și necropole atribuite grupului cultural Sântana de Mureș-Černjahov sau din preajma acestora. În apropierea orașului Orhei (Pl. I) au fost identificate astfel de așezări la nord și vest, la Budăi[3], Isacova[4], Lucășeuca[5] și Selișteț[6], iar o necropolă cu inventar sarmatic a fost identificată în satul Cișmea (la 4 km nord-vest de Mitoc)[7]. Siturile de la Budăi și Lucășeuca au furnizat cele mai spectaculoase descoperiri, respectiv un tezaur de *siliquae*[8] și unul de monede din bronz[9], ambele având ca *terminus post quem* anul 358. Descoperiri monetare importante se concentrează și în două situri mai îndepărtate din raionul Orhei, dispuse diametral opus față de centrul urban de reședință, respectiv necropola Černjahov de la Brăviceni[10], situată la nord-vest de Orhei și așezările de la Trebujeni[11], din cadrul complexului arheologic de la Orheiul Vechi, pe cursul inferior al Răutului.

La o privire de ansamblu pare că lotul nostru ar include mai multe grupuri de piese monetare, provenind din puncte diferite în cadrul zonei menționate. Structura sa permite totuși conturarea ipotetică a unor prezumtive tezaure sau fragmente de tezaur, pe criteriul omogenității, atât cronologice, cât și de asociere a pieselor de același metal, dar și pe baza analogiilor. Aceasta admițând eventualitatea ca respectivele grupuri să fi pătruns în zona centrală a Moldovei răsăritene în formă pre-constituită de pe teritoriul roman, ținând cont totodată că moneda romană ajunsă în *Barbaricum* a avut o varietate de utilizări, ca atare și criteriile de asociere a pieselor diferă în multe cazuri de cele pentru Imperiu.

Cea mai numeroasă și interesantă categorie monetară este, fără îndoială, cea a emisiunilor din argint romane timpurii, care totalizează 32 de denari și trei antoninieni, în succesiune cronologică de la Hadrian la Valerian I. În cadrul acesteia, cea mai mare parte a denarilor se constituie într-un grup compact reprezentând în proporție de circa 93,5 % perioada împăraților Antonini și care se încheie cu două exemplare de la începutul dinastiei Severilor (Grup I, nr. 1–31)[12]. După toate indiciile, este vorba de un tezaur monetar, posibil fragmentar, însă cu structură specifică zonei de la est de Carpați la sfârșitului secolului II[13], cel mai probabil constituit pe teritoriu roman și exportat la un moment dat în *Barbaricum*. Cel mai

[1] Monedele ne-au fost încredințate spre studiu de către regretatul Eugen Nicolae, îndrumătorul nostru în cercetarea numismatică vreme de un sfert de veac, căruia îi datorăm atât facilitarea accesului la bibliografia științifică privind Moldova dintre Prut și Nistru, respectiv spațiul fostei Uniuni Sovietice în general, cât și sfaturile pentru interpretarea unui lot monetar cu asocieri aparent neobișnuite, precum cel în discuție. Dintr-un lot de 72 de monede intrate în colecția actualului Institut de Arheologie „Vasile Pârvan", probabil în perioada interbelică, ca provenind din zona localităților Mitoc și Isacova, aflate în vecinătatea de vest a orașului Orhei, recent a fost publicat un mic depozit de emisiuni provinciale (nouă monede), a cărui componență îl individualiza clar între celelalte; Isvoranu 2022. Celelalte 63 de exemplare, unele constituind grupuri cronologice cu delimitare structurală mai puțin evidentă, sunt prezentate în cele ce urmează.

[2] Analizele au fost realizate la Institutul Național de Cercetare-Dezvoltare pentru Fizică și Inginerie Nucleară „Horia Hulubei", de către regretatul Bogdan Constantinescu; unele observații bazate pe aceste investigații au fost prezentate în cadrul unei sesiuni științifice; Isvoranu 2011.

[3] Nudel'man 1976, p. 52, nr. 8.

[4] Rikman 1975, p. 122, nr. 492; Hîncu 2003, p. 297–298, nr. 58.

[5] Rikman 1975, p. 102–103, nr. 420–421; Nudel'man 1976, p. 53, nr. 9; Hîncu 2003, p. 302, nr. 69.

[6] Nudel'man 1976, p. 65, nr. 53.

[7] Rikman 1975, p. 18, nr. 10.

[8] Isvoranu 2024, cu bibliografia.

[9] Nudel'man 1976, p. 53–54, nr. 9; Nudel'man 1985, p. 151, nr. 54/1 și 56; p. 152, nr. 57/14 și 58/2; Butnariu 1988, p. 190, nr. 64; Popa, Ciobanu 2003, p. 60, b.

[10] Popa, Ciobanu 2003, p. 58.

[11] Rikman 1975, p. 103–105, nr. 423–430; Nudel'man 1976, p. 63–64, nr. 38–50; Popa, Ciobanu 2003, p. 62–63; Isvoranu 2005.

[12] Hadrian 2, Antoninus Pius 8, casa lui Marcus Aurelius 15, Commodus 4, Septimius Severus 2.

[13] Acesta s-ar înscrie unui nivel de tezaurizare bine documentat în Moldova, atât la est cât și la vest de Prut. O statistică recentă consemna pentru partea apuseană peste 20 de tezaure de denari încheiate la Commodus și alte 17 cu *terminus post quem* la începutul sau în prima parte a domniei lui Septimius Severus; Depeyrot, Moisil 2008, p. 149–193 (Commodus); p. 199–283 (Septimius Severus); nu sunt cunoscute încă loturi cu cele mai vechi monede de la Hadrian, succesiunea denarilor tezaurizați pornind în cele mai multe cazuri din perioada Nero–Vespasian. Cu deosebire în provinciile

Planșa I. *Harta zonei municipiului Orhei și a localităților învecinate.*

Plate I. *Map of the area of the Orhei city and of the neighbouring localities.*

(https://ro.wikipedia.org/wiki/Raionul_Orhei#/media/Fi%C8%99ier:Raionul_Orhei_Localit%C4%83%C8%9Bi.png).

bine reprezentate sunt domniile lui Antoninus Pius și Marcus Aurelius, ale căror monede constituie peste 65% din totalul de 31. Acest interval este și cel mai omogen documentat, denarii succedându-se cronologic, fără lacune semnificative, sau chiar anual în perioadele 147–153 sau 158–166. Emisiunile sunt comune și aparțin monetăriei de la Roma. De specificat că intervalul 169–170 este reprezentat de trei denari (nr. 19–21), aparținând a două emisiuni din al treilea consulat al lui Marcus Aurelius, de tip Fortuna și Saluti Aug (2). Acest din urmă tip apare și la un denar hibrid, cuplat cu un avers mai târziu, cu efigia Divei Faustina, datat în anul 176 (nr. 25). Ca aspect fizic, monedele au un anumit grad de uzură și nu sunt în cea mai bună stare de conservare. Cea mai veche din lot, un denar de la Hadrian, a fost însă tăiată intenționat, păstrându-se circa o treime din flan (Pl. VI/a)[14]. Tezaurul conține șase denari placați (*fourrés*) (nr. 3, 14, 15, 23, 25, 30). Mai multe monede au suferit acțiunea focului (majoritatea poartă urme, iar cel puțin trei sunt mai sever afectate), unele piese *fourrées* având flanul diminuat în urma arderii (nr. 3, 30)[15], altele – placajul de argint distrus sau doar deteriorat, în câteva cazuri ieșind la iveală „miezul" de metal comun (nr. 3, 23, 25; Pl. V/a–c). Cea mai târzie monedă, cu efigia lui Caracalla (nr. 31), datează din primii ani ai secolului III și totodată ai domniei acestuia în asociere cu Septimius Severus. Ca analogii de structură, dintre tezaurele de denari imperiali descoperite între Prut și Nistru[16] cele de la Rotunda și Solonceni debutează cu monede de la Traian, iar ultimul se aseamănă cel mai mult cu cel orheian, întrucât se finalizează cu o monedă bătută pentru Caracalla Caesar în intervalul 196–198[17]. În rândul celor cu *terminus* la Septimius Severus, descoperite în Moldova apuseană, patru tezaure se încheie cu denari post 196[18].

Restul monedelor ce reprezintă secolele II–III în cadrul lotului din zona Orheiului se constituie într-un grup eterogen de 16 exemplare (Grup II, nr. 32–48), care alătură, în ordine cronologică, imitații după denari din perioada Antoninilor, fragmente de denari *fourrés* din a doua jumătate a secolului II, un denar *fourré* din secolul III, emisiuni „senatoriale" din metal comun, antoninieni și monede provinciale. Foarte interesante sunt imitațiile turnate, fără argint în compoziție (Pl. V/d–f), care reproduc emisiuni pentru Marcus Aurelius Caesar (nr. 32), Faustina II (nr. 35) și Lucius Verus (nr. 34), realizate din două variante de aliaj, ceea ce ar indica surse diferite de producție: în cazul primelor două, bazat pe cupru (peste 70%) și staniu (circa 25%), un mic adaos de plumb și urme de fier și zinc; comparativ cu acestea, cea de-a treia piesă conține mai puțin cupru, cantitatea de staniu crește, iar zincul depășește procentual plumbul, formulă ce se apropie de structura alamei (*orichalcum*), aspect ce pare a fi confirmat de resturile de metal auriu de pe flan, mai vizibile pe revers[19]. Un studiu dedicat imitațiilor din *Barbaricum* afirma necontemporaneitatea dintre denarii reproduși prin turnare și prototipurile lor; așadar, în cazul celor din perioada Antoninilor, care au constituit vârful exportului de argint *extra fines Imperii*, răspândirea imitațiilor turnate s-ar fi produs mai târziu, în secolul III[20], tocmai în consecința scăderii drastice a acestui export după 194. Pentru epoca antonină mai sunt de menționat un denar subaerat de la Marcus Aurelius rău conservat, cu vagi urme de placare (nr. 36), aparținând aceluiași tip Saluti Aug documentat și în tezaur prin două exemplare, precum și un fragment de denar de la Commodus, ce pare a fi fost doar argintat (nr. 37). Nominalurile teoretic de argint mai sunt documentate de un denar de la Macrinus (nr. 39) și de un antoninian de la Gordian III (nr. 41), ambele *fourrées*[21], respectiv doi antoninieni – emisiuni de campanie cu conținut redus de argint – bătuți la Samosata (pe Eufratul superior), în timpul condominiului Valerian I–Gallienus (nr. 42–43) și alți doi, din billon argintat, de la Claudius II, bătuți la Antiochia (nr. 44–45). Este plauzibil ca monedele de la Samosata, cu datare foarte apropiată și aspect identic, să fi ajuns în zonă concomitent, cândva în contextul incursiunilor populațiilor nordice în imperiu după jumătatea secolului III; același lucru se

---

marginale ale imperiului sau în zone *extra fines* apropiate de graniță, „valul" de loturi tezaurizate compuse din denari anteriori sfârșitului secolului II ar fi fost o consecință a reformei lui Severus din 194, prin care era redus conținutul de argint al denarilor, însă în zona barbară ar fi prevalat, cel mai probabil, edictul de interzicere a exportului de argint din imperiu, fundamentat de penuria de argint monetar într-o perioadă de instabilitate politică, ce provocase o creștere a valorii denarului pe piață; Bursche 1993; Bursche 1996, p. 123–125. Din Republica Moldova cunoaștem date despre patru asemenea tezaure, descoperite la Larga (r. Briceni), Rotunda (r. Edineț), Solonceni (r. Rezina) și Varnița (r. Bender, Transnistria); Nudel'man 1976, p. 56, nr. 18; Nudel'man 1985, p. 162, nr. 4; Popa, Ciobanu 2003, p. 54–55, 67 f; Boldureanu 2008, p. 356, nr. 4; Vîlcu 2014; Dima 2015, p. 42–43; Dima 2023, cu bibliografia la p. 62.

[14] Pare plauzibil ca lotul nostru să fi conținut și denari mai timpurii, anteriori domniei lui Hadrian, extrași poate, după pătrunderea în arealul de destinație, în vederea unei utilizări nemonetare, eventual ca materie primă pentru orfevrerie, după cum sugerează tratamentul aplicat celei mai vechi piese din tezaur. A se vedea și structura tezaurului de la Solonceni, unde între cea mai veche monedă și următoarea există un *hiatus* semnificativ; Dima 2023, p. 61–62.

[15] Analizele XRF au relevat diferențe sensibile de compoziție pe avers față de revers, în funcție de intensitatea arderii și de gradul de expunere al nucleului de metal comun, în care elementul dominant este cuprul.

[16] Mai sus, nota 13.

[17] Dima 2023, p. 61, 73.

[18] Depeyrot, Moisil 2008, p. 212–213, nr. 144 (Iași); p. 246–250, nr. 151 (Mastacăn, jud. Neamț); p. 250–258, nr. 152 (Mircești, jud. Iași); p. 283, nr. 160 (*passim*, jud. Vaslui).

[19] Compoziția, dar și gradul de conservare, sugerează că primele două piese imitative ar fi fost acoperite cu o pojghiță de metal argintiu, iar cea de-a treia – de un strat de metal galben.

[20] Peter 2008, p. 390–391.

[21] Ambele monede au flanul rupt, în secțiune putând fi observat „miezul" din metal comun; de la denarul cu efigia lui Macrinus pare a se fi rupt cu intenție o porțiune din margine, probabil cu un clește (Pl. VI/b–c).

poate spune și despre cele de la Antiochia, care vădesc același grad de conservare[22]. Tot în rândul emisiunilor imperiale, două monede de bronz de flan mare emise la Roma (nr. 33, 40), având un decalaj cronologic considerabil între ele, se constituie ca rarități pentru Moldova de la est de Prut, cu deosebire sesterțul de la Severus Alexander. Monedele provinciale (nr. 47–48), cu analogii mai frecvente în sudul spațiului pruto-nistrean, au pătruns aici, probabil, împreună cu alte loturi de monede, plauzibil pe rutele de-a lungul văilor Nistrului și Răutului. Monetăria din Tyras a bătut în timpul lui Caracalla (anii 212–217) cu deosebire monede de 4 *assaria*, precum exemplarul din lotul nostru, ce are ca analogie un exemplar de același nominal descoperit la Orheiul Vechi[23]. După ce atelierele monetare de la Tyras și Olbia au fost închise în timpul lui Severus Alexander, zona nord-vestică a fost aprovizionată cu monede provinciale mai sudice, acceptate în diferite tranzacții în condițiile penuriei de numerar, între care emisiunile histriene și de tip histrian. Moneda de flan mare turnată reproduce un *pentassarion* de la Istros de tip Marele zeu călare, din intervalul Elagabal–Severus Alexander, fiind realizată cel mai probabil sub domnia lui Gordian III[24].

Cel puțin în cazul a trei dintre tezaurele de nivel cronologic Commodus–Septimius Severus descoperite în Moldova pruto-nistreană (Solonceni, Larga și Varnița), uzura accentuată a monedelor, prezentă și la denarii cei mai recenți, ar putea indica ascunderea lor sensibil mai târziu decât indică ultima monedă, în cursul secolului III[25]. Credem că acestei categorii i se poate adăuga și tezaurul provenind din zona Orheiului. În acest caz, păstrând rezerva cuvenită, nu putem exclude eventualitatea ca lotului inițial de denari să i se fi adăugat și alte monede după pătrunderea sa la nord de *limes*. Pe criteriul asocierii pieselor monetare de calitate și valoare asemănătoare, dintre emisiunile din secolele II–III din lotul orheian ar mai fi putut face parte din tezaurul extins denarul de la Macrinus și primii trei antoninieni, de la Gordian III respectiv Valerian I și Gallienus, care s-ar adăuga lotului încheiat în 206. Principala analogie, enunțată și pentru tezaurul de la Solonceni în cadrul comentariului la publicarea sa recentă[26], ar fi tezaurul de la Mălăiești de Jos, jud. Prahova, integral recuperat, cu o structură care asociază, de asemenea, unui nucleu majoritar din epoca antonină, încheiat cu un denar de la începutul domniei lui Septimius Severus, câțiva denari și antoninieni din secolul III, cei mai recenți fiind doi antoninieni de la Valerian I din anul 257[27]. Deși calitatea monedelor este diferită, structura acumulării de monede de la Mălăiești de Jos ne-a indicat plauzibilitatea unei alcătuiri asemănătoare și în cazul tezaurului orheian.

Cel de-al treilea grup de monede (nr. 49–52), ce constituie un mic tezaur, este reprezentat de patru argentei (*siliquae* „grele") de tip *vota tricennalia* emiși sub Constantius II înainte de reforma din 358, când acest nominal a fost redus în dimensiuni. Nu întâmplător tezaurele de *siliquae* de la nord de Dunăre conțin arareori moneda post reformă, fiind alcătuite în cvasitotalitate din monede grele, evident preferate pentru tezaurizare și în care, de altfel, a fost solicitată stipendierea aliaților goți ai împăraților dinastiei constantiniene. Pentru Republica Moldova, zona Orheiului este cea mai bine documentată prin descoperirea integrală a tezaurului de la Budăi, de 128 de piese, cele mai multe provenind de la Constantinopol și Sirmium, precum și piesele aici prezentate. Acestea nu par a purta vreo urmă de arsură, vădind un alt context de descoperire față de grupurile anterioare. Cu accepția general valabilă că fiecare tezaur mic ar fi putut fi o sumă redistribuită dintr-un lot mai mare, astfel stau lucrurile și cu cele patru *siliquae*, care provin eventual tot dintr-o așezare Sântana de Mureș-Černjahov din jurul Orheiului și formează, probabil, un „tezaur de pungă". Cea mai mare parte a *siliquae*-lor descoperite între Prut și Nistru sunt de acest tip, cele tezaurizate constituind la origine părți din unul sau mai multe loturi mari ce au intrat în zonă ca *stipendia*, având ca *terminus post quem* anul 358 în cazul tezaurelor de la Chișinău și Budăi (cele mai mari cunoscute din Moldova), cu emisiuni de la Constantius II din atelierele de la Sirmium, Constantinopol și, în mai mică măsură, Antiochia. Alte tezaure, precum cele de la Lărguța și Taraclia, au adăugate loturilor de piese de la Constantius, în procentaj redus, *siliquae* de același etalon din intervalul 364–367, sugerând pătrunderea la nord de Dunăre în contextul războiului civil cu Procopius[28].

Al patrulea grup (nr. 53–63), alcătuit din 11 monede romane târzii din bronz, încadrate cronologic între perioada celui de-al doilea război civil dintre Licinius și Constantin și ultimii ani ai dinastiei constantiniene, constituie un depozit monetar, poate fragmentar, în care sunt reprezentate trei stadii de evoluție ale *nummi*-lor constantinieni, cu scăderea dimensiunilor flanului după 337, respectiv două faze ale emisiunilor reformei lui Constantius II din 348. Cea mai reprezentativă analogie

[22] Dima 2015, p. 44–45.

[23] Isvoranu 2005, p. 67, nr. 12.

[24] Dima 2018, p. 56–58. De la Caimaclia, r. Taraclia, provine o monedă istriană de 4 *assaria* de la Septimius Severus; Boldureanu 2009, p. 347, nr. 2.

[25] Dima 2015, p. 43; Dima 2023, p. 61.

[26] Dima 2023, p. 61–62.

[27] Spânu *et alii* 2018. Exceptând desigur prezența pieselor de orfevrerie care dau o valoare excepțională tezaurului menționat, asocierea celor 69 de denari și cinci antoninieni de la Mălăiești de Jos seamănă mult cu cea a 38 de denari și trei antoninieni din împrejurimile Orheiului, cu *terminus post quem* foarte asemănător, chiar dacă la tezaurul prahovean nucleul e ușor mai timpuriu, iar lotul conține și denari de la Flavii și Traian. Analogia este confirmată și în privința legăturii cu contexte Černjahov, atestată inclusiv de prezența specifică a pieselor perforate în ambele acumulări.

[28] Isvoranu 2015, p. 67–68; Isvoranu 2023. Dergaciova 2021, p. 139–140, menționează șase *siliquae*, aflate în colecții particulare, ca provenind din r. Orhei (Sirmium 2, Constantinopol 2, Cyzic, Nicomedia), cu excepția celei din urmă toate fiind de tip *vota tricennalia*.

de pe teritoriul Republicii Moldova este depozitul monetar de 43 de piese descoperit la Lucăşeuca[29], la mică distanţă de Orhei, ce conţinea *nummi* din intervalul 341 şi 358. În zona centrală a Republicii Moldova descoperirile izolate de *nummi* sunt rare, iar depozitul menţionat este singurul cunoscut, alte atestări fiind în sud, în apropierea Dunării, precum la Vadul lui Isac şi Goteşti, din raioanele Cahul şi Cantemir[30].

CATALOG

(Pl. II–IV)

GRUP 1

TEZAUR DENARI ROMANI IMPERIALI

Hadrian

Av. HADRI[ANVS – AVGVS]TVS; cap laureat, spre dreapta.
Rv. [C]OS – [III]; Hercules aşezat pe armură spre dreapta, ţinând Victorie şi măciuca.
BMC, III, p. 283, nr. 338–339, Roma, anii 125 (sfârşitul) – 128 (începutul).
RIC, II, p. 358, nr. 148, Roma, anii 125 (sfârşitul) – 128 (începutul).
1. Denar ↙ 1,16 g; 16,4×7,4 mm; fragment (circa 1/3 monedă).

Av. [HADRI]ANVS – AV[G COS III P P]; cap spre dreapta.
Rv. FELICITA[S] A – VG; Felicitas cu caduceu (dreapta) dând mâna cu Hadrian (stânga).
BMC, III, p. 319, nr. 614, Roma, anii 134–138.
RIC, II, p. 368, nr. 237, Roma, anii 134–138.
2. Denar ↙ 2,97 g; 17,3×15,8 mm; foarte uzată.

Antoninus Pius

Av. ANTONINVS AVG – PIVS P P TR P XI; cap laureat, spre dreapta.
Rv. [COS] – IIII; Salus spre stânga ţinând patera din care hrăneşte şarpele încolăcit pe altar.
BMC, IV, p. 90, nr. 622–623, Roma, anii 147–148.
RIC, III, p. 46, nr. 167, Roma, anii 147–148.
3. Denar *fourré* ↙ 2,21 g; 17,9×16,5 mm; puternic afectată de ardere, stratul de argint parţial exfoliat.
Compoziţie aliaj: Av. – Ag 95,5%, Au 0,6%, Cu 2,6%, Sn 0,7%, Fe 0,4%;
Rv. – Ag 71,5%, Au 0,4%, Cu 27,4%, Sn 0,5%, Fe 0,4%.

Av. AN[TO]NINVS AVG – PIVS P P TR P XII; cap laureat, spre dreapta.
Rv. C[O – S] – IIII; Felicitas spre stânga ţinând caduceu şi *cornucopiae*.
BMC, IV, p. 96, nr. 666, Roma, anii 148–149.
RIC, III, p. 48, nr. 178, Roma, anii 148–149.
4. Denar ↓ 2,59 g; 18,2 mm; foarte uzată; urme de ardere (?).

Av. [ANTONIN]VS AVG PIVS [P P TR P XV]; cap laureat, spre dreapta.
Rv. [C – OS] – IIII; Vesta spre stânga, ţinând *simpulum* şi *palladium*.
BMC, IV, p. 110–111, nr. 762–764, Roma, anii 151–152, emisiunea 2.
RIC, III, p. 51, nr. 203, Roma, anii 151–152.
5. Denar ↓ 2,04 g; 17,9 mm; foarte uzată; flan afectat de ardere (?).

Av. ANTONINVS AVG – PIVS P P TR P X[V]; cap laureat, spre dreapta.
Rv. COS – IIII; Annona spre stânga, ţinând spice şi *modius* pe o prora.
BMC, IV, p. 111, nr. 766, Roma, anii 151–152, emisiunea 2.

[29] Nudel'man 1976, p. 53–54, nr. 9; Popa, Ciobanu 2003, p. 60.
[30] Isvoranu 2015, p. 69; Isvoranu, Dima 2018.

RIC, III, p. 51, nr. 204, Roma, anii 151–152.

6. Denar ↓ 2,79 g; 18,6 mm; revers foarte uzat.

Av. ANTONINVS AVG – PIVS P P TR P XV – I; cap laureat, spre dreapta.
Rv. COS – IIII; Fortuna spre dreapta ținând cârmă pe glob și *cornucopiae*.
BMC, IV, p. 115, nr. 792, Roma, anii 152–153.
RIC, III, p. 53, nr. 222, Roma, anii 152–153.

7. Denar ↓ 2,91 g; 17,5 mm; uzată.

Av. ANTONINVS AVG PIVS P P TR P XXII; cap laureat, spre dreapta.
Rv. VOT SOL – DEC II; în ex. COS IIII; împăratul spre stânga, ținând patera asupra altarului; în fundal, taurul sacrificat.
Cf. BMC, IV, p. 140–141, nr. 944–945, Roma, anii 158–159, dar AVG – PIVS.
RIC, III, p. 61, nr. 291, Roma, anii 158–159.

8. Denar ↙ 2,88 g; 18,4×16,1 mm; uzată.

Av. ANTONINVS AVG PIVS P P TR P XXIII; cap laureat, spre dreapta.
Rv. FORTVNA – COS IIII; Fortuna spre dreapta ținând cârmă și *cornucopiae*.
BMC, IV, p. 146, nr. 979, Roma, anii 159–160.
RIC, III, p. 62, nr. 300a, Roma, anii 159–160.

9. Denar ↓ 2,88 g; 17,1 mm; uzată.

Av. ANTONINVS – AVG PIVS P P; cap laureat, spre dreapta.
Rv. [COS – IIII]; fulger înaripat situat orizontal deasupra unui tron drapat.
BMC, IV, p. 77–78, nr. 536–539, Roma, anii 145–161.
RIC, III, p. 43, nr. 137, Roma, anii 145–161.

10. Denar ↓ 2,92 g; 17,7 mm; revers foarte uzat; urme de ardere.

Marcus Aurelius și Lucius Verus: Divus Antoninus

Av. DIVVS – ANTONINVS; cap spre dreapta.
Rv. CONSECR[ATI]O; vultur pe glob spre dreapta, cu capul întors.
BMC, IV, p. 393, nr. 47, Roma, anul 161 (?) p.Chr.
RIC, III, p. 247, nr. 434, Roma, fără datare.

11. Denar ↓ 3,05 g; 16,1×14,4 mm; uzată; urme de ardere.

Av. DIVVS ANTONINVS; cap spre dreapta.
Rv. CONSECRATIO; rug funerar etajat, decorat cu ghirlande și statui; în vârf, *quadriga*.
BMC, IV, p. 394, nr. 58, Roma, anul 161 (?) p.Chr.
RIC, III, p. 247, nr. 436, Roma, fără datare.

12. Denar ↘ 2,49 g; 18,1 mm; uzată; urme de ardere (?).

Marcus Aurelius și Lucius Verus
(Marcus Aurelius)

Av. [M ANTONIN]VS AVG – ARMENIA[CVS]; cap laureat, spre dreapta.
Rv. P M TR P XIX – [I]MP III COS I[II]; Roma cu coif așezată spre stânga, ținând *palladium* și suliță scurtă.
BMC, IV, p. 435, nr. 368–369, Roma, emisiunea 2, august–decembrie 165.
RIC, III, p. 224, nr. 138, Roma, august–decembrie 165.

13. Denar ↓ 2,57 g; 17,7×16,5 mm; uzată.

Marcus Aurelius și Lucius Verus
(Lucius Verus)

Av. IMP L VERVS AVG; cap spre dreapta.
Rv. PROV DEOR TR P III COS II; Providentia spre stânga, ținând glob și *cornucopiae*.

BMC, IV, p. 415, nr. 229, Roma, decembrie 162–decembrie 163.
RIC, III, p. 253, nr. 491, Roma, decembrie 162–toamna 163.
14. Denar *fourré* ↑ 2,55 g; 18,3 mm; flan afectat de ardere, pe revers stratul de argint este diminuat.

Av. L VERVS AVG ARM – PARTH MAX; cap laureat, spre dreapta.
Rv. [TR] P VI IMP IIII [COS II]; Pax spre stânga, ținând ramură și *cornucopiae*.
BMC, IV, p. 444, nr. 427, Roma, decembrie 165–decembrie 166.
RIC, III, p. 259, nr. 561, Roma, vara–decembrie 166.
15. Denar *fourré* ↑ 2,53 g; 18,7 mm; flan afectat de ardere, depunere de zgură pe revers.
Compoziție aliaj: Av. – Ag 90%, Au 0,3%, Cu 8,2%, Sn 0,8%, Fe 0,5%, Pb 0,3%;
Rv. – Ag 88,4%, Cu 10,3%, Sn 0,6%, Fe 0,4%, Pb 0,3%.

Marcus Aurelius și Lucius Verus: Lucilla

Av. LVCILLAE AVG ANTONINI AVG F; bustul Lucillei drapat, cu părul prins în coc, spre dreapta.
Rv. VOTA / PVBLI / CA, în cunună de lauri.
BMC, IV, p. 429–430, nr. 329–330, Roma, anii 164–169 (sau mai târziu, 183 ?).
RIC, III, p. 276, nr. 791, Roma, fără datare.
16. Denar ↑ 2,73 g; 19,5×17,2 mm; uzată.

Marcus Aurelius (și Lucius Verus ?): Faustina II

Av. FAVSTINA – AVGVSTA; bustul Faustinei drapat, cu părul prins în coc și legat cu un șirag de perle, spre dreapta.
Rv. HIL – A – RITAS; Hilaritas spre stânga, ținând frunză de palmier și *cornucopiae*.
Cf. BMC, IV, p. 399, nr. 102, Roma, anii 161–176, dar HILA – RITAS.
RIC, III, p. 269, nr. 686, Roma, fără datare.
17. Denar ↑ 3,23 g; 17,5 mm.

Marcus Aurelius: Divus Verus

Av. DIVVS – VERVS; cap spre dreapta.
Rv. CONSECRATIO; vultur spre dreapta, cu capul intors.
BMC, IV, p. 456, nr. 503, Roma, anul 169 p.Chr. (? și mai târziu).
RIC, III, p. 262, nr. 596a, Roma, fără datare.
18. Denar ↓ 2,60 g; 18×16,8 mm; uzată.

Marcus Aurelius

Av. M ANTONINVS AVG – TR P XXIIII; cap laureat, spre dreapta.
Rv. COS – III; Fortuna spre stânga, ținând cârmă și *cornucopiae*.
BMC, IV, p. 458, nr. 513, Roma, decembrie 169–decembrie 170.
RIC, III, p. 230, nr. 215, Roma, decembrie 169–decembrie 170.
19. Denar ↑ 3,05 g; 18,4×17,3 mm; uzată.
20. Denar ↑ 2,45 g; 19,5×17 mm; uzată; urme de ardere.

Av. M ANTONINVS AVG – TR P XXIIII; cap laureat, spre dreapta.
Rv. SALVTI – AVG COS III; Salus spre stânga, ținând sceptru și patera din care hrănește șarpele încolăcit pe altar.
BMC, IV, p. 459, nr. 525, Roma, decembrie 169–decembrie 170.
RIC, III, p. 230, nr. 222, Roma, decembrie 169–decembrie 170.
21. Denar ↑ 2,92 g; 18,9×17,1 mm; uzată; ușoare urme de ardere.

Av. [IMP M] ANTONINVS – AVG TR P XXV; cap laureat, spre dreapta.
Rv. VOTA SVSCE – P DECENN II; în ex. COS III; împăratul spre stânga, ținând patera asupra altarului.
BMC, IV, p. 464, nr. 553, Roma, decembrie 170–decembrie 171, emisiunea 2.

RIC, III, p. 232, nr. 251, Roma, decembrie 170–decembrie 171.

22. Denar ↓ 2,40 g; 18×16,8 mm; uzată.

Av. M ANTONINVS – AVG TR P XXVIII; bust laureat și cuirasat, spre dreapta.
Rv. IMP VI – COS III; Victoria spre dreapta, ținând cunună și trofeu.
BMC, IV, p. 470, nr. 589, Roma, decembrie 173–decembrie 174, emisiunea 1.
RIC, III, p. 235, nr. 288, Roma, decembrie 173–iunie 174.

23. Denar *fourré* ↓ 2,48 g; 18,7×17,3 mm; pe avers, ciobitură prin care se observă „miezul" din metal comun; uzată; urme de ardere și depunere de zgură.

Av. Ca mai sus; bust laureat, drapat și cuirasat, spre dreapta.
Rv. Ca mai sus; trofeu (coif, cuirasă, scuturi); în prim-plan un barbar așezat pe pământ, spre dreapta, încadrat de un scut și două săbii curbe (?).
Cf. BMC, IV, p. 471, nr. 599, Roma, decembrie 173–decembrie 174, emisiunea 1, unde dispunere „în oglindă" a armelor trofeului.
RIC, III, p. 235, nr. 290, Roma, decembrie 173–iunie 174.

24. Denar ↘ 2,75 g; 18,9×16,8 mm; uzată.

Marcus Aurelius: Diva Faustina II
(hibrid)

Av. DIVA FAV –STINA PIA; bustul Faustinei drapat, cu părul prins în coc, spre dreapta.
Rv. SALVTI – AVG COS III; Salus spre stânga, ținând sceptru și patera din care hrănește șarpele încolăcit pe altar.
Cf. BMC, IV, p. 489, nr. 711, Roma, emisiunea 4, anul 176 p.Chr. și mai târziu (av.).
Cf. BMC, IV, p. 459, nr. 526, Roma, decembrie 169–decembrie 170 (rv.).

25. Denar *fourré* ↓ 2,34 g; 17 mm; stratul de argint parțial exfoliat; uzată.

Commodus

Av. M COMMODVS – ANTONINVS AVG; cap laureat, spre dreapta.
Rv. TR P VI – IMP – [IIII] COS III P P; Roma așezată spre stânga, ținând Victorie și suliță; lateral, scut rotund.
BMC, IV, p. 697, nr. 55, Roma, anul 181 p.Chr.
RIC, III, p. 368, nr. 12, Roma, anul 181 p.Chr.

26. Denar ↓ 2,93 g; 18,2×16,9 mm; uzată.

Av. M COMMODVS – ANTON AVG PIVS; cap laureat, spre dreapta.
Rv. TR P – VIII IMP – VI – COS IIII P P; Salus spre stânga, ținând sceptru și patera din care hrănește șarpele încolăcit pe altar.
BMC, IV, p. 708, nr. 113, Roma, anul 183 p.Chr., emisiunea 2.
RIC, III, p. 373, nr. 66, Roma, anul 183 p.Chr., emisiunea 2.

27. Denar ↗ 3,24 g; 17,3 mm; urme de ardere și depunere de zgură.

Av. M COMM ANT P – FEL [AVG BRIT]; cap laureat, spre dreapta.
Rv. FEL AVG P M TR P XI IMP VII COS V P P; Felicitas spre stânga, ținând Victorie și caduceu lung.
BMC, IV, p. 721, nr. 174, Roma, anul 186 p.Chr.
RIC, III, p. 380, nr. 129, Roma, anul 186 p.Chr., emisiunea 1.

28. Denar ↗ 2,56 g; 17,3×15 mm; urme de ardere și depunere de zgură.

Av. M COM[M ANT P F – E]L AVG BRIT P P; cap laureat, spre dreapta.
Rv. [APO]L MONET – P M TR P XV; în câmp, COS – VI; Apollo nud, frontal, sprijinindu-se de o coloană, mâna stângă ridicată pe cap.
BMC, IV, p. 740, nr. 275, Roma, anul 190 p.Chr.
RIC, III, p. 389, nr. 205, Roma, anul 190 p.Chr.

29. Denar ↓ 2,07 g; 17,1 mm; urme de ardere și depunere de zgură; flan subțiat prin ardere ?

Septimius Severus

Av. [L SEPT] SEV PE – [RT AVG IMP ...]; cap laureat, spre dreapta.
Rv. [P M TR P – II – C]OS II P P; Jupiter așezat spre stânga, ținând Victorie și sceptru.
Cf. BMC, V, p. 31, nr. 69, Roma, emisiunea 2 (IMP III), anul 194 p.Chr.

30. Denar *fourré* ↙ 2,15 g; 16,5×15,1 mm; flan diminuat prin ardere.
Compoziție aliaj: Av. – Ag 86,1%, Cu 12,2%, Au 0,6%, Sn 0,1%, Fe 0,4%, Pb 0,1%;
Rv. – Ag 71,7%, Cu 26,3%, Au 0,5%, Sn 0,5%, Fe 0,4%, Pb 0,1%.

Septimius Severus și Caracalla
(Caracalla)

Av. ANTONINVS – PIVS AVG; cap laureat, spre dreapta.
Rv. PONTIF TR P – VIIII COS II; Marte spre stânga, ținând lance și două scuturi rotunde.
BMC, V, p. 254, nr. 498, Roma, anul 206 p.Chr.
RIC, IV.1, p. 225, nr. 83, Roma, anul 206 p.Chr.

31. Denar ↓ 3,39 g; 19×18,1 mm.

GRUP 2

ALTE MONEDE DIN SECOLELE II-III

Monede imperiale

Antoninus Pius: Marcus Aurelius Caesar

Av. AVRELIVS CAES AVG PII F; cap spre dreapta.
Rv. TR POT XIIII – C – O[S II]; Minerva cu suliță și scut, spre dreapta.
Cf. BMC, IV, p. 149, nr. 998–1000, Roma, anii 159–160.
Cf. RIC, III, p. 91, nr. 483, Roma, anii 159–160.

32. Imitație denar ↑ 2,40 g; 18,4 mm; turnată, fără argint în compoziție; pe suprafața flanului, urme de metal alb-argintiu (staniu).
Compoziție aliaj: Cu 72,8%, Sn 25,8%, Pb 0,9%, Fe 0,3%.

Antoninus Pius: Diva Faustina

Av. DI[VA] – FA[VSTI]NA; bustul Faustinei drapat spre dreapta, purtând părul ondulat strâns în coc pe vârful capului și bandă din perle.
Rv. [AVGV] – STA; jos, în câmp, S – C; Vesta spre stânga, ținând *palladium* și sceptru.
BMC, IV, p. 253, nr. 1582, Roma, anul 141 p.Chr. (și mai târziu ?), emis. 3.
RIC, III, p. 167, nr. 1177 (a), Roma, anul 141 p.Chr.

33. As ↖ 9,53 g; 25,1 mm; avers parțial corodat.

Marcus Aurelius și Lucius Verus
(Lucius Verus)

Av. L VERVS AVG – ARMENIACVS; bust laureat și cuirasat, spre dreapta.
Rv. TR P IIII – IMP II COS II; Marte spre dreapta, ținând lance și scut.
Cf. BMC, IV, p. 424, nr. 289, Roma, decembrie 163–decembrie 164, emisiunea 2.
Cf. RIC, III, p. 255, nr. 514, Roma, decembrie 163–toamna 164.

34. Imitație denar ↓ 3,31 g; 18,3×16,1 mm; turnată, fără argint în compoziție.
Compoziție aliaj: Cu 55%, Sn 34,7%, Zn 5,4%, Pb 4,4%, Fe 0,4%.

Marcus Aurelius (și Lucius Verus ?): Faustina II

Av. FAVSTINA – AVGVSTA; ca la nr. 17.
Rv. Legenda ilizibilă; Zeitate feminină așezată spre stânga, ținând pateră (și sceptru ?).
Cf. BMC, IV, p. 400, nr. 112–115 (Junona) sau p. 404, nr. 150 (Salus), Roma, anii 161–176.

35. Imitație denar ↙ 1,72 g; 18 mm; turnată, fără argint în compoziție; rv. foarte slab imprimat; fragment; perforată.
Compoziție aliaj: Cu 76,5%, Sn 23%, Pb 2,6%, Fe 0,3%, Zn 0,2%.

Marcus Aurelius

Av. M AN[TONINVSAVG] – TR P XXIIII; ca la nr. 21.
Rv. SA[LVTI] – AVG COS III; ca la nr. 21.
BMC, IV, p. 459, nr. 525, Roma, decembrie 169–decembrie 170.
RIC, III, p. 230, nr. 222, Roma, decembrie 169–decembrie 170.

36. Denar *fourré* ↑ 2,05 g; 18,1×16 mm; „miez“ din metal comun cu urme de placare.

Commodus

Av. [M COMM]ODVS AN – [TON ...]; cap (bust ?) laureat, spre dreapta.
Rv. TR P [...];Roma așezată spre stânga, ținând [Victorie și suliță]; lateral, scut rotund cu decor în formă de stea.
Cf. BMC, IV, p. 698, nr. 56 (TR P VI IMP IIII COS III), Roma, anul 181 p.Chr., sau p. 706, nr. 105 (TR P VIII IMP VI COS IIII), Roma, anul 183 p.Chr.

37. Denar *fourré* ↙ 0,84 g; fragment (circa 1/3 monedă).
Compoziție aliaj: Ag 1%, Cu 64%, Sn 32,9%, Pb 1,8%, Fe 0,3%, Zn 0,1%.

Neprecizat, perioada Marcus Aurelius-Commodus

Av. Legendă ilizibilă; cap (bust ?) laureat, spre dreapta.
Rv. Legendă ilizibilă; zeitate feminină spre stânga, ținând patera (?) deasupra unui altar (?).

38. Denar *fourré* ↓ 1,13 g; 17,1 mm; fragment; „miez“ de bronz cu urme slabe de argintare.

Macrinus

Av. [IMP C] M OPEL SE[V MACRI]NVS AVG; bust laureat și drapat, spre dreapta.
Rv. P M TR P II COS [P P]; Annona spre stânga, ținând spice deasupra unui coș și *cornucopiae*.
BMC, V, p. 501, nr. 42, Antiochia, anul 218 p.Chr. (?).
RIC, IV.2, p. 7, nr. 26, monetărie neprecizată, decembrie 217.

39. Denar *fourré* ↗ 2,11 g; 20×16,8 mm; flanul îndoit spre margine prin acțiunea mecanică de rupere (cu cleștele ?) a unei mici porțiuni.
Compoziție aliaj: Av. – Ag 92,6%, Au 0,6%, Cu 5,3%, Sn 1%, Fe 0,4%;
Rv. – Ag 84,4%, Au 0,6%, Cu 13,3%, Sn 1,1%, Fe 0,4%, Zn 0,1%.

Severus Alexander

Av. IMP ALEXAN – DER PIVS AVG; bust laureat, umărul stâng drapat, spre dreapta.
Rv. P M TR P – X – COS III P P; în câmp S – C; Sol spre stânga, ținând mâna dreaptă ridicată și bici în cea stângă.
BMC, VI, p. 191, nr. 771, Roma, emisiunea 13, anul 231 p.Chr.
RIC, IV.2, p. 111, nr. 513, Roma, anul 231 p.Chr.

40. *Sestertius* ↓ 20,1 g; 30,4 mm; patină verzuie.

Gordian III

Av. IMP CAES [M ANT GO]RDIANVS AVG; bust radiat, drapat și cuirasat, spre dreapta.
Rv. PROVIDENTIA AVG; Providentia spre stânga, ținând glob și sceptru.
RIC, IV.3, p. 16, nr. 4, Roma, sfârșitul lunii iulie 238–sfârșitul lunii iulie 239.

41. Antoninian *fourré* ↑ 2,15 g; 22,2 mm; fragment (ruptă); în ruptură este vizibil „miezul” din metal comun.
Compoziție aliaj: Av. – Ag 91,2%, Au 0,7%, Cu 6,8%, Sn 0,7%, Fe 0,3%, Pb 0,3%;
Rv. – Ag 93,1%, Au 0,7%, Cu 4,7%, Sn 0,8%, Fe 0,4%, Pb 0,3%.

Valerian I și Gallienus
(Valerian I)

Av. IMP C P LIC VALERIANVS P F AVG; bust radiat, drapat și cuirasat, spre dreapta.
Rv. VIRT – VS AV – GG; împărații față în față, ținând suliță și glob respectiv Victorie și suliță.
RIC, V.1, p. 60, nr. 293, Asia (Antiochia), anii 255–256.
Göbl, p. 134 și tabelul 50, nr. 1687, Samosata, emisiunea 2, mijlocul 256–prima jumătate 260.
42. Antoninian ↓ 2,97 g; 20,5 mm; billon argintat.

Valerian I și Gallienus
(Gallienus)

Av. IMP C P LI[C GA]LLIENVS [P F] AVG; bust radiat, drapat (și cuirasat ?), spre dreapta.
Rv. [PIE]TAS AV[GG]; împărații față în față, sacrificând pe altar; sus în câmp, cunună.
RIC, V.1, p. 103, nr. 447, Asia, anii 255–256.
Göbl, p. 134–135 și tabelul 51, nr. 1699, Samosata, emisiunea 3, vara 260.
43. Antoninian ↘ 2,08 g; 22,2×20,3 mm; perforată; uzată; billon argintat.

Claudius II

Av. IMP C CLAVDIVS AVG; cap radiat, spre stânga.
Rv. IVNO R – EGINA; Junona spre stânga, ținând patera și sceptru; în câmp stânga jos, păun.
RIC, V.1, p. 229, nr. 212, Antiochia, fără datare.
44. Antoninian ↘ 2,70 g; 20,7 mm; billon argintat.

Av. IMP C C[LAV]DIVS AVG; cap radiat, spre stânga.
Rv. VIRT – VS AVG; Minerva spre dreapta, ținând lance și scut.
RIC, V.1, p. 230, nr. 225, Antiochia, fără datare.
45. Antoninian ↙ 2,75 g; 21,8×20,6 mm; billon argintat.

Neprecizat, sec. II-III

Av. legendă ilizibilă; cap (radiat ?), spre dreapta.
Rv. legendă ilizibilă; Victoria (?) spre stânga.
46. AE ↑ 1,80 g; 18,4 mm; „miez“ de denar (?), cu urme slabe de metal alb; flan fragmentar, puternic afectat de ardere.

Monede provinciale

Sarmatia
Tyras: Caracalla

Av. AVT K M AVP CЄ . . .; cap laureat, cu barbă, spre dreapta.
Rv. [T]YPA – NΩN; în câmp dreapta jos Δ. Heracles frontal, capul spre dreapta, ținând măciucă și blana leului din Nemeea.
Zograf, p. 110–111, nr. 103 tip general.
SNGCop 2, *Thrace*, nr. 119.
47. AE ↙ 4,78 g; 23,3 mm; *tetrassarion*; flan deformat, corodată, urme de ardere.

Moesia Inferior
Istros: emitent neprecizat

Av. Legendă ilizibilă; bust laureat (drapat și cuirasat ?), spre dreapta.
Rv. Legendă ilizibilă; călăreț spre dreapta; sub cal E (?).
Cf. Dima 2018, p. 67–68, nr. 81–83; p. 83, pl. X (prototipuri: *pentassaria* din intervalul Elagabal–Severus Alexander).
48. AE ↗ 15,27 g; 25,3×23,7 mm; *pentassarion* (imitație turnată); flan cu urme de ardere, parțial topit.

GRUP 3

TEZAUR *SILIQUAE*

Constantius II
Perioada 348–354

Tip VOTIS / XXX / MVLTIS / XXXX; •[SI]RM.
RIC, VIII, p. 385, nr. 17, Sirmium, septembrie 351–6 noiembrie 355.
49. *Siliqua* ↗ 2,87 g; 21,8×20,8 mm; pe av. urmă de lovitură; parțial topită (?).

Ca mai sus; SI[RM .].
RIC, VIII, p. 385, nr. 15 sau 19-20, Sirmium, septembrie 351–6 noiembrie 355.
50. *Siliqua* ↙ 1,96 g; 20,8 mm; fragment (lipsă circa 40%).

Ca mai sus; C•A.
RIC, VIII, p. 456, nr. 102, Constantinopol, 15 martie 351–6 noiembrie 355.
51. *Siliqua* ↑ 2,95 g; 21,8×19,3 mm; flan deformat; marginea ruptă.

Perioada 354–358

Ca mai sus; •SIRM•.
RIC, VIII, p. 389, nr. 66, Sirmium, 6 noiembrie 355–vara 361.
52. *Siliqua* ↙ 3,08 g; 21,3 mm; pe av. urmă de lovitură; parțial topită (?).

GRUP 4

DEPOZIT MONEDE DIN METAL COMUN

Perioada 318–324

Licinius I

Tip Iovi Conservatori; în câmp dreapta X / IIℳ; SMHA.
RIC, VII, p. 548, nr. 52, Heraclea, anii 321–324.
53. AE ↖ 2,34 g; 19,1 mm; perforată.

Perioada 330-336
Constantin II Caesar

Tip Gloria Exercitus (2 st.); •SMKΓ.
RIC, VII, p. 656, nr. 97, Cyzic, anii 332–333, 335.
LRBC, I, nr. 1237, Cyzic, perioada II, anii 330–335.
54. AE ↙ 2,29 g; 17,6 mm.

Perioada 336–341

Constantin cel Mare

Tip Gloria Exercitus (1 st.), atelier neprecizat, anii 336–337.
55. AE ↗ 1,36 g; 15,5 mm; marginea ruptă.

Constantin cel Mare (postumă)

Tip quadriga; CONS.
RIC, VIII, p. 449, nr. 37, Constantinopol, anul 340 p.Chr.
LRBC, I, nr. 1041, Constantinopol, perioada III b, anii 337–341.
56. AE ↓ 2,08 g; 14,3 mm.

Constantin II

Tip Gloria Exercitus (1 st.), atelier neprecizat, anii 337–340.
57. AE ↓ 0,95 g; 18×15,8 mm; defect de decupare.

Perioada 341–348

Constantius II

Tip Victoriae Dd Avggq Nn; atelier neprecizat, anii 341–348.
58. AE ↖ 1,12 g; 16,3 mm; rv. corodat.

Constans

Tip VOT / XX / MVLT / XXX; [S]MNB.
RIC, VIII, p. 475, nr. 51, Nicomedia, anii 347–348.
LRBC, I, nr. 1150, Nicomedia, perioada IV, anii 341–346.
59. AE ↖ 1,14 g; 15,3 mm; av. foarte corodat.

Perioada 354–358

Constantius II

Tip Fel Temp Reparatio (FH3), at. neprecizat, anii 354–358.
60. AE_3 ↗ 2,07 g; 17,3 mm; perforată; corodată.
61. AE_3 ↑ 1,82 g; 19 mm; frapă descentrată.

Fel Temp Reparatio (FH3); în câmp stânga •M•; SMKS.
RIC, VIII, p. 499, nr. 115, Cyzic, 6 noiembrie 355–3 noiembrie 361.
LRBC, II, nr. 2502, Cyzic, anii 355–361.
62. AE_3 ↙ 1,48 g; 17,4 mm; mic fragment lipsă.

Perioada 358–361

Iulian Caesar

Tip Spes Reipublice, atelier neprecizat, anii 358–361.
63. AE_4 ↓ 1,47 g; 15,2 mm; corodată.

BIBLIOGRAFIE

Boldureanu 2008 – A. Boldureanu, *Cronica descoperirilor monetare (II)*, Tyragetia SN 2(1), [17], 2008, p. 353–360.
Boldureanu 2009 – A. Boldureanu, *Cronica descoperirilor numismatice (III)*, Tyragetia SN 3(1), [18], 2009, p. 345–352.
Bursche 1993 – A. Bursche, *Pourquoi les denarii frappés après 194 étaient-ils absents dans le Barbaricum?*, în: *Actes du XIe Congrès International de Numismatique organisé à l'occasion du 150e anniversaire de la Société Royale de Numismatique de Belgique, Bruxelles, 8–13 septembre 1991*, vol. II, Louvain-la-Neuve, 1993, p. 297–303.

Bursche 1996 – A. Bursche, *Later Roman-Barbarian contacts in central Europe. Numismatic evidence*, Berlin, 1996.

Butnariu 1988 – V. M. Butnariu, *Monedele romane postaureliene în teritoriile carpato-dunăreano-pontice (anii 275-491). II. Perioada 324–383*, ArhMold 12, 1988, p. 131–196.

Depeyrot, Moisil 2008 – G. Depeyrot, D. Moisil, *Les trésors de deniers de Trajan à Balbin en Roumanie*, Wetteren, 2008.

Dergaciova 2021 – L. Dergaciova, *The siliqua coin finds in the region between Dniester and Prut. A case study*, în: V. Varbanov, N. Rusev (eds.), *Coin hoards in Southeastern Europe (1st–6thcentury AD)*, Ruse, 2021, p. 118–186.

Dima 2015 – M. Dima, *Monedele imperiului roman timpuriu (27 a.Chr.–294 p.Chr.)*, în: A. Boldureanu, E. Nicolae (coord.), *Moneda în Republica Moldova*, cap. I.2. *Secolele I–VII p.Chr.*, Chișinău, 2015, p. 32–57.

Dima 2018 – M. Dima, *Monede de bronz histriene și de tip histrian descoperite în nord-vestul Mării Negre (sec. IV a.Chr. – III p.Chr.)*, în: L. Munteanu, C.-D. Nicola, G. M. Talmațchi (eds.), *Studia numismatica et archaeologica. In honorem magistri Virgilii Mihailescu-Bîrliba oblata*, București-Piatra Neamț, 2018, p. 51–85.

Dima 2023 – M. Dima, *Tezaurul de monede romane imperiale de argint descoperit la Solonceni (raionul Rezina, Republica Moldova)*, SCN SN 9–14 (21–26), 2023 (2024), p. 61–73.

Hîncu 2003 – I. Hîncu, *Vetre strămoşeşti din Republica Moldova*, Chişinău, 2003.

Isvoranu 2005 – Th. Isvoranu, *Monede antice descoperite în Basarabia*, în: *Simpozion Chişinău 2003*, Bucureşti, 2005, p. 65–73.

Isvoranu 2011 – Th. Isvoranu, *Monede din epoca romană imperială descoperite în Basarabia centrală. Observaţii asupra compoziţiei unor piese analizate prin fluorescenţă de raze X*, comunicare la al XII-lea Simpozion de Numismatică, Muzeul Naţional de Arheologie şi Istorie a Moldovei, Chişinău, 15–17 septembrie 2011.

Isvoranu 2022 – Th. Isvoranu, *Un depozit de monede provinciale de la sud de Dunăre descoperit în Basarabia*, Pontica 55, Supplementum IX, *Studia Numismatica Et Archaeologica In Honorem Gabriel Gheorghe Custurea Oblata*, București, 2022, p. 125–132.

Isvoranu 2024 – Th. Isvoranu, *Observații privind tezaurul monetar din epoca romană târzie descoperit la Budăi (raionul Orhei, Republica Moldova)*, SCN SN 9–14 (21–26), 2018–2023 (2024), p. 75–97.

Isvoranu, Dima 2018 – Th. Isvoranu, M. Dima, *Depozitul monetar din secolul IV p.Chr. descoperit la Vadul lui Isac, Republica Moldova*, SCN SN 5–8 (17–20), 2014–2017 (2018), p. 43–57.

Nudel'man 1976 – A. A. Nudel'man, *Topografija kladov i nahodok ediničnyh monet*, Chişinău, 1976.

Nudel'man 1985 – A. A. Nudel'man, *Očerki istorii monetnogo obraščenija v Dnestrovsko-Prutskom regione*, Chişinău, 1985.

Peter 2008 – M. Peter, *Imitations of Roman coins in non-Roman contexts: some remarks*, în: A. Bursche, R. Ciołek, R. Wolters (eds.), *Roman Coins Outside the Empire. Ways and Phases, Contexts and Functions. Proceedings of the ESF / SCH Exploratory Workshop Radziwiłł Palace, Nieborów (Poland) 3–6 September 2005*, Wetteren, 2008, p. 389–394.

Popa, Ciobanu 2003 – A. Popa, L. Ciobanu, *Moneda romană în Basarabia (ghid metodic)*, Chişinău, 2003.

Rikman 1975 – E. A. Rikman, *Pamjatniki sarmatov i plemen černjahovskoj kultury*, Chişinău, 1975.

Spânu *et alii* 2018 – D. Spânu, M. Dima, A. Frînculeasa, S. Kraus, E. Pernicka, *Tezaurul de orfevru de la Mălăieștii de Jos / The Mălăieștii de Jos Silver Craftman's Hoard*, Târgoviște, 2018.

Vîlcu 2014 – A. Vîlcu, *Rotunda, district d'Edineț, République de Moldavie; 1985*, în: A. Boldureanu, V. M. Butnariu, E.-L. Istina, Th. Isvoranu, R. Tabuica, A. Vîlcu*, Monnaies et parures du Musée National d'Ethnographie et d'Histoire Naturelle de Chişinău*, CNM V.1, Chișinău, 2014, p. 18–21.

Planșa II. *Monede descoperite în împrejurimile Orheiului.* ***Grup 1.*** *Tezaur de denari romani imperiali.*

Plate II. *Coins discovered in the neighbourhood of Orhei.* ***Group 1.*** *Hoard of Roman imperial* denarii.

Planșa III. *Monede descoperite în împrejurimile Orheiului.* ***Grup 2.*** *Monede romane imperiale și provinciale din secolele II–III.*

Plate III. *Coins discovered in the neighbourhood of Orhei.* ***Group 2.*** *Roman imperial and provincial coins from the 2nd–3rd centuries.*

a

b

Planșa IV. *Monede descoperite în împrejurimile Orheiului.* ***a. Grup 3.*** *Tezaur de* siliquae*;* ***b. Grup 4.*** *Depozit de* nummi.

Plate IV. *Coins discovered in the neighbourhood of Orhei.* ***a. Group 3.*** *Hoard of* siliquae*;* ***b. Group 4.*** *Hoard of* nummi.

Planșa V. *Monede descoperite în împrejurimile Orheiului (mărite).* ***a.–c.*** *Denari romani imperiali placați (*fourrés*), cu stratul de argint deteriorat prin acțiunea arderii, fiind vizibil „miezul" din metal comun;* ***d.–f.*** *Imitații turnate după denari romani imperiali, fără argint în compoziție.*

Plate V. *Coins discovered in the neighbourhood of Orhei (enlarged).* ***a.-c.*** *Plated (*fourrés*) Roman imperial* denarii*, with the silver layer damaged by the action of burning. The "core" made of base metal can be observed;* ***d.–f.*** *Cast imitations after Roman imperial* denarii*, without silver in the composition.*

Planșa VI. *Monede descoperite în împrejurimile Orheiului (mărite)***. a.** *Monedă diminuată intenționat (tăiată);* ***b.–c.*** *Monede placate (*fourrées*), cu flanul fracturat; în secțiune este vizibil „miezul" din metal comun, oxidat.*

Plate VI. *Coins discovered in the neighbourhood of Orhei (enlarged).* ***a.*** *Coin intentionally diminished (cut);* ***b.–c.*** *Plated coins (*fourrées*), with fractured flan; in section, the oxidized "core" made of base metal is visible.*

NOI INFORMAȚII DESPRE TEZAURUL MONETAR ROMAN IMPERIAL DE LA MĂGIREȘTI (JUD. BACĂU) (CHRE 16297)

Lucian MUNTEANU[a], Lăcrămioara-Elena ISTINA[b]

[a] *Institutul de Arheologie, Academia Română, Filiala Iași; e-mail: lucanas2000@yahoo.com*

[b] *Complexul Muzeal „Iulian Antonescu", Bacău; e-mail: lacramioaraist@yahoo.com*

Keywords: Barbaricum*, western Moldavia, Măgirești (Bacău county), Roman imperial* denarii*, coin hoard*

Abstract: *The hoard from Măgirești was discovered by chance in the spring of 1968, at the "Dealul Bisericii" site in the center of the village. At that time, the coins were divided into several batches, which ended up in the collections of various museums in Moldova: Iași (batch I – 134 pcs.), Bacău (batch II – 21 pcs.), and Onești (batch III – 13 pcs.). In 2013, Marius Ioan Irimia discovered another 22 coins (batch IV) with the help of a metal detector, which are now in the Museum in Piatra-Neamț. In October 2017, the same person handed over another 58 coins (batch V) to the Museum in Bacău, which were also found following detection. Our paper presents this last batch consisting of Roman imperial denarii, bearing the effigies of the following emperors: Nero (1 pc.), Vitellius (1 pc.), Vespasianus* et sui *(9 pcs.), Titus* et sui *(2 pcs.), Domitianus (5 pcs.), Nerva (1 pc.), Traianus (17 pcs.), Hadrianus (7 pcs.), Antoninus Pius* et sui *(13 pcs.) and Marcus Aurelius* et sui *(2 pcs.). In its current form, the Măgirești hoard contains 248 coins (one of which has been lost). In terms of composition and chronological structure, it belongs to the A series of Roman imperial hoards discovered in western Moldavia, which ends in the time of Marcus Aurelius. Lastly, we're trying to prove that the hoard from Măgirești was buried due to the arrival of Germanic peoples in the territory east of the Carpathians in the last decades of the 2nd century AD.*

Cuvinte-cheie: Barbaricum*, Moldova apuseană, Măgirești (jud. Bacău), denari imperiali romani, tezaur monetar*

Rezumat: *Tezaurul de la Măgirești a fost descoperit accidental, în primăvara anului 1968, în punctul „Dealul Bisericii", din centrul localității. În momentul respectiv, monedele au fost împărțite în mai multe loturi, care au ajuns în colecțiile unor muzee diferite din Moldova: Iași (lot I – 134 ex.), Bacău (lot II – 21 ex.) și Onești (lot III – 13 ex.). În anul 2013, Marius Ioan Irimia a mai descoperit, cu ajutorul detectorului de metale, încă 22 de monede (lot IV), care se află la Muzeul din Piatra-Neamț. În octombrie 2017, aceeași persoană a mai predat Muzeului din Bacău alte 58 de piese monetare (lot V), care au fost găsite tot în urma detecției. Lucrarea noastră prezintă acest ultim lot alcătuit din denari romani imperiali, cu efigiile următorilor împărați: Nero (1 ex.), Vitellius (1 ex.), Vespasianus* et sui *(9 ex.), Titus* et sui *(2 ex.), Domitianus (5 ex.), Nerva (1 ex.), Traianus (17 ex.), Hadrianus (7 ex.), Antoninus Pius* et sui *(13 ex.) și Marcus Aurelius* et sui *(2 ex.). În forma sa actualizată, tezaurul de la Măgirești conține 248 de monede (din care una s-a pierdut). Prin compoziție și structură cronologică, el aparține seriei A de tezaure imperiale romane, descoperite pe teritoriul Moldovei apusene, care se încheie în vremea lui Marcus Aurelius. În final, încercăm să demonstrăm că îngroparea tezaurului de la Măgirești s-a produs ca urmare a sosirii populațiilor germanice în teritoriul de la răsărit de Carpați, în ultimele decenii ale secolului al II-lea p.Chr.*

Aidoma multor depozite imperiale de la răsărit de Carpați, descoperirea de la Măgirești (jud. Bacău) (CHRE 16297) are un istoric sinuos, care se întinde pe o perioadă îndelungată. Monedele au fost recuperate în mai multe etape, ajungând în diferite colecții muzeale din Moldova. În general, principalele repere care însoțesc acest tezaur, precum și identitatea pieselor din compoziția lui, sunt relativ bine prezentate în literatura de specialitate.

Depozitul a fost descoperit în primăvara anului 1968, în timpul unor lucrări agricole, în punctul „Dealul Bisericii", situat în centrul localității[1] (Fig. 1). Nu se cunoaște numărul inițial de monede, descoperitorul, Emil C. Popa, din localitatea învecinată, Prăjești, împărțindu-le unor diverși intermediari, cu scopul de a le valorifica. Astfel, grupul cel mai consistent, compus din 134 de denari imperiali, pe care l-am denumit, convențional, lot I (Tabel 1), a fost achiziționat de către Muzeul de Istorie a Moldovei din Iași, în anul 1970, de la un cetățean, Vasile Macarie[2]. În anul următor, aceeași persoană a adus două piese la Muzeul din Bacău[3]. Ulterior, prin diferite mijloace, despre care nu avem cunoștință, instituția respectivă a reușit să intre în posesia altor 19 exemplare, astfel că, în 1975, aici se păstrau 21 de monede (lot II) din tezaurul de la Măgirești[4]. În urma investigațiilor realizate de către procuratură, în anii 1972–1973, au mai fost recuperați alți 13 denari,

[1] Mitrea 1973, p. 413, nr. 66.

[2] Eminovici 1972–1973, p. 279, nota 1; Mitrea 1973, p. 413, nr. 66; Sanie, Căpitanu 1975, p. 69–72, 76–80, pl. II–VI; Mihailescu-Bîrliba 1980, p. 270, nr. 141; Ungureanu 2001; Depeyrot, Moisil 2008, p. 117–119, nr. 71.

[3] Căpitanu 1971, p. 290, nr. 33–34; Eminovici 1972–1973, p. 279, nota 1; Mitrea 1973, p. 412, nr. 65; Mihailescu-Bîrliba 1980, p. 270, nr. 141.

[4] Sanie, Căpitanu 1975, p. 69–72, 81, pl. VII; Depeyrot, Moisil 2008, p. 117–119, nr. 71.

de la diverse persoane din localitățile învecinate. Din păcate, o piesă, probabil cu efigia lui Hadrianus[5], s-a pierdut în timpul anchetei, restul de 12 intrând în colecția Muzeului de Istorie din Onești (lot III)[6].

O bună perioadă de timp, povestea acestui depozit a fost considerată ca fiind încheiată[7]. Dar febra recentă a căutărilor de comori, cu ajutorul detectoarelor de metale, și-a pus amprenta și asupra tezaurului de la Măgirești. La finalul anului 2013, Marius Ioan Irimia, din Piatra Neamț, folosind un detector de metale și pornind de la informațiile disponibile în publicațiile de profil, a descoperit în același loc, 22 de denari. În urma unei percheziții la domiciliu, piesele au fost confiscate de către Inspectoratul de Poliție al Județului Neamț, fiind încredințate Complexului Muzeal Național Neamț (lot IV)[8].

Cele mai recente monede din acest depozit, care fac obiectul prezentării noastre, au fost descoperite în urma detecției, de către aceeași persoană, Marius Ioan Irimia, în luna octombrie a anului 2017[9]. Este vorba despre 58 de denari (lot V), care, de această dată, au fost predați Complexului Muzeal „Iulian Antonescu" din Bacău (Proces-verbal nr. 2727/19.10.2017), respectându-se procedurile legale aflate în vigoare.

Pe data de 30 octombrie 2018, am realizat o cercetare de suprafață, pentru a confirma informațiile oferite de către descoperitor[10]. Astfel, au fost reperate urmele gropilor săpate pentru a scoate monedele. Acestea se concentrau într-un perimetru de cca 10 m^2, având adâncimi de până la 50–60 cm. Pentru prima dată, a fost identificat locul exact al tezaurului. Acesta se află pe panta de nord–est a „Dealului Bisericii", între cimitirul Bisericii „Sf. Maria" și Strada „Ioachim Mareș" din localitatea Măgirești (Fig. 2). În urma investigației din teren nu au fost descoperite alte artefacte sau urme arheologice vizibile, confirmându-se în acest fel, rezultatele cercetărilor similare anterioare[11].

Toate piesele monetare care compun acest ultim lot (V), aflat în colecția Muzeului din Bacău, par să fi fost realizate din argint de bună calitate. În general, starea lor de conservare este una satisfăcătoare. Emisiunile mai vechi au reliefurile tocite, ca urmare a circulației în epocă. Cele mai recente sunt mai puțin uzate, în rândul acestora regăsindu-se câteva exemplare destul de bine păstrate. Două piese (Cat. 10, 19) prezintă rupturi de mici dimensiuni la margine, care s-au produs, probabil, în timpul folosirii lor, iar o alta are incizii pe avers (Cat. 31), apărute cu siguranță în urma curățirii mecanice, imediat după scoaterea din pământ.

Cele 58 de monede cântăresc 172,23 g, media întregului lot fiind de 2,97 g. În general, greutățile denarilor studiați, pe emitenți, sunt relativ apropiate de greutățile teoretice ale acestor nominaluri, calculate pentru perioada secolelor I–II p.Chr.[12]. Remarcăm faptul că valoarea ponderală medie a lotului nostru este cea mai scăzută dintre mărimile similare, calculate pentru restul grupurilor de piese care se cunosc din această descoperire: lot I – 3,08 g[13]; lot II – 3,09 g[14]; lot III – 2,98 g[15]; lot IV – 3,16 g[16]. În momentul de față, pentru cele 247 de piese care au fost cântărite, din întreg depozitul, obținem o medie de 3,05 g. Cifra respectivă pare să fie una destul de scăzută pentru tezaurele de denari imperiali romani de la răsărit de Carpați[17].

Cele mai multe monede au diametrele cuprinse între 17 și 19 mm, iar orientarea axelor este, preponderent, în sens contrar (ora 6). Astfel de situații sunt similare cu cele constatate în cazul altor depozite din Moldova[18].

Cu o singură excepție, toate emisiunile sunt denari imperiali bătuți în monetăria de la Roma. Doar un exemplar, de la Hadrianus (Cat. 43), provine din atelierele orientale ale Imperiului, probabil din zona Asiei Mici[19]. Din punct de vedere cronologic (Tabel 1, Grafic 1), cea mai veche piesă este de la Nero, fiind posterioară reformelor sale monetare. Din perioada războiului civil, datează doar o emisiune de la Vitellius. După acest eveniment, toți împărații, până la Marcus Aurelius, sunt reprezentați cu monede. În rândul acestora se evidențiază un nucleu de denari flavieni (cca 31%), dintre care jumătate poartă efigia lui Vespasianus. Cel de-al doilea nucleu, mult mai consistent (cca 69%), se compune din piese

---

[5] Eminovici 1972–1973, p. 277; Sanie, Căpitanu 1975, p. 74, tab. 2 (singurul loc unde este menționată, indirect, identitatea monedei pierdute).

[6] Eminovici 1972–1973, p. 277–279; Mitrea 1975, p. 323, nr. 58; Sanie, Căpitanu 1975, p. 69, nota 1; 74, tab. 2; Mihailescu-Bîrliba 1980, p. 270, nr. 141; Depeyrot, Moisil 2008, p. 117–119, nr. 71.

[7] În general, se admite recuperarea a 168 de denari (Sanie, Căpitanu 1975, p. 74, tab. 2; Casey 1977, p. 58, nr. 155; Mitrea 1977, p. 379, nr. 71 [anul descoperirii, 1972, este eronat]; Mitrea 1981, p. 587, nr. 199). O cifră diferită, de 171 de piese, apare la Depeyrot, Moisil 2008, p. 117–119, nr. 71.

[8] Dumitroaia 2013–2014, p. 457–462, pl. X-XIV; Gafincu, Munteanu 2019.

[9] Evenimentul a beneficiat de o intensă mediatizare la nivel local și chiar național (Gafincu, Munteanu 2019, p. 72, nota 1).

[10] La această cercetare au participat, în afară de semnatarii studiului, și dr. Tiberiu-Theodor Plăcintă, muzeograf în cadrul Complexului Muzeal „Iulian Antonescu" din Bacău, în perioada respectivă.

[11] Sanie, Căpitanu 1975, p. 69.

[12] Duncan-Jones 1994, p. 225, tab. 15.5.

[13] Ungureanu 2001.

[14] Sanie, Căpitanu 1975, p. 70-72, 81, pl. VII.

[15] Eminovici 1972–1973.

[16] Gafincu, Munteanu 2019, p. 73.

[17] Mihailescu-Bîrliba 1980, p. 178–180, tab. XXXI; Munteanu, Popușoi 2014, p. 11 și nota 68; Munteanu *et alii* 2017, p. 94–95; Munteanu, Mihăilescu 2018, p. 215; Picior, Munteanu 2024, p. 276.

[18] Mihailescu-Bîrliba 1991, p. 60; Mitrea, Mihailescu-Bîrliba 2000–2001, p. 202–204.

[19] Despre „denarii provinciali" de la Hadrianus, care, în general, copiază tipurile de la Roma, a se vedea RIC II.3, p. 2, 30–31.

aparținând conducătorilor din dinastia Nerva-Antonină. Domniile lui Traianus (29,31%) și Antoninus Pius (22,41%) sunt cel mai bine reprezentate. Ponderea denarilor de la Hadrianus se reduce semnificativ (12,06%), iar cea a emisiunilor lui Marcus Aurelius apare infimă (3,44%).

Am încercat să comparăm, sub forma unui grafic, structurile cronologice ale tuturor celor cinci loturi din tezaur (Tabel 1, Grafic 2). Se remarcă existența unor similitudini parțiale, precum prezența celor două nuclee de piese flaviene și antonine, primul dominat de denarii lui Vespasianus, iar cel de-al doilea alcătuit, preponderent, din emisiuni cu efigiile lui Traianus și Antoninus Pius, alături de puține monede de la Marcus Aurelius. Dar unele loturi, precum cele din muzeele de la Piatra-Neamț și Onești, conțin procente mari (36,36%) sau chiar foarte mari (61,53%) de piese hadrianice. Din păcate, această examinare comparativă nu este în măsură să ofere rezultate relevante, deoarece dimensiunile majorității eșantioanelor utilizate sunt destul de restrânse. În schimb, prin cumularea tuturor pieselor cunoscute anterior (loturi I–IV), obținem un grup reprezentativ, care are o structură cronologică destul de asemănătoare cu lotul pe care îl studiem (lot V) (Grafic 3).

Descoperirea de la Măgirești aparține unui orizont de tezaure, încheiate la Marcus Aurelius, care este bine reprezentat în arealul de la răsărit de Carpați. În momentul de față cunoaștem 30 de astfel de depozite, însumând peste 5 600 de piese monetare[20]. Cu diferite prilejuri, am examinat principalele trăsături ale acestei categorii particulare de descoperiri monetare, precum: compoziția și structura cronologică, arealul de răspândire, recipientele ceramice în care au fost depozitate sau relația lor cu siturile populației locale[21].

În încercarea noastră de a realiza o tipologie, am identificat trei serii distincte: A – tezaure alcătuite preponderent din emisiuni cu efigiile lui Traianus și Hadrianus (*i.e.* Călugăreni [jud. Bacău], Dragomirești [jud. Neamț], Măgirești [jud. Bacău] și Simionești [jud. Neamț])[22]; B – tezaure în care monedele de la Antoninus Pius și Marcus Aurelius au o poziție dominantă (*i.e.* Bârgăoani [jud. Neamț], Gârcina [jud. Neamț], Hertioana de Jos [jud. Bacău], Ocheni [jud. Bacău] și Tămășeni [jud. Neamț])[23]; C – tezaure care conțin o cantitate considerabilă de „denari legionari" de la Marcus Antonius (Muncelu de Sus [jud. Iași], Negri [jud. Bacău], Prăjești [jud. Bacău] și, probabil, Târpești [jud. Neamț])[24]. Este posibil ca aceste grupuri de depozite, încheiate cu emisiuni de la Marcus Aurelius, având faciesuri cronologice diferite[25], să se fi constituit în Imperiu și să fi ajuns dincolo de *limes* în momente distincte[26].

În ceea ce privește descoperirea de la Măgirești, aceasta a fost inclusă anterior în seria A[27]. Compoziția și structura cronologică actualizate ale tezaurului, prin adăugarea noului lot, păstrat în Muzeul din Bacău, par să confirme pe deplin această încadrare (Tabel 2, Grafic 4). Mai mult, prin dimensiunile sale, el pare să fie reprezentativ pentru această subcategorie de depozite.

În general, este dificil de apreciat cu precizie cronologia monedelor romane imperiale în teritoriul „barbar" de la răsărit de Carpați, unde acestea au fost investite cu noi funcții și semnificații, diferite de cele inițiale, din Imperiu[28]. Cu diferite ocazii, remarcăm faptul că, mai ales în cazul depozitelor mai timpurii (încheiate în perioada Hadrianus-Marcus Aurelius), monedele cele mai recente se prezintă într-o stare de conservare bună sau chiar foarte bună. Absența urmelor vizibile de uzură constituie un indiciu al folosirii lor limitate în timp, în circulația monetară din epocă. Prin diferite mijloace, ele au fost, probabil, retrase de către autorități, la puțin timp după ce au fost emise, cu scopul de a fi trimise în *Barbaricum*. Astfel că este posibil ca o bună parte dintre tezaurele din Moldova, inclusiv cel de la Măgirești, să fi ajuns în acest areal la o dată destul de apropiată de cea indicată de cele mai noi emisiuni din compoziția lor[29].

În schimb, există numeroase incertitudini cu privire la momentul și condițiile îngropării acestor depozite. Cvasi-absența surselor scrise, dublată de investigarea precară a siturilor „dacilor liberi", îngreunează semnificativ reconstituirea principalelor evenimente care s-au petrecut în acest areal restrâns din vecinătatea Imperiului. Reevaluarea critică a pieselor arheologice cunoscute, precum și apariția unor noi descoperiri au permis formularea unor ipoteze istorice plauzibile. Astfel, în săpăturile mai vechi din Moldova, în siturile de la Cucorăni (jud. Botoșani), Văleni (jud. Neamț) și Bărboasa-Gălănești (jud. Bacău) au fost identificate fibule din bronz de tip *Almgren 80* (varianta „Vojtenki"). Acestea ar fi luat naștere în arealul răsăritean al culturii Przeworsk, fiind datate în perioada C1a – C1b (180/190–250/260 p.Chr.). Prezența lor în Moldova ar indica faptul că grupuri de populații germanice, originare din sectorul superior al Nistrului

[20] Dymowski *et alii* 2020, p. 218–219, nr. 234; 220–221, nr. 240, 248, 252, 261; 222–223, nr. 265, 268, 277, 281, 289; 224–225, nr. 295, 298, 302–303, 309, 311; 226–227, nr. 323, 326, 328–330; Munteanu, Honcu 2020, p. 346 și nota 4.

[21] Munteanu *et alii* 2017, p. 97–102; Munteanu, Mihăilescu 2018, p. 219–225; Picior, Munteanu 2024, p. 280–281.

[22] Munteanu *et alii* 2017, p. 99–100, 124, tab. 4; 131, fig. 7; Munteanu, Mihăilescu 2018, p. 221, 244, tab. 4.

[23] Munteanu *et alii* 2017, p. 99–100, 125, tab. 5; 132, fig. 8; Munteanu, Mihăilescu 2018, p. 221, 245, tab. 5; 258, grafic 3.

[24] Picior, Munteanu 2024, p. 281, 323, grafic 4.

[25] A se vedea și tipologia tezaurelor contemporane din Dacia (Găzdac 2010, p. 130–132; Găzdac 2022, p. 136–139).

[26] Munteanu *et alii* 2017, p. 100.

[27] Munteanu *et alii* 2017, p. 99; Gafincu, Munteanu 2019, p. 74-75.

[28] Bursche 2008, p. 398–408.

[29] Munteanu *et alii* 2017, p. 95, 100; Munteanu, Mihăilescu 2018, p. 215, 222; Munteanu, Honcu 2020, p. 347, 349.

și teritoriile de la nord și nord–vest de acesta, ar fi pătruns și s-ar fi stabilit în acest areal, începând cu sfârșitul veacului al II-lea p.Chr.[30]. Pe lângă aceste piese de podoabă, în așezările și necropolele est-carpatice au mai fost identificate numeroase alte categorii de artefacte, care ar putea fi de proveniență germanică[31]. Dintre acestea, pintenii par să fie cei mai numeroși, fiind atestați în descoperiri mai vechi (*i.e.* Cucorăni[32]) sau mai recente, inedite (*i.e.* Gârcina [jud. Neamț], Tupilați [jud. Neamț])[33].

Probabil că în legătură cu prezența populațiilor germanice în Moldova trebuie interpretate și unele situații arheologice deosebite, care au fost surprinse în cazul unor situri cercetate în trecut. Astfel, sfârșitul locuirii de la Fedeleșeni (jud. Iași) s-ar fi petrecut, prin incendiere, în jurul anului 183 p.Chr.[34]. Nivelurile timpurii ale așezărilor de la Poiana – *Dulcești* (jud. Neamț), punctele „Varniță" și „Silișteˮ ar fi fost distruse, tot prin ardere, la sfârșitul domniei lui Commodus[35]. Într-o manieră similară și-ar fi încetat existența și situl de la Botoșani – *Groapa lui Ichim*[36]. Cea de a doua fază a primului nivel de locuire de la Schineni (jud. Bacău) (cca 150–170 p.Chr.) s-a încheiat în urma unui puternic incendiu, un strat de arsură consistent fiind identificat în majoritatea locuințelor. Numeroase descoperiri de aici (ceramică, locuințe, gropi cu pereții arși etc.), încă nepublicate, au fost atribuite unor populații germanice[37].

Discuția cu privire la sosirea și stabilirea germanicilor la răsărit de Carpați se află abia la început. În acest stadiu preliminar al cercetării este extrem de dificil de apreciat impactul numismatic al acestor evenimente. Destul de probabil, tulburările provocate în Moldova, în ultimele decenii ale veacului al II-lea p.Chr., au dus la îngroparea a numeroase tezaure monetare timpurii, încheiate în perioada Hadrianus-Marcus Aurelius. Este posibil ca în acest context frământat să se fi petrecut și ascunderea monedelor de la Măgirești, care, din diferite motive, nu au mai fost recuperate de către proprietar.

CATALOGUL MONEDELOR[38]

NERO

1. 2,50 g; 16 × 17 mm; 6h; f.s.c.; bătută descentrat pe av.;
Av. IMP NERO CAE[SAR – AVG P] P
Rv. SALVS (în exergă)
Roma, *denarius*, anii 64–68 (BMC I, p. 212, nr. 98) sau cca anii 67–68 (RIC I^2, p. 154, nr. 71; MER II, p. 145, nr. 242); CMIAB, inv. 37 054.

VITELLIUS

2. 2,99 g; 17 × 18 mm; 5h; s.c.; bătută descentrat pe av. și pe rv.;
Av. A VITELLIVS GERM IMP AVG TR P
Rv. XV VIR – SACR FAC
Roma, *denarius*, anul 69 (BMC I, p. 373, nr. 39–40) sau cca sfârșit aprilie – 20 decembrie 69 (RIC I^2, p. 273, nr. 109; MER III, p. 79, nr. 77); CMIAB, inv. 37 055.

VESPASIANUS

3. 2,97 g; 15 × 16 mm; 6h; s.c.; bătută descentrat pe av.;
Av. [IMP CAESAR] VESPASIANVS [AVG]
Rv. IVDAEA (în exergă)

---

[30] Bârcă, Cociș 2024, p. 45–52, 55–56, 62, pl. I; 64–66, pl. III–V; a se vedea și Mihailescu-Bîrliba 2022, p. 325–334; Mihailescu-Bîrliba 2023, p. 161–177.
[31] Bârcă, Cociș 2024, p. 52.
[32] Teodor 1975, p. 192, fig. 53/7; Bârcă, Cociș 2024, p. 52. Piesa pare să fie de tipul Ginalski G1 (Ginalski 1991, p. 68–70, 73, fig. 19).
[33] Ambele piese credem că aparțin tipului Ginalski E5 (Ginalski 1991, p. 62, 72, fig. 19). Mulțumim domnului Alexandru Gafincu (Complexul Muzeal Național Neamț), care ne-a pus la dispoziție imagini cu piesele respective.
[34] Gostar 1954, p. 579–580.
[35] Bichir 1973, p. 149–151.
[36] Șadurschi *et alii* 1994, p. 188, 191.
[37] Munteanu *et alii* 2021, p. 139–141. Se consideră că sfârșitul primului nivel de locuire din acest sit se datorează vandalilor astingi, care au atacat teritoriile costobocilor, conform mărturiei lui Dio Cassius.
[38] Au fost folosite următoarele abrevieri pentru metale (AR – argint), date metrologice (g – gram, mm – milimetru, h – ax), stare de conservare a monedelor (b.c. – bine conservată, s.c. – slab conservată; f.s.c. – foarte slab conservată), descrierea pieselor (av. – avers, rv. – revers, var. – variantă) și colecții (CMIAB – Complexul Muzeal „Iulian Antonescu", Bacău). În descrierea monedelor am prezentat doar legendele, iconografia fiind prezentată, detaliat, în cataloagele de specialitate.

Roma, *denarius*, anii 69–70 (BMC II, p. 6, nr. 35–36; MER III, p. 89, nr. 23–25) sau cca 21 decembrie 69 – începutul anului 70 (RIC II.1, p. 58, nr. 2); CMIAB, inv. 37 056.

4. 3,07 g; 17 × 18 mm; 6h; s.c.;
Av. [IMP C]AESAR VESPASIANVS [AVG]
Rv. IVDAEA (în exergă)
Roma, *denarius*, anii 69–70 (BMC II, p. 6, nr. 35-36; MER III, p. 89, nr. 23–25) sau cca 21 decembrie 69 – începutul anului 70 (RIC II.1, p. 58, nr. 2); CMIAB, inv. 37 057.

5. 3,00 g; 17 × 20 mm; 6h; s.c.; bătută descentrat pe av. și pe rv.;
Av. IMP CAES VESP AVG P M [COS I]III
Rv. AVGVR // TRI POT
Roma, *denarius*, anii 72–73 (BMC II, p. 11, nr. 64; MER III, p. 92, nr. 49–50; RIC II.1, p. 83, nr. 356); CMIAB, inv. 37 058.

6. 2,88 g; 18 × 20 mm; 12h; s.c.;
Av. IMP CAES VESP – AVG CENS
Rv. PONTIF – MAXIM
Roma, *denarius*, anul 73 (BMC II, p. 20, nr. 100; MER III, p. 96, nr. 86–87; RIC II.1, p. 98, nr. 546); CMIAB, inv. 37 059.

7. 2,72 g; 17 × 18 mm; 6h; s.c.; bătută descentrat pe av.;
Av. IMP CAESAR – VE[SPAS]IANVS AVG
Rv. PON M[A]X – TR P COS VI
Roma, *denarius*, anul 75 (BMC II, p. 31, nr. 164; MER III, p. 102, nr. 139–140; RIC II.1, p. 114, nr. 772); CMIAB, inv. 37 060.

8. 2,72 g; 17 mm; 6h; f.s.c.; bătută descentrat pe av.;
Av. IMP CAESAR – VE[SPASIANVS AV]G
Rv. [COS – VII]
Roma, *denarius*, anul 76 (BMC II, p. 34, nr. 180–183; MER III, p. 103, nr. 156–158; RIC II.1, p. 120, nr. 847); CMIAB, inv. 37 062.

9. 2,94 g; 19 × 20 mm; 5h; s.c.; bătută descentrat pe av.;
Av. IMP CAESAR – VESPASIANVS AVG
Rv. PON MAX – TR P CO[S VI]I
Roma, *denarius*, anul 76 (BMC II, p. 34, nr. 184*; MER III, p. 104, nr. 160; RIC II.1, p. 120, nr. 852); CMIAB, inv. 37 061.

10. 2,77 g; 18 × 19 mm; 7h; s.c.; bătută descentrat pe av.; ruptă la margine;
Av. [I]MP [C]AESAR – VESPASIANVS AVG
Rv. [C]O[S] – V[III]
Roma, *denarius*, anii 77–78 (BMC II, p. 37, nr. 202; MER III, p. 106, nr. 178; RIC II.1, p. 126, nr. 938); CMIAB, inv. 37 063.

VESPASIANUS: Titus

11. 2,96 g; 18 × 19 mm; 6h; s.c.; bătută descentrat pe av. și pe rv.;
Av. T CAESAR [IMP] VESPASIANVS
Rv. [C]O[S] – V
Roma, *denarius*, anul 76 (BMC II, p. 36, nr. 192; MER III, p. 104, nr. 168; RIC II.1, p. 121, nr. 872); CMIAB, inv. 37 064.

TITUS

12. 3,28 g; 16 × 18 mm; 6h; s.c.; bătută descentrat pe av. și pe rv.;
Av. [I]MP TITVS CAES VESPASIAN AVG P M
Rv. TR P IX [IMP XV CO]S VIII P P
Roma, *denarius*, anul 80 (BMC II, p. 324, nr. 66; MER III, p. 205, nr. 53) sau 1 ianuarie – 30 iunie 80 (RIC II.1, p. 206, nr. 108); CMIAB, inv. 37 065.

TITUS: Domitianus

13. 3,23 g; 17 mm; 6h; s.c.;
Av. CAESAR DIVI F DOMITIANV[S COS VII]
Rv. [PRINCEPS] IVVENTVTIS
Roma, *denarius*, anul 80 (BMC II, p. 239, nr. 95–96; MER III, p. 207, nr. 77) sau anii 80–81 (RIC II.1, p. 215, nr. 266); CMIAB, inv. 37 066.

DOMITIANUS

14. 2,91 g; 17 × 18 mm; 6h; s.c.; bătută descentrat pe av.;
Av. IMP CAES DOMITIANVS AVG P M
Rv. [TR POT] COS VIII P P
Roma, *denarius*, anul 82 (BMC II, p. 303, nr. 25; RIC II.1, p. 271, nr. 99); CMIAB, inv. 37 067.

15. 3,24 g; 17 × 18 mm; 6h; b.c.;
Av. IMP CAES DOMIT AVG – GERM P M TR P VIIII
Rv. IMP XXI COS XIIII CENS P P P
Roma, *denarius*, anul 89 (BMC II, p. 332, nr. 161; MER III, p. 260, nr. 155) sau 14 septembrie – 31 decembrie (RIC II.1, p. 314, nr. 687); CMIAB, inv. 37 068.

16. 3,10 g; 17 × 18 mm; 7h; b.c.;
Av. IMP CAES DOMIT AVG – GERM P M TR P X
Rv. IMP XXI COS XV CENS P P P
Roma, *denarius*, anii 90–91 (BMC II, p. 335, nr. 177; MER III, p. 262, nr. 166–167) sau 14 septembrie 90 – 13 septembrie 91 (RIC II.1, p. 317, nr. 719); CMIAB, inv. 37 069.

17. 2,74 g; 18 × 20 mm; 6h; s.c.; bătută descentrat pe av. și pe rv.;
Av. IMP CAES DOMIT AVG – GERM P M TR P XI
Rv. IMP XXI COS XVI CENS P P P
Roma, *denarius*, anul 92 (BMC II, p. 337, nr. 193; MER III, p. 263, nr. 178) sau 1 ianuarie – 13 septembrie 92 (RIC II.1, p. 318, nr. 732); CMIAB, inv. 37 070.

18. 3,39 g; 18 × 19 mm; 6h; b.c.; bătută descentrat pe av. și pe rv.;
Av. IMP CAES DOMIT AVG – GERM P M TR P XI
Rv. IMP XXI COS XVI CENS P P P
Roma, *denarius*, anul 92 (BMC II, p. 337, nr. 193; MER III, p. 263, nr. 178) sau 1 ianuarie – 13 septembrie 92 (RIC II.1, p. 318, nr. 732); CMIAB, inv. 37 071.

NERVA

19. 2,76 g; 17 × 18 mm; 6h; s.c.; bătută descentrat pe rv.; ruptă la margine;
Av. IMP NERVA CAES AVG – PM TR P COS II P P
Rv. AEQVITAS – AVGVST
Roma, *denarius*, anul 96 (RIC II, p. 223, nr. 1) sau 19 septembrie – 31 decembrie 96 (BMC III, p. 1, nr.1; MER III, p. 317, nr. 1); CMIAB, inv. 37 072.

TRAIANUS

20. 2,61 g; 17 × 19 mm; 6h; s.c.;
Av. IMP CAES NERVA TRAI – AN AVG GERM
Rv. P M TR P COS II P P
Roma, *denarius*, anii 98–99 (RIC II, p. 245, nr. 10; BMC III, p. 36, nr. 42–44 var.) sau toamna anului 98 – sfârșitul anului 99 (MIR 14, p. 219, nr. 62a); CMIAB, inv. 37 073.

21. 3,27 g; 18 mm; 6h; s.c.; bătută descentrat pe rv.;
Av. IMP CAES NERVA TRAIAN AVG GERM
Rv. PONT MAX TR POT COS II
Roma, *denarius*, anii 98–99 (RIC II, p. 245, nr. 12; BMC III, p. 32, nr. 4–5) sau februarie – toamna anului 98 (MIR 14, p. 204, nr. 20a); CMIAB, inv. 37 074.

22. 2,56 g; 19 mm; 6h; s.c.;
Av. IMP CAES NERVA [T]RA – IAN AVG GERM
Rv. P M TR P COS IIII P P
Roma, *denarius*, anii 101–102 (RIC II, p. 248, nr. 58 var.; BMC III, p. 46, nr. 116) sau anul 102 (MIR 14, p. 250–251, nr. 128a); CMIAB, inv. 37 076.

23. 2,58 g; 19 mm; 6h; s.c.;
Av. IMP CAES NERVA TRAIAN AVG GERM
Rv. P M TR P COS IIII P [P]
Roma, *denarius*, anii 101–102 (RIC II, p. 248, nr. 59; BMC III, p. 45, nr. 106–107 var.) sau anul 102 (MIR 14, p. 248–249, nr. 123b2); CMIAB, inv. 37 075.

24. 2,93 g; 17 × 18 mm; 6h; s.c.; bătută descentrat pe rv.;
Av. [IMP T]RAIANO AVG GER DAC P M TR P C[OS V P P]
Rv. S P Q R OPTIMO PRINCIPI
Roma, *denarius*, anii 103–111 (RIC II, p. 265, nr. 165; BMC III, p. 56, nr. 171–172) sau cca anii 106–107 (MIR 14, p. 299, nr. 212c); CMIAB, inv. 37 080.

25. 3,05 g; 18 mm; 6h; s.c.;
Av. IMP TRAIANO AVG GER DAC P M TR P COS V P P
Rv. S P Q R OPTIMO PRINCIPI
Roma, *denarius*, anii 103–111 (RIC II, p. 256, nr. 181 var.; BMC III, p. 60, nr. 205 var.) sau cca anii 106–107 (MIR 14, p. 301, nr. 216f); CMIAB, inv. 37 081.

26. 3,01 g; 16 × 18 mm; 6h; s.c.; bătută descentrat pe av.;
Av. IMP [TRAIANO A]VG GER DAC P M TR P
Rv. COS V P P S P Q R OPTIMO PRINC
Roma, *denarius*, anii 103–111 (RIC II, p. 254, nr. 147b; BMC III, p. 80, nr. 359-363) sau cca a doua jumătate a anului 107 – 108 (MIR 14, p. 326, nr. 268bC1); CMIAB, inv. 37 079.

27. 3,16 g; 17 × 19 mm; 6h; s.c.;
Av. [IMP TRA]IANO AVG GER DAC P M TR P
Rv. COS V P P S P Q R OPTIMO PRINC
Roma, *denarius*, anii 103–111 (RIC II, p. 252, nr. 118 var. [*aureus*]; BMC III, p. 71–72, nr. 281–287) sau cca anii 108–109 (MIR 14, p. 331, nr. 278bD2); CMIAB, inv. 37 077.

28. 3,30 g; 17 × 18 mm; 7h; s.c.; bătută descentrat pe av. și pe rv.;
Av. [IMP T]RAIANO AVG GER DAC P M TR P
Rv. COS V P P S P Q R OPTIMO PR[INC]
Roma, *denarius*, anii 103–111 (RIC II, p. 253, nr. 142 var. [*aureus*]; BMC III, p. 73, nr. 297–299) sau cca anul 110 (MIR 14, p. 336, nr. 285b2); CMIAB, inv. 37 078.

29. 2,98 g; 18 × 19 mm; 8h; s.c.;
Av. IMP TRAIANO AVG GER DAC P M TR P COS VI P P
Rv. S P Q R OPTIMO PRINCIPI
Roma, *denarius*, anii 112–114 (RIC II, p. 264, nr. 291) sau anii 112–117 (BMC III, p. 93, nr. 445) sau cca anii 112–113 (MIR 14, p. 389–390, nr. 394b3); CMIAB, inv. 37 084.

30. 2,75 g; 18 × 19 mm; 6h; s.c.;
Av. IMP T[R]AIANO AVG GER DAC P M TR P COS VI P P

Rv. S P Q R OPTIMO PRINCIPI // ARAB ADQ (în exergă)
Roma, *denarius*, anii 112–114 (RIC II, p. 261, nr. 245) sau anii 112–117 (BMC III, p. 96–97, nr. 474–476) sau cca anii 112–113 (MIR 14, p. 390, nr. 396b1); CMIAB, inv. 37 082.

31. 2,25 g; 17 × 18 mm; 6h; f.s.c.; incizii pe av.;
Av. [IMP TR]AIANO AVG GE[R DAC] P M [TR P COS VI P P]
Rv. S P Q R OP[TIMO PRINCIPI]
Roma, *denarius*, anii 112–114 (RIC II, p. 263, nr. 269) sau anii 112–117 (BMC III, p. 89, nr. 419–420) sau cca primăvara anului 113 – vara anului 114 (MIR 14, p. 402–403, nr. 423v); CMIAB, inv. 37 083.

32. 3,35 g; 19 mm; 6h; s.c.; bătută descentrat pe rv.;
Av. IMP TRAIANO OPTIMO AVG GER DAC P M TR P
Rv. [COS] VI P P S P Q R
Roma, *denarius*, anii 112–117 (BMC III, p. 105, nr. 519) sau anii 114–117 (RIC II, p. 265, nr. 303) sau vara (târzie) – toamna anului 114 (MIR 14, p. 433, nr. 488v); CMIAB, inv. 37 086.

33. 2,84 g; 17 × 19 mm; 6h; s.c.; bătută descentrat pe av. și pe rv.;
Av. [IMP] TRAIANO OPTIMO AVG GER DAC P M [TR P]
Rv. [COS VI P] – P S P Q R
Roma, *denarius*, anii 112–117 (BMC III, p. 105, nr. 522–524 var.) sau anii 114–117 (RIC II, p. 265, nr. 307) sau vara (târzie) – toamna anului 114 (MIR 14, p. 435, nr. 493v2); CMIAB, inv. 37 087.

34. 3,00 g; 18 × 19 mm; 6h; s.c.;
Av. IMP CAES NER TRAIANO OPTIMO AVG GER DAC
Rv. P M TR P COS – VI P P S P Q R // FORT RED (în exergă)
Roma, *denarius*, anii 112–117 (BMC III, p. 114, nr. 581) sau anii 114–117 (RIC II, p. 267, nr. 318) sau iarna anului 114 – începutul anului 116 (MIR 14, p. 449, nr. 526h); CMIAB, inv. 37 085.

35. 2,89 g; 18 × 19 mm; 6h; s.c.;
Av. [IMP CAES] NER TRAIANO OPTIMO AVG GER [DAC]
Rv. P M TR P C[OS VI P] – P S P Q R
Roma, *denarius*, anii 112–117 (BMC III, p. 109, nr. 536-540 var.) sau anii 114–117 (RIC II, p. 268, nr. 337) sau iarna anului 114 – începutul anului 116 (MIR 14, p. 446, nr. 520v2); CMIAB, inv. 37 088.

36. 2,99 g; 18 × 20 mm; 6h; b.c.; bătută descentrat pe av.;
Av. IMP CAES NER TRAIANO OPTIMO AVG GER DAC
Rv. P M TR P C – OS – VI P P [S] P Q R
Roma, *denarius*, anii 112–117 (BMC III, p. 109, nr. 536-540 var.) sau anii 114–117 (RIC II, p. 268, nr. 337) sau iarna anului 114 – începutul anului 116 (MIR 14, p. 446, nr. 520v1); CMIAB, inv. 37 089.

HADRIANUS

37. 2,80 g; 17 × 20 mm; 6h; s.c.; bătută descentrat pe av. și pe rv.;
Av. IMP CAESAR TRAIAN – HADRIANVS AVG
Rv. [P] M [TR] P COS II // FORT RED (în exergă)
Roma, *denarius*, anul 118 (RIC II.3, p. 84, nr. 114; BMC III, p. 248, nr. 69 var.) sau a doua jumătate a anului 118 (Hill 1970, p. 152, nr. 69, emisiunea a 4-a); CMIAB, inv. 37 090.

38. 3,09 g; 16 × 19 mm; 7h; s.c.; bătută descentrat pe av. și pe rv.;
Av. [IM]P CAESAR TR[AIAN] – HADRIANVS AVG
Rv. [P] M [TR P] CO[S II] // [PAX] (în exergă)
Roma, *denarius*, anul 118 (RIC II.3, p. 84, nr. 124; BMC III, p. 249, nr. 78) sau a doua jumătate a anului 118 (Hill 1970, p. 152, nr. 71, emisiunea a 4-a); CMIAB, inv. 37 091.

39. 2,87 g; 17 mm; 7h; b.c.; bătută descentrat pe av.;
Av. [I]MP CAESAR TRAIAN – HADRIANVS AVG

Rv. P M T – R P – COS III
Roma, *denarius*, sfârșitul anului 121 – anul 123 (RIC II.3, p. 112, nr. 542) sau anii 119–122 (sau ulterior) (BMC III, p. 259, nr. 139–140 var.) sau anul 123 (Hill 1970, p. 158, nr. 236, emisiunea a 10-a); CMIAB, inv. 37 092.

40. 2,67 g; 19 mm; 6h; s.c.; bătută descentrat pe av. și pe rv.;
Av. HADRIANVS – AVGVSTVS
Rv. COS – III
Roma, *denarius*, cca anii 124–125 (RIC II.3, p. 122, nr. 716) sau sfârșitul anului 125 – începutul anului 128 (BMC III, p. 289, nr. 394) sau anul 126 (Hill 1970, p. 160, nr. 297, emisiunea a 13-a); CMIAB, inv. 37 094.

41. 3,16 g; 17 × 18 mm; 6h; s.c.; bătută descentrat pe av. și pe rv.;
Av. HADRIANVS – [AVG]VSTVS
Rv. COS – III
Roma, *denarius*, cca anii 126–127 (RIC II.3, p. 132, nr. 845) sau sfârșitul anului 125 – începutul anului 128 (BMC III, p. 288, nr. 380) sau anul 127 (Hill 1970, p. 160, nr. 329, emisiunea a 14-a); CMIAB, inv. 37 093.

42. 3,09 g; 18 mm; 6h; s.c.;
Av. HADRIANVS – AVGVSTVS P P
Rv. COS – III
Roma, *denarius*, anii 128 – cca 129 (RIC II.3, p. 138, nr. 917) sau anii 128–132 (BMC III, p. 301, nr. 497) sau anul 128 (Hill 1970, p. 162, nr. 379, emisiunea a 16-a); CMIAB, inv. 37 096.
43. 3,19 g; 18 mm; 6h; b.c.; bătută descentrat pe rv.;
Av. HADRIANVS – AVGVSTVS P P // • (în exergă)
Rv. P M TR P CO – S III
Monetărie orientală, *denarius*, anii 128 – cca 130 (sau mai târziu) (RIC II.3, p. 288, nr. 3101); CMIAB, inv. 37 094.

ANTONINUS PIUS

44. 2,99 g; 16 × 17 mm; 6h; s.c.; bătută descentrat pe av. și pe rv.;
Av. IMP T AEL CAE[S HADR]I ANTONINVS
Rv. AVG PIVS P M T – R P COS [DES II]
Roma, *denarius*, sfârșitul anului 138 (RIC III, p. 26, nr. 10a; BMC IV, p. 5, nr. 14 var.) sau a doua jumătate a anului 138 (Hill 1970, p. 178, nr. 67, emisiunea a 5-a); CMIAB, inv. 37 097.

45. 3,28 g; 17 × 18 mm; 5h; b.c.;
Av. ANTONINVS AVG – PIVS P P TR P XI
Rv. C – OS – IIII
Roma, *denarius*, anii 147–148 (RIC III, p. 46, nr. 167; BMC IV, p. 90, nr. 623); CMIAB, inv. 37 098.

46. 2,84 g; 16 × 18 mm; 12h; b.c.; bătută descentrat pe av.;
Av. ANTONINVS – AVG PIVS P P TR P XI
Rv. C – OS – IIII
Roma, *denarius*, anii 147–148 (RIC III, p. 46, nr. 168; BMC IV, p. 90, nr. 625–626 var.); CMIAB, inv. 37 099.

47. 3,24 g; 17 × 18 mm; 6h; b.c.; bătută descentrat pe av. și pe rv.;
Av. ANTONINVS AVG – PIVS P P TR P XII
Rv. C – OS – IIII
Roma, *denarius*, anii 148–149 (RIC III, p. 47, nr. 175; BMC IV, p. 95, nr. 659–660); CMIAB, inv. 37 100.

48. 3,06 g; 18 mm; 6h; b.c.;
Av. ANTONINVS [AVG] – PIVS P P TR P XVI
Rv. COS – IIII
Roma, *denarius*, anii 152–153 (RIC III, p. 53, nr. 222; BMC IV, p. 115, nr. 791); CMIAB, inv. 37 101.

49. 2,90 g; 17 × 18 mm; 6h; s.c.; bătută descentrat pe av.;
Av. ANTONINVS A[VG] – PIVS P P TR P XVII
Rv. COS – IIII
Roma, *denarius*, anii 153–154 (RIC III, p. 54, nr. 231; BMC IV, p. 118, nr. 809 var.); CMIAB, inv. 37 102.

50. 2,95 g; 17 × 19 mm; 6h; b.c.; bătută descentrat pe av. și pe rv.;
Av. ANTONINVS AVG PI – VS P P TR P XIX
Rv. C – OS – IIII
Roma, *denarius*, anii 155–156 (RIC III, p. 56, nr. 244a; BMC IV, p. 123, nr. 841 var.); CMIAB, inv. 37 103.

51. 3,07 g; 17 × 19 mm; 6h; s.c.; bătută descentrat pe av.;
Av. ANTONINVS AVG – PIVS P P IMP II
Rv. TR POT XX – COS IIII
Roma, *denarius*, anii 156–157 (RIC III, p. 57, nr. 259; BMC IV, p. 129, nr. 876); CMIAB, inv. 37 104.

52. 2,55 g; 16 × 17 mm; 6h; s.c.; bătută descentrat pe av.;
Av. ANTONINVS AVG – [PIVS] P P IMP II
Rv. TR POT X – XI – COS IIII
Roma, *denarius*, anii 157–158 (RIC III, p. 59, nr. 275; BMC IV, p. 133, nr. 908); CMIAB, inv. 37 105.

ANTONINUS PIUS: Faustina I

53. 3,24 g; 16 × 18 mm; 6h; b.c.; bătută descentrat pe av.;
Av. [FAVSTIN]A AVG ANTONINI AVG P P
Rv. CONCOR – DIA AVG
Roma, *denarius*, anii 138–139 (RIC III, p. 66, nr. 327; BMC IV, p. 9, nr. 40) sau a doua jumătate a anului 139 (Hill 1970, p. 180, nr. 120, emisiunea a 9-a); CMIAB, inv. 37 106.

ANTONINUS PIUS: Diva Faustina I

54. 3,22 g; 16 × 17 mm; 12h; b.c.;
Av. DIVA – FAVSTINA
Rv. AVGV – STA
Roma, *denarius*, post anul 141 (RIC III, p. 71, nr. 362; BMC IV, p. 60, nr. 422); CMIAB, inv. 37 107.

ANTONINUS PIUS: Marcus Aurelius

55. 3,09 g; 15 × 17 mm; 12h; b.c.; bătută descentrat pe rv.;
Av. AVRELIVS CAE – [S]AR AVG PII FIL
Rv. TR POT – VIIII – COS I[I]
Roma, *denarius*, anii 154–155 (RIC III, p. 86, nr. 463b; BMC IV, p. 122, nr. 839 var.); CMIAB, inv. 37 108.

56. 2,88 g; 16 mm; 6h; s.c.; bătută descentrat pe rv.;
Av. AVR[ELIVS CA]ES AN – TO[N AV]G PII F
Rv. TR POT X – [CO]S [II]
Roma, *denarius*, anii 155–156 (RIC III, p. 87, nr. 466a; BMC IV, p. 127, nr. 869); CMIAB, inv. 37 109.

MARCUS AURELIUS

57. 2,90 g; 17 mm; 12h; b.c.; bătută descentrat pe rv.;
Av. IMP M ANTONINVS AVG
Rv. CONCORD AVG TR P XVII // COS III (în exergă)
Roma, *denarius*, decembrie 162 – decembrie 163 (RIC III, p. 218, nr. 59; BMC IV, p. 413, nr. 209–213) sau 1 ianuarie – septembrie 163 (MIR 18, p. 100, nr. 49-4/10); CMIAB, inv. 37.110.

MARCUS AURELIUS: Faustina II

58. 3,46 g; 16 × 18 mm; 6h; b.c.; bătută descentrat pe rv.;
Av. FAVSTINA – AVGVSTA
Rv. VE – S – TA
Roma, denarius, anii 161–176 (RIC III, p. 272, nr. 737; BMC IV, p. 408, nr. 175; MIR 18, p. 169, nr. 44-4(b)); CMIAB, inv. 37 111.

Acest articol a fost elaborat cu sprijinul unui grant acordat de Ministerul Educației și Cercetării, CNCS-UEFISCDI, în cadrul proiectului cu numărul PN-IV-P1-PCE-2023-1124.

BIBLIOGRAFIE

Bârcă, Cociș 2024 – V. Bârcă, S. Cociș, *Fibule barbare de tip Almgren 80 (varianta „Vojtenki") din spațiul est-carpatic*, ArhMold 47, 2024, p. 45–69.
Bichir 1973 – Gh. Bichir, *Cultura carpică*, București, 1973.
Bursche 2008 – A. Bursche, *Function of Roman coins in* Barbaricum *of Later Antiquity. An anthropological essay*, în: A. Bursche, R. Ciołek, R. Wolters (eds.), *Roman coins outside the empire: ways and phases, contexts and functions. Proceedings of the ESF/SCH exploratory workshop Radziwill Palace, Nieborów (Poland), 3-6 September 2005*, Wetteren, 2008, p. 395–416.
Casey 1977 – P. J. Casey (ed.), *Roman hoards*, în: *Coin hoards*, III, The Royal Numismatic Society, London, 1977, p. 53–81.
Căpitanu 1971 – V. Căpitanu, *Descoperiri de monede antice și bizantine*, Carpica 4, 1971, p. 287–293.
CHRE – *Coin Hoards of the Roman Empire* (https://chre.ashmus.ox.ac.uk/) (accesat la 6.08.2025).
Depeyrot, Moisil 2008 – G. Depeyrot, D. Moisil, *Les trésors de deniers de Trajan à Balbin en Roumanie*, Wetteren, 2008.
Dumitroaia 2013–2014 – Gh. Dumitroaia, *Semnalări de piese arheologice, numismatice și cu semnificație istorică din colecții particulare confiscate și descoperiri făcute cu ajutorul detectorului de metale*, MemAnt 29–30, 2013–2014, p. 431–482.
Duncan-Jones 1994 – R. Duncan-Jones, *Money and government in the Roman Empire*, Cambridge, 1994.
Dymowski *et alii* 2020 – A. Dymowski, A. Bliujienė, H. Horsnæs, R. H. Nielsen, F. Hunter, L. Lind, J. Militký, L. Munteanu, K. Myzgin, J. Pelsdonk, V. Sidarovich, B. Stoklas, I. Vida, V. Vojvoda, D. Wigg-Wolf, B. Woytek, *Roman Imperial Hoards of Denarii from the European* Barbaricum, în: C. Găzdac (ed.), *Group and individual tragedies in Roman Europe. The evidence of hoards, epigraphic and literary sources*, Cluj-Napoca, 2020, p. 193–243.
Eminovici 1972–1973 – Gh. Eminovici, *Câteva monede romane imperiale aparținând tezaurului de la Măgirești (jud. Bacău)*, MemAnt 4–5, 1972–1973, p. 277–279.
Gafincu, Munteanu 2019 – L. Gafincu, L. Munteanu, *Monede romane imperiale din tezaurul de la Măgirești (județul Bacău) aflate în colecția Muzeului de Istorie și Arheologie Piatra-Neamț*, MemAnt 35, 2019, p. 71–90.
Găzdac 2010 – C. Găzdac, *Monetary Circulation in Dacia and the Provinces from the Middle to Lower Danube from Trajan to Constantine I (AD 106–337)*^{2}, Cluj-Napoca, 2010.
Găzdac 2022 – C. Găzdac, *Coin Hoards from Roman Dacia*, în: J. Mairat, A. Wilson, Ch. Howgego (eds.), *Coin hoards and hoarding in the Roman world*, Oxford, 2022, p. 130–196.
Ginalski 1991 – J. Ginalski, *Ostrogi kabłąkowe kultury przeworskiej: klasyfikacja typologiczna*, Przegląd Archeologiczny 38, 1991, p. 53–84.
Gostar 1954 – N. Gostar, *Apendice nr. I. Sondajele de la Fedeleșeni și Brătulești*, în: Vl. Dumitrescu, H. Dumitrescu, M. Petrescu-Dîmboviţa, N. Gostar, *Hăbășești. Monografie arheologică*, București, 1954, p. 554–587.
Hill 1970 – P. V. Hill, *The dating and arrangement of the undated coins of Rome. A.D. 98–148*, London, 1970.
Mihailescu-Bîrliba 1980 – V. Mihailescu-Bîrliba, *La monnaie romaine chez les Daces orientaux*, Bucarest, 1980.
Mihailescu-Bîrliba 1991 – V. Mihailescu-Bîrliba, *Tezaurul de denari imperiali romani de la Gherăieștii Noi, jud. Neamț*, ArhMold 14, 1991, p. 57–65.
Mihailescu-Bîrliba 2022 – V. Mihailescu-Bîrliba, *Cimitirele antice de la Nemțișor și Târzia din județul Neamț. Contribuții privitoare la cunoașterea obiceiurilor funerare din Cultura tumulilor carpatici*, Cluj-Napoca, 2022.
Mihailescu-Bîrliba 2023 – V. Mihailescu-Bîrliba, *Pax Romana in the Lower Danube*, în: D. Aparaschivei, Al. Berzovan (eds.), *Studia Archaeologica et Linguistica. Miscellanea in honorem annos LXXV peragentis. Professoris Adriani Poruciuc oblata*, Cluj-Napoca, 2023, p. 161–188.
Mitrea 1973 – B. Mitrea, *Découvertes de monnaies antiques et byzantines dans la République Socialiste de Roumanie. XVI*, Dacia NS 17, 1973, p. 399–416.
Mitrea 1975 – B. Mitrea, *Découvertes monétaires en Roumanie (XVIII)*, Dacia NS 19, 1975, p. 318–326.
Mitrea 1977 – B. Mitrea, *Découvertes monétaires en Roumanie (XX)*, Dacia NS 21, 1977, p. 375–381.
Mitrea 1981 – B. Mitrea, *Descoperiri monetare în România (1974–1976) (XVIII–XX)*, BSNR 70–74, 1976–1980, 1981, p. 559–608.
Mitrea, Mihailescu-Bîrliba 2000–2001 – B. Mitrea, V. Mihailescu-Bîrliba, *Tezaurul de monede romane de la Bălănești (jud. Neamț)*, ArhMold 23–24, 2000–2001, p. 199–208.
Munteanu, Honcu 2020 – L. Munteanu, Șt. Honcu, *Some Remarks on the Chronology of Denarii Hoards from the Eastern Carpathian Barbaricum*, în: C. Găzdac (ed.), *Group and individual tragedies in Roman Europe. The evidence of hoards, epigraphic and literary sources*, Cluj-Napoca, 2020, p. 345–358.
Munteanu, Mihăilescu 2018 – L. Munteanu, D. Mihăilescu, *Tezaurul de monede romane imperiale de la Gârcina (jud. Neamț)*, în: L. Munteanu, C.-D. Nicola, G.M. Talmațchi (eds.), *Studia numismatica et archaeologica: in honorem magistri Virgilii Mihailescu-Bîrliba oblata*, București-Piatra-Neamț, 2018, p. 213–258.
Munteanu, Popușoi 2014 – L. Munteanu, E. Popușoi, *The Roman Coin Hoard from Iezer*, în: A. Mihalache, D. Aparaschivei, Gh. Cliveti, Al. Simon (eds.), *Inovație și interdisciplinaritate în cercetarea arheologică și istorică: teorii, metode, surse*, Iași / Anuarul Institutului de Istorie „A.D. Xenopol" 51 Supliment, Iași, 2014, p. 1–34.
Munteanu *et alii* 2017 – L. Munteanu, D. Mihăilescu, Gh. Dumitroaia, *Tezaurul de monede romane imperiale de la Dragomirești (jud. Neamț)*, în: L.-E. Istina (ed.), *In honorem magistri Ioan Mitrea octogenarii*, Onești, p. 93–132.

Munteanu *et alii* 2021 – L. Munteanu, Șt. Honcu, D. Aparaschivei, *On the Chronology of Roman Coins in Barbaricum. Denarii Finds from the Site of Schineni (Bacău County)*, în: V. Cojocaru, A.-I. Pázsint (eds.), *Migration and Identity in Eurasia: From Ancient Times to the Middle Ages*, Cluj-Napoca, 2021, p. 139–165.

Picior, Munteanu 2024 – A. Picior, L. Munteanu, *Tezaurul de la Muncelu de Sus (com. Mogoșești-Siret, jud. Iași). Lotul de monede păstrat în colecția Institutului de Arheologie din Iași*, în: D. Aparaschivei, G. Bilavschi, L. Bacumenco-Pîrnău (eds.), *Varia Archaeologica (IV). Provocări, căutări și certitudini în cercetarea arheologică românească actuală,* Cluj-Napoca, 2024, p. 273–346.

Sanie, Căpitanu 1975 – Ș. Sanie, V. Căpitanu, *Tezaurul de monede romane imperiale de la Măgirești (jud. Bacău)*, CercIst 6, p. 69–81.

Șadurschi *et alii* 1994 – P. Șadurschi, N. Ungureanu, M. Mihăilescu, *Cercetările arheologice de la Botoșani – „Groapa lui Ichim" – (campaniile 1991–1992)*, Pontica 27, 1994, p. 187–198.

Teodor 1975 – S. Teodor, *Săpăturile de la Cucorăni (jud. Botoșani)*, ArhMold 8, 1975, p. 121–201.

Ungureanu 2001 – C. Ungureanu, *Măgirești, dép. de Bacău; 1968*, în: V. M. Butnariu (coord.), *Monnaies et parures du Musée d'Histoire de Iași*, Iaşi, 2001, p. 21–23.

	Lot I Iași		**Lot II** Bacău		**Lot III** Onești		**Lot IV** Neamț		**Lot V** Bacău		**TOTAL**	
	ex.	**%**	**ex.**	**%**	**ex.**	**%**	**ex.**	**%**	**ex.**	**%**	**ex.**	**%**
Nero	1	0,74							1	1,72	2	0,8
68–69 AD	4	2,98							1	1,72	5	2,01
Vespasianus	17	12,68	1	4,76	1	7,69	3	13,63	9	15,51	31	12,5
Titus	4	2,98					1	4,54	2	3,44	7	2,82
Domitianus	5	3,73	1	4,76					5	8,62	11	4,43
Nerva	1	0,74							1	1,72	2	0,8
Traianus	35	26,11	7	33,33	3	23,07	5	22,72	17	29,31	67	27,01
Hadrianus	31	23,13	5	23,8	8	61,53	8	36,36	7	12,06	59	23,79
Antoninus Pius	28	20,89	4	19,04	1	7,69	2	9,09	13	22,41	48	19,35
Marcus Aurelius	8	5,97	3	14,28			3	13,63	2	3,44	16	6,45
TOTAL	**134**	100	**21**	100	**13**	100	**22**	100	**58**	100	**248**	100

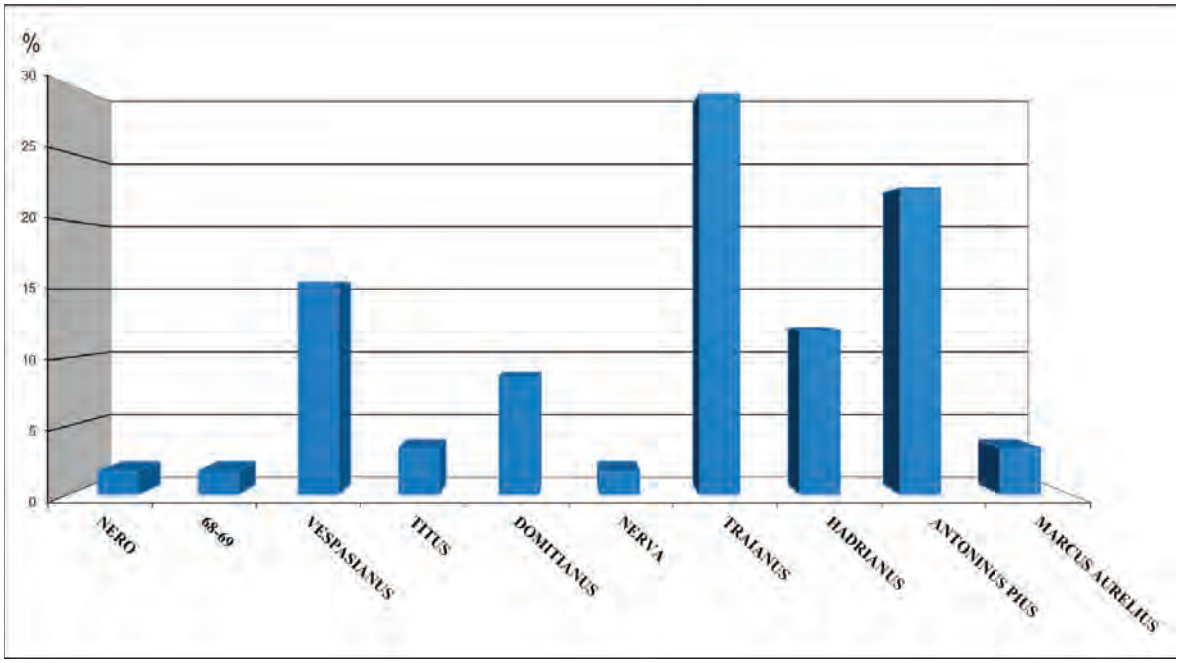
Tabelul 1. *Loturile monetare din tezaurul de la Măgirești.*

Table 1. *Coin batches from the Măgirești hoard.*

EMITENT / TEZAUR	**CĂLUGĂRENI**		**DRAGOMIREȘTI**		**SIMIONEȘTI**		**MEDIA**
	ex.	**%**	**ex.**	**%**	**ex.**	**%**	**%**
Nero			1	1,08			**0,36**
68–69 AD	1	1,59	3	3,26	1	0,99	**1,94**
Vespasianus	10	15,87	17	18,48	15	14,85	**16,4**
Titus			7	7,61	4	3,96	**3,85**
Domitianus	6	9,52	2	2,17	7	6,93	**6,2**
Nerva	1	1,59	2	2,17	2	1,98	**1,91**
Traianus	20	31,75	28	30,43	22	21,78	**27,98**
Hadrianus	13	20,63	23	25	22	21,78	**22,47**
Antoninus Pius	6	9,52	5	5,43	17	16,83	**10,59**
Marcus Aurelius	6	9,52	2	2,17	11	10,89	**7,52**
Incerte			2	2,17			**0,72**
Total	**63**	100	**92**	100	**101**	100	

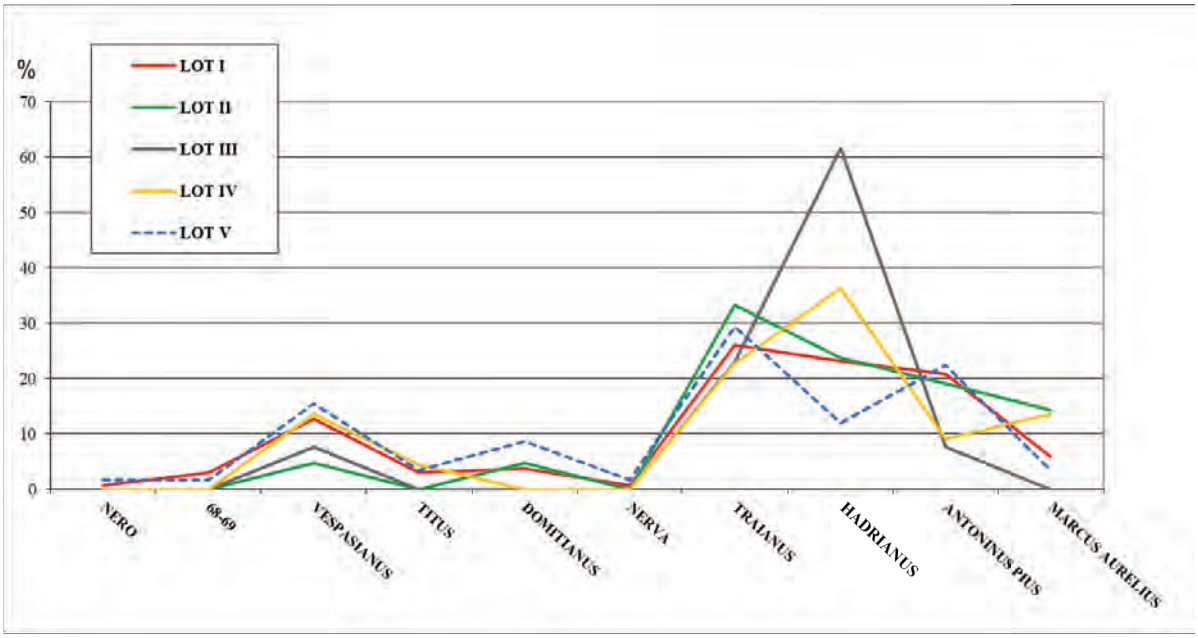
Tabelul 2. *Tezaure monetare din Moldova apuseană încheiate cu monede de la Marcus Aurelius (seria A).*

Table 2. *Coin hoards from western Moldavia ending with coins of Marcus Aurelius (series A).*

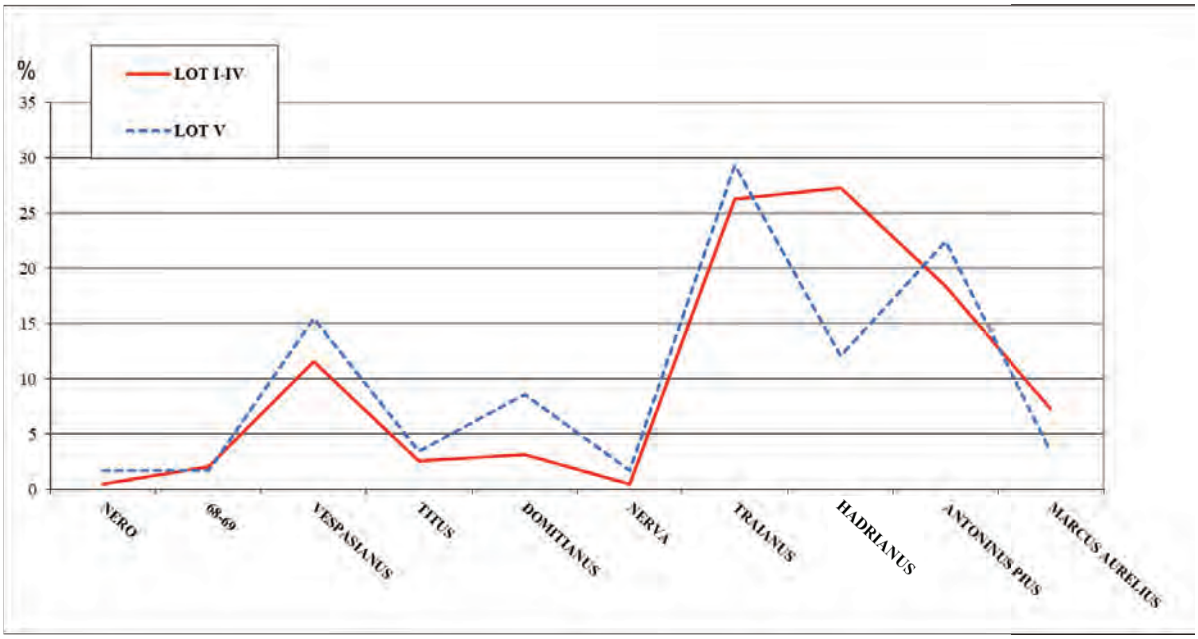
Graficul 1. *Structura cronologică a lotului V din tezaurul de la Măgirești.*

Graph 1*. Chronological structure of batch V from the Măgirești hoard.*

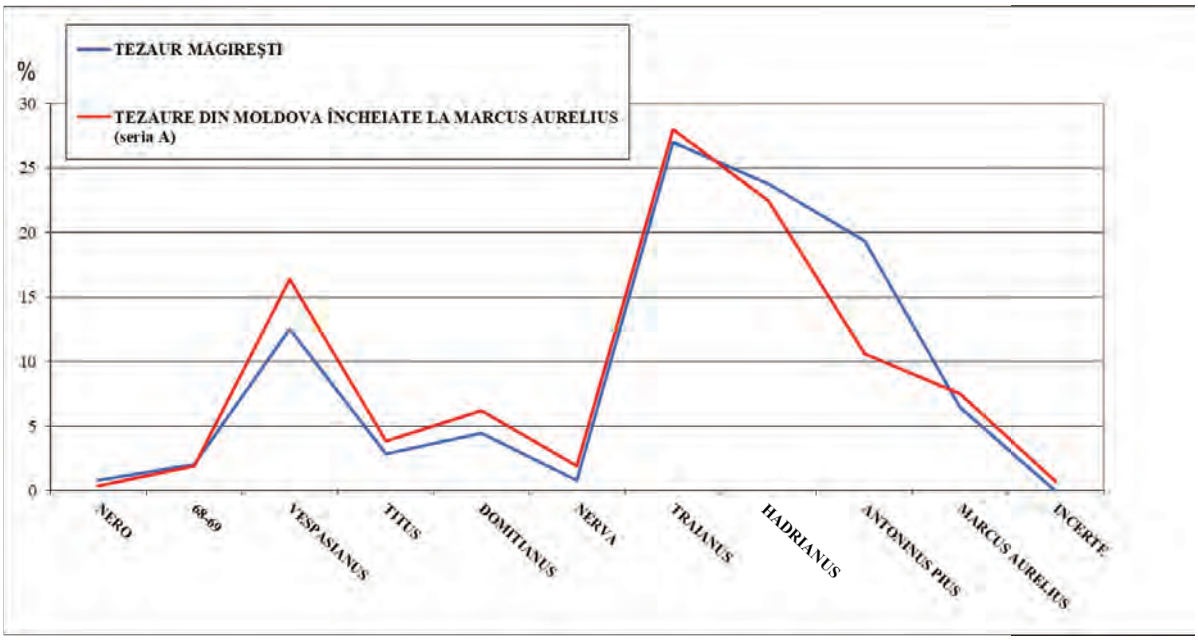
Graficul 2. *Structura cronologică a loturilor (I–V) din tezaurul de la Măgirești.*

Graph 2. *Chronological structure of the batches (I–V) from the Măgirești hoard.*

Graficul 3. *Structura cronologică a loturilor (I–IV vs. V) din tezaurul de la Măgirești.*

Graph 3. *Chronological structure of the batches (I–IV vs. V) from the Măgirești hoard.*

Graficul 4. *Tezaurul de la Măgirești vs. tezaure din Moldova încheiate cu monede de la Marcus Aurelius (seria A).*

Graph 4. *The Măgirești hoard vs. hoards from western Moldavia ending with coins of Marcus Aurelius (series A).*

Figura 1. *Locul descoperirii tezaurului de la Măgirești.*

Figure 1. *The discover site of the hoard from Măgirești.*

Figura 2. *Panta de nord-est a „Dealului Bisericii” din Măgirești.*

Figure 2. *The northeast slope of the “Dealul Bisericii” in Măgirești.*

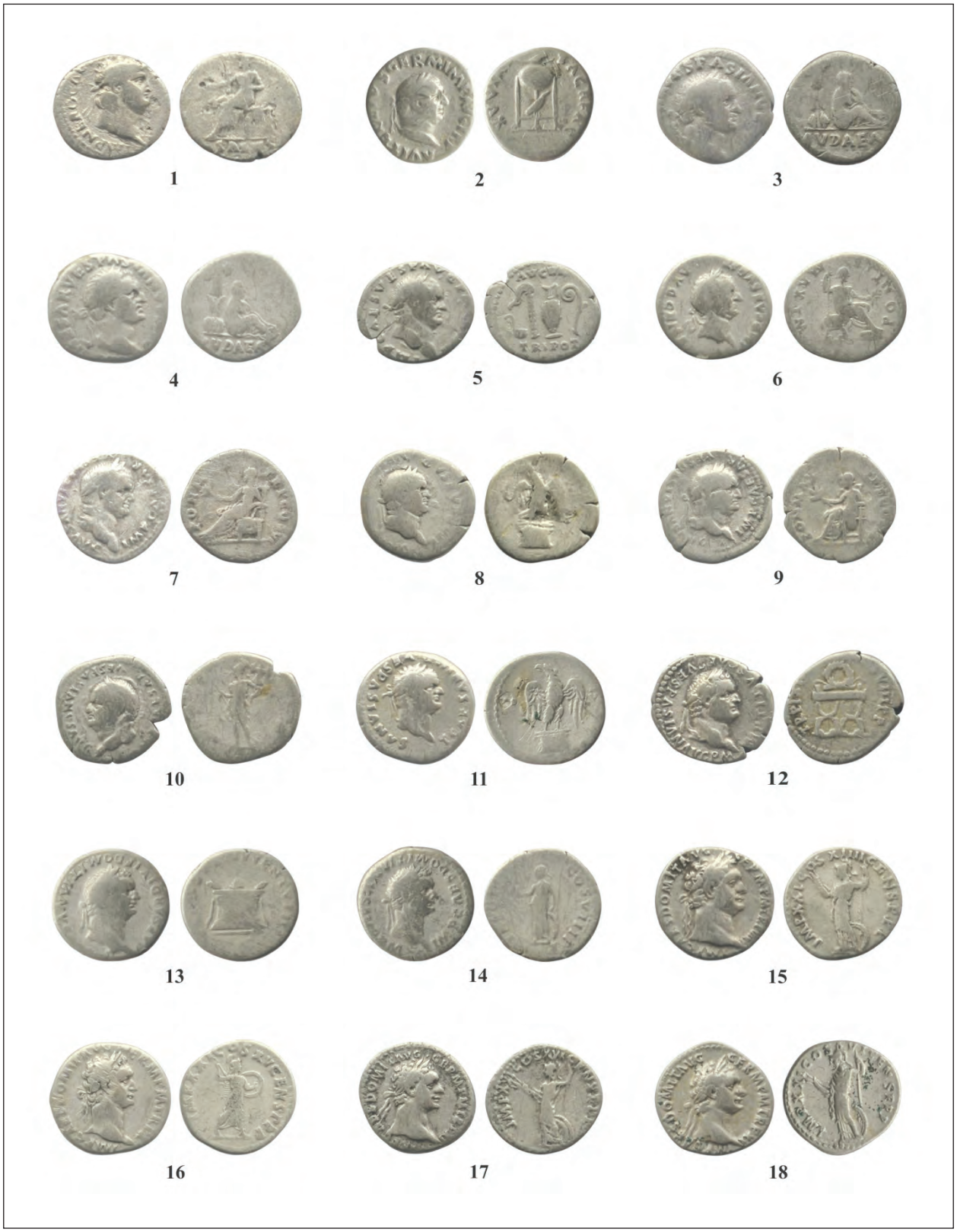

Figura 3. *Monede din tezaurul de la Măgirești (lot V) (Cat. 1–18).*

Figure 3. *Coins from the Măgirești hoard (batch V) (Cat. 1–18).*

Figura 4. *Monede din tezaurul de la Măgirești (lot V) (Cat. 19–36).*

Figure 4. *Coins from the Măgirești hoard (batch V) (Cat. 19–36).*

Figura 5. *Monede din tezaurul de la Măgirești (lot V) (Cat. 37–54).*

Figure 5. *Coins from the Măgirești hoard (batch V) (Cat. 37–54).*

Figura 6. *Monede din tezaurul de la Măgirești (lot V) (Cat. 55–58).*

Figure 6. *Coins from the Măgirești hoard (batch V) (Cat. 55–58).*

MONEDE ROMANE DINTR-O COLECȚIE CONSTITUITĂ LA OSTROV, JUD. CONSTANȚA

Mihai DIMA
Banca Națională a României; e-mail: Mihai.Dima@bnro.ro

Keywords: *Durostorum, Ostrov, Moesia Inferior, Marcianopolis, Nicopolis ad Istrum*
Abstract: *The author presents 72 coins discovered in the area of the Roman settlement at Ostrov* – Ferma 4 *(Constanța county), kept in a private collection in Călărași. This batch comprises a republican denarius, 63 early Roman coins and 8 late Roman coins. The republican denarius belongs to the well-known series minted by Marcus Antonius in 32/31 BC, before the Battle of Actium. The early Roman coins fall under three main categories: imperial issues (10 specimens), provincial issues (24 specimens), and cast imitations (29 specimens). The provincial coins and most of those used as prototypes for making cast imitations were minted in Moesia Inferior, at Marcianopolis and Nicopolis ad Istrum. The batch of late Roman coins, covering only the 4th century, begins with a piece struck for Crispus in 317 and ends with one of Arcadius, dated 395–401.*

Cuvinte-cheie: *Durostorum, Ostrov, Moesia Inferior, Marcianopolis, Nicopolis ad Istrum*
Rezumat: *Autorul prezintă 72 de monede descoperite în zona așezării romane de la Ostrov* – Ferma 4 *(județul Constanța), păstrate într-o colecție privată din Călărași. Acest lot cuprinde un denar republican, 63 de monede romane timpurii și 8 monede romane târzii. Denarul republican aparține seriei bine-cunoscute bătute de Marcus Antonius în anii 32/31 î.Hr., înainte de Bătălia de la Actium. Monedele romane timpurii se împart în trei categorii principale: emisiuni imperiale (10 exemplare), emisiuni provinciale (24 de exemplare) și imitații turnate (29 de exemplare). Monedele provinciale și majoritatea celor folosite ca prototipuri pentru realizarea imitațiilor turnate au fost bătute în Moesia Inferior, la Marcianopolis și Nicopolis ad Istrum. Lotul de monede romane târzii, care acoperă doar secolul al IV-lea, începe cu o piesă bătută pentru Crispus în anul 317 și se încheie cu una de la Arcadius, datată 395–401.*

Într-o colecție particulară din Călărași se păstrează 72 de monede romane, descoperite, spre sfârșitul anilor 1980, pe malul Dunării, în dreptul așezării de la Ostrov – *Ferma 4*[1]. Structura lotului confirmă proveniența pieselor, fiind apropiată de a celorlalte eșantioane monetare constituite în zonă[2]. Predomină emisiunile din epoca Principatului (63 exemplare = 87,50 %), cărora li se adaugă un denar republican foarte uzat, pierdut, cel mai probabil, în aceeași perioadă, și opt monede romane târzii.

Denarul republican aparține bine-cunoscutei serii „pentru legiuni" bătută de Marcus Antonius în anii 32/31 a.Chr., înaintea bătăliei de la Actium. Nu este prima piesă de acest tip descoperită la Ostrov – *Ferma 4*. Încă un exemplar a ieșit la lumină în timpul săpăturilor efectuate în Sectorul III, deschis de MDJC pe platou, dar în apropierea malului Dunării, într-un context arheologic de la mijlocul secolului al II-lea p.Chr.[3].

Monedele romane timpurii se încadrează în trei categorii principale: emisiuni imperiale (10 exemplare), emisiuni provinciale (24 exemplare) și imitații turnate (29 exemplare). Monedele imperiale și trei dintre cele provinciale, în total 13 exemplare (20,63 %), se încadrează în Perioada I (Augustus – Commodus)[4]. Celelalte 50 de exemplare (79,36 %) aparțin Perioadei II (Pertinax – Valerian I). Lipsesc piesele bătute între domnia lui Gallienus și reforma lui Diocletian din anul 294 (Perioada III), mai rar întâlnite între descoperirile din zonă.

Din timpul dinastiei Iulia-Claudia înregistrăm un singur as, cu emitent neprecizat. Tot o singură monedă ne oferă și dinastia Flaviilor, un sestert care poartă efigia lui Domitian. De la Traian, eșantionul cuprinde doi dupondii bătuți după anul 112, iar de la Hadrian, un dupondius și un sestert, ambele piese datate în primii ani de domnie.

Numărul monedelor crește sub Antoninus Pius, din vremea căruia avem patru ași și, foarte probabil, o emisiune provincială incertă, care ar putea proveni de la Tomis. Doi dintre ași au fost bătuți pentru Diva Faustina, iar unul pentru Marcus Aurelius Caesar.

În ultimele două etape ale Perioadei I se încadrează câte o monedă provincială, prima, emisă la Nicomedia, în Bithynia, pentru Faustina II, iar cealaltă la Nicopolis ad Istrum, oraș aflat încă în provincia Thracia, pentru Commodus. Ambele sunt piese mărunte, cu dimensiuni și greutate de assarion.

---

[1] Muşeţeanu 1990, p. 294–297.
[2] Dima 2023, p. 13–14.
[3] Dima, Elefterescu 2009, p. 44, nr. 6; Dima 2023, p. 24.
[4] Pentru periodizare, Dima 2023, p. 18–19.

Toate monedele din Perioada II sunt provinciale sau au avut prototipuri provinciale, în cazul imitațiilor turnate. Cele bătute se grupează la începutul perioadei, iar cele turnate acoperă mai multe etape din a doua jumătate a acesteia.

Marea majoritate a monedelor bătute datează din timpul domniei lui Septimius Severus și au fost emise de orașe din Moesia Inferior (Marcianopolis: 1 exemplar, Nicopolis ad Istrum: 14 exemplare, atelier neprecizat: 2 exemplare). Cu excepția unui tetrassarion de la Nicopolis ad Istrum, semnat de guvernatorul C. Ovinius Tertullus (anii 198–201), toate piesele fac parte din categoria unității (assarion).

Dintre monedele nicopolitane, un exemplar a fost bătut pentru Iulia Domna, două pentru Caracalla Augustus, două pentru Geta Caesar, iar unul înfățișează pe avers bustul lui Septimius Severus, iar pe revers, pe cel al Iuliei Domna. Toate celelalte poartă efigia fondatorului dinastiei Severilor, ca de altfel și piesele care provin din alte ateliere.

În cea de-a doua etapă a Perioadei II se încadrează un assarion emis la Marcianopolis, pentru Caracalla, iar în cea de-a patra, care corespunde domniei lui Elagabal, trei piese de același nominal, provenind de la Marcianopolis (2 exemplare) și Nicopolis ad Istrum (1 exemplar).

Doar jumătate dintre prototipurile imitațiilor turnate au putut fi identificate, deoarece la realizarea lor au fost folosite ca model monede aflate în circulație, unele chiar foarte uzate. Cea mai timpurie piesă imitată este o emisiune pseudo-autonomă de la Callatis, care datează, cel mai probabil, din sec. al II-lea. Urmează trei piese din vremea lui Caracalla, bătute în Thracia, la Hadrianopolis (1 exemplar) și Traianopolis (2 exemplare), șapte cu efigia lui Elagabal, toate de la Marcianopolis, și trei de la Gordian III, emise la Marcianopolis, la Hadrianopolis și la Iuliopolis, în Bithynia.

Seria monedelor romane târzii, care acoperă relativ uniform secolul al IV-lea, începe cu o piesă bătută pentru Crispus, în anul 317, și se încheie cu una de la Arcadius, din anii 395–401. Ca de fiecare dată, acestea sunt mai puțin numeroase decât cele din epoca Principatului între descoperirile de la Ostrov – *Ferma 4*.

Întrucât o analiză statistică a lotului nu se justifică, în condițiile în care o sinteză privind circulația monetară la Durostorum a fost publicată recent[5], ne limităm la prezentarea detaliată a celor 72 de monede, având convingerea că introducerea lor în circuitul științific se va dovedi utilă unor studii viitoare.

CATALOG

MONEDE ROMANE REPUBLICANE

ANT.AVG.IIIVIR R.P.C

1. Denar; AR ↙ 3,07 g 16,6×18,5 mm.
Av. ...III·VIR·R·P·C·; galeră.
Rv. Legenda ilizibilă; acvilă între stindarde.
Crawford, p. 539, nr. 544, Monetărie în mișcare cu M. Antonius, anii 32/31 a.Chr.

MONEDE ROMANE IMPERIALE

Emitent neprecizat din prima jumătate a sec. I p.Chr.

2. As; AE ↓ 5,78 g; 23,7 × 25,2 mm.
Av. Legenda incertă; cap spre stânga.
Rv. Legenda incertă; SC în centru.

Domitian

3. Sestert; OR ↙ 20,16 g; 32,4 × 33,3 mm.
Av. …MIT AVG GERM COS… ; cap laureat spre dreapta.
Rv. Legenda ilizibilă; Jupiter șezând spre stânga.
Tip IOVI – VICTORI, mai multe emisiuni între anii 85–95/96 sau IVPPITER – CVSTOS, anii 88–89.

Traian

4. Dupondius; OR ↙ 9,78 g; 25,8 × 27,3 mm.
Av.: IMP C ... AVG GER...; bust radiat, drapat, spre dreapta.
Rv.: Legenda ilizibilă; Felicitas spre stânga, ținând un caduceu și cornul abundenței.
Bust specific pentru anii 112–117.

[5] Vezi nota 2.

5. Dupondius; OR ↙ 9,41 g; 23,7 × 25,9 mm.
Av.: Legenda ilizibilă; bust radiat, drapat, spre dreapta.
Rv.: Legenda ilizibilă; tip incert.
Bust specific pentru anii 112–117.

Hadrian

6. Dupondius; OR ↙ 10,32 g; 24,3 × 27 mm.
Av.: ...RAIANVS ...; bust radiat, drapat pe umărul stâng, spre dreapta.
Rv.: Legenda ilizibilă; Fortuna șezând spre stânga, ținând cârma și cornul abundenței.
RIC II/3, p. 82, nr. 103, Roma, anul 117 sau p. 86, nr. 153, Roma, anul 118.

7. Sestert; OR ↙ 22,82 g; 31,9 × 32,3 mm.
Av.: ...HADRIA...; bust laureat, drapat pe umărul stâng, spre dreapta.
Rv.: Legenda ilizibilă; S – C; Moneta spre stânga, ținând balanța și cornul abundenței.
RIC II/3, p. 106, nr. 633, Roma, anii c. 120–121.

Antoninus Pius

8. As; AE ↘ 9,53 g; 25,6 × 27,4 mm.
Av.: Legenda ilizibilă; cap spre dreapta.
Rv.: Legenda ilizibilă; S – C; Pax spre stânga, ţinând o ramură şi cornul abundenţei.
RIC, III, p. 96, nr. 519b (COS) sau p. 97, nr. 526a (COS DES II), Roma, anul 138.

Antoninus Pius: Diva Faustina

9. As; AE ↘ 9,67 g; 23,9 × 25,4 mm.
Av.: DIVA AV[G] – FAVSTINA; bust spre dreapta.
Rv.: AETE – R – … / S – C; Pietas spre stânga, lângă un altar, ținând mâna dreaptă ridicată și o cutie cu tămâie în stânga.
RIC, III, p. 166, nr. 1161, Roma, după anul 141.

10. As; AE ↓ 9,41 g; 23,9 × 25,5 mm.
Av.: DIVA – F[AVSTINA]; bust spre dreapta.
Rv.: … – TAS / S – C; Providentia spre stânga, ținând mâna dreaptă ridicată și un glob în mâna stângă.
RIC, III, p. 167, nr. 1164, Roma, după anul 141.

Antoninus Pius: Marcus Aurelius Caesar

11. As; AE ↘ 8,54 g; 25,3 × 27,1 mm.
Av.: [AVREL]IVS CAES – …; cap (bust?) spre dreapta.
Rv.: Legenda ilizibilă; instrumentele pontificale.
RIC, III, p. 174, nr. 1240, Roma, anii 140–144.

MONEDE ROMANE PROVINCIALE

– MOESIA SUPERIOR –

Marcianopolis

Septimius Severus

12. AE (assarion); ↗ 1,72 g 14,6 × 15,9 mm.
Av.: AV K Λ CЄΠ – CЄVHPOC; cap laureat spre dreapta.
Rv.: ...ΩN; vultur spre dreapta, cu capul întors spre stânga, ținând o cunună în cioc.
Pick – ; Hristova, Jekov 2006, p. 26, nr. 6.14.1.21.

Caracalla

13. AE (assarion); ↗ 1,88 g 14,7 × 16,4 mm.
Av.: ...ΛΙΟC – ΑΝΤ...; cap laureat spre dreapta.
Rv.: ΜΑΡΚΙΑ – ΝΟΠΟΛΙΤΩ // Ν; Asclepios spre stânga.
Pick – , *cf*. p. 217, nr. 634, cu legenda de revers neîntreruptă; Hristova, Jekov 2006, p. 59, nr. 6.18.20.3.

Elagabal

14. AE (assarion); ↙ 1,61 g 14,2 × 15,4 mm.
Av.: ΑVΤ Κ Μ ΑVΡ – ...; cap laureat spre dreapta.
Rv.: ΜΑΡΚΙΑΝΟΠΟΛΙΤΩΝ; Telesphoros.
Pick, p. 268, nr. 910 pentru revers; Hristova, Jekov 2006, p. 141, nr. 6.26.21.89.

15. AE (assarion); ↙ 2,33 g 14,4 × 16,1 mm.
Av.: Legenda incertă; cap laureat spre dreapta.
Rv.: ΜΑΡΚΙΑ – ΝΟ – ΠΟΛΙΤΩΝ; ciorchine.
Pick – , *cf*. p. 270, nr. 923 pentru tipul de revers; *cf*. Hristova, Jekov 2006, p. 136, nr. 6.26.8.2–5.

Nicopolis ad Istrum

Commodus

16. AE (assarion); ↙ 2,58 g 16,9 × 17,7 mm.
Av.: ΑVΤ ΚΑΙ Α – V ΚΟΜΟΔΟC; cap laureat spre dreapta.
Rv.: ...ΠΟΛΙ ΠΡ...; șarpe încolăcit pe trepied, cu capul orientat spre dreapta.
Pick – , *cf*. p. 354, nr. 1250; Hristova, Jekov 2009, p. 42, nr. 8.10.47.6.

Septimius Severus
(*C. Ovinius Tertullus, anii 198–201*)

17. OR (4 assaria); ↙ 10,14 g 26,3 × 27,6 mm.
Av.: ... – CЄVΗΡΟC...; bust laureat, drapat, cuirasat, spre dreapta.
Rv.: VΠΑ·ΟΟV·ΤЄΡΤVΛΛΟV ΝΙΚΟΠΟΛΙ·ΠΡΟC Ι·; Demetra spre stânga, ținând o pateră deasupra unui altar în mâna dreaptă și o torță cu mâna stângă.
Pick – ; Hristova, Jekov 2009, p. 58, nr. 8.14.5.2.

(*Fără nume de guvernator*)

18. AE (assarion); ↙ 2,03 g 15 × 16,3 mm.
Av.: ... – CЄVΗΡΟC; bust laureat, drapat, cuirasat, spre dreapta.
Rv.: [ΝΙΚΟ]ΠΟΛΙΤ – ΠΡΟC...; bustul lui Serapis, purtând kalathos, spre dreapta.
Pick, p. 374, nr. 1350; Hristova, Jekov 2009, p. 61, nr. 8.14.6.4.

19. AE (assarion); ↙ 1,90 g 14,8 × 16 mm.
Av.: ΑV ΚΑΙ – CЄVΗΡΟC; cap laureat spre dreapta.
Rv.: [ΝΙΚΟ]ΠΟΛΙ – ΠΡΟC ΙCΤΡ; Apollo (Bonus Eventus) spre stânga, ținând patera și o ramură.
Pick, p. 375, nr. 1357; Hristova, Jekov 2009, p. 64, nr. 8.14.7.5.

20. AE (assarion); ↙ 1,99 g 15,3 × 16,1 mm.
Av.: Legenda ilizibilă; cap laureat spre dreapta.
Rv.: … – …ΠΡΟC...; Hermes spre stânga, ținând punga și caduceul.
Pick, p. 378, nr. 1373 pentru tipul de revers.

21. AE (assarion); ↙ 2,98 g 14,2 × 16,1 mm.
Av.: ΑV ΚΑΙ – CЄVΗΡΟC; cap laureat spre dreapta.
Rv.: ΝΙΚΟΠΟ – ΛΙΤ ΠΡΟ...; Dionysos spre stânga, ținând un ciorchine și thyrsosul.
Pick, p. 379, nr. 1379.1; Hristova, Jekov 2009 – , *cf*. p. 69, nr. 8.14.8.11–13.

22. AE (assarion); ↙ 1,41 g 16,6 × 18,3 mm.
Av.: ... – CEVHPOC; cap laureat spre dreapta.
Rv.: NIKOΠOΛI – ΠPOC ICTPO; Heracles din față, privind spre dreapta, ținând mere în mâna stângă și mâna dreaptă rezemată pe măciucă.
Pick – , *cf*. p. 380, nr. 1386; Hristova, Jekov 2009, p. 86, nr. 8.14.14.15.

23. AE (assarion); ↙ 2,09 g 14,9 × 18,2 mm.
Av.: ... KAI CE – CE...; cap laureat spre dreapta.
Rv.: NIK… – …OC IC...; Concordia spre stânga, ținând patera și cornul abundenței.
Cf. Pick, p. 382, nr. 1396.

24. AE (assarion); ↗ 3,00 g 16,1 × 17,2 mm.
Av.: AV KAI CE – CEVHPOC; cap laureat spre dreapta.
Rv.: NIKOΠOΛI ΠPOC IC // TPON; templu tetrastil în interiorul căruia se vede statuia unui șarpe.
Pick – ; Hristova, Jekov 2009, p. 130, nr. 8.14.46.12.

Septimius Severus și Iulia Domna

25. AE (assarion); ↙ 2,77 g 15,9 × 16,6 mm.
Av.: AV KAI CE – CEVHPOC; cap laureat spre dreapta.
Rv.: IO ΔO NIKOΠOΛIT ΠPOC IC; bustul Iuliei Domna spre dreapta.
Pick – , *cf*. p. 388, nr. 1448 cu altă legendă de avers; Hristova, Jekov 2009, p. 114, nr. 8.14.34.21.

Septimius Severus: Iulia Domna

26. AE (assarion); ↗ 1,75 g 14,3 × 16,2 mm.
Av.: IOV ΔOM...; bust spre dreapta.
Rv.: ...OC IC...; vultur pe glob(?) spre dreapta, cu capul întors spre stânga, ținând o cunună în cioc.
Pick, p. 395, nr. 1481 pentru tipul de revers; Hristova, Jekov 2009, p. 151, nr. 8.17.1.5.

Septimius Severus: Caracalla Augustus

27. AE (assarion); ↗ 2,26 g 15 × 17,2 mm.
Av.: AV K M...; bust laureat, drapat, spre dreapta.
Rv.: NIKOΠOΛITΩN ΠPOC I; ciorchine.
Pick – , *cf*. pentru tipul de revers p. 417, nr. 1610.

28. AE (assarion); ↗ 2,67 g 15,9 × 16,8 mm.
Av.: AV K M A – ANTΩNIN; bust laureat, drapat, spre dreapta.
Rv.: NIK… ΠPOC I; semilună cu patru stele deasupra și o stea dedesubt.
Pick – ; Hristova, Jekov 2009, p. 222, nr. 8.18.48.9.

Septimius Severus: Geta Caesar

29. AE (assarion); ↗ 3,11 g 16,3 × 17,1 mm.
Av.: Λ AVP K – ΓETA⊏; cap spre dreapta.
Rv.: NIKOΠOΛI – ΠPOC [IC⊤]; Eros spre dreapta, rezemat pe o torță întoarsă, așezată pe un altar.
Pick – ; Hristova, Jekov 2009, p. 250, nr. 8.22.16.3.

30. AE (assarion); ↗ 3,11 g 16,3 × 17,1 mm.
Av.: [Λ AVP KAI] – ΓЄTAC; bust drapat spre dreapta.
Rv.: NIKOΠOΛI – ΠPOC [IC⊤]; torță.
Pick – ; Hristova, Jekov 2009 – .

Elagabal

31. AE (assarion); ↙ 2,57 g 16,9 × 17,8 mm.
Av.: Legenda ilizibilă; cap laureat spre dreapta.

Rv.: NI…ΤΩΝ ΠΡΟC; ciorchine.
Pick, p. 503, nr. 2036; Hristova, Jekov 2009, p. 392, nr. 8.26.8.14.

– BITHYNIA –

Nicomedia

Marcus Aurelius: Faustina II

32. AE; ↑ 3,44 g 17,8 × 19,1 mm.
Av.: Legenda ilizibilă; bust spre dreapta.
Rv.: NIKOMHΔ…; șarpe încolăcit pe o torță.
RPC, IV.1, 6091 (temporary).

– ATELIER PROVINCIAL NEPRECIZAT –

Antoninus Pius?

33. OR; ↓ 2,83 g 18,9 × 19,6 mm.
Av.: Legenda ilizibilă; cap spre dreapta.
Rv.: Legenda ilizibilă; tip incert.
Moneda are aspectul general al emisiunilor de la Tomis.

Septimius Severus

34. AE; 2,55 g 14,8 × 16,7 mm.
Av.: ... – ...VHPOC; bust laureat, drapat, cuirasat, spre dreapta.
Rv.: Legenda ilizibilă; tip incert.

Septimius Severus sau Caracalla

35. AE; ↓ 2,39 g 15,1 × 15,8 mm.
Av.: Legenda ilizibilă; cap laureat spre dreapta.
Rv.: Legenda ilizibilă; personaj masculin spre stânga.

IMITAŢII TURNATE DUPĂ MONEDE PROVINCIALE

– MOESIA INFERIOR –

Callatis

Emisiune pseudo-autonomă

36. AE (assarion); ↙ 1,67 g 12,8 × 15,7 mm.
Av.: Bustul Athenei spre dreapta.
Rv.: ...AT – …; scut încadrat de un arc și o măciucă.
Pick, p. 107, nr. 270; *cf*. Dima, Elefterescu 2009, p. 147, nr. 663.

Marcianopolis

Elagabal

37. AE (assarion); ↑ 2,34 g 15 × 16,1 mm.
Av.: AVT K M AVP – ANTΩNEINOC; cap laureat spre dreapta.
Rv.: MAPKIAN – O ΠOΛITΩN; Hera spre stânga, ținând o pateră și un sceptru.
Pick – , *cf*. pentru tipul de revers p. 267, nr. 907; Dima-Elefterescu, p. 89, nr. 273.

38. AE (assarion); ↗ 1,47 g 15,1 × 16,5 mm.
Av.: AVT K M AVPH – ...OC; cap laureat spre dreapta.
Rv.: MAPKIAN – ...; Hera spre stânga, ținând o pateră și un sceptru.
Pick – , *cf*. pentru tipul de revers p. 267, nr. 907.

39. AE (assarion); ↗ 2,31 g 14,9 × 15,8 mm.
Av.: Legenda incertă; cap laureat spre dreapta.
Rv.: [MAP]KIANOΠOΛITΩN; Telesphoros.
Pick, p. 268, nr. 910 pentru revers; Hristova, Jekov 2006, p. 141, nr. 6.26.21.7–10

40. AE (assarion); ↙ 2,58 g 16,8 × 17,4 mm.
Av.: AVT K M AVPH – ANTΩNEINOC; cap laureat spre dreapta.
Rv.: MAPKIANOΠOΛITΩN; ciorchine.
Pick, p. 270, nr. 924; Hristova, Jekov 2006, p. 136, nr. 6.26.8.3.

41. AE (assarion); ↗ 2,48 g 15,3 × 16,7 mm.
Av.: Legenda ilizibilă; cap laureat spre dreapta.
Rv.: Legenda ilizibilă; ciorchine.
Pick, p. 270, nr. 923 pentru tipul de revers.

42. AE (assarion); ↙ 1,87 g 14,2 × 14,9 mm.
Av.: ... – AN...; cap laureat spre dreapta.
Rv.: MA... ΛITΩN; ciorchine.
Cf. Pick, p. 270, nr. 924 pentru revers; *cf*. Dima-Elefterescu, p. 91, nr. 287.

43. AE (assarion); ↙ 2,53 g 15,5 × 16,8 mm.
Av.: [AVT] K M AVPH – AN...; cap laureat spre dreapta.
Rv.: ...OΠOΛIT // ΩN în exergă; altar.
Pick – , *cf*. p. 270, nr. 927 pentru tipul de revers.

Gordian III

44. AE (assarion); ↗ 1,99 g 13,6 × 15,5 mm.
Av.: Legenda incertă; cap laureat spre dreapta.
Rv.: Legenda ilizibilă; Tyche spre stânga, ținând cârma și cornul abundenței.
Pick, p. 307, nr. 1118 pentru tipul de revers.

– THRACIA –

Hadrianopolis

Caracalla

45. AE (assarion); ↗ 2,49 g; 15,3 × 16,6 mm.
Av.: Legenda incertă; cap laureat spre dreapta.
Rv.: ΑΔPIAN - ...; Eros spre dreapta, rezemat pe o torță întoarsă, așezată pe un altar.
Cf. Yurukova 1987, p. 183, nr. 390.

Gordian III

46. AE (assarion); ↗ 1,56 g; 14,6 × 17,2 mm.
Av.: Legenda incertă; bust laureat, drapat, spre dreapta.
Rv.: ...ΠOΛEITΩN; cistă mistică deschisă spre stânga.
Yurukova 1987, p. 236, nr. 675.

Traianopolis

Caracalla

47. AE (assarion); ↗ 2,41 g; 15,7 × 16,7 mm.
Av.: Legenda ilizibilă; cap laureat spre dreapta.
Rv.: TPAIA – NO – ΠΟΛΕΙΤΩΝ; Homonoia spre stânga, ținând o pateră și cornul abundenței.
Schönert-Geiss 1991, p. 178, nr. 99.

48. AE (assarion); ↗ 3,01 g; 16 × 16,4 mm.
Av.: Legenda ilizibilă; cap laureat spre dreapta.
Rv.: TPAIANO – ΠΟΛΕΙΤ... (din dreapta sus); semilună și o stea (punct central).
Schönert-Geiss 1991, p. 179, nr. 108.

– BITHYNIA –

Iuliopolis

Gordian III

49. OR; ↙ 2,03 g 16,9 × 18,2 mm.
Av.: … ΓOP – ΔIANOC … ; bust radiat spre dreapta.
Rv.: IO – ⋀ – IO – ΠO // ΛЄITΩ̲N în exergă; vultur între stindarde.
RPC, VII.2, nr. 2055.

– ATELIER PROVINCIAL NEPRECIZAT –

Emitent neprecizat sec. II–III

50. AE (assarion); ↗ 2,93 g 17,1 × 18,6 mm.
Av.: Legenda ilizibilă; cap (bust?) laureat spre dreapta.
Rv.: Legenda ilizibilă; Eros spre dreapta, rezemat pe o torță întoarsă.

51. AE (assarion); 2,90 g 14,8 × 15,5 mm.
Av.: Legenda ilizibilă; cap laureat spre dreapta.
Rv.: Legenda ilizibilă; tip incert (caduceu?).

52. AE (assarion); 2,86 g 16,9 × 17,4 mm.
Av.: Legenda ilizibilă; cap laureat spre dreapta.
Rv.: Ilizibil.

53. AE (assarion); 2,50 g 16,2×17,4 mm.
Av.: Legenda ilizibilă; cap laureat spre dreapta.
Rv.: Ilizibil.

54. AE (assarion); ↙ 2,24 g 15,9 × 17 mm.
Av.: Legenda ilizibilă; cap (bust?) laureat spre dreapta.
Rv.: Legenda ilizibilă; trepied.

55. AE (assarion); ↙ 2,15 g 15,1 × 15,9 mm.
Av.: Legenda ilizibilă; cap laureat spre dreapta.
Rv.: Legenda ilizibilă; tip incert (personaj feminin spre stânga).

56. AE (assarion); 1,94 g 14,6 × 16,4 mm.
Av.: Legenda ilizibilă; cap laureat spre dreapta.
Rv.: Legenda ilizibilă; tip incert.

57. AE (assarion); 1,93 g 14,8 × 16,3 mm.
Av.: Legenda ilizibilă; cap (bust?) laureat spre dreapta.
Rv.: Ilizibil.

58. AE (assarion); 1,85 g 15 × 15,9 mm.
Av.: Legenda ilizibilă; cap (bust?) laureat spre dreapta.
Rv.: Ilizibil.

59. AE (assarion); ↗ 1,70 g 13,9 × 15,9 mm.
Av.: Legenda ilizibilă; cap laureat spre dreapta.
Rv.: Legenda ilizibilă; trepied.

60. AE (assarion); ↗ 1,61 g 15,9 × 16,7 mm.
Av.: Legenda ilizibilă; cap laureat spre dreapta.
Rv.: Legenda ilizibilă; leu mergând spre dreapta.

61. AE (assarion); 1,55 g 14,2 × 14,7 mm.
Av.: Legenda ilizibilă; cap (laureat?) spre dreapta.
Rv.: Ilizibil.

62. AE (assarion); ↙ 1,53 g 15 × 15,7 mm.
Av.: Legenda incertă; cap laureat spre dreapta.
Rv.: Legenda incertă; altar.
Marcianopolis? Elagabal?

63. AE (assarion); ↗ 1,35 g 15 × 16 mm.
Av.: Legenda incertă; cap laureat spre dreapta.
Rv.: Legenda incertă; tip incert (Hygea spre dreapta?).
Marcianopolis? Elagabal?

64. AE (assarion); 1,05 g 13,6 × 15,5 mm.
Av.: Legenda ilizibilă; cap (laureat?) spre dreapta.
Rv.: Ilizibil.

MONEDE ROMANE TÂRZII

Crispus

65. AE; ↑ 1,57 g 17,7 × 18,7 mm.
Av.: DN FL IVL CRISPVS NOB CAES; bust laureat, drapat, spre stânga, ținând glob, *mappa* și sceptru.
Rv.: PRO... – TIAE CAESS // MHTΓ; poartă de cetate cu trei turnuri.
RIC, VII, p. 545, nr. 18, Heraclea, anul 317.

Constantin II Caesar

66. AE; ↙ 1,75 g 18 × 18,6 mm.
Av.: CONSTANTINVS IVN NOB C; bust laureat, drapat, cuirasat, spre dreapta.
Rv.: PROVIDEN – TIAE CAESS // SMHB; poartă de cetate cu două turnuri.
LRBC, I, p. 22, nr. 871, Heraclea, anii 324–330.

Constantius II

67. AE; ↖ 1,11 g 13,8 × 15,8 mm.
Av.: CONSTAN – TIVS AVG; bust diademat, drapat, cuirasat, spre dreapta.
Rv.: GL... EXERC – ITVS // ... ; doi soldați cu un stindard.
LRBC, I, p. 23, nr. 948, Heraclea, anii 337–341.

Constans

68. AE; ↖ 1,40 g 13,9 × 14,9 mm.
Av.: [CONS]TANS – PF AVG; cap diademat spre dreapta.
Rv.: [VICTORI]AE DD AVGG Q NN; două victorii față în față, între ele o frunză de palmier.
LRBC, I, p. 21, nr. 864, Thessalonica, anii 341–346.

Iulian Caesar

69. AE4; ↘ 0,64 g 13,5 × 14,2 mm.
Av.: Legenda incertă; bust spre dreapta.
Rv.: Tip SPES REIPVBLICE.
LRBC, II, Atelier neprecizat, anii 355–361.

Theodosius I

70. AE4; ↑ 0,98 g 13,3 × 14,8 mm.
Av.: DN THEODO – SIVS...; bust diademat spre dreapta.
Rv.: Tip SALVS REI – PVBLICAE.
LRBC, II, Atelier neprecizat, anii 383–395.

Theodosius I?

71. AE4; ↘ 0,79 g 12,5 × 13,5 mm.
Av.: ... – ... PF AVG; bust diademat spre dreapta.
Rv.: Tip SALVS REI – PVBLICAE.
LRBC, II, Atelier neprecizat, anii 383–395.

Arcadius

72. AE3; ↑ 1,90 g 16,3 × 17,1 mm.
Av.: DN ARCADI – VS PF AVG; bust diademat, drapat, cuirasat, spre dreapta.
Rv.: Tip VIRTVS EXERCITI // CONS...
LRBC, II, p. 90, nr. 2205, Constantinopol, anii 395–408.
RIC, X, p. 246, nr. 60, Constantinopol, anii 395–401.

BIBLIOGRAFIE

Dima 2023 – M. Dima, *Circulația monetară la Durostorum în secolele I–III*, Târgoviște, 2023.
Dima, Elefterescu 2009 – M. Dima, D. Elefterescu, *Monnaies de Durostorum-Ostrov (4e siècle av. J.-C. – 6e siècle ap. J.C.)*, Moneta 88, Wetteren, 2009.
Hristova, Jekov 2006 – N. Hristova, G. Jekov, *The Coins of Moesia Inferior I–III c. A.C.: Marcianopolis*, Blagoevgrad, 2006.
Hristova, Jekov 2009 – N. Hristova, G. Jekov, *The Coins of Moesia Inferior I–III c. A.C. Nicopolis ad Istrum*, Blagoevgrad, 2009.
Muşeţeanu 1990 – C. Muşeţeanu, *Contribuţii privind topografia Durostorului*, SCIVA 41(3–4), 1990, p. 294–297.
Schönert-Geiss 1991 – E. Schönert-Geiss, *Die Münzprägung von Augusta Traiana und Traianopolis*, Berlin, 1991.
Yurukova 1987 – Y. Yurukova, *Monetosečeneto na gradovete v Dolna Mizija i Trakija II–III v. Hadrianopol*, Sofia, 1987.

Planșa I. *Monede romane imperiale descoperite la Ostrov, jud. Constanța.*

Plate I. *Roman imperial coins discovered at Ostrov, Constanța county.*

Planșa II. *Monede romane provinciale descoperite la Ostrov, jud. Constanța.*

Plate II. *Roman provincial coins discovered at Ostrov, Constanța county.*

Planșa III. *Monede romane provinciale (nr. 31–35) și imitații turnate (nr. 36–50) descoperite la Ostrov, jud. Constanța.*

Plate III. *Roman provincial coins (no. 31–35) and cast imitations (no. 36–50) discovered at Ostrov, Constanța county.*

Planșa IV. *Imitații turnate (nr. 51–64) și monede romane târzii (nr. 65–72) descoperite la Ostrov, jud. Constanța.*

Plate IV. *Cast imitations (no. 51–64) and late Roman coins (no. 65–72) discovered at Ostrov, Constanța county.*

COHORS II DACORUM.
DOUĂ TRUPE AUXILIARE ROMANE CU NUMĂR DE ORDINE IDENTIC

Constantin C. PETOLESCU
Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", Academia Română, București; e-mail: ccpetolescu@yahoo.fr

Keywords: cohors II Dacorum, coh(ors) Gem(ina) Dacorum Gordiana (milliaria) *(in Moesia Superior);* cohors II Aur(elia) Dacor(um) *(in Pannonia Inferior); Roman Emperors: Domitian, Trajan, Hadrian, Marcus Aurelius, Commodus; cities: Viminacium (in Moesia Superior), Montana (in Moesia Inferior), Teutoburgium (in Pannonia Inferior)*
Abstract*: In a military diploma from the year 126, extracted from a constitution of Emperor Hadrian, four units from the province of Moesia Superior appear, as well as a cohors II Dacorum, which had been sent* [in expedition]e *(AÉ, 2014, 1648).*

But the absence of the cohort's gentilicium in a diploma from the time of Hadrian gives us reason for reflection; it could have been neither Ulpia nor Aelia, since the omission of the imperial gentilicium in the diploma from 126 was inadmissible. On the contrary, such an omission was possible only when it was a matter of a predecessor emperor whose name had been condemned. It is therefore possible that the unit was called cohors II Flavia Dacorum, since it had been created by Domitian from Dacian recruits sent by King Decebalus, after the peace of 89.

Furthermore, our attention is also drawn to an inscription from Montana, in Moesia Inferior, dedicated to the empress Sabinia Tranquilina Augusta, by the coh(ors) Gem(ina) Dacorum Gordiana (milliaria) *(CIL, III, 14211,9 = IDRE, II, 316). This cohort was the "twin" of another Dacian unit, perhaps the one from Moesia Superior (see the case of the legiones geminae); according to another opinion, it would have resulted from the merging of two cohortes quingenariae. We observe that, also in this case, the gentilicium of the unit is missing. It could also be a creation of Domitian.*

Another military diploma, dated 11 August 192, a copy of a constitutio of Emperor Commodus for the troops of the province of Pannonia Inferior, mentions five alae and 17 cohortes, among which a cohors II Aur(elia) Dacor(um) *(RGZM, 44), thus created by Emperor Marcus Aurelius. It can be assumed that this refers to the unit mentioned on a tessera from Poetovio:* Iustus, optio cohortis II Aur(eliae) Dacorum *(CIL, III, 15184 = IDRE, II, 265); this soldier reached Pannonia Superior later, during the events of the mid-third century.*

It is also possible that the unit from the inscription of Teutoburgium, cohors II Aug(usta) Dac(orum) p(ia) f(idelis) (milliaria) eqq(uitum, equitata) *(CIL, II, 10255 = 6450 = IDRE, II, 289; see below, note 1), was identical with the cohors II Aurelia Dacorum; in order to avoid the imperial gentilicium, which also recalled Commodus, the dedicant would have rendered the name of the unit with a fictitious (neutral) gentilicium:* Aug(usta).

***Cuvinte-cheie*:** cohors II Dacorum, coh(ors) Gem(ina) Dacorum Gordiana (milliaria) *(în Moesia Superior);* cohors II Aur(elia) Dacor(um) *(Pannonia Inferior); împărați romani: Domitian, Traian, Hadrian, Marcus Aurelius, Commodus; Viminacium (Moesia Superior), Montana (Moesia Inferior), Teutoburgium (Pannonia Inferior)*

Rezumat: *Într-o diplomă militară din anul 126, extras dintr-o constituție a împăratului Hadrian, apar patru trupe din provincia Moesia Superior, precum și o* cohors II Dacorum*, care fusese trimisă* [in expedition]e *(AÉ, 2014, 1648).*

Dar absența gentiliciului trupei într-o diplomă din timpul lui Hadrian ne dă de gândit; acesta nu putea fi nici Ulpia, nici Aelia, deoarece omiterea gentiliciului imperial în diploma din anul 126 era inadmisibilă. Dimpotrivă, această omitere era posibilă doar când era vorba de un împărat predecesor, al cărui nume a fost damnat. Este deci posibil ca trupa să se fi numit cohors II Flavia Dacorum, fiindcă fusese creată de Domitian din recruți daci trimiși de regele Decebal, după pacea din anul 89.

Totodată, ne mai reține atenția o inscripție de la Montana, din Moesia Inferior, dedicată împărătesei Sabinia Tranquilina Augusta, de coh(ors) Gem(ina) Dacorum Gordiana (milliaria) *(CIL, III, 14211,9 = IDRE, II, 316). Această cohortă era „geamănă" altei trupe de daci, poate cea din Moesia Superior (vezi cazul legiunilor geminae); după altă părere, ar fi rezultat din contopirea a două cohortes quingenariae. Observăm că, și în acest caz, gentiliciul trupei lipsește. S-ar putea să fie vorba tot despre o creație a lui Domitian.*

O altă diplomă militară, din 11 august 192, copie după o constitutio *a împăratului Commodus pentru trupele din provincia Pannonia Inferior, menționează cinci* alae *și 17* cohortes*, între care o* cohors II Aur(elia) Dacor(um) *(RGZM, 44), deci creată de împăratul Marcus Aurelius. Se poate presupune că este vorba de trupa menționată pe o* tessera *de la Poetovio:* Iustus, optio cohortis II Aur(eliae) Dacorum *(CIL, III, 15184 = IDRE, II, 265), acest militar a ajuns în Pannonia Superior mai târziu, cu ocazia evenimentelor de la mijlocul secolului al III-lea.*

Este, de asemenea, posibil ca și trupa din inscripția de la Teutoburgium, cohors II Aug(usta) Dac(orum) p(ia) f(idelis) (milliaria) eqq(uitum, equitata) *(CIL, II, 10255 = 6450 = IDRE, II, 289; a se vedea mai jos, nota 1) să fie identificată cu* cohors II Aurelia Dacorum*; pentru a evita gentiliciul imperial, care amintea și de Commodus, dedicantul ar fi redat numele trupei cu un gentiliciu fictiv (neutru):* Aug(usta).

În repertoriul trupelor de daci întâlnim două trupe având același număr de ordine.

De la Teutoburgium (Vukovar), în Pannonia Inferior, provine următoarea inscripție: *Deo sancto Herculi, T. Fl(avius) Mac[ri]anus, praef(ectus) coh(ortis) I Hispan(orum) eqq(uitum, -uitatae), trib(unus) coh(ortis) II Aug(ustae) Dac(orum) p(iae) f(idelis) (milliariae) eqq(uitum, equitatae), v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*[1].

[1] CIL, II, 10255 (= 6450; IDRE, II, 289); cf. PME, F 57.

Data organizării trupei de daci era, până de curând, necunoscută. Este greu de admis că a fost creată de împăratul Augustus, cum ar sugera gentiliciul (dacă este gentiliciul real!) *Aug(usta).*

O altă trupă, cu același număr de ordine, apare menționată pe o microepigrafă (o *tessera* de os cu inscripție) de la Poetovio, în Pannonia Superior: *Iustus, optio cohortis II Aur(eliae) Dacorum*[2].

Opiniile istoricilor diferă: după unii, ar fi vorba de aceeași trupă[3], după alții, ar fi două trupe diferite[4].

Între timp, au apărut două diplome militare, în care apar două trupe de daci cu acest (același) număr de ordine.

I. Într-o diplomă militară din anul 126, extrasă dintr-o constituție specială a împăratului Hadrian, apar câteva trupe (doar patru) din provincia Moesia Superior, precum și o *cohors II Dacorum*, care fusese trimisă *[in expedition]e*[5].

[Imp(erator) Caesar divi Trai]ani Parthici f(ilius) [divi Nervae n(epos) Trai]anus Hadrianus [Aug(ustus) pontif(ex) maxim(us), trib(unicia)] potest(ate) X co(n)s(ul) III

[equitib(us) et peditib(us)] qui militaverunt in [ala I Gallor(um) Flav(iana) et c]ohortibus tribus [quae appellant(ur) I Lusi]tanor(um) et III Britton(um) [vet(erana) et V Hispan]or(um) et sunt in Moesia superiore [sub Iulio Ga]llo item cohort(e) II Dacorum [missa in expedution]e, quin(is) et vicenis pluribusve [stipendis eme]ritis dimissis honesta mis[sione, quorum no]mina subscripta sunt ip[sis liberis pos]terisque eorum civita[tem dedit et conu]bium cum uxoribus, qu[as tunc habuissen]t, cum est civitas iis da[t(a) aut, si qui caelib]es essent, cum iis q[uas postea duxissent dumtaxat singuli singulas].

[- - -]ris f(ilio) eius [et - - - f(ilio) eius] et Citzosi f(ilio) eius [et - - - f(ilio) / fil(iae) eius] et Durciei [fil(iae) eius].

Descriptum et recognit[um ex tabula aenea,] quae fixa est Romae in [muro post tem]plum divi Aug(usti) ad [Minervam].

După părerea noastră, este vorba despre una dintre trupele care, întoarse probabil din Orient, unde participaseră la războiul parthic al lui Traian, au întărit corpul de trupe condus de Q. Marcius Turbo în cursul operațiilor contra sarmaților iazygi.

Cei *dimissi honesta missione* prin această diplomă făceau, probabil, parte din contingentul înrolat prin anul 101. Dar absența gentiliciului trupei în această diplomă dă de gândit; acesta nu putea fi nici *Ulpia*, nici *Aelia*, deoarece omiterea acestor gentilicii imperiale în diploma din anul 126 ar fi fost inadmisibilă. Dimpotrivă, această omitere era posibilă atunci când era vorba de un împărat predecesor, al cărui nume suferise o *damnatio memoriae*. Este deci posibil ca trupa să se fi numit la început *cohors II Flavia Dacorum*, fiind creată de Domitian din recruți daci trimiși de regele Decebal – devenit, după pacea din 89, *rex socius et amicus populi Romani*[6].

Totodată, ne mai reține atenția două inscripții de la Montana, din Moesia Inferior: una este dedicată împăratului Septimiu Sever, de un militar dintr-o trupă din care se păstrează doar etnicul *Dacorum*[7]; cealaltă, completă, este o dedicație pentru împărăteasa Sabinia Tranquilina Augusta, pusă de *coh(ors) Gem(ina) Dacorum Gordiana (milliaria)*[8].

Această cohortă era „geamăna" altei trupe de daci, poate cea din Moesia Superior (vezi cazul legiunilor *geminae*); după altă părere, aceasta ar fi rezultat din contopirea a două *cohortes* (*quingenariae*)[9]. Observăm că, și în acest caz, gentiliciul trupei lipsește. S-ar putea să fie vorba tot de o creație a lui Domitian[10].

II. O altă diplomă militară, din 11 august 192, copie după o *constitutio* a împăratului Commodus pentru trupele din provincia Pannonia Inferior, menționează cinci *alae* și 17 *cohortes*, între care o *cohors II Aur(elia) Dacor(um)*[11], deci creată de împăratul Marcus Aurelius. Se poate afirma că este vorba de trupa menționată pe *tessera* de la Poetovio; probabil

[2] CIL, III, 15184, 16 (= IDRE, II, 265).

[3] Russu 1980, p. 33; Dana, Matei-Popescu 2006, p. 195–206.

[4] Bogaers 1977, p. 610 sq., 631 (n. 10); Lörinz 2001, p. 47 [„Diese Kohorte wurde früher einer Inschrift aus Teutoburgium (Kat. Nr. 295) in Pannonien vermutet, doch ergab eine Überprüfung des Textes durch J. E. Bogaers den Bezug auf die II Aurelia Dacorum p. f. milliaria equitata"]; Petolescu 2002, p. 33; Petolescu 2021, p. 285–286.

[5] Eck, Pangerl 2006, p. 102–104, nr. 4 (= AÉ, 2006, 1864). În AÉ, 2008, 1717, se completează după trupa de daci: *[missa in expedition]e*, iar în încheiere, cu întrebarea: „*expeditio Britannica* ?". Inscripția este preluată și în AÉ, 2014, 1648, cu completarea în locul respectiv: *[sub Nepot]e* și cu specificarea că a fost trimisă în Britannia, care era guvernată de A. Plarius Nepos (Thomasson 1984, col. 74, nr. 17).

[6] Cimma 1976. Pentru auxilia oferite Imperiului de regi barbari aliați, se pot aminti spre comparație recrutările de trupe din regatul odrysilor, din Regatul Bosporan și din Commagena, de pe Eufrat.

[7] CIL, III, 12382 (= IDRE, II, 315). Având în vedere locul descoperirii, este posibil să fie trupa de la nota următoare.

[8] CIL, III, 14211, 9 (= IDRE, II, 316).

[9] După altă părere, ar fi rezultat din contopirea a două *cohortes* (*quingenariae*); Russu 1980, p. 33.

[10] Și în acest caz, trupa va fi fost creată tot din recruți proveniți din afara provinciei Moesia (deci din Dacia); recruții din Moesia, indiferent de origine (deci și geto-daci), erau trimiși fără excepție în alte provincii.

[11] RGZM, 44; CEpR, XXI–XXIV (2001–2004), 999; RMD, V, 447.

că Iustus, *optio cohortis II Aur(eliae) Dacorum*[12], a ajuns în Pannonia Superior mai târziu, cu ocazia evenimentelor de la mijlocul secolului al III-lea[13].

Se pune problema: în ce împrejurări a fost creată această trupă? Din *Historia Augusta* (*Vita Marci*, XXI, 6–8) aflăm că, pentru nevoile războiului, împăratul Marcus Aurelius a creat unități militare noi: *Instante sane adhuc pestilentia et deorum cultum diligentissime restituit et servos, quem ad modum bello Punico factum fuerat, ad militiam paravit, quos voluntarios exemplo volonum appellavit. Armavit etiam gladiatores, quos obsequentes appellavit. Latrones etiam Dalmatiae atque Dardaniae milites fecit. Armavit et diogmitas. Emit et Germanorum auxilia contra Germanos. Omni praeterea diligentia paravit legiones ad Germanicum et Marcomannicum bellum*[14]. De asemenea, Eusebius din Caesarea notează în *Chronicon* (a. 168)[15]: *Romani contra Germanos Marcomanos Quados Sarmmatas Dacos dimicant*. Dacii menționați erau cei din Vest; după înfrângere[16], cei care au făcut act de supunere au fost încorporați în armata romană sub forma unei unități auxiliare. Având în vedere numărul de ordine al cohortei *II Aurelia Dacorum*, înseamnă că împăratul Marcus Aurelius a creat cel puțin două trupe (*milliariae*) de daci[17].

Totodată, ținând seama de locul descoperirii, este foarte probabil ca și trupa din inscripția de la Teutoburgium (din Pannonia Inferior) să fie identificată cu *cohors II Aurelia Dacorum*[18]; pentru a evita gentiliciul imperial, care amintea de Commodus (*Imp. Caesar M. Aurelius Commodus Antoninus Augustus*), dedicantul va fi redat numele trupei cu un gentiliciu fictiv (neutru): *Aug(usta)*.

BIBLIOGRAFIE

Bogaers 1977 – J. E. Bogaers, *Auxiliaria*, în: J. Fitz (ed.), *Limes. Akten des XI. Internationalen Limeskongresses*, Budapest, 1977, p. 601–632.
Cimma 1976 – M. R. Cimma, *Reges socii et amici populi Romani*, Milano, 1976.
Dana, Matei-Popescu 2006 – D. Dana, F. Matei-Popescu, *Le recrutement des Daces dans l'armée romaine sous l'empereur Trajan: une esquisse préliminaire*, Dacia NS 50, 2006, p. 195–206.
Eck, Pangerl 2006 – W. Eck, A. Pangerl, *Neue Diplomen für die Auxiliartrupenin der mösischen Provinzen von Vespasian bis Trajan*, Dacia NS 50, 2006, p. 93–104.
Istoria Augustă – *Istoria Augustă*. Studiu introductiv: Vladimir Iliescu. Partea I: traducere şi note: David Popescu. Partea a II-a: traducere şi note: Constantin Drăgulescu, Bucureşti, 1971.
Lörinz 2001 – B. Lörincz, *Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit*. Teil I: *Die Inschriften*, Wien, 2001.
Petolescu 2002 – C. C. Petolescu, *Auxilia Daciae. Contribuții la istoria militară a Daciei romane*, București, 2002.
Petolescu 2021 – C. C. Petolescu, *Armata romană din Dacia*, București, 2021.
Russu 1971 – I. I. Russu, *Sextus Vibius Gallus*, ActaMN 8, 1971, p. 531–536.
Russu 1980 – I. I. Russu, *Daco-geții în Imperiul Roman*, București, 1980.
Thomasson 1984 – B. E. Thomasson, *Laterculi praesidum*, I, Göteborg, 1984.

[12] CIL, III, 15184 (= IDRE, II, 265).

[13] Vezi IDRE, II, 266–270.

[14] SHA, *Vita Marci,* 21; vezi traducerea (David Popescu): *Istoria Augustă,* București, 1971, p. 90: „Cum ciuma făcea încă ravagii, a restabilit cu multă grijă cultul zeilor și a pregătit pentru armată pe sclavi, așa cum se procedase și în războaiele punice, numindu-i voluntari. A înarmat și pe gladiatori, pe care i-a numit *obsequentes* (din suita împăratului). A făcut militari chiar și pe pirații din Dalmatia și Dardania, a înarmat și pe diogmiți și a angajat mercenari germani contra germanilor".

[15] *Fontes* II, p. 10.

[16] Într-o inscripție greacă de la Termessus (Lycia-Pamphylia), împăratul Marcus Aurelius este denumit *Armeniacus Parthicus Medicus Dacicus Germanicus* (IGRR, III, 449).
De asemenea, după o observație a lui I. I. Russu (Russu 1971, p. 531–536), pe inscripția primipilarului Sextus Vibius Gallus de la Amastris (Phrygia; IDRE II, 389), cei doi inamici căzuți, reprezentați pe spatele monumentului, simbolizau două popoare învinse: Dacii și Sarmații.

[17] Din aceeași constitutio imperială din 11 august 192, provine și un alt extras (RMD, V, 446), dar în care, în loc de cohors *II Aurelia Dacorum*, s-a gravat (din greșeală) *III Aurelia Dacorum*.

[18] După altă părere, tot o creație a lui Domitian ar fi și trupa din inscripția de la Teutoburgium (Pannonia Inferior; vezi Dana, Matei-Popescu 2006, p. 198: „Il est également possible un recrutement dans les dernières années de Domitien ou Nerva...".

MONETE ANTICE DIN COLECȚIA LUI IOAN MIHÁLYI DE APȘA

Radu ARDEVAN[a], Alin PRALEA[b]

[a] *Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca; e-mail: rardevan@gmail.com*

[b] *Muzeul Maramureșului, Sighetu Marmației; e-mail: alin.pralea@yahoo.com*

Keywords: *collection, ancient coins, Ioan Mihály of Apșa, coin hoard, manuscript*

Abstract: *The coin collection of Ioan Mihály of Apșa from Sighetu Marmației – comprising over 1,000 pieces – is considered lost. However, two manuscript notebooks have survived, describing 138 ancient coins that were part of the collection. These coins have been classified and studied using modern methods. Most of them align with ancient monetary context of the region, while others are exotic presences. Some pieces originate from well-known archaeological sites, and 47 belong to the great monetary hoard from Teceu (Hungarian: Tecső), which is also lost. These materials contribute to the understanding of the ancient civilization in the northwestern part of Dacia, as well as to the history of modern Transylvanian culture, particularly through the phenomenon of archaeological and numismatic collections.*

Cuvinte-cheie: *colecție, monete antice, Ioan Mihály de Apșa, tezaur monetar, manuscris*

Rezumat: *Colecția de monete a savantului Ioan Mihály de Apșa, de la Sighetu Marmației (peste 1000 de piese) este considerată astăzi pierdută. Există însă două carnete-manuscris, în care sunt descrise 138 de monete antice care făceau parte din colecție. Au fost realizate clasificarea și studiul lor modern. Mare parte dintre ele corespund cu aspectul monetar antic din regiune, altele sunt apariții exotice. Anumite piese provin din situri arheologice cunoscute, iar 47 aparțin marelui tezaur monetar de la Teceu (ung. Tecső), astăzi pierdut. Aceste materiale contribuie la cunoașterea civilizației antice din partea de nord-vest a Daciei, dar și la cunoașterea istoriei culturii moderne a Transilvaniei, în care se înscrie fenomenul colecțiilor arheologice și numismatice.*

Renumitul cărturar și patriot Ioan Mihályi de Apșa, figură marcantă a intelectualității române din Transilvania în epoca dualistă, a avut și preocupări temeinice pentru istorie și arheologie[1]. Ca student la Budapesta a beneficiat de altfel, alături de o pregătire juridică, de anumite cursuri de specialitate și chiar de legături personale cu arheologi și istorici ai vremii[2]. Și, pe lângă activitatea sa politică ori administrativă, a desfășurat și cercetări proprii de istorie regională. Lucrarea sa despre documentele maramureșene medievale[3] i-a adus unanimă apreciere și cooptarea ca membru corespondent al Academiei Române[4]. Categoric, interesul său pentru istorie se corelează cu sentimentele naționale și cu participarea la eforturile națiunii române din Transilvania pentru apărarea și afirmarea identității sale în epocă[5].

Se știa că Ioan Mihályi poseda și o colecție numismatică[6]. Din păcate, aceasta nu a fost niciodată studiată ca atare. După al doilea război mondial, proprietățile familiei lui I. Mihályi au fost confiscate de autoritățile comuniste, și o bună parte din patrimoniu s-a risipit fără urmă[7]. Din colecția numismatică au fost identificate doar mici fragmente[8].

Recent însă, au reapărut anumite date referitoare la această colecție. La Muzeul Maramureșean din Sighetu Marmației se păstrează două liste cu monete din colecția personală a lui I. Mihályi[9]. Fiecare se prezintă sub forma unui caiet, scris de mână de însuși Mihályi, iar titlul precizează clar că s-a avut în vedere un catalog cu toate monetele antice aflate în posesia colecționarului. Paginile caietelor au fost numerotate, iar monetele din colecție au primit număr curent și o descriere la nivelul practicat atunci de numismații europeni (adică s-au consemnat, pe cât posibil, legendele și reprezentările plastice, fără date tehnice)[10]. De câte ori a fost posibil, s-a menționat și locul descoperirii, ori circumstanțele achiziționării piesei. Datarea a fost marcată atât în anii erei creștine, cât și *ab Urbe condita*[11].

---

1 Todincă 2014, p. 5–7; Kacsó 2011, p. 389, 394; Ivanciuc 2012, p. 8–9; Birtz 2021.

2 Vezi și Rómer 1864, p. 121.

3 Mihályi de Apșa 1900 (cu o ediție și în limba maghiară); reeditări cu revizuiri în 2000 (V. Iuga), 2009 (V. Iuga, V. Rus), 2010 și 2012 (coord. I. A. Pop).

4 Todincă 2014, p. 13, 17–18; Birtz 2021, p. 222.

5 Ivanciuc 2012, p. 8; Todincă 2014, p. 8–12.

6 Todincă 2014, p. 12.

7 Todincă 2014, p. 18–22.

8 Iuga 2003, p. 225–227, 229–233; Kacsó 2011, p. 394, 442.

9 Manuscrisul a mai fost semnalat, fără a se preciza că este vorba de două caiete diferite (Iuga 2003, p. 226, nota 371; Kacsó 2011, p. 389, nota 40; Ivanciuc 2012, p. 8, nota 8). Mulțumim și pe această cale domnului T. Ivanciuc pentru amabilitatea cu care ne-a îndrumat spre acest manuscris, precum și doamnei directoare Mirela Barz pentru permisiunea de a-l cerceta.

10 Vezi Ardevan 2012, p. 63.

11 Era o uzanță comună spre sfârșitul secolului XIX; tot așa a procedat, de exemplu, și H. Cohen.

Pentru determinarea monetelor, posesorul a folosit anumite cataloage deja învechite, dar utilizate de cărturarii interesați ai epocii. Cel mai frecvent sunt citați „Biragius”[12] și „Arnet”[13], dar se recurge ocazional și la Mionnet[14] ori chiar la Eckhel[15]. Nu pare să fi avut la dispoziție lucrările fundamentale ale lui Cohen[16]. Oricum, este clar că el a lucrat temeinic, la nivelul comun al științei domeniului din Europa vremii, și că a depus un efort sistematic în acest sens.

Din păcate, scopul declarat nu a fost atins. Autorul însuși menționa sumar la sfârșit că deținea „una mie bucăți, din care 636 de argint, 364 b. aramă și bronz”, număr ce nu se regăsește în listele existente. În mod evident, cele două caiete au fost redactate la date diferite – imposibil de precizat pentru moment, dar folosind aceeași metodă de lucru. Din prima variantă lipsesc câteva pagini, respectiv cele cu piesele nr. 100–124. A doua variantă nu o copiază pe prima, și comportă o serie de modificări. În fiecare din ele au fost înregistrate și descrise doar ceva mai mult de 130 de monete vechi. Mai remarcăm scrisul, care devine tot mai neglijent și mai sumar, semn că autorul a lucrat sub presiunea timpului limitat și a altor obligații, fără a putea acorda chestiunii atenția cuvenită, iar lucrarea proiectată a rămas neterminată.

Nu intrăm acum în analiza detaliată a celor două manuscrise numismatice ale ilustrului cărturar maramureșean. Operația aceasta ar necesita mult timp și amplu spațiu tipografic. Nici soarta colecției în anii de după instaurarea regimului totalitar nu va constitui acum obiectul investigației noastre. Pentru moment vom proceda doar la determinarea modernă și catalogarea monetelor antice și bizantine cuprinse în textele celor două caiete pomenite mai sus. Este vorba de 138 de monete, dintre care doar două sunt emisiuni bizantine.

Catalogul lor complet figurează în *Anexa 1*. Pentru fiecare piesă s-a consemnat nominalul (metalul), emitentul, determinarea modernă și, când a fost posibil, proveniența. Starea de conservare a putut fi doar dedusă din descrierea existentă. La sfârșit apare numărul curent din manuscrisul cel mai recent (cel cu textul complet), iar numărul de alături, cuprins între paranteze, îl reprezintă pe cel curent din primul manuscris (cel incomplet).

Desigur, aceste piese consemnate în scris reprezintă doar un procentaj redus din colecția Ioan Mihályi (mai precis, 13,8%). Dintre ele, două sunt de aur (nr. 1 și 133), iar 24 de bronz (nr. 36, 48, 73–74, 115, 117, 120–132, 134–138 din catalog); marea majoritate (112 piese) sunt de argint[17].

Gruparea pe emitenți și perioade istorice nu reflectă o realitate antică anume. Se vede că I. Mihályi a colecționat cu precădere monete romane, dar a adunat ocazional și alte emisiuni, primite de la diferiți donatori. Puține exemplare au fost cumpărate[18].

Emisiunile monetare grecești sunt apariții rare în această colecție. O piesă de aur, dacă este într-adevăr monetă, ar putea proveni din Egiptul secolului IV a. Chr., revoltat împotriva stăpânirii persane. La fel de exotic este un stater din Aspendos, ca și cele două monete bizantine. În schimb, o drahmă din Dyrrhachium constituie o apariție obișnuită pentru spațiul dacic[19] – ca și cei șase denari republicani[20]. Piesele romane imperiale sunt singurul grup numeros, ele reprezentând 90,57 % din total. O grupare pe emitenți a materialului consemnat din colecție apare în *Anexa 2*.

Mai importantă ni se pare proveniența monetelor. Colecționarul a marcat-o atunci când i-a fost cunoscută, dar este probabil că nu a aplicat consecvent metoda. Așa că astăzi putem cunoaște locul de descoperire ori circumstanțele de achiziție pentru multe piese din colecție, dar nu pentru toate. O privire sintetică asupra acestora oferă *Anexa 3*.

Din totalul de 138 piese, 96 dispun de anumite indicații asupra provenienței lor, deci un procentaj destul de mare (69,56 %). Câteva sunt apariții singulare și fără vreo semnificație anume: numerele din catalog 7, 8, 29, 107 și 133, sau monetele găsite în zona Damascului – comune pentru acel areal (nr. 2, 117, 134, 135). Cele 22 de piese originare de la Carnuntum sunt apariții firești pentru acel mare sit (afară de exotica nr. 1), dar cel puțin cele cu nr. 120–132 se întâlnesc rar ori deloc în spațiul nostru[21]. Observăm că toate carnuntinele au fost donate deodată de căpitanul Iuliu Mihályi, fratele colecționarului[22], și trebuie să fi fost adunate cu gândul de a-i sprijini preocupările – cele mai recente erau utile și pentru a ilustra istoria Imperiului Roman în Antichitatea târzie.

Alte piese provin din situri arheologice antice cunoscute, și observăm că ele par să fi intrat în colecția Mihályi, în fiecare caz, la o anumită dată, printr-o acțiune punctuală. Așa sunt cele patru de la Apulum, cele șase de la Ulpia Traiana

[12] Biragus (Birago) 1730.
[13] Arneth 1845 (este varianta cea mai probabilă, odată ce este citat și pentru monete grecești, nu doar romane).
[14] Mionnet 1806–1837.
[15] Eckhel 1792–1798.
[16] Cohen 1857; Cohen 1859–1868; ediția a doua nu poate intra în discuție, din motive cronologice.
[17] Marea majoritate sunt denari romani imperiali (unul singur suberat – nr. 116), alături de care apar doar doi antoninieni (nr. 118, 119); alte șase piese sunt denari romani republicani (nr. 4–9). Mai apar un stater (nr. 2) și o drahmă (nr. 3).
[18] Nr. 4, 8, 18, 31, 42, 51, 114, 115, 118. Afară de nr. 8, toate au fost achiziționate de la medicul orașului Deva în 1867 și au fost descoperite acolo.
[19] Prezentare generală la Conovici 1983–1985.
[20] Vezi Chițescu 1981.
[21] Chirilă, Gudea 1982, p. 130–131; Butnariu 1988.
[22] Todincă 2014, p. 4. Donatorul monetei nr. 7 este alt frate al său, Victor, viitorul înalt ierarh al Bisericii greco-catolice române (vezi Wallner-Bărbulescu 2007; Bocșan *et alii* 2009, p. 7–21).

Sarmizegetusa, ori cele opt de la Deva. Toate sunt aparițiii firești pentru aceste situri romane cunoscute. Dar grupul cel mai mare, 47 monete antice (34,05 % din total, respectiv 48,95 % din cele cu proveniența cunoscută), aparține marelui tezaur monetar descoperit la Teceu în anul 1874 și astăzi pierdut[23]. Identificarea lor va ajuta cu siguranță la interpretarea istorică a acestei descoperiri.

Așadar, deși tratează doar un fragment din colecția numismatică a lui I. Mihályi de Apșa, datele păstrate în cele două caiete scrise de colecționar aduc informații utile pentru istoria unor situri antice și chiar a zonei de nord-vest a Daciei în epocă. Ele merită a fi cunoscute și integrate în efortul contemporan de cercetare.

Restituirea, chiar și sumară, a acestei colecții monetare prezintă interes și pentru istoria culturală a Transilvaniei în epoca dualistă. Fenomenul colecțiilor numismatice este un semn clar de modernitate, iar maniera de colecționare, cunoștințele și metodele deținătorului, intențiile sale, se încadrează în atmosfera vremii și ilustrează participarea elitelor românești din Transilvania la această *forma mentis*, în consonanță cu tendințele vizibile la toate națiunile europene[24]. Eforturile colecționarilor precum Ioan Mihályi au contribuit mult la validarea științei Antichității în societate și, implicit, la instituționalizarea muzeelor.

Abrevieri tehnice

AE	=	bronz
Ant.	=	antoninian
AR	=	argint
As	=	as
AV	=	aur
Av.	=	avers
D	=	denar
Dp	=	dupondius
HS	=	sesterț
Rv.	=	revers

BIBLIOGRAFIE

Ardevan 2012 – R. Ardevan, *Monedele antice din colecția Episcopiei greco-catolice de Lugoj*, MCSEE 4, 2012, p. 63–78.

Ardevan 2013 – R. Ardevan, *The numismatic collection of the Calvinist College from Orăștie (Szászváros) – an overview*, ACD 49, 2013, p. 93–100.

Ardevan 2018 – R. Ardevan, *Monnaies romaines républicaines dans une collection d'Odorheiu Secuiesc*, în: L. Munteanu, C.-D. Nicola, G. Talmațchi (eds.), *Studia numismatica et archaeologica. In honorem magistri Virgilii Mihailescu-Bîrliba oblata*, București – Piatra Neamț, 2018, p. 183–191.

Ardevan 2022 – R. Ardevan, *Monedele antice din colecția numismatică a Colegiului unitarian din Cluj*, în: S.-P. Boțan, Șt. Honcu (eds.), *In medias res antiquorum. Miscellanea in honorem annos LXV peragentis Professoris Costel Chiriac oblata*, Cluj-Napoca, 2022, p. 99–115.

Arneth 1845 – J. Arneth, *Das k. k. Münz- und Antiken-Kabinett*, Wien, 1845.

Biragus (Birago) 1730 – Fr. Mediobarbus Biragus (Fr. Mezzabarba Birago), *Imperatorum Romanorum numismata a Pompeio Magno ad Heraclium*, Mediolani, 1730.

Birtz 2021 – R. M. Birtz, *Mihalyi de Apșa Ioan*, ERSIR III, p. 222–223.

Bocșan *et alii* 2009 – N. Bocșan, L. Wallner-Bărbulescu, I. Cârja, *Studiu introductiv*, în: N. Bocșan, I. Cârja (eds.), *Memoriile unui ierarh uitat: Victor Mihály de Apșa (1841–1918)*, Cluj-Napoca, 2009.

Butnariu 1988 – V. M. Butnariu, *Monedele romane postaureliene în teritoriile carpato-dunăreano-pontice (anii 275–491). II. Perioada 324–383*, ArhMold 12, 1988, p. 131–196.

Chirilă, Gudea 1982 – E. Chirilă, N. Gudea, *Economie, populație și societate în Dacia postaureliană (275–380 e. n.)*, ActaMP 6, 1982, p. 123–154.

Chițescu 1981 – M. Chițescu, *Numismatic Aspects of the History of the Dacian State. The Roman Republican Coinage in Dacia and Geto-Dacian Coins of Roman Type*, BARIntSer 112, Oxford, 1981.

Cohen 1857 – H. Cohen, *Description générale des monnaies de la République romaine, communément appelées médailles consulaires*, Paris, 1857.

Cohen 1859–1868 – H. Cohen, *Description historique des monnaies frappées sous l'Empire romain, communément appelées médailles impériales*, 1859–1868, 7 vol., Paris.

Conovici 1983–1985 – N. Conovici, *Aspecte ale circulației drahmelor de Dyrrhachium și Apollonia în Peninsula Balcanică și în Dacia*, BSNR 77–79, 1983–1985, 1986, p. 69–88.

Crawford – M. Crawford, *Roman Republican Coinage*, I – II, Cambridge, 1991.

Eckhel 1792–1798 – J. H. Eckhel, *Doctrina numorum veterum*, 1792–1798, 8 vol., Vienna.

Iuga 2003 – G. M. Iuga, *Monede din tezaurul de denari romani imperiali descoperit la Teceu*, Marmatia 7(1), 2003, p. 225–243.

Ivanciuc 2012 – T. Ivanciuc, *Din arheologia Țării Maramureșului. Istoricul cercetărilor. Bibliografia străină*, Marmatia 10(1), 2012, p. 7–22.

Jaramago 2018 – M. Jaramago, *Interpreting Three Gold Coins from Ancient Egypt and the Ancient Near East at the Museo Casa de la Moneda, Madrid*, TdE 9, 2018, p. 81–121.

Kacsó 2011 – C. Kacsó, *Repertoriul arheologic al județului Maramureș*, Baia Mare, 2011.

Meta 2015 – A. Meta, *Le monnayage en argent de Dyrrachion, 375 – 60/55 av. J.-C.*, Paris – Athènes (2015).

[23] Pentru acest tezaur, vezi: Sășianu 1980, p. 174–175; Vida 2009, p. 576; Kacsó 2011, p. 442, cu bibliografia problemei.

[24] Ardevan 2012, p. 65; Ardevan 2013, p. 98; Ardevan 2018, p. 187; Ardevan 2022, p. 105.

Mihályi de Apșa 1900 – I. Mihályi de Apșa, *Diplome maramureșene din secolul XIV și XV*, Sighet, 1900.
Mionnet 1806–1837 – Th. E. Mionnet, *Description des médailles antiques, grecques et romaines*, 1806–1837, 17 vol., Paris.
Rómer 1864 – Fl. Rómer, *A Buda környékén felásott római sírokról*, AK 4, 1864, p. 101–124.
Sășianu 1980 – Al. Sășianu, *Moneda antică în vestul și nord-vestul României*, Oradea, 1980.
Schulz, Seidel 2004 – R. Schulz, M. Seidel (eds.), *Egypt. The World of the Pharaohs*, Köln, 2004.
Todincă 2014 – Gh. Todincă, *Centenar Ioan Mihályi de Apșa (1844-1914)*, Sighetu Marmației, 2014.
Vida 2009 – I. Vida, *Late 2nd century Sarmatian coin hoards*, în: Sz. Biró (Hrsg.), *Ex officina... Studia in honorem Dénes Gabler*, Győr, 2009, p. 573–585.
Wallner-Bărbulescu 2007 – L. Wallner-Bărbulescu, *Zorile modernității. Episcopia greco-catolică de Lugoj în perioada ierarhului Victor Mihály de Apșa*, Cluj-Napoca, 2007.

Anexa 1

MONETE DIN COLECȚIA LUI IOAN MIHÁLYI DE APȘA

Egipt (?)

1. Stater AV, Nektanebos II (?). Piesă de aur, având „o inscripție hieroglifică pe fiecare parte” și o perforare în lateral. A fost catalogată ca monetă egipteană.
   Desc. Carnuntum (Petronell), dăruit de cpt. Iuliu Mihályi 1872. Nr. 46 (50).
   Într-adevăr, Egiptul faraonic a emis stateri de aur scurtă vreme, în sec. IV a. Chr.[25] Piesa prezintă unele asemănări cu monetele lui Nektanebos II (360–343 a. Chr.)[26]. Dar descrierea disponibilă este prea sumară pentru a fi siguri. În orice caz, piesa în discuție pare să fi fost refolosită ca pandantiv. Așa va fi putut ajunge o asemenea monetă la Carnuntum în epoca romană, adusă de vreun călător.

Aspendos (Pamphylia)

2. Stater AR. Prezintă unele deteriorări.
   Av.: [ΕΣΤ F]ΕΔΙΙΥΣ Într-un cadru rectangular, prăștiaș cu manta spre dr. folosind praștia cu dr. și cu stg. întinsă; în fața lui un *triskeles*, dedesubt o „colonetă” (posibil un Π). Rv.: Doi atleți nuzi în luptă, în cadru circular.
   BMC 19 (G. F. Hill, *Lycia, Pamphylia and Pisidia*), London 1897, p. 95–101, nr. 16–62, mai ales p. 19–20 (Aspendos, a. 400–300 a. Chr.).
   Desc. Damasc, primit de la medicul erarial dr. Novak. Nr. 11 (15).

Dyrrhachium (Epirus)

3. Drahmă. Av.: ΦΙΛΩΝ, sus capul lui Helios, în câmp torță; Rv.: ΔΥ[Ρ ΜΕ-ΝΙ-Σ]ΚΟΥ. Meta 2015, p. 119–120, nr. 84 (Dyrrhachium, a. 80/70–55 a. Chr.).
   Desc. Ulpia Traiana Sarmizegetusa 1873; dăruită de d-na Schiau. Nr. 23 (27).

Republica Romană

4. D (*serratus*[27]), C. SVLPICI C. F. Crawford 312 (Roma, a. 106 a. Chr.). Tocit, legenda parțial lipsă.
   Desc. Deva, cumpărat în 1867 de la medicul local. Nr. 2 (6).
5. D, L. MEMMI Tocit pe alocuri. Crawford 313 (Roma, a. 106 a. Chr.).
   Lipsesc detalii despre descoperire / achiziționare. Nr. 127 (131).
6. D, L. PAPI. Crawford 384, 1 (Roma, a. 79 a. Chr.).
   Lipsesc detalii despre descoperire / achiziționare. Nr. 131 (135).
7. D, P. SATRIENVS. Tocit, legenda parțial ilizibilă. Crawford 388, 1b (Roma, a. 77 a. Chr.).
   Adus de la Roma de V. Mihályi, 1870. Nr. 14 (18).
8. D, PAVLLVS LEPIDVS. Parțial tocit. Crawford 415 (Roma, a. 62 a. Chr.).
   Cumpărat în 1877 de la un student la teologie din Transilvania (?). Nr. 126 (130).
9. D, M. Antonius, LEG VIIII. Crawford 544, 12 (monetărie itinerantă, a. 32–31 a. Chr.).
   Desc. Apulum, dăruit de proprietarul de acolo, lt. Sándor. Nr. 15 (19).

[25] Schulz, Seidel 2004, p. 370.
[26] Jaramago 2018, p. 95–103.
[27] Precizarea lipsește din manuscris.

Imperiul Roman

10. D, Vitellius. Deteriorat, legenda Av. păstrată parțial, cea de pe Rv. pierdută. RIC I², p. 272, nr. 90 sau 93 (Roma, a. 69).
    Desc. Teceu 1874, într-un mare tezaur. Nr. 133 (137).
11. D, Vitellius. Deteriorat, legenda parțial pierdută. RIC I², p. 272, nr. 81 (Roma, a. 69).
    Desc. Teceu 1874, într-un mare tezaur. Nr. 132 (136).
12. D, Vespasian. Deteriorat, legenda tocită. RIC II, p. 15, nr. 4 (Roma, a. 69–71).
    Desc. Teceu 1874, într-un mare tezaur. Nr. 48 (52).
13. D, Vespasianus. Deteriorat, legenda parțial pierdută. RIC II, p. 16, nr. 10 (Roma, a. 70).
    Desc. Teceu 1874, într-un mare tezaur. Nr. 134 (138).
14. D, Vespasian. Deteriorat, legenda parțial pierdută. RIC II, p. 23, nr. 77 (Roma, a. 74).
    Desc. Teceu 1874, într-un mare tezaur[28]. Nr. 49 (53).
15. D, Vespasian. Deteriorat, legenda Av. pierdută. RIC II, p. 29, nr. 131 (Roma, a. 78–79)[29].
    Desc. Teceu 1874, într-un mare tezaur. Nr. 47 (51).
16. D, Vespasian: Domitianus Caesar. Deteriorat, legenda complet pierdută. RIC II, p. 43, nr. 248 (Roma, a. 78–79)[30].
    Lipsesc date despre descoperire / achiziție. Nr. (132).
17. D, Domițian. Parțial tocit. RIC II, p. 171, nr. 12 (Roma, a. 90).
    Desc. Teceu 1874, într-un mare tezaur. Nr. 50 (54).
18. D, Domițian. RIC II, p. 172, nr. 153 (Roma, a. 90–91).
    Desc. Deva, cumpărat în 1867 de la medicul local. Nr. 3 (7).
19. D, Domițian. Foarte deteriorat, legenda ilizibilă, tipul Rv. interpretat probabil greșit[31]. Cf. RIC II, p. 209, nr. 443, cu acest tip de Rv. (Roma, a. 81) – dar As, emis pentru Domitia Augusta !
    Lipsesc date despre descoperire / achiziție. Nr. 128.
20. D, Traian. RIC II, p. 245, nr. 12 (Roma, a. 98–99).
    Desc. Teceu 1874, într-un mare tezaur. Nr. 51 (55).
21. D, Traian. Deteriorat. Hibrid: Av. RIC II, p. 246, nr. 30–31 (Roma, a. 98–99); Rv. RIC II, p. 247, nr. 37 (Roma, a. 100).
    Desc. Teceu 1874, într-un mare tezaur. Nr. 52 (56).
22. D, Traian. RIC II, p. 248, nr. 52 (Roma, a. 101–102).
    Desc. Teceu 1874, într-un mare tezaur. Nr. 53 (57).
23. D, Traian. Legenda Rv. tocită. RIC II, p. 248, nr. 58 (Roma, a. 101–102).
    Desc. Teceu 1874, într-un mare tezaur. Nr. 54 (58).
24. D, Traian. Deteriorat, tocit. RIC II, p. 251, nr. 102–103 (Roma, a. 103–111).
    Desc. Teceu 1874, într-un mare tezaur. Nr. 57 (61).
25. D, Traian. Tocit, legenda Rv. aproape distrusă. RIC II, p. 251, nr. 102–103 (Roma, a. 103–111).
    Desc. Teceu 1874, într-un mare tezaur. Nr. 58 (62).
26. D, Traian. Tocit, legenda parțial lipsă. RIC II, p. 251, nr. 102–103 (Roma, a. 103–111).
    Desc. Teceu 1874, într-un mare tezaur. Nr. 59 (63).
27. D, Traian. Aspect frust; posibil imitație barbară. Cf. RIC II, p. 251, nr. 98 (Roma, a. 103–111).
    Desc. Teceu 1874, într-un mare tezaur. Nr. 56 (60).
28. D, Traian. Tocit. RIC II, p. 252, nr. 116 (Roma, a. 103–111).
    Desc. Teceu 1874, într-un mare tezaur. Nr. 60 (64).
29. D, Traian. cf. RIC II, p. 252, nr. 120, dar pe Rv. PRINC (Roma, a. 103–111).
    Desc. Ieud 1871. Dăruit de Em. Szaplonczay și ginerele său I. Iura. Nr. 1 (5).
30. D, Traian. Piesă perforată lateral, deci refolosită ca pandantiv. RIC II, p. 254, nr. 147, 147a, 147b (Roma, a. 103–111).
    Lipsesc detalii despre descoperire / achiziționare. Nr. 55 (59).
31. D, Traian. RIC II, p. 257, nr. 202 (Roma, a. 103–111).
    Desc. Deva, cumpărat în 1867 de la medicul local. Nr. 4 (8).

---

[28] La nr. 47 (51) se dau detalii despre locul și circumstanțele descoperirii (săparea unui șanț), ca și despre participanți. Erau peste 1000 de monete; s-au strâns imediat 782 piese și au fost trimise la direcțiunea financiară (a comitatului Maramureș ?).

[29] Există din același an și o emisiune pentru Titus (RIC II, p. 39, nr. 218). Cum din legenda Av. se mai vede doar VES, ar putea fi vorba și despre aceasta.

[30] În catalog e încadrat la piesele nedatate, dar vezi comentariul de la RIC II, p. 6.

[31] Se indică *Ceres stans d. spicos sinistra hastam*. Dar acest revers nu se întâlnește pe emisiunile de argint; posibilă confuzie ? Putem crede că ar fi vorba de o imagine deteriorată a Minervei, dar aceasta apare pe foarte multe emisiuni ale lui Domițian, practic de-a lungul întregii sale domnii.

32. D, Traian. Tocit, legenda păstrată parțial. RIC II, p. 263, nr. 266 (Roma, a. 112–114).
Desc. Teceu 1874, într-un mare tezaur. Nr. 61 (65).
33. D, Traian. RIC II, p. 267, nr. 318–321 (Roma, a. 114–117).
Desc. Teceu 1874, într-un mare tezaur. Nr. 62 (66).
34. D, Traian. RIC II, p. 267, nr. 318–321 (Roma, a. 114–117).
Desc. Teceu 1871, într-un mare tezaur. Nr. 63 (67).
35. D, Traian. RIC II, p. 268, nr. 337 (Roma, a. 114–117).
Desc. Ulpia Traiana Sarmizegetusa 1873; dăruit de d-na Schiau. Nr. 19 (23).
36. AE (Dp ori As), Traian. Tocit, legenda în mare parte pierdută. RIC II, p. 292, nr. 675 (Roma, a. 114–117).
Desc. Carnuntum (Petronell), dăruit de cpt. Iuliu Mihályi 1872. Nr. 26 (30).
37. D, Hadrian. RIC II, p. 341, nr. 21 (Roma, a. 117).
Desc. Teceu 1874, într-un mare tezaur. Nr. 64 (68).
38. D, Hadrian. RIC II, p. 349, nr. 75 (Roma, a. 119–122).
Desc. Teceu 1874, într-un mare tezaur. Nr. 66 (70).
39. D, Hadrian. RIC II, p. 350, nr. 80 (Roma, a. 119–122).
Desc. Teceu 1874, într-un mare tezaur. Nr. 69 (73).
40. D, Hadrian. RIC II, p. 353, nr. 112–113 (Roma, a. 119–122).
Lipsesc date despre descoperire / achiziție. Nr. 68 (72).
41. D, Hadrian. RIC II, p. 355, nr. 127 (Roma, a. 119–122).
Desc. Teceu 1874, într-un mare tezaur. Nr. 67 (71).
42. D, Hadrian. Legenda Av. parțial tocită. RIC II, p. 361, nr. 182 (Roma, a. 125–128).
Desc. Deva, cumpărat în 1867 de la medicul local. Nr. 5 (9).
43. D, Hadrian. RIC II, p. 369–370, nr. 256 (Roma, a. 134–138).
Lipsesc date despre descoperire / achiziție. Nr. 70 (74).
44. D, Hadrian. RIC II, p. 370, nr. 262 A (Roma, a. 134–138).
Desc. Teceu 1874, într-un mare tezaur. Nr. 71 (75).
45. D, Hadrian. Deteriorat, marginea din stg. lipsește. RIC II, p. 373, nr. 286 (Roma, a. 134–138).
Desc. Carnuntum (Petronell), dăruit de cpt. Iuliu Mihályi 1872. Nr. 24 (28).
46. D, Hadrian. RIC II, p. 374, nr. 299 (Roma, a. 134–138).
Lipsesc date despre descoperire / achiziție. Nr. 65 (69).
47. D, Hadrian. Av. parțial deteriorat. RIC II, p. 375, nr. 307 (Roma, a. 134–138).
Lipsesc date despre descoperire / achiziție. Nr. 123.
48. As, Hadrian. Tocit, legenda Av. ilizibilă. RIC II, p. 427, nr. 678 (Roma, a. 125–128).
Desc. Carnuntum (Petronell), dăruit de cpt. Iuliu Mihályi 1872. Nr. 27 (31).
49. D, Hadrian: Sabina. RIC II, p. 386, nr. 390 (Roma, a. 119–134).
Desc. Apulum, dăruit de proprietarul de acolo, lt. Sándor. Nr. 16 (20).
50. D, Antoninus Pius. RIC III, p. 33, nr. 64 (Roma, a. 140–143).
Desc. Teceu 1874, într-un mare tezaur. Nr. 72 (76).
51. D, Antoninus Pius. RIC III, p. 43, nr. 136 (Roma, a. 145–161).
Desc. Deva, cumpărat în 1867 de la medicul local. Nr. 6 (10).
52. D, Antoninus Pius. RIC III, p. 43, nr. 137 (Roma, a. 145–161).
Lipsesc date despre descoperire / achiziție. Nr. 79 (83).
53. D, Antoninus Pius. RIC III, p. 44, nr. 150 (Roma, a. 145–161).
Desc. Teceu 1874, într-un mare tezaur. Nr. 73 (77).
54. D, Antoninus Pius. Tocit, deteriorat. Cf. RIC III, p. 33, nr. 67 (Roma, a. 140–143) sau p. 45, nr. 154 (Roma, a. 145–161).
Lipsesc date despre descoperire / achiziție. Nr. 77 (81).
55. D, Antoninus Pius. Parțial tocit. RIC III, p. 50, nr. 197 (Roma, a. 150–151).
Desc. Teceu 1874, într-un mare tezaur. Nr. 75 (79).
56. D, Antoninus Pius. Tocit[32]. RIC III, p. 50, nr. 197 (Roma, a. 150–151).
Desc. Teceu 1874, într-un mare tezaur. Nr. 76 (80).
57. D, Antoninus Pius. Av. parțial deteriorat. RIC III, p. 54, nr. 229b (Roma, a. 153–154).
Desc. Teceu 1874, într-un mare tezaur. Nr. 74 (78).

[32] În loc de descriere, se menționează doar *figura superiori simili*.

58. D, Antoninus Pius. Foarte tocit. Cf. RIC III, p. 62, nr. 298 (Roma, a. 159–160)[33].
Lipsesc date despre descoperire / achiziție. Nr. 78 (82).
59. D, Antoninus Pius. RIC III, p. 62, nr. 301 (Roma, a. 159–160).
Lipsesc date despre descoperire / achiziție. Nr. 80 (84).
60. D, Antoninus Pius: Faustina I. Tocit. RIC III, p. 68, nr. 339 (Roma, a. 139–141).
Lipsesc date despre descoperire / achiziție. Nr. 124.
61. D, Antoninus Pius: Faustina I. RIC III, p. 68, nr. 340 (Roma, a. 139–141).
Desc. Teceu 1874, într-un mare tezaur. Nr. (128).
62. D, Antoninus Pius: diva Faustina I. RIC III, p. 70, nr. 351 (Roma, a. 141–161).
Lipsesc date despre descoperire / achiziție. Nr. 89 (92).
63. D, Antoninus Pius: diva Faustina I. RIC III, p. 70, nr. 351 (Roma, a. 141–161).
Lipsesc date despre descoperire / achiziție. Nr. 90 (93).
64. D, Antoninus Pius: diva Faustina I. RIC III, p. 70, nr. 351 (Roma, a. 141–161).
Lipsesc date despre descoperire / achiziție. Nr. (94).
65. D, Antoninus Pius: diva Faustina I. RIC III, p. 71, nr. 358 (Roma, a. 141–161).
Lipsesc date despre descoperire / achiziție. Nr. 83 (87).
66. D, Antoninus Pius: diva Faustina I. RIC III, p. 71, nr. 358 (Roma, a. 141–161).
Lipsesc date despre descoperire / achiziție. Nr. 84 (88).
67. D, Antoninus Pius: diva Faustina I. RIC III, p. 71, nr. 362 (Roma, a. 141–161).
Desc. Ulpia Traiana Sarmizegetusa 1873; dăruit de d-na Schiau. Nr. 20 (24).
68. D, Antoninus Pius: diva Faustina I. Tocit, inscripția ilizibilă. RIC III, p. 72, nr. 370, 373, 374 (Roma, a. 141–161).
Lipsesc date despre descoperire / achiziție. Nr. 86 (90).
69. D, Antoninus Pius: diva Faustina I. Tocit, legenda ilizibilă. RIC III, p. 72, nr. 370, 373, 374 (Roma, a. 141–161).
Lipsesc date despre descoperire / achiziție. Nr. 87.
70. D, Antoninus Pius: diva Faustina I. RIC III, p. 72, nr. 377 (Roma, a. 141–161).
Lipsesc date despre descoperire / achiziție. Nr. 91 (95).
71. D, Antoninus Pius: diva Faustina I. RIC III, p. 73, nr. 384 (Roma, a. 141).
Desc. Apulum, dăruit de proprietarul de acolo, lt. Sándor. Nr. 17 (21).
72. D, Antoninus Pius: diva Faustina I. RIC III, p. 74, nr. 394 (Roma, a. 141–161).
Lipsesc date despre descoperire / achiziție. Nr. 85 (89).
73. HS, Antoninus Pius. Parțial tocit. RIC III, p. 107, nr. 597 (Roma, a. 140–144).
Desc. Carnuntum (Petronell), dăruit de cpt. Iuliu Mihályi 1872. Nr. 29 (33).
74. HS, Antoninus Pius. RIC III, p. 109, nr. 610 (Roma, a. 140–144).
Desc. Carnuntum (Petronell), dăruit de cpt. Iuliu Mihályi 1872. Nr. 28 (32).
75. D, Antoninus Pius: Aurelius Caesar. RIC III, p. 79, nr. 424 (Roma, a. 140–144).
Lipsesc date despre descoperire / achiziție. Nr. 92 (96).
76. D, Antoninus Pius: Aurelius Caesar. RIC III, p. 80, nr. 429 (Roma, a. 145–147 ?).
Desc. Apulum, dăruit de proprietarul de acolo, lt. Sándor. Nr. 18 (22).
77. D, Antoninus Pius: Aurelius Caesar. RIC III, p. 84–85, nr. 453 (Roma, a. 151–152).
Lipsesc date despre descoperire / achiziție. Nr. 93 (97).
78. D, M. Aurelius. Parțial tocit. Cf. RIC III, p. 217, nr. 50–52 (Roma, dec. 161–dec. 162) – legenda Av. cu greșeli (IMP HVBEL ANTONINVS AVG).
Desc. Carnuntum (Petronell), dăruit de cpt. Iuliu Mihályi 1872. Nr. 100.
79. D, M. Aurelius. Tocit. RIC III, p. 219–220, nr. 78–82a, 85–85a (Roma, a. 163–164).
Lipsesc date despre descoperire / achiziție. Nr. 94 (98).
80. D, M. Aurelius. Parțial tocit. RIC III, p. 222, nr. 119–120[34] (Roma, dec. 163–dec. 164).
Lipsesc date despre descoperire / achiziție. Nr. 96 (100).
81. D, M. Aurelius. RIC III, p. 224, nr. 141–143 (Roma, aug.–dec. 165).
Lipsesc date despre descoperire / achiziție. Nr. 97 (101).
82. D, M. Aurelius. RIC III, p. 230, nr. 221 (Roma, dec. 169–dec. 170).
Lipsesc date despre descoperire / achiziție. Nr. 98 (102).

[33] Legenda prea puțin păstrată, iar tipul reversului (*Figura stolata stans cum clypeo ad dextrum pedem, sinistra baculum cum serpente tenet*) nu se regăsește printre emisiunile acestui împărat. Să fie vorba de o descriere greșită a tipului citat acum („Felicitas spre stg. cu caduceu și rezemată de o coloană") ? În orice caz, este singurul lui tip de denar întrucâtva asemănător.

[34] Legenda Av. transcrisă ANTONINVS AVG ARMENIACVS (în loc de M ANTONINVS AVG ARMEN P M).

83. D, M. Aurelius. Cf. RIC III, p. 231, nr. 227–228 (Roma, dec. 170–dec. 171), dar pe Rv. este consemnată legenda IMP VI COS III.
Lipsesc date despre descoperire / achiziție. Nr. 99 (103).
84. D, M. Aurelius. RIC III, p. 229, nr. 211 (Roma, dec. 169–dec. 170)[35].
Desc. Teceu 1874, într-un mare tezaur. Nr. 101.
85. D, M. Aurelius. RIC III, p. 243, nr. 348[36] (Roma, dec. 177–dec. 178).
Desc. Teceu 1874, într-un mare tezaur. Nr. 102.
86. D, M. Aurelius. RIC III, p. 246, nr. 425[37] (Roma, a. 176–180).
Lipsesc date despre descoperire / achiziție. Nr. 95 (99).
87. D, M. Aurelius: divus Antoninus Pius. RIC III, p. 247, nr. 430 (Roma, a. 161).
Desc. Ulpia Traiana Sarmizegetusa 1873; dăruit de d-na Schiau. Nr. 21 (25).
88. D, M. Aurelius: divus Antoninus Pius. RIC III, p. 247, nr. 430 (Roma, a. 161).
Lipsesc date despre descoperire / achiziție. Nr. 122.
89. D, M. Aurelius: divus Antoninus Pius. RIC III, p. 247, nr. 436, 438 (Roma, a. 161).
Lipsesc date despre descoperire / achiziție. Nr. 81 (85).
90. D, M. Aurelius: divus Antoninus Pius RIC III, p. 247, nr. 441, 441a (Roma, a. 161).
Lipsesc date despre descoperire / achiziție. Nr. 82 (86).
91. D, M. Aurelius: L. Verus. RIC III, p. 258, nr. 555–557 (Roma, dec. 165–dec. 166).
Desc. Teceu 1874, într-un mare tezaur. Nr. (129).
92. D, M. Aurelius: L. Verus. RIC III, p. 258, nr. 555–557 (Roma, dec. 165–dec. 166).
Desc. Teceu 1874, într-un mare tezaur. Nr. 125.
93. D, M. Aurelius: Faustina II. RIC III, p. 268, nr. 669 (Roma, a. 161–175).
Desc. Teceu 1874, într-un mare tezaur. Nr. 108.
94. D, M. Aurelius: Faustina II. RIC III, p. 269, nr. 688 (Roma, a. 161–175).
Lipsesc date despre descoperire / achiziție. Nr. 104.
95. D, M. Aurelius: Faustina II. RIC III, p. 269, nr. 688 (Roma, a. 161–175).
Lipsesc date despre descoperire / achiziție. Nr. 105.
96. D, M. Aurelius: Faustina II. RIC III, p. 270, nr. 694–696 (Roma, a. 161–175).
Desc. Teceu 1874, într-un mare tezaur. Nr. 106.
97. D, M. Aurelius: Faustina II. RIC III, p. 271, nr. 711 (Roma, a. 161–175).
Desc. Teceu 1874, într-un mare tezaur. Nr. 103.
98. D, M. Aurelius: Faustina II. RIC III, p. 272, nr. 729 (Roma, a. 161–175).
Desc. Teceu 1874, într-un mare tezaur. Nr. 107.
99. D, M. Aurelius: diva Faustina II. RIC III, p. 273, nr. 743–744 (Roma, a. 176–180).
Desc. Teceu 1874, într-un mare tezaur. Nr. 109.
100. D, M. Aurelius: Lucilla. RIC III, p. 276, nr. 781 (Roma, a. 161–169).
Desc. Teceu 1874, într-un mare tezaur. Nr. 110.
101. D, M. Aurelius: Commodus. RIC III, p. 268, nr. 666 (Roma, a. 179).
Desc. Teceu 1874, într-un mare tezaur. Nr. 111.
102. D, M. Aurelius: Commodus. RIC III, p. 268, nr. 666 (Roma, a. 179).
Desc. Teceu 1874, într-un mare tezaur. Nr. 112.
103. D, Commodus. Parțial tocit, descris cu greșeli[38]. Cf. RIC III, p. 376, nr. 97 (Roma, a. 184).
Desc. Teceu 1874, într-un mare tezaur. Nr. 114.
104. D, Commodus. Deteriorări pe Av. RIC III, p. 377, nr. 106 (Roma, a. 184).
Desc. Teceu 1874, într-un mare tezaur. Nr. 115.
105. D, Commodus. Pare puternic deteriorat, a fost descris greșit[39]. Cf. RIC III, p. 379, nr. 106 (Roma, a. 186).
Desc. Teceu 1874, într-un mare tezaur. Nr. 113.

[35] Pe Av. s-a transcris eronat TR P XXIV în loc de XXIIII.
[36] Pe Rv. s-a transcris eronat TR P XXXI în loc de XXXII.
[37] Rv. descris eronat: *Figura sedens cum ramo* (de fapt este Salus șezând, lângă ea șarpele).
[38] Legenda Av. cuprinde un O inexistent în ... ANTO..., pe Rv. s-a citit TR P VIII în loc de VIII(I) și s-a omis cuvântul FEL din exergă (probabil tocit complet), iar tipul n-a fost înțeles.
[39] Din legenda Av. se mai vedea doar M COMM...; a fost întregită aberant. Pe Rv. se mai putea citi ....VI COS IIII P P; de fapt trebuia să fi fost ... (IMP) VI(I), așa că întregirea și datarea au fost greșite. Tipul reversului a fost considerat Salus, dar era Jupiter cu fulger și sceptru.

106. D, Commodus. RIC III, p. 380, nr. 133 (Roma, a. 186–187).
Desc. Ulpia Traiana Sarmizegetusa 1873; dăruit de d-na Schiau. Nr. 22 (26).
107. D, Commodus. Tocit, legenda deteriorată, tipul Rv. neclar. Cf. RIC III, p. 383, nr. 160 (Roma, a. 186–187)[40].
Desc. la Ieud în 1865; primit în 1893 de la vicarul Tit Bud, fost capelan de Ieud, prin D. Berinde. Nr. 135 (139).
108. D, Commodus. Tocit, descris cu greșeli[41]. Cf. RIC III, p. 384, nr. 165 (Roma, a. 187-188).
Lipsesc date despre descoperire / achiziție. Nr. 117.
109. D, Commodus. Tocit. RIC III, p. 386, nr. 190 (Roma, a. 189).
Desc. Teceu 1874, într-un mare tezaur. Nr. 116.
110. D, Commodus. Deteriorări pe Av. RIC III, p. 393, nr. 236 (Roma, a. 192).
Lipsesc date despre descoperire / achiziție. Nr. 118.
111. D, Commodus: Crispina. RIC III, p. 398, nr. 276 (Roma, a. 180–183).
Lipsesc date despre descoperire / achiziție. Nr. 119.
112. D, Commodus: Crispina. Cf. RIC III, p. 399, nr. 278 (Roma, a. 180–183).
Lipsesc date despre descoperire / achiziție. Nr. 120.
113. D, Septimius Severus. RIC IV/1, p. 93, nr. 14 (Roma, a. 193–194).
Desc. Teceu 1874, într-un mare tezaur. Nr. 121.
114. D, Septimius Severus. Ușor tocit, pe Av. RIC IV/1, p. 144, nr. 398 (Emesa, a. 194–195).
Desc. Deva, cumpărat în 1867 de la medicul local. Nr. 7 (11).
115. AE (Dp sau As), Septimius Severus: Geta Caesar. Cf. RIC IV/1, p. 331, nr. 118 (Roma, a. 200–202), dar fără S C pe Rv.
Desc. Deva, cumpărat în 1867 de la medicul local. Nr. 8 (12).
116. D suberat, Severus Alexander: diva Iulia Maesa. RIC IV/2, p. 101, nr. 378 (Roma, a. 222).
Desc. Ulpia Traiana Sarmizegetusa 1873; dăruit de d-na Schiau. Nr. 25 (29).
117. As, Gordian III. RIC IV/3, p. 52, nr. 339 (Roma, a. 244). Circulat, Rv. foarte tocit..
Desc. Damasc[42], primită de la medicul erarial dr. Novak. Nr. 10 (14).
118. Ant, Gordian III. Cf. RIC IV/3, p. 15, 17–26, 29–32 (Roma?, a. ?). Suberat, tocit, legenda ilizibilă[43].
Desc. Deva, cumpărat în 1867 de la medicul local. Nr. 9 (13).
119. Ant, Traianus Decius: Herennia Etruscilla. RIC IV/3, p. 127 nr. 59b și p. 128 nr. 60 (Roma, a. 249–251); p. 128 nr. 65 (Antiochia, a. 249–251).
Lipsesc date despre descoperire / achiziție. Nr. 129 (133).
120. AE, Constantin I: Helena. RIC VII, p. 450, nr. 204 (Siscia, a. 326–327, officina Γ[44]).
Desc. Carnuntum (Petronell), dăruit de cpt. Iuliu Mihályi 1872. Nr. 36 (40).
121. AE, Constantin I: Constantius II Caesar. RIC VII, p. 693, nr. 88 (Antiochia, a. 330–333, officina ?).
Desc. Carnuntum (Petronell), dăruit de cpt. Iuliu Mihályi 1872. Nr. 32 (36).
122. AE, Constantius II. RIC VIII, p. 316, nr. 28 (Aquileia, a. 337–340, officina S).
Desc. Carnuntum (Petronell), dăruit de cpt. Iuliu Mihályi 1872. Nr. 35 (39).
123. AE, Constantius II. RIC VIII, p. 365, nr. 221 (Siscia, a. 348–350, officina A).
Desc. Carnuntum (Petronell), dăruit de cpt. Iuliu Mihályi 1872. Nr. 34 (38).
124. AE, Constantius II. Cf. RIC VIII, p. 374, nr. 338 (Siscia, a. 351–355, officina A)[45].
Desc. Carnuntum (Petronell), dăruit de cpt. Iuliu Mihályi 1872. Nr. 33 (37).
125. AE 3, Valentinian I. RIC IX, p. 146, nr. 7 (Siscia, a. 364–367, officina A).
Desc. Carnuntum (Petronell), dăruit de cpt. Iuliu Mihályi 1872. Nr. 37 (41).
126. AE 3, Valentinian I. RIC IX, p. 147, nr. 14 (Siscia, a. 367–375, officina Γ).
Desc. Carnuntum (Petronell), dăruit de cpt. Iuliu Mihályi 1872. Nr. 38 (42).
127. AE 3, Valentinian I. Parțial deteriorat pe Rv. Cf. RIC IX, p. 14 nr. 6 (Treveri, a. 364–367), 20 nr. 32 (Treveri, a. 367–375), 95 nr. 9 (Aquileia, a. 364–367), 147 nr. 15 (Siscia, a. 367–375); officina ?
Desc. Carnuntum (Petronell), dăruit de cpt. Iuliu Mihályi 1872. Nr. 39 (43).

[40] În manuscris pe Rv. lipsește VIRTVTI AVG în exergă (probabil pierdută), iar scutul este luat drept pateră.
[41] În legenda Av. lipsește un P (după AVG), iar pe Rv. nu trebuia să apară la sfârșit DES VI (întregirea colecționarului).
[42] Specificat eronat ca fiind în Asia Mică (dar totuși se precizează *Damascus Coelesyriae*).
[43] Considerat drept denar de la Gordian I. Dar se menționează cununa de raze pe Av., deci este un antoninian; iar acest emitent nu a bătut antoninieni.
[44] Manuscrisul consemnează în exergă officina PI, care nu există; trebuie să fie o transcriere greșită pentru Γ.
[45] Manuscrisul indică în exergă inscripția ASISC, care nu există în determinator; probabil este o transcriere greșită pentru forma realmente existentă •ASISↃ.

128. AE 3, Valens. RIC IX, p. 146, nr. 7b (Siscia, a. 364–367, officina A).
Desc. Carnuntum (Petronell), dăruit de cpt. Iuliu Mihályi 1872. Nr. 40 (44).
129. AE 3, Valens. Cf. RIC IX, p. 147, nr. 15b (Siscia, a. 367–375, officina A), dar pe Rv. *F|A (în loc de M).
Desc. Carnuntum (Petronell), dăruit de cpt. Iuliu Mihályi 1872. Nr. 41 (45).
130. AE 4, Theodosius I. RIC IX, p. 152, nr. 29d (Siscia, a. 378–383, officina ?).
Desc. Carnuntum (Petronell), dăruit de cpt. Iuliu Mihályi 1872. Nr. 42 (46).
131. AE 2, Honorius. Deteriorat, legenda greu lizibilă[46]. RIC X, p. 246, nr. 55 (Constantinopol, a. 395, officina ?).
Desc. Carnuntum (Petronell), dăruit de cpt. Iuliu Mihályi 1872. Nr. 44 (48).
132. AE 4, Arcadius. Cf. RIC X, p. 322 nr. 1237 (Aquileia, a. 395–402), 324 nr. 1245–1246 (Roma, a. 395–403)[47], officina ?
Desc. Carnuntum (Petronell), dăruit de cpt. Iuliu Mihályi 1872. Nr. 43 (47).
133. Solidus, Theodosius II. RIC X, p. 262, nr. 291 (Constantinopol, a. 441–450, officina ?).
Desc. 1873 în districtul Chioar; dăruit de Al. Pop de Monostor.

Imperiul Bizantin

134. Follis, Iustin II. Deteriorat, legenda Rv. ștearsă. DOW I, p. 245, nr. 158 b (Antiochia, a. 576–577).
Desc. Damasc, primit de la medicul erarial dr. Novak. Nr. 12 (16).
135. Follis, Roman IV Diogene. DOW III, p. 796–797, nr. 8.1–19 (Constantinopol, a. 1068–1071).
Desc. Damasc, primit de la medicul erarial dr. Novak. Nr. 13 (17).

Provincia Moesia Superior

136. HS, Gordian III. RPC VII.2, nr. 1–4 (Viminacium, a. 239/240).
Desc. Carnuntum (Petronell), dăruit de cpt. Iuliu Mihályi 1872. Nr. 30 (34).
137. HS, Filip Arabul. RPC VIII, nr. 2226 – unassigned (Viminacium, a. 244-245).
Desc. Carnuntum (Petronell), dăruit de cpt. Iuliu Mihályi 1872. Nr. 31 (35).

Nicaea (Bithynia)

138. AE, Gordianus III. RPC VII, 2, 1966–1970 (Nicaea, a. 243–244).
Apare descrisă astfel: *...ΤΓΟ ELLIANO AV (?) / NIKA CON Quattuor signa militaria.* Evident, este vorba de cunoscutul tip cu patru stindarde militare pe Rv., iar legenda se poate întregi (M AN)T ΓΟΡΔΙΑΝΟ(C) ΑΥ(Γ) / NIKA-ϵΩN.
Lipsesc date despre descoperire / achiziție. Nr. 130 (133).

Anexa 2
STRUCTURA PE EMITENȚI A COLECȚIEI

S-au consemnat numerele din catalog ale monetelor. În paranteze, cu caractere cursive, apare numărul de piese din fiecare categorie.

Nr. crt.	Emitent	AV	AR	Suberat	AE
1	2	3	4	5	6
1.	Egipt (Nektanebos II)	1 *(1)*			
2.	Aspendos		2 *(1)*		
3.	Dyrrhachium		3 *(1)*		
4.	Republica Romană		4–9 *(6)*		
5.	Vitellius		10, 11 *(2)*		
6.	Vespasianus		12–15 *(4)*		
7.	Vespasianus: Domițian Caesar		16 *(1)*		

[46] În manuscris, catalogat ca emisiune a lui Arcadius. Dar de fapt inscripțiile lipsesc, iar acest tip de Rv. nu există pentru Arcadius.
[47] În manuscris, pe Rv. Victoria apare ținând în dr. cununa de lauri și cu stg. un prizonier.

8.	Domițian		17–19 *(3)*		
9.	Traian		20–35 *(16)*		36 *(1)*
10.	Hadrian		37–47 *(11)*		48 *(1)*
11.	Hadrian: Sabina		49 *(1)*		
12.	Antoninus Pius		50 – 59 *(10)*		73, 74 *(2)*
13.	Ant. Pius: Faustina I		60, 61 *(2)*		
14.	Ant. Pius: diva Faustina I		62–72 *(11)*		
15.	Ant. Pius: Aurel. Caesar		75–77 *(3)*		
16.	M. Aurelius		78–86 *(9)*		
17.	M. Aurel.: divus Antoninus		87–90 *(4)*		
18.	M. Aurel.: Lucius Verus		91, 92 *(2)*		
19.	M. Aurel.: Faustina II		93–98 *(6)*		
20.	M. Aurel.: diva Faustina II		99 *(1)*		
21.	M. Aurel.: Lucilla		100 *(1)*		
22.	M. Aurel.: Commodus		101, 102 *(2)*		
23.	Commodus		103–110 *(8)*		
24.	Commodus: Crispina		111, 112 *(2)*		
25.	Septimius Severus		113, 114 *(2)*		
26.	Sept. Severus: Geta Caesar				115 *(1)*
27.	Sever. Alex.: diva Maesa			116 *(1)*	
28.	Gordianus III		118 *(1)*		117, 136, 138 *(3)*
29.	Filip Arabul				137 *(1)*
30.	Decius: Heren. Etruscilla		119 *(1)*		
31.	Constantin I: Helena				120 *(1)*
32.	Constantin I: Constantius II Caesar				121 *(1)*
33.	Constantius II				122–124 *(3)*
34.	Valentinian I				125–127 *(3)*
35.	Valens				128, 129 *(2)*
36.	Theodosius I				130 *(1)*
37.	Honorius				131 *(1)*
38.	Arcadius				132 *(1)*
39.	Theodosius II	133 *(1)*			
40.	Iustin II				134 *(1)*
41.	Roman IV Diogene				135 *(1)*
TOTAL		**2**	**111**	**1**	**24**

Anexa 3
GRUPAREA MONETELOR DUPĂ PROVENIENȚĂ

Nr. crt.	Localitate / zonă	Monete (nr. din catalog)	Sursa
1.	Apulum	9, 49, 71, 76	- dăruite de lt. Sándor
2.	Carnuntum	1, 36, 45, 48, 73, 74, 78, 120–132, 136, 137	- dăruite de cpt. Iuliu Mihályi, 1872
3.	Damasc	2, 117, 134, 135	- primite de la medicul erarial dr. Novak
4.	Deva	4, 18, 31, 42, 51, 114, 115, 118	- cumpărate de la medicul local, 1867
5.	Districtul Chioar	133	- desc. 1873, dăruit de Al. Pop de Monostor
6.	Ieud	29, 107	- desc. 1871 respectiv 1865; dăruite de Em. Szaplonczay, resp. Tit Bud (în 1893)
7.	Roma	7	- adus de V. Mihályi, 1870
8.	Teceu	10–15, 17, 20–28, 32–34, 37–39, 41, 44, 50, 53, 55–57, 61, 84, 85, 91–93, 96–105,109, 113	- mare tezaur, desc. 1874
9.	Ulpia Traiana Sarmizegetusa	3, 35, 67, 87, 106, 116	- dăruite de d-na Schiau, 1873
10.	?	8	- cumpărat de la un teolog ardelean, 1877

CERCETĂRI ARHEOLOGICE LA HISTRIA, SECTORUL SUD (2018–2024). DESCOPERIRI MONETARE

Mircea DABÎCA[a], Theodor ISVORANU[a]
[a] *Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", București; e-mails: mdabica@yahoo.com, theodor.isvoranu@gmail.com*

***Keywords**: Histria, the South Sector, great edifice, Roman coins, provincial coins, early Byzantine coins*
***Abstract**: During the systematic research undertaken in the southern sector of the Histria site between 2018 and 2024, 49 coins were discovered, of which 39 specimens (79.59%) were identified, chronologically distributed as follows: one coin from the period before Roman rule, 16 coins from the Principate period (two denarii and 13 provincial issues), 19 coins from the late Roman period (63.15% from the Tetrarchy period) and three Byzantine coins from the 6th century. The excavations were concentrated in the western half of the great public utility building identified over a decade ago, up to the border with another important monument of the site, the Basilica extra muros. The structure of the batch confirms for this area of the city a constant monetary presence in the first half of the 3rd century, a pause in the supply of coins in the middle of this century, a return of monetary circulation post Gallienus and its cessation at the end of the Tetrarchy, in connection to the reduction of the fortified enclosure and implicitly of the urban area. The sporadic coins that entered here later are most likely related to the funerary arrangements in the two levels of the necropolis that successively overlapped the area of the former monumental building. As inedited for the previously known statistics, we mention: a rare coin minted in Istros in the 2nd–1st centuries BC, with a round countermark on the effigy of Demeter and the legend XAIPE; two provincial coins minted in Callatis, a city very little represented in the monetary circulation of Histria, including a rare issue of Caracalla; two proto-Byzantine coins that fill in the gaps in the statistics on years of issue so far. Recent observations generally confirm previous findings – prompted by the publication in 2014 and 2018 of two substantial batches of coins – regarding the monetary presence in southern Histria: probably built during the period of the first Severan emperors, the monumental edifice would have suffered some destruction during the years of the "Scythian War" that seriously affected the whole city, was possibly partially rebuilt during the Aurelian-Diocletian construction period and continued to function at least until the beginning of the second decade of the 4th century. The complete list of identified coins discovered in the Histria-South sector, attached below, a sample reaching a total of 141 pieces, provides a general picture of the monetary mass in circulation in this area of the Pontic city.*

***Cuvinte-cheie:** Histria, sectorul Sud, edificiu monumental, monede romane, monede provinciale, monede protobizantine*
***Rezumat:** În cursul cercetărilor sistematice întreprinse în sectorul Sud al sitului Histria, în perioada 2018–2024, au fost descoperite 49 de piese monetare, dintre care au fost identificate 39 de exemplare (79,59%), repartizate cronologic astfel: o monedă din perioada anterioară stăpânirii romane, 16 monede din perioada Principatului (doi denari și 13 emisiuni provinciale), 19 monede din perioada romană târzie (63,15% din perioada Tetrarhiei) și trei monede bizantine din secolul VI. Săpăturile au fost concentrate în jumătatea de vest a marelui edificiu, până la limita apropierii de alt monument important al sitului, Basilica extra muros. Stuctura lotului monetar confirmă pentru această zonă a orașului o prezență monetară constantă în prima jumătate a secolului III, o pauză în aprovizionarea cu monedă la mijlocul acestui secol, o revenire a circulației monetare post Gallienus și o încetare a acesteia la sfârșitul Tetrarhiei, în relație cu restrângerea incintei fortificate și implicit a suprafeței urbane. Monedele pătrunse sporadic ulterior sunt cel mai probabil legate de amenajările funerare din cele două niveluri de necropolă care au suprapus succesiv zona fostului edificiu monumental. Ca emisiuni inedite pentru statistica cunoscută anterior, menționăm: o monedă rară bătută la Istros în secolele II–I a.Chr., cu contramarcă rotundă pe efigia Demetrei și legenda XAIPE; două monede provinciale bătute la Callatis, oraș foarte puțin reprezentat în circulația monetară de la Histria, între care o emisiune rară de la Caracalla; două monede protobizantine ce completează lacunele din statistica pe ani de emisiune de până acum. Observațiile recente confirmă în general constatările anterioare – prilejuite de publicarea în 2014 și 2018 a două loturi consistente de monede – privind prezența monetară în sudul Histriei: construit probabil în perioada primilor împărați Severi, edificiul monumental ar fi suferit unele distrugeri în anii „războiului scitic", care a afectat grav orașul, a fost eventual parțial refăcut în perioada constructivă Aurelian–Diocletian și a mai funcționat cel puțin până la începutul celui de-al doilea deceniu al secolului IV. Lista completă a monedelor identificate descoperite la Histria-sectorul Sud, anexată, un eșantion ajuns la totalul de 141 piese, întregește imaginea asupra masei monetare în circulație.*

Din anul 2010, obiectivul principal al cercetării arheologice în Sectorul Sud de la Histria a fost punerea în evidență, din punct de vedere științific, dar și muzeistic, a orașului roman timpuriu, mai puțin cunoscut și cercetat în economia investigațiilor arheologice din cadrul acestui sit. Alături de acesta, alte obiective sunt reprezentate de: stabilirea stratigrafiei generale a zonei cuprinse între extremitatea sudică a sitului Histria și Basilica *extra muros* („Netzhammer"); descoperirea limitelor de sud, vest și nord ale necropolelor romane târzii din zonă; identificarea limitei de nord a zonei de înnisipare din sudul sitului unde, în lipsa altor vestigii arheologice, este de presupus că a funcționat, la un moment dat, portul orașului sau măcar unul dintre bazinele sale portuare[1]. Subsecvent obiectivului principal, din 2012 cercetarea arheologică s-a axat pe continuarea identificării planului arhitectonic al *edificiului roman timpuriu de mari dimensiuni,* cu un caracter public,

[1] Dabîca 2010; 2013.

comercial (un probabil *horreum*), descoperit aici și databil, stratigrafic și numismatic, în secolul III p.Chr.[2]. Construcția se caracterizează și se individualizează în peisajul Histriei romane timpurii prin lățimea sa considerabilă (20 m identificați arheologic) și prin zidurile de mari dimensiuni (lățime de 1,80 m), din piatră de șist verde legată cu mortar și cu contraforți (piloni de susținere) la exteriorul său. Edificiul cu presupus rol de antrepozit este orientat est–vest, cu latura lungă aliniată spre mare și spre zona portuară a orașului[3]. Se păstrează la nivel de fundații, fiind descoperit și un segment de zid anexă (lățime de 1,30 m) în colțul său de nord–vest, așa cum a reieșit din cercetările arheologice din anii 2013–2017[4]. În stadiul actual al cercetărilor, rezultă că acest mare edificiu public a fost construit undeva la începutul secolului III, probabil în timpul primilor împărați din dinastia Severilor. Clădirea ar fi suferit o primă mare distrugere la mijlocul aceluiași secol, eventual în timpul faimoasei distrugeri a Histriei menționate de *Historia Augusta*[5], în contextul invaziei populațiilor nordice[6], vizibilă arheologic atât în interiorul, cât și la exteriorul său. Analiza numismatică a demonstrat că în jur de 80% din monedele descoperite sunt puternic afectate de foc, multe dintre ele fiind topite în proporții diferite[7]. A urmat o refacere parțială în perioada Aurelian–Probus, clădirea continuând să fie folosită într-o formă cu mult restrânsă. Conform evidenței numismatice, distrugerea ei finală ar fi putut avea loc între sfârșitul secolului III și primele două decenii ale secolului următor. Terenul pe care a fost amplasată clădirea a fost ocupat ulterior de prima necropolă, romană târzie (secolul IV – sfârșitul secolului V) și parțial de cea de-a doua necropolă, romană târzie/protobizantină (secolele VI–VII)[8].

În zona cercetată, de jos în sus, secvența stratigrafică generală este formată din: edificiul roman timpuriu (secolul III – primele două decenii ale secolului IV); prima necropolă romană târzie, care se formează *extra muros*, pe locul fostului edificiu (secolul IV – sfârșitul secolului V); un nivel de locuire, reprezentat de construirea Basilicii *extra muros* la sfârșitul secolului V, inițial cu un caracter parohial (basilica unui cartier extramuran al cetății romane târzii) și un ultim nivel arheologic, reprezentat de al doilea orizont funerar, care se dezvoltă aici (secolul VI – prima jumătate a secolului VII), în momentul transformării basilicii din una parohială în una cimitierială. În campaniile din intervalul 2018–2024 cercetările arheologice s-au concentrat asupra acestui recent atestat monument histrian, marele edificiu public, în jumătatea sa de vest, până la limita apropierii de alt monument important al sitului, Basilica *extra muros* („Netzhammer") (Pl. 1). Secțiunile și suprafețele cercetate în aceste campanii sunt S15, S16, S17, S19, S21 și caseta S3a/S3b, toate acestea având ca scop stabilirea planimetriei edificiului prin descoperirea laturilor de sud, de vest și de nord, din jumătatea sa vestică, cu contraforții respectivi.

Anterior, în revista „Materiale și Cercetări Arheologice" (10/2014[9] și 14/2018[10]), au fost publicate două loturi consistente de monede, rezultate în urma cercetărilor arheologice din perioada 2011–2017. Cu acest prilej adăugăm ca supliment de informație un nou lot, provenit din campaniile recente de săpături, conturând o secvență „la zi" a prezenței monetare în acest sector al cetății. Continuarea cercetărilor în zona marelui edificiu public din epoca romană timpurie, după anul 2017 a prilejuit descoperirea a 49 de monede din perioada antică și protobizantină[11], dintre care, având în vedere compoziția specifică a solului și starea conservării[12], au putut fi identificate 39 de exemplare (79,59%). Descrise în catalogul de mai jos, acestea documentează o perioadă îndelungată, cuprinsă între veacurile II–I a.Chr. și cea de-a doua jumătate a secolului VI p.Chr., după cum urmează: perioada preromană 1 ex. (nr. 1); perioada romană timpurie 16 ex. (nr. 2–17); perioada romană târzie 19 ex. (nr. 18–36); perioada bizantină timpurie 3 ex. (nr. 37–39). Lotul de monede discutat aici reprezintă 27,65% din totalul eșantionului descoperirilor monetare de la Histria – *Sector Sud*, care conține în prezent 141 de piese (vezi Anexa[13]). Complementar efectelor coroziunii, majoritatea monedelor prezintă urme de ardere, în pondere variabilă, uneori pastila monetară fiind parțial topită sau aplatizată, cu relieful estompat prin expunerea la temperatură înaltă, sau sunt acoperite de felurite depuneri rezultate în urma acestui proces. Există însă și

---

[2] Dabîca 2014.

[3] Dabîca 2016.

[4] Dabîca 2015; 2016; 2017.

[5] "... *fuit et Scythici belli principium et Histriae excidium eo tempore* ..."; SHA, *Maximus et Balbinus*, 16, 3.

[6] Cu toate că izvorul literar pare a plasa acel *excidium* în jurul anului 238, statistica descoperirilor monetare de la Histria înregistrează o aprovizionare normală cu numerar curent pentru domnia lui Gordian III, în scădere accentuată pentru succesorul acestuia, până la încetarea temporară a „intrărilor" de monedă, ce pare a se fi datorat unui eveniment petrecut la sfârșitul domniei lui Filip Arabul sau contemporan casei lui Decius, corespunzând perioadei atacurilor goților lui Kniva; Isvoranu 2015, p. 53–57; p. 61–62, tab. 1. Cf. și: Poenaru Bordea 1971; Nubar 1973, p. 67–69; Suceveanu 1982, p. 85; Crețu *et alii* 2024, p. 171.

[7] Isvoranu, Dabîca 2014, p. 162–166.

[8] Crețu *et alii* 2020, p. 140; Crețu *et alii* 2024, p. 171–173.

[9] Isvoranu, Dabîca 2014.

[10] Isvoranu, Dabîca 2018.

[11] Monedele se află în colecția Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan", colocație T 142. Acestea provin din cinci campanii de cercetări (2018, 2021–2024).

[12] Isvoranu, Dabîca 2018, p. 212.

[13] Anexa conține lista completă a monedelor (identificate) descoperite în acest sector. Pentru monedele din descoperiri mai vechi se face referire la studiile în care au fost publicate detaliat (Isvoranu, Dabîca 2014; Isvoranu, Dabîca 2018), iar exemplarele din campaniile 2018–2024 sunt indicate prin numerele de catalog, cu aldine.

unele monede bine păstrate, cu o patină asemănătoare, indiciu al păstrării în pământ într-un mediu similar (nr. 15, 16, 23, 27, 30, 32). Cel mai probabil, doar o parte dintre piesele investigate au suferit urmările incendiilor care ar fi afectat, pasager sau decisiv, marele edificiu. Condițiile de descoperire, dar și cronologia lor sugerează că cele mai multe se aflau în poziție secundară, fiind poate aduse cu diferite resturi de construcții arse provenite din alte părți ale orașului în această zonă, devenită *extra muros* în cursul secolului IV, unde, după nivelare, s-a amenajat prima necropolă romană târzie. O singură monedă – un assarion de la Geta, bătut la Nicaea (nr. 6 ; Pl. 6) – a fost găsită într-o poziție stratigrafică relevantă. Fiind descoperită pe zidul de sud al edificiului, ar putea fi considerată *terminus* pentru construcția acestuia. O alta, neprecizată (nr. 42), descoperită într-un context funerar – la stânga bazinului scheletului M28/2018, la marginea gropii – aparent ca depunere intenționată, provine totuși, cel mai probabil, din umplutura gropii (precum este și cazul piesei nr. 40, apărută după demontarea amenajării din țigle).

Din cartarea pe epoci a tuturor monedelor care fac parte din studiul de față (Pl. 2), rezultă o imagine de ansamblu destul de omogenă, monedele romane din epoca Tetrarhiei fiind descoperite în nivelurile arheologice care au legătură cu distrugerea finală a edificiului și cu transformarea ulterioară a zonei în necropolă (Pl. 4), în timp ce monedele romane timpurii au fost descoperite în nivelurile arheologice care au legătură cu perioada de funcționare a acestuia și cu momentul primei sale distrugeri, plauzibil în contextul evenimentelor „războiului scitic" (Pl. 3).

CATALOG (Pl. 6–8)

PERIOADA PREROMANĂ

Istros

1. OR ↑ 5,46 g; 19,7 × 18,6 mm; patină (Pl. IX/a).

Av. Anepigraf; capul Demetrei cu văl și cunună de spice, spre dreapta; în câmp stânga, spic; contramarcă circulară (capul lui Hermes cu *petasos* spre dreapta; 6 mm), dispusă ↖ față de efigie, pe care o suprapune parțial, în partea stângă jos.

Rv. IΣTPI, deasupra efigiei; XAIPE, sub efigie; vultur cu aripile strânse, pe delfin spre stânga.

Cf. Pick, p. 168, nr. 473 respectiv 475 (contramarca) (Demetra; IΣTPIH / XAI).

Cf. SNG IX BM, pl. IX, nr. 261, secolele IV–II a.Chr. (Demetra; IΣTPIH / XAI).

Cf. SNG XI Stancomb, pl. IX, nr. 190, a doua jumătate a secolului III a.Chr. (Apollo; IΣTPI[H?] / XA[IPE?]) (Pl. IX/c).

Marin 2014, p. 18, nr. 14[14]–15, secolul I a.Chr.

https://www.wildwinds.com/coins/greece/thrace/istros/Moushmov_148.jpg[15], secolele III–II (Pl. IX/b).

2018, *passim*, curățare S5.

PERIOADA IMPERIULUI ROMAN TIMPURIU (27 A.CHR. – 294 P.CHR.)

Commodus

2. OR (3 assaria) ↗ 5,93 g; 22,5 × 21,5 mm; deteriorată de ardere; pe flan, depuneri organice și metal topit oxidat.

Av. [A]Y KA[. . .] – KOM . . .; bust laureat, drapat și cuirasat, spre dreapta.

Rv. ICTPI . . . (sub efigie); vultur pe delfin spre stânga.

Istros (Moesia Inferior), anii 180–192.

Cf. Pick, p. 172, nr. 489 (491 pentru avers).

Cf. SNG XI *Stancomb*, pl. XLI, nr. 877.

Cf. Beldianu 2014, p. 121–122, seria 3, anii 191–192.

2023, *passim*, S15/S16.

[14] Probabil bătută cu aceleași ștanțe ca exemplarul descris aici.

[15] Cu referire la Mušmov 148 (tip gen.) și la Pick 473 (IΣTPIH și XAI pe revers); ilustrația mărită permite însă a se observa la această piesă întregirea XAIPE, iar litera P din legenda IΣTPI, prelungită și înclinată spre dreapta, precum în cazul piesei noastre și a celei ilustrate la Marin 2014, pl. 2, nr. 14, indică baterea respectivelor piese cu aceeași ștanță de revers, posibil și de avers (Pl. IX/b).

Istros, emisiune pseudoautonomă, perioada Antoninilor – (?) începutul perioadei Severilor

3. OR (assarion) ↑ 2,78 g; 18 × 16,5 mm; depuneri pe revers.
Av. Anepigraf; Apollo nud șezând pe *omphalos* spre stânga, ținând ramură și sprijinind mâna stângă de liră.
Rv. IC – [ⲢI]; Dionysos spre stânga, [ținând *thyrsos* și *kantharos*; în stânga jos, panteră].
SNG IX BM, pl. IX, nr. 264, secolul I a.Chr.
Cf. Beldianu 2014, p. 109, T1V1 sau T1V2, nota 268, grupa A, anii 138–161.
2022, *passim*, S3A/S3B, din pământul căzut la curățare.

Caracalla

4. AR (denarius) ↑ 2,85 g; 18,9 mm; arsă, depuneri pe flan.
Av. ANTONINVS [P]IVS AVG G[ERM]; cap laureat spre dreapta.
Rv. LIBERAL AVG VIIII; Liberalitas frontal, capul spre stânga, capul întors, ținând *abacus* și *cornucopiae*.
BMC, V, p. 444, nr. 70, Roma, anii 213–217.
RIC IV.1, p. 258, nr. 302, Roma, nedatată.
Hill, p. 46, nr. 1464, Roma, emisiunea 5, anul 214.
2023, S21, □ A3, nivel gri-cenușiu, -0,27 m.

5. OR (5 assaria) ↙ 7,61 g; 27,2 mm; arsă, flan parțial topit, depuneri.
Av. [AV K M AV]P – AN[TΩNINO – C]; bust laureat, drapat și cuirasat spre dreapta.
Rv. [KAΛΛ]AT – [IA] – NΩ – N; [Є] în câmp stânga sus; împăratul pe cal la pas de paradă spre dreapta.
Callatis (Moesia Inferior), anii 198–209/211.
Cf. Pick, p. 116, nr. 319 (Є în exergă; variantă la distribuirea legendei reversului).
Vărbanov, p. 250, nr. 312.
https: //www.wildwinds.com/coins/ric/caracalla/_kallatis_Varbanov_312corr.jpg.
2018, S16; nivel galben, -0,67 m, martor S5/S3b spre sud.

Geta Caesar

6. AE (assarion) ↓ 3,03 g; 19 × 18 mm; avers descentrat; arsă, parțial topită.
Av. Λ CЄΠT . . .; bust spre dreapta.
Rv. NIK[. . .]ΩN; Hermes spre stânga, ținând pungă și caduceu.
Nicaea (Bithynia), anii 198–209.
Cf. Recueil, p. 444, nr. 365 tip general (Iulia Domna).
Cf. RPC V.2, https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/type/93038.
2021, S17 (extindere S15/16), nivel galben cu mortar, -1,27 m, de pe zidul de sud al edificiului (de la curățarea laturii nordice, la 1 m de profilul estic).

Iulia Soaemias (Elagabal)

7. AR (denarius) ↓ 1,75 g; 17,7×16,6 mm; arsă, flan subțiat, relief aplatizat.
Av. [IVLIA] SOA[EMIAS AVG]; bust drapat spre dreapta.
Rv. Zeitate neprecizată (Venus ?) pe tron spre stânga.
Roma, anii 218–222.
Cf. RIC, IV, 2, p. 48, nr. 243, Roma, nedatată.
2023, S21, □ C2, nivel vegetal, -0,17 m.

Severus Alexander

8. AE (2 assaria) ↑ 4,68 g; 20,6×19,3 mm; arsă, depuneri, patină.
Av. [AVT K M AVP CE – B ΑΛΕΖΑΝΔΡΟC]; cap laureat spre dreapta.
Rv. [I] – CTPI – [HNΩN]; Demetra cu veșmânt lung spre stânga, ținând spice și torță lungă; la stânga altar cu flacără.
Istros (Moesia Inferior), anii 222–235.
Cf. Vărbanov, p. 105, nr. 664.
https: //www.wildwinds.com/coins/ric/severus_alexander/_istros_Varbanov_664.jpg.
Cf. Beldianu 2014, p. 160, T8V1, nota 421.
2024, S21, □ D4, nivel gri-cenușiu, -0,43 m.

Gordian III

9. AE (4 assaria) ↗ 8,21 g; 24,8×23,1 mm; arsă, depuneri pe revers.
Av. AVT K M ANT – ΓΟΡΔΙΑΝΟC; bust laureat, drapat și cuirasat spre dreapta.
Rv. IC[T]PI – [HN]Ω[N]; Δ în câmp stânga sus; Tyche cu *kalathos* spre stânga, ținând cârmă (pe glob ?) și *cornucopiae*.
Istros (Moesia Inferior), anii 238–244.
Cf. Ruzicka, *Inedita*, p. 110, nr. 523 b (fără glob).
Cf. Vărbanov, p. 107, nr. 681 (fără glob).
Cf. Beldianu 2014, p. 166, T9V1, nota 439 (cârmă pe glob).
https: //www.acsearch.info/search.html?id=658038.
2024, S 21, □ D1, nivel gri-cenușiu, -0,34 m.

10. OR (4 assaria) ↙ 8,39 g; 26,7×25,62 mm; depuneri pe flan.
Av. [AV]T K [M] ANT Γ – ΟΡΔΙΑΝΟC AVΓ; cap laureat spre dreapta.
Rv. KA[Λ]ΛA – TIANΩN; Δ în câmp stânga sus; Apollo / Bonus Eventus spre stânga, ținând ramură și patera deasupra unui altar cu flacără.
Callatis (Moesia Inferior), anii 238–244.
Ruzicka, *Inedita*, p. 97, nr. 345 z (Bonus Eventus).
Vărbanov, p. 74, nr. 354 (Apollo).
https: //www.wildwinds.com/coins/ric/gordian_III/_kallatis_Varbanov_354.jpg.
2023, S 21, □ A3, nivel vegetal, -0,17 m.

Imitații turnate după monede provinciale

11. OR ↑ 12,20 g; 25,2×22,9 mm; relief aplatizat, greu lizibil.
Av. Legendă ilizibilă; cap laureat spre dreapta.
Rv. Legendă ilizibilă; împăratul călare spre dreapta, cu mâna ridicată.
Prototip probabil: Caracalla, Serdica (Thracia), anii 213–217.
Cf.
https: //www.wildwinds.com/coins/ric/caracalla/_serdica_Varbanov_2294.jpg.;
https: //www.wildwinds.com/coins/ric/caracalla/_serdica_Varbanov_2295.jpg.;
https: //www.acsearch.info/search.html?id=12304116.
2018, S16, □ 1, nivel galben și dărâmătură, -1,29 m, la vest de zidul sudic, la linia cu zidul edificiului.

12. AE ↑ 2,44 g; 17×15,8 mm; flan poros.
Av. Legendă ilizibilă; cap laureat spre dreapta.
Rv. Legendă ilizibilă; Homonoia (Concordia) spre stânga, ținând patera și *cornucopiae*.

Prototip probabil: Elagabal, Marcianopolis (Moesia Inferior), anii 218–222.

Cf. Vărbanov, p. 154, nr. 1404–1408.

https://www.wildwinds.com/coins/ric/elagabalus/_markianopolis_AE17_BMC_54.jpg.

Cf. Dima, Elefterescu 2009, p. 155–156, nr. 724–731.

2018, S16, □ 1, nivel galben și dărâmătură, -1,27 m, la nord de zidul sudic, în dreptul gropii M 30/2018.

Divus Claudius II

13. Billon (antoninian) ↖ 1,60 g; 22,6×19,9 mm; fragmentară; batere descentrată.

Av. D[IV]O CLAVDIO; cap radiat spre dreapta.

Rv. CONSE[CRATIO]; altar cu flacără ornat în patru registre.

Cf. RIC, V, 1, p. 233, nr. 261k, Mediolanum ?, nedatată.

Cf. Giard, *Vènera*, p. 128, nr. 10595–10626, Roma, nedatată.

2022, *passim*, S3A/S3B, din pământul căzut la curățare.

Probus

14. Billon (aurelianian) ↘ 2,71 g; 21,5×19,6 mm; arsă, depuneri masive pe avers.

Av. [P]ROBV – [S P F AVG]; bust radiat și cuirasat spre dreapta.

Rv. VICTOR – IA GERM; în exergă RAA; trofeu încadrat de doi captivi.

RIC, V, 2, p. 41, nr. 223, Roma, nedatată.

Pink, *NZ*, p. 56, Roma, emisiunea 3, anul 278.

2024, S21, □ C4, nivel galben, -0,69 m.

15. Billon (aurelianian) ↙ 3,56 g; 23×21 mm; patină.

Av. IMP C M AVR PROBVS AVG; bust radiat, drapat și cuirasat spre dreapta.

Rv. CLEMENTIA TE – MP; S în câmp central; XXI în exergă; împăratul cu sceptru spre dreapta, primind globul de la Jupiter (spre stânga), care ține sceptru.

RIC, V, 2, p. 86, nr. 644, Siscia, nedatată.

Cf. Pink, *NZ*, p. 53, Siscia, emisiunea 8, anul 281 (?).

Estiot, TM 5, p. 105, nr. 1414, Siscia, emisiunea 1, începutul anului 277.

2023, S21, □ D2, nivel vegetal, -0,10 m.

16. Billon (aurelianian) ↓ 3,33 g; 24,1×21,5 mm; patină.

Av. IMP C PROBVS P AVG; bust radiat, drapat și cuirasat spre dreapta.

Rv. RESTITVT OR – BIS; ✳ în câmp central; KA•B• în exergă; Victoria spre dreapta, oferind cununa împăratului (spre stânga), care ține o suliță.

Cf. RIC, V, 2, p. 111, nr. 855, Serdica, nedatată (KA•Γ•).

Pink, *NZ*, p. 45, Serdica, emisiunea 2, anul 277.

2023, S21, □ C4, nivel gri-cenușiu, -0,44 m.

Diocletian și Maximian Herculius (Diocletian)

17. Billon (aurelianian) ↑ 4,43 g; 22,3×20,7 mm; depuneri pe avers; revers ușor descentrat.

Av. [IMP C C V]AL DIOCLET[IANVS P F AVG]; bust radiat, drapat și cuirasat spre dreapta.

Rv. IOV ET HERCV CONSER AVGG; ◡ / :S: în câmp central; XXI în exergă; Jupiter spre dreapta, ținând sceptru, față în față cu Hercule, care ține Victoria, măciuca și blana de leu.

RIC, V, 2, p. 256, nr. 323, Antiochia, anul 285.
2024, S21, □ A4, nivel mortar, -0,88 m.

Perioada Imperiului roman târziu (294–498 p.Chr.)

Anii 294–307

Heraclea

Diocletian

18. Fracțiune radiată ↓ 2,00 g; 19 mm; fragmentară (circa 1/2 monedă); flan fracturat, parțial topit; depuneri.
Tip Concordia Militum; HA în câmp, central.
RIC, VI, p. 531, nr. 13, gr. I, emisiunea 2, anii 295–296, sau p. 532, nr. 21, emisiunea 5, anii 297–298.
2023, S21, □ C2, nivel vegetal, -0,15 m.

19. Fracțiune radiată ↑ 1,84 g; 19,7×18,7 mm; arsă.
Același tip; HB în câmp, central.
RIC, VI, p. 531, nr. 13, gr. I, emisiunea 2, anii 295–296, sau p. 532, nr. 21, emisiunea 5, anii 297–298.
2018, S16, □ 3, nivel gri-cenușiu, -0,57 m, martor S15/S16, extremitatea de nord, jumătatea vestică, lângă profil.

20. Fracțiune radiată ↑ 2,45 g; 21×19,3 mm.
Același tip; HΔ în câmp, central.
RIC, VI, p. 531, nr. 13, gr. I, emisiunea 2, anii 295-296, sau p. 532, nr. 21, emisiunea 5, anii 297–298.
2021, S17 (extindere S15/S16), nivel gri-cenușiu, -0,65 m, jumătatea nordică edificiu, la interior.

Maximian Herculius

21. Fracțiune radiată ↑ 3,23 g; 22,9 mm; depuneri pe flan.
Tip Concordia Militum; H[.] în câmp, central.
RIC, VI, p. 531, nr. 14, gr. I, emisiunea 2, anii 295–296, sau p. 532, nr. 22, emisiunea 5, anii 297–298.
2022, S3A/S3B (extindere casetă spre E), nivel gri-cenușiu, -0,95 m.

Cyzic

Maximian Herculius

22. Follis ↖ 6,99 g; 27,3 mm; mici porțiuni topite pe revers.
Tip Genio Populi Romani; KΔ în exergă.
RIC, VI, p. 580, nr. 10 b, gr. 1, I, emisiunea 2, anii 295–296.
2021, S17 (extindere S15/S16), nivel galben, -0,61 m, jumătatea sudică edificiu, la interior.

23. Fracțiune radiată ↓ 2,87 g; 22,7×20,5 mm; patină.
Tip Concordia Militum; KЄ în câmp, central.
RIC, VI, p. 581, nr. 15 b, gr. 1, III, emisiunea 2, anii 295–299.
2023, S21, □ D2, nivel vegetal, -0,21 m.

Monetărie neprecizată

Emitent neprecizat (Diocletian sau Maximian Herculius)

24. Fracțiune radiată 1,62 g; 19,6 mm; fragmentară (circa 2/3 monedă); flan fracturat, parțial topit; depuneri.
2024, S21, □ B4, nivel galben, -0,85 m.

Anii 307–313

Serdica

Valeria

25. Follis ↑ 5,60 g; 26,9×24,8 mm; depuneri pe flan.
Tip Veneri Victrici; [⁕] în câmp stânga; oficina neprecizată; SM•SD• în exergă.
Cf. RIC, VI, p. 500, nr. 41–43, gr. IV, anul 308[16].
2022, S3A/S3B (extindere casetă spre E), nivel gri-cenușiu, -0,95 m.

Nicomedia

Galerius Maximian

26. Follis ↓ 4,95 g; 26,2×24,5 mm; arsă, porțiuni cu relief aplatizat.
Tip Genio Augusti CMH (în ligatură); SMNB în exergă.
RIC, VI, p. 564, nr. 66 a, gr. V, emisiunea 1, mai 310–mai 311.
2021, S17 (extindere S15/S16), nivel gri-cenușiu, -0,45 m, la interiorul edificiului, jumătatea sudică.

Cyzic

Licinius I

27. Follis ↑ 6,10 g; 25,3×23,5 mm; patină.
Tip Genio Augusti (Genius ținând patera și *cornucopiae*); A – ⁕ în câmp; MKV în exergă.
RIC, VI, p. 587, nr. 54, gr. IV, emisiunea 2, anii cca 309–310.
2023, S21, □ C2, nivel vegetal, -0,14 m.

Alexandria

Maximinus II Daza

28. Follis ↓ 4,88 g; 21,7×20,7 mm; depuneri pe flan.
Tip Genio Augusti (Genius ținând capul lui Serapis și *cornucopiae*); ⁕ / N / – B în câmp; ALE în exergă.
RIC, VI, p. 685, nr. 160 b, gr. V, emisiunea 7, anii 312–313.
2024, S 21, □ A4, nivel galben, -0,77 m.

Monetărie neprecizată

Valeria

29. Follis ↗ 11,18 g; 27,2×26 mm; depuneri masive pe flan (crustă).
Tip Veneri Victrici, cca 308 (sfârșitul anului) – 311.
2018, S16, nivel galben și dărâmătură, -1,18 m, la nord de zidul sudic, deasupra mormântului M32/2019.

Anii 313–317

Nicomedia

Licinius I

30. AE ↙ 3,49 g; 21,6×20,5 mm; patină pe avers; mici depuneri pe flan.
Tip Iovi Conservatori; Z în câmp dreapta; SMN în exergă.
RIC, VII, p. 601, nr. 13, anii 313–317.
2018, S16, □ 1, nivel mortar cu dărâmătură, -1,12 m, jumătatea de S, la sud de zidul sudic.

[16] Cel mai probabil spre sfârșitul acestui an, așa cum se datează debutul emisiunilor pentru Galeria Valeria în alte monetării balcanice și răsăritene, care continuă producția monetară și după 308; RIC, VI, p. 477, 513, 534, 559, 586, 629, 676.

Anii 324–330

Roma

Crispus Caesar

31. AE ↖ 1,99 g; 18,3 mm; arsă.
Tip Providentiae Caess; RS în exergă.
LRBC, I, nr. 505, perioada I, anii 324–330.
RIC, VII, p. 325, nr. 266, anii 324–325.
2018, S16, □ 1, nivel galben, -0,61 m, martor S5/S3b, spre sud.

Cyzic

Constantin I

32. AE ↙ 3,03 g; 18,5 mm; patină; mici depuneri pe flan.
Tip Providentiae Avgg; SMKΓ în exergă.
LRBC, I, nr. 1171, perioada I, anii 324–330.
RIC, VII, p. 648, nr. 34, anii 325–326.
2024, S19, □ D3, nivel vegetal, -0,28 m.

Anii 330–336

Roma

Constantinopolis

33. AE ↓ 2,15 g; 16,8×15,5 mm; arsă.
Tip Victoria pe prora; RBЄ în exergă.
LRBC, I, nr. 541, perioada II, anii 330–335.
RIC, VII, p. 336, nr. 339, anii 330–331.
2024, S19, □ D1, nivel gri-cenușiu, -0,52 m.

Monetărie neprecizată

Emitent neprecizat

34. AE ↓ 1,64 g; 17,7×16,1 mm.
Tip Gloria Exercitus (2 st.), anii 330–335.
2023, S21, □ A1, nivel gri-cenușiu, -0,17 m.

Anii 364–378

Thessalonic

Valentinian I

35. AE 3 ↑ 1,73 g; 17,9×16,8 mm; arsă; patină.
Tip Restitutor Reip; TESA în exergă.
LRBC, II, nr. 1702, anii 364–367.
Vasić, p. 54, emisiunea 1, anul 364 ?
2023, S 21, □ D3, nivel vegetal, -0,13 m.

Nicomedia

Valens

36. AE 3 ↑ 1,18 g; 14,2×13,2 mm; arsă; bătută pe flan de AE 4.
Tip Gloria Romanorum (8); SMNΓ în exergă.

RIC, IX, p. 252, nr. 9 c.3, perioada 1, 25 februarie 364–24 august 367.

Cf. LRBC II, nr. 2327, anii 364–365, sau nr. 2335, anii 367–375.

2021, S17 (extindere estică S15/S16), nivel vegetal, -0,58 m, la S de edificiu.

Perioada Imperiului bizantin timpuriu (secolele VI–VII p.Chr.)

Iustinian I

Constantinopol

Anii 542–550

37. AE ↙ 17,90 g; 35×33,7 mm.

M = 40 *nummia*; CON; B; Х/Ч/III = anul 544/545.

DOW, I, p. 90, nr. 43 b1.

MIBE, p. 130, nr. 95 a, anul 18.

2021, S17 (extindere estică S15/S16), nivel vegetal, -0,90 m, la N de edificiu, extremitatea nordică.

Iustin II și Sofia

Constantinopol

Anii 565–578

38. AE ↙ 10,63 g; 27,9 mm; arsă, suprafața flanului parțial topită.

M = 40 *nummia*; CON; B; (?).

2018, S16, □ 3, nivel galben, -0,84 m, jumătatea vestică, extremitatea de nord.

Nicomedia

Anii 565–570

39. AE ↓ 6,16 g; 26,1×23,8 mm; arsă, suprafața aversului parțial topită.

K = 20 *nummia*; NI; II/II = anul 568/9.

DOW, I, p. 232, nr. 106.2.

MIB II, p. 98, nr. 47 a, anul 4.

2021, S17 (extindere estică S15/S16), nivel vegetal, -0,37 m, jumătatea de sud, interior edificiu.

Monede neprecizate

40. AE 1,71 g; 14,1 mm; perioada preromană; 2018, S15, M28/2018, -1,04 m, din umplutura gropii M28/2018, după demontarea amenajării din țigle.

41. OR 2,82 g; 16,1 mm; perioada preromană ?; 2024, S21, □ A4, nivel galben, -0,80 m.

42. AE 3,65 g; 21,9 mm; monedă provincială, sec. III ?; 2018, S15, M28/2018, -1,37 m, la stânga bazinului, lângă marginea gropii.

43. AE 2,04 g; 23 mm; antoninian post 260 ?; 2018, S16, nivel galben și dărâmătură, -1,11 m, □ 3, jumătatea de est (la sud de martor S15/S16, până la zidul sudic).

44. AE 1,17 g; 20 mm; antoninian post 260 ?; 2021, S17 (extindere spre est S15/S16), nivel galben, -0,95 m, sub pietre M34/2021, la golire, după scoaterea scheletului.

45. AE 6,97 g; 25,9 mm; *follis* perioada Tetrarhiei ?; 2022, S3A/S3B (extindere spre E), nivel galben, -1,75m.

46. AE 3,63 g; 24,8 mm; perioada romană; 2022, S3A/S3B (extindere spre E), *passim*, din pământul căzut la curățare.

47. AE 5,59 g; 20,6 mm; sec. VI ?; 2021, S16, martor S4/S5, nivel galben, -1,25 m.

48. AE 6,45 g; 21 mm; 2024, S21, □ B4, nivel galben, -0,63 m.

49. AE 6,79 g; 21,2 mm; 2024, S21, □ D3, nivel galben, -0,66 m.

Structura lotului de monede descoperite în intervalul 2018–2024 completează și confirmă situația constatată statistic în urma cercetărilor desfășurate anterior[17] în acest sector, aducând și câteva noutăți. Cea mai notabilă este reprezentată de o monedă din orichalcum, bine păstrată, bătută la Istros (nr. 1; Pl. 6/1, 1a; Pl. 9/a), cel mai probabil în faza târzie a activității atelierului, anterioară cuceririi romane, pe avers cu contramarcă rotundă peste efigia Demetrei și pe al cărei revers, încadrând reprezentarea emblematică a vulturului pe delfin, se poate distinge lesne legenda IΣTPI / XAIPE. Respectiva emisiune, atestată prin exemplare atât cu efigia Demetrei, cât și cu a lui Apollo, este sensibil mai puțin cunoscută decât varianta, probabil contemporană, cu legenda IΣTPIH / XAI, cu care, din pricina stării de conservare, adesea precară, este uneori confundată[18]. În descoperirile monetare din situl istrian nu erau semnalate decât exemplare pe care era lizibilă legenda XAI.

Din perioada Imperiului roman timpuriu, datează 16 monede ce reprezintă 41% din totalul monedelor precizate (nr. 2–17), din cea de-a doua jumătate a secolului II p. Chr. până la ultimele emisiuni de antoninieni, anterioare reformei lui Diocletian și Maximian din 294, între care șapte imperiale și nouă provinciale. Monedele imperiale sunt reprezentate de doi denari și cinci antoninieni târzii (între care patru aurelianieni), iar cele provinciale – între care includem și două imitații turnate –, de piese de toate valorile nominale (între care câte două exemplare de 1 assarion și 4 assaria), însumând echivalentul a 24 ași sau trei denari. Denarii (nr. 4 și 7), sever deteriorați de ardere, păstrează încă aspectul de monede din argint, în timp ce antoninienii din billon, cu excepția piesei nr. 14, sunt bine conservați. Între monedele provinciale, predomină, firesc, emisiunile de la Istros (4 ex.), celelalte atestate fiind monetăriile de la Callatis (2 ex.) și Nicaea. Se confirmă frecvența în circulația locală a emisiunilor istriene pentru Commodus și fără efigie de împărat de tip „Apollo pe omphalos" (nr. 2–3), semnalate și anterior în sectorul Sud de la Histria prin câte două exemplare[19], acestea constituind parte din numerarul destinat tranzacțiilor mărunte în perioada ridicării marelui edificiu. Monedele de nominal mare de la Callatis, cu deosebire cea de la Caracalla (nr. 5), constituie noutăți pentru eșantionul Histria – *Sud*, în care orașul mai sudic era reprezentat de doar o piesă măruntă de tip Ktistes[20], emisiunile callatiene fiind în genere slab atestate la Histria[21]. În structura lotului prezentat, epoca Antoninilor este reprezentată de două monede (dacă includem aici emisiunea fără chipul emitentului), cea a Severilor de cinci[22], domnia lui Gordian III de două, iar intervalul cca 270–294 – de alte cinci monede, între care trei aurelianieni de la Probus.

Din perioada romană târzie datează 19 monede (48,71%; nr. 18–36) ce se succed pe parcursul a aproape nouă decenii, din 294 până în cca 375. Dintre acestea, așa cum constatasem și în trecut[23], cea mai mare parte se datează în perioada Tetrarhiei (12 ex.; 63,15%), în perioadele de emisiune 294–307 (un *follis* și șase *nummi radiati* bătuți la Heraclea și Cyzic) respectiv 307–313 (cinci *folles* provenind de la Serdica, Nicomedia, Cyzic și Alexandria), cea mai târzie piesă reprezentând penultima emisiune a monetăriei egiptene pentru Maximinus Daza (nr. 28). Următoarele monede reprezintă sporadic deceniile următoare: un *follis* redus (nr. 30) emis sub diarhia Constantin–Licinius, în anii premergători reformei nummus-ului constantinian din 318; câte doi *nummi* reprezentând etapele de emisiune ale domniei lui Constantin I anterioară respectiv ulterioară inaugurării noii capitale a Imperiului, 324–330 și 330–336[24]; alți doi *nummi*, de etalon AE 3, din vremea casei lui Valentinian I (364–375/378), bătuți la Thessalonic și Nicomedia, ultimul pe flan mult mai mic decât ștanța (nr. 36). Structura materialului numismatic roman de după reforma lui Diocletian din 294 confirmă observația anterioară[25], potrivit căreia pătrunderea monedei curente, implicit circulația monetară propriu-zisă în zona edificiului monumental, se întrerupe la nivelul cronologic al emisiunilor din 312–313, iar monedele sporadice databile ulterior ar fi de pus în legătură, probabil, cu primul nivel de necropolă constatat arheologic.

Cele trei monede bizantine timpurii de flan mare, doi *folles* bătuți la Constantinopol și o piesă de jumătate de *follis* de la Nicomedia, reprezintă ultima perioadă de circulație monetară și de altfel de existență a centrului urban de pe malul lacului Sinoe, la două secole după emisiunile valentiniene. Având în vedere că par a documenta nivelul târziu de necropolă (secolul VI – jumătatea secolului VII) ce suprapune zona menționată, sperăm a nu greși cu mult atribuindu-le amenajărilor

[17] Isvoranu, Dabîca 2018, p. 229–230.

[18] Cel mai bine este documentată de exemplarele din colecția I. Donoiu, publicate recent. Mai sus, notele 14–15; un exemplar probabil de acest tip aparține fondului Sutzu, aflat la Biblioteca Academiei Române: Petac 2005, p. 8, nr. 17.

[19] Anexa, nr. 15, 17, 31, 33; surprinzător, eșantionul Histria – *Sud* nu conține nicio monedă bătută la Istros cu efigia lui Septimius Severus, pentru a cărui domnie statistica generală privind acest sit înregistrează cele mai multe monede descoperite; Dima 2023, p. 314, tab. 59–60.

[20] Anexa, nr. 38.

[21] Eșantionul de circa 300 de monede provinciale provenite din cercetările de la Histria aflat în colecția Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan" conține doar două emisiuni de Callatis, de 5 și 4 assaria, de la Severus Alexander și Gordian III; Preda 1973, p. 135, nr. 766–767; o monedă pseudoautonomă, de tip Athena / scut, la Talmațchi 2001, p. 193, nr. 201.

[22] Nu includem aici cele două imitații după prototipuri din această perioadă, intrate în uz, foarte probabil, mai târziu, eventual chiar după închiderea majorității monetăriilor provinciale din Moesia și Thracia.

[23] Isvoranu, Dabîca 2018, p. 218.

[24] De remarcat că pentru fiecare interval este înregistrată câte o emisiune a monetăriei de la Roma, care a aprovizionat constant provinciile de la Dunărea inferioară sub autoritatea lui Constantin.

[25] Isvoranu, Dabîca 2018, p. 218.

funerare dezvoltate în jurul Basilicii *extra muros*. Două dintre ele sunt inedite pentru statistica descoperirilor din acest sit, pe care o completează: moneda de 40 *nummia* din anul 18 al domniei lui Iustinian I (nr. 37)[26], respectiv cea de 20 nummia din al patrulea an al urmașului său Iustin II (nr. 39)[27].

MULȚUMIRI
Autorii își exprimă și pe această cale recunoștința față de doamna Georgiana Mureșan, pentru prelucrarea și restaurarea acestui material deosebit de dificil.

BIBLIOGRAFIE

Beldianu 2014 – C. B. N. Beldianu, *Cronologia şi tipologia monedelor emise la Histria în epoca romană*, Bucureşti, 2014, publicație *on line*: https://snr1903.worldpress.com/2014/06/02/cronologia-si-tipologia-monedelor-emise-la-histria-in-epoca-romana/.
Crețu *et alii* 2020 – C. Crețu, M. Dabîca, A. D. Soficaru, *Digging up the Archives: a Reassessment of Burial Practices in the Cemeteris from the Extra Muros Basilica Sector at Histria*, MCA 16, 2020, p. 139–180.
Crețu *et alii* 2024 – C. Crețu, M. Dabîca, A. D. Soficaru, *Insights from the South Sector at Histria. New Archaeological and Anthropological Data*, MCA 20, 2024, p. 171–209.
Custurea 2005 – G. Custurea, *Date noi privind circulația monedei bizantine în Dobrogea (sec. V–VII)*, Pontica 37–38, 2004–2005, p. 491–536.
Custurea 2019 – G. Custurea, *Circulația monedei bizantine în Dobrogea (sec. VII–VIII) / Circulation of byzantine currency in Dobrudja (6th–8th c.AD)*, Constanța, 2019.
Dabîca 2010 – M. Dabîca, *Hypotheses for the Location of the Harbor at Istros*, în: M. V. Angelescu, I. Achim, A. Bâltâc, V. Rusu-Bolindeţ, V. Bottez (eds.), *Antiquitas istro-pontica. Mélanges d'archéologie et d'histoire ancienne offerts à Alexandru Suceveanu*, Cluj-Napoca, 2010, p. 381–393.
Dabîca 2013 – M. Dabîca, *Noi cercetări arheologice în partea de sud a cetăţii Histria. Campaniile 2003–2009*, MCA 9, 2013, p. 157–187.
Dabîca 2014 – M. Dabîca, *The Histria Sud Sector. Recent Archaeological Research on an 'Imposing' Early Roman Public Building*, MCA 10, 2014, p. 133–155.
Dabîca 2015 – M. Dabîca*, Histria, Sector Sud,* CCA, campania 2014 (2015), p. 78–80.
Dabîca 2016 – M. Dabîca*, Histria, Sector Sud,* CCA, campania 2015 (2016), p. 44–45.
Dabîca 2017 – M. Dabîca*, Histria, Sector Sud,* CCA, campania 2016 (2017), p. 72–74.
Dima, Elefterescu 2009 – M. Dima, D. Elefterescu, *Monnaies de Durostorum-Ostrov (4e siècle av. J.-C. – 6e siècle ap. J.-C.)*, Wetteren, 2009.
Isvoranu 2015 – Th. Isvoranu, *Istros and Tomis during the Scythian War: Numismatic Evidence*, în: A. Boroneanţ, A. D. Popescu (eds.), *What if: Administration and Politics in the Lands of Romania*, Cluj-Napoca, 2015, p. 51–69.
Isvoranu, Dabîca 2014 – Th. Isvoranu, M. Dabîca, *Coin finds in the southern area of Histria*, MCA 10, 2014, p. 157–171.
Isvoranu, Dabîca 2018 – Th. Isvoranu, M. Dabîca, *Descoperiri monetare la Histria, sectorul Sud (2013–2017)*, MCA 14, 2018, p. 211–230.
Marin 2014 – S. Marin, *Istrian Autonomous Coins from the Ion Donoiu Collection*, CN 19–20, 2013–2014, p. 15–42.
Nubar 1973 – H. Nubar, în: C. Preda, H. Nubar, *Histria III, descoperirile monetare 1914–1970*, Bucureşti, partea a II-a, A. *Monedele romane*, p. 58–78.
Petac 2005 – E. Petac, *La collection M. C. Sutzu (Bibliothèque de l'Académie Roumaine, Bucarest). I. Istros, Kallatis, Tomis*, Wetteren, 2005.
Poenaru Bordea 1971 – Gh. Poenaru Bordea, *Numismatica şi distrugerea Histriei în secolul al III-lea e.n.*, SCN 5, 1971, p. 91–113.
Poenaru Bordea, Dima 2007 – Gh. Poenaru Bordea, M. Dima, în: A. Suceveanu *et alii*, Histria XIII. *La basilique épiscopale*, Bucureşti, 2007, p. 153–193.
Preda 1973 – C. Preda, în: C. Preda, H. Nubar, *Histria III, descoperirile monetare 1914–1970*, Bucureşti, partea a III-a, *Monedele greceşti*, p. 89–155.
Suceveanu 1982 – A. Suceveanu, Histria VI. *Les thermes romains*, Bucureşti, 1982.
Talmaţchi 2001 – G. Talmaţchi, *Monede autonome histriene, tomitane și callatiene descoperite în Dobrogea*, ArhMold 23–24, 2000–2001, p. 183–197.

ANEXĂ
LISTA DESCOPERIRILOR MONETARE DE LA HISTRIA, SECTORUL SUD

PERIOADA PREROMANĂ

1. Alexandru cel Mare, monetărie neprecizată, anii cca 336–323/310. MCA 10, p. 158, nr. 1.
2–3. Istros (tip „cu roata"). MCA 14, p. 212, nr. 1–2.
4. Istros (tip „zeu fluvial"), serie cu flan mic. MCA 10, p. 158, nr. 2.
5. Istros (tip „zeu fluvial"), serie cu flan mic. MCA 14, p. 212, nr. 3.
6–7. Istros (tip „Apollo"?), serie cu flan mic. MCA 10, p. 158, nr. 4–5 („Hermes").
8. Istros (tip „Apollo"), serie cu flan mic. MCA 14, p. 212, nr. 4.
9. Istros (tip neprecizat), 15 mm, ΔIO. MCA 10, p. 158, nr. 6.
10. Istros (tip „Demetra"), A. MCA 14, p. 212, nr. 5.
11. Istros (tip „Apollo"), 18,9 mm, XAI, contramarcă. MCA 10, p. 158, nr. 3.
12. Istros (tip „Demetra"), 19,7 mm, XAIPE, contramarcă. **Nr. 1**.
13. Istros (tip „Apollo" sau „Demetra"), serie târzie, 21,1 mm, contramarcă (ciorchine ?). MCA 14, p. 212, nr. 6.

[26] În eșantionul Histria, pentru perioada secolului VI emisiunea constantinopolitană de 40 *nummia* din 544/545 nu era atestată, din acest an fiind până acum semnalat doar un *follis* de Cyzik (Custurea 2019, p. 135). Ca „jalonare cronologică", cu proveniență din capitală erau cunoscute două piese din 543/544 (Nubar 1973, p. 204, nr. 1754, 1756) și alte două din 545/546 (Custurea 2005, p. 497, nr. 39; Poenaru Bordea, Dima 2007, p. 181, nr. 183).
[27] Din anul 568/569 la Histria mai era cunoscut un *follis* bătut la Nicomedia; Custurea 2019, p. 136.

PERIOADA PRINCIPATULUI – MONEDE PROVINCIALE

14. Istros: Antoninus Pius, 2 assaria (călăreț). MCA 14, p. 213, nr. 8.
15. Istros: Commodus, 3 assaria (vultur pe delfin). MCA 14, p. 213, nr. 10.
16. Istros: Commodus, 3 assaria (vultur pe delfin). **Nr. 2**.
17. Istros: Commodus, 2 assaria (călăreț). MCA 10, p. 158, nr. 7.
18. Istros: Iulia Domna, 3 assaria (vultur pe delfin). MCA 10, p. 159, nr. 8.
19. Istros: Caracalla, assarion (Dionysos), anii 198–209/211. MCA 14, p. 213, nr. 13.
20. Istros: Caracalla, assarion (Dionysos), anii 209/211–217. MCA 10, p. 159, nr. 9.
21. Istros: Geta, 2 assaria (Demetra). MCA 10, p. 159, nr. 10.
22. Istros: Severus Alexander, 5 assaria (călăreț). MCA 14, p. 214, nr. 21.
23. Istros: Severus Alexander, 4 assaria (Apollo). MCA 14, p. 214, nr. 22.
24. Istros: Severus Alexander, 2 assaria (Demetra). **Nr. 8**.
25. Istros: Iulia Mamaea, 3 assaria (vultur pe delfin). MCA 10, p. 159, nr. 11.
26. Istros: Gordian III, 5 assaria (călăreț). MCA 14, p. 214, nr. 28.
27. Istros: Gordian III, 5 assaria (zeu fluvial). MCA 10, p. 159, nr. 12.
28. Istros: Gordian III, 4 assaria (Hera). MCA 10, p. 159, nr. 13.
29. Istros: Gordian III, 4 assaria (Tyche). **Nr. 9**.
30. Istros: Tranquillina, 3 assaria (vultur pe delfin). MCA 10, p. 159, nr. 14.
31. Istros, pseudoautonomă, tip Apollo pe omphalos / Dionysos (IC – ΓΙ). MCA 14, p. 213, nr. 14.
32. Istros, pseudoautonomă, tip Apollo pe omphalos / Dionysos (IC – ΓΙ). **Nr. 3**.
33. Istros, pseudoautonomă, tip Apollo pe omphalos / Dionysos. MCA 14, p. 213, nr. 15.
34. Tomis: Gordian III, 4 assaria (Asklepios). MCA 14, p. 214, nr. 29.
35. Tomis: Gordian III, 2 assaria (Asklepios). MCA 10, p. 159, nr. 16.
36. Callatis: Caracalla, 5 assaria (împăratul călare), anii 198–209/211. **Nr. 5**.
37. Callatis: Gordian III, 4 assaria (Apollo / Bonus Eventus). **Nr. 10**.
38. Callatis, pseudoautonomă, tip Ktistes. MCA 10, p. 159, nr. 15.
39. Marcianopolis: Elagabal, assarion (leu). MCA 14, p. 213, nr. 17.
40. Marcianopolis: Elagabal, assarion (Telesphoros). MCA 14, p. 214, nr. 18.
41. Nicopolis ad Istrum: Septimius Severus, 4 assaria (Higyeia și Asklepios), anii 202–205. MCA 14, p. 213, nr. 12.
42. Nicaea: Geta Caesar, assarion (Hermes), anii 198–209. **Nr. 6**.
43. Nicaea: Gordian III, assarion (stindarde). MCA 10, p. 159–160, nr. 17.

IMITAȚII TURNATE

44. Istros: Severus Alexander, 5 assaria (Tyche). MCA 14, p. 214, nr. 23.
45. Marcianopolis: Elagabal, assarion (Concordia). **Nr. 12**.
46. Serdica (?): Caracalla, AE 25,2 mm (călăreț), anii 213–217. **Nr. 11**.

PERIOADA PRINCIPATULUI – MONEDE IMPERIALE

47. Antoninus Pius, dupondius, Roma, anii 155–156. MCA 14, p. 213, nr. 7.
48. Antoninus Pius: Faustina II, sestertius, Roma, anii 145–146. MCA 14, p. 213, nr. 9.
49. Septimius Severus, denar subaerat, Roma, anul 202. MCA 10, p. 160, nr. 22.
50. Septimius Severus, denar, Roma, anul 207. MCA 14, p. 213, nr. 11.
51. Caracalla, denar, Roma, anul 214. **Nr. 4**.
52. Elagabal, denar, Roma, anii 219–220. MCA 14, p. 213, nr. 16.
53. Elagabal: Iulia Soaemias, denar, Roma, anii 218–222. **Nr. 7**.
54. Severus Alexander, denar subaerat, Roma, anii 222–224. MCA 14, p. 214, nr. 19.
55. Severus Alexander, denar subaerat, Roma, anul 229. MCA 14, p. 214, nr. 20.
56. Severus Alexander, denar subaerat, Roma, anul 232. MCA 10, p. 160, nr. 23.
57. Maximinus I, denar subaerat, Roma, martie 235–ianuarie 236. MCA 14, p. 214, nr. 24.
58. Maximinus I, denar subaerat, Roma, ianuarie 236–martie/aprilie 238. MCA 14, p. 214, nr. 25.
59. Gordian III, antoninian subaerat, Roma, anii 241–243. MCA 14, p. 214, nr. 27.
60. Gallienus, antoninian, Roma, anii 265–266. MCA 14, p. 214–215, nr. 30.

61. Gallienus, antoninian, Roma, anii 267–268. MCA 10, p. 160, nr. 24.
62. Gallienus, antoninian, anii 260–268. MCA 14, p. 215, nr. 31.
63. Claudius II, antoninian, Roma, sfârșitul anului 268–începutul anului 269. MCA 14, p. 215, nr. 32.
64. Claudius II, antoninian, Siscia ?, anii 268–270. MCA 14, p. 215, nr. 33.
65. Claudius II, antoninian, anii 268–270. MCA 14, p. 215, nr. 34.
66. Divus Claudius II, antoninian, Roma, anul 270 (?). **Nr. 13**.
67. Aurelian, aurelianian, Roma, primăvara–vara anului 274. MCA 10, p. 160, nr. 26.
68. Aurelian, aurelianian, Ticinum, mai 274. MCA 10, p. 160, nr. 25.
69. Aurelian, aurelianian, Serdica, noiembrie 274–septembrie 275. MCA 14, p. 215, nr. 35.
70–71. Aurelian, antoninian sau aurelianian, anii 270–275. MCA 14, p. 215, nr. 36–37.
72. Vabalathus: Aurelian, antoninian, Antiochia, anii 270–272. MCA 14, p. 215, nr. 38.
73. Tacitus, aurelianian, Roma, c. 275. MCA 14, p. 215, nr. 39.
74. Probus, aurelianian, Roma, anul 278. MCA 14, p. 215, nr. 40.
75. Probus, aurelianian, Roma, anul 278. **Nr. 14**.
76. Probus, aurelianian, Roma, anul 279. MCA 14, p. 215, nr. 41.
77. Probus, aurelianian, Roma, anul 281. MCA 10, p. 160, nr. 27.
78. Probus, aurelianian, Siscia, anul 277. **Nr. 15**.
79. Probus, aurelianian, Siscia, anul 279. MCA 10, p. 161, nr. 28.
80. Probus, aurelianian, Siscia, anii 276–282. MCA 10, p. 161, nr. 29.
81. Probus, aurelianian, Serdica, anul 277. MCA 10, p. 161, nr. 30.
82. Probus, aurelianian, Serdica, anul 277. MCA 14, p. 215, nr. 42.
83. Probus, aurelianian, Serdica, anul 277. **Nr. 16**.
84. Probus, aurelianian, Antiochia, anul 280. MCA 14, p. 215, nr. 43.
85. Carus: Carinus Caesar, aurelianian, Roma, decembrie 282–ianuarie 283. MCA 10, p. 161, nr. 31.
86. Diocletian, aurelianian, Cyzic, anii 293–295. MCA 10, p. 161, nr. 32.
87. Diocletian, aurelianian, Antiochia, anul 285. **Nr. 17**.
88. Diocletian, aurelianian, monetărie orientală, anii cca 292–295. MCA 10, p. 161, nr. 33.
89. Maximian Herculius, aurelianian, Heraclea, anii 292–295. MCA 14, p. 216, nr. 44.
90. Maximian Herculius, aurelianian, Antiochia, anii 285–295. MCA 10, p. 161, nr. 34.
91-92. Maximian Herculius, aurelianian, monetărie orientală, anii 292–295. MCA 14, p. 216, nr. 45–46.

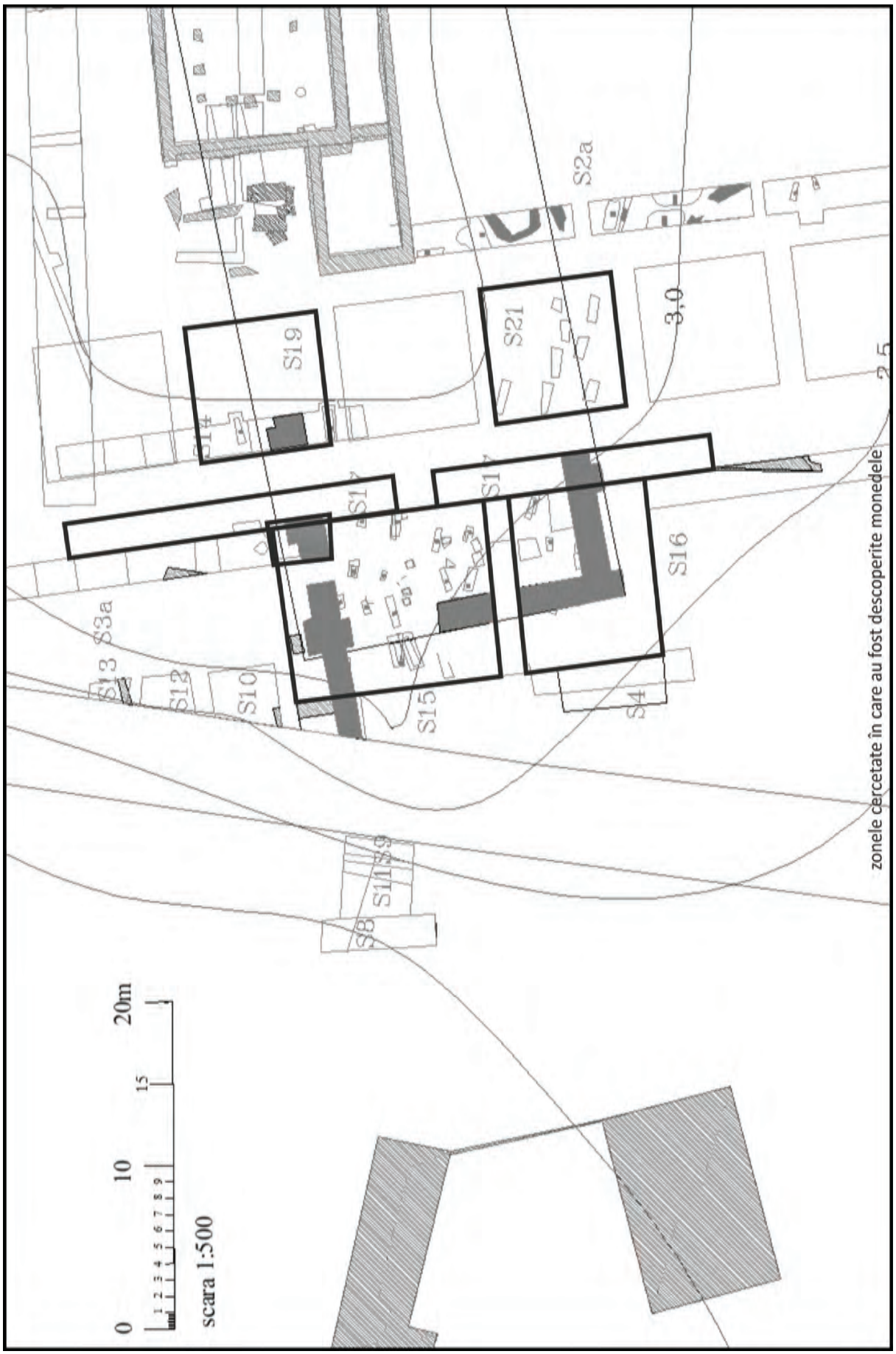
PERIOADA ROMANĂ TÂRZIE

93. Diocletian, fracțiune radiată, Heraclea (A), per. 294–307. MCA 14, p. 216, nr. 47.
94. Diocletian, fracțiune radiată, Heraclea (A), per. 294–307. **Nr. 18**.
95. Diocletian, fracțiune radiată, Heraclea (B), per. 294–307. **Nr. 19**.
96. Diocletian, fracțiune radiată, Heraclea (Δ), per. 294–307. **Nr. 20**.
97. Maximian Herculius, fracțiune radiată, Heraclea (Γ), per. 294–307. MCA 14, p. 216, nr. 48.
98. Maximian Herculius, fracțiune radiată, Heraclea (Є), per. 294–307. MCA 14, p. 216, nr. 49.
99. Maximian Herculius, fracțiune radiată, Heraclea, oficină neprecizată, per. 294–307. **Nr. 21**.
100. Galerius Maximian Caesar, fracțiune radiată, Heraclea (Δ), per. 294–307. MCA 14, p. 216, nr. 50.
101. Maximian Herculius, follis, Cyzic (Δ), per. 294–307. **Nr. 22**.
102. Maximian Herculius, fracțiune radiată, Cyzic (Δ), per. 294–307. MCA 14, p. 216, nr. 51.
103. Maximian Herculius, fracțiune radiată, Cyzic (Є), per. 294–307. **Nr. 23**.
104. Maximian Herculius, follis, monetărie neprecizată, per. 294–307. MCA 14, p. 216, nr. 52.
105. Emitent neprecizat, fracțiune radiată (Concordia Militum), per. 294–307. **Nr. 24**.
106. Maximinus II Daza, follis, Siscia (ϛ), per. 307–313. MCA 14, p. 216, nr. 53.
107. Valeria, follis, Serdica, oficină neprecizată, per. 307–313. **Nr. 25**.
108. Galerius Maximian, follis, Nicomedia (B), per. 307–313. **Nr. 26**.
109. Galerius Maximian, follis, Cyzic (A), per. 307–313. MCA 14, p. 216, nr. 54.
110. Licinius I, follis, Cyzic (A), per. 307–313. **Nr. 27**.
111. Maximinus II Daza Caesar, follis, Cyzic (Δ), per. 307–313. MCA 10, p. 161, nr. 37.
112. Maximinus II Daza, follis, Antiochia (ϛ), per. 307–313. MCA 14, p. 216, nr. 55.
113. Maximinus II Daza, follis, Alexandria (B), per. 307–313. **Nr. 28**.
114. Valeria, follis, monetărie neprecizată, per. 307–313. **Nr. 29**.

115. Constantin I, AE, Ticinum (P), per. 313–317/8 (Soli Invicto Comiti). MCA 10, p. 161, nr. 38.
116. Licinius I, AE, Nicomedia (Z), per. 313–317/8 (Iovi Conservatori). **Nr. 30**.
117. Licinius II Caesar, AE, Heraclea, per. 317/8–324 (Iovi Conservatori ΙΙΙ). MCA 10, p. 162, nr. 39.
118. Crispus Caesar, AE, Roma (S), per. 324–330 (Providentiae Caess). **Nr. 31**.
119. Constantin I, AE, Cyzic (Γ), per. 324–330 (Providentiae Avgg). **Nr. 32**.
120. Constantinopolis, AE, Roma (Є), per. 330–336 (Victoria pe prora). **Nr. 33**.
121. Constantin I, AE, Cyzic (A), per. 330–336 (Gloria Exercitus 2 st.). MCA 14, p. 216, nr. 56.
122. Emitent neprecizat, AE, per. 330–336 (Gloria Exercitus 2 st.). **Nr. 34**.
123. Constans, AE, monetărie orientală, per. 341–348 (VOT/XX/MVLT/XXX). MCA 14, p. 216, nr. 57.
124. Constantius II, AE 3, per. 348–354 (Fel Temp Reparatio – FH). MCA 14, p. 216, nr. 58.
125. ValentinianI, AE 3, Thessalonic (A), per. 364–378 (Restitutor Reip). **Nr. 35**.
126. Valens, AE 3, Nicomedia (Γ), per. 364–378 (Gloria Romanorum 8). **Nr. 36**.
127. Valens, AE 3, monetărie neprecizată, per. 364–378 (Gloria Romanorum 8). MCA 14, p. 216, nr. 59.
128. Emitent neprecizat, per. 364–378 (Gloria Romanorum 8). MCA 14, p. 217, nr. 60.
129. Theodosius I, AE 3, Constantinopol (A), per. 378–383 (Concordia Auggg). MCA 14, p. 217, nr. 61.
130. Theodosius I, AE 4, monetărie neprecizată, per. 378–383 (VOT/X/MVLT/XX). MCA 14, p. 217, nr. 62.
131. Theodosius II, AV (solidus), Constantinopol (Θ), per. 408–420 (Concordia Augg); Isvoranu, Dabîca 2009.

PERIOADA PROTOBIZANTINĂ

132. Iustinian I (ante reformă), K = 20 nummia, Antiochia (B), anii 529–531. MCA 14, p. 217, nr. 64.
133. Iustinian I, M = 40 nummia, Constantinopol (B), anul 18 = 544/5. **Nr. 37**.
134. Iustinian I, M = 40 nummia, Constantinopol (Δ), anul 32 = 558/9. MCA 14, p. 217, nr. 63.
135. Iustinian I, M = 40 nummia, Antiochia (Γ), anul 37 = 563/4. MCA 10, p. 162, nr. 40.
136. Iustin II și Sofia, K = 20 nummia, Constantinopol (Γ), anul 7 (?) = 571/2. MCA 14, p. 217, nr. 65.
137. Iustin II și Sofia, K = 20 nummia, Constantinopol (B), an neprecizat. MCA 14, p. 217, nr. 66.
138. Iustin II și Sofia, K = 20 nummia, Constantinopol (B), an neprecizat. **Nr. 38**.
139. Iustin II și Sofia, K = 20 nummia, Nicomedia, anul 4 = 568/9. **Nr. 39**.
140. Mauricius, K = 20 nummia, Constantinopol (Δ ?), anul 8 = 589/590. MCA 14, p. 217, nr. 67.
141. Mauricius, I = 10 nummia, Nicomedia, anii 582–602. MCA 14, p. 217, nr. 68.

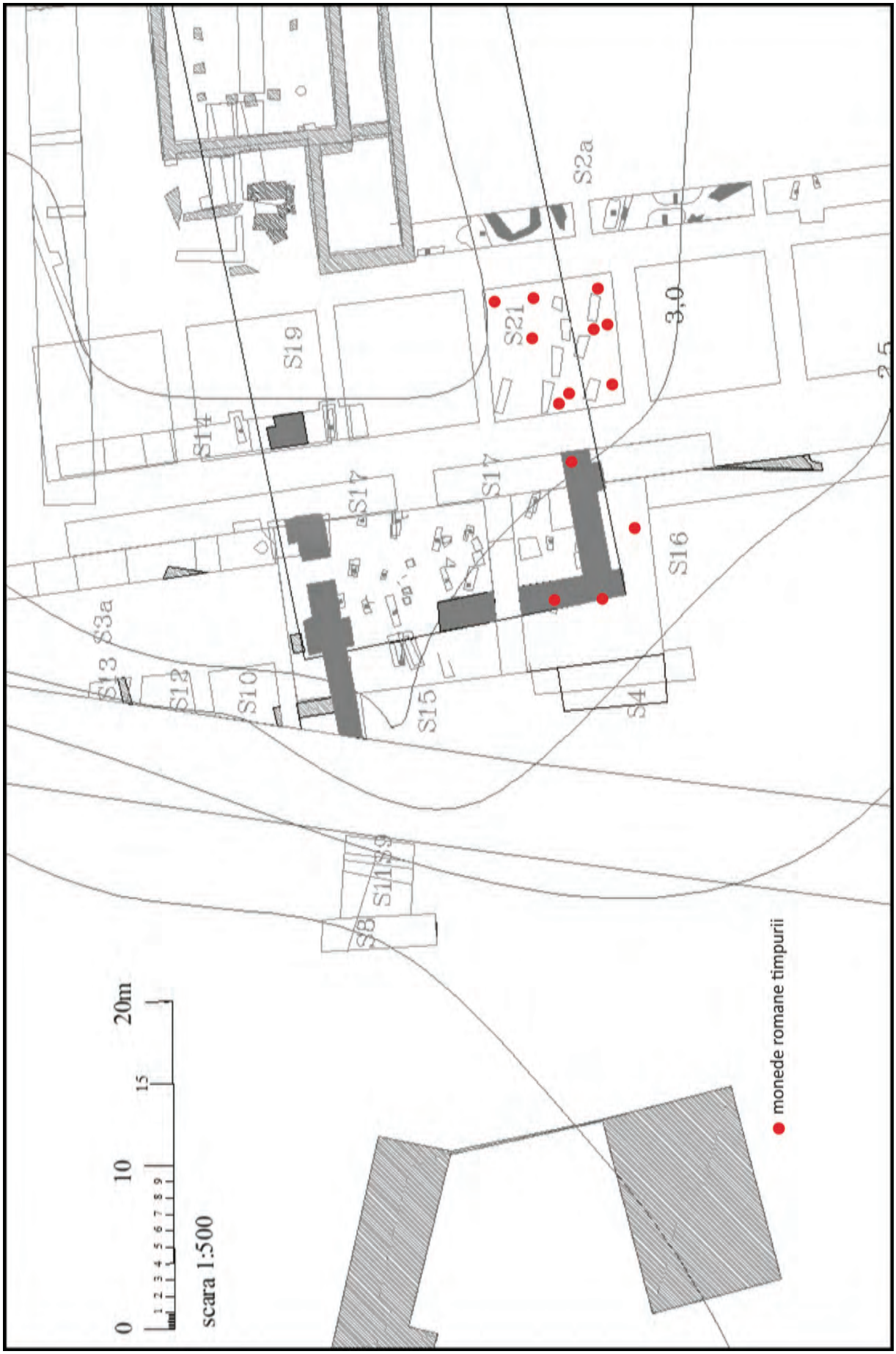
Planșa I. *Histria, sectorul Sud, partea de vest. Suprafețele cercetate în intervalul 2018–2024 (conturate).*

Plate I. *Histria, the „South Sector", the west side. The areas researched in the period 2018–2024 (outlined).*

Planșa II. *Cartarea descoperirilor monetare in situ.*

Plate II. *Distribution of the coin finds in situ.*

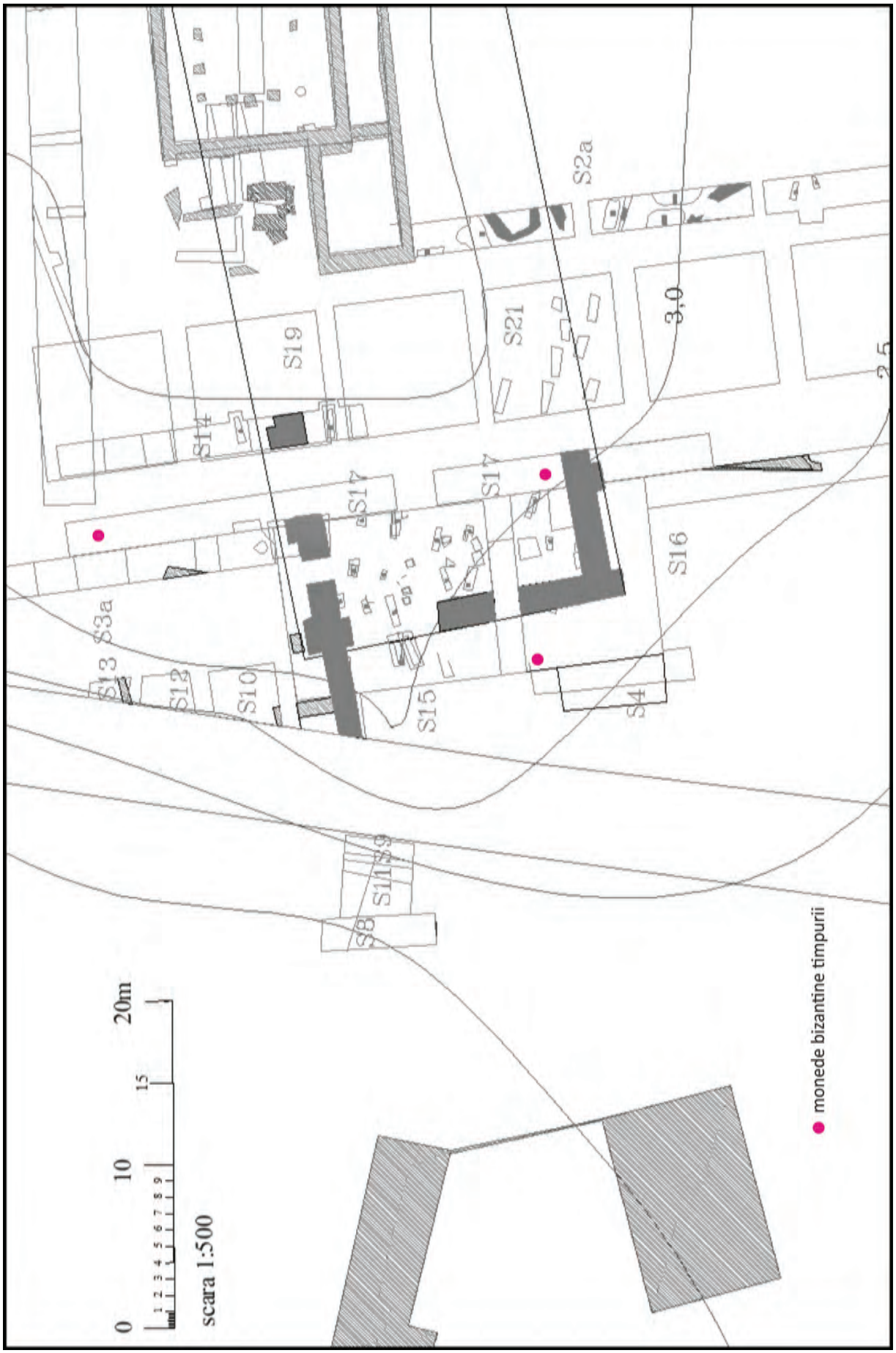
Planșa III. *Cartarea descoperirilor monetare romane timpurii in situ.*

Plate III. *Distribution of the early Roman coin finds in situ.*

Planșa IV. *Cartarea descoperirilor monetare romane târzii in situ.*

Plate IV. *Distribution of the late Roman coin finds in situ.*

Planșa V. *Cartarea descoperirilor monetare bizantine timpurii in situ.*

Plate V. *Distribution of the early Byzantine coin finds in situ.*

Planșa VI. *1–12. Monede grecești și romane descoperite la Histria, sectorul Sud.*

Plate VI. *1–12. Greek and Roman coins found at Histria, the „South Sector”.*

Planșa VII. *13–27. Monede romane descoperite la Histria, sectorul Sud.*

Plate VII. *13–27. Roman coins found at Histria, the „South Sector”.*

Planșa VIII. *28–39. Monede romane și protobizantine descoperite la Histria, sectorul Sud.*

Plate VIII. *28–39. Roman and early Byzantine coins found at Histria, the „South Sector”.*

Planșa IX. *Monede histriene cu legenda XAIPE (mărite 2:1):* ***a.*** *Histria, sectorul Sud (catalog nr. 1);* ***b.*** *după* https://www.wildwinds.com/coins/greece/thrace/istros/Moushmov_148.jpg*;* ***c.*** *după SNG XI Stancomb, pl. IX, nr. 190.*

Plate IX. *Istros coins with the legend XAIPE (enlarged 2:1):* ***a.*** *Histria, the „South Sector" (catalog no. 1);* ***b.*** *after* https://www.wildwinds.com/coins/greece/thrace/istros/Moushmov_148.jpg*;* ***c.*** *after SNG XI Stancomb, pl. IX, nr. 190.*

ROMAN ROADS IN MOESIA INFERIOR IN THE BLACK SEA COAST AREA

Adriana PANAITE
Institute of Archaeology "Vasile Pârvan", Bucharest; e-mail: panaite_adriana92@yahoo.com

Keywords: *Moesia Inferior, roman roads, Black Sea coast, milestones*
Abstract: *One of the main routes of communication in Moesia Inferior, which connected the Greek colonies on the seashore, was the coastal road; its course can be reconstructed mainly on the basis of cartographic and epigraphic sources, but also on the basis of field survey. The data collected in recent years allow us to trace other land routes between the coast and the interior of the province.*

The stages of maintenance and use of these roads are established based on the epigraphic documentation currently available, which consists primarily of milestones. At the same time, the re-examination of previously published inscriptions allows us to formulate new hypotheses regarding the road network in this part of the province, as well as to re-discuss the location of some ancient toponyms.

Cuvinte-cheie: *Moesia Inferior, drumuri romane, ţărmul Mării Negre, stâlpi miliari*
Rezumat: *Una dintre principalele căi de comunicaţie din Moesia Inferior, care lega coloniile greceşti de pe ţărmul mării, era reprezentată de drumul litoralului, al cărui traseu poate fi reconstituit în principal pe baza surselor cartografice şi epigrafice, dar şi a cercetărilor de suprafaţă. Datele adunate în ultimii ani permit trasarea şi a altor căi de circulaţie terestră între ţărmul mării şi interiorul provinciei.*

Stabilirea etapelor întreţinerii şi folosirii acestor drumuri este realizată pe baza documentaţiei epigrafice de care dispunem în prezent, aceasta fiind reprezentată în primul rând de bornele miliare. Totodată, reluarea unor inscripţii anterior publicate oferă posibilitatea de a formula noi ipoteze privind reţeaua de drumuri din această parte a provinciei şi de a rediscuta localizarea unor toponime antice.

One of the most important roads in Moesia Inferior (Fig. 1), the road along the western Black Sea coast, connected urban centers with ancient traditions, from the Danube Delta to Byzantium (later Constantinople, the capital of the empire), its role appearing decisive when analyzed from the perspective of trade connections. Even if economics take precedence[1], the strategic dimension of this route should not be overlooked, as the coastal road was one of the main access routes to the area, advancing from the south[2].

Initially, the road was not paved ('country road'), with traffic mainly taking place by sea. The Romans took over the existing route and transformed it into a road in the true sense of the word.

The oldest information about this road appears in Herodotus[3], in connection with Darius' campaigns against the Scythians. It is later mentioned again, also in connection with military expeditions, namely those of Philip II[4] and Lysimachus[5]. The poet Ovid reached his place of exile by traveling part of this road[6], and the soldiers led by M. Terentius Lucullus Varro or C. Antonius Hybrida[7] followed the same route in the I[st] century BC during the Roman military expeditions in the area[8].

The seaside road is depicted in the main ancient itineraries, the *Itinerarium Antonini* and the *Tabula Peutingeriana*, to which the Shield of Dura Europos can also be added:

Tabula Peutingeriana: *Histria XL Tomis XII Stratonis XXII Callatis – XXIII – Trissa – XII – Bisone – XII – Dyonisopoli – XXXII – Odessos – XI – Erite – XVI – Templo Iovis – XVI – Mesambria – XII – Ancialis*[9];

Itinerarium Antonini: *Historio XXV Tomos XXXVI Callacis XXX Timogittia XVIII Dionysopoli XXIV Odisso XXIV Marcianopoli XVIII Scatris XXVI Anchialis*[10];

---

1 See, for example, Castelli 2024.
2 Panaite 2016, p. 155, fig. 2, p. 160; Madžarov 2009, p. 184–186.
3 Herodot*, Book* IV, 89–96, especially IV, 90.
4 Iordanes, *Getica* 65.
5 Diodor din Sicilia, *Biblioteca istorică*, XXI, 11, 12, *cf*. Fontes I, p. 195–197.
6 Ovidiu, *Tristele* I, 10, 23.
7 Dio Cassius, *Istoria romană* XXXVIII, 10, 1–3.
8 Matei-Popescu 2022, p. 124–125.
9 *Tabula Peutingeriana* VIII, 4, *cf*. Fontes I, p. 736–741.
10 *Itinerarium Antonini* 228, 1–4, 229, 1–3, *cf.* Fontes I, p. 746–749.

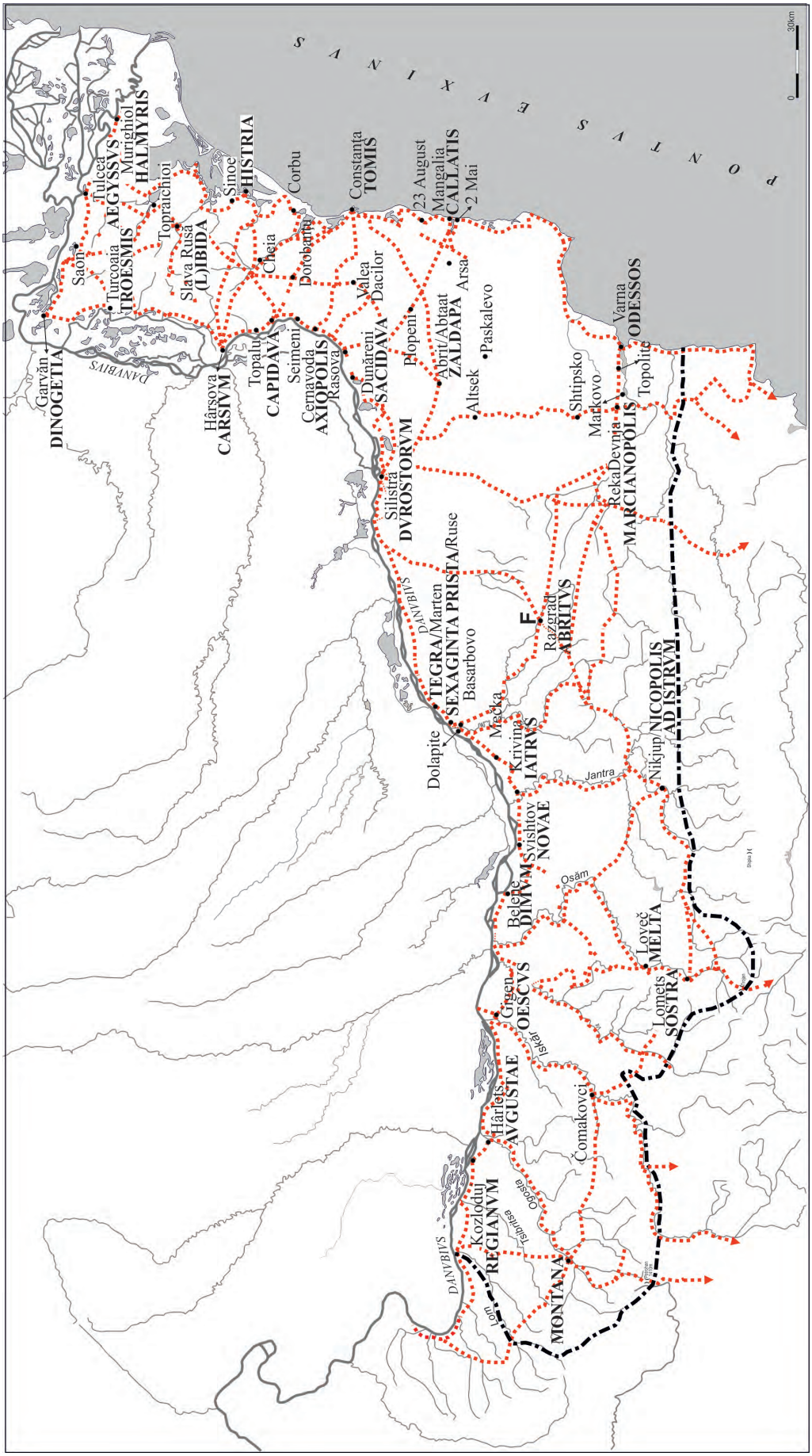

Figure 1. *Map of Roman roads in Moesia Inferior.*

Scutum Durae Europae repertum: *Panysos (fl.) (?) – Bybona – Kallatis – Tomis, 33 miles – Istros pot. (fl.)/ Istropolis, 40 miles – Danoubis (fl.) – Tyra, 84 miles – Borysthénès – Chersonèsos – Trapezous (M.) – Arta, 30 miles (?) – Panticapée (?)*[11].

A comparative analysis of the aforementioned cartographic sources, as well as the identification of several common elements between the *Tabula Peutingeriana* and the Shield of Dura Europos, on the one hand, and between these and the information provided by Strabo and Arrian, more specifically, identical placenames and distances[12], demonstrates that the *Itinerarium Antonini* describes a land route, while the *Tabula Peutingeriana* shows a route by water[13]. While the *Tabula Peutingeriana* follows the route by water to the mouth of the Peuce branch, the *Itinerarium Antonini* shows us a route by land to the northern shore of Lake Razelm[14].

The seaside road is the continuation southwards, to Constantinople, of the limes road, with no distinction being made between the two in ancient itineraries[15]; the name 'seaside road' is, in fact, a convention used by researchers, as in the case of the road along the Danube – the limes road.

The route of the road along the sea coast was as follows[16]: Dunavățu de Sus[17] – Dunavățu de Jos-*Cetatea Zaporojenilor*[18] – Sarinasuf – Valea Nucarilor – Agighiol (Vallis Domitiana)[19] – the hills of Iancina and Enisala – Ad Salices (Sălcioara)[20] – Argamum (Capul Dolojman) – Vișina and Ceamurlia de Jos – the shores of Lakes Golovița and Ceamurlia – vicus Buteridava (Mihai Viteazul) – Histria – vicus C... (Săcele) – Corbu – rural settlements on the shores of Lake Tașaul – Ovidiu – Tomis – on the western shores of Lake Agigea – vicus Amlaidina (August 23), from here a secondary road led to Stratonis (Tuzla[21] or Schitu Costinești, Constanța County) – from here onwards (on the same route currently followed by European road E87), the Roman road continues south through Callatis (Mangalia) – Tirizis (Cape Caliacra)[22] – Bizone (Cavarna)[23] – Dyonisopolis (Balchik)[24] – Odessos (Varna)[25] – Erite (Bliznatsi, with a port at Cape Killik)[26] – Templum Iovis (probably Obzor, but the location is uncertain)[27] – Mesembria (Nessebar)[28].

According to the *Itinerarium Antonini* south of Odessos, the coastal road deviates inland towards Marcianopolis[29], from where it reaches the sea coast again at Anchialos (Pomorie)[30] and continues in this way to Constantinople. There

---

[11] Cumont 1925, p. 1–15; Rebuffat 1986, p. 86–87; Arnaud 1989, p. 373–389; Hălmagi 2015, p. 41–51.

[12] Aricescu 1975, p. 315, 320.

[13] Aricescu 1975, p. 317–319; Torbatov 2002, p. 42–43, 443; Torbatov 2004, p. 88. The arguments of the two are based on identical distances, topographical analysis, similar toponyms, etc. In Aricescu's opinion, an additional argument is the absence of the city of Aegyssus from the *Tabula Peutingeriana*, and its presence in the *Itinerarium Antonini*. For the common elements in the *Tabula Peutingeriana* and the Shield of Dura Europos, see Aricescu 1975, p. 321–323.

[14] Aricescu 1975, p. 320.

[15] Referring to the main roads in Moesia Inferior, Pârvan (1912, p. 576) said that "the two actually form a single road, which, starting from Marcianopolis, goes directly to Durostorum, and from there it follows the Danube downstream to the river's mouth, where it turns south through the Greek cities on the coast, ending through Odessus (Varna) back to Marcianopolis, where it started" (translation into English by the present author).

[16] The road was studied by the Shkorpil brothers (Shkorpil, Shkorpil 1890, p. 3–40; Shkorpil, Shkorpil 1891, p. 107–131; Shkorpil, Shkorpil 1892, p. 31–47); see also Nedev 1972, p. 160–175; Nedev 1976, p. 53-58; Mititelu 1943, p. 78–91; Dimitrov 1972, p. 43–46; Aricescu 1975, p. 315–327; Aricescu 1977, p. 139, 142–143. For the segment within the present borders of Bulgaria, see Madžarov 2009, p. 184–202. For a review of the analysis of the Shield from Dura Europos, see Hălmagi 2015, p. 41–51.

[17] For more recent information, especially regarding the correct position of the fortification, see Alexandrescu *et alii* 2025, p. 131–137. Aricescu (1975, p. 318, note 26) proposed its identification with Ad Stoma, a toponym mentioned in the *Tabula Peutingeriana*, later proposing the same toponym for the Caraorman grind (Aricescu 1977, p. 140); see also Băjenaru 2010, p. 131, no. 50 (Ad Stoma?); Țentea *et alii* 2019, p. 67, no. 22.

[18] Alexandrescu *et alii* 2025, p. 126–131; Băjenaru 2010, p. 131–132, no. 51 (Gratiana?); Țentea *et alii* 2019, p. 68–69, no. 23.

[19] Aricescu 1977, p. 142.

[20] According to several researchers, Ad Salices would have been located here, see Vulpe, Barnea 1968, p. 301, 305; Aricescu 1975, p. 325; Aricescu 1977, p. 140, 142. For recent excavations and the attempt to delimit the Roman settlement in the area, see Mocanu *et alii* 2022, p. 149–167.

[21] All the small settlements on the northern, western, and southern shores of Lake Tatlageac were included in a system of *semitae* that branched off from the seaside road.

[22] Suceveanu, Barnea 1991, p. 198.

[23] Suceveanu, Barnea 1991, p. 198.

[24] Suceveanu, Barnea 1991, p. 198–199; Bâltâc 2011, p. 91–92.

[25] Bâltâc 2011, p. 103–104. A Milesian colony located on the seaside road, Odessos grew in importance during the Roman era, later becoming the terminus point of the important northern Balkan Road, parallel to the limes connecting the cities of Montana, Melta, Nicopolis ad Istrum, and Marcianopolis. For this road, see Panaite 2019, p. 47–54; for the port of Odessos in the late roman period, see Ivanov 2024, p. 202–216.

[26] Hristov 2024, p. 76–114.

[27] Hristov 2018, p. 98–112.

[28] Hristov 2018, p. 131–143.

[29] Bâltâc 2011, p. 96–98.

[30] Hristov 2018, p. 149–166.

are several proposals for reconstructing the route of the seaside road between Odessos and Anchialos, ranging from a road along the shore to a road further inland[31], but there is also a hypothesis that both roads were in use[32].

No traces of this road have been identified in the province of Moesia Inferior, which explains the difficulties in establishing its route mentioned above. However, some fragments do appear on the field further south, in the province of Thrace, in the area of Burgas Bay[33].

The route of the road can be reconstructed mainly on the basis of aerial and satellite photographs, to which is added the location of the necropolises[34] of the main Greek cities: Histria[35], Tomis[36], Callatis[37], Dionysopolis, and Odessos[38].

It is not known exactly when the 'Greek' road was taken over and redesigned by the Romans. We can only assume that this operation took place in the first half of the 1st century, after Moesia became a Roman province in 15 AD[39]. The connection between this road and the interior of the province was established relatively quickly through the construction of the cities of Marcianopolis and Nicopolis ad Istrum during Trajan's reign and the construction of the road parallel to the limes that connects them and reaches Montana[40], and the connection with the Danube line through the construction of the Marcianopolis-Durostorum road[41].

The most reliable information regarding the dating and chronology of the seaside road is provided by the inscriptions on the milestones. For the road in question, we currently have at our disposal 34 such pieces discovered at: Buteridava/ vicus Buteridavensis (Mihai Viteazu, Constanța County)[42]; vicus Quintionis (Sinoe, Constanța County)[43]; Histria (Istria, Constanța County)[44]; Corbu (Constanța County)[45]; Tomis (Constanța County)[46]; vicus Amlaidina (23 August, Constanța County)[47]; Callatis (Mangalia, Constanța County)[48]; 2 Mai (Constanța County)[49]; Vama Veche (Constanța County)[50]; Albena (Dobrič County, Bulgaria)[51]; Odessos (Varna, Bulgaria)[52]. Seven of them are palimpsests: Buteridava[53], vicus Quintionis[54], Corbu[55],

[31] From south of the Danube to Histria and from Callatis to Dionysopolis, and mostly from Dionysopolis to Odessos, the road moves away from the coast towards Marcianopolis, and then returns to the shore at Anchialos; this is primarily due to the characteristics of the relief, more precisely, the "lace-like" coastline, as a result of numerous bays and sea lagoons, some of them today lakes. See Torbatov 2004, p. 88; Aricescu 1977, p. 135–136, 139–145. For a renewed discussion on the segment of the seaside road between Odessos and Mesambria, as well as the hypotheses previously put forward in the scientific literature regarding its route, see Gospodinov 2024, p. 275–292. According to the Bulgarian researcher, the *Tabula Peutingeriana* describes a land route between Odessos and Mesambria, which runs further inland and therefore does not follow the coastline; the author proposes the following locations for the toponyms listed in the analyzed cartographic source: Erite-Bliznatsi, Templum Jovis-Čerkovishteto and identifies a new *statio* (not named in the *Tabula Peutingeriana*) – located at Popovich, on the road between Erite and Templum Jovis.

[32] Madžarov 2009, fig. 67, p. 199; two seaside roads: one along the coast and one inland.

[33] Shkorpil, Shkorpil 1890, p. 15–16; Shkorpil, Shkorpil 1891, p. 117; Shkorpil, Shkorpil 1892, p. 36. Madžarov 2009, p. 186–187. *Cf*. Torbatov 2004, p. 88. Information regarding the use of the coastal road on the Odessos-Anchialos segment is only available for the late period (6th century), and the traces of the road south of Odessos are few and difficult to date; for the reconstruction of Roman road routes in the Burgas area, see Gospodinov 1995, 2005.

[34] The necropolises develop along the access routes to the cities. Non-invasive investigations show that the spatial organization of burial mounds within the delimited plots and their alignment with the access roads entering the Greek cities are based on older elements, preserved for a long period of time, including during the Roman era.

[35] Ștefan 2019, p. 19–22, plates A and B.

[36] Barbu 1961; Buzoianu, Bărbulescu 2012, p. 100–102; Oța 2013, p. 291–293; Toma 2010; Teodor 2014; Nastasi 2014.

[37] Oța 2013, p. 294–295; Ștefan *et alii* 2017, p. 82.

[38] Rusev 2018, p. 133–134.

[39] Matei-Popescu 2022, p. 131–136

[40] Panaite 2019.

[41] Torbatov 2000.

[42] CIL III, 14463=IGLR 167; Doruțiu-Boilă 1964, p. 133 (no. 1).

[43] CIL III, 12513=ISM I, 317; CIL III, 12514=ISM I, 318; CIL III, 12515=ISM I, 322.

[44] ISM I, 316; ISM I, 319; ISM I, 320; Mirčev 1953, p. 72–73, no. 4 and fig. 88.

[45] CIL III, 14462=ISM I, 321; Bărbulescu, Câteia 1997, p. 190–193, no. 3; CIL III, 7614=IGLR 82.

[46] CIL III, 7613=ISM II, 53(19); IGLR 6=ISM II, 112(78); ISM VI.2, 611, pl. CXCIV–CXCV; ISM VI.2, 613, pl. CXCVII; ISM VI.2, 614, pl. CXCVIII; ISM VI.2, 615, pl. CXCIX; ISM VI.2, 616, pl. CC; ISM VI.2, 617, pl. CCI; ISM II, 109(75)=CIL III, 12517.

[47] CIL III, 7616=ISM III, 195.

[48] Avram, Ionescu 2022, p. 67–70; ISM III, 197; ISM III, 198=ISM II, 68(34); ISM III, 196; Bărbulescu *et alii* 2008, p. 177–179, no. 4=AÉ 2008, 1199; Bărbulescu-Munteanu, Rădulescu 1980, p. 151–155, no. 5=AÉ 1981, 0751.

[49] ISM III, 199.

[50] IGLR 108.

[51] AÉ 1979, 544.

[52] Hollenstein 1975, 23; Hollenstein 1975, 24; IGB I² 251; IGB I² 252.

[53] CIL III, 14463: (a) 293–305; (b) 324–326.

[54] CIL III, 12515=ISM I, 322.

[55] CIL III, 7614=IGLR 82: (a) 293–305; (b) 360–363.

Tomis[56], Callatis[57], Albena[58]. Only five pieces were discovered *in situ*: Tomis/ vicus turris Muca[---][59], vicus Amlaidina[60], Callatis[61], 2 Mai[62], Odessos (no. 85)[63].

In terms of dating, 26 dates go back to the early Roman period (Fig. 2): vicus Quintionis (Sinoe)[64]; Histria (Istria)[65]; Corbu[66]; Tomis (Constanța)[67]; vicus Amlaidina (23 August)[68]; Callatis (Mangalia)[69]; 2 Mai[70]; Odessos (Varna)[71]; and 13 dates are assigned to the Late Roman era (Fig. 3), as follows: six during the Tetrarchy: Buteridava (Mihai Viteazu)[72], Corbu[73], Callatis[74], Albena[75]; six in the Constantinian era: Buteridava[76], Histria[77], Tomis[78], Callatis[79], Vama Veche[80], Albena[81], the last date being the inscription from Corbu[82], chronologically placed during the reign of Emperor Julian.

The milestone at Callatis, erected in 114 AD, is strong evidence not only of road repair works, in our case along the coast, but also of the speed with which connections were established between old urban centres, located on the Black Sea coast, and newly founded cities in the interior of the province. It is made of limestone from the Deleni quarry, the same type of stone used to build the triumphal monument at Tropaeum Traiani (Adamclisi, Constanța County), near which the city of the same name (municipium Traianum Tropaeum) was founded[83]. The dedicatory inscription on the trophy is dated 109 AD[84].

During Hadrian's reign, the road was repaired on the occasion of the emperor's visit to the area[85].

The coastal road was the main focus of attention for the imperial administration in the second half of the 2nd century and the beginning of the next. Most of the milestones that attest to its repairs date back to the reigns of Marcus Aurelius, toghether with Lucius Verus,[86] and Septimius Severus[87], a period when road construction in Moesia Inferior reached its peak. Roads repair work represents only a part of the general effort to strengthen the province, located in the immediate vicinity of the border, due to the increasing pressure during the Marcomanic wars or after the civil war of Septimius Severus (193–197 AD) and some incursions or invasions by Sarmatian tribes into Roman territory. This is also connected to the presence of the emperors[88] in the area during the imperial visits and inspections of the fortresses and forts.

---

[56] IGLR 6=ISM II, 112(78): (a) secolele II–III; (b) 324–337.

[57] ISM III, 196: (a) 163, (b) 293–305; Bărbulescu *et alii* 2008, p. 177–179, no. 4=AÉ 2008, 1199.

[58] AÉ 1979, 544: (a) 323–337; (b) 293–305.

[59] ISM VI.2, 611, pl. CXCIV–CXCV. The indicated distance (II MP) is almost identical to that between the place of discovery (Grănicerului Street, Anadolchioi neighborhood) and the fortification at Tomis; in our opinion, this constitutes an argument in favour of its discovery very close to its original position.

[60] CIL III, 7616=ISM III, 195; the distance of VII MP, approx. 10 km, corresponds to the actual distance on the ground between the village of 23 August and Mangalia.

[61] Avram, Ionescu 2022, p. 67–70; it was discovered *in situ* in 2014, in front of the Northern Gate and the northwestern corner of the Callatis city walls, during a preventive archaeological research.

[62] ISM III, 199.

[63] IGB I^2 252: II MP: the distance indicated is almost equal to that between the place of discovery and the fortification, therefore, the piece was discovered very close to the place where it was placed in antiquity.

[64] CIL III, 12513=ISM I, 317; CIL III, 12514=ISM I, 318; CIL III, 12515=ISM I, 322.

[65] ISM I, 316; ISM I, 319; ISM I, 320.

[66] CIL III, 14462=ISM I, 321; Bărbulescu, Câteia 1997, p. 190–193, no. 3.

[67] CIL III, 7613=ISM II, 53(19); IGLR 6 (a)=ISM II, 112(78) (a); ISM VI.2, 611, pl. CXCIV–CXCV; ISM VI.2, 613, pl. CXCVII; ISM VI.2, 614, pl. CXCVIII; ISM VI.2, 615, pl. CXCIX; ISM VI.2, 616, pl. CC; ISM VI.2, 617, pl. CCI; ISM II, 109(75)=CIL III, 12517.

[68] CIL III, 7616=ISM III, 195.

[69] Avram, Ionescu 2022, p. 67–70; ISM III, 197; ISM III, 198 = ISM II, 68(34); ISM III, 196 (a).

[70] ISM III, 199.

[71] Hollenstein 1975, 23; Hollenstein 1975, 24; IGB I^2 251; IGB I^2 252 (b).

[72] CIL III, 14463=IGLR 167 (a).

[73] Bărbulescu, Câteia 1997, p. 190–193, no. 3; CIL III, 7614=IGLR 82 (a).

[74] ISM III, 196 (b); Bărbulescu *et alii* 2008, 177–179, no. 4.

[75] AÉ 1979, 544 (b).

[76] CIL III, 14463=IGLR 167 (b).

[77] Mirčev 1953, p. 72–73, no. 4 and fig. 88.

[78] IGLR 6 (b)=ISM II, 112(78) (b).

[79] Bărbulescu-Munteanu, Rădulescu 1980, p. 151–155, no. 5=AÉ 1981, 0751.

[80] IGLR 108.

[81] AÉ 1979, 544 (a).

[82] CIL III, 7614=IGLR 82 (b).

[83] For the road connecting Tropaeum with Callatis, and further West with Durostorum on the Danube limes, as well as other roads in the territory of Tropaeum, see Panaite 2006, p. 57–70; Panaite, Miu (Bem) 2016, p. 201–220.

[84] ISM IV, 5.

[85] Vulpe, Barnea 1968, p. 136–137; Eck 1993.

[86] The repair works to the seaside road began in 162 and continued the following year, as evidenced by the inscriptions on the milestones, which are based on a single text from the chancellery of Governor M. Servilius Fabianus Maximus, see Ștefan 1984, p. 95–107.

[87] For extensive road repair work throughout the province, see Vulpe, Barnea 1968, p. 191–195. For the milestones from Moesia Inferior dated during the reign of Septimius Severus, see Gizińska 2025.

[88] Boteva 2010, p. 231–248; Boteva 2013, p. 85–98.

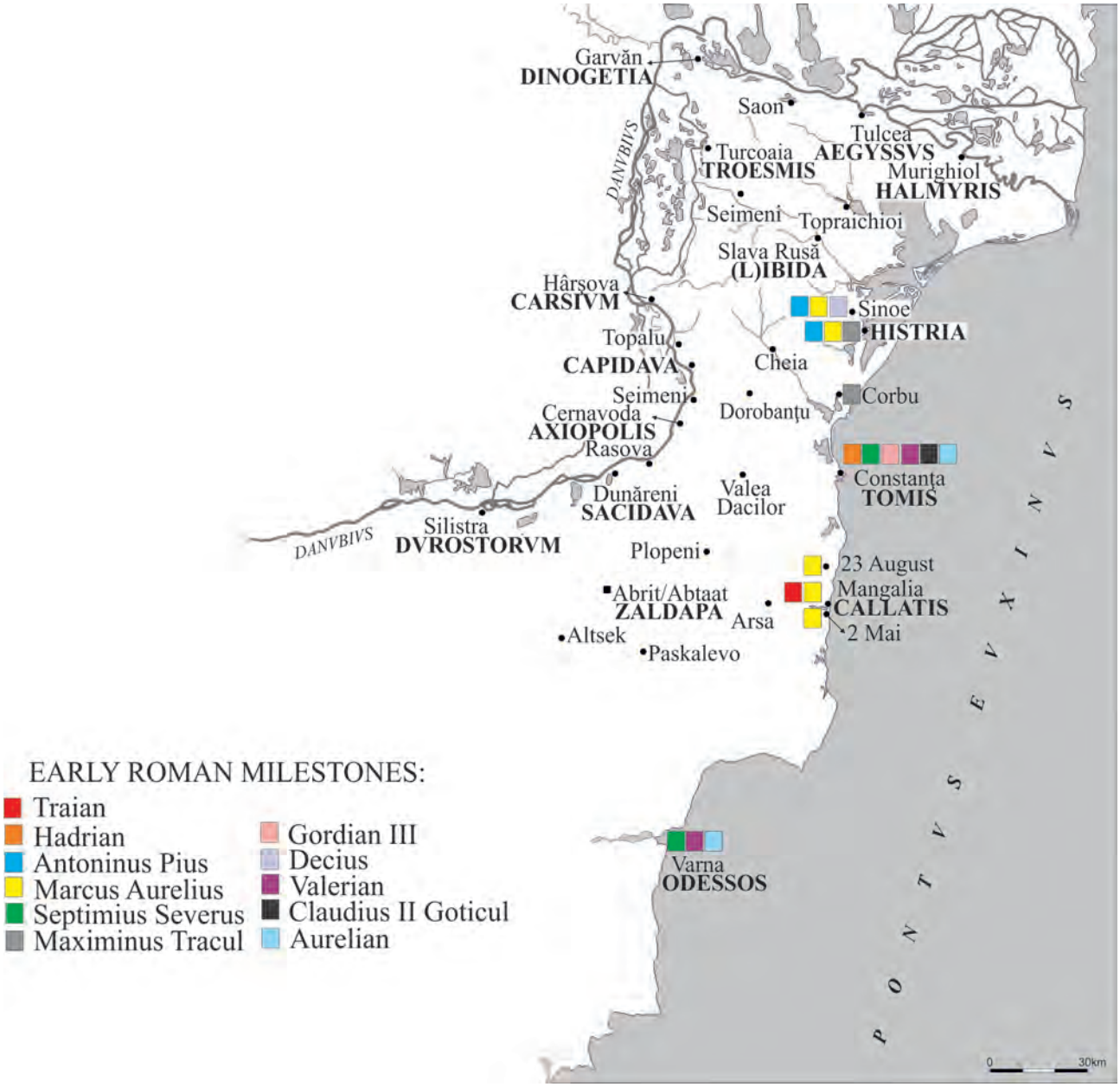

Figure 2. *Early Roman milestones on the Black Sea coast.*

The reorganization of the empire at the beginning of the late Roman era, whose first elements are documented both archaeologically and by written sources dating back to the time of Emperors Aurelian and Probus, was continued through the reforms initiated by Diocletian and completed by Constantine the Great; the extensive (re)construction works on the Lower Danube during this period are also visible in the analysis of the inscriptions on the milestones[89]. They were determined, among other factors, by the shift of the center of power from the West to the East due to increasingly frequent barbarian attacks and, implicitly, the eventual relocation of the empire's capital to Constantinople. The milestones dating from the Tetrarchy and those from the time of Constantine demonstrate the constant effort of the Roman authorities to maintain the province's road network ingood condition[90].

A variant of the seaside road that avoids the lakes (former sea inlets, coves, bays etc.[91]) north of Constanța (Siutghiol, Tașaul, Sinoe, Zmeica, Golovița, Razelm) can be represented by the road connecting Aegyssus (Tulcea) to Tomis (Constanța)

[89] Suceveanu, Barnea 1991, p. 252–257; Barnea 1997, p. 29–42; Panaite, Alexandrescu 2009, p. 429–455.
[90] For a detailed discussion on the information provided by late Roman milestones discovered in Moesia Inferior/Scythia, see Panaite 2024.
[91] Aricescu 1975, p. 321, footnotes 43 and 46.

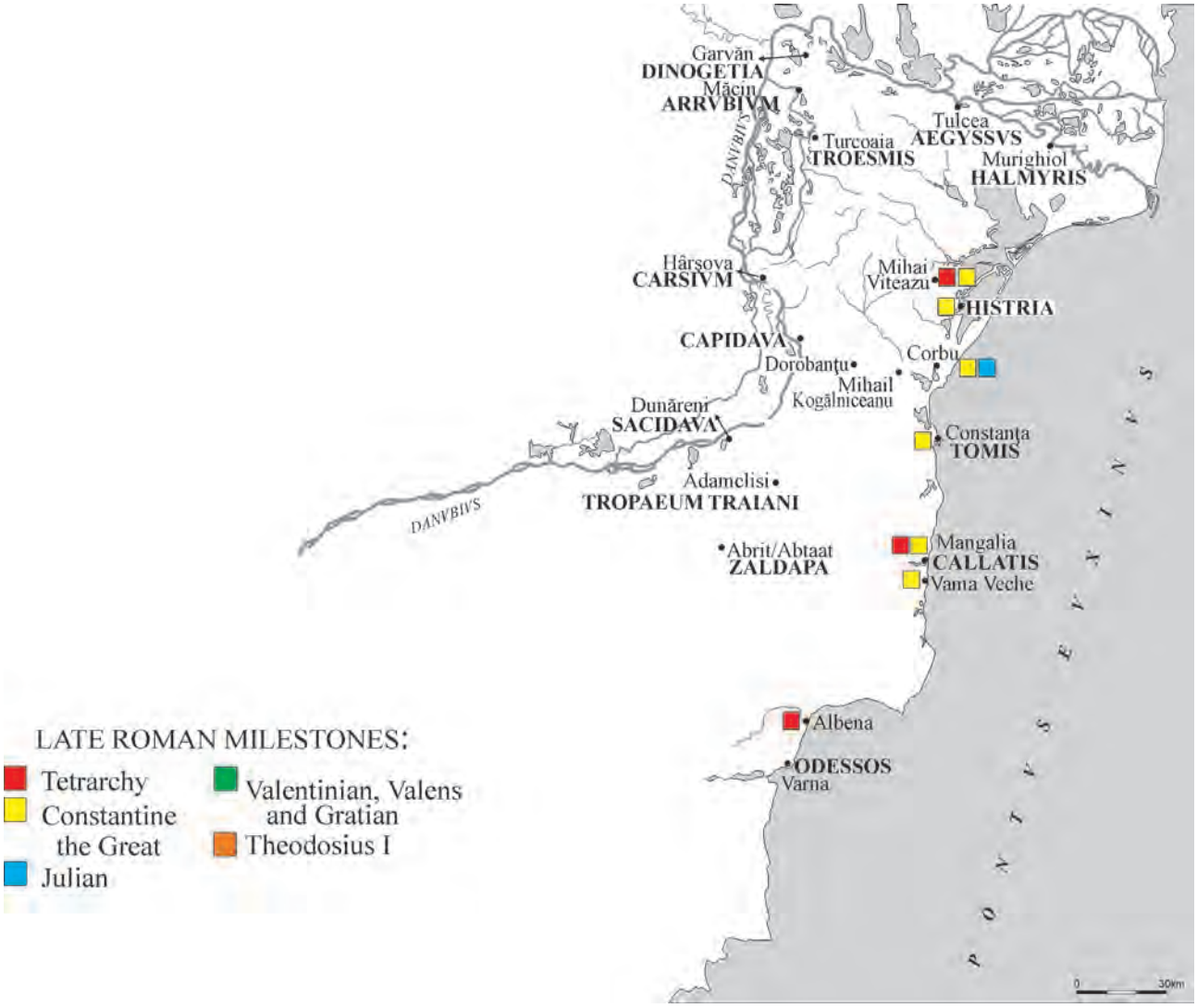

Figure 3. *Late Roman milestones on the Black Sea coast.*

in an almost straight line, which largely follows the route of European road E87[92] (Fig. 4). Its trajectory can be reconstructed in shorter segments, detailed below, from north to south.

The Tulcea–Cataloi segment can be reconstructed based on the routes of tumuli and traces of villae rusticae, some of which are attested epigraphically (by funerary inscriptions), documented by field research or archaeological excavations carried out over time by V. H. Baumann[93].

From Cataloi southwards, east of the present route of the E87, satellite images provided by Google Earth Pro, of which those from 2021 are most suitable for observing archaeological traces, offer insights into several road routes that can be traced to the area of Lăstuni (Tulcea County) and further south towards Mihai Bravu (Tulcea County) and Turda (Tulcea County). Field research carried out in the area of the latter two localities has led to the identification of segments of Roman roads. Thus, a section of Roman road was identified within the built-up area of Mihai Bravu[94], and 120–150 m northwest of Turda, built sections of a road made of large stone slabs were observed on both sides of the Taița River[95]. Since the aspect of the road is different in the two localities, we can assume that the discovered segments belong to

[92] Baralis *et alii* 2012, p. 171–172.

[93] Baumann 1983, p. 60–61, 81–84 and fig. 29, p. 80.

[94] The authors of the discovery published only two photographs of it, without further details. Based on these, it can be estimated that the road was approximately 4 m wide (which corresponds to a *semita*) and well preserved, with the upper layer consisting of medium-sized limestone stones, see Iacob *et alii* 2016, p. 228, p. 606, pl. 4, 1–2.

[95] Iacob *et alii* 2016, p. 227–228. According to the authors of the study, the road could date back to the Roman era, based on its building system.

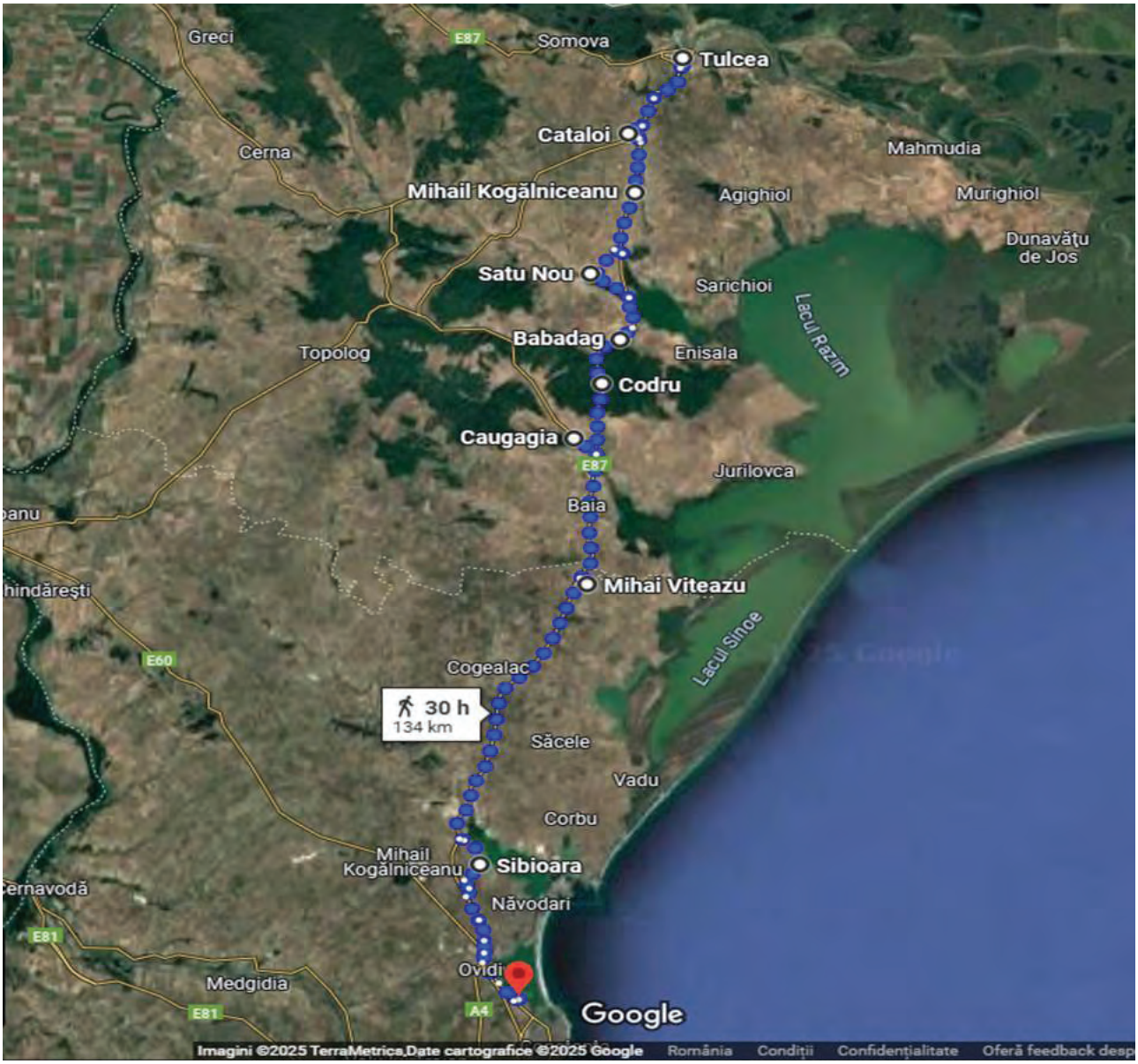

Figure 4. *The route of the variant of the seaside road (based on Google Maps).*

different traffic routes. However, they are too short to allow observations regarding their orientation. Consequently, they could belong either to the central Dobrudja road or to local roads. The layout of the two localities, as well as the Roman-era settlements in the Turda area[96], could support the hypothesis of a local road coming from Troesmis and going towards the Babadag-Topraichioi area (Tulcea County)[97], reaching Enisala (Tulcea County) on the seaside road. The same traffic route may also be linked to some archaeological remains at Mihai Bravu, more specifically a quadriburgium[98], probably built during the reign of Constantine the Great[99], a fortification identified by K. Shkorpil in 1917 and partially researched in 1987[100], and the remains of several Roman-era settlements[101], one of which is attested also epigraphically:

[96] RAN codes 160868.02 and 160868.15.
[97] Gugl, Panaite 2016, p. 449–458.
[98] RAN code 160840.03.
[99] Băjenaru 2010, p. 78, 172–173, 227.
[100] Opaiț *et alii* 1991, p. 192, footnote no. 1; Băjenaru 2010, p. 154, no. 90.
[101] RAN codes 160840.03, 04, 05.

vicus Bad...[102]; an exception is a watchtower[103], which could be linked to the central Dobrudja road, as assumed by the authors of the field survey[104].

From Mihai Bravu, the road continues towards Babadag, its direction and route being marked on the ground by a series of tumuli, arranged in a line parallel to the western shores of the Topraichioi and Babadag Lakes[105].

The Babadag-Topraichioi area is an important road junction. The late Roman fortification at Topraichioi[106] was located on the road that branched off from the seaside road at Enisala, about 200 m northeast of the junction between Babadag and Topraichioi lakes[107], where it is very likely that a bridge existed in ancient times, at which point the roads to Enisala and Aegyssus diverged. The distance between Enisala and Babadag-Topraichioi is approximately 10 km in a straight line, with perfect visibility between the two points.

Another possible route connecting Babadag (probably Vicus Novus[108]) and Aegyssus was identified east of the E87 route. It was possible to reconstruct the route of one of the branches diverging from the central Dobrudja road in the Slava Rusă area, which reaches Aegyssus. The road segment is marked on the field by a series of burial mounds starting from the Telița mouth and following its valley to the northwest[109], passing through Rândunica to Cataloi. Crossing the territory of the city of Aegyssus on a line oriented approximately north–south (Rândunica – Cataloi – Frecăței area – Denistepe hill), this road provided the connection from Aegyssus through Vicus Novus to the central area of Dobrudja[110].

It is very likely that from Babadag the road went south through the Babadag forest (like the present E87 road). At the edge of the forest, in the area of the Codru monastery, Google Earth Pro images clearly show the traces of a road east of the E87, which reaches the 'Două Cantoane' intersection, where it meets a road coming from Slava Rusă and Caugagia, to which belongs an uninscribed milestone discovered *in situ*[111]. In fact, the "Două Cantoane" intersection, where traces of a late Roman vicus have been identified through surface research[112], was in ancient times, as it is today, an important road junction. From here, a secondary road leads to Argamum, passing north of the villages of Ceamurlia de Jos (Tulcea County) and Lunca (Tulcea County), while another connects this point to the seaside road[113].

From the exit of the Babadag forest to the Mihai Viteazu area, the Roman road could be spotted at several points: close to 'Două Cantoane' north of DN (national road) 22D Baia-Brăila, near Baia, northwest of Baia, east and northeast of Panduru, and west of Mihai Viteazu[114].

The road segments identified in the field differ in terms of size (7 m wide at Baia and "Două Cantoane" and 8 m wide at Panduru[115]) and (possibly) in terms of construction technique (northwest of Baia, it appears to have been paved with stone slabs, one of which was discovered *in situ*, measuring 0.40 × 0.40 × 1 m; at the other points, only the slightly convex shape of the road can be distinguished, which may indicate that it was covered only with gravel). According to researchers, the road passes west of Mihai Viteazu, thus avoiding the village, where another road arrived, descending from the mines at Altîn Tepe and heading towards Histria[116].

From Mihai Viteazu southward, the route of the road cannot be precisely traced. However, one can assume that it descended towards the localities of Fântânele – Cogealac – Tariverde (Constanța County), where traces of Roman settlements can be found, and then headed towards Gura Dobrogei and Palazu Mic (Constanța County), located in the Casimcea valley, along which a road connected Tomis with the north–west of the province. Between Gura Dobrogei and Palazu Mic, Google Earth Pro provides a very good image (April 2020) of a possible settlement and road intersection; from here, the road continues towards the shore of Lake Tașaul and the settlements identified on the route Sibioara – Limba Oii – Ovidiu – Palazu Mare – arriving in Tomis (Constanța)[117].

---

[102] Mihailescu-Bîrliba, Ibba 2021.

[103] RAN code 160840.06.

[104] Iacob *et alii* 2016, p. 228.

[105] For their layout see te map provided by RAN.

[106] Opaiț *et alii* 1991.

[107] Opaiț *et alii* 1991, p. 203.

[108] ISM V, 233. The location of the vicus Novus in Babadag, based on this inscription, is problematic. The editor of the inscription believed that it actually came from Noviodunum. F. Matei-Popescu argues that the inscription comes from a civilian vicus, called simply vicus Nov(iodunum), developed next to the important naval base Noviodunum (Isaccea, Tulcea County) on the Danube. Matei-Popescu 2016, p. 214–217, 220.

[109] Baumann 1983, p. 81.

[110] Baumann 1977, fig. 3 (*infra*.)

[111] Baralis *et alii* 2011, p. 231–232 and fig. 5; Baralis *et alii* 2012, p. 171–172.

[112] Baralis *et alii* 2012, p. 172.

[113] Baralis *et alii* 2010, p. 186–187: ancient roads marked by tumuli in the area of Lunca, Vișina, and Sălcioara.

[114] Baralis *et alii* 2011, p. 231–232.

[115] The width of the road may indicate a *via (publica*).

[116] Baralis *et alii* 2012, p. 171–172.

[117] According to older research, the road segment can be reconstructed based on possible road traces and an alignment of tumuli, some of them of large dimensions; for settlements and roads in the Histria territory, see Panaite 2014, p. 43–67. This is where the road passed, which, according to

One of the most important inscriptions providing valuable information about maintaining roads in optimal conditions for use is ISM I, 378, discovered at Histria[118]. It represents the petition (*libellus*) written in Greek addressed to Iulius Severus, governor of the province between 159–160/161 AD[119] from the inhabitants of Chora Dagis[120], a village on the territory of Histria (not localized), and the *subscriptio* written in Latin of Antonius Hiberus, governor of the province about 20 years earlier, between 136–138/139[121]. The main reason for the petition is the presence of the public road and the trouble it makes for the inhabitants in connection with *cursus publicus*. Having their village by the public road, the inhabitants of Chora Dagis are burdened by liturgies and requisitions. They are obliged to take part in its maintenance, to receive guests and to be requisitioned. There are two specific terms used to describe the obligations of the inhabitants: *leiturghiai* and *angareiai*, where the first item is general, like *munus* in Latin, and the second is specific, which describes a series of other (extra) obligations, additional to those they had to deal with on a regular basis. The text of the inscription tells us that the public road originally started in a village called Laikos Pyrgos (also, not localized in the field), whose inhabitans, when they experienced similar problems, presented a petition to the legate of the province, Antonius Hiberus. The name Laikos Pyrgos indicates that there was a tower or fortification in the village[122]. Moreover, it seems quite reasonable to agree (according to the internal analysis of the text) that the village gave its name to the tower and, subsequently, the tower to the village. The expression τοῦ λεγομέν[ο]υ / so-called used to label the village Laikos Pyrgos tells us further that the name as yet is not the official or traditional one. It also indicates that both the road and the fortification are of a relatively recent date, which may suggest that the road was constructed to serve the fortification (or vice versa) and that the villagers of Laikos Pyrgos at this time were exposed to services of a new kind. At this time Dagis was beyond the public road; somewhat later the road was prolonged and led along Dagis which then encountered the same obligations or problems as Laikos Pyrgos. They chose the same means to have their obligations regulated, but the legate of 159–160 AD decided to apply the same regulations of Antonius Hiberus from 138–139 AD.

Similar place names within the empire are known in Africa, Spain, Palestine, but also closer to our lands, near Tyras, some of them mentioned by Strabo, which implies that they date back to at least the 1st century BC; these are generally buildings erected on the coast to defend against bandits and barbarian attacks[123].

In the territory of Dobrudja, several other place names containing the words *pyrgos* or *turris*, the Latin translation of the term, are documented in literary sources and inscriptions from the 2nd–3rd centuries AD: vicus Turris Muca …[124], Stratonis turris[125] and the pyrgos near Callatis[126]. Two of these were inhabited by a Thracian population, the Laii[127], attested epigraphically in the period 198–246 AD in vicus Turris Muca… (formerly Anadolchioi, today part of the city of Constanța) and in vicus Secundini[128], the latter not localized[129], but certainly within the territory of Histria. We must also assume that they were inhabitants of the settlement of Laikos Pyrgos[130].

The earliest of these inscriptions is the fragment belonging to the Callatian chorothesia[131] which, by analogy with the Histrian one, has been dated to the reign of Trajan[132].

Regarding some of these place names, it was first thought that they represented coastal fortifications from the Roman era[133], and later it was hypothesised that the place names in question were older than the era in which they are

---

Pârvan, connected Tomis to the north–west of the province, see Pârvan 1912, p. 582 and the map of Roman roads at the end of the publication; see also Pârvan 1913c, p. 526–527 and fig. 17.

[118] Lambrino 1948; Stoian 1951; Stoian 1959; Hauken 1998, p. 170–178. Very recently, the inscription was (re)analyzed and discussed by Radulova (Radulova 2025). Starting from the abuses related to the use of the *cursus publicus*, the author emphasizes the excessive obligations imposed on the inhabitants of the settlements located along a public road, attempting to examine the nature of the problem of the villagers and to reconstruct the dynamics of the interaction between the local communities and the Roman authorities. In short, Radulova is of the opinion that the residents' complaint to the provincial governor is aimed at reducing their obligations and bringing them back to a previously established level.

[119] Thomasson 2009, p. 51, 20:088 T. Statilius Iulius Severus, 20:089 L. Iulius Statilius Severus; Doruțiu-Boilă 1989, p. 334–337.

[120] Bâltâc 2011, p. 142.

[121] Thomasson 2009, p. 56, 20:150 Antonius Hiberus; Eck, Mugnai 2016, p. 218–222; Schindel 2010, p. 259–263.

[122] Doruțiu-Boilă 1975.

[123] Avram, Nistor 1982, p. 365–376, especially p. 372–373.

[124] CIL III, 7533=ISM II, 141(26).

[125] The toponym is mentioned only in the *Tabula Peutingeriana*. Vulpe, Barnea 1968, p. 205, footnote no. 131. A. Aricescu (1975, p. 322–323; 1977, p. 144) disagrees with Stratonis Turris (probably located in Tuzla) as a translation from Greek of Stratonos Pyrgos.

[126] ISM III, 55 = Bărbulescu-Munteanu 1978, p. 127–132, figs. 1–3, no. 1, fragment of the Callatis chorothesia discovered at Cobadin.

[127] Vulpe 1953, p. 733–745; Bâltâc 2011, p. 33.

[128] ISM I, 343–347, 349; ISM V, 122.

[129] It has been proposed that it was located at Poarta Albă; see the comment on ISM II, 133(18).

[130] Vulpe 1953, p. 733–745.

[131] According to S. Lambrino (1948, p. 326, 342–343), the monument is an argument in favor of the allocation of plots of land through *centuriatio*, while E. Doruțiu-Boilă (1971, p. 331–333) argued in favor of a *limitatio* of the Callatian territory.

[132] ISM III, 55 = Bărbulescu-Munteanu 1978, p. 132.

[133] Lambrino 1948, p. 326, p. 342–343; Stoian 1959, p. 385, 389; Suceveanu 1974, p. 229.

mentioned, their origins possibly date back to the Hellenistic era, when these localities were merely farms in the chora of Greek cities[134].

Even if we admit that the localities designated by pyrgos (turris) were originally Hellenistic farms, we should nevertheless consider them, given the analogies, as fortified farms, refuges, their contribution to the defence of the territory being, therefore, beyond any doubt[135]. Furthermore, regardless of their origin and purpose in the Greek era, given their fortified nature, it is possible that these constructions could have been used later, in the Roman era, as part of a coastal defence system[136], as proposed by Al. Suceveanu (a maritime limes)[137], followed by other researchers[138].

The inscriptions from Dobrudja have been correlated with several others with similar texts, discovered in the province of Thrace and belonging to the reign of Antoninus Pius. Three inscriptions date back to 152 AD[139], while a fourth is slightly later, from 154–155 AD[140], all mentioning a series of military constructions with a defensive role (*praesidia*, *burgi*, *phruria*), located on internal roads, especially in the northern border area of the province[141]. Military detachments were stationed there, and sometimes beneficiary consulares are also attested. The important fortification works on the borders were carried out under the supervision of two governors of the province of Thrace and lasted for several years. The first was Caius Gallonius Fronto Quintus Marcus Turbo[142], followed by Caius Iulius Commodus Orfitianus[143]. The scale of these works is also demonstrated by an inscription with a similar text but written in Greek and discovered in Bizye (Vize, Kırklareli Province, Türkiye)[144].

Even without admitting that works of such importance were carried out in Moesia Inferior during that period, there are other works, also of a military nature, which certainly required a considerable concentration of means of transport, materials, and labour. The urgency of these needs is demonstrated by the threat of piracy and the increasingly powerful attacks by barbarian tribes from the north of the Black Sea[145], among others, the Alans or Taurisci mentioned in the Historia Augusta[146], who attacked Olbia and other neighbouring Greek cities, retreating only in the face of the forceful intervention by the Roman armies. We cannot know exactly where these troops came from and where they passed through. But we have reason to believe that, at least in part, they also came through Dobrudja; it is possible, according to R. Vulpe[147], that the inscription at Capidava, with its dedication to Fortuna Redux[148], refers precisely to one of these expeditions. If not, another possibility may be the deployment of troops for Lucius Verus' oriental campaign (161–169 AD). It is known that Cohors I Germanorum[149], garrisoned at Capidava, went on this expedition, accompanying Legion V Macedonica, garrisoned at Troesmis, which participated with its entire contingent of soldiers.

In any case, whether it was fortification works[150] and massive troop movements to the Lower Danube, or just road construction and repair works and a simple intensification of troop movements, one thing is certain: the presence and

---

[134] Doruțiu-Boilă 1975, p. 219–224.

[135] Although different from the constructions discussed here, the fortification at Albești, located in the territory of the city of Callatis, demonstrates the concern for defending the territory in the Hellenistic era. For the history of the fortification, see Buzoianu, Bărbulescu 2008.

[136] Avram, Nistor 1982, p. 163: „The inhabitants of these castella (burgi) had, we believe, like those of Scaptopara and some African castella, defensive and police duties. Since the time of Hadrian, indigenous military units have been documented as defending burgi, especially in border areas" (translated into English by the present author). For the text of the inscription from Scaptopara (Blagoevgrad, Bulgaria), see IGB IV, 2236=CIL III,12336, and for its analysis, Hauken 1998, p. 181–249.

[137] Suceveanu 1974; Suceveanu 1981; Suceveanu 1992. For a contrary opinion, see Matei-Popescu 2010, p. 27–28 and more detailed, Matei-Popescu 2014. See also the comments by Torbatov (2011, p. 254–258).

[138] Ionescu, Papuc 2005.

[139] Nevsha – AÉ 2000, 1268; Shipka – AÉ 2016, 1390; Bâlgarski Izvor – AÉ 2000, 1291.

[140] Pâncevo – AÉ 1927, 49; AÉ 2017, 1264.

[141] Torbatov 2002, p. 77–81; Matei-Popescu 2019, p. 104.

[142] Thomasson 2009, p. 64: 22:024 C. Gallonius Fronto Q. Marcius Turbo.

[143] Thomasson 2009, p. 64: 22:025 C. Iulius Commodus Orfitianus.

[144] AÉ 1951, 257 and translation into Romanian *cf*. Bâltâc 2011, p. 276 (Catalog epigrafic Thracia, C. Bizye): Ἀγαθῇ τύχῃ / ὑπὲρ τῆς τοῦ Αὐτοκράτορος / Τ(ίτου) Αἰλ(ίου) Ἀδριανοῦ Ἀντωνείνου Καί/σαρος Σεβ(αστοῦ) Εὐσεβοῦς καὶ Οὐήρου Καίσαρ/ος νείκης τε καὶ αἰωνίου διαμονῆς καὶ τοῦ / σύμπαντος αὐτῶν οἴκου ἱερᾶς τε / συνκλήτου καὶ δήμου Ῥωμαίων / ἡγεμονεύοντος ἐπαρχείας Θρᾴ/κης Γ(αΐου) Ἰουλίου Κομ(μ)όδου πρεσβ[ευτοῦ] Σεβ(αστοῦ) / ἀντιστρατήγου ἡ πόλις Βιζυηνῶν / κατεσκεύασεν τοὺς πυργοὺς διὰ / ἐπιμελητῶν Φίρμου Ἀυλουπορε/ος καὶ Αυλουκενθου Δυτουκενθου / καὶ Ραζδου Ὑακίνθου εὐτυχεῖτε / „Good luck! For the victory and eternal preservation of Emperor Titus Aelius Hadrianus Antoninus Caesar Augustus Pius and Verus Caesar and their entire Sacred House and the Senate and People of the Romans, governing the province of Thracia, Caius Iulius Commodus, legatus Augusti pro praetore, the city of Bizye (built) towers through the care of Firmus of Auluporis and Aulukentos of Dusakentos and Razdos of Hyakinthos"; the inscription dates to 155 AD (translated into English by the present author).

[145] Vulpe, Barnea 1968, p. 141–143.

[146] SHA, Vita Pii, V, 5, VI,1; IX, 9-10.

[147] Vulpe, Barnea 1968, p. 142, footnote no. 10; Aricescu 1976, p. 80.

[148] ISM V, 16.

[149] Cohors I Germanorum civium Romanorum: ISM V, 16, 36. Matei-Popescu 2001–2002 (2004), p. 211–212, no. 25; Matei-Popescu 2010, p. 213–215; Aricescu 1976, p. 79–83, 87; Aricescu 1977, p. 60–61.

[150] Perhaps some proof of this, as Stoian (Stoian 1959) assumed, can be found in the very existence of the tower that gave the village of Laikos Pyrgos its name. Without necessarily accepting the same date, 154 or 155 AD, for the construction of this tower, the expression τοῦ λεγομέν[ο]υ accompanying the name of the village seems to indicate a date quite close to that of the complaint (159 AD) of the inhabitants of Chora Dagis (ISM I, 378).

pressure caused by these works were more than enough to drive the inhabitants of Chora Dagis and Laikos Pyrgos to appeal to the emperor for an easing of their road maintenance duties[151].

Over time, researchers have proposed several variants for the localization of the toponyms Chora Dagis and Laikos Pyrgos. The internal analysis of the inscription suggests that they were positioned either near the southern or near the northern border of the Histrian territory.

A first hypothesis refers to the localities of Sibioara-Limba Oii and Corbu (Fig. 5), located on the border between the Histrian and Tomitan territories. In the Sibioara area, RAN records a settlement located west of the northwestern end of Lake Tașaul and dated to the 2nd–3rd centuries AD (code 62244.01), based on archaeological material identified through surface research, to which a series of tumuli is added[152]. A little further south, also on the lake shore, at the point called '*Limba Oii*', a peninsula that juts out into the lake from south to north, older scientific literature contains information about an earthen rampart, approximately 260 m long, and traces of walls, traces of a tower, etc.[153] According to the hypothesis put forward by M. Bărbulescu, the settlement of Laikos Pyrgos would be located at this last point[154].

Three epigraphic monuments originate from Sibioara. The first inscription[155], dated 155 AD or shortly thereafter, is a dedication in Greek, made by the senate and people of Heraclea Pontica in honour of T. Flavius Longinus Q. Marcius Turbo, governor of the province of Moesia Inferior in 153/154–156 AD[156]. The inscription presents the entire cursus honorum of the governor, who had previously been, among others, commander of a cohors I Germanorum, before he was promoted in the senatorial order[157], but also administrator of public places and works, after he had been consul, probably in 149[158]. The second inscription, dated to the 3rd century AD and written in Latin[159], mentions the toponym vicus Celeris, but internal analysis makes its location in Sibioara unlikely, as the village is more correctly located in Vadu[160]. The third inscription, dated towards the end of the 3rd century AD and written in Greek, mentions a soldier from the legio V Macedonica, a military unit that returned to the garrison at Oescus after the Roman administration withdrew from Dacia[161]. All these elements demonstrate the predominantly Greek character and importance of the settlement at Tașaul, which may be identified with the fortification previously reported at Sibioara[162].

On the other side of Lake Tașaul, to the north, on the seashore, lies the village of Corbu, also proposed as a possible location for Laikos Pyrgos[163]. The arguments in favor of this are its location on the road along the seaside and the milestones discovered here, but also the existence of a possible fortification at Cape Midia. In addition, the area is also known for other archaeological sites, with the mention that for the Roman time, those dating from the late period are predominant[164].

If Laikos Pyrgos were localized in Sibioara, then Chora Dagis would also be somewhere nearby, on a road – a branch of the seaside road – that would start in Tomis and, following the route assumed by Pârvan, through Ovidiu-Sibioara-Gura Dobrogei-Cheia-Pantelimon (ancient Ulmetum), would reach Carsium (Hârșova), on the limes road, along Danube River[165]. Furthermore, the dating of the inscription could also represent the moment when the road was built.

If Laikos Pyrgos were localized in Corbu, on the seaside road, then we would have some evidence of repairs to this road, initiated during the reign of Antoninus Pius, perhaps as part of a broader program to fortify this road or the province as a whole, based on analogies suggested by inscriptions from Thrace. The repairs were then continued and amplified during the reign of Marcus Aurelius, who, as we have already mentioned, paid special attention to the road along the sea coast, as evidenced by the large number of milestones placed along it during his reign.

---

[151] Stoian 1959, p. 385–386.

[152] Their entries in the RAN are unclear, as they are dated both to the Roman era and to ancient times!

[153] These are not recorded in the RAN. For archaeological remains on the southern shore of Lake Tașaul, identified on the basis of surveys, see Bărbulescu 2001, p. 51 and Matei 1985, p. 132–139, no. 4.

[154] Bărbulescu 2001, p. 156.

[155] ISM II, 57(23), inv. no. MNA L 69. If the inscription does indeed originate from Tomis, as is assumed, then the circumstances under which it arrived in Sibioara are unknown to us.

[156] Thomasson 2009, p. 50, 20:086 T. Flavius Longinus Q. Marcius Turbo; Doruțiu-Boilă 1989, p. 332–333.

[157] It is not certain that this is the same unit as cohors I Germanorum, which was stationed at Capidava, see Aricescu 1976, p. 81–82, and Matei-Popescu 2010, p. 215.

[158] This task was the last one accomplished before he became governor of Moesia Inferior (Doruțiu-Boilă 1989, p. 332–333), a position he held in 151 AD, Piso 2004, p. 274. Apart from the legation of Moesia Inferior, the last one mentioned in the inscription, it is not known what other positions he held after.

[159] ISM II, 371(207), inv. no. MNA, L 227.

[160] Doruțiu-Boilă 1964, p. 132, no. 3; Suceveanu 1977, p. 85, note no. 101; Bărbulescu 2001, p. 51.

[161] ISM II 442(51), today probably lost.

[162] Nicorescu 1922, p. 559–561.

[163] Papuc, Ionescu 2005, p. 121, no. 29: Corbu de Sus.

[164] Avram *et alii* 1987, p. 327–330.

[165] Pârvan 1912, p. 582; Pârvan 1913c, p. 526–527 and fig. 17.

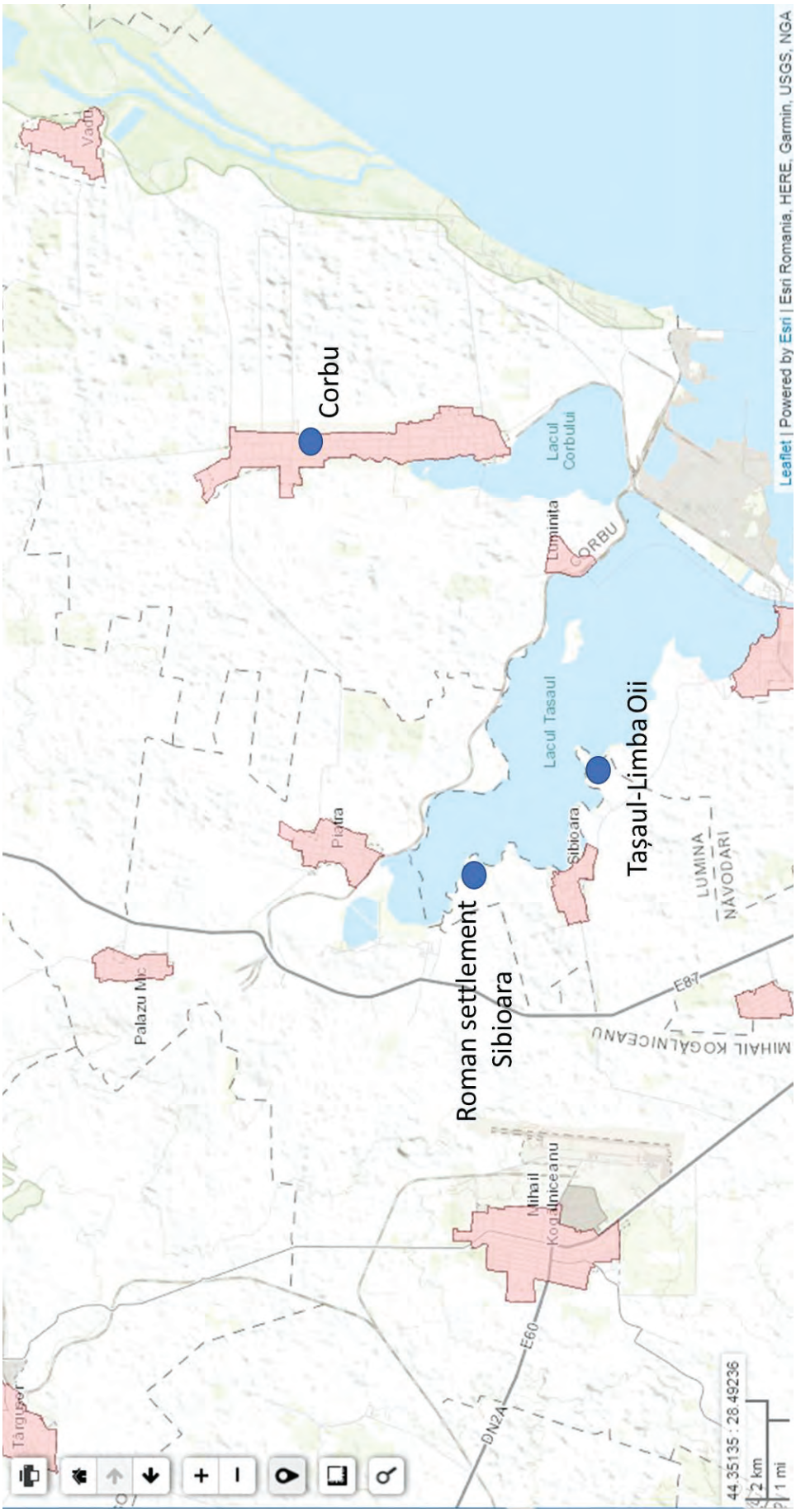

Figure 5. *Localization of Sibioara, Taşaul-Limba Oii and Corbu settlements (base map RAN).*

A second proposal for the localization of the two toponyms is in the area of the villages of Istria and Sinoe (Fig. 6). Based on the analysis of the inscription, I. Stoian believed that Chora Dagis was situated in Istria or in one of the settlements identified in Sinoe, and Laikos Pyrgos somewhere not far away, but on the seaside road[166]. In the area of the village of Istria, we know of several sites with traces of habitation dating back to the Roman era[167], as well as several epigraphic discoveries[168]. Quite recently, using aerial photos, a Roman marching camp was identified[169]. At Sinoe, where the vicus Quintionis is located[170], mentioned in a series of inscriptions, most of which were discovered at Histria, several sites with Roman settlements have been documented: the village of Sinoe itself[171] (Fig. 6, no. 1); the settlement located 2 km southeast of the village[172] (Fig. 6, no. 2); the settlement on the shore of Lake Sinoe, at the confluence of the Sariurt stream and Lake Sinoe, 3 km east of the village[173] (Fig. 6, no. 3), and the settlement at Acik-Suhat, approx. 10 km from the village[174] (Fig. 6, no. 4).

The most important of these is the settlement identified as vicus Quintionis. Its population consisted of veterans and Roman citizens alongside the Bessi, a south Thracian people[175] colonized in Moesia Inferior[176] and attested epigraphically between 139 and 177 AD in vicus Quintionis[177], at Ulmetum, between 140 and 172 AD[178], but also at Ibida[179]. They were known as excellent miners, which may have been a reason for their colonization[180].

Three milestones come from Sinoe: the first dated 159 AD[181] (Fig. 7), the second 162 AD[182] (Fig. 8), and the third 249–250 AD[183]. The first two monuments contain a number indicating the distance (XVIIII m.p.), but without mentioning the settlement from which it is measured.

The first milestone from Sinoe dates back to the same year as the complaint of the villagers of Chora Dagis. It does seem reasonable to agree that the construction of a new road or the repair of an existing one, along with other obligations to be fulfilled for the *cursus publicus*, could be a sufficiently important reason for the inhabitants to complain to the governor. The identical dating, added to the data presented above, could be an argument in favor of locating the villages of Chora Dagis and Laikos Pyrgos in the Istria-Sinoe area.

---

[166] Stoian 1959, p. 389.

[167] Avram *et alii* 1985, p. 123, nos. 2–5. RAN code 62039.

[168] ISM I, 363, 365.

[169] RAN code 62039.01. Țentea *et alii* 2019, p. 69–70. Al. S. Ștefan disputes the identification of the structure observed in aerial and satellite photographs as a marching camp, see in detail Ștefan 2020, p. 333–338. For other recently identified marching camps in Moesia Inferior, see Țentea, Matei-Popescu 2023, p. 36–62; the authors also propose, for the cases presented, an attempt to corroborate the field data to known events from the military history of the province; in this case, the fortification could be connected either with the destruction of the city of Histria in 253/254 AD or with the year 258 AD, when the city of Tomis was besieged, see Țentea, Matei-Popescu 2023, p. 48. For the state of research on marching camps in the provinces of Dacia and Moesia Inferior, see Țentea, Călina 2024.

[170] Tudor 1951, p. 512; Bâltâc 2011, p. 144.

[171] RAN code 62271.02. Avram *et alii* 1985, p. 124, no. 19. To be corroborated with points 6 and 7 of the entry for Sinoe in the Archaeological Repertory of Romania, available online: https://rarindex.cimec.ro/.

[172] Canarache 1953, p. 136–138. Avram *et alii* 1985, p. 119. To be corroborated with point no. 8 of the entry for Sinoe in the Archaeological Repertory of Romania, available online: https://rarindex.cimec.ro/. According to the specialized literature, this is the location of vicus Quintionis. It should be noted, however, that no early Roman levels have been identified; only two levels of habitation have been identified: Hellenistic (with traces of walls) and late Roman (5th–6th century AD). It is assumed that the settlement here, like the one in the village of Istria, existed for as long as the fortress on which it depended.

[173] Large early Roman settlement, researched in 1952 through several surveys, which remain unpublished, Canarache 1953, p. 136–143. Avram *et alii* 1985, p. 119 and the entry for Sinoe in the Archaeological Repertory of Romania, point no. 4, available online: https://rarindex.cimec.ro/.

[174] RAN code 159794.09. Avram *et alii* 1985, p. 122–123 and the entry for Sinoe in the Archaeological Repertory of Romania, point no. 2, available online: https://rarindex.cimec.ro/.

[175] Bâltâc 2011, p. 33–34.

[176] For a recent review of the hypotheses regarding the dating, stages, and purpose of their colonization in Moesia Inferior, see Codescu 2021.

[177] Suceveanu 1977, p. 44, note no. 135.

[178] Suceveanu 1977, p. 68, note no. 458.

[179] ISM V, 228 (mentions Othis, son of Seutes, and his wife, Bithidia, daughter of Bitus); ISM V, 229 (mentions Durisses, son of Bithus; a person with the same name, holding the position of magister vici, appears in an inscription from vicus Quintionis, ISM I, 326, dated 149 AD). Mihailescu-Bîrliba 2016, p. 13–16. Other inscriptions with Thracian anthroponyms come from Mihai Bravu (vicus Bad ...), not far from Slava Rusă, see Mihailescu-Bîrliba 2020, p. 159–171.

[180] Zah, Suceveanu 1971, p. 567–578, who propose the hypothesis of their colonization in two stages. According to A. Opaiț (1991, p. 21), the mention of some Thracian colonists' names in the inscriptions from Ibida and the existence of the Altîn-Tepe mines nearby could suggest the existence of an imperial *saltus* in this area; the same opinion is shared by Matei-Popescu 2013, p. 225–226. Al. Suceveanu (1988, p. 166–167) suggests also a *saltus*, located in the regio Histriae, to which the settlements of Laikos Pyrgos and Chora Dagis would belong.

[181] CIL III, 12513=ISM I, 317.

[182] CIL III, 12514=ISM I, 318.

[183] CIL III, 12515=ISM I, 322. It is a palimpsest, dating back to the time of Decius; except for the name of the emperor, which can be read clearly, the rest of the inscription is difficult to reconstruct.

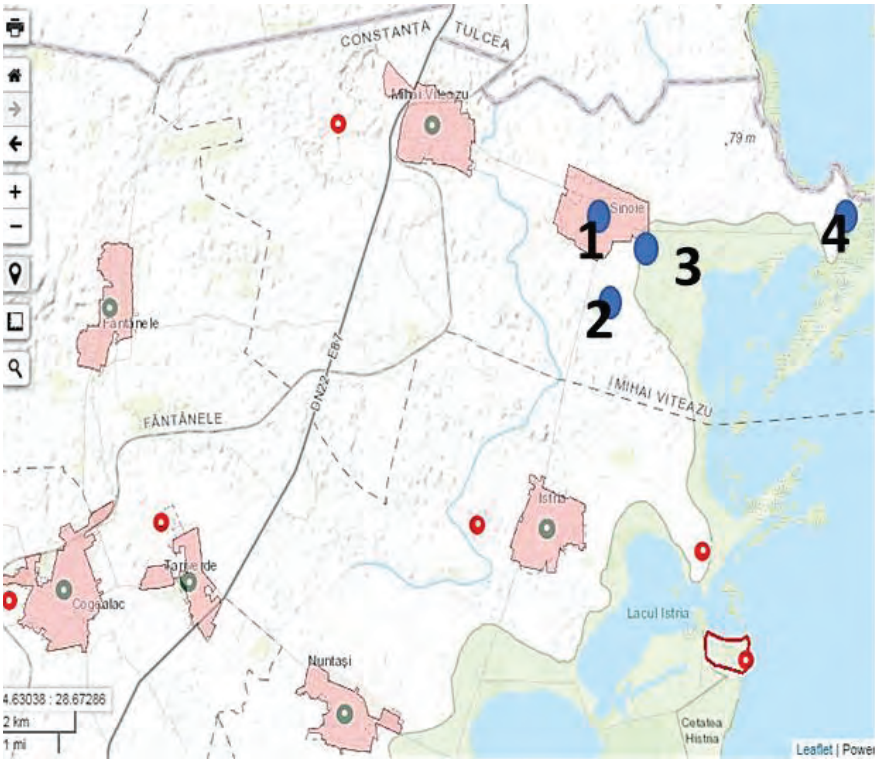

Figure 6. *Localization of Sinoe and Istria settlements (base map RAN).*

D. M. Pippidi considered that the three monuments, if they had been placed not far from where they were found, belonged to a road branching off from the central Dobrudja road (Tropaeum-Noviodunum), namely the road that connected Histria with Noviodunum via vicus Quintionis and Ibida[184].

Before discussing the distance in more detail, we would like to draw attention to the very close dating of the first two milestones. The setting of a new milestone in the same place only three years apart demonstrates successive repairs to the road following intense use of that route[185]. In addition, the texts of the inscriptions contain the full imperial title, the names of the emperors – Antoninus Pius and Marcus Aurelius together with Lucius Verus – appear in the nominative case, alongside which are mentioned the names of the governors in charge of repairing the road, in the ablative case for T. Statilius Iulius Severus, on the milestone from 159 AD, and in the nominative case for M. Servilius Fabianus Maximus[186], on the milestone from 162 AD. In other words, we are looking at a text characteristic of milestones dating back to the early Roman period, when the nominative forms of imperial names and titles were used to portray the emperors as active road builders[187].

Reporting the distance to the information provided by *Itinerarium Antonini*, Aricescu assumed that the locality from which the distance was measured was Ad Salices, located north of Histria at XXV m.p., because if we subtract the XVIIII m.p. on the Sinoe milestones from this value, we are left with VI m.p. (8.874 km), a distance that coincides with the real distance between vicus Quintionis and Histria in the field; consequently, the two milestones indicate, on the seaside road, the distance from vicus Quintionis to Ad Salices, a settlement which, with the help of these data, Aricescu localized in the Sălcioara (former Caramanchioi)-Enisala area[188].

Aricescu's hypothesis, widely accepted in the specialized literature, is logical, but it is not – in our opinion – the only one to be taken into consideration. It is also possible that the milestones at Sinoe may indicate the distance between

[184] ISM I, p. 430. Pippidi does not bring into discussion any kind of arguments based on the distance given by the two milestones.
[185] Laurence 2004, p. 44: „There is no such thing as a durable maintenance-free road. Roads cannot continue without maintenance".
[186] Thomasson 2009, p. 50–51, 20:093 M. Servilius Fabianus Maximus.
[187] For changes in the structure of the texts on milestones from Moesia Inferior/Scythia from the early to late Roman period, see Panaite 2024. For the activity of the governors of the province of Moesia Inferior based on epigraphic sources, see Żelazowski 2009.
[188] Aricescu 1975, p. 324–325; Aricescu 1977, p. 146.

Imp(erator) Caes(ar),
diui Hadr(iani)
fil(ius), [d]iui Tr[aia]-
ni n[e]p(os), T(itus) [A]el(ius)
Ha[dr(ianus) An]t(oninus)
Au[g(ustus) Pius]
p(ontifex) m(aximus) tr(ibunicia) [p]ot(estate)
XXII, co(n)s(ul)IIII
p(ater) p(atriae), T(ito) [Stati]-
lio [Iulio Se]-
uer[o] leg(ato)
Aug(usti) [pr(o) pr(aetore)],
m(ilia) p(assum) XVIIII

Emperor Caesar,
son of the divine Hadrian,
grandson of the divine Trajan, Titus Aelius Hadrianus Antoninus Augustus Pius, high priest, holder of
tribunician power for the 22nd time,
consul for the 4th time,
father of the fatherland, <ordered to be done,> imperial governor of praetorian rank
being Titus Statilius Iulius Severus.
Nineteen thousand steps.

Figure 7. *Milestone from Sinoe, dated 159 AD.*

Imp(erator) Caesar M(arcus) Aurelius
Antoninus Aug(ustus) ponti-
fex maximus trib(unicia) pot-
[est]at(e) XVI, co(n)s(ul) III et
[Imp(erator)] Caesar Lu(cius) Aure-
lius Verus Aug(ustus) tri-
b(unicia) potestat(e) II co(n)s(ul) II
diui fili Pii, diui Ha-
driani nepotes, di-
ui Neruae abnepo-
tes M(arcus) Seruilius
Fabianus Maxi-
mus leg(atus) Aug(usti)
pr(o) pr(aetore)
M(ilia) p(assuum) XVIIII.

Emperor Caesar Marcus Aurelius Antoninus Augustus, high priest,
holder of tribunician power
for the sixteenth time, consul for the third time, and Emperor Caesar Lucius Aurelius Verus Augustus, holder
of tribunician power for the second time,
consul for the second time,
sons of the divine Antoninus Pius, grandsons of the divine Hadrian, great-grandsons of the divine Nerva, <had it made by>
Marcus Servilius Fabianus Maximus,
governor of the province.
Nineteen thousand steps.

Figure 8. *Milestone from Sinoe, dated 162 AD.*

vicus Quintionis and Ibida[189] and, consequently, may belong to the secondary road proposed by D. M. Pippidi (Fig. 9). If we were to travel this road today (along DN 22/E87 and DN 22D), the distance from Sinoe to Slava Rusă would be

[189] One of the largest Roman fortification in Dobrudja, better known in the late Roman period, Suceveanu, Barnea 1991, p. 52–54. For a synthesis of the history of the fortification and of the archaeological excavations, see Iacob, Paraschiv 2021, p. 111–150.

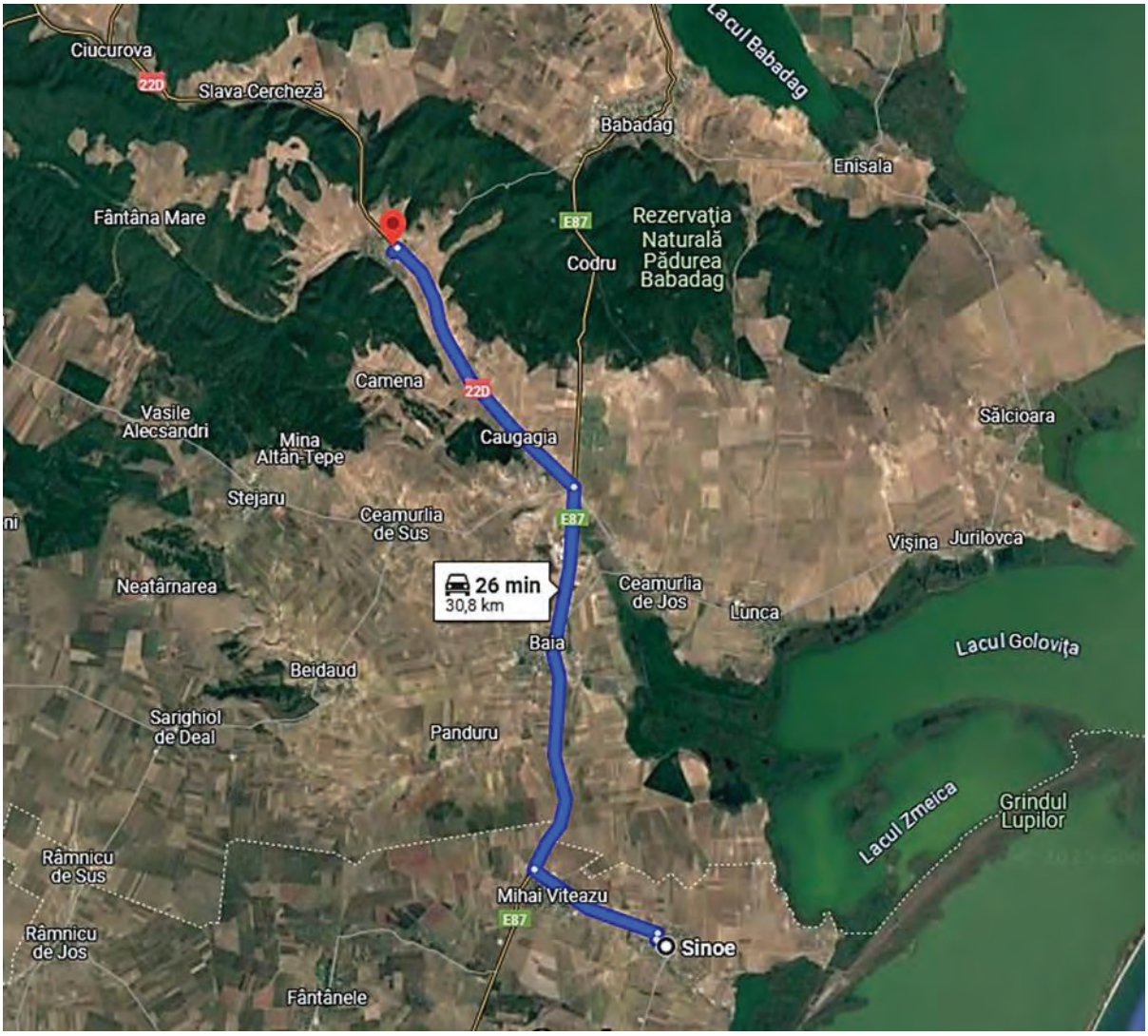

Figure 9. *The route of the road Sinoe-Slava Rusă (based on Google Maps).*

30.7 km, the difference from the distance indicated by the milestones being (only) 2.59 km, and this could be easily accepted, since we cannot trace precisely the road in the field.

Recent archaeological research shows that there was a settlement in the early Roman period at Ibida[190], a vicus or a civitas, inhabited by Roman veterans and Thracians, whose names have been preserved in inscriptions. As early as the first years of the 1st century AD, a checkpoint for the central area of Dobrudja was established here; moreover, Hellenistic-era ceramic and numismatic discoveries demonstrate intense commercial exchanges and even support the hypothesis that an emporion may have functioned here[191]. Its civilian character and the imposition of military control over the area only in the 3rd century AD seem to be contradicted by more recent epigraphic discoveries of military character. Three fragments of military diplomas[192], copies of the imperial constitution of August 14, 99 AD (Trajan for the army of Moesia Inferior), to which is added an older inscription depicting the Capitoline She-Wolf[193] and a gem with the same representation, are the elements of L. Mihăilescu-Bîrliba's argument in favor of the existence of a military fortification at Ibida, where a vexillation of the XI Claudia legion was stationed. A bronze tablet with an inscription in tabula ansata, which was attached to a piece of military equipment and dated to the 2nd century AD, represents for A. Rubel the strongest element in favor

[190] For a review of epigraphic information about early Roman Ibida, see Mihailescu-Bîrliba 2011, p. 83–143.
[191] Iacob, Paraschiv 2021, p. 117.
[192] Mihailescu-Bîrliba 2011, p. 85–97, no. 1; Mihailescu-Bîrliba, Paraschiv 2023, p. 475–487; Mihailescu-Bîrliba, Colțeanu 2024, p. 51–62.
[193] ISM V, 224; Mihailescu-Bîrliba 2011, p. 97–100, no. 2.

of the stationing of a vexillatio here[194]. A military unit is, in fact, documented in the area by cohors III Gallorum[195], which appears on one of the recently published fragments of military diplomas; on the basis of their study, the authors suggest that it may have been stationed in an area delimited by the localities of Slava Rusă-Camena-Mihai Bravu-Topolog[196].

Another possible starting point from which to measure the distance of XVIIII m.p. on the milestones at Sinoe is the village of Pantelimon, Constanța County, located in the center of Dobrudja, on the main road from Tropaeum to Noviodunum (Isaccea, Tulcea County). While it is not currently possible to travel directly along a line connecting Sinoe – Istria – the marching camp at Istria – Tariverde – Cogealac – Grădina – Pantelimon, but based on information about the roads in the Histrian territory[197], this was possible in ancient times. The approximate distance is about 32 km. As in the above case, the difference would be acceptable, approx. 4 km in this instance.

Vicus Ulmetum (Pantelimon, Constanța County) (Fig. 10) was a rural settlement with vicus status in the 2nd–3rd centuries AD[198], which underwent significant development, as evidenced by numerous archaeological and epigraphic discoveries[199], and later transformed into one of the most important fortified centres in the province of Scythia[200], located on the central road of Dobrudja. Around Ulmetum there were a number of *villae rusticae*, some properties being attested[201] epigraphically or by tumuli[202]. Two marching camps[203] were identified not far from the late Roman fortification, demonstrating the strategic importance of the area. The first one was identified based on the analysis of aerial photographs and consists of two adjoining enclosures – one rectangular and the other south of it irregular in shape, covering an area of 2.6 ha and 7 ha, respectively. The second was identified and archaeologically researched by Pârvan, who believed it to be a north-south oriented fortification, built entirely of earth, used for a short period of time – a few weeks during an expedition – and then used as a rest stop. As for the time of construction, Pârvan did not identify any elements that could help him, as the fortification could have been built either during Trajan's reign or during Valens' time. Instead, he emphasized its strategic position, at the intersection of two valleys: the Casimcea Valley and the Pantelimon (Ceatalorman) Valley. Along the Casimcea Valley there was a road connecting Tomis and north-western Dobrudja, which at the intersection with the Pantelimon (Ceatalorman) Valley branched into two ramifications, reaching Noviodunum and Carsium[204]. Another important road from Ulmetum went east to Capidava, coming from Histria[205].

A field study carried out in 1993[206], on the territory of the late Roman fort and its surroundings, examined the spatial and chronological distribution of ceramic material. Noting the presence of early Roman material only in the area of the camp (identified by Pârvan, and interpreted by S. V. Krebs as a permanent fort from the Flavian period, and not seasonal, as Pârvan considered it to be), the author assumes that a civilian settlement composed of Roman colonists and Bessi, attested epigraphically, established around it[207], could be identified with the vicus Ulmetum[208] mentioned in inscriptions[209]. The discovery of a boundary stonemarker[210], dated based on its shape to the 1st century AD, could indicate a *centuriatio* in the area, carried out sometime between Flavius Sabinus' Moesian legation and Trajan's war with Decebalus.

---

[194] Rubel 2008, p. 1–8.

[195] Its location is unknown; for information about this military unit, whose presence in the army of Moesia Inferior is documented by other military diplomas, see Matei-Popescu 2010, p. 209–210, no. 25.

[196] Mihailescu-Bîrliba, Colțeanu 2024, p. 60.

[197] Panaite 2010; Panaite 2014.

[198] Bâltâc 2011, p. 145.

[199] ISM V, 57a, b; ISM V, 62, 63, 64, 69. Pârvan 1912, 1913a, 1913b, 1915.

[200] IGLR 206–219; Vulpe, Barnea 1968, p. 422–424; Suceveanu, Barnea 1991 p. 202–204. Archaeological research resumed in 2004, and excavation reports are published annually in the chronicle of archaeological research.

[201] ISM V, 59, 72, not localized in the field.

[202] Identified during a field survey by C. Chera and V. Lungu in 1989, *cf*. Bărbulescu 2001, p. 109 note no. 824, east of Pantelimonul de Sus at 1.5 km and 2.5 km, respectively.

[203] Băjenaru 2019, p. 18–21; Pârvan 1913c, p. 526–529; Țentea, Călina 2024, p. 128: the two camps identified by Băjenaru and Pârvan are conventionally named Ulmetum I and Ulmetum II.

[204] Pârvan 1912, p. 582; Pârvan 1913c, p. 526–527 and fig. 17.

[205] Panaite 2010, p. 376.

[206] Krebs 1998, p. 97–125.

[207] Țentea, Călina 2024, p. 128, fig. A 21, p. 165 and pl. II, p. 165, pl. VII/d, p. 143: The fort is oriented north–south and consists of two enclosures: one rectangular, measuring 115 (north side) × 200 (east) × 135 (south) × 200 (west) m, and a second, irregular enclosure to the south of it, measuring 115 × 180 × 260 × 300 m. In our opinion, the two enclosures may suggest a permanent fortification in the rectangular enclosure and a civilian settlement in the irregular enclosure, which, if confirmed by future archaeological research, raises the question of the name of the unit that was stationed there.

[208] Krebs 1998, p. 119 also proposes another localization of the settlement, namely at Râmnicu de Jos, where an inscription, CIL III, 14442, was found, on which one can read [Vi]co V…, the author proposing [Vi]co V[lmeto]. We have to also mention that an important inscription was found here, attesting to a beneficiarius consularis, see Alexandrescu 2008, p. 259–262 = AE 2008, 1196. In CIL III and in the online database Epigraphische Datenbank Heidelberg (EDH, https://edh.ub.uni-heidelberg.de/home) the place of origin of the inscription – Tulcea, indicated after G. Tocilescu (Tocilescu 1900, p. 203, no. 26) – is incorrect, the inscription actually comes from Râmnicu de Jos, *cf*. Doruțiu-Boilă 1964, p. 131, no. 1 and note no. 2.

[209] ISM V, 62, 63, 64.

[210] Krebs 1998, p. 122–124.

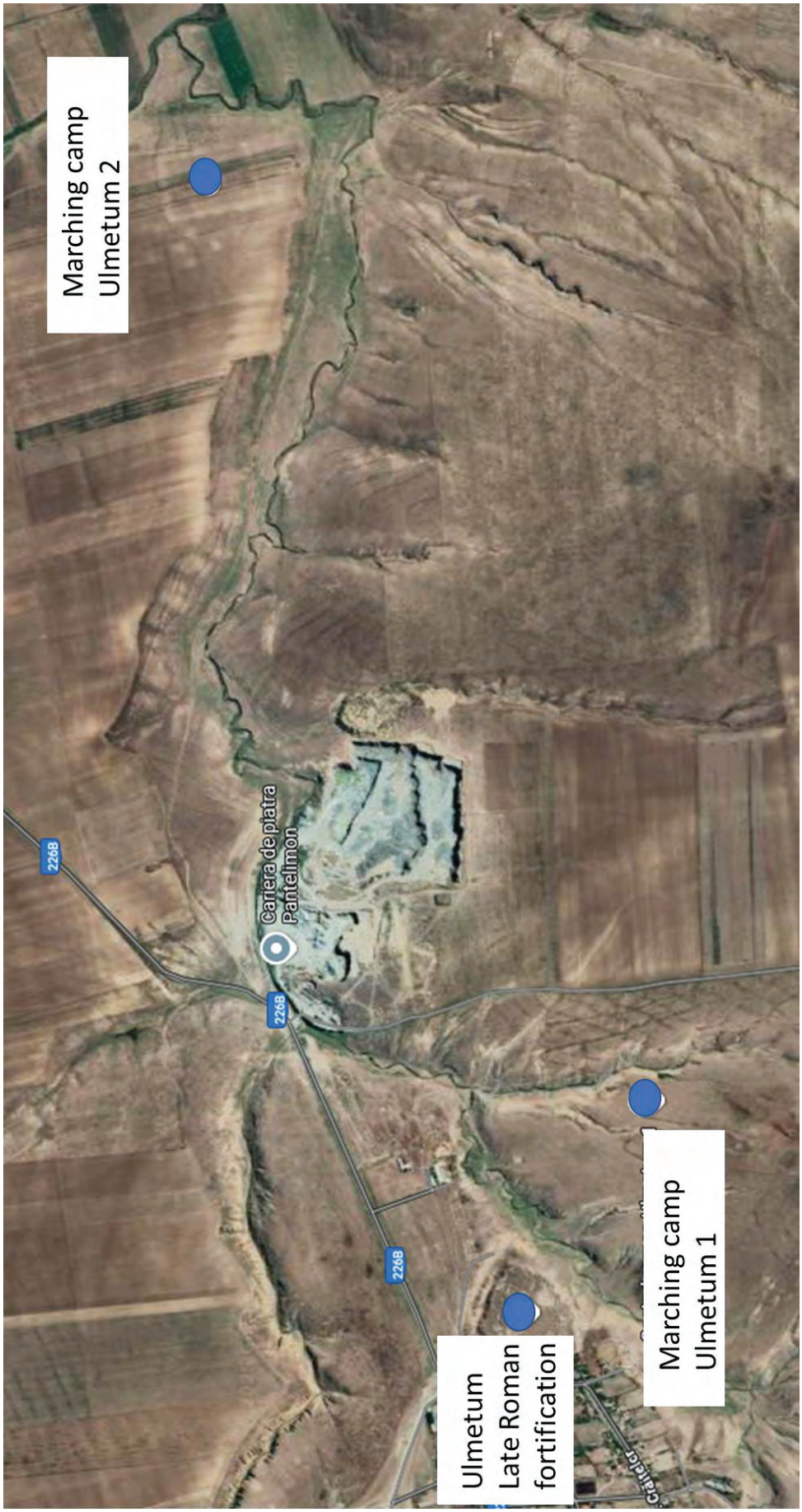

Figure 10. *The Ulmetum area (based on Google Maps).*

From Ulmetum also comes a fragmentary inscription[211] that mentions, among other things, a *via publica*. From the few preserved elements, as the inscription is very poorly preserved, Pârvan believed that the inscription delimited the stretch of road to be built by the inhabitants of the village, while E. Doruțiu-Boilă believed that we are dealing with a decision to delimit a plot of land, in which the words *a tumulo*, *petram et viam publicam* were landmarks used to establish its boundaries. Based on the shape of the letters, the inscription has been dated to the 3rd century[212]. Whatever the explanation might be, the mention of the public road is particularly important.

The second milestone from Sinoe dates back to 162 AD. A milestone from the same year was discovered in a secondary position, in Cheia, a locality not far south of Pantelimon[213]. Although the stone is in a very poor condition, it was possible to reconstruct the governor's name, M. Servilius Fabianus Maximus. This milestone could come either from the seaside road or from central Dobrudja road, or even from the secondary road Histria-Capidava[214]. If so, this could represent an argument for dating the construction of this road in the first half of the 2nd century AD, based on the data provided by the inscription ISM I, 378 and accepting the localization of the toponyms Chora Dagis and Laikos Pyrgos in the Sinoe-Istria area. Moreover, it could demonstrate also the strategic character of this road, if we take into account the marching camps from Ulmetum and Istria.

REFERENCES

ANCIENT SOURCES

Cassius Dio – Dio Cassius, *Istoria romană*, vol. I, introductory study by Prof. Dr Gh. Ștefan; translation and notes by Assoc. Prof. Dr Adelina Piatkowski, Bucharest, 1973.

Fontes I – V. Iliescu, V. C. Popescu, Gh. Ștefan (eds.), *Izvoare privind istoria României, vol. I De la Hesiod la Itinerariul lui Antoninus*, Bucharest, 1964.

Herodot – D. Asheri, A. B. Lloyd, A. Corcella, *A commentary on Herodotus books I-IV*. Edited by O. Murray and A. Moreno. Oxford, 2007.

Hollenstein 1975 – L. Hollenstein, *Zu den meilensteinen der römischen provinzen Thracia und Moesia Inferior*, Studia Balcanica 10, 1975, p. 23–44.

Iordanes – P. Van Nuffelen, L. Van Hoof, *Jordanes. "Romana" and "Getica"*, Liverpool, 2020.

Ovidiu – Publius Ovidius Naso, *Tristele. Ponticele*, Romanian translation by Teodor Naum, bilingual edition edited by Livia Buzoianu, Constanța, 2019.

SHA – *Scriptores Historiae Augustae I* (Loeb Classical Library No. 139). Translated by D. Magie, London, 1939.

SECONDARY SOURCES

Alexandrescu 2008 – C. Alexandrescu, *Der Grabaltar Eines Beneficiarius Consularis aus Moesia Inferior*, ZPE 164, 2008, p. 259–262.

Alexandrescu *et alii* 2025 – C. Alexandrescu, A. Baltreș, B. Olariu, *The first records on Late Roman and Byzantine fortifications on the Dunavăț promontory, Murighiol commune, Tulcea county (RO). Considerations on localization and used lithic materials*, JAHA 12(1), 2025, p. 119–147, https://doi.org/10.14795/jaha.12.1.2025.1219.

Aricescu 1975 – A. Aricescu, *Drumul militar de la Noviodunum la Callatis în lumina itinerariilor antice*, Pontica 8, 1975, p. 315–331.

Aricescu 1976 – A. Aricescu, *Observații privind organizarea de la Capidava în sec. I – III*, Pontica 9, 1976, p. 78–88.

Aricescu 1977 – A. Aricescu, *Armata în Dobrogea romană*, București, 1977.

Arnaud 1989 – P. Arnaud, *Une deuxième lecture du "bouclier" de Doura-Europos,* CRAI 133(2), 1989, p. 373–389.

Avram, Nistor 1982 – Al. Avram, Gh. V. Nistor, *Apărarea teritoriului în cetăţile greceşti şi problemele zonei pontice*, SCIVA 33(4), 1982, p. 365–376.

Avram, Ionescu 2022 – A. Avram, M. Ionescu, *Une nouvelle borne milliaire de Callatis*, in: S.-P. Boțan, Ş. Honcu (eds.), *In medias res Antiquorum. Miscellanea in honorem annos LXV peragentis Professoris Costel Chiriac oblata*, Cluj-Napoca, 2022, p. 67–70.

Avram *et alii* 1985 – Al. Avram, O. Bounegru, C. Chriac, *Cercetări perieghetice în teritoriul Histriei (I)*, Pontica 18, 1985, p. 113–124.

Avram *et alii* 1987 – Al. Avram, O. Bounegru, C. Chriac, *Cercetări perieghetice în teritoriul Histriei (III)*, Pontica 20, 1987, p. 327–337.

Baralis *et alii* 2010 – A. Baralis, D. Nedev, M. Gyuzelev, M. Iacob, V. Lungu, M. Mănucu-Adameşteanu, K. Panayotova, *Apollonia du Pont et Orgamè / Argamum : bilan des campagnes 2010,* DHA 36(2), 2010, p. 178–188.

Baralis *et alii* 2011 – A. Baralis, P. Dupont, M. Gyuzelev, M. Iacob, V. Lungu, M. Mănucu-Adameşteanu, D. Nedev, K. Panayotova, *Le programme ANR Pont-Euxin : bilan des campagnes 2011 à Apollonia du Pont (Sozopol, dpt. de Bourgas, Bulgarie) et Orgamè / Argamum (Jurilovca, dpt. de Tulcea, Roumanie)*, DHA 37(2), 2011, p. 220–234.

Baralis *et alii* 2012 – A. Baralis, V. Lungu, K. Panayotova,T. Blanco, G. Bony, A. Comfort, L. Claquin, R. Delfieu, A. Dolea, P. Dupont, C. Flaux, M. Guy, A. Mușat, D. Nedev, A. Riapov, I. Rossignol, I. Slavova, M. Streinu, J. Thiriot, *Le programme ANR Pont-Euxin : bilan des campagnes 2012 à Apollonia du Pont (Sozopol, dpt. de Bourgas, Bulgarie) et Orgamè / Argamum (Jurilovca, dpt. de Tulcea, Roumanie)*, DHA 38(2), 2012, p. 165–187.

Barbu 1961 – V. Barbu, *Considérations chronologiques basées sur les données fournies par les inventaires funéraires des nécropoles tomitaines*, StCl 3, 1961, p. 203–226.

Barnea 1997 – Al. Barnea, *Voies de communication au Bas Danube aux IVe – VIe s. ap. J.C.*, in: E. Popescu, T. Teoteoi (éds.), *Études byzantines et post byzantines*, vol. III, Bucureşti, p. 29–42.

Baumann 1977 – V. H. Baumann, *Despre un stâlp miliar descoperit la Mânăstirea Saun*, Pontica 10, 1977, p. 325–331.

Baumann 1983 – V. H. Baumann, *Ferma romană în Dobrogea*, Tulcea, 1983.

[211] ISM V, 60.

[212] We kindly asked our colleague Dragoș Hălmagi to review the inscription – for which we thank him again here – and he believes that it may date back to the 2nd century AD.

[213] Bărbulescu *et alii* 2008, p. 169–171, no. 1; fig. 1 a–b, p. 182.

[214] The earliest milestone from Capidava is dated to 159 AD. Given that its location in antiquity is unknown to us, the editors of the inscription assume that it could also have come from a secondary road, more precisely the one leading to Băltăgești, which then went to Histria or Tomis. Opriș, Popescu 1996.

Bâltâc 2011 – A. Bâltâc, *Lumea rurală în provinciile Moesia Inferior și Thracia*, București, 2011.
Băjenaru 2010 – C. Băjenaru, *Minor fortifications in the balkan-danubian area from Diocletian to Justinian*, Cluj-Napoca, 2010.
Băjenaru 2019 – C. Băjenaru, *Un nou castru de marș la Ulmetum*, Buletinul Limes 5, 2019, p. 18–21.
Bărbulescu-Munteanu 1978 – M. Bărbulescu-Munteanu, *Inscripţii recent descoperite în Scythia Minor*, Pontica 11, 1978, p. 127–137.
Bărbulescu 2001 – M. Bărbulescu, *Viaţa rurală în Moesia Inferior (sec. I–III p. Chr)*, Constanţa, 2001.
Bărbulescu-Munteanu, Rădulescu 1980 – M. Bărbulescu-Munteanu, A. Rădulescu, *Stâlpi miliari inediţi din Scythia Minor,* Pontica 13, 1980, p. 140–156.
Bărbulescu, Câteia 1997 – M. Bărbulescu, A. Câteia, *Stâlpi miliari descoperiţi în Dobrogea*, Pontica 30, 1997, p. 183–198.
Bărbulescu *et alii* 2008 – M. Bărbulescu, L. Buzoianu, Z. Covacef, *Milestones from Dobruja in the Collections of the Museum for National History and Archaeology Constanţa*, Pontica 41, 2008, p. 169–187.
Buzoianu, Bărbulescu 2008 – L. Buzoianu, M. Bărbulescu, *Albești: monografie arheologică*, Constanța, 2008.
Buzoianu, Bărbulescu 2012 – L. Buzoianu, M. Bărbulescu, *Tomis: comentariu istoric şi arheologic / Tomis: historical and archaeological commentary* (Bibliotheca Tomitana 9), Constanța, 2012.
Boteva 2010 – D. Boteva, *Roman Emperors visiting the Danubian province of Lower Moesia: July 193–February 211*, in: L. Zerbini (ed.), *Roma e le province del Danubio. Atti del I Convegno Internazionale, Ferrara–Cento 15–17 Ottobre 2009*, Bologna, 2010, p. 231–248.
Boteva 2013 – D. Boteva, *Emperor Septimius Severus and his family members visiting the province of Thrace: A.D. 193–204,* in: M.-G. G. Parissaki (ed.), *Thrakika Zetemata II: Aspects of the Roman province of Thrace* (=ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 69), Athens – Paris, 2013, p. 85–98.
Canarache 1953 – V. Canarache, *Șantierul Histria. 9. Sinoe*, SCIV 4(1–2), 1953, p. 136–145.
Castelli 2024 – T. Castelli, *Des amphores, du grain et des hommes. Les relations politiques et économiques des cités de l'ouest de la mer Noire avec le monde grec (Ve–Ier siècles a.C.)*, Bordeaux, 2024.
Codescu 2021 – A. Codescu, *Steps over the Expanding Border. A possibly new perspective on the context of the occurrence of the Bessi in Dobruja*, in: A. Mrabet, F. Bohâlțea Mihuț (eds.), *In Africa et in Moesia. Frontières du monde romain. Partager le patrimoine de l'Afrique du Nord et du Bas Danube / Borders of the Roman World. Sharing Heritage of North Africa and the Lower Danube*, București, 2021, p. 151–170.
Cumont 1925 – F. Cumont, *Fragment de bouclier portant une liste d'étapes,* Syria 6(1), 1925, p. 1–15.
Dimitrov 1972 – Б. Димитров, *Бележки за Западночерноморския римски път в античната епоха*, Векове 3, 1972, p. 43–46.
Doruțiu-Boilă 1964 – E. Doruțiu-Boilă, *Precizări topografice despre unele inscripţii dobrogene*, SCIV 15(1), 1964, p. 131–136.
Doruțiu-Boilă 1971 – E. Doruțiu-Boilă, *Zur Abgrenzung des Territorium von Kallatis*, Dacia NS 15, 1971, p. 325–333.
Doruțiu-Boilă 1975 – E. Doruțiu-Boilă, *Πύργος-turres*, SCIVA 26(2), 1975, p. 219–224.
Doruțiu-Boilă 1989 – E. Doruțiu-Boilă, *Legații Moesiei Inferioare între anii 137–160. Partea a II-a: Legații între anii 150–160*, SCIVA 40(4), 1989, p. 325–338.
Eck 1993 – W. Eck, *Q. Marcius Turbo in Niedermoesien*, in: K. Dietz, D. Hennig, H. Kaletsch (eds.), *Klassisches Altertum, Spätantike und frühes Christentum. Adolf Lippold zum 65. Geburtstag gewidmet,* Würzburg, 1993, p. 247–255.
Eck, Mugnai 2016 – W. Eck, N. Mugnai, *A new military diploma for the troops of Moesia Inferior*, ZPE 198, 2016, p. 218–222.
Gizińska 2025 – A. Gizińska, *Milestones from Moesia Inferior: Road reconstruction during the reign of the Severan dynasty*, in: M. Tapavički-Ilić, I. Bogdanović, L. Zerbini (eds.), *Roman roads and crossroads. Proceedings of the 6th International Conference on the Roman Danubian provinces*, Belgrade, Viminacium Archaeological Park, 1st–5th november 2022, Belgrad, 2025, p. 155–174.
Gospodinov 1995 – К. Господинов, *Данните на Певтингеровата карта за района около съвременния Бургас*, Известия на музеите от Югоизточна България 18, 1995, p. 39–52.
Gospodinov 2005 – К. Господинов, *Още за Певтингеровата карта и района около Бургаския залив*, Известия на музеите от Югоизточна България 21, 2005, p. 168–182.
Gospodinov 2024 – К. Господинов, *Пътят Odessos – Mesembria според Tabula Peutingeriana*, in: Известия на Бургаския музей (В памет на проф. Иван Карайотов) 9, 2024, p. 275–292.
Gugl, Panaite 2016 – Ch. Gugl, A. Panaite, *Altstraßen und Fundstellen im Umland von Troesmis*, in: C-G. Alexandrescu, Ch. Gugl, B. Kainrath (Hrsg.), *Troesmis I. Forschungen von 2010–2014*, Cluj-Napoca, p. 449–458.
Hauken 1998 – T. Hauken, *Petition and response: an epigraphic study of petitions to roman emperors*, Bergen, 1998.
Hălmagi 2015 – D. Hălmagi, *Notes on the Dura Europos Map*, CICSA SN 1, 2015, p. 41–51.
Hristov 2018 – I. Hristov, *Mare Ponticum. Coastal fortresses and harbour zones in the province of Haemimont 5th–7th century*, Sofia, 2018.
Hristov 2024 – I. Hristov, *Archaeology of the Pontic Coast. Coastal fortresses, settlements and harbour zones in the province of Moesia Secunda*, Sofia, 2024.
Iacob, Paraschiv 2021 – M. Iacob, D. Paraschiv, *Slava Rusă-Ibida: un sit arheologic complex pentru turismul științific și cultural pe Valea Slavei*, in: Natur-Culturalia 2, 2021, p. 111–150.
Iacob *et alii* 2016 – M. Iacob, D. Paraschiv, M. Mocanu, D. A. Stan, V. Panait, *Raport nr. 125. Mihai Bravu*, CCA, campania 2015, Târgu-Jiu, 2016, p. 227–228, 603–607, pl. 1–5.
Ionescu, Papuc 2005 – M. Ionescu, Gh. Papuc, *Sistemul de apărare a litoralului Dobrogei romane (sec. I–VII p. Chr)*, Constanţa, 2005.
Krebs 1998 – S. A. Krebs, *Intensive survey in the vicinity of late roman Ulmetum*, SCIVA 49(1), 1998, p. 97–125.
Lambrino 1948 – S. Lambrino, *Le vicus Quintionis et le vicus Secundini*, in: *Mélanges de Philologie, de Littérature et d'Histoire anciennes offerts à J. Marouzeau par ses Collègues et Élèves Étrangers*, Paris, 1948, p. 320–346.
Laurence 2004 – R. Laurence, *Milestones, Communication and Political Stability*, in: L. Ellis, F. L. Kidner (eds.), *Travel, Communication and Geography in Late Antiquity*. *Sacred and Profane*, Aldershot, 2004, p. 38–49.
Madžarov 2009 – М. Маджаров, *Римските пътища в България, Принос в развитието на римската пътна система в провинциите Мизия и Тракия*, Велико Търново, 2009.
Matei 1985 – C. Matei, *Cercetări perieghetice pe malul de sud al lacului Taşaul (I)*, Pontica 18, 1985, p. 125–139.
Matei-Popescu 2010 – F. Matei-Popescu, *The roman army in Moesia Inferior*, Bucharest, 2010.
Matei-Popescu 2013 – F. Matei-Popescu, *Statutul juridic şi teritoriul Histriei în epoca romană*, in: F. Panait Bîrzescu, I. Bîrzescu, F. Matei-Popescu, A. Robu (eds.), *Poleis în Marea Neagră: Relaţii interpontice şi producţii locale*, Bucureşti, 2013, p. 203–233.
Matei-Popescu 2014 – F. Matei-Popescu, *The Western Pontic Greek cities and the roman army*, in: V. Cojocaru, C. Schuler (Hg.), *Die Außenbeziehungen pontischer und kleinasiatischer Städte in helenisticher und römischer Zeit*, Stuttgart, 2014, p. 173–209.
Matei-Popescu 2016 – F. Matei-Popescu, *Vicus Nov(iodunum) and vicus classicorum: On the origins of the municipium Noviodunum*, Ancient West and East 15 (Volume dedicated to Professor Alexandru Avram to celebrate his 60th birthday), p. 213–222.

Matei-Popescu 2019 – F. Matei-Popescu, *Territoria and regiones in the Lower Danubian Provinces*, in: L. Mihailescu-Bîrliba (ed.), *Limes*, *economy and society in the lower danubian roman provinces*, Leuven-Paris-Bristol, 2019, p. 95–106.

Matei-Popescu 2022 – F. Matei-Popescu, *The Origins of the Province of Moesia: Romans, Greeks and Thracians*, in: T. Castelli, C. Müller (eds.), *De Mithridate VI à Arrien de Nicomédie: changements et continuités dans le bassin de la mer Noire entre le Ier s. a.C. et le Ier s. p.C. Actes du colloque de Paris Nanterre, 2 et 3 mars 2018*, Bordeaux, 2022, p. 121–151.

Mihăilescu-Bîrliba 2011 – L. Mihăilescu-Bîrliba, *La cité romaine du haut-empire d'Ibida (Mésie Inférieure). Considérations historiques selon le dossier épigraphique*, SAA 17, 2011, p. 83–143.

Mihăilescu-Bîrliba 2016 – L. Mihăilescu-Bîrliba, *Les Bessi à Ibida (Mésie Inférieure)*, AŞUI 62, 2016, p. 13–16.

Mihăilescu-Bîrliba 2020 – L. Mihăilescu-Bîrliba, *The Bessi at Mihai Bravu (Moesia Inferior). An Overview*, Studia Academica Shumenensia 7, 2020, p. 159–171.

Mihailescu-Bîrliba, Ibba 2021 – L. Mihailescu-Bîrliba, A. Ibba, *Vicus Bad[---] : la contribution de l'épigraphie à la reconstruction du tissu socio-culturel d'un village de la Moesia Inferior (Ier–IIIe siècle ap. J.-C.)*, in: F. Mitthof, C. Cenati, L. Zerbini (eds.), *Ad ripam fluminis Danuvi. Papers of the 3rd International Conference on the Roman Danubian Provinces, Vienna, 11th–14th November 2015* (= Tyche Supplementband 11), Wien, 2021, p. 15–38.

Mihailescu-Bîrliba, Paraschiv 2023 – L. Mihailescu-Bîrliba, D. Paraschiv, *A New Military Diploma from Ibida (Moesia Inferior) (August 14th 99 AD)*, in: L. Mihailescu-Bîrliba, I. Piso (eds.), *Romans and Natives in the Danubian Provinces (1st–6th C. AD)*, Wiesbaden, (= Philippika. Altertumswissenschaftliche Abhandlungen 173), 2023, p. 475–487.

Mihailescu-Bîrliba, Colțeanu 2024 – L. Mihailescu-Bîrliba, P. Colțeanu, *A New Military Diploma from Ibida (Moesia Inferior)*, Electrum 31, 2024, p. 51–62, https://doi.org/10.4467/20800909EL.24.004.19154.

Mirčev 1953 – М. Мирчев, *Латински епиграфски паметници от Черноморието*, Известия на Варненското археологическо дружество 9, 1953, p. 69–80.

Mititelu 1943 – I. Mititelu, *Itinera Romana. Le bouclier de Dura-Europos*, BSNR 34, 1943, p. 78–91.

Mocanu *et alii* 2022 – M. Mocanu, S.-C. Ailincăi, F. Mihail, *Noi informații despre locuirea romană de la Sălcioara, com. Jurilovca, jud. Tulcea*, in: S.-P. Boţan, Ş. Honcu (eds.), *In medias res antiquorum: Miscellanea in honorem annos LXV peragentis Professoris Costel Chiriac oblata,* Cluj-Napoca, 2022, p. 149–166.

Nastasi 2014 – I. Nastasi, *Elemente de infrastructură tomitană: observații preliminare asupra rețelei stradale în perioada romană și în cea bizantină timpurie*, Pontica 47, 2014, p. 187–202.

Nedev 1972 – С. Недев, *Пътища между Марцианопол и Анхиало-Аетос през римската и ранновизантийската епоха*, Известия на военноисторическото научно дружество 13, 1972, p. 160–175.

Nedev 1976 – С. Недев, *Бележки за античната пътна система в Източна България*, Векове 5(1), 1976, p. 53–58.

Nicorescu 1922 – P. Nicorescu, *O așezare antică la Cicârâcci*, Analele Dobrogei 3(1), 1922, p. 559–566.

Opaiț 1991 – A. Opaiţ, *O săpătură de salvare în oraşul antic Ibida*, SCIVA 42(1–2), 1991, p. 21–56.

Opaiț *et alii* 1991 – A. Opaiț, M. Zahariade, Gh. Poenaru-Bordea, C. Opaiț, *Fortificația și așezarea romană târzie de la Babadag-Topraichioi*, Peuce 10, 1991, p. 187–353 (text), p. 219–310 (illustrations).

Opriș, Popescu 1996 – I. I. C. Opriş, M. Popescu, *Un borne milliaire de Capidava*, Th-D 17(1–2), 1996, p. 189–190.

Oţa 2013 – L. Oţa, *Lumea funerară în Moesia Inferior (sec. I–III p. Chr)*, Brăila, 2013.

Panaite 2010 – A. Panaite, *Roman Roads from the territory of Histria (1st–3rd c. AD)*, in: M. V. Angelescu, I. Achim, A. Bâltâc, V. Rusu-Bolindeț, V. Bottez (éds.), *Antiquitas Istro-Pontica. Mélanges d' archéologie et d'histoire ancienne offerts à Alexandru Suceveanu*, Cluj-Napoca, p. 373–380.

Panaite 2014 – A. Panaite, *Histria – A greek city in a Roman province*, Pontica 47, 2014, Supplementum III, p. 43–67.

Panaite 2006 – A. Panaite, *Drumuri romane din teritoriul oraşului Tropaeum Traiani*, SCIVA 57(1–4), 2006, p. 57–70.

Panaite 2016 – A. Panaite, *A changing landscape: the organization of the Roman roads network in Moesia Inferior*, in: C.-G. Alexandrescu (ed.), *Troesmis – A changing landscape. Romans and the Others in the Lower Danube Region in the First Century BC – Third Century AD. Proceedings of an International Colloquium Tulcea, 7th–10th of October 2015*, Cluj-Napoca, 2016, p. 151–164.

Panaite 2019 – A. Panaite, *The roman road Montana – Nicopolis ad Istrum – Marcianopolis – Odessos,* Caiete ARA 10, p. 47–54.

Panaite 2024 – A. Panaite, *The roman road at the Lower Danube and the milestone dedication*, Dacia NS 68, 2024, p. 269–298.

Panaite, Alexandrescu 2009 – A. Panaite, C. G. Alexandrescu, *A „rediscovered" inscription from Dobrudja. Roads and milestones in Scythia (3rd–4th centuries AD)*, Pontica 41, 2009, p. 429–455.

Panaite, Miu (Bem) 2016 – A. Panaite, C. Miu (Bem), *Roman roads identified on aerial and satellite images within the territory of the city od Tropaeum Traiani (Moesia Inferior)*, Dacia NS 60, 2016, p. 201–220.

Pârvan 1912 – V. Pârvan, *Cetatea Ulmetum (I). Descoperirile primei campanii de săpături din vara anului 1911*, AARMSI 2(34), 1912, p. 497–607.

Pârvan 1913a – V. Pârvan, *Cetatea Ulmetum II.1 Descoperirile campaniei a doua şi a treia de săpături din anii 1912 şi 1913*, AARMSI 2(36), 1913, p. 245–328.

Pârvan 1913b – V. Pârvan, *Cetatea Ulmetum II.2 Descoperirile campaniei a doua şi a treia de săpături din anii 1912 şi 1913*, AARMSI 2(36), 1913, p. 329–420.

Pârvan 1913c – V. Pârvan, *Descoperiri nouă în Scythia Minor,* AARMSI 2(35), 1913, p. 461–550.

Pârvan 1915 – V. Pârvan, *Ulmetum III. Descoperirile ultimei campanii de săpături din vara anului 1914*, AARMSI 2(37), p. 265–304.

Piso 2004 – I. Piso, *Der Prätorianerpräfekt Q. Marcius Turbo und seine Söhne*, ZPE 150, 2004, p. 270–280.

Radulova 2025 – L. S. Radulova, *The Petition from Dagis and the Network of Cursus Publicus. Some Observations*, in: M. Tapavički-Ilić, I. Bogdanović, L. Zerbini (eds.), *Roman roads and crossroads. Proceedings of the 6th International Conference on the Roman Danubian provinces*, *Belgrade, Viminacium Archaeological Park, 1st–5th november 2022*, Belgrad, 2025, p. 199–210.

Rebuffat 1986 – R. Rebuffat, *Le bouclier de Doura,* Syria 63(1), 1986, p. 85–105.

Rubel 2008 – A. Rubel, *Eine Besitzermarke aus Moesia Inferior und die römische Militärpräsenz in Ibida*, AA 2, 2008, p. 1–8, doi:10.34780/bzfn-1k67.

Rusev 2018 – N. Rusev, *The necropoleis of Odessos in the Late Antiquity*, Be-Ja 6, Supplementum, 2018, p. 133–144, https://be-ja.org/index.php/supplements/article/view/157.

Schindel 2010 – N. Schindel, *Ein Militärdiplomfragment aus Moesia inferior (136 n. Chr.)*, ZPE 174, 2010, p. 259–263.

Stoian 1951 – I. Stoian, *O inscripție inedită din Histria. Plângerile țăranilor băștinași de pe teritoriul histrian impotriva apăsării romane*, SCIV 2(2), 1951, p. 137–157.

Stoian 1959 – I. Stoian, *De nouveau sur la plainte des paysans du territoire d'Histria*, Dacia NS 3, 1959, p. 369–390.

Suceveanu 1974 – Al. Suceveanu, *La défense du littoral de la Dobroudja à l'époque romaine (Ier – IIIe siècles de n. è.)*, RRH 13(2), 1974, p. 217–238.

Suceveanu 1977 – Al. Suceveanu, *Viața rurală în Dobrogea romană*, București, 1977.
Suceveanu 1981 – Al. Suceveanu, *Encore sur la question de la défense du littoral en Dobroudja à l'époque romaine*, RRH 20(4), 1981, p. 605–614.
Suceveanu 1992 – Al. Suceveanu, *Die römischen Verteidigungsanlagen an der Küste der Dobrudscha*, BJ 192, 1992, p. 195–233.
Suceveanu 1998 – Al. Suceveanu, *Fântânele. Contribuții la studiul vieții rurale în Dobrogea Romană*, București, 1988.
Suceveanu, Barnea 1991 – Al. Suceveanu, Al. Barnea, *La Dobroudja romaine*, Bucarest, 1991.
Shkorpil, Shkorpil 1890 – К. Шкорпил, Х. Шкорпил, *Черноморското крайбрежие и съседните подбалкански страни в Южна България*, Сборник за народни умотворения, наука и книжнина 3, 1890, p. 3–40.
Shkorpil, Shkorpil 1891 – К. Шкорпил, Х. Шкорпил, *Черноморското крайбрежие и съседните подбалкански страни в Южна България*, Сборник за народни умотворения, наука и книжнина 4, 1891, p. 102–145.
Shkorpil, Shkorpil 1892 – К. Шкорпил, Х. Шкорпил, *Североизточна България в географическо и археологическо отношение*, Сборник за народни умотворения, наука и книжнина 8, 1892, p. 3–58.
Ștefan 1984 – A. Ștefan, *Callatis și artera rutieră litorală în secolul al II-lea e.n.*, StCl 22, 1984, p. 95–107.
Ștefan 2019 – Al. S. Ștefan, *Histria Photographies aériennes et topographie générale: paléo-environnement, configurations urbaines, installations portuaires, nécropole tumulaire, voies vers la chôra (VIIe s. av. J.-C. – VIIe s. ap J.-C.)*, JAT 29, 2019, p. 9–91.
Ștefan 2020 – Al. S. Ștefan, *Histria. Photographies aériennes et topographie générale. Addendum. Un camp romain dans l'arrière-pays ?*, JAT 30, 2020, p. 333–338.
Ștefan *et alii* 2017 – M.- M. Ștefan, V. Sîrbu, D. Ștefan, *Tumuli, roads and plots. Decoding the monumental funerary space of the 4th–3rd centuries BC Kallatis*, JAHA 4(1), 2017, p. 52–84, doi: 10.14795/j.v4i1.218.
Teodor 2014 – A. Teodor, *The roman defensive system(s) of Tomis. Some issues in the light of the current knowledge*, Revista Doctoranzilor în Istorie Veche şi Arheologie 2, 2014, p. 92–148.
Thomasson 2009 – B. Thomasson, *Laterculi praesidium I. Ex parte retractatum*, Göteborg, 2009.
Tocilescu 1900 – G. Tocilescu, *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*, Bucarest, 1900.
Toma 2010 – N. Toma, *Tomis – Kustendje – Constanţa. Topografia antică tomitană în hărţi și însemnări de călătorie din epoca modernă (sec. XIX – începutul sec. XX)*, Caiete ARA 1, p. 53–74.
Torbatov 2000 – S. Torbatov, *The Roman Road Durostorum – Marcianopolis,* ArchBulg 4(1), 2000, p. 59–72.
Torbatov 2002 – С. Торбатов, *Укрепителната система на провинция Скития (края на III–VII в.)*, Велико Търново, 2002.
Torbatov 2004 – С. Торбатов, *Пътна мрежа в Тракия и Мизия (I – III в.)*, in: Румен Иванов (ред.). *Археология на Българските земи*, Том I, София, 2004, p. 76–95.
Torbatov 2011– С. Торбатов, *Addendum 2. Добруджа в административната и военна структура на Римската Империя През епохата на Принципата*, in: Х. Тодорова, К. Йорданов, В. Велков, С. Торбатов (eds.), *История на Добруджа*, том 1, Veliko Tarnovo, 2011, p. 243–258.
Tudor 1951 – D. Tudor, *Vicus Quintionis (Trei inscripții latine inedite)*, Studii și Cercetări Științifice (Iași) 2, 1951, p. 498–518.
Țentea, Matei-Popescu 2023 – O. Țentea, F. Matei-Popescu, *Roman Camps in the Lower Danube: From Remote Sensing to Provincial Contexts,* in: E. Hanscam, J. Karavas (eds.), *The Roman Lower Danube frontier: innovations in theory and practice,* Oxford, 2023, p. 36–62.
Țentea, Călina 2024 – O. Țentea, V. Călina, *Roman camps in Romania. The state of research*, JAHA 11(4), 2024, p. 127–165, doi: 10.14795/j.v11i4.1145.
Țentea *et alii* 2019 – O. Țentea, I.C. Opriș, F. Matei-Popescu, A. Rațiu, C. Băjenaru, V. Călina, *Frontiera romană în Dobrogea. O trecere în revistă și o actualizare*, CA 26, p. 9–82, doi: https://doi.org/10.46535/ca.26.01.
Vulpe 1953 – R. Vulpe, *Problema Lai-lor (pe marginea articolului «Lai consistentes»)*, SCIV 4(3–4), 1953, p. 733–745.
Vulpe, Barnea 1968 – R. Vulpe, I. Barnea, *Din istoria Dobrogei, vol. II Romanii la Dunărea de jos*, București, 1968.
Zah, Suceveanu 1971 – Em. Zah, Al. Suceveanu, *Bessi consistentes*, SCIVA 22(4), 1971, p. 567–578.
Żelazowski 2009 – J. Żelazowski, *L'attivita dei governatori nella Mesia Inferiore (86–275 D.C.) secondo le iscrizioni*, Palamedes 4, 2009, p. 131–145.

DATING GRAVE NO. 97 FROM VĂLCANI IN THE LIGHT OF NUMISMATIC AND RADIOCARBON RESEARCH – CONTRIBUTIONS TO THE CHRONOLOGY OF H.1[1]

Marius BLASKÓ[a], Zsuzsanna KOPECZNY[b], Róbert GINDELE[c], Gergely SZENTHE[d], Ștefan POPA[b], Erwin GÁLL[a]

[a] *Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", București; e-mails: marius.blasko@gmail.com, erwin.gall@iabvp.ro*

[b] *Muzeul Național al Banatului, Timișoara; e-mails: kopecezeny@gmail.com, popa.stefan2811@gmail.com*

[c] *Muzeul Județean Satu Mare, Satu Mare; e-mail: robigindele@yahoo.com*

[d] *Muzeul Național al Ungariei, Budapesta; email: szenthe.gergely@mnm.hu*

Keywords: *10th–11th century necropolis, material culture, Arpadian coin, radiocarbon, H.1*

Abstract: *The early medieval burial site near Vălcani (Timiș County) was discovered alongside other archaeological elements dating from the Neolithic era to the Modern Age. The funerary site, dated to the 10th–11th centuries, exhibits greater variety than the earlier one from the 7th century, which was excavated in the same spot, and is the largest in the Banat region. The coin discovered in grave 97 from Vălcani was issued during the reign of Stephen I (1000–1038). The radiocarbon analysis of the grave was performed to obtain a more precise dating, given that the coin in the grave provides a reliable terminus post-quem, which also serves as a means to verify the radiocarbon results. The radiocarbon analysis of the human skeleton offered a conventional date of 1060±18, placing the death of the individual from grave 97 between the years 900 and 1030. The calibration in the Oxcal 4.4 Interface program indicated a 95.4% probability that the year of death was between 900 and 1025, respectively with a 68.3% certainty between the years 989–1021. The calibration results suggest a high probability of dating at the end of the 10th century and the first quarter of the 11th century. However, since we know with certainty that the coin was issued in the 11th century during the reign of Stephen I, the dating in the 10th century must be disregarded. The comparative analysis of the radiocarbon dating and the terminus post-quem thus captures a very narrow chronological sequence of approximately 20 years, which is of special importance both for the burial site and for grave 97, in particular with regard to Stephen's H.1 type coins, in relation to the theories propounded in the extant literature and discussed in the paper. It can be concluded that the H.1 coins were likely minted following the coronation of Stephen I, most plausibly during the first decade of the 11th century, a result that challenges and invalidates several earlier hypotheses in the literature.*

Cuvinte-cheie: *necropolă secolele X–XI, cultură materială, monedă arpadiană, radiocarbon, H.1*

Rezumat: *Siturile funerare medievale timpurii de lângă Vălcani (județul Timiș) au fost documentate alături de alte elemente arheologice care datează din neolitic până în epoca modernă. Necropola din secolele X–XI a evidențiat o mai mare varietate a situațiilor arheologice decât cea cercetată în același loc și datată în secolul al VII-lea, fiind, totodată, cea mai mare din Banat. Moneda din mormântul 97 este o emisiune a lui Ștefan I (1000–1038). Analiza cu radiocarbon a mormântului a fost efectuată în scopul obținerii unei încadrări cronologice mai precise, având în vedere că moneda oferă un* terminus post-quem *sigur, verificând fiabilitatea datării cu radiocarbon. Astfel, proba din scheletul uman indică, în mod convențional, 1060±18, ceea ce plasează moartea individului din mormântul 97 între anii 900 și 1030. Calibrarea în programul Oxcal 4.4 Interface a indicat, cu o probabilitate de 95,4%, intervalul morții între anii 900 și 1025, respectiv cu o certitudine de 68,3% între anii 989–1021. Astfel, calibrarea oferă o mare probabilitate de datare la sfârșitul secolului al X-lea și în primul sfert al secolului al XI-lea. Având în vedere certitudinea că moneda a fost emisă în secolul al XI-lea în timpul domniei lui Ștefan I, datarea din secolul al X-lea nu poate fi luată în considerare. Analiza comparativă a datării cu radiocarbon și a termenului post-quem obținut pe cale numismatică indică astfel o secvență cronologică foarte restrânsă, de aproximativ 20 de ani, care are o importanță deosebită atât pentru situl funerar, cât și pentru mormântul 97, în special în ceea ce privește moneda tip H.1 a lui Ștefan I, în raport cu teoriile propuse în literatură și discutate în lucrare. Se poate concluziona că emiterea monedelor tip H.1 poate fi plasată după încoronarea lui Ștefan I, cel mai probabil în primul deceniu al secolului al XI-lea, rezultat care contrazice o mare parte din ipotezele anterioare din literatură.*

INTRODUCTION

The technological and scientific revolution of the late 20th and early 21st centuries[2] has significantly advanced archaeological research through the integration and application of new methods and technologies, such as radiocarbon dating, dietary analysis, and strontium and oxygen isotope studies. The results of these analyses are regarded as scientific *hard facts*. However, scientific investigations should not necessarily be explicitly accepted or mechanically applied; their

[1] Project no. TKP2021-NKTA-24 has been implemented with the support provided by the Ministry of Innovation and Technology of Hungary from the National Research, Development and Innovation Fund, financed under the TKP2021 funding scheme.

[2] See Narayanamurti, Tsao 2021.

validity must be analyzed and confronted with other data. These considerations are particularly relevant to chronology, which serves as a fundamental pillar of archaeological research.

One of the primary purposes of chronology is to establish the temporal evolution of relationships within and between human groups, as cultural reflections. Achieving this objective remains challenging, particularly due to the difficulty in distinguishing the synchronic and diachronic nature of these complex relationships using traditional archaeological methods. Coin dating, however, provides a reliable *terminus post-quem*, and is therefore considered one of the most accurate methods for establishing chronological sequences. Furthermore, the *terminus post-quem* offered by coins can serve as a means to verify the accuracy of radiocarbon dating, that is, of a *hard fact/hard data*.

METHOD

To better understand the temporal evolution of a cemetery with a large number of investigated graves, such as the site at Vălcani (196 graves[3]), we employed radiocarbon analysis. Samples were collected both from graves dated to the 10th century based on their inventories (graves 3, 16, 17, 73, 91, 172), and from graves dated to the 11th century (graves 9, 97, 176). The samples were taken from human skeletons, with the exception of grave 91, where two samples were taken, from both human and horse remains. The physicochemical processing of the bone samples involved the destruction of exogenous and endogenous organic carbon, the subsequent graphitization of the carbon dioxide trapped in the inorganic matrix in the CHS–AGE 3 system (IonPlus, CH) and the acquisition of radiocarbon data in the Walton Cockcroft Tandetron 1 MV accelerator. These procedures were carried out in the laboratory of the *HUN–REN Atommagkutató Intézet* / Institute for Nuclear Research in Debrecen, Hungary.

Given the particular importance of the radiocarbon results from grave no. 97, this grave was analyzed individually for a more detailed interpretation.

GENERAL DATA REGARDING THE 10TH–11TH CENTURY FUNERARY SITE FROM VĂLCANI

Archaeological features dating from the Neolithic to the Modern Ages have been unearthed near Vălcani between 2019 and 2020. Two early medieval funerary sites have been excavated in the area. The earliest site is characterized by a heterogeneity of grave orientations (E–W, NE–SW, NNE–SSW, W–E, SSW–NNE) and contains 36 graves. Notably, this site represents the first Early Avar-period funerary site south of the Aranca River to contain niche graves. Based on the artefact types (Szentes-type Páhipuszta-subtype earrings, wire bracelets with prolate ends, beads), the funerary site could be dated to the second third of the 7th century AD[4].

The funerary site dating to the 10th–11th centuries exhibits significantly greater diversity compared to the earlier one. The 196 unearthed graves represent the most extensive funerary site in the western part of present-day Romania. The majority of the graves were oriented, with minor variations, predominantly W–E, while some were E–W.

The remains of the deceased, particularly their arms, were found in a wide range of positions. Horse burials were documented in ten cases, while in four instances only horse harnesses (stirrups, cheek bits, strap buckles) were deposited in the graves. In some cases, animal remains – likely sheep bones – were placed in the graves as food offerings[5].

In a similar way to the ritual practice, the material culture record of this era is rather heterogeneous, as evidenced by the diversity of jewellery types (earrings, lock rings, finger rings, bracelets), weapons (bows, quivers, arrowheads), horse harness accessories (pear- and trapeze-shaped stirrups, horse bits, strap buckles), tools (needle cases, needles, strike-a-lights), and coins issued by the Árpádian kings. Certain aspects of the material culture reveal connections to the Late Avar Period. Based on the occurring artefact types and particularly the coins issued in the 11th century AD, the funerary site was in use from the last decades of the 10th century AD to the 1070s.

Certain questions, such as the cultural origin(s) of the associated micro-community(ies) and the nature of their migration (specifically, whether were they new people/s arriving from the East or rather acculturated Late Avar-period communities) remain unresolved at this stage of research. We expect that the strontium isotope and DNA analyses will provide the requisite answers.

The main characteristic of the cemetery is the rather high number of horse burials (graves no. 22, 27, 53, 54, 91, 107, 113, 122, 145, 161), accounting for 5.07% of the total graves. However, this percentage would likely be significantly

[3] Previous publications of the finds from Vălcani mentioned 197 graves, however, in light of more recent research, one grave previously considered to be dated to the 10th–11th centuries is actually dated to the 7th century.

[4] Ormándy 1995, p. 157–158, 2. kép 1, 7. kép; Balogh, Pásztor 2015, p. 581–648; Lőrinczy, Rácz 2014, p. 149, 162, V. t. 4, 8.

[5] Kovács 2013a, p. 511–604 (with bibliography).

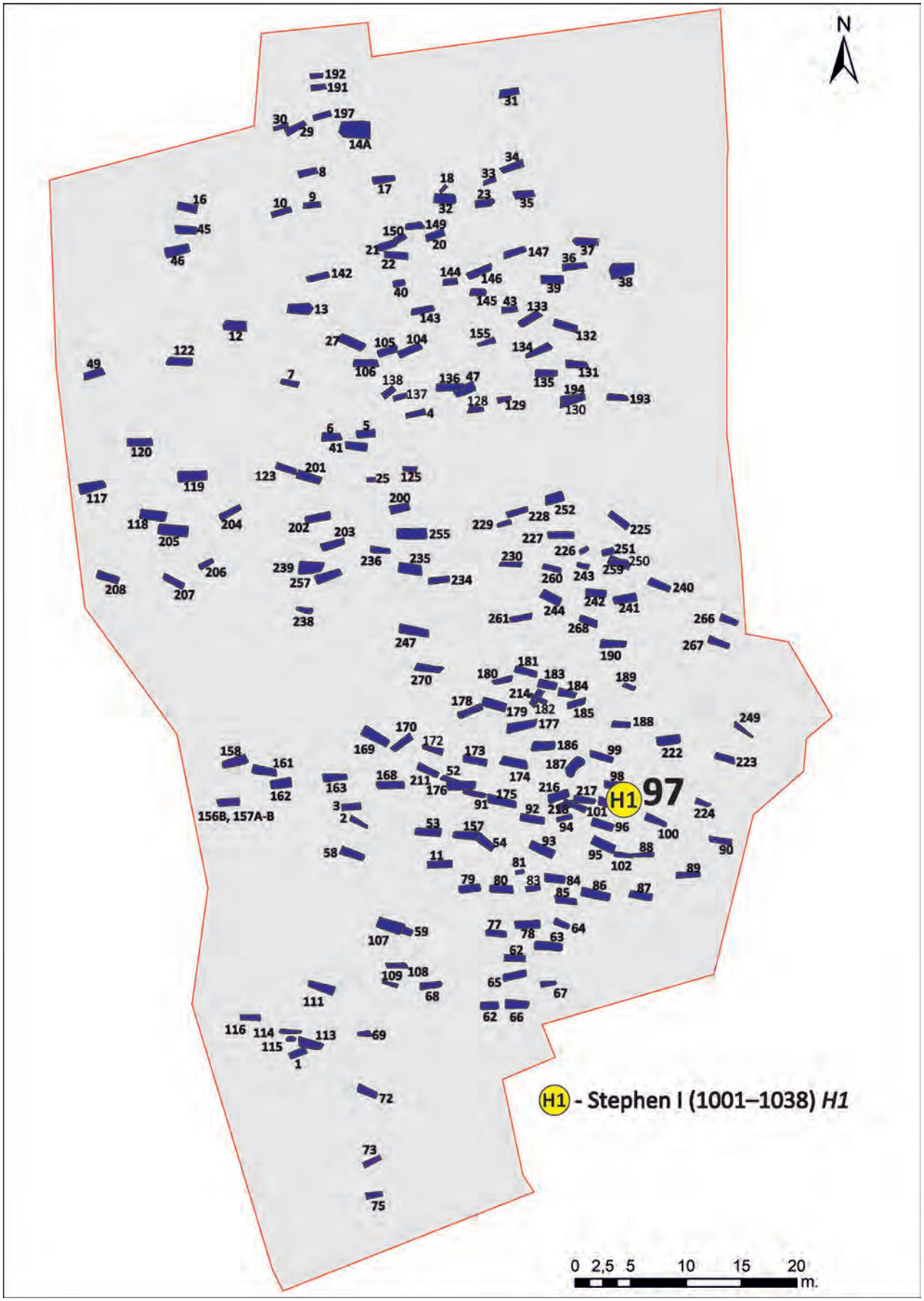

Figure 1. *Vălcani. Survey map of the 10th–11th century funerary site.*

higher if the exact number of graves from the *pagan* phase of the necropolis were known. This situates Vălcani within the broader phenomenon of horse burials, specific to the 10th century[6] and the first half of the 11th century, a nomadic cultural habitus[7].

The early medieval burial site also contains seven coins discovered in six of the 197 graves investigated (Fig. 1). Their distribution is as follows: grave no. 38 – an unidentified half coin; grave no. 97 – a coin from Stephen I (1000–1038), type H.1 (Fig. 2/1, Fig. 4); grave no. 99 – a coin from Stephen I, type H.1; grave no. 176 – a coin from Andrew I (1046–1060), type H.9; grave no. 78 – two coins from Solomon (1063–1074), one type H.15 and one type H.17; grave no. 90 – Solomon, type H.17; grave no. 161 – an unidentified quarter coin.

The biological sex of the deceased in grave no. 97, a 14–19-year-old *juvenis* oriented W–E, could not be determined. According to measurements taken during the research, his body length from skull to heel was 140 cm. The deceased was positioned lying on his back, his right arm and forearm stretched alongside the body, and the right forearm slightly bent, the hand resting on the pelvis. The grave inventory consists of the pierced coin used as a medallion, which was discovered on his neck, an iron awl, two bracelets, and a massive twisted gorget[8].

TYPOCHRONOLOGICAL DATING OF THE GRAVE INVENTORY

Although the coin provides a reliable *terminus post-quem*, it is equally important to analyze the related materials identified in this grave. In the case of the twisted bronze gorgets, their dating in the second half or the end of the 10th century is accepted; however, the massive/heavy ones are dated to the 11th century[9] (Fig. 3/5). In the case of Vălcani, this older observation is itself supported by the dating of the coin itself, as well as by the Kovács 3b type bracelet with zoomorphic decoration, which has also been exclusively dated to the early 11th century[10] in older finds (Fig. 2/3, Fig. 3/4). Together, these artefacts reinforce the chronological framework suggested by the coin and confirm the grave's dating within the early 11th century.

DATING THE H.1 COIN IN NUMISMATIC RESEARCH

The coin discovered in grave 97 at Vălcani (Fig. 4) is a perforated coin of Stephen I (1000–1038), which is listed as position no. 1 in Hungarian coin catalogues, both in Réthy's catalogue[11] from the 19th century and in subsequent ones from the second half of the 20th century[12].

The coin displays an obverse with an equal-armed cross with triangular wedges in between the arms in a beaded circle, the arms of the cross integrated into the circular legend + STEPHANVS REX. The reverse displays the same cross in a linear circle and the legend + REGIA CIVITAS. It has a diameter of 18 mm and weighs 0.60 grams.

This coin type has been known since the early 18th century[13], and until the mid-1960s it was considered to be the only coin minted by Stephen I. However, the discovery of new coin types from his reign – the LANCEA REGIS[14] type or the PRESLAVVA CIVITAS[15] type – has reignited discussions about the H.1 coin, particularly regarding its chronological placement within the sequence of Stephen I's monetary issues.

According to the research of King Stephen I's coinage, the literature reveals a number of resolved issues as well as elements that still remain unresolved.

It has been established that the beginning of the Hungarian mint was modelled after the Bavarian mint[16], particularly in terms of iconography[17]. The obverse of the Hungarian coins features a cross and legend similar to those found on Bavarian coins, while the reverse displays a legend resembling that of the Regensburg mint: REGINA CIVITAS, which evolved

[6] Kovács 2013a, p. 511–604 (with bibliography).
[7] Szenthe, Gáll 2022.
[8] Blaskó *et alii* 2023.
[9] Szőke 1962, p. 116–120, pl. 53; Kovács 1994, p. 115.
[10] Kovács 1994, p. 131, Abb. 31/3b.
[11] Réthy 1899, p. 11, CNH. I.1.
[12] Huszár 1979, p.31, H. 1; Unger 1997, p. 61, MÉ. 1.
[13] Bel 1817, p. 69, tab. IV, III.
[14] Gedai 1975, p. 85–90.
[15] Hatz 1965, p. 79–85.
[16] Hóman 1916, p. 172–175.
[17] Huszár 1938, p. 343.

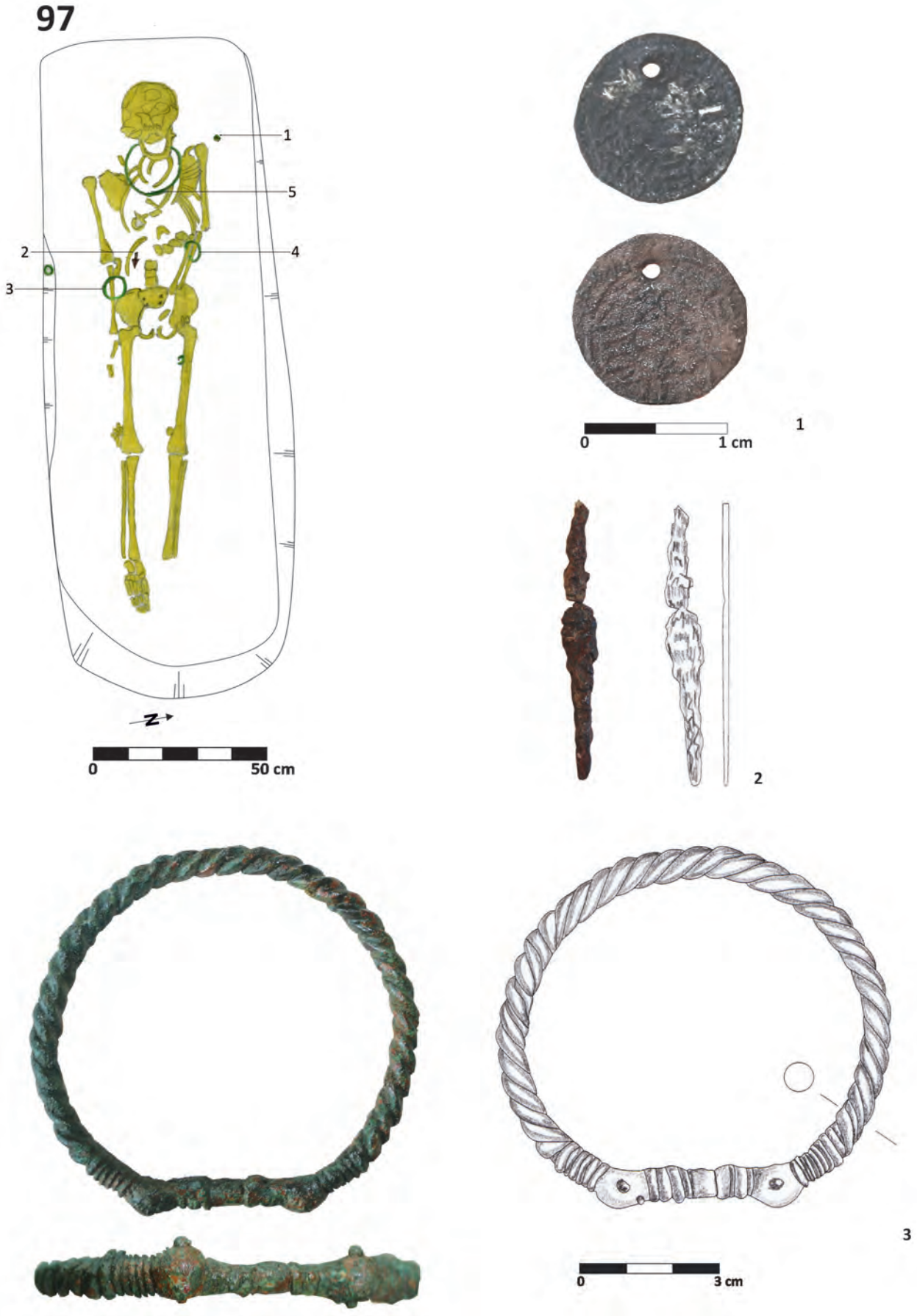

Figure 2. *Vălcani. Funerary inventory of grave no. 97.*

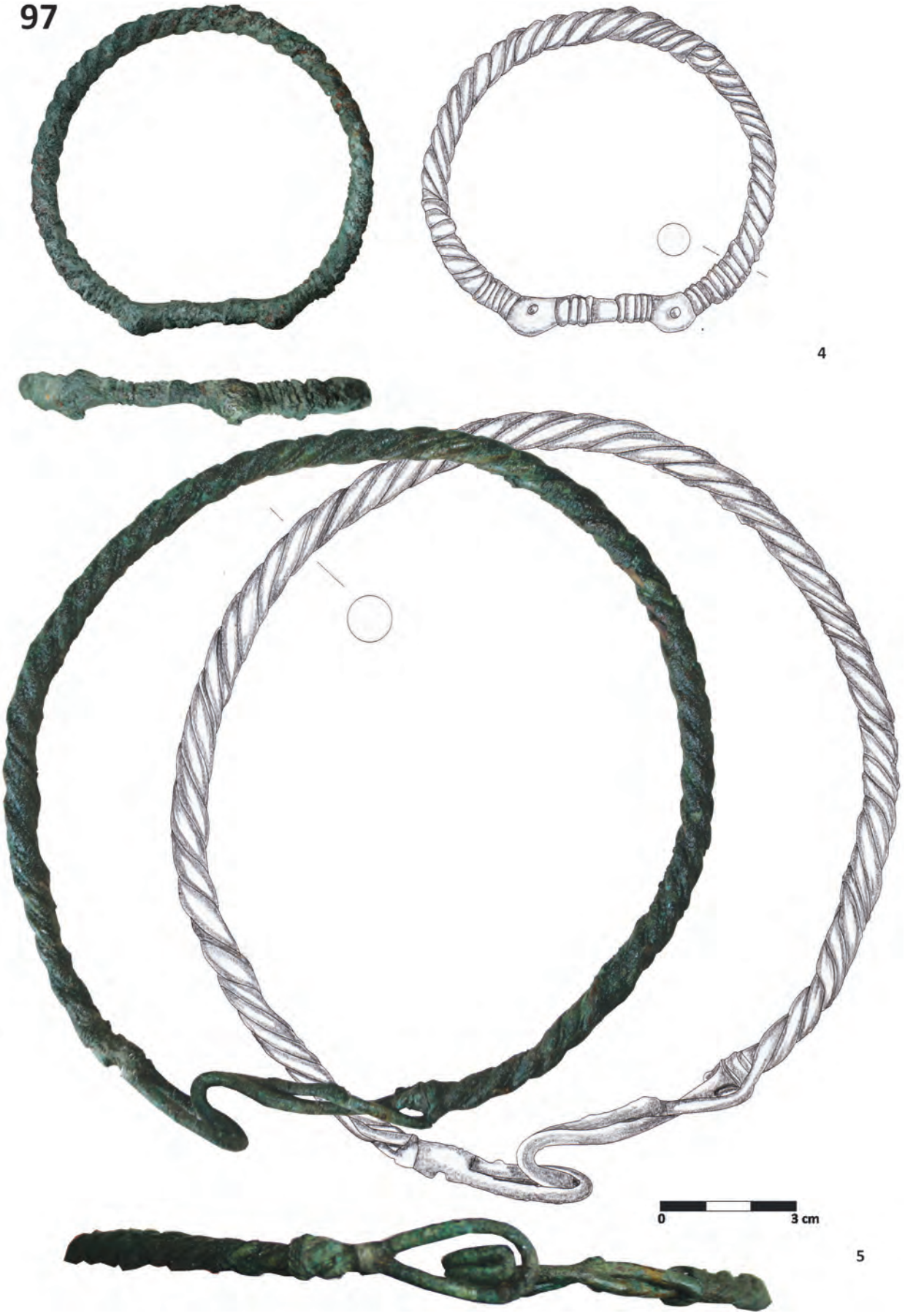

Figure 3. *Vălcani. Funerary inventory of grave no. 97.*

into REGIA CIVITAS[18]. However, Hungarian coins also exhibit unique characteristics arising from their minting technique[19]: the central cross extends into the cross that forms the beginning of the circular legend on both sides of the coin, or the letters P, N and R on the obverse and the letters G, C and T on the reverse, which appear as continuations of the arms of the central cross.

The identification of the issuing mint for the H.1 coin, based on the reverse legend REGIA CIVITAS, remains one of the unresolved aspects of this coin type. The prevailing standpoint in the literature, first proposed by Hóman Bálint in 1916, posits that the precise identification of the mint is not possible at present; it may have operated either in Esztergom or Székesfehérvár[20].

Figure 4. *Vălcani. The H.1 type coin from grave no. 97.*

Regarding metrological data, the average weight of H.1 coins is 0.80 grams[21], while the average weight of clipped ones is 0.64 grams[22]. In more recent analysis, the average silver content of these coins has been determined to be 90.7%[23]. In the case of the coin from grave 97 at Vălcani, given the high degree of wear, it is likely that its silver content is lower than the average. Establishing the average weight of H.1 coins from cemeteries is challenging primarily because the publication of materials from such sites, especially older research, generally lacks technical data on the coins. Therefore, establishing an average weight of H.1 coins from graves would require a comprehensive review of the available material. For example, in the medieval cemetery in Alba Iulia, Brândușei Street – where, like in Vălcani, the most recent coin is of Solomon – the average weight of ten H.1 coins with available technical data is 0.535 grams[24].

The H.1 coin type is often encountered in 11th century burial sites, some of which also extend into the next century. In the geographical area of the Criș/Körösök, Tisza, and Danube rivers, such coins are found at: Oradea[25], Biharkeresztes-Ártánd[26], Komádi[27], Körösszegapáti[28], Magyarhomorog[29], Vărșand[30], Békéssámson[31], Gerendás[32], Csanytelek (Dilitor[33], Siróhegy[34]), Csongrád (Bukrospart[35], Kádár-tanya[36], Mámaidűlő[37], Maté-tanya[38]), Deszk[39], Hódmezővásárhely (Kopáncs[40], Rárós[41]), Nagytőke[42], Pusztaszer[43], Szentes-Kistőke[44], Senta[45], and Hodoni[46] (Fig. 5).

Since the discovery of the aforementioned coin type(s) of Stephen I, the literature has debated aspects regarding their chronological order. Subsequent research, particularly in light of the LANCEA REGIS (H.2) type, has led to the conclusion that the H.1 type is likely the second coin issue of Stephen I.

---

[18] Gedai 2016, p. 691.
[19] Vadász 1978, p. 3–9.
[20] Hóman 1916, p. 174.
[21] Hóman 1916, p. 208–209, 600; Huszár 1938, p. 348; Kovács 1997, p. 34–35.
[22] Kovács 1997, p. 35.
[23] Tóth 2004, p. 41, tab. II.
[24] Gáll 2013, p. 116–152.
[25] Gáll 2013, p. 387–400.
[26] Mesterházy 1990, p. 50–57.
[27] Kolozsi 2012, p. 262–263, no. 251.
[28] Nepper 2002, p. 122–127.
[29] Kovács 2006, p. 218–219.
[30] Gáll 2013, p. 207–225 (with bibliography).
[31] Fehér *et alii* 1962, p. 23, no. 76.
[32] Dienes 1965, p. 158, no. 9; Bálint 1991, p. 221, no. 81.
[33] Széll 1941, p. 245–255.
[34] FÉK 1962, p. 28, no. 167.
[35] Fehér *et alii* 1962, p. 29, no. 187.
[36] Bálint 1991, p. 217, no. 44.
[37] Bálint 1991, p. 216, no. 46a.
[38] Bálint 1991, p. 216, no. 46.
[39] Fehér *et alii* 1962, p. 31, no. 222.
[40] Fehér *et alii* 1962, p. 40, no. 397.
[41] Fehér *et alii* 1962, p. 40, no. 405.
[42] Fehér *et alii* 1962, p. 56–57, no. 728.
[43] Fehér *et alii* 1962, p. 63, no. 841.
[44] Fehér *et alii* 1962, p. 73, no. 1013 – however, the identification of the coin is not certain.
[45] Kovács 2013b, p. 259, no. *32.
[46] Gáll 2013, p. 228–235.

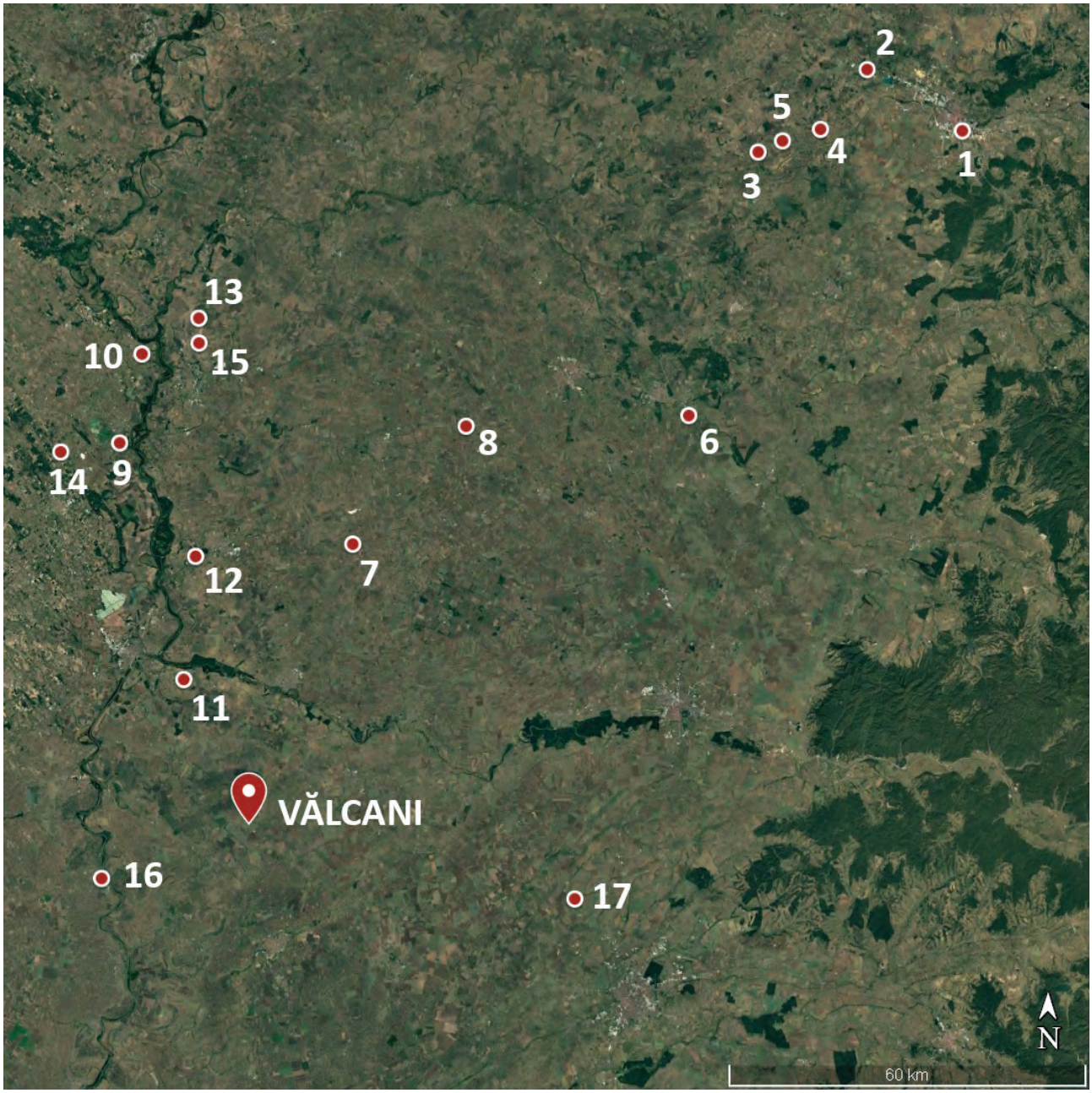

Figure 5. *Map of burial sites containing H.1 type coins in the vicinity of Vălcani.*
1. Oradea (Biharea County, Romania); 2. Biharkeresztes-Ártánd (Hajdú-Bihar County, Hungary); 3. Komádi; 4. Körösszegapáti (Hajdú-Bihar County, Hungary); 5. Magyarhomorog (Hajdú-Bihar County, Hungary); 6. Vărșand (Arad County, Romania); 7. Békéssámson (Békés County, Hungary); 8. Gerendás (Békés County, Hungary); 9. Csanytelek (Dilitor, Siróhegy) (Csongrád-Csanád County); 10. Csongrád (Bukrospart, Kádár-tanya, Mámaidűlő, Maté-tanya) (Csongrád-Csanád County); 11. Deszk (Csongrád-Csanád County); 12. Hódmezővásárhely (Kopáncs, Rárós) (Csongrád-Csanád County); 13. Nagytőke (Csongrád-Csanád County); 14. Pusztaszer (Csongrád-Csanád County); 15. Szentes-Kistőke (Csongrád-Csanád County); 16. Senta (North Banat District, Serbia); 17. Hodoni (Timiș county, Romania).

The question of when Stephen I began minting his H.1 type coins has given rise to several theories. Those proposing the most recent dates suggest that this event occurred in the latter half of his reign. Based on estimates of the centralization of power within the Kingdom of Hungary, coin finds, and supposed similarities with the coinage of Mieszko II of Poland (1025–1031), some scholars argue that these coins were minted only after 1025[47]. Another hypothesis also proposes the year 1025, again in connection with Poland, but this time in relation to the control gained over the northern parts of the Kingdom of Hungary – implicitly over the silver mines – supposedly after the reign of Boleslaw I of Poland (992–1025)[48].

[47] Turnwald 1966, p. 21, 27; Turnwald 1968, p. 25, note 5; Turnwald 1969, p. 6.
[48] Hlinka 1968, p. 71.

Other scholars propose that this control was established a few years earlier, suggesting that minting began around 1020[49]. Kenneth Jonsson, based on the analysis of coin hoards from Scandinavia, Germany, Poland and Hungary, concluded that minting began in 1018[50] or that "it may well have started after 1020"[51]; a dating that has been adopted by other authors[52]. The year 1018 or even a "few years earlier"[53] has also been suggested on the basis of coin circulation north of the Kingdom of Hungary. Other approaches suggest that minting began after the introduction of Byzantine-style taxation (*fumarium*/*kapnikon*) in Hungary, placing the start of minting between 1018 and 1020[54]. This view has led other Hungarian numismatists to consider that H.1 coins were minted around 1020[55], or during the second decade of the 11th century[56], between 1015 and 1020[57]. Earlier attempts to date this coin type – at a time when it was the only known type – linked the beginning of coinage to the founding of the Kingdom of Hungary[58], placing it in the first years after Stephen's coronation[59], or even as early as 1001[60].

The use of Stephen I's coins as burial objects in graves has also been debated. While some authors have placed the practice only towards the end of his reign[61] or at an uncertain point – perhaps even beyond his reign – others refrained from offering a specific timeline, arguing that this practice cannot be accurately dated even at the decade level, nor can the period between the minting of H.1 coins and their placement in graves be estimated[62].

^{14}C DATING OF GRAVE 97

Radiocarbon dating has only recently become a widely used method in the archaeological research of the 10th–11th centuries.

The sample from the human skeleton in grave 97 conventionally indicates 1060±18, placing the death of the individual, a *juvenis* (14–19 years old), between the years 900 and 1030. Calibration in the *Oxcal 4.4. Interface* program indicates a 95.4% probability that the year of death occurred between 900 and 1025, respectively with a 68.3% certainty that it occurred between 989 and 1021.

COMPARATIVE ANALYSIS OF ^{14}C WITH THE NUMISMATIC MATERIAL

The calibration of the radiocarbon data suggests the highest probability for a chronological range spanning from the end of the 10th century to the first quarter of the 11th century. However, given the certainty that the coin found in the grave was definitely minted by Stephen I (1000–1038) in the 11th century, the dating in the 10th century cannot be taken into consideration. Therefore, we proposed comparing the calibrated radiocarbon data with the *terminus post-quem* provided by the coin issued by the first king of the Árpád dynasty.

THE SOCIO-BIOGRAPHICAL DATA OF THE INDIVIDUAL FROM GRAVE NO. 97

Based on the results of the ^{14}C analysis of the 14–19-year-old individual and the typochronological analysis of the associated finds, grave no. 97 was most likely dug in the first quarter of the 11th century, approximately between the years 1005 and 1025. This timeframe also suggests that the life course of the *juvenis* person, based on available scientific data, likely began around 990–1005. Therefore, it is inferred that the individual's life ended between about 1005 and 1025. By narrowing down these chronological intervals, three main chronological variants can be illustrated (Fig. 6-7).

[49] Kupa 1976, p. 24.
[50] Jonsson 1988, p. 100–101.
[51] Jonsson 2002, p. 64.
[52] Hunka 2013, p. 17.
[53] Suchodolski 1990, p. 172.
[54] Györffy 1974, p. 39.
[55] Gyöngyössy 2006, p. 228.
[56] Gedai 1972, p. 24; Gedai, 1973, p. 70.
[57] Gedai 1988, p. 695–696; Gedai 1990, p. 10; Gedai 2002, p. 36; Gedai 2014, p. 26; Gedai 2016, p. 695, 704.
[58] Réthy 1899, p. 7.
[59] Hóman 1916, p. 175, 189.
[60] Huszár 1938, p. 337; Huszár 1968, p. 208.
[61] Gedai 1972, p. 24.
[62] Gedai 1988, p. 694; Kovács 1988, p. 688–689; Kovács 1997, p. 50, note 297.

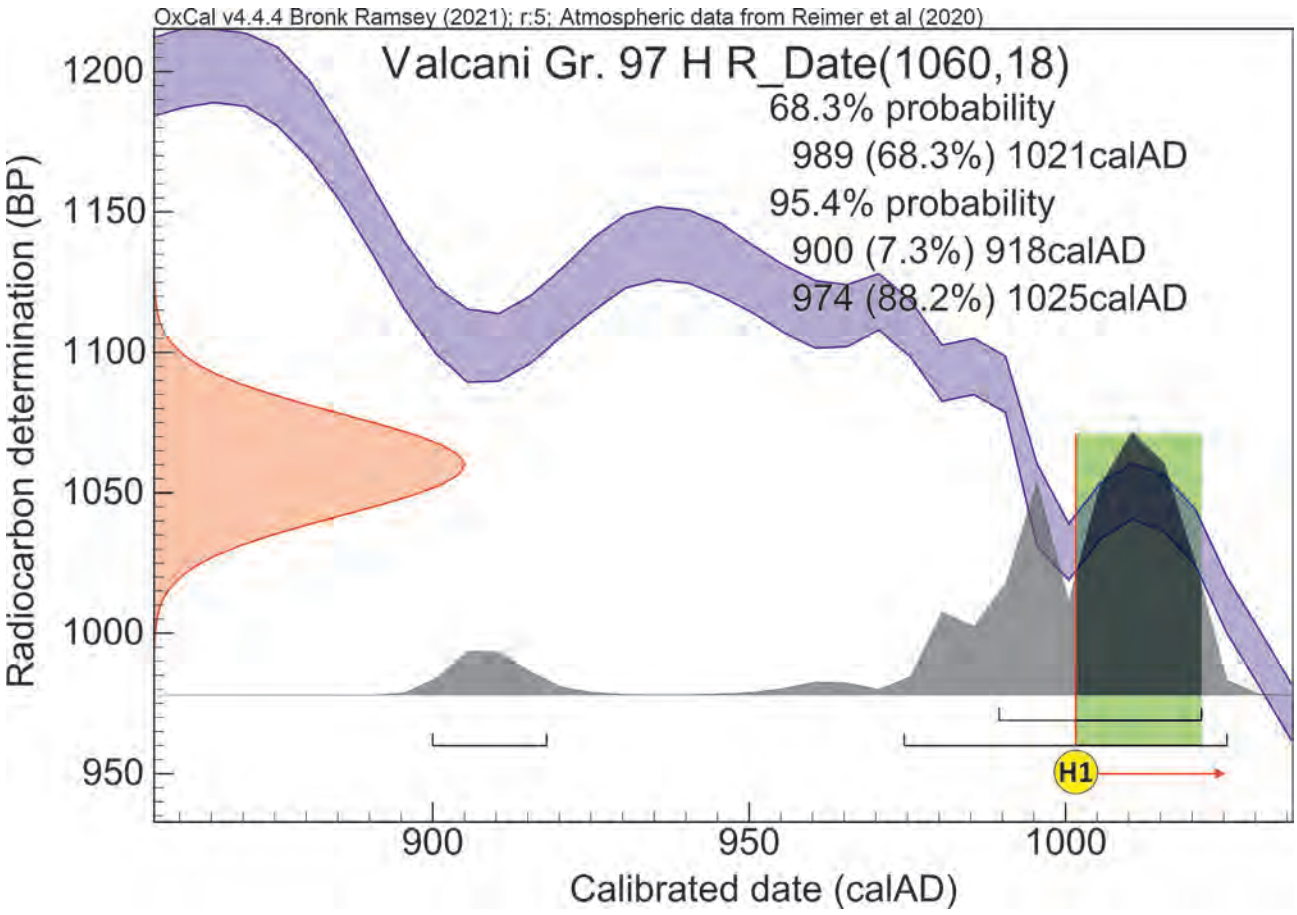

Figure 6. *The radiocarbon calibration of the grave compared with the dating of the coin.*

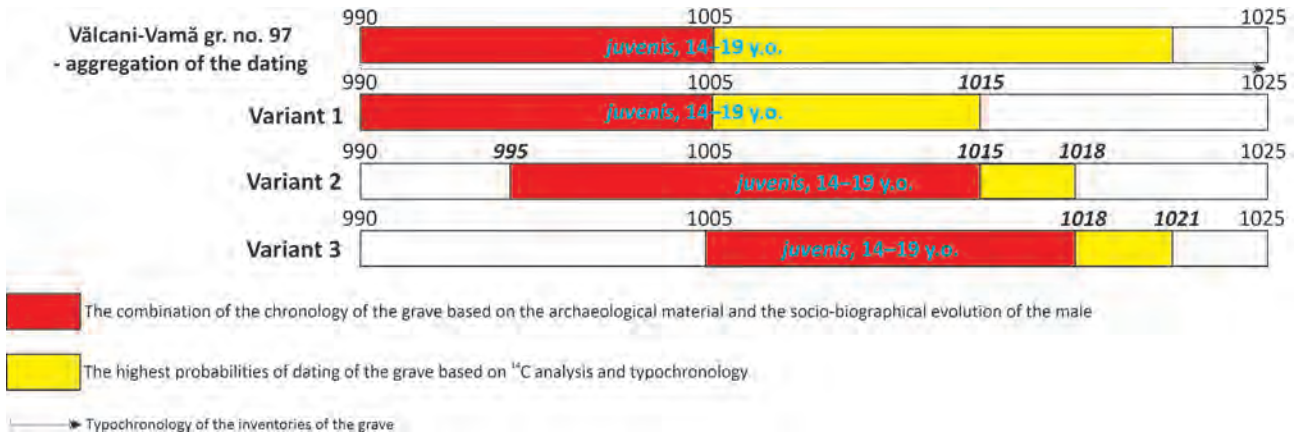

Figure 7. *Alternative dating variants on the basis of ^{14}C from Vălcani, grave no. 97.*

CONCLUSIONS

Based on the above, the following conclusions can be drawn:

1. The individual aged 14–19 could only have been buried in the 11th century, as indicated by the H.1 coin. Thus, if Stephen I was crowned king in 1001, *the burial took place between 1001 and 1025*, or perhaps even *as early as 1021*, most likely during the second decade of the 11th century.

2. Given the signs of wear on the coin, it must have been in circulation for some time after it was minted and before being placed in the grave. This observation supports the accuracy of the radiocarbon analysis data.

3. For the *H.1 coins*, the importance of the radiocarbon results lies not only in this being the first dating of a coin of Stephen I from an 11th-century burial, but also in the fact that this coin type is very likely to date from the early years of Stephen I's reign.

The comparative analysis of the radiocarbon dating and the *terminus post-quem* of the coin captures a very narrow chronological sequence of only 20 years, which is of particular importance for both the cemetery and grave no. 97, especially with regard to the H.1 coins of Stephen I, in light of theories discussed in the literature.

It can be concluded that the H.1 type coin – the most common coin of Stephen I found in both cemeteries and coin hoards – was most likely minted after the coronation of Stephen I, thus in the first decade of the 11th century. This conclusion contradicts much of the existing literature, but supports the earlier theories of scholars such as Réthy, Hóman, and Huszár.

REFERENCES

Balogh, Pásztor 2015 – Cs. Balogh, A. Pásztor, *Az avar kori nagy gyöngycsüngős fülbevalók*, in: Cs. Balogh, B. Major (szerk.), *Hadak útján XXIV-1. A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája, Esztergom, 2014. november 4–6*, Budapest–Esztergom, 2015, p. 581–648.

Bálint 1991 – Cs. Bálint, *Südungarn im 10. Jahrhundert*, Budapest, 1991.

Bel 1817 – M. Bel, *De vetere litteratura Hunno-Scythica exercitatio*, Lipsiae, 1817.

Blaskó *et alii* 2023 – M. Blaskó, E. Gáll, R. Gindele, *Monedele arpadiene din necropola de la Vălcani*, Mousaios 26, 2023, p. 311–330.

Dienes 1965 – I. Dienes, *A honfoglaló magyarok*, in: Gy. Nagy, *Orosháza története*, Orosháza, 1965, p. 136–174.

Fehér *et alii* 1962 – G. Fehér, K. Éry, A. Kralovánszky, *A közép Duna-medence magyar honfoglalás-és kora Árpád-kori sírleletei - leletkataszter*, Régészeti Tanulmányok 2, Budapest, 1962.

Gáll 2013 – E. Gáll, *Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10–11 századi temetői, szórvány-és kincsleletei*, Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 6, Szeged, 2013, vol. I–II.

Gedai 1972 – I. Gedai, *István király denára*, Numizmatikai Közlöny 70–71, 1972, p. 23–32.

Gedai 1973 – I. Gedai, *A magyar pénzverés kezdetének problémái*, A Magyar Numizmatikai Társulat Évkönyve (1972), 1973, p. 69–78.

Gedai 1975 – I. Gedai, *XI. századi kincslelet Nagyharsányból*, A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 17–18 (1972–1973), 1975, p. 85–90.

Gedai 1988 – I. Gedai, *Az első magyar pénzek időrendi kérdéséhez*, Századok 122, 1988, p. 694–696.

Gedai 1990 – I. Gedai, *Preslavva civ(itas)*, Éremtani Lapok 1, 1990, p. 9–20.

Gedai 2002 – I. Gedai, *Saint Stephen's coins*, Numizmatikai Közlöny 100–101, 2002, p. 35–39.

Gedai 2014 – I. Gedai, *Regia Civitas*, Numizmatikai Közlöny 112–113, 2014, p. 23–28.

Gedai 2016 – I. Gedai, *A magyar pénzverés születése*, Acta Historica Hungarica Turiciensia 31(5), 2016, p. 686–707.

Giesler 1991 – J. Giesler, *Untersuchungen zur Chronologie der Bjelo-Brdo (Ein Beitrag zur Archäologie des 10. und 11. Jahrhunderts im Karpatenbecken)*, PZ 56, 1991.

Gyöngyössy 2006 – M. Gyöngyössy, *Magyar pénztörténet 1000–1540*, in: M. Gyöngyössy, *Magyar középkori gazdaság- és pénztörténet. Jegyzet és forrásgyűjtemény*, Budapest, 2006, p. 227–286.

Györffy 1974 – Gy. Györffy, *A magyar pénzverés kezdeteihez*, Numizmatikai Közlöny 72–73, 1974, p. 35–41.

Hatz 1965 – V. Hatz, *(B)RESLAVVA CIV(ITAS). Zum Beginn der ungarischen Münzprägung*, in: *Dona Numismatica. Walter Hävernick zum 23. Januar. 1965. Dargebracht*, Hamburg, 1965, p. 79–85.

Hlinka 1968 – J. Hlinka, *Breslavva Civitas – Bratislava*, Numismaticky Sborník 10, 1968, p. 65–77.

Hóman 1916 – B. Hóman, *Magyar Pénztörténet 1000–1325*, Budapest, 1916.

Hunka 2013 – J. Hunka, *Mince Arpádovcov z rokov 1000–1301*, Nitra, 2013.

Huszár 1938 – L. Huszár, *Szent István pénzei*, in: J. Serédi (szerk.), *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*, vol. II, Budapest, 1938, p. 337–364.

Huszár 1968 – L. Huszár, *Az esztergomi középkori pénzverde*, Komárom Megyei Múzeumok Közleményei 1, 1968, p. 207–218.

Huszár 1979 – L. Huszár, *Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute*, München, 1979.

Jonsson 1988 – K. Jonsson, *The earliest Hungarian coinage*, in: P. Berghaus (ed.), *Commentationes numismaticae 1988 dargebracht: Festgabe für Gert und Vera Hatz zum 4. Januar 1988*, Hamburg, 1988, p. 95–102.

Jonsson 2002 – K. Jonsson, *Hungarian coins from the Viking age found in Sweden*, Numizmatikai Közlöny 100–101, 2002, p. 59–67.

Kolozsi 2012 – B. Kolozsi, *Komádi, Közös-liget 2*, in: J. Kisfaludi (ed.), *Régészeti Kutatások Magyarországon 2010*, Budapest, 2012.

Kovács 1988 – L. Kovács, *Megjegyzések Gedai István: A magyar pénzverés kezdete c. könyvéhez*, Századok 122, 1988, p. 683–693.

Kovács 1994 – L. Kovács, *Das frühárpadenzeitliche Gräberfeld von Szabolcs*, VAH 6, Budapest, 1994.

Kovács 1997 – L. Kovács, *A kora Árpád-kori magyar pénzverésről*, VAH 7, Budapest, 1997.

Kovács 2006 – L. Kovács, *A magyarhomorog-kónyadombi X–XII. századi magyar köznépi temető érméiről*, Studia Caroliensia 3–4, 2006, p. 215–248.

Kovács 2013a – L. Kovács, *A Kárpát-medence honfoglalás és kora Árpádkori szállásai és falusi temetői. Kitekintéssel az előzményekre. Vázlat*, in: L. Révész, M. Wolf (szerk.), *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. Születésnapjára*, Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3, Budapest–Szeged, 2013, p. 511–604.

Kovács 2013b – L. Kovács, *Érmeleletes kora Árpád-kori templom körüli temetőkről és templomukról a Magyar Királyságban, 1000-1141: függelék a kaukázusi hunok 7. századi megkeresztelkedéséről*, in: L. Révész, M. Wolf (szerk.), *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. Születésnapjára*, Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3, Budapest–Szeged, 2013, p. 227–295.

Kupa 1976 – M. Kupa, *I. István magyar király pénzverése*, Numizmatikai Közlöny 74–75, 1976, p. 21–26.

Lőrinczy, Rácz 2014 – G. Lőrinczy, Zs. Rácz, *Kelet-európai steppei népesség a 6–7. századi Kárpát-medencében. Régészeti adatok a Tiszántúl kora avar kori betelepüléséhez*, MFMÉ-SA 4, 2014, p. 343–372.

Mesterházy 1990 – K. Mesterházy, *Temetkezési rend az ártándi 10–11. századi temetőben*, ArchÉrt 117, 1990, p. 50–57.

Narayanamurti, Tsao 2021 – V. Narayanamurti, J. Y. Tsao, *The Genesis of Technoscientific Revolutions Rethinking the Nature and Nurture of Research*, Cambridge, 2021.

Nepper 2002 – I. M. Nepper, *Hajdú-Bihar megye 10–11. századi sírleletei*, Budapest-Debrecen, 2002.

Ormándy 1995 – J. Ormándy, *Granulációs díszítés avarkori tárgyakon. Gúla-és lemezgömbcsüngős arany fülbevalók*, MFMÉ-SA 1, 1995, p. 151–168.

Réthy 1899 – L. Réthy, *Corpus Nummorum Hungariae – Magyar egyetemes éremtár* I, Budapest, 1899 – CNH. I.1.

Suchodolski 1990 – S. Suchodolski, *Noch einmal über die Anfänge der ungarischen Münzprägung*, Wiadomosci numizmatyczne 34, 1990, p. 164–176.

Szenthe, Gáll 2022 – G. Szenthe, E. Gáll, *Steppe nomadic cultural phenomena in the context of a settled society – equestrian and weapon graves in the Late Avar-period Carpathian Basin (late 7th to early 9th century)*, in: H. Meller, F. Daim, *Grenzüberschreitungen – Reiternomaden in Mitteleuropa, ihre östlichen Wurzeln und Verbindungen – Crossing boundaries – Mounted nomads in Central Europe, their eastern roots and connections,* Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 26, Halle an der Saale, 2022, p. 315–335.

Széll 1941 – M. Széll, *XI. századi temetők Szentes környékén*, FolArch 3–4, 1941, p. 231–264.

Szőke 1962 – B. Szőke, *A honfoglaló és kora Árpádkori magyarság régészeti emlékei*, Régészeti Tanulmányok 1, Budapest 1962.

Tóth 2004 – Cs. Tóth, *Az Árpád-kori pénzek ötvözőelemeinek vizsgálata*, Numizmatikai Közlöny 102–103, 2004, p. 35–44.

Turnwald 1966 – C. Turnwald, *Denare vom ältesten ungarischen Oboltyp*, Numizmatikai Közlöny 64–65, 1966, p. 19–27.

Turnwald 1968 – C. Turnwald, *Noch zum Münzwesen Stephans I*, Numizmatikai Közlöny 66–67, 1968, p. 21–27.

Turnwald 1969 – C. Turnwald, *A magyar pénzverés kezdete*, Az Érem 25, 1969, p. 1–9.

Unger 1997 – E. Unger, *Magyar Éremhatározó*, I, Budapest, 1997.

Vadász 1976 – Gy. Vadász, *Hogyan készültek a poncolt magyar pénzek?*, Az Érem 32(2), 1976, p. 4–6.

Vadász 1978 – Gy. Vadász, *Éremkép-szerkesztés pénzverésünk kezdetén*, Az Érem 34(2), 1978, p. 3–9.

ÎNTRE BIZANTINI ȘI TĂTARI. CIMITIRUL DE LA ISACCEA – *BAGOLA*

Aurel-Daniel STĂNICĂ
Institutul de Cercetări Eco-Muzeale „Gavrilă Simion", Tulcea; e-mail: aurelstanica@gmail.com

Keywords: *Isaccea, Bagola, Noviodunum, necropolis*
Abstract: *This article presents the archaeological investigation of the Middle Byzantine necropolis discovered at Isaccea, in the Bagola area, located approximately 1 km southwest of the fortress of Noviodunum, within the broader funerary landscape of Middle Byzantine northern Dobrogea. The excavations carried out between 1986 and 1988 documented 50 inhumation graves attributed to the 13th century, with the possibility that the beginning of the necropolis' use may be lowered to the mid-12th century, as well as five graves from the Roman period.*

The graves are oriented west–east, with the deceased placed in simple pits without special arrangements, an element indicative of a local Christian community. The positioning of the arms, legs, and skulls may suggest the persistence of archaic or local features derived from earlier funerary practices. In most cases, the absence of grave goods reflects the funerary norms of the period, although a small number of graves contain items of adornment and coins that provide socio-cultural and chronological indicators. The inventory includes glass bracelets, beads made of glass-paste, amber and shell, temporal rings made of bronze and silver, and a bronze mirror, assemblages frequently associated with regional traditions and analogies, but also with nomadic practices specific to the Golden Horde. The presence of Byzantine coins of Latin imitation (first half of the 13th century) confirms the dating of the funerary context and illustrates the persistence of the funerary obol ritual.

Archaeometallurgical (XRF) analyses conducted on the mirrors from the Isaccea – Bagola *necropolis and from the Isaccea*–Noviodunum *site reveal similarities in composition, suggesting contacts with the North Pontic region, most likely in the context of the expansion of the Golden Horde. The presence of funerary elements specific to nomadic communities, alongside Christian practices, points to a multicultural environment situated at the intersection of Byzantine and Pontic steppe influences.*

The necropolis of Isaccea – Bagola *represents an important funerary area for the 13th century, complementing the known data regarding the Isaccea*–Noviodunum *archaeological complex, around which the community gravitated. This funerary space reflects a heterogeneous community in which Byzantine, local, and North Pontic traditions overlap, offering a complex picture of regional contact and dynamics during the Middle Byzantine period.*

Cuvinte-cheie: *Isaccea, Bagola, Noviodunum, necropolă*
Rezumat: *În articolul de față este valorificată cercetarea arheologică a necropolei medio-bizantine descoperite la Isaccea, în punctul Bagola, situat la aproximativ 1 km sud–vest de cetatea Noviodunum, în contextul mai larg al peisajului funerar medio-bizantin din nordul Dobrogei. Cercetările efectuate în anii 1986–1988 au documentat 50 de morminte de inhumație atribuite secolului al XIII-lea, cu posibilitatea coborârii începutului utilizării necropolei către mijlocul secolului al XII-lea, precum și cinci morminte din perioada romană.*

Mormintele sunt orientate vest–est, cu defuncții depuși în gropi simple, fără amenajări speciale, element care indică o comunitate locală creștină. Poziționarea brațelor și picioarelor și orientarea craniilor sugerează persistența unor elemente arhaice sau locale din practici funerare mai vechi. În majoritatea cazurilor, lipsa inventarului funerar reflectă norme funerare specifice epocii, deși un număr redus de morminte conține piese de podoabă și monede care oferă repere socio-culturale și cronologice. Inventarul cuprinde brățări din sticlă, mărgele din pastă de sticlă, chihlimbar și scoică, inele de buclă (temporale) din bronz și argint, precum și o oglindă din bronz, inventare asociate frecvent cu tradiții și analogii regionale, dar și practici nomade, specifice Hoardei de Aur. Prezența monedelor bizantine de imitație latină (prima jumătate a secolului al XIII-lea) confirmă datarea contextului funerar și ilustrează persistența ritualului obolului funerar.

Analizele arheometalice (XRF) efectuate pe oglinzile din necropola de la Isaccea – Bagola *și din situl Isaccea*–Noviodunum *evidențiază asemănări în ce privește compoziția, sugerând contacte cu spațiul nord-pontic, cel mai probabil în contextul expansiunii Hoardei de Aur. Prezența unor elemente funerare specifice comunităților nomade, concomitent cu practicile creștine, indică un mediu multicultural situat la confluența dintre Bizanț și stepele pontice.*

Necropola de la Isaccea – Bagola *documentează un spațiu funerar important pentru secolul al XIII-lea, completând datele cunoscute pentru complexul arheologic Isaccea*–Noviodunum*, în jurul căruia gravita comunitatea. Acest spațiu funerar evidențiază o comunitate eterogenă, în care tradițiile bizantine, locale și nord-pontice se suprapun, oferind o imagine complexă asupra contactelor și dinamicii regionale în perioada medio-bizantină.*

INTRODUCERE

Zona arheologică de la Isaccea, cunoscută în literatura de specialitate datorită principalului său obiectiv, Cetatea *Noviodunum*, este formată din vestigiile cetății romano-bizantine, medio-bizantine și medievale, o întinsă așezare civilă delimitată de trei valuri (de apărare) cu șanțurile aferente, la care se adaugă, spre sud și sud-est, necropolele cetății și așezările rurale, care acoperă mai multe perioade istorice[1] (Fig. 1).

[1] Baumann 2010, p. 6. Orașul antic *Noviodunum* a fost localizat în punctul *Pontonul Vechi* sau *Eski-kale*, încă de la sfârșitul secolului al XIX-lea, când numeroase personalități ale arheologiei românești acordau atenție ruinelor aflate în vecinătatea localității Isaccea. Vezi și Stănică 2015, p. 155–163.

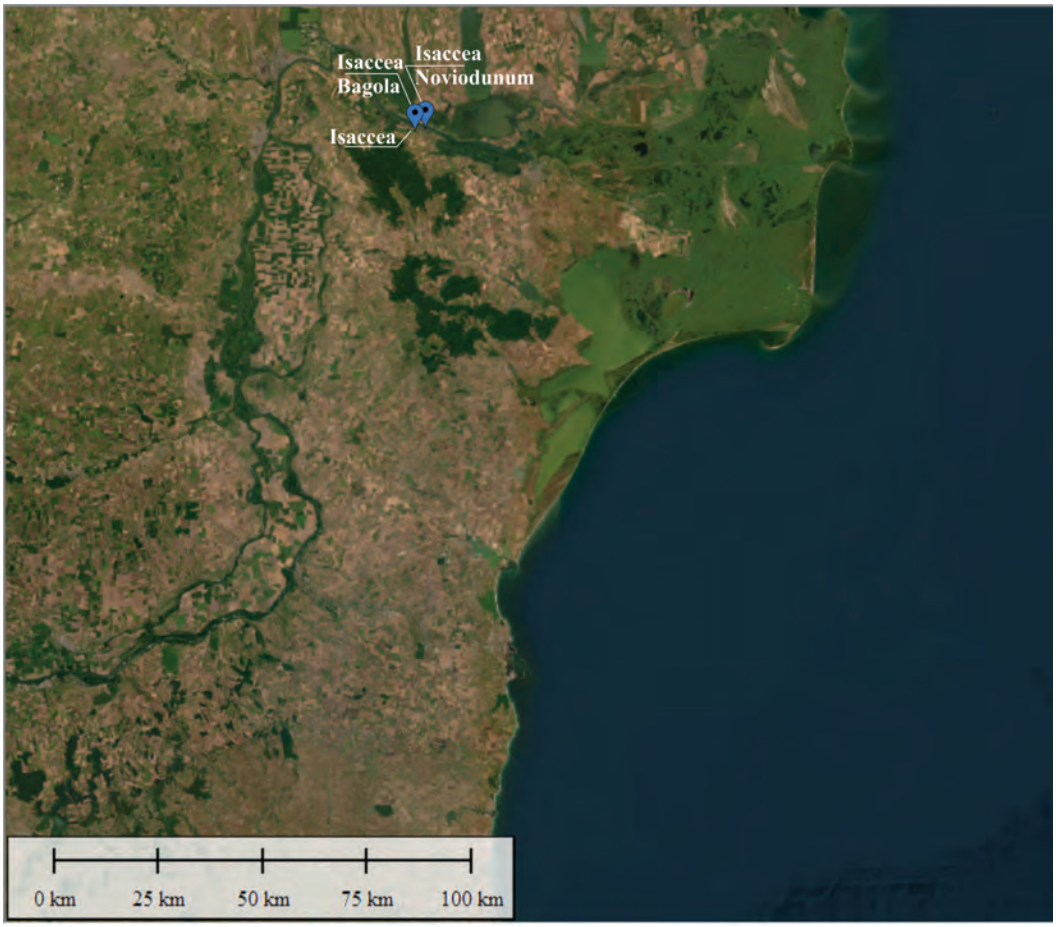

Figura 1. *Localizarea zonei arheologice Isaccea*–Noviodunum.

Figure 1. *Location of the archaeological area Isaccea*–Noviodunum.

Fundamentală pentru orice analiză a peisajului funerar al orașului antic, necropola de la Isaccea–*Noviodunum* prezintă cea mai semnificativă succesiune de complexe funerare din provincia Moesia Inferior. În perioada 1958–1992 au fost investigate 30 de movile[2], însă date publicate sunt disponibile pentru doar 23 dintre acestea[3]. Informațiile obținute din cercetarea necropolei acoperă perioada de la sfârșitul secolului I până la finalul secolului al II-lea p.Chr. și evidențiază riturile și ritualurile funerare practicate la *Noviodunum* în epoca romană timpurie[4]. Pentru perioada secolelor IV–V p.Chr. a fost identificat și cercetat un segment al necropolei din perioada romano-bizantină[5].

De asemenea, a fost evidențiată existența unor nuclee cimiteriale datând din perioada medio-bizantină și medievală, secolele XI–XIV[6].

Activitățile economice și amplasarea pe malul Dunării, la încrucișarea unor mari rute comerciale, au determinat o dezvoltare deosebită pentru așezarea urbană fortificată din perioada medio-bizantină de la Isaccea-*Noviodunum*, inclusiv sub aspect demografic[7]. Aceste date sunt confirmate de cercetările arheologice, care au documentat prezența mai multor nuclee cimiteriale, parte a unei mari necropole, aparținând fie locuitorilor din cetate, fie unor comunități rurale din vecinătatea acesteia. Punctual, mormintele perioadei medio-bizantine (secolele XI–XIV) se interferează cu orizonturi funerare din epoca romană (secolele II–VI p.Chr.)[8] (Fig. 2).

---

[2] Necropola tumulară a cetății a fost cercetată în perioada 1958–1992 de către Gavrilă Simion, care a investigat 30 de movile. Simion 2007, p. 177; Baumann 2010, p. 15.

[3] Oța 2017, p. 51.

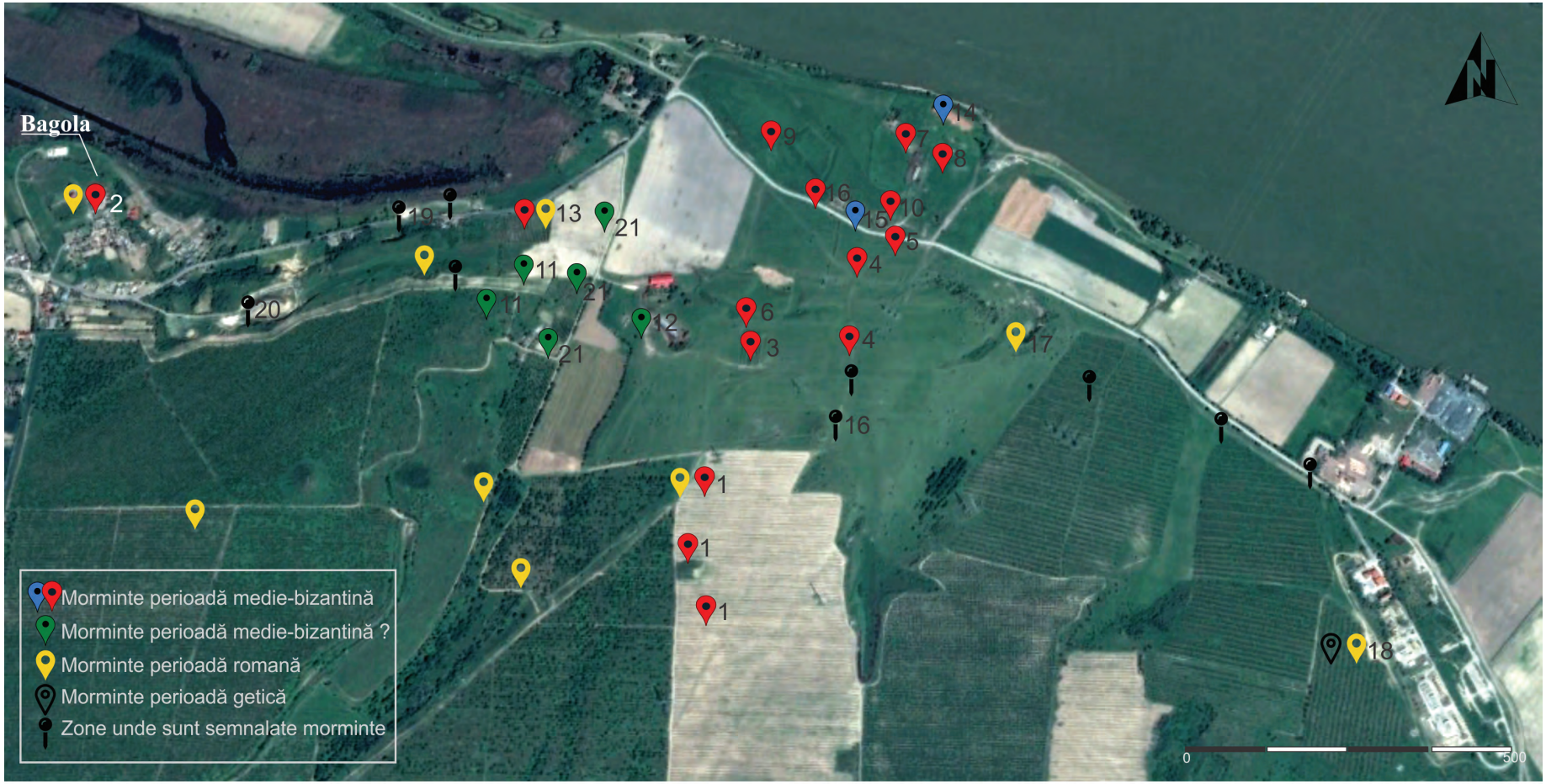
[4] Stănică, Streinu 2024; Stănescu *et alii* 2023; Mocanu et *alii* 2021, p. 221–222; Stănică *et alii* 2021, p. 71–72; Honcu, Stănică 2020, p. 287–288; Stănică 2018, p. 268–270; Simion 2008; Baumann 2010, p. 5–164; Suceveanu, Barnea 1991, p. 157.

[5] Stănică *et alii* 2010, p. 202–220.

[6] Vasiliu 1984; Mocanu *et alii* 2021, p. 227–228; Stănică, Vasile 2018.

[7] Situl identificat cu enigmaticul oraș Vicina.

[8] Mocanu *et alii* 2021, p. 227–228; Stănică, Vasile 2018.

1. Livadă (1979),
2. Bagola (1987-1988),
3. Aşezarea civilă (*extra muros*) (1990),
4. Aşezarea civilă (*extra muros*) (1995-1996),
5. Aşezarea civilă (*extra muros*) (2003),
6. Aşezarea civilă (*extra muros*) (2005-2009),
7. Cetate (*intra muros*) (2003),
8. Aşezare Civilă Est (2018),
9. Cetate - Area 1 (2005-2009),
10. Turnul de Colţ (2003, 2005-2008, 2010, 2017-2018),
11. Livadă - Cripte,
12. Cariera lui Flam,
13. Teren Poliția de Frontieră (2011, 2014),
14. Incintă Est (1973),
15. Incintă Sud (1973),
16. Incintă Sud (2014),
17. Lutărie 1 (2002, 2005),
18. Transgaz (1987/2018),
19. Lutărie 2,
20. Depozit de gunoi.
21. ANIF (2020-2023)

Figura 2. *Situl Isaccea*–Noviodunum. *Cartarea descoperirilor funerare.*

Figure 2. *The site of Isaccea*–Noviodunum. *Mapping of funeral discoveries.*

CADRUL ARHEOLOGIC. ÎNTRE CETATE ȘI AȘEZAREA CIVILĂ

În cazul așezării civile din vecinătatea cetății, investigarea complexelor funerare de inhumație a evidențiat existența unui cimitir care acoperă intervalul cronologic cuprins între finalul secolului al XI-lea și prima jumătate a secolului al XIII-lea. Referitor la cetate, pe latura de est, sud-est și sud, în zona zidului de incintă, se remarcă extinderea zonei cimiteriale în secolele XIII–XIV, spre elementele de fortificație din epocile romană și medio-bizantină[9]. Pentru această perioadă, au fost descoperite în cetate (*intramuros*) morminte de inhumație[10], care aparțin aceleiași mari necropole, sugerând o restrângere a locuirii și o extindere a spațiului cimiterial spre curtinele din est și sud[11].

Cartografierea zonelor în care au fost investigate morminte conturează o impresionantă necropolă, care include așezarea civilă situată la est și sud de cetate, extinzându-se spre sud-vest, precum și platoul unde se află în prezent un vast complex pomicol.

În zona complexului arheologic de la Isaccea–*Noviodunum*, au fost localizate zece zone funerare, fiind descoperite peste 650 de morminte de inhumație (Tab. 1), care acoperă intervalul cuprins între secolele XI și XIV[12].

Nr. crt.	Punct	An	Număr de morminte	Inventar	Datare (secol/secole)
1.	*Livadă*	1979	**172**	✓	XI–XII
	Livadă	2020	**2**		XI–XII
2.	*Bagola*	1986–1988	**49**	✓	XIII
	Bagola	2015	**1**		XIII (?)
3.	Așezare civilă (*extra muros*) sud	1990	**108**	✓	XI–XII
	Așezare civilă (*extra muros*) sud	1995–1996	**72**	✓	XI–XIII
	Așezare civilă (*extra muros*) sud	2003	**36**		XI–XIII
	Așezare civilă (*extra muros*), *NAP*, Area 2	2006–2008	**31**		XI–XIII
	Așezare civilă sud	2021, 2024	**8**		XI–XIII
4.	Așezare civilă – *Lutărie 1*[13]	2002, 2004–2005	**26**		XI–XIII
5.	Zidul de incintă estic (*extra muros*)	1973	**3**		XI–XIII
6.	Zidul de incintă estic, S4 (*intra muros*)	2003	**3**		XI–XIII
7.	Așezarea civilă est	2018–2024	**30**		XI–XIII
8.	Zidul de incintă sudic	1973	**3**		XI–XIII
	Turnul Mare (Zidul de incintă sudic)	1997	**1**		XIX
	Zidul de incintă sudic, *NAP*, Area 1	2005–2009	**6**	✓	XIII
9.	*Turnul de colț* (*intra muros*)	2003–2018	**19**	✓	XIII–XIV
	Turnul de colț (*intra muros*)	2020–2024	**10**	✓	XIII–XIV
10.	*Terenul Poliției de Frontieră*	2011	**1**	✓	XII–XIII
	Terenul Poliției de Frontieră	2014	**78**	✓	XII–XIII
	Total		**658**		

Tabelul 1. *Situl Isaccea*–Noviodunum*. Distribuția descoperirilor funerare din perioada medio-bizantină.*

Table 1. *The site of Isaccea*–Noviodunum*. Distribution of Middle Byzantine funerary discoveries.*

[9] Stănică, Vasile 2018, p. 53–55.

[10] Perimetrele au fost stabilite în funcție de zona unde au fost descoperite complexe funerare. În studiul dedicat cercetărilor din punctul *Terenul Poliției de Frontieră*, menționam 11 perimetre, care reflectau distribuția spațială a mormintelor. Stănică, Vasile 2018, p. 51–52, 63, fig. 1, tabel 1. Cercetarea fenomenului funerar de la Isaccea–*Noviodunum* se află într-o continuă dinamică, datele fiind actualizate și reinterpretate constant, suferind modificări de la an la an.

[11] Descoperirile recente din *Așezarea Civilă Est* confirmă existența unei mari necropole și în zona situată în proximitatea incintei estice. Au fost identificate punctual și morminte de inhumație izolate, pe laturile de est și sud, care pot fi integrate necropolei recent descoperite pe latura estică, în afara zonei fortificate.

[12] A fost reorganizată lista (publicată, Stănică, Vasile 2018, p. 63, tabel 1) cu zonele unde au fost identificate morminte și în care a fost inserată și zona Bagola.

[13] În urma cercetărilor de salvare desfășurate în anul 2002, în punctul „Cariera de lut", au fost identificate și cercetate 18 morminte. Apropierea față de zona în care a funcționat o necropolă foarte extinsă, datată în secolele XI–XIII și din care a fost cercetat un număr mare de morminte, și prezența gropilor menajere, cu materiale medio-bizantine (dislocate de lama excavatorului în timpul nivelării terenului), ne-au determinat, inițial, să atribuim mormintele orientate vest–est secolului al XI-lea. În anii 2004 și 2005, au mai fost cercetate 22 de morminte. La momentul respectiv, nu dispuneam de suficiente argumente pentru a face o diferențiere clară între mormintele medio-bizantine (secolele XI–XIII) și cele din epoca romană. Ulterioarele cercetări de teren, precum și analiza materialului arheologic provenit din morminte și din gropile menajere datate în secolul al XIII-lea, au oferit date care susțin existența unei alte zone de înmormântare, aparținând de această dată uneia dintre necropolele plane ale cetății și așezării civile

METODA DE CERCETARE ȘI STRATIGRAFIA

Pe harta arheologică a necropolelor din perioada medio-bizantină a fost înscris încă un punct, localizat în zona *Bagola*[14] (Fig. 3).

În toamna anului 1986, pe un teren situat în partea de nord–est a orașului Isaccea, la 1 km sud–vest de cetatea *Noviodunum*, în zona cunoscută sub numele de *Bagola*, cu ocazia construirii unui pilon de susținere pentru o antenă de radio-telecomunicații, a fost identificat un nucleu cimiterial[15]. Primele cercetări au avut un caracter de salvare, constând în extinderea a două dintre gropile practicate pentru fixarea ancorelor de susținere ale antenei[16]. Săpăturile au fost reluate în anul 1987, fiind practicate opt secțiuni de lungimi diferite și trei casete[17], iar, în anul 1988, au mai fost trasate opt secțiuni[18] (Fig. 4–10).

Amplasarea secțiunilor, precum și desfășurarea cercetării propriu-zise, au fost considerabil îngreunate de prezența numeroaselor construcții și amenajări existente în zonă. Intervențiile realizate la începutul secolului XX – ridicarea locuinței proprietarului carierei, amenajarea drumului de acces, săparea tranșeelor[19], construirea bazinului de apă și edificarea clădirilor aparținând Secției Exploatare Gospodărie Comunală Isaccea[20] – au afectat o necropolă presupus medievală, ale cărei gropi de morminte erau săpate direct de la nivelul actual de călcare.

Figura 3. *Localizarea sitului Isaccea* – Bagola.

Figure 3. *Location of the Isaccea* – Bagola *site.*

de la Isaccea–*Noviodunum*. Prezența monedelor, a inventarului funerar, analogiile cu descoperiri similare din Dobrogea, adâncimea la care au fost identificate mormintele și organizarea spațială a acestora ne-au condus la concluzia că acest orizont funerar poate fi atribuit epocii romane. Totuși, nu putem exclude posibilitatea existenței unor suprapuneri care nu au fost sesizate în momentul cercetării, iar unele dintre morminte ar putea fi datate în perioada medio-bizantină (secolele XI–XIII). Stănică *et alii* 2010. Analiza C14 pentru două dintre complexe a evidențiat ca datare perioada secolelor XII–XIII. În această situație, am presupus că mormintele orientate V–E datează din secolele XII–XIII.

[14] Numărul complexelor cercetate și categoriile de inventare de la Isaccea – *Bagola* au fost menționate pentru prima dată într-un studiu publicat în anul 2018. Stănică, Vasile 2018, p. 53, 63.

[15] Localnicii denumesc acest punct *Dealul Bagola*, după fosta carieră de piatră care a funcționat în partea de nord a promontoriului.

[16] Materialele și însemnările au fost puse la dispoziție de dl. Florin Topoleanu, căruia îi mulțumesc și pe această cale. Topoleanu 1986; Topoleanu 1987a; Topoleanu 1988.

[17] Topoleanu 1987a.

[18] Topoleanu 1987a.

[19] Existența fortificațiilor din Primul Război Mondial și a cartușelor din această perioadă documentează intervențiile din această zonă.

[20] Infrastructură deținută de S.C. Aquaserv S.A. Tulcea, Centrul operațional Isaccea.

Figura 4. *Localizarea sitului Isaccea –* Bagola *(Foto aerian).*

Figure 4. *Location of the Isaccea –* Bagola *site (aerial photo).*

Figura 5. *Localizarea sitului Isaccea –* Bagola *(Foto aerian, vedere dinspre NE).*

Figure 5. *Location of the Isaccea –* Bagola *site (aerial photo, view from NE).*

Figura 6. *Localizarea sitului Isaccea* – Bagola *(Foto aerian, vedere dinspre SE).*

Figure 6. *Location of the Isaccea* – Bagola *site (aerial photo, view from SE).*

Figura 7. *Localizarea sitului Isaccea* – Bagola *(Foto aerian).*

Figure 7. *Location of the Isaccea* – Bagola *site (aerial photo).*

Figura 8. *Localizarea sitului Isaccea* – Bagola *(Foto aerian).*

Figure 8. *Location of the Isaccea* – Bagola *site (aerial photo).*

În cursul celor trei campanii din punctul *Bagola*, au fost descoperite 50 de morminte de inhumație, care pot fi datate în secolul al XIII-lea, pe baza inventarelor funerare (brățări și mărgele din sticlă, nasturi și oglindă din bronz, diverse piese de podoabă, monede)[21]. Cu ocazia lucrărilor efectuate pentru reabilitarea conductelor de aducțiune a apei, de către operatorul care furnizează și prestează servicii de alimentare cu apă și canalizare în județul Tulcea, în anul 2015, a mai fost cercetat un mormânt[22].

Au fost descoperite și cinci morminte aparținând epocii romane, dintre care două sunt morminte de incinerație și trei de inhumație. Mormintele de incinerație sunt în groapă simplă și conțin un bogat inventar, reprezentat de amfore, căni și ulcioare[23].

Stratigrafia nu a fost de ajutor pentru stabilirea condițiilor în care s-au făcut înmormântările sau relația dintre complexe, în mare parte din cauza intervențiilor moderne sau contemporane care au afectat o parte din complexele funerare.

Mormintele investigate sunt orientate vest–est (V–E) și au fost descoperite la adâncimi cuprinse între 0,30 și 0,70 m. Înmormântările au fost realizate în gropi simple, fără niciun fel de amenajare, iar prezența cuielor a fost documentată în condiții arheologice neclare, cu o singură excepție (M31). Acest aspect oferă suficiente argumente pentru a presupune existența sicrielor. Au fost identificate două suprapuneri (M9↓M10 și M15↓M16), ceea ce sugerează o utilizare îndelungată a necropolei. Profilele secțiunilor cercetate nu au furnizat informații relevante privind practicile funerare, eventualele intervenții ulterioare sau posibile contexte de locuire, din cauza intervențiilor recente (Fig. 9–10).

[21] Topoleanu 1986, Topoleanu 1987a, Topoleanu 1988.
[22] Adâncimea de 0,20 m la care a fost descoperit mormântul sugerează o posibilă încadrare cronologică în perioada medio-bizantină.
[23] Topoleanu 1988.

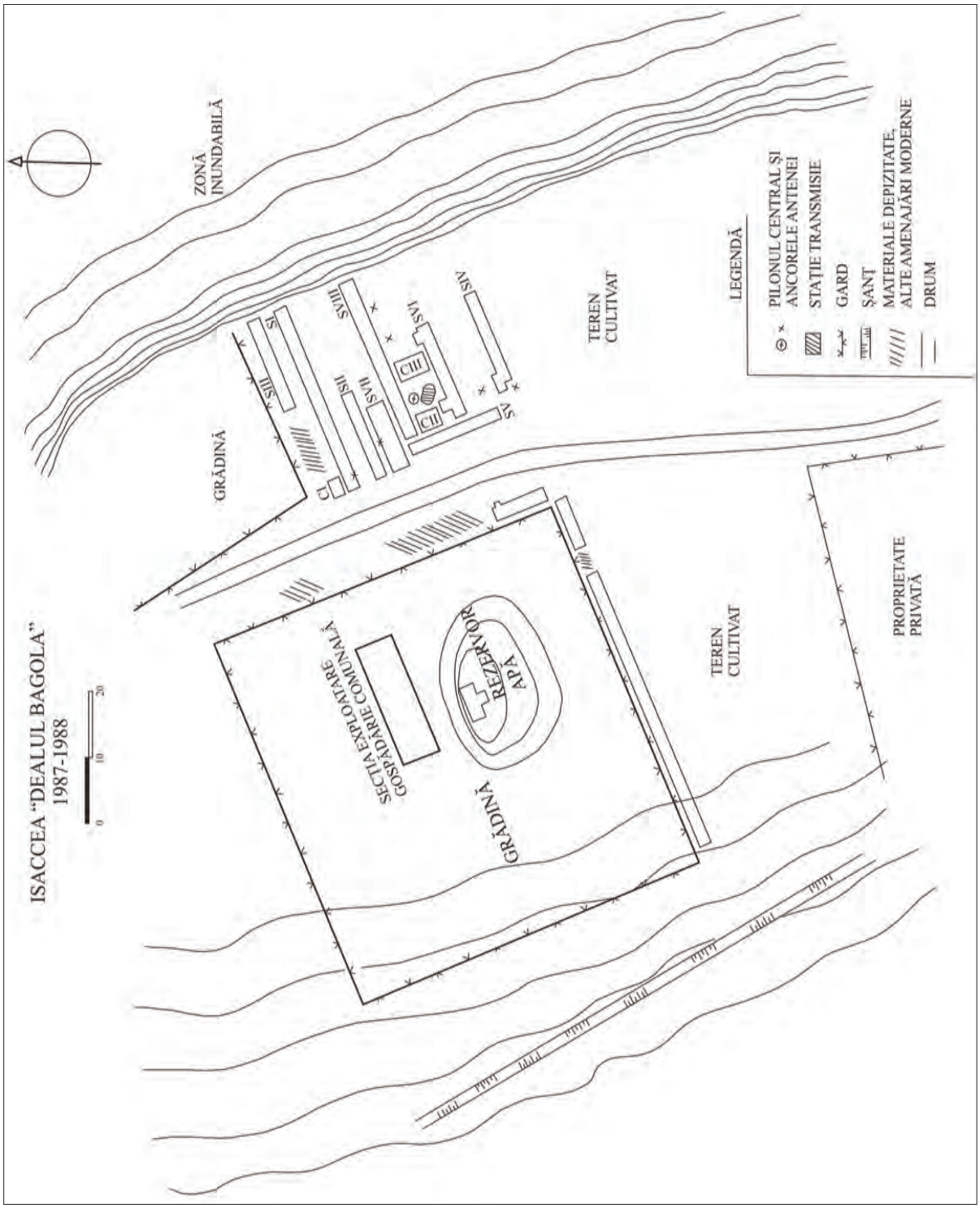

Figura 9. *Isaccea* – Bagola. *Planul cercetărilor arheologice 1987–1988.*

Figure 9. *Isaccea* – Bagola. *Plan of the 1987–1988 archaeological investigations.*

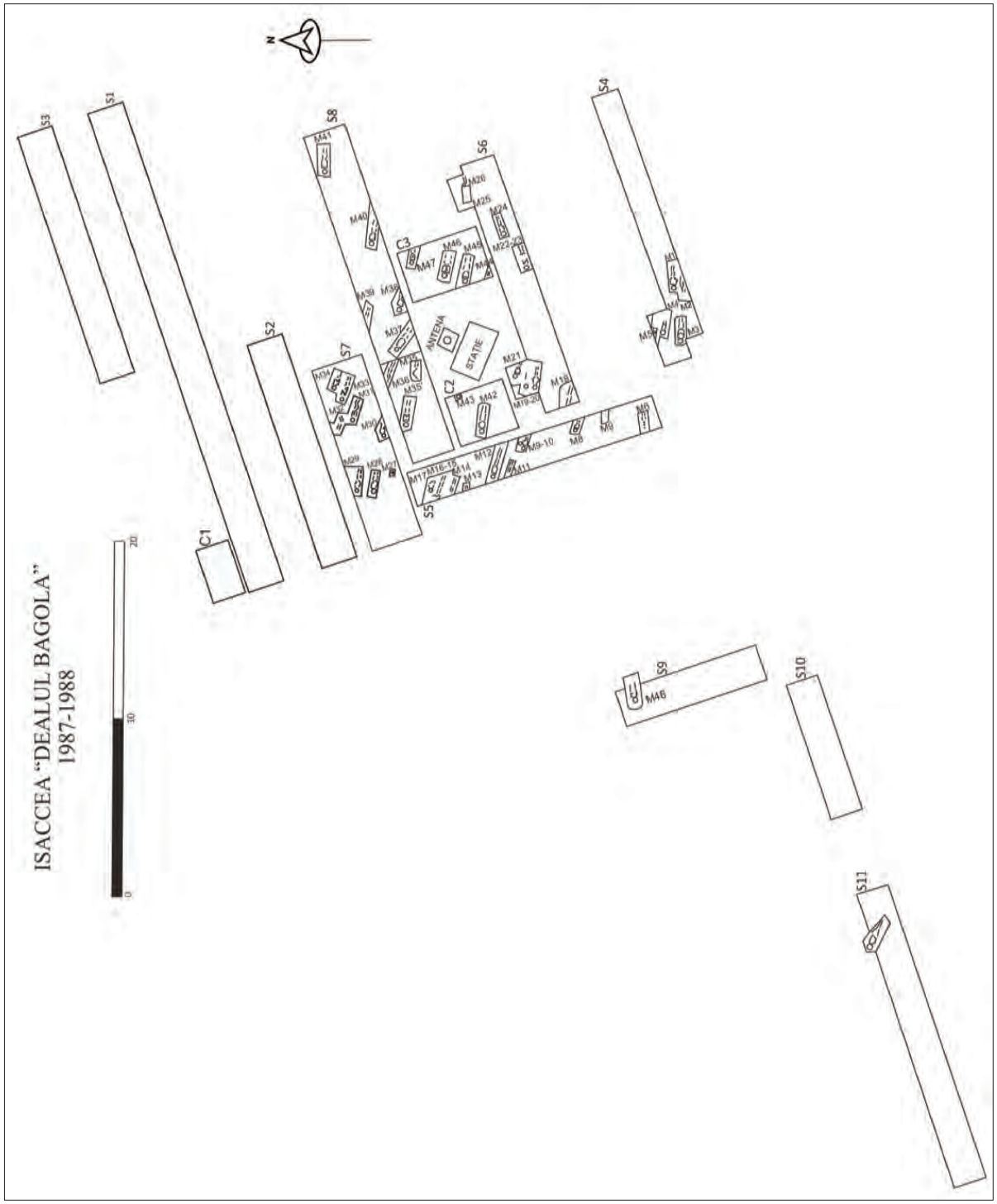

Figura 10. *Planul necropolei medio-bizantine Isaccea* – Bagola.

Figure 10. *Plan of the Middle Byzantine necropolis at Isaccea* – Bagola.

TIPOLOGIA MORMINTELOR (CATALOGUL DESCOPERIRILOR FUNERARE)

Abrevieri: S = secțiune; c = carou; L = Lungime; V = vest; E = est.

M1
Schelet de adult, depus în decubit dorsal, orientat V–E, brațele pe abdomen.
S4, c. 2–3, -0,60 m, L = 1,47 m.
Fără inventar.

M2
Schelet de adult, depus în decubit dorsal, orientat V–E, brațele pe abdomen. Păstrat parțial în malul de E.
S4, c. 2–3, -0,50, L = 0,55 m.
Fără inventar.

M3
Schelet de adult, depus în decubit dorsal, orientat V–E, craniul orientat spre stânga (N), brațul drept pe piept, brațul stâng de-a lungul corpului (Fig. 11/1–2; Fig. 12/1–2; Fig. 13/1).
S4, c. 1–2, - 0,60 m, L = 1,65 m.
Inventar: nasture os în partea inferioară a bazinului (Fig. 12/2).

M4
Schelet de copil, depus în decubit dorsal, orientat V–E, craniul spre stânga, brațele întinse de-a lungul corpului. Oasele craniului și ale trunchiului prezintă o stare precară de conservare.
S4, c. 1–2, -0,70 m. L = 1,12 m.
Fără inventar.

M5
Schelet de adult, depus în decubit dorsal, orientat V–E, brațele pe abdomen.
S4, c. 1–2, - 0,70 m, L = 1,45 m.
Fără inventar.

M6
Schelet de adult, fragmentar, depus în decubit dorsal, orientat V–E. Se păstrează oasele mari ale picioarelor (femure) și un fragment de bazin (centura pelviană).
S5, c. 2, -0,65, L = 0,75 m.
Fără inventar.

M7
Schelet de adult, fragmentar, depus în decubit dorsal, orientat V–E. Se păstrează craniul, partea superioară a trunchiului și fragmente de bazin.
S5, c. 2, -0,65 m, L = 0,72 m.
Fără inventar.

M8
Schelet de adult, fragmentar, depus în decubit dorsal, orientat V–E. Se păstrează craniul, partea superioară a trunchiului și fragmente de bazin (Fig. 13/2).
S5, c. 3, -0,65 m, L = 0,65 m.
Fără inventar.

M9
Schelet de adult, fragmentar, depus în decubit dorsal, orientat V–E, brațul drept pe abdomen, brațul stâng pe bazin. Lipsă craniu și picioare. Suprapune M10 (Fig. 14/1).
S5, c. 4–5, -0,40 m, L = 1,25 m.
Fără inventar.

1

2

Figura 11. *Isaccea* – Bagola*, 1987, M3 (1, 2).*

Figure 11. *Isaccea* – Bagola*, 1987, M3 (1, 2).*

Figura 12. *Isaccea* – Bagola*, 1987, M3 (1. M3; 2. M3, inventar - nasture os).*

Figure 12. *Isaccea* – Bagola*, 1987, M3 (1. M3; 2. M3, grave goods: bone button).*

1

2

Figura 13. *Isaccea* – Bagola, *1987 (1. M3, 2. M8).*

Figure 13. *Isaccea* – Bagola, *1987 (1. M3, 2. M8).*

1

2

Figura 14. *Isaccea* – Bagola*, 1987 (1. M9–M10, 2. M12).*

Figure 14. *Isaccea* – Bagola*, 1987 (1. M9–M10, 2. M12).*

M10
Schelet de adult, fragmentar, depus în decubit dorsal, orientat V–E. Se păstrează craniul, întors spre stânga și vertebrele cervicale. Suprapus și probabil deranjat de M9 (Fig. 14/1).
S5, c. 4–5, -0,45 m, L = 0,40 m.
Inventar[24]: fragmente material textil de la un acoperământ pentru cap[25]; sfere din bronz (asemănătoare unor jumătăți de bumbi/nasturi globulari), montate în interiorul unor sârmulițe spiralate din bronz, ce formau cerculețe. Întregul decor era aplicat pe o țesătură (Fig. 21/1–2); nasture globular de bronz.

M11
Schelet de adult, fragmentar, depus în decubit dorsal, orientat V–E. Se păstrează fragmente de oase mari ale picioarelor. Posibil ca restul scheletului să fi rămas în mal.
S5, c. 5, -0,50 m, L = 0,62 m.
Fără inventar.

M12
Schelet de adult, deranjat, depus în decubit dorsal, orientat V–E, brațul drept pe abdomen, brațul stâng de-a lungul corpului. Lipsește craniul (Fig. 14/2).
S5, c. 5–6, -0,62 m, L = 1,40 m.
Fără inventar.

M13
Schelet de adult, depus în decubit dorsal, orientat V–E, parțial cercetat. Descoperită partea inferioară a oaselor mari ale picioarelor, iar restul scheletului a rămas în malul de S.
S5, c. 6, -0,72 m, L = 0,15 m.
Fără inventar.

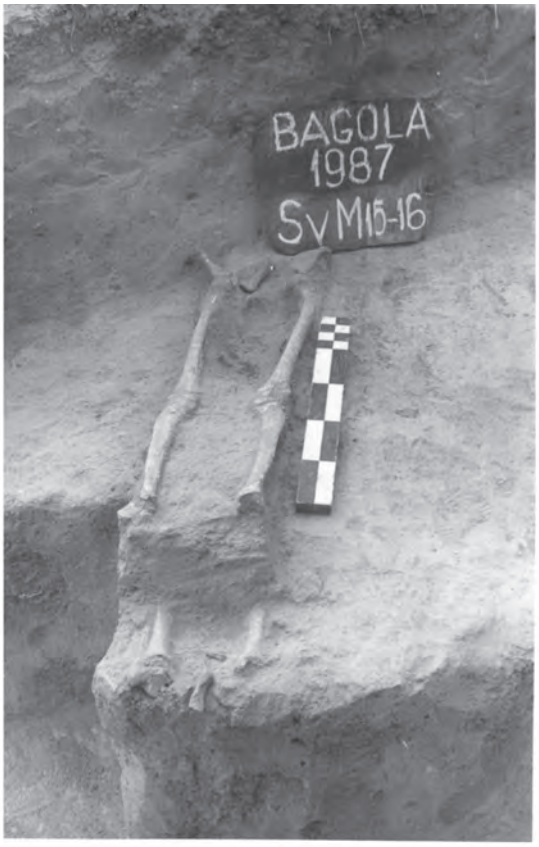
M14
Schelet de adult, depus în decubit dorsal, orientat V–E, parțial cercetat. Descoperită partea inferioară a oaselor mari ale picioarelor, iar restul scheletului a rămas în malul de S. Piatră neprelucrată între oasele picioarelor, aproape de călcâie (0,10 × 0,08 × 0,04 m).
S5, c. 7, -0,65 m, L = 0,42 m.
Fără inventar.

M15
Schelet de adult, depus în decubit dorsal, orientat V–E, parțial cercetat. Descoperit până la bazin, restul scheletului a rămas în malul de S. Suprapune M16 (Fig. 15/1).
S5, c. 7, -0,60 m, L = 0,90 m.
Fără inventar.

M16
Schelet de adult, depus în decubit dorsal, orientat V–E, brațul drept pe bazin, brațul stâng de-a lungul corpului. Descoperită partea inferioară până la centura pelviană. Suprapus de M15 (Fig. 15/1–2).
S5, c. 7, -0,70 m. L = 1,10 m.
Fără inventar.

M17
Schelet de adult, fragmentar, depus în decubit dorsal, orientat V–E, piciorul stâng îndoit nefiresc din genunchi spre exterior. Se păstrează bazinul și oasele mari ale picioarelor (Fig. 15/3).
S5, c. 8, -0,55 m, L = 1,00 m.
Fără inventar.

[24] Pentru descrierea inventarului, am folosit fotografiile din arhiva ICEM Tulcea.
[25] Materialul a fost studiat de dna Vasilica Topoleanu, Laboratorul de restaurare în cadrul Muzeului „Deltei Dunării". Pentru descriere, vezi mai jos *Materiale textile* și Topoleanu 1987b.

1

2

3

Figura 15. *Isaccea* – Bagola*, 1987 (1. M15–M16; 2. M16; 3. M17).*

Figure 15. *Isaccea* – Bagola*, 1987 (1. M15–M16; 2. M16; 3. M17).*

M18
Schelet de adult, fragmentar, depus în decubit dorsal, orientat V–E, brațele pe abdomen. Lipsește craniul.
S6, c. 1, -0,55 m, L = 1,16 m.
Fără inventar.

M19
Schelet de adult, fragmentar, depus în decubit dorsal, orientat V–E, craniul spre stânga, brațul drept puternic îndoit din cot spre umăr, brațul stâng pe piept. Lipsă centură pelviană, piciorul drept și partea inferioară a piciorului stâng (Fig. 16/1).
S6, c. 1–2, -0,45 m.
Inventar: opt brățări din sticlă (Fig. 16/2–9), dispuse câte patru pe antebrațe, mărgică din pastă de sticlă sub bărbie, monedă deasupra bazinului.
Exemplarele descoperite în acest mormânt se disting prin diversitate decorativă, reflectând rafinamentul tehnicilor de prelucrare a sticlei. Unele exemplare prezintă ornamente realizate din fire de sticlă roșie și benzi torsionate în nuanțe de verde-kaki, în timp ce altele sunt decorate cu nervuri din fire de sticlă roșie, completate de o bandă argintie aplicată longitudinal. Un alt tip decorativ constă în impresiuni obținute prin presarea unui instrument cu vârf lat pe suprafața materialului. Au fost identificate și trei exemplare lipsite de decor propriu-zis, însă păstrează urme clare ale uneltei utilizate pentru îmbinarea capetelor și subțierea barei de sticlă. Unul dintre acestea este realizat din sticlă cu aspect torsionat, de culoare verde-kaki. Un caz aparte este reprezentat de o brățară din sticlă opacă, de culoare violet, decorată cu protuberanțe.
Monedă de bronz, imitație latină, mm (modul mic) A; cca 1208–1261, mai degrabă 1210–1240, inv. 69186; Di = 2 × 16 mm, G = 0,929 g (Fig. 24).

M20
Schelet de adult, fragmentar, depus în decubit dorsal, orientat V–E, brațul stâng de-a lungul corpului. Se păstrează fragmente din craniu și din brațul stâng.
S6, c. 1–2, -0,45 m, L = 0,74. Fără inventar.

M21
Schelet de adult, depus în decubit dorsal, orientat V–E, craniul spre dreapta, brațele pe bazin (Fig. 17/1).
S6, c. 2, -0,58 m, L = 1,65 m.
Fără inventar.

M22
Schelet de copil, fragmentar, brațele pe piept (Fig. 17/2; Fig. 18/1–3).
S6, c. 5, -0,60 m, L = 0,68 m.
Inventar: colier în jurul gâtului, din mărgele din chihlimbar, pastă din sticlă și scoică; oglindă din bronz pe piept în dreptul inimii (Fig. 17/2). Colierul este alcătuit din 65 de mărgele[26], confecționate din pastă de sticlă (50), chihlimbar (9), scoici (4) și os (2). Mărgelele din sticlă sunt discoidale, în culori variate (alb, verde, albastru, galben, turcoaz), duble (grupate prin lipire) sau simple, bitronconice, tubulare, precum și un exemplar mozaicat. Cele din chihlimbar sunt de formă bitronconică, cu fețe aplatizate și urme de șlefuire. Mărgelele din scoici (cauri) au formă ovală alungită, sunt perforate transversal în partea superioară și au o culoare albicioasă. Două dintre mărgele sunt din os, cu formă aproximativ ovală, culoare bej, tentă gălbuie și perforație în partea superioară (Fig. 18/3; Fig. 23/1).

M23
Schelet de adult, depus în decubit dorsal, orientat V–E, brațul drept pe piept, brațul stâng de-a lungul corpului (Fig. 17/2).
S6, c. 5, -0,80 m. L = 1,46 m.
Fără inventar.

M24
Schelet de adult, depus în decubit dorsal, orientat V–E, brațele pe abdomen (Fig. 19/1).
S6, c. 6–7, -0,85 m, L = 1,60 m.
Fără inventar.

[26] În Sala *Tezaur* a Muzeului de Istorie și Arheologie din cadrul ICEM Tulcea este expus un colier compus din 56 de mărgele, realizate din pastă de sticlă (42), chihlimbar (8), scoică (4) și os (2). În depozitul muzeului au fost identificate, de asemenea, fragmente provenind de la aproximativ opt mărgele din sticlă și o mărgea din chihlimbar, care ar fi făcut parte din același colier/ansamblu.

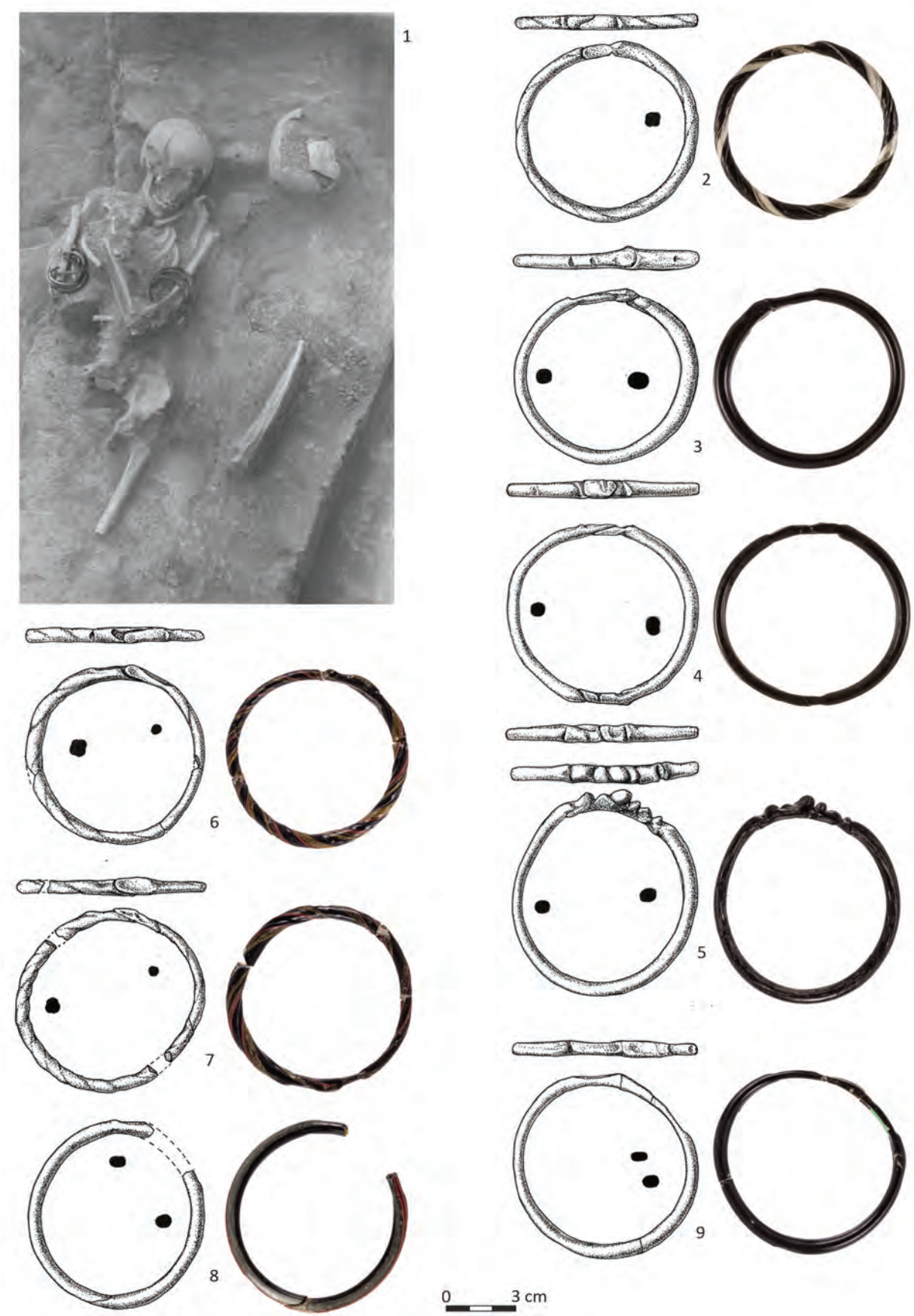

Figura 16. *Isaccea* – Bagola*, 1987 (1. M19; 2–9. M19, inventar: brățări sticlă).*

Figure 16. *Isaccea* – Bagola*, 1987 (1. M19; 2–9. M19, grave goods: glass bracelets).*

1

2

Figura 17. *Isaccea* – Bagola*, 1987 (1. M21; 2. M22–M23).*

Figure 17. *Isaccea* – Bagola*, 1987 (1. M21; 2. M22–M23).*

Figura 18. *Isaccea* – Bagola*, 1987 (1. M22; 2. oglindă de bronz; 3. colier de mărgele).*

Figure 18. *Isaccea* – Bagola*, 1987 (1. M22; 2. bronze mirror; 3. bead necklace).*

1

2

***Figura 19**. Isaccea* – Bagola*, 1987 (1. M24; 2. M25).*

***Figure 19.** Isaccea* – Bagola*, 1987 (1. M24; 2. M25).*

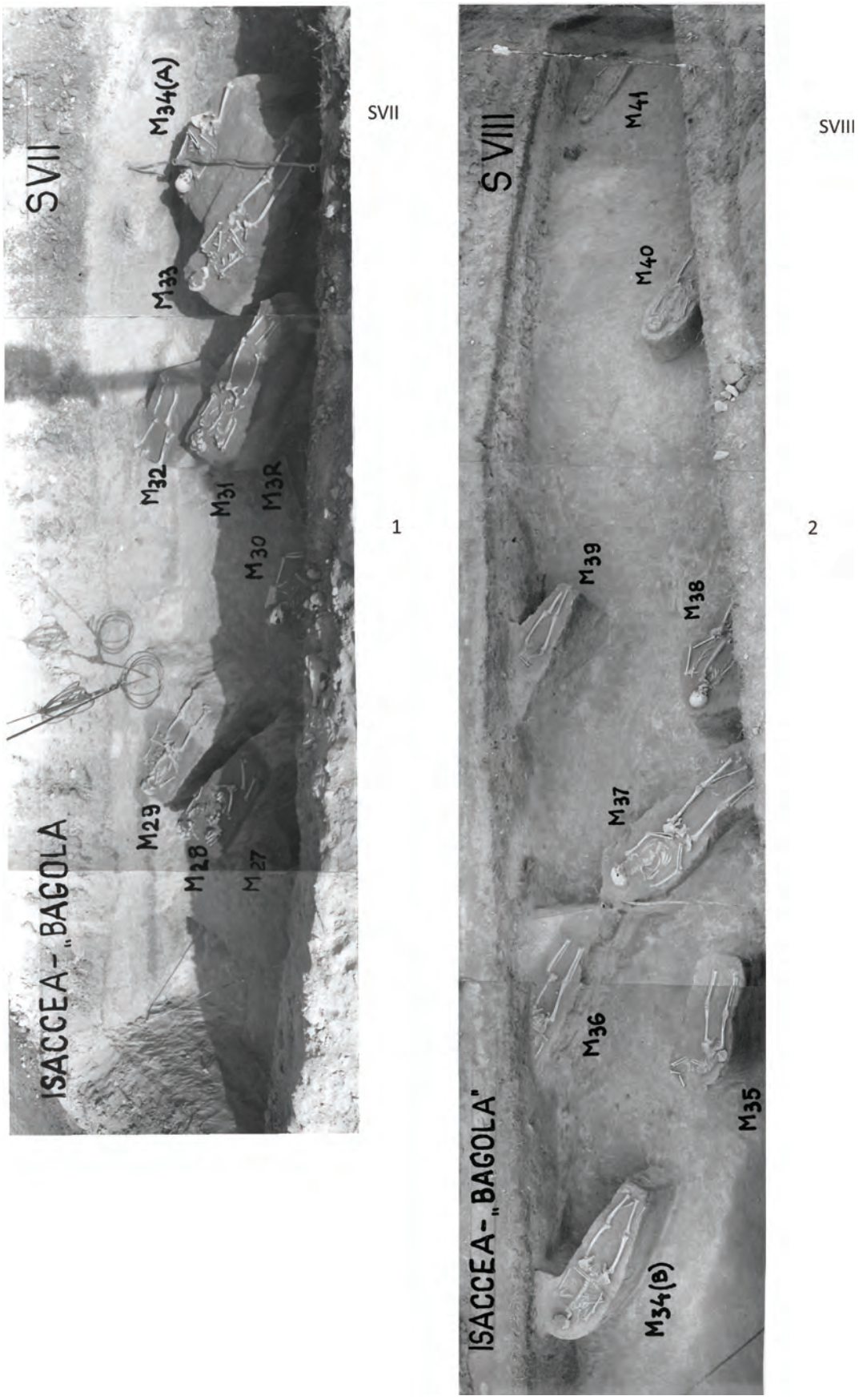

Figura 20. *Isaccea* – Bagola*, 1987 (1. S7; 2. S8).*

Figure 20. *Isaccea* – Bagola*, 1987 (1. S7; 2. S8).*

Figura 21. *Isaccea* – Bagola, *1987 (1. M10, fragmente de țesătură; 2. M10, obiecte de bronz prinse pe țesătură).*

Figure 21. *Isaccea* – Bagola, *1987 (1. M10, textile fragments; 2. M10, bronze objects attached to textile).*

Figura 22. *Isaccea* – Bagola, *1987 (1. M45, nasture globular; 2. M48, inel de buclă; 3. C2, inel de buclă cu capătul în formă de S).*

Figure 22. *Isaccea* – Bagola, *1987 (1. M45, globular button; 2. M48, loop ring; 3. C2, loop ring with S-shaped end).*

M 25
Schelet de adult, depus în decubit dorsal, orientat V–E, parțial cercetat (Fig. 19/2).
S6, c. 7–8, -0,75 m, L = 1 m.
Fără inventar.

M26
Schelet de adult, depus în decubit dorsal, orientat V–E, craniul ușor spre stânga, brațul drept de-a lungul corpului, brațul stâng pe abdomen, picioarele orientate spre dreapta.
S6, c. 7–8, -0,97 m. L = 1,55 m.
Inventar: monedă lângă laba piciorului drept.
Monedă de bronz, imitație latină, modul mic A; cca 1208–1261, mai degrabă 1210–1240, inv. 69184; D = 13 × 16 mm, G = 1,270 g (Fig. 24).

M27
Schelet de copil, fragmentar, depus în decubit dorsal, orientat V–E. Se mai păstrează fragmente din craniu și câteva coaste (Fig. 25/1).
S7, c. 2, -0,40 m, L = 0,41 m.
Inventar: mărgică de sticlă (verzuie/turcoaz), obiect bronz (lamă) (Fig. 23/5–6).

M28
Schelet de adult, deranjat, depus în decubit dorsal, orientat V–E, craniul orientat spre stânga, brațul drept pe piept, brațul stâng de-a lungul corpului (Fig. 25/1).
S7, c. 2, -0,70 m. L = 1,57 m.
Inventar: monedă în partea inferioară a piciorului drept.
Monedă de bronz, imitație latină, mm (modul mic) A; cca 1208–1261, mai degrabă 1210–1240, inv. 69183; D = 12 × 15 mm, G = 0,368 g (Fig. 24).

M29
Schelet de adult, depus în decubit dorsal, orientat V–E, craniul orientat spre dreapta, brațele pe bazin (Fig. 25/1).
S7, c. 2–3, -0,60 m, L = 1,67 m.
Fără inventar.

M30
Schelet de adult, depus în decubit dorsal, orientat V–E, craniul spre dreapta, brațul drept pe abdomen, brațul stâng pe bazin (Fig. 25/1).
S7, c. 3–4, -0,45 m. L = 1,60 m.
Inventar: fragment de opaiț roman în pământul de umplutură, deasupra bazinului.

M31
Schelet de adult, depus în decubit dorsal, orientat V–E, craniul orientat spre stânga, brațele pe piept. Parțial deranjat.
S7, c. 4–5, -0,45 m, L = 1,53 m.
Inventar: fragmentul unei brățări din sticlă transparentă, cu protuberanțe lângă antebrațul drept, fragmente de cuie sau piroane din fier, puternic oxidate, risipite pe toată suprafața (Fig. 23/2).

M32
Schelet de adult, depus în decubit dorsal, orientat V–E, parțial cercetat. Se păstrează oasele mari ale picioarelor și un fragment de bazin (Fig. 25/1).
S7, c. 4, -0,55 m, L = 0,90 m.
Fără inventar.

M33
Schelet de adult, depus în decubit dorsal, orientat V–E, brațul drept pe abdomen, brațul stâng pe piept. În stânga craniului, fragment de cărămidă romană (0,25 × 0,15 × 0,05 m).
S7, c. 5–6, -0,50 m, L = 1,70 m.
Fără inventar.

Figura 23. *Isaccea* – Bagola*, 1987 (1. M19, fragmente de mărgele; 2. S7, M31, fragment de brățară de sticlă în umplutura mormântului; 3. S7, capăt secțiune spre S, fragment de brățară de sticlă; 4. S7, fragment de brățară de sticlă); 5–6. M27, obiect de bronz, mărgică de sticlă.*

Figure 23. *Isaccea* – Bagola*, 1987 (1. M19, bead fragments; 2. S7, M31, glass bracelet fragment from grave infill; 3. S7, south section end, glass bracelet fragment; 4. S7, glass bracelet fragment; 5–6. M27, bronze object, glass bead).*

Figura 24. *Isaccea* – Bagola. *Monede descoperite în cursul cercetărilor.*

Figure 24. *Isaccea* – Bagola. *Coins discovered during the investigations.*

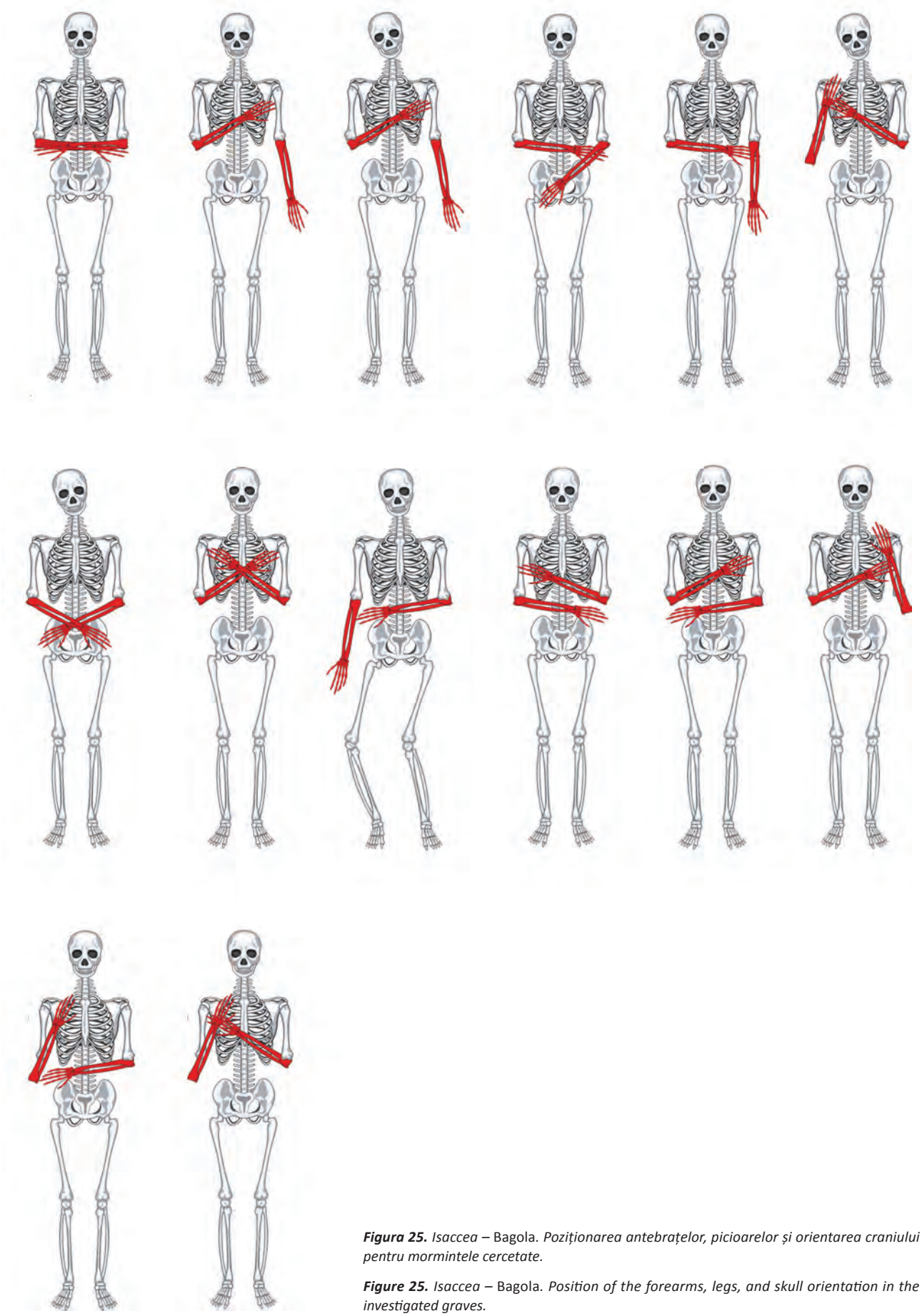

Figura 25. *Isaccea* – Bagola. *Poziționarea antebrațelor, picioarelor și orientarea craniului pentru mormintele cercetate.*

Figure 25. *Isaccea* – Bagola. *Position of the forearms, legs, and skull orientation in the investigated graves.*

M34 A
Schelet de adult, fragmentar, depus în decubit dorsal, orientat V–E, craniul ușor înclinat spre dreapta, brațul drept pe abdomen, brațul stâng pe piept (Fig. 25/1). Lipsește partea inferioară a piciorului drept și piciorul stâng până la bazin.
S7, c. 5-6, -0,56 m, L = 1,14 m.
Fără inventar.

M34 B
Schelet de adult, depus în decubit dorsal, orientat V–E, craniul spre stânga, brațul drept pe piept, brațul stâng pe abdomen (Fig. 25/2).
S7, c.2, -0,30 m, L = 1,75 m.
Fără inventar.

M35
Schelet de copil, fragmentar, depus în decubit dorsal, ușor înclinat spre stânga, orientat V–E, brațul drept pe piept, brațul stâng, îndoit din cot și așezat pe claviculă. Lipsesc craniul, vertebrele cervicale, omoplatul, clavicula (Fig. 25/2).
S8, c. 3, -0,60 m. L = 1,20 m.
Fără inventar.

M36
Schelet de adult, depus în decubit dorsal, orientat V–E, brațul drept pe abdomen, brațul stâng pe piept (Fig. 25/2).
S8, c.3, -0,50 m, L = 1,65 m.
Fără inventar.

M37
Schelet de adult, depus în decubit dorsal, orientat V–E, craniul spre stânga, brațele pe bazin (Fig. 25/2). S8, c. 4, -0,35 m, L = 1,60 m.
Fără inventar.

M38
Schelet de adult, depus în decubit dorsal, orientat V–E, craniul spre dreapta, brațul stâng pe bazin (Fig. 25/2).
S8, c. 5, -0,70 m, L = 1,45 m.
Fără inventar.

M39
Schelet de adult, fragmentar, depus în decubit dorsal, orientat V–E, brațele pe abdomen. Lipsesc craniul și parțial trunchiul (Fig. 25/2).
S8, c. 5, -0,75 m, L = 1,00 m.
Fără inventar.

M40
Schelet de adult, depus în decubit dorsal, orientat V–E, craniul orientat spre stânga, brațul drept, îndoit din cot, cu palma așezată pe claviculă, brațul stâng pe bazin (Fig. 25/2).
S8, c. 7, -0,75 m, L = 1,60 m.
Fără inventar.

M41
Schelet de adult, depus în decubit dorsal, orientat V–E, craniul, poziționat în dreptul umărului drept și orientat spre stânga, brațul drept pe bazin, brațul stâng pe abdomen; membrele inferioare aflate într-o deschidere accentuată (Fig. 25/2).
S8, c. 9–10, -1,00 m, L = 1,55 m.
Fără inventar.

M42
Schelet de adult, depus în decubit dorsal, orientat V–E, brațele pe abdomen.
$C_{2,}$ -0,35 m, L = 1,55 m.
Fără inventar.

Nr. crt.	Campanie	Secțiune	Complex	Tip inventar	Nr. inventar
1.	1987	S1	M3	Nasture de os.	40258
2.	1987	S6	M10	Nasture globular de bronz.	41934
3.	1987	S5	M10	Fragmente textile.	f. inv.
4.	1987	S6	M19	Brățară de sticlă, torsionată, neagră și albă.	41616
5.	1987	S6	M19	Brățară de sticlă, neagră.	41617
6.	1987	S6	M19	Brățară de sticlă, neagră.	41618
7.	1987	S6	M19	Brățară de sticlă, neagră, cu protuberanțe.	41619
8.	1987	S6	M19	Brățară de sticlă, torsionată, neagră și roșie (fragmentară).	41935
9.	1987	S6	M19	Brățară de sticlă, torsionată, neagră, albă și roșie (fragmentară).	41936
10.	1987	S6	M19	Brățară de sticlă, neagră (fragmentară).	41937
11.	1987	S6	M19	Brățară de sticlă, neagră, două linii paralele, sticlă roșie, dispuse longitudinal (fragmentară).	41938
12.	1987	S6	M22	Oglindă de bronz.	41614
13.	1987	S6	M45	Nasture globular de bronz.	
14.	1987	S9	M48	Inel de buclă.	41933
15.	1987	C2		Inel de buclă.	42198
16.	1987	C2		Cui, cap calotă.	42199
17.	1987	S1		Cuțit de fier.	42064
18.	1988	S7		Cataramă (romană?) de bronz	42062
19.	1987	S6	M19	Monedă de bronz, imitație latină, mm (modul mic) A; cca 1208–1261, mai degrabă 1210–1240; Di = 2 × 16 mm, G = 0,929 g.	69186
20.	1987	S6	M26	Monedă de bronz, imitație latină, mm (modul mic) A; c ca 1208–1261, mai degrabă 1210–1240; D = 13 × 16 mm, G = 1,270 g.	69184
21.	1987	S8		Monedă de bronz, imitație latină, mm (modul mic) A; cca 1208–1261, mai degrabă 1210–1240; D = 12 × 15 mm, G = 0,368 g.	69183
22.	1987	S8	*passim*	Monedă de bronz, imitație latină, mm (modul mic) A; D = 14 × 16 mm, G = 0,80 g.	69185
23.	1987	S7/-0,50 m	*passim*	Monedă de bronz, imitație latină, mm (modul mic) A ?; D = 10 × 11 mm; G = 0,346 g.	69.187
24.	1987	S7/-0,50 m	*passim*	Monedă de bronz, imitație latină, mm (modul mic) A; D = 12 × 15 mm.	69188
25.	1987	S7/-0,50 m	*passim*	Monedă de bronz, secolul IV (?); D = 11 × 11 mm.	f. inv.

Tabelul 2. *Materiale arheologice descoperite în cimitirul de la Isaccea* – Bagola.

Table 2. *Archaeological materials discovered in the cemetery of Isaccea* – Bagola.

M43

Schelet de adult, fragmentar, depus în decubit dorsal, orientat V–E. Cercetat parțial.

C_2, -0,30 m, L = 0,30 m.

Fără inventar.

M44

Schelet de adult, fragmentar, depus în decubit dorsal, orientat V–E. Se păstrează parțial oase mari ale picioarelor.

C_3, -0,40 m, L = 0,70 m.

Fără inventar.

M45
Schelet de adult, depus în decubit dorsal, orientat V–E, maxilarul inferior deplasat spre piept, brațele pe abdomen. Craniul este protejat de trei cărămizi romane (0,28 × 0,36 × 0,05 m; 0,28 × 0,28 × 0,07 m; 0,31 × 0,20 × 0,05 m).
C_3, -0,75 m, L = 1,60 m.
Inventar: nasture globular din bronz descoperit pe piept lângă antebrațul drept.
Nasture globular, gol în interior, cu două perforații în partea inferioară, unite printr-o tăietură și urechiușă de prindere din sârmă de bronz în formă de buclă (Fig. 22/1).

M46
Schelet de adult, depus în decubit dorsal, orientat V–E, craniul orientat spre stânga, brațul drept îndoit din cot, cu palma pe claviculă, brațul stâng pe abdomen.
C_3, -0,70 m, L = 1,75 m.
Fără inventar.

M47
Schelet de adult, depus în decubit dorsal, orientat V–E, craniul spre dreapta, brațele, îndoite din coate, pe piept.
C_3, -0,60 m, L = 1,60 m.
Fără inventar.

M48
Schelet de adult, fragmentar, depus în decubit dorsal, orientat V–E, craniul orientat spre dreapta, brațul drept îndoit din cot, cu palma sub bărbie, brațul stâng pe piept. Lipsește partea inferioară a picioarelor.
S9[27], c. 1–2, -0,80 m, L = 1,30 m.
Inventar: inel de buclă din argint, descoperit la falanga palmei drepte.
Inel de buclă cu capătul în formă de „S", lucrat dintr-un fir de argint aurit, prin trefilare, cu secțiune circulară, răsucit spre unul dintre capete în formă de spirală (ruptă din vechime), iar capătul liber al piesei este poziționat sub celălalt (Fig. 22/2).

M49[28]
Schelet de adult (?), depus în decubit dorsal, orientat V–E, brațul drept pe abdomen, brațul stâng de-a lungul corpului.

INVENTARE FUNERARE: SIMBOLISM ȘI SEMNIFICAȚII

Datarea acestui grup de morminte a ridicat anumite dificultăți de ordin cronologic, fiind încadrate provizoriu în secolele XI–XII[29]. Pentru a îndrepta această posibilă eroare, se impune analizarea distinctă a fiecărei categorii de inventar.

Inel de buclă

În campania din anul 1987, caseta 2 (C2), la -0,50 m, în umplutura unui mormânt deranjat, a fost descoperit un inel lucrat din sârmă de bronz, circular în secțiune, răsucit în formă de spirală. Unul dintre capete este aplatizat prin batere și rulat sub forma unei bucle spre exterior, formând un tub (Fig. 22/3).

Aceste piese, cunoscute sub denumirea de inele de tâmplă, inele de buclă sau inele temporale, au avut o largă răspândire în moda populației din Volânia și Podolia[30]. În acest studiu, am preferat denumirea inele de buclă (temporale). Piese similare sunt semnalate într-un spațiu geografic mult mai amplu, în complexe de locuire, contexte funerare și

[27] În însemnări apare înregistrat ca mormânt în S11, dar, verificând planul și comparând cu descrierea, acest complex poate fi localizat în S9, fotografiile confirmând acest fapt.
[28] Pentru M49, nu există o descriere a acestuia, dar, pe planul săpăturilor, în S11, apare înregistrat un complex funerar.
[29] Gh. Mănucu-Adameștieanu a publicat lista mormintelor și, parțial, inventarele funerare, încercând să excludă din analiza cronologică a necropolei anumite obiecte descoperite în morminte, inclusiv monedele. Catalogul mormintelor a fost reprodus fidel, cuvânt cu cuvânt, din însemnările d-lui Florin Topoleanu. Vezi: Mănucu-Adameștieanu 2022a, p. 9. Revenind ulterior asupra subiectului, autorul propune o interpretare a brățărilor din sticlă, pe care o utilizează ca principal reper cronologic pentru datarea necropolei de la Isaccea – *Bagola*. Mănucu-Adameștieanu 2022b, p. 331–332. Mănucu-Adameștieanu 2020a, p. 163 (cu menționarea autorului cercetărilor).
[30] Munteanu, Simalcsik 2019, p. 456.

tezaure din Polonia, Ucraina și Republica Moldova[31]. Datările propuse pentru complexele care oferă analogii pentru exemplarul descoperit la Isaccea – *Bagola* se încadrează între sfârșitul secolului al XII-lea și prima jumătate a secolului al XIII-lea (Fig. 22/3).

Tipologia propusă pentru inelele de tâmplă include două categorii, dintre care a doua cuprinde cinci variante diferențiate în funcție de capătul aplatizat[32]. Această categorie de podoabe a circulat atât în mediul rural, cât și în cel urban, fiind documentată în diferite tipuri de complexe. În cazul descoperirilor funerare, se poate atribui o anumită simbolistică. Studiul inventarului funerar din morminte a permis nu doar stabilirea tipologiei pentru aceste inele, ci și identificarea unor repere privind variantele de purtare și fixare. În esență, piesele descoperite sugerează că, în acea perioadă, inelele de tâmplă erau fie atașate unor accesorii vestimentare, fie împletite în părul de pe părțile laterale ale capului, în zona tâmplelor. Acest aspect este confirmat atât de poziționarea inelelor în regiunea temporală a scheletelor, cât și de urmele verzi lăsate de aceste artefacte pe craniile defuncților. Pentru descoperirea de la Isaccea – *Bagola*, nu se pot face precizări privind poziționarea inelului de buclă în cadrul complexului funerar, dar putem presupune că această piesă a fost atașată unui acoperământ de cap.

Inel de buclă cu capătul în formă de „S”

În S9, c. 1–2, la -0,80 m, a fost descoperit un „inel de argint găsit la falanga palmei drepte” (a M48). Surprinde locul descoperirii piesei de podoabă, care sugerează fie o deplasare accidentală a obiectului în timpul unor intervenții ulterioare, fie o plasare intenționată pe un deget al mâinii drepte[33]. Pentru inelele de tâmplă în formă de spirală există analogii documentate care au fost descoperite pe degetele defuncților. În cazul piesei descoperite la Isaccea – *Bagola*, optăm pentru ipoteza unei depuneri intenționate pe mâna dreaptă (Fig. 22/2).

Este vorba despre un inel de buclă care se încadrează în tipologia pieselor cu capătul în formă de „S”. Acest exemplar a fost lucrat dintr-un fir de argint aurit, cu secțiune circulară, răsucit spre unul dintre capete în formă de spirală (ruptă din vechime), iar capătul liber al piesei este poziționat perfect sub celălalt. Pe una dintre fețe sunt vizibile urme de trefilare.

Acest tip de podoabă, denumit în mod variabil cercei, inele sau inele de buclă, are o răspândire foarte largă pe un spațiu geografic extins, fiind frecvent întâlnit atât în complexe funerare, cât și în așezări rurale sau cu caracter urban. Realizate din sârmă de bronz sau argint, aceste piese au circulat intens în timp, fiind caracteristice secolelor X–XII, dar apar frecvent și în secolele XII–XIV și chiar mai târziu, în veacurile XV–XVI. În zona noastră, piesele datate în secolele XII–XIII încep să difere de cele specifice perioadelor anterioare. Fiind podoabe simple, care nu necesitau tehnologii sofisticate și erau ușor de realizat, aceste artefacte nu pot susține o atribuire etnică, în ciuda opiniilor exprimate de unii autori.

Acest tip de inel de păr este caracteristic secolelor X–XII. Dintre localitățile cu descoperiri asemănătoare menționăm: Dăbâca[34], Biharea[35], Arad[36], Cluj – *Mănăștur*[37], Zăbala[38], Alba Iulia[39], Orăștie[40], Hunedoara[41], Moldovenești[42], Pîclișa[43], Simeria Veche[44], Gilău[45], Oradea – *Salca Ghețărie*[46], Sălacea – *Dealul Vida*[47] ș.a. Pentru secolele XIII–XIV, descoperiri similare sunt semnalate la Răducăneni, Păcuiul lui Soare[48], iar în secolele secolele XIV–XV la Drobeta Turnu-Severin[49], Hudum[50], Lozova[51].

---

[31] Munteanu, Simalcsik 2019, p. 456–459.
[32] Munteanu, Simalcsik 2019.
[33] O situație similară pare că a fost înregistrată în necropola de la Nufăru – *Trecere bac* (Damian *et alii* 2017, p. 119, pl. 21/M53).
[34] Gáll 2013, p. 174–175.
[35] Dragotă 2006, p. 68–70.
[36] Dragotă 2006, p. 68–70.
[37] Dragotă 2006, p. 68–70.
[38] Dragotă 2006, p. 68–70.
[39] Crângaci Țiplic, Oța 2002–2003; Pinter *et alii* 2006, p. 61–62.
[40] Pinter *et alii* 2006, p. 61–62.
[41] Harhoiu *et alii* 2010, p. 96–99, 105; Pinter *et alii* 2006, p. 61–62.
[42] Pinter *et alii* 2006, p. 61–62.
[43] Pinter *et alii* 2006, p. 61–62.
[44] Pinter *et alii* 2006, p. 61–62.
[45] Isac *et alii* 2012, p. 304–305.
[46] Harhoiu *et alii* 2010, p. 96–99, 105.
[47] Attila 2008, p. 26–29.
[48] Diaconu, Baraschi 1977, p. 122–123.
[49] Bărcăcilă 1969, p. 783.
[50] Spinei, Popovici 1985, p. 80–87.
[51] Ursu *et alii* 2016, p. 255, 258; Vornic *et alii* 2012, p. 247–248.

Brățări din sticlă

Pentru perioada secolelor X–XIII, descoperirile de brățări din sticlă reprezintă o tematică abordată în literatura de specialitate, fiind prezentă în cadrul unor studii și lucrări de sinteză. Astfel de brățări, întregi sau fragmentare, sunt frecvent documentate în contexte arheologice atribuite epocii medio-bizantine (secolele X–XIII).

Cartarea acestei categorii de podoabe din spațiul dintre Dunărea și Mare evidențiază o concentrare a acestora în așezările și fortificațiile de pe linia Dunării, dar sunt semnalate și în interiorul provinciei.

Brățările din sticlă descoperite în Dobrogea se remarcă printr-o mare varietate tipologică, mai ales dacă se face o comparație cu cele din spațiul balcanic (Bulgaria și Serbia), datate în aceeași perioadă. De asemenea, pentru zona Banatului/Olteniei sunt semnalate descoperiri în locuințe și în inventarul „arheologic al mormintelor”[52].

Această categorie de podoabe se înscrie într-un curent cultural mai larg, răspândit în spațiul balcanic și în regiunea Dunării de Jos încă din secolul al X-lea, care a cunoscut o difuziune maximă în secolele XI–XIII. Brățări din sticlă, întregi sau fragmentare, au fost descoperite, în contexte de locuire și funerare, la Păcuiul lui Soare[53], Dervent[54], Capidava[55], Ostrov–*Beroe* (Piatra Fecăței)[56], Turcoaia–*Troesmis*[57], Garvăn–*Dinogetia*[58], Isaccea–*Noviodunum*[59], Tulcea–*Aegyssus*[60], Nufăru[61], Murighiol – *Ghiolul Pietrii*[62], Babadag[63], Dridu[64], Bucov[65]. Piesele sunt, în secțiune, diferite: ovale, bare răsucite, bare plan-convexe și prismatice etc.

Numai la Garvăn–*Dinogetia* au fost descoperite circa 1200 de fragmente divers colorate, clasificate, după forma secțiunii, în nouă categorii[66]. Situații similare sunt atestate la Isaccea–*Noviodunum*, unde sunt documentate peste 6000 fragmente de brățări de culori și secțiuni diferite[67]. La Nufăru, fenomenul este reprezentat de numeroase fragmente de brățări sau exemplare întregi, care se înscriu în tipologia clasică reprezentată de diferite culori și secțiuni ale barelor de sticlă[68].

Fenomen pus pe seama influenței bizantine, dar și a centrelor din Rusia Kieveană, „moda” brățărilor din sticlă cunoaște o largă difuziune în așezările și necropolele din Dobrogea, mai ales după *reconquista* bizantină. Prezența zgurii de sticlă în așezarea civilă și cetatea de la Isaccea–*Noviodunum*, alături de rebuturi și piese nefinisate, atestă existența unor ateliere locale de prelucrare a podoabelor din sticlă. Brățările confecționate neglijent, cu forme uneori neregulate, urme vizibile de prelucrare a barei și lipsa finisajelor sunt indicii clare privind producția locală[69].

La Isaccea – *Bagola*, în inventarul mormântului M19, au fost identificate opt brățări din sticlă (Fig. 16/2–9), câte patru plasate pe fiecare antebraț, iar în mormântul M31 (Fig. 23/2) a fost descoperit un fragment de brățară din același material.

Piesele se remarcă printr-o varietate decorativă notabilă. Unele exemplare sunt ornamentate cu fire de sticlă roșie și benzi torsionate de culoare verde-kaki (Fig. 17/6–7), în timp ce altele prezintă nervuri realizate din fire de sticlă roșie, completate de o bandă argintie aplicată longitudinal (Fig. 16/8). Un alt tip de decor este constituit din impresiuni obținute prin aplicarea unui instrument cu vârf lat (Fig. 16/3).

De asemenea, au fost identificate trei exemplare lipsite de decor propriu-zis, dar care păstrează urme ale instrumentului utilizat pentru îmbinarea capetelor și subțierea barei de sticlă (Fig. 16/4, 9). Un exemplar este realizat din sticlă de culoare verde-kaki, cu aspect torsionat (Fig. 16/2).

Un caz aparte îl constituie o brățară confecționată din sticlă opacă, de culoare violet, decorată cu protuberanțe, aspect care sugerează un alt tip de tehnică decorativă și, posibil, o semnificație simbolică distinctă.

---

[52] Țeicu 2009.
[53] Diaconu, Vîlceanu 1972, p. 147, 150–154, fig. 55.
[54] Diaconu, Vîlceanu 1972, p. 150, fig. 61.
[55] Florescu *et alii* 1958, p. 237–238; Pinter *et alii* 2024, p. 91–92, 155–156, pl. 39–40, p. 158, pl. 42, p. 165, pl. 49, p. 166, pl. 50.
[56] Mănucu-Adameșteanu 1980, p. 234.
[57] Baumann 1980, p. 175, 193; Mănucu-Adameșteanu 1980, p. 238.
[58] Ștefan *et alii* 1967, p. 290, 302–315, fig. 172; Barnea 1973, p. 300–301; Vasiliu 1991, p. 380–381.
[59] Barnea *et alii* 1957, p. 167; Vasiliu 1984, p. 110–111; Mănucu-Adameșteanu 1984a, p. 241–243.
[60] Vasiliu, Mănucu-Adameșteanu 1984, p. 144, 149.
[61] Cihodaru 1965, p. 264; Baraschi, Moghior 1979, p. 189; Baraschi, Moghior 1980, p. 130; Baraschi, Moghior 1981–1982, fig. 10; Mănucu-Adameșteanu, Mănucu-Adameșteanu 1986, p. 211–212; Damian 1993, p. 96–98, fig. 10/1–5; Damian *et alii* 2017, p. 95–96, n. 131 şi 149, p. 118–124, pl. 20–26; Damian *et alii* 2022–2023, p. 15.
[62] Mănucu-Adameșteanu 1991, p. 367.
[63] Vasiliu 1996, p. 176–177.
[64] Zaharia 1967, p. 94, fig. 55/3.
[65] Comșa 1978, p. 121, pl. 24/ 6 și 26/ 8. 27.
[66] Ștefan *et alii* 1967, p. 290, 302–315, fig. 172.
[67] Poll, Mănucu-Adameșteanu 2012; Bugoi *et alii* 2016; Mănucu-Adameșteanu 2020a, p. 164–170; Mănucu-Adameșteanu 2020b, p. 21, 85–111, 266–284; Mănucu-Adameșteanu, Poll 2023a, p. 51–770.
[68] Bugoi *et alii* 2011a; Bugoi *et alii* 2011b; Bugoi *et alii* 2012; Bugoi *et alii* 2013; Mănucu-Adameșteanu, Poll 2023b, p. 13–482.
[69] Stănică 2015, p. 133, 313, 316; Bugoi *et alii* 2013; Bugoi *et alii* 2016; Bugoi *et alii* 2018.

Pentru acest tip de brățări există analogii în contextele arheologice din cetatea și așezarea civilă de la Isaccea–*Noviodunum*, datate în prima jumătate a secolului al XIII-lea. Brățările confecționate din bară de sticlă verde-kaki, cu secțiune circulară sau torsionate, decorate cu benzi de sticlă roșie, kaki, argintie sau cu protuberanțe, sunt caracteristice aceleiași perioade – prima jumătate a secolului al XIII-lea. Categoria brățărilor cu protuberanțe, datate în secolul al XII-lea, este atestată la Garvăn–*Dinogetia*, la Isaccea–*Noviodunum* (atât în așezare, cât și în necropolă), la Nufăru (în nivelurile de locuire de la începutul secolului al XIII-lea, dar și în necropole), precum și la Păcuiul lui Soare, unde sunt datate în secolul al XIII-lea[70]. Desigur, nu poate fi exclusă nici posibilitatea utilizării unei piese relativ mai vechi, care a fost asociată cu exemplare mai recente și depusă în inventarul acestui mormânt. Dar prezența și în secolul al XIII-lea a brățărilor din sticlă cu protuberanțe elimină această posibilitate.

O observație suplimentară privind decorul cu protuberanțe, specific brățărilor datate în prima jumătate a secolului al XIII-lea, dar prezent și la exemplare atribuite secolelor XI–XII, se referă la culoarea barei de sticlă utilizate în realizarea acestora. În mod particular, se remarcă utilizarea unor nuanțe de violet și verde-kaki, care apar constant în descoperiri similare din secolele XII–XIII. Acest aspect poate reflecta nu doar o preferință estetică specifică perioadei, ci și o continuitate în aprovizionarea cu materii prime sau influențe tehnologice comune în atelierele de producție a sticlei din spațiul dunărean și balcanic. Evident, acest curent a pătruns și în zona din nordul Dobrogei, unde există exemple suficiente pentru a atesta o producție locală de podoabe din sticlă[71].

Gropile menajere, investigate la Isaccea–*Noviodunum* și datate în secolul al XIII-lea, conțin zeci de fragmente de brățări, care se încadrează în acest tip cu sticlă de culoare verde-kaki sau violet[72].

În inventarul mormântului M19, a fost descoperită o monedă deasupra bazinului (Tab. 2/18; Fig. 24/inv. 69186). Este vorba despre o monedă de bronz, imitație latină de modul mic, datată în intervalul 1210–1240. Pe baza analogiilor directe cu piese întregi sau fragmentare descoperite la Isaccea–*Noviodunum*, în contexte de locuire, menajere sau funerare, exemplarele de la Isaccea – *Bagola* pot fi datate în prima parte a secolului al XIII-lea[73]. Pentru această datare pledează și moneda descoperită în acest mormânt, a cărei prezență în contextul funerar nu poate fi considerată întâmplătoare.

Mărgele

Categoria de podoabe cu cea mai mare frecvență în cadrul contextelor de locuire și al complexelor funerare, caracterizată prin varietate de forme, materiale și culori, este reprezentată de mărgele.

În mormintele M19 (Fig. 16; Fig. 23/1) și M27 a fost descoperită câte o mărgică din pastă de sticlă, iar în M22 (Fig. 17/2), în jurul gâtului defunctului, un colier alcătuit din mărgele din pastă de sticlă, chihlimbar, scoică (cauri) și os (Fig. 18/1, 3).

Pentru zona Dobrogei, practicile funerare din perioada medio-bizantină includ depunerea de obiecte de podoabă, dar nu într-o frecvență foarte mare, mărgelele ocupând un loc semnificativ atât ca simboluri sociale și religioase, cât și ca mărturii ale schimburilor culturale și economice. Cercetările arheologice de la Ostrov–*Beroe* (Piatra Frecății)[74], Garvăn–*Dinogetia*[75], Isaccea–*Noviodunum*[76], Nufăru[77], Capidava[78], Dervent[79], Păcuiul lui Soare[80] oferă o imagine detaliată asupra tipologiei și materialelor utilizate în realizarea acestor podoabe prezente în morminte datate între secolele X–XIII.

Colierul, descoperit în mormântul M22 (Fig. 18/1, 3), este alcătuit din 68 de mărgele, confecționate din pastă de sticlă (50), chihlimbar (9), scoici (4) și os (2). Mărgelele din sticlă sunt discoidale, în culori variate (alb, verde, albastru, galben), duble (grupate prin lipire) sau simple, bitronconice, tubulare, precum și un exemplar mozaicat. Cele din chihlimbar sunt de formă bitronconică, cu fețe aplatizate și urme de șlefuire. Mărgelele din scoici (cauri) au formă ovală alungită, sunt perforate transversal în partea superioară și au o culoare albicioasă. Două dintre mărgele sunt din os, cu formă aproximativ ovală, culoare bej, tentă gălbuie și perforație în partea superioară[81]. Comparațiile cu piese similare permit o încadrare

[70] Gh. Mănucu-Adameșteanu propune o datare în secolul al XI-lea pentru brățările descoperite la Isaccea – *Bagola*. Nu au fost luate în calcul și alte elemente, precum prezența monedelor în morminte, care ajustau datarea pieselor de podoabă. Mănucu-Adameșteanu 2020a, p. 168–170.

[71] Cercetările arheologice de la Isaccea–*Noviodunum* și Nufăru confirmă existența unor ateliere de prelucrare a podoabelor din sticlă.

[72] Descoperirile întâmplătoare de pe faleza Dunării (Incinta de Nord – *Pontonul Vechi*) confirmă utilizarea pe scară largă a acestui tip de podoabe. În campania anului 2022, când nivelul Dunării a scăzut la cote istorice, au fost descoperite peste 300 de fragmente brățări din sticlă.

[73] Mănucu-Adameșteanu 2018, p. 45, 57, 58, 188, 191, 325, 339, 343, 346.

[74] Stănică 2004, 361, Pl. IV.

[75] Ștefan *et alii* 1967, p. 316–325.

[76] Mănucu-Adameșteanu 2022b, p. 511–551.

[77] Damian 1993, p. 92–96, fig. 8–9 ; Damian *et alii* 2017, p. 95–96, n. 127 și 149, p. 118–119, 121–123, pl. 20–21, 23–25; Damian *et alii* 2022–2023, p. 15.

[78] Pinter *et alii* 2024, p. 88–89, 139, pl. 23, p. 141, pl. 25, p. 146, pl. 30, p. 156, pl. 40, p. 158, pl. 42, p. 161, pl. 45, 165, pl. 49.

[79] Diaconu, Damian 1997, p. 44.

[80] Diaconu, Vîlceanu 1972, p. 137–139, fig. 55/6–10, 12–20.

[81] Una dintre piese este fragmentară.

generală în a doua jumătate a secolului al XII-lea și începutul secolului al XIII-lea. Prezența oglinzii din bronz sugerează însă datarea inventarului acestui mormânt chiar în a doua jumătate a secolului al XIII-lea (Fig. 17/2).

Oglindă din bronz

Piesa a fost descoperită în campania din anul 1987, în S6, M22, c. 5, -0,60 m[82], într-un mormânt de copil, pe partea stângă, în zona umărului (Fig. 19/1, 2). Este vorba despre o oglindă din bronz, de formă circulară, având pe revers o bordură marginală și o proeminență centrală sub forma unei bucle, prevăzută cu un orificiu de prindere. Ornamentația constă într-un motiv în cruce și linii arcuite, dispuse simetric în cele patru cadrane, fiind realizată în relief. Pe avers, prezintă o pată de culoare gri-argintie care sugerează prezența unei foițe de argint. În cadrul tipologiei oglinzilor din bronz, piesa descoperită la Isaccea – *Bagola* se încadrează în categoria celor decorate cu motiv de arc în cruce, fiind datate în secolele XII–XIII[83].

Oglinzile din bronz[84] sunt o descoperire relativ frecventă în mormintele nomazilor târzii. Clasificarea acestora se face pe baza motivelor ornamentale de pe revers, care reprezintă trăsătura definitorie a fiecărui tip. Tipologia oglinzilor variază în funcție de formă, inclusiv diametrul, aspectul mânerului și compoziție (tipurile de aliaj)[85].

Oglinzile din bronz erau obiecte de uz personal, care aveau proprietăți de obiecte magice cu funcție de protecție pentru deținător[86]. Prezența oglinzilor în complexele funerare este considerată un element important al practicii rituale[87]. Oglinda a servit ca obiect de uz personal, fiind utilizată și în viața de apoi, „risipind întunericul, a protejat de spiritele rele și a oferit pace și odihnă celui decedat”[88].

Oglinda de la Isaccea – *Bagola* (Fig. 17/2) a fost descoperită pe partea stângă a corpului, în dreptul umărului, conform unei practici ritualice caracteristice înmormântărilor persoanelor de sex feminin[89]. Analogiile cu descoperirile funerare și plasarea obiectului pe partea stângă a corpului sugerează că acesta aparținea în mod direct deținătorului și nu era un bun dobândit de-a lungul timpului sau o moștenire de familie cu valoare simbolică (atât ca material, cât și ca semnificație) și nici nu poate fi considerat o achiziție ajunsă în regiune pe cale comercială. Obiceiul depunerii obiectelor personale în morminte era o practică uzuală la populațiile nomade, fiind un ritual specific, nu o tradiție prin care familia adăuga diverse lucruri lângă cel decedat.

Determinarea etniei celor care au lăsat în urmă artefactele descoperite de arheologi poate fi o abordare extrem de dificilă. Materialele arheologice pot avea un caracter revelator sau, dimpotrivă, nu pot fi concludente, anumite categorii de artefacte fiind adesea dificil de interpretat. Oglinzile metalice au fost intens studiate și asociate cu anumite grupuri etnice.

Artefacte precum oglinzile din bronz prezintă un anumit interes, fiind apreciate pe scară largă în întreaga Eurasie. Multe par să fie fabricate după modele din Orientul Îndepărtat, însă pot fi considerate în mod rezonabil ca produse în vastul spațiu de la nordul Mării Negre. În asociere cu alte categorii de obiecte, aceste artefacte pot constitui indicii privind originea proprietarilor în cadrul unor comunități cu tradiții nomade.

Oglinzile metalice din bronz sunt larg răspândite în cultura materială a nomazilor din stepele eurasiatice, în perioada secolelor XII–XIV. Inițial considerate articole accesibile doar reprezentanților elitei societăților nomade[90], oglinzile din bronz se răspândesc pe scară largă în complexele și contextele specifice Hordei de Aur, începând cu a doua jumătate a secolului al XIII-lea.

Prezența oglinzii din bronz, care se încadrează în tipul de ornament cu arc în cruce într-un mormânt, dispunerea acesteia pe partea stângă, în zona umărului, cu decorul spre exterior, indică schimbările la nivelul ritului funerar și ridică semne de întrebare în ce privește datarea. Această presupunere este destul de bine întemeiată, întrucât tocmai în stepele estice ale Eurasiei se regăsesc analogii directe atât pentru artefactele menționate, cât și pentru ritul funerar asociat

[82] Diametru 72,95/71,54 mm; grosime 7,15 mm; greutate 40,522 g.

[83] Rudenko 2004.

[84] Oglinzile erau deja larg răspândite în stepele eurasiatice încă din epoca scito-sarmatică. În secolele V–VII, utilizarea lor a continuat în Caucazul de Nord și în regiunea Volgăi, teritorii legate de tradiția perioadei post-sarmat/alană. În secolele VIII–X, oglinzile de bronz erau utilizate pe scară largă într-un teritoriu vast, întins de la Dunăre, în vest, până la Transbaikalia, în est, și de la Volga Bulgaria, în nord, până la nordul Caucazului, în sud. În secolul al XI-lea, oglinzile par să fi supraviețuit doar în regiunile dintre Volga-Kama și Caucaz. La Polovtsienii (Polovtsy) nomazi, oglinzile sunt atestate în secolul al XII-lea. În perioada Hoardei de Aur, începând cu a doua jumătate a secolului al XIII-lea, oglinzile metalice au devenit extrem de răspândite, iar acest fenomen s-a accentuat în secolul al XIV-lea. Nedashkovskii, Rakushin 1998, p. 32–33; Pletneva 1981, p. 217.

[85] Nedashkovskii, Rakushin 1998, p. 32–33. Pentru tipologie și discuții privind originea și difuzionea oglinzilor, vezi: Fedorov-Davydov 1966; Rudenko 2004.

[86] Sertakova 2013, p. 178–180; Bazarov, Miyagashev 2019, p. 28.

[87] Danilov *et alii* 1998; Konovalov 1976; Minyayev, Sakharovskaya 2006; Polosmak, Bogdanov 2015; Tishkin 2006; Filippova 2000.

[88] Bazarov, Miyagashev 2019, p. 35.

[89] Leus 2018, p. 104-106.

[90] Bazarov, Miyagashev 2019.

acestora. Aceste manifestări sunt interpretate fie ca având origine mongolă, fie ca fiind rezultatul influenței tradițiilor funerare specifice acestui grup.

Cea mai comună categorie de obiecte asociate cu decorarea costumelor în înmormântările nomade ale Hoardei de Aur este constituită de oglinzile metalice cu spatele ornamentat. Multe tipologii ale oglinzilor specifice Hoardei de Aur au fost publicate în literatura de specialitate[91].

Pentru piesele descoperite la Isaccea – *Bagola* și Isaccea–*Noviodunum*, a fost realizată o analiză XRF. Investigația pieselor a fost efectuată utilizând tehnica de analiză XRF (Fluorescență de Raze X), aplicată cu spectrometrul Skyray Instruments Genius 3000 XRF aflat în dotarea Muzeului Municipiului București[92].

Baza este reprezentată de cupru în aliaj de staniu, cu adaosuri foarte reduse de plumb, zinc, mangan, fier, nichel și argint. Observăm apropieri în ceea ce privește compoziția între probele de la Isaccea–*Noviodunum* și Isaccea – *Bagola*, fapt care întărește ipoteza unei relații comerciale cu regiuni unde existau ateliere specializate în prelucrarea și realizarea aliajelor de cupru. Analiza celor două piese reflectă o similaritate a compoziției cu piese din așezarea de la Leishevsky, dar foarte diferită de oglinzile din regiunea Bolgar[93].

Nr. crt.	Loc descoperire	Latură	Cu	Sn	Ag	Ni	Fe	Mn	Zn	Pb
1.	Isaccea–Noviodunum Curtina 1, 2024	Față	41,77%±0,75	26,68%±0,41	24,29%±0,44	3,52%±0,52	2,21%±0,12	1,02%±0,23	0,3%±0,03	●
		Spate	71,99%±0,27	23,21%±0,14	1,08%±0,02	0,33%±0,03	1,43%±0,04	●	0,06%±0,01	1,75%±0,06
2.	Isaccea – *Bagola*, 1987	Față	70,37%±0,2	27,43%±0,11	0,84%±0,02	0,24%±0,01	0,26%±0,02	0,1%±0,03	●	0,61%±0,02
		Spate	70,63%±0,26	28,05%±0,14	●	0,28%±0,02	0,18%±0,01	0,06%±0,01	●	0,71%±0,03

Figura 26. *Raport analize XRF.*

Figure 26. *XRF analysis report.*

Oglinzile din bronz, decorate cu motive geometrice pe una dintre fețe și prevăzute cu apucătoare scundă, sunt prezente și în contexte de la Păcuiul lui Soare, fiind asociate cu obiecte de podoabă și sugerând o tradiție de influență estică[94]. Caracteristicile tehnice și iconografice ale acestora – precum perforarea transversală și decorul – le apropie de exemplarele descoperite la Isaccea – *Bagola* sau Isaccea–*Noviodunum*.

În cimitirul de la Enisala – *La Biserică*[95], mormântul IX[96] se distinge prin diversitatea inventarului funerar. Împreună cu doi cercei, în inventar se aflau și spirale din fier, prevăzute la unul dintre capete cu mărgele din sticlă (elemente asociate probabil unui acoperământ pentru cap); un colier format din 315 mărgele din sticlă și șapte fragmente de cochilii; patru nasturi globulari din bronz, dar și o oglindă din bronz[97] de formă circulară, cu profil concav-convex, depusă în zona pieptului. Pe baza acestui bogat inventar, mormântul a fost atribuit unei fetițe. Suportul oglinzii este realizat din sticlă, cu o peliculă metalică reflectorizantă pe spate, posibil foiță subțire de argint[98]. Prezența oglinzii, depusă în zona pieptului, probabil spre partea stângă, indică aceeași practică ritualică specifică înmormântărilor feminine, reflectând tradiții mai vechi, aspect evidențiat și în cazul cimitirului de la Isaccea – *Bagola*. Inventarul funerar, alcătuit din monede, accesorii vestimentare și podoabe, a permis încadrarea cronologică a cimitirului de la Enisala – *La Biserică*, între sfârșitul secolului al XV-lea și începutul celui de al XVIII-lea[99]. Pentru mormântul IX, piesele de podoabă au oferit o datare în secolele XV–XVI[100].

Presupunerea despre oglinda descoperită în mormântul de la Isaccea – *Bagola* este realistă, fiind susținută de analogii directe identificate în stepele nord-pontice, atât în privința obiectului în sine, cât și a ritului funerar asociat. Această interpretare susține o datare a complexului funerar în a doua jumătate a secolului al XIII-lea.

---

[91] Fedorov-Davydov 1966, p. 116; Polyakova 1977, p. 78–82; Nedashkovsky, Rakushin 1998; Rudenko 2004; Krieger 2012, p. 42; Karimova 2013, p. 167–169; Myskov 2015, p. 84.

[92] Analize efectuate de dl. Dragoș Alexandru Mirea, căruia îi mulțumim și pe această cale. De asemenea, mulțumim și d-lui Dan Pîrvulescu, director adjunct al Muzeului Municipiului București, care a sprijinit solicitarea noastră.

[93] Kovaleva 2021; Dushenko, Antipenko 2022, p. 61–73.

[94] Diaconu, Vîlceanu 1972, p. 140, fig. 56/9–10, p. 159.

[95] Mănucu-Adamești eanu 1993.

[96] Mănucu-Adamești eanu 1993, p. 456, 459, 461–462, 465, fig. 3, 6.

[97] Mănucu-Adamești eanu 1993, p. 462, 465, fig. 6.

[98] În secolele XIII–XIV, oglinzile din sticlă acoperite cu plumb, staniu sau mercur au apărut în zone precum Veneția și Nürnberg, marcând un progres semnificativ față de oglinzile anterioare din metal. Acestea erau utilizate în principal în scopuri decorative și religioase, reflectând o inovație importantă în producția de obiecte reflectorizante.

[99] Mănucu-Adamești eanu 1993, p. 455.

[100] Mănucu-Adamești eanu 1993, p. 456.

Cercetările din perimetrul Incintei de Sud–Est în situl Isaccea–*Noviodunum* au documentat fragmente de oglinzi, iar în anul 2024, a fost descoperit un exemplar, în cursul cercetărilor de la Curtina 1, unde a existat un context datat mai larg, în secolele XIII–XIV, afectat/bulversat de intervențiile pentru scos piatra din zidurile cetății sau de tranșeele din Primul Război Mondial. Fragmente din bronz, inițial neatribuite unei categorii precise de obiecte, au fost identificate, pe baza analogiilor, ca aparținând oglinzilor din bronz. Acestea au fost descoperite în Suprafața A, Curtina 1, Turnul de Colț-Intramuros, în contexte arheologice datate în secolul al XIII-lea, precum și ca descoperiri întâmplătoare în zona Incintei de Nord.

Monede în morminte

Printre multiplele ritualuri funerare care marcau trecerea defuncților în sau spre lumea de dincolo, depunerea de monede în morminte constituie o practică recurentă de tradiție antică. Acest obicei, atestat în mod constant de-a lungul diferitelor perioade istorice, se manifestă sub forme variate: plasarea unei monede în gura defunctului, în palma mâinii drepte sau stângi, în zona pieptului ori a picioarelor, în umplutura sau pe fundul gropii mormântului[101]. Obiceiul în cauză depășește granițele cronologice ale Antichității, regăsindu-se, în forme și adaptări culturale specifice, în diverse spații geografice până în epoca contemporană.

Descoperirea monedelor în contexte funerare este, de regulă, interpretată de istorici și arheologi prin prisma mitului „obolului lui Charon". Fiind o practică mai veche, întâlnită în perioada romano-bizantină, depunerea monedelor în Dobrogea apare rar în contexte funerare după secolul al XI-lea. Posibile schimbări culturale și religioase din regiune au influențat practica depunerii de monede în morminte în secolele X–XIII. Cu siguranță, monedele aveau același rol, fiind destinate acumulării celor necesare pentru „lumea cealaltă"[102].

Prezența monedelor în morminte ale necropolelor de la Capidava[103], Garvăn–*Dinogetia*[104], Isaccea–*Noviodunum*[105], Ostrov–*Beroe* (Piatra Frecăței)[106], Nufăru[107] arată că practica funerară a depunerii obolului a continuat să fie folosită și în secolele X–XIII, semn că unele credințe legate de viața de apoi s-au păstrat în timp.

Depunerea de monede în mormintele 19, 26 și 28 din necropola de la Isaccea – *Bagola* adaugă un nou punct pe harta acestui tip de descoperiri. În privința locului unde se depuneau monedele, acest aspect nu constituie un impediment pentru a presupune implicații cu caracter de ritual ale depunerilor de monede în mormintele de la Isaccea – *Bagola*. Depunerea deasupra bazinului, pe partea dreaptă lângă picior, face parte din ritualul clasic al depunerii de monede în morminte. Descoperirile monetare sunt reprezentate de șase[108] *aspron trachy de bilon* depreciat din prima jumătate a secolului al XIII-lea (Fig. 24). Dintre acestea, trei monede au fost descoperite în morminte, iar alte trei au fost descoperite în S7 și S8, unde sunt concentrate 16 dintre mormintele cercetate. Acest aspect poate sugera că aceste trei monede au aparținut unora dintre mormintele deranjate. Monedele descoperite la Isaccea – *Bagola* nu pot fi atribuite unei locuiri, „care s-a dezvoltat ulterior necropolei", așa cum s-a considerat[109].

Pentru inelul de buclă și inelul de buclă cu capătul în formă de „S", există analogii cu descoperiri din necropola de la Nufăru – *Trecere bac*[110] și din cea de la Enisala – *La Biserică* (mormântul XIII, considerat o descoperire singulară pentru secolele XIV–XVI)[111].

Nasture de os

În mormântul 3 (S4) a fost descoperit, ca element de inventar, un nasture din os, localizat în partea inferioară a bazinului. Nasturele are formă de disc, cu profil plan-convex și secțiune trapezoidală, fiind prevăzut cu un orificiu circular central care traversează întreaga grosime a piesei. Decorul, prezent pe fața exterioară, este realizat prin incizare și constă în linii radiale și cercuri cu punct central. Liniile radiale, grupate câte trei, pornesc din jurul orificiului central și se extind spre marginea exterioară a piesei. Cercurile cu punct central sunt organizate în trei grupuri a câte trei și sunt dispuse

[101] Narozhnyy 2017, p. 122.
[102] Mănucu-Adameșteanu 1993, p. 456, 458; Benț a 1999; Benț a 2002–2004, p. 159–160; Mănucu-Adameșteanu 2020b, p. 397–409.
[103] Florescu *et alii* 1961, p. 579.
[104] Barnea *et alii* 1950, p. 72.
[105] Vasiliu 1984, p. 111, 116, 122–123, pl. XVI/9a–b, 10a–b, 11a–b, 12a–b.
[106] Stănică 2004, p. 361.
[107] Damian 1993, p. 105; Damian *et alii* 2007–2008, p. 311–313, 316–317 și n. 112–119; Damian *et alii* 2017, p. 95 și n. 124, 140; Damian *et alii* 2023–2024, p. 15, n. 26.
[108] Autorul cercetărilor consemnează că trei dintre monede au fost descoperite în morminte și făceau parte din inventarul acestora.
[109] Mănucu-Adameșteanu 2020a, p. 156. Analogii pentru această practică a depunerii de monede în morminte au fost înregistrate la Isaccea–*Noviodunum* (Așezare civilă Est) și Nufăru (pentru discuția cea mai recentă, vezi Damian *et alii* 2023–2024, p. 15, n. 26, p. 16 și n. 28–29, p. 17–19 și n. 33–34).
[110] Damian *et alii* 2017, p. 119, pl. 21/M61.
[111] Mănucu-Adameșteanu 1993, p. 456.

asimetric față de axa nasturelui. Piesa prezintă, de asemenea, urme de zgârieturi. Decorul reprezintă o combinație de motive geometrice (cercuri și linii), frecvent întâlnite pe obiecte de podoabă și pe diverse piese decorative din os și corn, datate în general între secolele XI și XIV (Fig. 12/2). Pe baza analogiilor de decor și formă, această piesă este datată în secolele XII–XIII. Obiecte similare au fost identificate în contexte arheologice datate în secolul al XIII-lea de la Isaccea–*Noviodunum*, atât în zona cetății, cât și în așezarea civilă.

Materiale textile și nasturi globulari

În mormântul 10 (S5) au fost descoperite fragmente de material textil, provenind de la un acoperământ pentru cap[112], decorate cu sârmulițe spiralate din bronz, dispuse în formă de cercuri, în interiorul cărora erau montate sfere din bronz, asemănătoare unor jumătăți de nasturi globulari, cu analogii doar în necropola bizantină de la Nufăru[113] (Fig. 21/1–2). De asemenea, inventarul cuprinde și un nasture globular, prevăzut cu o urechiușă de prindere din sârmă de bronz în formă de buclă pe partea opusă.

În M45, un nasture globular (zurgălău?/clopoțel) din bronz a fost descoperit pe piept, lângă antebrațul drept (Fig. 22/1).

De asemenea, în S7, a fost descoperit un nasture globular, gol în interior, cu două perforații în partea inferioară, unite printr-o tăietură și urechiușă de prindere din sârmă de bronz în formă de buclă. Fiind o piesă descoperită în secțiunea S7, unde există mai multe morminte deranjate și cu inventar, există posibilitatea ca și acest nasture să aparțină unuia dintre complexele funerare afectate de diferitele intervenții.

În studiile dedicate istoriei costumului, nasturii sunt considerați elemente de detaliu ale vestimentației, însă rareori beneficiază de atenția cuvenită în analiza de specialitate. Nasturii apar frecvent printre artefactele descoperite în cadrul cercetărilor arheologice, fiind însă prezenți cu precădere în inventarele complexelor funerare. În funcție de contextul descoperirii și de interpretările locale, aceste piese sunt desemnate prin termeni variabili, precum: nasturi, năsturași, bumbi, pandantive, butoni, butoni-pandantiv . Problematicile legate de confecționarea nasturilor sunt abordate și în cadrul studiilor dedicate meșteșugurilor și tehnologiilor specifice anumitor epoci istorice. Analogii pentru exemplarul descoperit în mormântul M10 pot fi identificate la Isaccea–*Noviodunum*[114], Garvăn–*Dinogetia*[115], Nufăru[116], Enisala – *La Biserică*[117], Capidava[118], Păcuiul lui Soare[119].

Analiza fragmentelor textile descoperite în zona capului (Isaccea 1987)

Printre inventarele descoperite, au existat și fragmente de textile (M10, S5)[120], care au beneficiat de o analiză de specialitate[121], care a fost integrată analizei artefactelor descoperite în mormintele de la Isaccea – *Bagola*.

Analiza materialului textil provenit din contextul arheologic investigat a oferit date esențiale privind tehnologiile de prelucrare, tipurile de fibre utilizate și posibilele rețele de schimb în care comunitatea locală era implicată.

Descoperirile, datate în secolul al XIII-lea, au fost posibile datorită păstrării excepționale a unor fragmente textile asociate resturilor organice, în special osoase, care au contribuit la conservarea parțială a structurii țesăturii.

În cele ce urmează sunt prezentate rezultatele analizei vizuale și microscopice a fragmentelor textile descoperite, cu detalii privind compoziția fibrelor, tehnicile de torsionare și modul de ornamentare. Aceste observații susțin ipoteza unei diversități materiale și tehnologice remarcabile, reflectând nivelul de meșteșug și statutul economic al posesorilor acestor obiecte.

---

[112] Topoleanu 1987b.

[113] Damian 1993, p. 100, 102, fig. 11/2 („podoabe pentru coafură ori pentru cusut pe veșminte"); Damian *et alii* 2017, p. 95 și n. 128, p. 120, pl. 22/M115 („discuri spiralate din bronz aplicate pe o bentiță textilă"). Vezi și discuția privitoare la acest tip de artefact descoperit în necropola de la Nufăru (*Piatră – Trecere bac*) la Damian 2025, p. 396, n. 23.

[114] Vasiliu 1984, p. 114.

[115] Ștefan *et alii* 1967, p. 280, 283, fig. 22–24.

[116] Damian 1993, p. 102, 104, fig. 10/15–21; Damian *et alii* 2017, p. 95–96, n. 133 și 149, p. 118, pl. 20, p. 120, pl. 22, p. 122, pl. 24; Damian *et alii* 2022–2023, p. 15.

[117] Mănucu-Adamești eanu 1993, p. 460, fig. 2, p. 463, fig. 4, p. 465, fig. 6, p. 467, fig. 7.

[118] Pinter *et alii* 2024, p. 90–91, p. 161, pl. 45, p. 165, pl. 49.

[119] Diaconu, Vîlceanu 1972, p. 121, 139–142, fig. 56/7, 95/15, 17–19.

[120] Descoperiri de textile în context funerar au mai fost semnalate în Dobrogea pentru epocile medio-bizantină și medievală la Garvăn– *Dinogetia* (Ștefan *et alii* 1967, p. 373), Isaccea–*Noviodunum* (Vasiliu 1984, p. 111 și nota 115), Nufăru – *Piatră* (Damian 1993, p. 104) și Enisala – *La Biserică* (Mănucu-Adamești eanu 1993, p. 459).

[121] Datorată restauratoarei Vasilica Topoleanu (Topoleanu 1987b).

Materialul textil a fost păstrat fixat și conservat cu resturi organice și fibre aderente pe os. Analiza vizuală, realizată cu lupa și stereo microscopul, a evidențiat următoarele aspecte:

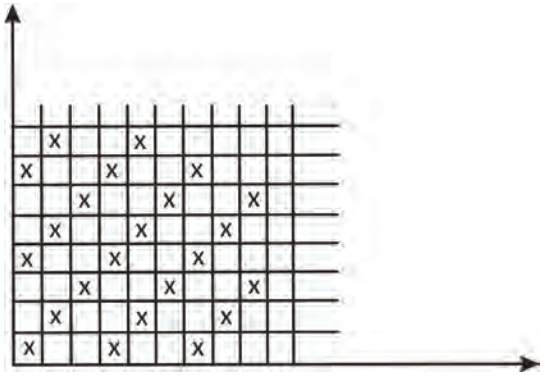
a. Fragment textil din dantelă sau gallon

Aceste fragmente textile fac parte dintr-o țesătură de tip dantelă (?) sau gallon, cu dimensiuni cuprinse între 0,7–0,9 cm și 0,3–0,1 cm. Fragmentul complet a păstrat rețeaua originală de realizare, cu depuneri de oxizi alb-verzui, fibre și particule de pământ.

Țesătura a fost executată din fibre de origine animală. Analiza calitativă relevă un fir multiplicat, fără torsionare vizibilă, cu grosime uniformă, probabil fir de bătătură, cu aspect lucios, posibil din lână brută. Firul secundar, identificat ca fir de urzeală, este subțire, multiplu și torsionat în „Z".

Pe acest suport textil au fost fixate, prin coasere liniară, elemente ornamentale din metal. Semisferele metalice erau prinse central cu un fir ornamental (probabil din mătase), dublu torsionat în „S". Același fir fixa și contura firul metalic, care urmărea forma circulară a bazei semisferei, în trei rotiri.

Firul metalic a fost identificat ca fiind un fir dublu torsionat în „Z".

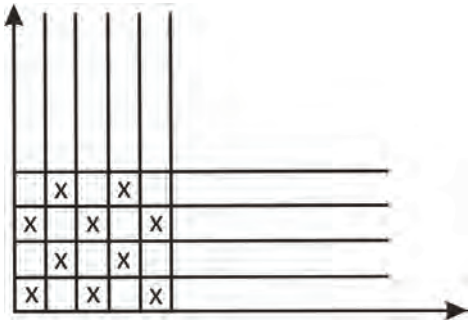
Diagramă tip țesătură.

Tehnica de realizare a țesăturii: țesută la război cu legătură fundamentală diagonală, pe trei ițe; diagonală cu orientare în „Z".

b. Fragment textil suplimentar

Dimensiuni: 4,5 cm × 3,2 cm / 3 cm / 2,5 cm, cu depuneri de pământ, oxizi și săruri provenite de la elemente metalice.

Țesătura este realizată din fibre naturale de origine vegetală și a fost executată la război cu legătura pânză. Firele din această țesătură (U/B) sunt subțiri, multiple și torsionate în „S".

Diagramă tip țesătură.

Analize efectuate:

1. analiză vizuală cu lupa și la stereomicroscop;
2. probă de ardere;
3. probă chimică.

Analiza fragmentelor textile descoperite, datate în secolul al XIII-lea, oferă informații valoroase privind tehnicile de țesut și materialele utilizate în perioada respectivă. Identificarea firului de mătase în structura țesăturii, alături de fibrele naturale de origine animală și vegetală, evidențiază nu doar diversitatea resurselor textile, ci și existența unor contacte comerciale active. Prezența mătăsii poate fi interpretată ca un indiciu al circulației economice a bunurilor de prestigiu, reflectând legăturile regionale și, posibil, schimburile cu zone aflate pe rutele comerciale majore ale epocii medievale.

Aceste constatări contribuie la o mai bună înțelegere a contextului economic și cultural al comunității care a utilizat aceste obiecte textile, confirmând integrarea sa în rețele comerciale largi.

Analogii și comparații regionale

Diversitatea în poziționarea brațelor și picioarelor și orientarea craniului, observată în cadrul mormintelor investigate, indică absența unei norme funerare stricte și uniforme în rândul comunității locale. Varietatea pozițiilor *post-mortem* reflectă, cel mai probabil, nu doar diferențe individuale sau familiale, ci și influența unor practici culturale variate, specifice unui spațiu de contact și circulație intensă, precum cel al regiunii de la gurile Dunării (Fig. 11–20).

Prezența sicrielor, alături de orientarea clasică vest-est, sugerează adoptarea unor practici funerare de tip creștin; totuși, poziționarea brațelor și picioarelor, orientarea craniului în mormânt (Fig. 25) ar putea indica persistența unor elemente arhaice sau locale din tradițiile funerare anterioare. Acest aspect ar necesita o mai mare atenție pentru cercetări viitoare. Observațiile realizate asupra acestui orizont funerar deschid posibilitatea interpretării diferențelor menționate ca reflectând un sincretism ritual specific mai degrabă unei perioade de tranziție. Există posibilitatea ca noile norme funerare creștine să fi fost adoptate treptat, prin filtrul unor obiceiuri locale sau tradiții arhaice mai vechi. De asemenea, se poate avea în vedere o transformare culturală și religioasă în cadrul comunității sau în regiune, care explică această suprapunere de „coduri funerare”[122].

Situații similare celei semnalate la Isaccea – *Bagola* se regăsesc în necropola de la Isaccea–*Noviodunum*[123], în toate punctele unde au fost identificate complexe funerare, precum și la Nufăru[124], Garvăn–*Dinogetia*[125], Turcoaia–*Troesmis*[126], Enisala – *Palanca*[127], Enisala – *La Biserică*[128] sau Păcuiul lui Soare[129].

Printre cele mai frecvente artefacte, se numără inelele de buclă sau de tâmplă, mărgelele, brățările din sticlă, oglinzile din bronz, monedele, fiecare purtând un mesaj simbolic distinct.

Împreună, aceste obiecte de inventar funerar nu doar că reflectă statutul social și estetica vremii, ci dezvăluie o lume spirituală bogată, în care fiecare artefact contribuia la asigurarea unei călătorii sigure și pașnice a sufletului în lumea de dincolo. Astfel, necropola de la Isaccea – *Bagola* devine o veritabilă fereastră către credințele, temerile și speranțele unei comunități locale aflate la granița dintre Bizanț, lumea slavă și influențele nomade eurasiatice.

Astfel, comunitatea (sau comunitățile) care a utilizat această necropolă pare să fi fost caracterizată de o anumită permeabilitate culturală și de adaptări rituale rezultate din interacțiuni regionale.

Realitatea arheologică documentată în necropola de la Isaccea – *Bagola*, prin detaliile sale aparent disparate, contribuie la conturarea unui tablou complex al dinamicii culturale și religioase în spațiul nord-dobrogean pentru secolul al XIII-lea.

O serie de analogii relevante privind organizarea spațiului funerar, tipologia mormintelor și compoziția inventarelor funerare pot fi identificate în necropole din Republica Moldova și Ucraina[130]. Aceste paralele vizează atât aspecte legate de ritualul de înmormântare (poziția scheletului, orientarea), cât și categorii de artefacte, precum podoabele (cercei, mărgele, brățări), oglinzile din bronz sau monedele, sugerând existența unor practici funerare sau influențe culturale cu răspândire în arealul de la est de Carpați și la gurile Dunării. Aprofundarea acestor observații prin metode antropologice sau prin alte abordări interdisciplinare ar putea contribui la confirmarea sau nuanțarea acestor corelații culturale.

---

[122] Pentru posibile analogii și interpretarea gesturilor funerare, adaptarea „structurilor culturale locale”, suprapunere de rituri și semnificații între credințe locale și normele religiei creștine, vezi: Pohl 2018; Florya 2006; Brown 2003, p. 86–89; Uspenskiy 2002, p. 98–127; Petrukhin 1995, p. 203–240; Schmitt 1994, p. 75–90; Ariès 1977, p. 85–110.

[123] Secolele XI–XIII, necropole plane (Stănică, Vasile 2018, p. 50–110; Topoleanu *et alii* 2015; Baumann *et alii* 2006, p. 185–186; Baumann *et alii* 2004, p. 148–149; Baumann *et alii* 1998, p. 34–35) și înmormântări în doi tumuli din epoca romană (Vasiliu 1984, p. 107, 125–129, 521–525, pl. II–III).

[124] Damian 1993; Damian *et alii* 2007–2008; Damian *et alii* 2017; Damian *et alii* 2022–2023, p. 14–15.

[125] Ștefan *et alii* 1967, p. 367–373; Barnea 1973, p. 298–301, 310, 330, fig. 10.

[126] Mănucu-Adameșteanu 1980; Baumann 1980.

[127] Lăzurcă, Mănucu-Adameșteanu 1980; Mănucu-Adameșteanu 1984b.

[128] Mănucu-Adameșteanu 1993.

[129] Morminte descoperite în sectorul *Poartă*, încă inedite; menţiuni: Diaconu, Vîlceanu 1972, p. 55; Diaconu, Baraschi 1977, p. 10; Damian, Ene 2014, p. 100, cu bibliografia anterioară, cu reluare în Mănucu-Adameșteanu 2020b, p. 327–336, 378.

[130] Munteanu, Simalcsik 2019, p. 456–459.

CONCLUZII

Rezultatele cercetărilor arheologice din necropola medio-bizantină de la Isaccea – *Bagola* oferă o imagine complexă asupra practicilor funerare ale unei comunități aflate într-un spațiu de interferență culturală intensă, în nordul Dobrogei, în cursul secolului al XIII-lea[131]. Orientarea clasică vest-est a mormintelor și prezența sicrielor indică adoptarea unor practici funerare creștine, însă diversitatea gesturilor *post-mortem* – poziționarea brațelor și picioarelor și orientarea craniului – reflectă o suprapunere de coduri rituale, sugerând apartenența defuncților la o comunitate cu anumite norme religioase. Această suprapunere de gesturi și norme poate fi interpretată drept expresia unui sincretism funerar, specific unei perioade de tranziție culturală și religioasă, în care riturile creștine intrau în interacțiune cu tradiții locale preexistente. Paralelismele cu alte situri, precum Isaccea–*Noviodunum* și Nufăru, sugerează existența unei comunități permeabile cultural și sprijină ipoteza unei continuități în utilizarea practicilor funerare mixte, dar și a unei mobilități între spațiul din nordul Dobrogei și regiunile învecinate. Totodată, se poate avea în vedere asimilarea treptată a unor noi norme religioase.

În ansamblu, necropola de la Isaccea – *Bagola* se constituie într-o sursă deosebit de valoroasă pentru înțelegerea procesului de tranziție de la riturile funerare tradiționale la cele creștine, într-un context geopolitic și spiritual complex. Ea reflectă nu doar o etapă de adaptare la noile norme religioase, ci și capacitatea comunității locale de a integra aceste transformări într-un cadru simbolic propriu, stabilit prin experiențe colective, moșteniri rituale și influențe externe.

Valorificarea cercetărilor arheologice de la Isaccea – *Bagola*, care atestă existența unui cimitir legat de o comunitate din apropierea complexului urban Isaccea–*Noviodunum*, ne impune reconsiderarea studiului necropolelor din nordul Dobrogei dintr-o nouă perspectivă.

Inventarele funerare descoperite, alcătuite dintr-o paletă diversă de obiecte de podoabă și accesorii vestimentare, indică la rândul lor o comunitate eterogenă, aflată la intersecția unor tradiții culturale diverse. Prezența oglinzilor din bronz, a brățărilor din sticlă, a inelelor de tâmplă, a mărgelelor din materiale variate (sticlă, chihlimbar, scoici, os), a fragmentelor de textile împodobite, precum și a monedelor reflectă nu doar un anumit statut social al defuncților, ci și o spiritualitate complexă.

Aceste inventare nu exprimă doar preferințe estetice ale epocii, ci constituie dovezi ale mobilității, contactelor comerciale și sincretismului religios care caracterizează secolul al XIII-lea în nordul Dobrogei. În cele două situații în care s-a constatat existența unor suprapuneri și s-a sugerat prezența a două orizonturi funerare, începutul practicii de înmormântare poate fi plasat în secolul al XII-lea.

BIBLIOGRAFIE

Ariès 1977 – Ph. Ariès, *L'Homme devant la mort*, Paris, 1977.

Attila 2008 – L.-B. Attila, *Cimitirul medieval timpuriu de la Sălacea–Dealul Vida,* Crisia 38, 2008, p. 23-44.

Baraschi, Moghior 1979 – S. Baraschi, N. Moghior, *Sondaje de la Nufăru – Ilganii de Jos (jud. Tulcea)*, SMMIM 12,1979, p. 186–191.

Baraschi, Moghior 1980 – S. Baraschi, N. Moghior, *Cercetările arheologice de la Nufăru – Ilgani (1979) (jud. Tulcea)*, SMMIM 13, 1980, p. 123–134.

Baraschi, Moghior 1981–1982 – S. Baraschi, N. Moghior, *Șantierul arheologic Nufăru – Ilgani (1980) (jud. Tulcea)*, SMMIM 14–15, 1981–1982, p. 69–82.

Barnea 1973 – I. Barnea, *Noi descoperiri din epoca feudalismului timpuriu de la Dinogetia–Garvăn*, MCA 10, 1973, p. 291–331.

Barnea *et alii* 1950 – I. Barnea, Gr. Florescu, I. Gheorghiu, G. Iacob, B. Mitrea, Gh. Ștefan, *Pătrunderea slavilor la Dunărea de Jos – Rezultatul săpăturilor arheologice de la Dinogetia (com. Garvăn, jud. Tulcea)*, SCIV 1(1), 1950, p. 69–74.

Barnea *et alii* 1957 – I. Barnea, B. Mitrea, N. Angelescu, *Săpăturile de salvare de la Noviodunum*, MCA 4, 1957, p. 155–174.

Baumann 1980 – V. H. Baumann, *Observații topo-stratigrafice asupra locuirii de la Troesmis*, Peuce 8, 1980, p. 159–196.

Baumann 2010 – V. H. Baumann, *Noviodunum. Şantier arheologic 1995–2009*, BiblIstroPontica-P, vol. 5, Tulcea, 2010.

Baumann *et alii* 1998 – V. H. Baumann, Gh. Mănucu-Adameșteanu, M. Iacob, D. Parachiv, S. Mănăstireanu, *Isaccea, jud. Tulcea, Noviodunum*, CCA, campaniile 1995–1997, Călărași, 1998, p. 34–35, nr. 41.

Baumann *et alii* 2004 – V. H. Baumann, A. Stănică, Gh. Mănucu-Adameșteanu, C. Olariu, L. Bejenaru, C. Lockyear, A. Popescu, T. Sly, *Isaccea, jud. Tulcea. [Noviodunum]*, CCA, campania 2003, Cluj-Napoca, 2004, p. 146–149, nr. 91.

Baumann *et alii* 2006 – V. H. Baumann, A. Stănică, Gh. Mănucu-Adameșteanu, C. Olariu, L. Bejenaru, C. Lockyear, A. Popescu, T. Sly, *Isaccea, jud. Tulcea [Noviodunum]*, CCA, campania 2005, Constanţa, 2006, p. 181–187, nr. 96.

Bazarov, Miyagashev 2019 – Б. А. Базаров, Д. А. Миягашев, *Нур-Тухумские зеркала*, Поволжская Археология 30(4), 2019, p. 28–42.

Bărcăcilă 1969 – Al. Bărcăcilă, *Monede, podoabe de metal și fragmente ceramice din termele Drobetei și din cimitirul medieval suprapus*, MCA 5, 1959, p. 769–794.

Benţa 1999 – C. Benţa, *Obolul lui Charon în Dobrogea,* ArhMold 22, 1999, p. 85–116 (108–109).

Benţa 2002–2004 – C. Benţa, *Considerații asupra descoperirilor numismatice din complexele funerare*, CercIst 21–23, 2002–2004, p. 137–162.

Brown 2003 – P. Brown, *The Rise of Western Christendom: Triumph and Diversity, A.D. 200–1000,* Oxford, 2003.

Bugoi *et alii* 2011a – R. Bugoi, I. Poll, Gh. Mănucu-Adameșteanu, C. Neelmeijer, F. Eder, *Byzantine Glass Bracelets Investigations Using External IBA*, SPIRIT, First Users' Meeting, London, 2011.

[131] Deși inventarele plasează orizontul funerar de la Isaccea – *Bagola* mai degrabă în secolul al XIII-lea, se menține totuși întrebarea dacă datarea poate fi coborâtă și în secolul anterior.

Bugoi *et alii* 2011b – R. Bugoi, I. Poll, Gh. Mănucu-Adameșteanu, Th. Calligaro, L. Pichon, *External IBA analyses on byzantine glass bracelets (10th–13th c.) found in Dobroudja, Romania*, CHARISMA First Users' Meeting, C2RMF, Musée du Louvre, Paris, 2011.

Bugoi *et alii* 2012 – R. Bugoi, I. Poll, Gh. Mănucu-Adameşteanu, Th. Calligaro, L. Pichon, *Byzantine glass bracelets (10th–13th c.) found on Romanian territory investigated using external IBA methods*, *Proceedings of the 39th International Symposium for Archaeometry*, Leuven, 2012, p. 164–170.

Bugoi *et alii* 2013 – R. Bugoi, I. Poll, Gh. Mănucu-Adameșteanu, C. Neelmeijer, F. Eder, *Investigations of Byzantine glass bracelets from Nufăru, Romania using external PIXE – PIGE methods*, JAS 40, 2013, p. 2881–2891.

Bugoi *et alii* 2016 – R. Bugoi, I. Poll, Gh. Mănucu-Adameşteanu, T. Calligaro, L. Pichon, C. Pacheco, *PIXE–PIGE analyses of Byzantine glass bracelets (10th–13th c.) from Isaccea, Romania*, Journal of Radioanalytical and Nuclear Chemistry 307, 2, 2016, p.1021–1036.

Bugoi *et alii* 2018 – R. Bugoi, I. Poll, Gh. Mănucu-Adameşteanu, C. Pacheco, P. Lehuédé, *Compositional study of Byzantine glass bracelets discovered at the Lower Danube*, Microchemical Journal 137(12), 2018, p. 223–230.

Cihodaru 1965 – C. Cihodaru, *Alte precizări cu valul de piatră din Dobogea și însemnările toparhului bizantin*, AIIA Iași 2, 1965, p. 261–280.

Comșa 1978 – M. Comșa, *Cultura materială veche românească (Așezările din secolele VIII – X de la Bucov - Ploiești)*, București, 1978.

Crângaci Țiplic, Oța 2002–2003 – M.-E. Crângaci Țiplic, S. Oța, *Piese inedite din colecţia Muzeului Naţional de Istorie a României descoperite în necropola de secol XII de la catedrala romano-catolică de la Alba Iulia*, ActaMN 39–40(2), 2002–2003, (2005), p. 91–106.

Damian 1993 – O. Damian, *O necropolă medievală timpurie descoperită la Nufăru, jud. Tulcea*, SCIVA 44(1), 1993, p. 81–113.

Damian 2025 – O. Damian, recenzie: Zeno Pinter, Claudia Urduzia, Cătălin Dobrinescu, Beatrice Kelemen, Vitalie Bodolică, Răzvan C. Pop, *Centenarul cercetărilor arheologice de la CAPIDAVA III Necropola medievală I*, Muzeul Național Brukenthal, Sibiu, 2024, 186 p., SCIVA 76(1–4), 2025, p. 391–398.

Damian, Ene 2014 – O. Damian, D. Ene, *Păcuiul lui Soare, com. Ostrov, jud. Constanța*, CCA, campania 2013, Oradea, 2014, p. 99–100, nr. 62.

Damian *et alii* 2007–2008 – O. Damian, Gh. Mănucu-Adameșteanu, M. Vasile, A. Stănică, A. Bănăseanu, A. Samson, G. Vasile, *Descoperiri funerare în situl arheologic de la Nufăru, jud. Tulcea*, CA 14–15, 2007–2008, p. 305–392.

Damian *et alii* 2017 – O. Damian, M. Vasile, A. Samson, *O necropolă medio-bizantină cercetată la Nufăru, jud. Tulcea, punctul Trecere bac. Considerații arheologice preliminare*, MCA 13, 2017, p. 89–125.

Damian *et alii* 2022–2023 – O. Damian, M. Vasile, A. Samson, E. Paraschiv-Grigore, *Un mormânt triplu aparținând epocii medio-bizantine, descoperit la Nufăru – Curtea școlii, jud. Tulcea,* SCIVA 73–74, 2022–2023, p. 5–28.

Danilov *et alii* 1998 – С. В. Данилов, И. В. Филиппова, А. А. Амоголонов, *Китайские зеркала из памятников хунну*, în: Н.Н. Крадин (Отв. ред.), *Археология и этнология Дальнего Востока и Центральной Азии*, Владивосток, 1998, С. 115–121.

Diaconu, Baraschi 1977 – P. Diaconu, S. Baraschi, *Păcuiul lui Soare, II. Așezarea medievală (secolele XIII–XIV),* București, 1977.

Diaconu, Damian 1997 – P. Diaconu, O. Damian, *Păcuiul lui Soare-Dervent, jud. Constanţa*, CCA, campania 1996, Bucureşti, 1997, p. 43–44, nr. 75.

Diaconu, Vîlceanu 1972 – P. Diaconu, D. Vîlceanu, *Păcuiul lui Soare, I. Cetatea bizantină*, București, 1972.

Dragotă 2006 – A. Dragotă, *Aspecte de multiculturalitate spirituală. Rit și ritual funerar în Transilvania și Europa Centrală și de sud-est (secolele IX-XI)*, Alba-Iulia, 2006.

Dushenko, Antipenko 2022 – А. А. Душенко, А. В. Антипенко*, Результаты анализа химического состава металлических зеркал золотоордынского времени из раскопок Мангупа,* Поволжская Археология 4(42), 2022, с. 61–72.

Fedorov-Davydov 1966 – Г. А. Федоров-Давыдов, *Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов*, Москва, 1966, с. 78–84.

Filippova 2000 – И. В. Филиппова, *Китайские зеркала из памятников хунну Забайкалья*, Археология, этнография и антропология Евразии 3, 2000, с. 100–108.

Florescu *et alii* 1958 – Gr. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu, *Capidava, I*, București, 1958.

Florescu *et alii* 1961 – Gr. Florescu, R. Florescu, Gl. Ceacalopol, *Săpăturile arheologice de la Capidava (1958)*, MCA 7, 1961, p. 571–579.

Florya 2006 – Б. Н. Флоря*, Христианизация и языческое наследие в Древней Руси,* Москва, 2006.

Gáll 2013 – E. Gáll, *Dăbâca: necropola din jurul bisericii din Grădina lui A. Tămaș. câteva idei privind evoluţia habitatului medieval de la Dăbâca*, AnB SN 21, 2013, p. 159–210.

Harhoiu *et alii* 2010 – R. Harhoiu, E. Gáll, A. Lakatos, *Fragmentele de necropole de la Oradea-Salca Gheţărie din secolele VI şi X–XII*, MCA 6, 2010, p. 83–132.

Honcu, Stănică 2020 – Șt. Honcu, A. D. Stănică, *An Oinophora Type Vessel Discovered at the Noviodunum Necropolis*, SAA 26(2), 2020, p. 287–294.

Isac *et alii* 2012 – A. Isac, E. Gáll, S. Gál, *A 12th Century Cemetery Fragment from Gilău (Cluj County) (Germ.: Julmarkt; Hung.: Gyalu)*, EphemNap 22, 2012, p. 301–311.

Karimova 2013 – Р. Р. Каримова, *Элементы убранства и аксессуары костюма кочевников Золотой Орды (типология и социокультурная интерпретация)*, Археология евразийских степей 16, Казань, 2013.

Konovalov 1976 – П. Б. Коновалов, *Хунну в Забайкалье (Захоронения-памятники),* Улан-Удэ, 1976.

Kovaleva 2021 – К. С. Ковалева, *Химический состав металла средневековых зеркал из раскопок памятников золотоордынского времени*, Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 4, История. Регионоведение. Международные отношения 26(5), 2021, с. 17–29, DOI: https://doi.org/10.15688/jvolsu4.2021.5.2.

Krieger 2012 – В. А. Кригер. *Кочевники Западного Казахстана и сопредельных территорий в средние века (X–XIV вв.)*, Уральск, 2012.

Lăzurcă, Mănucu-Adameșteanu 1980 – E. Lăzurcă, Gh. Mănucu-Adameșteanu, *Noi descoperiri arheologice la Enisala, Jud. Tulcea*, MCA 14, 1980, p. 146–156.

Leus 2018 – П. М. Леус, *Китайские бронзовые зеркала из могильников Ала-Тей и Терезин в Туве*, Тезисы Второй Всероссийской научной конференции «Древние культуры Центральной Азии и Санкт-Петербург», посвященной 90-летию со дня рождения А. Д. Грача. СПб., 2018, с. 117–123.

Mănucu-Adameșteanu 1980 – Gh. Mănucu-Adameșteanu, *Urme de locuire din perioada feudal-timpurie la Troesmis*, Peuce 8, 1980, p. 230–247.

Mănucu-Adameșteanu 1984a – Gh. Mănucu-Adameșteanu, *Descoperiri mărunte de la Isaccea (sec. X–XIV)*, Peuce 9, 1984, p. 237–255.

Mănucu-Adameșteanu 1984b – Gh. Mănucu-Adameșteanu, *Aspecte ale ritului și ritualului în lumina descoperirilor din necropola medievală de la Enisala*, Peuce 9, 1984, p. 355–362.

Mănucu-Adameșteanu 1991 – Gh. Mănucu-Adameșteanu, *Săpăturile de salvare din așezarea feudal timpurie de la Ghiolul Pietrei, com Independența, judeţul Tulcea*, Peuce 10*,* 1991, p. 365–369.

Mănucu-Adameșteanu 1993 – Gh. Mănucu-Adameșteanu, *Necropola medievală de la Enisala, jud. Tulcea (1967–1968)*, MCA 17(2), Ploiești, 1983, București, 1993, p. 455–468.

Mănucu-Adameșteanu 2018 – Gh. Mănucu-Adameșteanu, *Monede bizantine descoperite în Dobrogea, 7, Monede bizantine descoperite la Nufăru, județul Tulcea, secolele IX–XIII*, Partea I – Text, București, 2018.

Mănucu-Adameșteanu 2020a – Gh. Mănucu-Adameșteanu, *Civilizația bizantină, 2, Descoperiri funerare din nordul Dobrogei, secolele X–XIV, Partea I, Isaccea-Noviodunum-Vicina*, București, 2020.

Mănucu-Adameșteanu 2020b – Gh. Mănucu-Adameșteanu, *Civilizația bizantină, 2, Descoperiri funerare din nordul Dobrogei, secolele X–XIV, Partea a II-a, Județul Tulcea și județul Constanța*, București, 2020.

Mănucu-Adameșteanu 2022a – Gh. Mănucu-Adameșteanu, *Civilizația bizantină, 4, Isaccea-Noviodunum-Vicina. Orașul bizantin. Monumente, descoperiri arheologice și numismatice. Secolele IX/X–XV, I, Considerații finale. Orașul bizantin*, București, 2022.

Mănucu-Adameșteanu 2022b – Gh. Mănucu-Adameșteanu, *Civilizația bizantină, 4, Isaccea-Noviodunum-Vicina. Orașul bizantin. Monumente, descoperiri arheologice și numismatice. Secolele IX/X–XV, III.2, Considerații finale. Orașul bizantin*, București, 2022.

Mănucu-Adameșteanu, Mănucu-Adameșteanu 1986 – Gh. Mănucu-Adameșteanu, M. Mănucu-Adameșteanu, *Rezultatele cercetărilor întreprinse la Nufăru*, MCA 16, Vaslui, 1982, București, 1986, p. 211–214.

Mănucu-Adameșteanu, Poll 2023a – Gh. Mănucu-Adameșteanu, I. Poll, *Civilizația bizantină, 5, Isaccea-Noviodunum-Vicina. Orașul bizantin. Brățările din sticlă. Secolele X–XIV, I, Cataloage,* București, 2023.

Mănucu-Adameșteanu, Poll 2023b – Gh. Mănucu-Adameșteanu, I. Poll, *Civilizația bizantină, 6, Brățări dn sticlă din secolele X–XIII descoperite la Nufăru, județul Tulcea,* București, 2023.

Minyayev, Sakharovskaya 2006 – С. С. Миняев, Л. М. Сахаровская, *Ханьское зеркало из могильника Царам*, Записки Института Истории Материальной Культуры РАН 1, 2006, с. 77–82.

Mocanu *et alii* 2021 – M. Mocanu, A. D. Stănică, R. Stănescu, *Cercetări arheologice recente în necropolele de la Noviodunum*, în: S.-C. Ailincăi, G. Nuțu, C. Micu, M. Mocanu, A.-D. Stănică (eds.), *Studii de arheologie și istorie antică în onoarea lui Victor Henrich Baumann cu ocazia celei de a 80-a aniversări*, Cluj-Napoca, 2021, p. 221–232.

Munteanu, Simalcsik 2019 – O. Munteanu, A. Simalcsik, *Un mormânt medieval cu inele de tâmplă descoperit la Butuceni, Orhei (preliminarii)*, Tyragetia SN 13 (27), 1, 2019, p. 439–466.

Myskov 2015 – Е.П. Мыськов, *Кочевники Волго–Донских степей в эпоху Золотой Орды*, Волгоград, 2015.

Narozhnyy 2017 – Е. И. Нарожный, *Монетные находки XIII–XV вв. в погребениях: некоторые аспекты семиотических оценок известных артефактов*, Археология Евразийских степей 6, 2017, с. 116–127.

Nedashkovskiy, Rakushin 1998 – Л. Недашковский, А. Ракушин, *Средневековые металлические зеркала с Увекского городища*, Татарская археология 1(2), 1998, p. 32–51.

Oța 2017 – L. Oța, *Câteva observații despre necropola romană timpurie de la Noviodunum*, Peuce SN 15, 2017, p. 49–78.

Petrukhin 1995 – В. Я. Петрухин, *Начало этнокультурной истории Руси IX–XI веков,* Смоленск, 1995.

Pinter *et alii* 2006 – Z. Pinter, A. Dragotă, I. M. Țiplic, *Piese de podoabă și vestimentație la grupurile etnice din Transilvania (sec. 7–12)*, Alba-Iulia, 2006.

Pinter *et alii* 2024 – Z. Pinter, C. Urduzia, C. Dobrinescu, B. Kelemen, V. Bodolică, R. C. Pop, *Centenarul cercetărilor arheologice de la CAPIDAVA III Necropola medievală I*, Sibiu, 2024.

Pletneva 1981 – С. А. Плетнева, *Печенеги, тюрки, половцы*, în: С. А. Плетнева (red.), *Степи Евразии в эпоху средневековья*, Москва, 1981, p. 213–221.

Pohl 2018 – W. Pohl, *Introduction: Early Medieval Romanness - A Multiple Identity*, în: W. Pohl, C. Gantner, C. Grifoni, M. Pollheimer-Mohaupt (eds.), *Transformations of Romanness: Early Medieval Regions and Identities*, 2018, p. 3–40.

Poll, Mănucu-Adameșteanu 2012 – I. Poll, Gh. Mănucu-Adameșteanu, *Bracelets en verre découverts dans les nécropoles de Isaccea – Vicina, département de Tulcea (X^e–XIIIe s.)*, Annales du 18e Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre, 2012, p. 389–394.

Polosmak, Bogdanov 2015 – Н. В. Полосьмак, Е. С. Богданов, *Курганы Суцзуктэ (Ноин-Ула, Монголия)*, Часть 1, Новосибирск, 2015.

Polyakova 1977 – Г. Ф. Полякова, *К вопросу о систематизации зеркал Волжской Болгарии, Древности Волго–Камья*, Отв. ред. Г.А. Федоров–Давыдо, Казань, 1977, с. 78–82.

Rudenko 2004 – К. А. Руденко, *Металлические зеркала золотоордынского времени из собрания Национального музея Республики Татарстан*, Татарская археология 12–13(1–2), 2004, p. 111–156.

Schmitt 1994 – J. C. Schmitt, *Les revenants: Les vivants et les morts dans la société médiévale,* Paris, 1994.

Sertakova 2013 – И. Н. Сертакова, *Символика и культурно-историческое значение украшений в традиционной культуре*, Социально-экономические явления и процессы 9(55), 2013, p. 176–180.

Spinei, Popovici 1985 – V. Spinei, R. Popovici, *Cercetările arheologice din necropola medievală de la Hudum, jud. Botoșani*, ArhMold 10, 1985, p. 74–88.

Stănescu *et alii* 2023 – R. O. Stănescu, C. Plantos, S.-C. Ailincăi, M. Constantinescu, F. Mihail, A. D. Stănică, *More precious than gas? an unexpected discovery in the northeastern funerary area of Noviodunum*, Peuce SN 21, 2023, p. 41–74.

Stănică 2004 – A. D. Stănică, *Câteva aspecte privind așezarea medio-bizantină de la Ostrov – Piatra Frecăței (Beroe), jud. Tulcea,* în: I. Cândea, V. Sârbu, M. Neagu (eds.), *Prinos lui Petre Diaconu la 80 de ani*, Brăila, 2004, p. 357–366.

Stănică 2015 – A. D. Stănică, *Viața economică din nordul Dobrogei în secolele X–XIV*, Constanța, 2015.

Stănică 2018 – A. D. Stănică, *The „Golden Horde" ceramics in Dobrudja (13th–14th centuries)*, Peuce SN 16, 2018, p. 251–280.

Stănică, Streinu 2024 – A. D. Stănică, M. Streinu, *Noviodunum, ultima frontieră*, Limes. Frontierele Imperiului Roman în România 15, 2024, p. 31–34.

Stănică, Vasile 2018 – A. D. Stănică, G. Vasile, *Date arheologice și antropologice despre o necropolă medio-bizantină de la Isaccea-Noviodunum (jud. Tulcea), sectorul Terenul Poliției de Frontieră*, SCIVA 69(1–4), 2018, p. 49–119.

Stănică *et alii* 2010 – A. D. Stănică, L. Radu, N. Dinu, *Cercetările arheologice de la Isaccea – Noviodunum, punctul Cariera de lut. Campaniile 2002, 2004 si 2005*, Peuce SN 8, 2010, p. 203–222.

Stănică *et alii* 2021 – A. D. Stănică, A. Streinu, M. Streinu, *New finds from the Roman Necropolis at Noviodunum*, în: S. C. Ailincăi, G. Nuțu, C. Micu, M. Mocanu, A. D. Stănică (eds.), *Studii de arheologie și istorie antică în onoarea lui Victor Henrich Baumann cu ocazia celei de a 80-a aniversări*, Cluj-Napoca, 2021, p. 71–90.

Simion 2007 – G. Simion, *Alte descoperiri în necropola tumulară romană de la Isaccea*, Pontica 40, 2007, p. 307–338.

Simion 2008 – G. Simion, *Sarcofagele romane din muzeul de la Tulcea*, Peuce SN 8, 2008, p. 251–276.

Suceveanu, Barnea 1991 – A. Suceveanu, A. Barnea, *La Dobroudja Romaine*, București, 1991.

Ștefan 1973 – Al. S. Ștefan, *Noviodunum. Studiu de foto-interpretare arheologică*, BMI 42(1), 1973, p. 3–14.

Ștefan *et alii* 1967 – Gh. Ștefan, I. Barnea, M. Comșa, E. Comșa, *Dinogetia, I. Așezarea feudală timpurie de la Bisericuţa-Garvăn*, Bucureşti, 1967.

Tishkin 2006 – А. А. Тишкин, *Китайские зеркала из памятников ранних кочевников Алтая*, Россия и АТР 4, 2006, p. 111–115.

Topoleanu 1986 – F. Topoleanu, *O necropolă necunoscută a cetății Noviodunum*, Raport preliminar, 1986, ms. (Arhiva ICEM Tulcea).
Topoleanu 1987a – F. Topoleanu, *Săpăturile de salvare de la Isaccea. Campania 1987*, ms. (Arhiva ICEM Tulcea).
Topoleanu 1987b – V. Topoleanu, *Isaccea, 1987, Fragmente textile descoperite în zona capului*, ms (Arhiva ICEM Tulcea).
Topoleanu 1988 – F. Topoleanu, *O necropolă necunoscută a cetății Noviodunum, Raport preliminar, 1988*, ms. (Arhiva ICEM Tulcea).
Topoleanu *et alii* 2015 – F. Topoleanu, A. Stănică, G. Nuțu, M. Mocanu, D. Stan, L. Marcu, V. Panait, E. Gămureac, A. Adamescu, A. Vîlcu, E. Dumitru, *Isaccea, jud. Tulcea [Noviodunum] Punct: Cetate (Pontonul Vechi)*, CCA, campania 2014, Pitești, 2015, p. 206–210.
Țeicu 2009 – D. Țeicu, *Arta minoră medievală din Banat*, Timișoara, 2009.
Ursu *et alii* 2016 – I. Ursu, L. Bacumenco-Pîrnău, V. Vornic, I. Ciobanu, *Necropola medievală de la Lozova-La hotar cu Vornicenii. Rezultatele cercetărilor din anii 2014-2015*, RevArh SN 12(1–2), 2016, p. 250–271.
Uspenskiy 2002 – Б. А. Успенский, *Церковь и государство в Древней Руси: Очерки по истории отношений IX–XIII веков,* Москва, 2002.
Vasiliu 1984 – I. Vasiliu, *Cimitirul feudal-timpuriu de la Isaccea*, Peuce 9, 1984, p. 107–141, 519–540.
Vasiliu 1991 – I. Vasiliu, *Săpăturile de la Dinogetia (1982–1985)*, Peuce 10, 1991, vol. I, p. 371–391, vol. II, p. 341–357.
Vasiliu 1996 – I. Vasiliu, *Considerații finale asupra locuirii feudale timpurii de la Babadag*, Peuce 12, 1996, p. 169–186.
Vasiliu, Mănucu-Adameșteanu 1984 – I. Vasiliu, Gh. Mănucu-Adameşteanu, *Consideraţii finale asupra locuirii feudal-timpurie (sec. X–XI) de la Aegyssus–Tulcea (Campaniile 1959–1980),* Peuce 9, 1984, p. 143–155.
Vornic *et alii* 2012 – V. Vornic, I. Ursu, L. Bacumenco-Pîrnău, R. Pîrnău, L. Ciobanu, *Cercetările arheologice din situl medieval de la Lozova la hotar cu Vornicenii. Rezultate preliminare*, RevArh SN 8(1–2), 2012, p. 222–256.
Zaharia 1967 – E. Zaharia, *Săpăturile de la Dridu. Contribuţie la arheologia și istoria perioadei de formare a poporului român*, București, 1967.

DESPRE PREZENȚA HOARDEI DE AUR ÎN SITUL BIZANTIN DE LA NUFĂRU (JUDEȚUL TULCEA)

Oana DAMIAN
Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București; e-mail: oanadamian63@gmail.com

Keywords: *Byzantine Empire, Golden Horde, Nufăru, reddish/yellow-reddish pottery, anonymous coins*
Abstract: *The article presents some archaeological contexts and artefacts discovered in Northern Dobrudja, at Nufăru, in the most northern part of a rocky cape on the right side of the Danube Saint George branch. After the abandonment of the Middle Byzantine fortress and settlement, caused by the Mongol invasion between 1241 and 1242, the archaeological evidence (dwellings, pottery and coins) contributes to a clearer image of the Golden Horde presence, control and influence in the area of the Danube Delta, in the second half of the 13th century and the first half of the 14th century.*

Cuvinte-cheie: *Imperiul Bizantin, Hoarda de Aur, Nufăru, ceramică roșiatică/gălbuie-roșiatică, emisiuni monetare anonime*
Rezumat: *Articolul prezintă o serie de complexe și materiale arheologice descoperite în spațiul nord-dobrogean, în situl de la Nufăru, în punctul cercetat în partea cea mai nordică a unui promontoriu stâncos de pe malul drept al brațului Sf. Gheorghe. După abandonarea cetății și așezării bizantine în contextul invaziei mongole din anii 1241–1242, există indicii (amenajări legate de viețuire, o anumită categorie ceramică, descoperiri monetare) ale prezenței Hoardei de Aur, ceea ce sugerează existența, în a doua jumătate a secolului al XIII-lea și prima jumătate a secolului al XIV-lea, a unui punct de control și influență la gurile Dunării.*

Identificarea, la sfârșitul anilor ’60 ai secolului trecut, a unei categorii ceramice speciale, distincte, gălbuie-roșiatică, în regiunile controlate de Hoarda de Aur[1], cu precădere în spațiul Moldovei nord-estice[2], a permis sesizarea difuziunii acesteia și în zona dintre Dunăre și mare[3]. Dosarul „dobrogean” al ceramicii atribuite Hoardei de Aur, în special din categoria gălbuie-roșiatică, deschis de o descoperire izolată de la Păcuiul lui Soare[4], s-a îmbogățit considerabil prin cercetările arheologice programate și preventive desfășurate în nordul regiunii, completate de descoperiri întâmplătoare. Această categorie ceramică, realizată din pastă gălbuie-roșiatică, roșiatică-gălbuie și cenușie, decorată prin lustruire și incizie sau cu rotița, lucrată în tipare ori smălțuită, incluzând și o serie de vase amforoidale[5], este considerată proprie culturii materiale a Hoardei de Aur din secolele XIII–XIV, cu semnalări la: Revărsarea – *Dealul Tichilești*[6],

Figura 1. *Nufăru. Promontoriu stâncos pe malul drept al brațului Sf. Gheorghe. Punctele „Piatră” și „Trecere bac”.*

Figure 1. *Nufăru. Rocky cape on the right side of the Danube branch Saint George. “Piatră” and “Trecere bac” points.*

[1] Pentru date privind Hoarda de Aur în spațiul românesc actual, vezi Ciocâltan 1998; Spinei 1999, p. 321–451; Spinei 2003, p. 341–477; Spinei 2017.

[2] Pentru susținerea originii acestei ceramici în spațiul controlat de Hoarda de Aur, vezi Spinei 1970, p. 595–618, în special p. 607–609, fig. 8–9; Spinei 1982, p. 44–48, 196–197; Fyodorov Davydov 1984; Spinei 1994, p. 216, 238, 253–255, fig. 36, 38–39, 47; Spinei 2006, p. 319–366, în special p. 348–350, fig. 8–10, p. 686, fig. 2, p. 734, 764, fig. 13; Batariuc 2010, p. 243.

[3] Pentru o sinteză a descoperirilor ceramice specifice epocii Hoardei de Aur în Dobrogea, vezi Stănică 2015, p. 252–254, 256–257, 457–460, pl. 58–61; Stănică 2018, cu bibliografia anterioară și marcarea spațială a descoperirilor (p. 253, pl. 1). Contribuția menționată se remarcă și prin integrarea artefactelor respective în contextul mai larg al zonei Mării Negre, marcat în special de descoperirile din Crimeea (p. 266).

[4] Diaconu, Baraschi 1977, p. 64–66, fig. 46/1–6, 8–9, cu mențiune în Stănică 2018, p. 254, nota 17: fragmente aparținând unor urcioare amforoidale, cu rol de vase de provizii, cu grosimea pereților de 5–10 mm, cu suprafața netedă, de culoare cărămizie sau gălbuie, de la 11 vase cu corp ovoidal, fundul plat și gâtul scund, diferite, a căror stare fragmentară nu a permis reconstituiri de forme, provenind, în marea lor majoritate, din nivelul databil în secolul al XIII-lea și în prima jumătate a secolului al XIV-lea; decorul acestor urcioare a implicat existența unui motiv ornamental realizat cu un pieptene mic, cu înțepături, dispuse oblic sau în spic, asociat cu linii paralele sau ondulate și cu nervuri trase din pastă, simple ori crestate.

[5] În legătură cu care a fost remarcată prezența a două tipuri, în continuitatea celor patru definind amforele bizantine: „Uzum Baiîr” (Iliescu, Simion 1964; Stănică 2015, p. 252–253, 457–458, pl. 58–59) și „Coconi” (Constantinescu 1972, p. 117–118, fig. 54; Stănică 2015, p. 253–254, 459–460, pl. 60–61). Vezi și Stănică 2018, p. 267–271, pl. 10–12.

[6] Simion 1998, p. 231–238, 234, pl. II, p. 235, pl. III; Stănică 2015, p. 256, nota 1363; Stănică 2018, p. 254–265, nota 11, pl. 2–9.

Isaccea[7], Isaccea–*Noviodunum*[8], Tulcea[9], Uzum Baiîr[10], Babadag[11], Enisala – *Cetate*[12], Enisala – *Palancă*[13], Slava Rusă[14], Jurilovca[15].

Un alt sit nord-dobrogean în care au fost identificate artefacte ceramice aparținând Hoardei de Aur[16] este constituit din cetatea și așezarea de sorginte bizantină cercetate în intravilanul localității Nufăru[17]. Cu toate că invazia mongolă din anii 1241–1242 a pus capăt vieții în așezarea fortificată de tip urban de aici, s-a putut constata că partea cea mai avansată a promontoriului stâncos nufărean (situat pe malul drept al brațului Sf. Gheorghe), pe care se desfășoară atât situl bizantin, cât și localitatea modernă care îl suprapune (Fig. 1), conservă totuși o serie de vestigii de locuire și materiale ceramice și numismatice, care sugerează o prelungire a ocupării zonei dincolo de limita marcată de mijlocul secolului al XIII-lea.

Deși situl de la Nufăru era marcat deja pe o hartă a descoperirilor monetare aparținând perioadei Hoardei de Aur[18], amploarea prezenței acestor populații în regiune a fost relevată de cercetarea arheologică din punctul *Trecere bac*[19] (Fig. 2). Zona complexă, investigată în perioada 1999–2025[20], care ilustrează evoluția cetății și așezării (curtina de nord și instalația portuară, niveluri de locuire, o întinsă și densă necropolă) de la întemeierea sub semnul Bizanțului, în timpul împăratului Ioan I Tzimiskes, către sfârșitul secolului al X-lea, până la finalul dramatic, provocat de invazia mongolă, de la mijlocul secolului al XIII-lea, a evidențiat și o serie de indicii privind existența unui punct de influență și control al hanatului Hoardei de Aur, situat în dreptul unui acces spre Delta Dunării (vadul din dreptul localităților actuale Nufăru și Ilganii de Jos). Este cunoscut faptul că interesul mongolilor pentru ținuturile din jurul gurilor Dunării era întreținut atât de condițiile adecvate păstoritului nomad ecvestru în stepe, cât și de caracterul strategic al acestor zone, extrem de utile exercitării controlului politico-militar asupra nord-estului Peninsulei Balcanice[21].

Indicii ale ocupației mongole pot fi enumerate succint în situl de la Nufăru, în zona aflată în imediata apropiere a brațului dunărean Sf. Gheorghe, în punctul *Trecere bac*[22]: o construcție cu pereți de piatră (Fig. 3), mai multe case cu baze de piatră, dintre care unele circulare/ovale (Fig. 4), instalații de foc de dimensiuni mari, cu aspect de vetre ori de cuptoare, independente de complexe de locuire, putând deservi o eventuală viețuire în corturi, neidentificabilă arheologic, gropi menajere, precum și monede ale Hoardei de Aur (61 de exemplare[23]), din metal comun, cele mai multe uzate și rupte,

[7] Stănică 2009, p. 411–420; Stănică 2015, p. 99, 252–253, nota 1342, p. 257–259; Stănică 2018, p. 254, nota 15, p. 258, nota 29, p. 267, nota 44, p. 268, nota 48, p. 270.

[8] Stănică 2015, p. 252–253, notele 1338, 1340, p. 458, pl. 59/2–3; Stănică 2018, p. 254, nota 16, p. 255, nota 20, p. 267–268, nota 46, pl. 10/2–3, p. 269, pl. 12/1–2, p. 270, nota 53.

[9] Mănucu-Adameșteanu 1993, p. 453, fig. 10/6; Oberländer-Târnoveanu 2003, p. 67–68, nota 2; Stănică 2009, p. 411, nota 8; Stănică 2015, p. 252–254, nota 1346, p. 256, nota 1362, p. 457–458, 460, pl. 58–59, 61/1; Stănică 2018, p. 254, notele 10, 18, p. 268, pl. 11/1, p. 270, nota 50.

[10] Stănică 2015, p. 252, nota 1337, p. 458, pl. 59/1; Stănică 2018, p. 267, pl. 10/1.

[11] Oberländer-Târnoveanu 2003, p. 67–68, nota 2, cu precizările din Stănică 2009, p. 411, nota 8; Stănică 2015, p. 254, nota 1348, p. 256, nota 1366; Stănică 2018, p. 254, nota 18.

[12] Iosipescu, Iosipescu 2004, p. 315; Stănică 2009, p. 411, nota 5; Damian 2013, p. 424, 426; Stănică 2015, p. 256 și nota 1364; Stănică 2018, p. 254, nota 12, p. 266, nota 41.

[13] Micu *et alii* 2014; Stănică 2015, p. 253, nota 1341; Stănică 2018, p. 254, nota 13, p. 268, nota 48, p. 270.

[14] Oberländer-Târnoveanu 2003, p. 67–68, nota 2, cu precizările din Stănică 2009, p. 411, nota 8; Stănică 2015, p. 254, nota 1347, p. 256, nota 1366, p. 460, pl. 61/2; Stănică 2018, p. 254, nota 18, p. 268, pl. 11/2, p. 270, nota 51.

[15] Oberländer-Târnoveanu 2003, p. 67–68, nota 2, cu precizările din Stănică 2009, p. 411, nota 8; Stănică 2015, p. 254, nota 1348, p. 256, nota 1366; Stănică 2018, p. 254, nota 18.

[16] Pentru mențiuni ale unor descoperiri fragmentare izolate la Nufăru, vezi Baraschi 1991b, p. 145; Stănică 2009, p. 411, nota 6; Stănică 2015, p. 252–253, notele 1339, 1343, p. 256, nota 1365; Stănică 2018, p. 254, nota 14, p. 268, nota 47.

[17] Pentru informații privind situl bizantin de la Nufăru, vezi Baraschi 1991a; Baraschi 1991b; Damian *et alii* 2007; Damian *et alii* 2010; Damian *et alii* 2012; Damian 2021, p. 114–119, 121–122, 128–139, 141–146, fig. 12–24, 30–32, 43–59, 61–63, 67–72, cu bibliografia anterioară.

[18] Ne referim la emisiunile anonime din timpul Hoardei de Aur, datorate cercetărilor arheologice din anii '80 ai secolului trecut, efectuate în punctul *Piatră*, completate prin recuperări de monede din sit, aflate în colecțiile Muzeului Militar (Național) și ale Muzeului „Delta Dunării"/Institutului de Cercetări Eco-Muzeale „Gavrilă Simion" Tulcea: Hoarda de Aur, două exemplare, emisiuni anonime din timpul domniei hanului Tokta (1291–1312); 11 exemplare, dintre care trei emisiuni anonime atribuite atelierului de la Isaccea și două emisiuni anonime bătute la Krım, la sfârșitul secolului al XIII-lea – începutul secolului al XIV-lea; o emisiune anonimă din vremea hanului Uzbek (1312–1341); imitații după dirhemii lui Tokta (Oberländer-Târnoveanu, Mănucu-Adameșteanu 1984, p. 260–263; Oberländer-Târnoveanu 1997; 1998; 2003).

[19] Pentru o prezentare generală a situației arheologice de la Nufăru, punctul *Trecere bac*, vezi Damian *et alii* 2017, p. 90 și notele 1–11. Precizăm că descoperirilor din această zonă li se pot adăuga și cele din punctul *Piatră*, situat la o altitudine mai mare, în dreptul bornei kilometrice fluviale 104.

[20] Cu excepția campaniilor 2003, 2015 și 2022.

[21] Spinei 1999, p. 321–322, 324, 439 și nota 382; Spinei 2003, p. 463–464 și nota 418; Stănică 2015, p. 94–95 și notele 376–378.

[22] Referitor la prezența Hoardei de Aur la gurile Dunării, în legătură cu cetatea bizantină de la Nufăru, au fost susținute două comunicări *(Prezențe ale Hoardei de Aur și cetatea bizantină de la Nufăru, jud. Tulcea)* în cadrul sesiunilor științifice ale Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan" (martie 2019) și Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța (*Pontica*, ediția 52, octombrie 2019) de către Oana Damian, Mihai Vasile, Andra Samson (arheologie) și Aurel Vîlcu (numismatică).

[23] Descoperite în perioada 2005–2016, în următoarele campanii arheologice: 2005 – opt monede; 2006 – 21 de monede; 2007 – zece monede; 2008 – trei monede; 2010 – cinci monede; 2011 – cinci monede; 2012 – șapte monede; 2014 – o monedă; 2016 – o monedă.

Figura 2. *Nufăru* – Trecere bac*. Curtina de nord a cetății bizantine, cu turnul-poartă și instalația portuară.*

Figure 2. *Nufăru* – Trecere bac*. The northern inner wall, the tower-gate and the wharf.*

Figura 3. *Nufăru* – Trecere bac*. Vedere asupra unei construcții din piatră, adosată fortificației bizantine în zona turnului-poartă, amplasată intra muros.*

Figure 3. *Nufăru* – Trecere bac*. View of a stone dwelling, adjoining the Byzantine fortification and its tower-gate, intra muros.*

Figura 4. *Nufăru* – Trecere bac*. Vedere asupra unui complex de locuire cu bază de piatră circulară, amplasat extra muros.*

Figure 4. *Nufăru* – Trecere bac*. View of a dwelling with a circular stone foundation, extra muros.*

majoritatea emisiuni anonime (fără numele hanului) din perioada cca 1280 – cca 1350, bătute în timpul hanilor Tokta, Uzbek și Canibek, la Krım și în atelierul local de la Isaccea. Cele mai timpurii descoperiri monetare provin din perioada hanului Tokta (1282–1312) sau sunt emisiuni locale atribuite hanului Nogay după anul 1286, iar cele mai târzii monede, cu datarea asigurată, au fost emise în vremea hanilor Uzbek (1312–1341) și Canibek (1342–1357)[24].

În acest context arheologic, cercetat în punctul *Trecere bac* și reprezentat de un nivel de locuire cu piese ceramice și monetare specifice[25], se remarcă o descoperire din campania 2016. Aceasta constă într-un complex de locuire[26] (Fig. 5), cu un inventar ceramic *in situ*, format din două vase, unul întreg, celălalt întregibil[27], databile, prin analogii[28], în secolele XIII–XIV. Cele două vase descoperite sunt urcioare de tip amforoidal, de dimensiuni medii și mari, realizate din pastă cenușie-roșiatică sau gălbuie-roșiatică[29]. Unul dintre urcioare (dimensiuni: înălțimea = 24 cm, diametrul gâtului = 7 cm,

[24] Identificări și precizări de Aurel Vîlcu, pentru care îi adresăm mulțumirile noastre, exprimându-ne speranța unei valorificări științifice viitoare exhaustive a materialului numismatic amintit, în relație cu contextul arheologic.

[25] Descoperirile din punctul *Trecere bac*, asociabile cu prezența Hoardei de Aur, au fost identificate în cadrul mai multor campanii arheologice (2005–2008, 2010–2012, 2014, 2016), în diferite unități de săpătură, amplasate atât la nord, cât și la sud de curtina bizantină, și constau în complexe de locuire (cu amenajări de piatră), instalații de foc și gropi menajere. Printre acestea, remarcăm un complex cercetat în unitățile de săpătură S 10 și S 12, la S de zidul de incintă nordic și la V de turnul-poartă, constând într-o construcție, adosată stâncii, curtinei nordice și zidului vestic al turnului-poartă, în prelungirea acestuia din urmă, cu dimensiunile identificate de 5,20 m (N–S) x 7 m (E–V), cu ziduri, late de 0,80–1,30 m, compuse din două asize de piatră. Clădirea suprapune o depunere de sediment cenușiu prăfos, databilă – în situl de la Nufăru – până la mijlocul secolului al XIII-lea. Mai merită amintite și câteva complexe cercetate la nord de zidul de incintă bizantin, pe panta dealului coborând spre Dunăre, într-o suprafață de circa 200 mp, la est de zidul instalației portuare (S 8 extinsă spre est și spre nord, martor S 6 – zid instalație portuară și martor S 6–S 7): un complex de locuire, situat la circa 1,20 m N de stânca nativă, la circa 2,20 m N de zidul de incintă, cu bază de piatră, identificată pe lungimea de 6,80 m (N–S) și lățimea de circa 3,30 m (V–E), cu vatră, 11 monede (emisiuni anonime Hoarda de Aur); un complex de locuire, adosat zidului de incintă, cu o bază constituită de o amenajare de pietre, cu dimensiunile de 4,80 m (N–S)/3,40 m (V–E), cu vatră, patru monede (emisiuni monetare anonime Hoarda de Aur); un complex de locuire, adosat zidului de incintă și stâncii, cu o bază de piatră identificată pe lungimea de 6,80 m (N–S) și lățimea de 4,10 m (V–E), cu vatră, 11 monede (emisiuni anonime Hoada de Aur); patru complexe de locuire, în care limitele locuințelor sunt greu identificabile, dar sunt foarte vizibile instalațiile de foc, reprezentate de vetre înconjurate de pietre ori de cuptoare din piatră, cu șapte monede (emisiuni anonime Hoarda de Aur); mai multe gropi menajere, dintre care una conținând mai multe schelete de câini și o monedă, emisă în timpul hanului Canibek (1341–1357).

[26] Complexul 6, identificat în campania 2016, în extinderea nordică a suprafeței cercetate în punctul *Trecere bac*, carourile 6–7, este o groapă menajeră, cu formă ovală, cu diametrul de 1,30/1,80 m și adâncimea de 0,70 m de la nivelul de săpare.

[27] Piesa a fost restaurată de Cristina Georgescu (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan"), pentru care îi adresăm mulțumirile noastre.

[28] Vezi *supra*, notele 5–15. Analogiile se referă nu numai la vasele provenind din diverse situri nord-dobrogene, ci și la complexele arheologice din categoria gropilor menajere, cercetate în punctul *Trecere bac*, conținând monede ale Hoardei de Aur, dar cu precizarea că, în cazul celui invocat, nu a fost făcută încă identificarea descoperirii numismatice asociate.

[29] Desene de Andra Samson, fotografii și descrieri de Mihai Vasile (Muzeul Național de Istorie a României), cărora le adresăm mulțumirile noastre. Vasele se află actualmente în colecțiile instituției amintite.

Figura 5. *Nufăru* – Trecere bac*. Complexul 6/2016, cu ceramică* in situ*. Vedere generală și detalii.*

Figure 5. *Nufăru* – Trecere bac*. Context 6/2016, with pottery* in situ*. General view and details.*

Figura 6. *Nufăru* – Trecere bac*. Urcior amforoidal întreg din complexul 6/2016. Desen și fotografii.*

Figure 6. *Nufăru* – Trecere bac*. Amphoroidal jug, context 6/2016. Drawing and photos.*

diametrul maxim = 17 cm, diametrul bazei = 13 cm), de culoare brun-roșcată (Munsell 2,5YR 5/4), este globular, cu umerii arcuiți, cu baza plată; de gâtul lung și cilindric se lipește o toartă romboidală în secțiune, legată în partea inferioară de umerii vasului; gura este ruptă. Decorul este realizat prin combinarea dintre incizie și lustruire: în treimea inferioară a vasului, pe suprafața exterioară, sunt redate prin lustruire benzi oblice; în zona mediană, sunt incizate benzi de linii orizontale, intercalate de o bandă de linii dispuse în val; în zona superioară, decorul este redat prin împunsături cu pieptenele, sub forma acelor de brad; pe gât sunt incizate două benzi de linii orizontale (Fig. 6). Celălalt urcior, cel întregibil/restaurat (dimensiuni: înălțimea = 50 cm, diametrul gurii = 7,5 cm, diametrul maxim = 28 cm, diametrul bazei = 17 cm), de culoare roșiatică-gălbuie (Munsell 5YR 6/6), este ovoidal, cu umerii arcuiți în a doua treime a înălțimii vasului, cu baza plată; gura, larg evazată, este prevăzută cu un cioc de turnare; de suprafața exterioară a gâtului se leagă o toartă robustă, care se unește cu corpul vasului în zona umerilor. Decorul este redat prin linii incizate, dispuse orizontal, la nivelul gâtului (Fig. 7). Vasele menționate constituie singurele mărturii ceramice care documentează prezența Hoardei de Aur în situl de la Nufăru în cadrul unui complex arheologic[30], completând imaginea schițată deja în acest sens de acumularea datelor monetare.

[30] Pentru menționarea unor fragmente ceramice izolate, vezi *supra*, nota 16.

Figura 7. *Nufăru* – Trecere bac*. Urcior amforoidal întregibil (restaurat) din complexul 6/2016. Desen și fotografii.*

Figure 7. *Nufăru* – Trecere bac*. Restored amphoroidal jug, context 6/2016. Drawing and photos.*

Descoperirile arheologice, susținute de materialul numismatic amintit, aparținând contextului invocat, definesc ocuparea zonei de la Nufăru, din proximitatea Dunării (punctele *Piatră* și *Trecere bac*), la sfârșitul secolului al XIII-lea și în prima parte a secolului al XIV-lea, drept un punct de control al Hoardei de Aur într-un loc de pătrundere în Delta Dunării de pe brațul cel mai sudic al fluviului. Zona este deopotrivă înaltă, oferind o mare vizibilitate asupra cursului apei, dar și joasă, adăpostită, permițând rezidența unei comunități restrânse de militari. Poate fi remarcată utilizarea elementului natural (stânca promontoriului, amenajată în terase în punctul *Trecere bac*), precum și a fortificației din epoca bizantină (curtina de nord și turnul-poartă), ambele fiind exploatate prin suprapunerea și adosarea complexelor de locuire, amenajate *intra* și *extra muros.* Dincolo de aspectul strategic*,* zona este, în egală măsură, destinată viețuirii, dovedită prin descoperirile – *extra muros* – de instalații de foc independente, de asociat cu o eventuală locuire în iurte, și de gropi menajere. Legat de continuitatea utilizării spațiului, se poate sublinia faptul că turnul-poartă, edificat

în epoca bizantină, își păstrează funcționalitatea și în epoca tătărască, neexistând indicii de blocare a accesului. În plus, ocuparea zonei *extra muros* în epoca Hoardei de Aur implică folosirea acestui pasaj și în secolele XIII–XIV, tocmai pentru menținerea legăturii dintre cele două nuclee: unul de observație și refugiu, situat sus, pe stâncă, utilizând fortificația bizantină, la sud de curtina acesteia, și celălalt de locuire cotidiană, aflat jos, în apropierea apei, la nord de zidul de incintă.

În ciuda caracterului punctual, cercetările arheologice din intravilanul localității Nufăru au permis, prin acumularea informațiilor, completarea unui dosar istoric privind controlul Hoardei de Aur asupra gurilor Dunării în secolele XIII–XIV.

BIBLIOGRAFIE

Baraschi 1991a – S. Baraschi, *Unele probleme despre Proslavița*, Peuce 10, 1991, p. 399–409.

Baraschi 1991b – S. Baraschi, *Despre civilizația urbană din Dobrogea în secolele XI–XIV*, SCIVA 42(3–4), 1991, p. 133–152.

Batariuc 2010 – P. V. Batariuc, *Din nou despre ceramica Hoardei de Aur din teritoriul dintre Prut și Nistru*, ArhMold 33, 2010, p. 243–253.

Ciocâltan 1998 – V. Ciocâltan*, Mongolii și Marea Neagră în secolele XIII–XIV. Contribuția Cinghizhanizilor la transformarea bazinului pontic în placă turnantă a comerțului euro-asiatic*, București, 1998.

Constantinescu 1972 – N. Constantinescu, *Coconi. Un sat din Câmpia Română în epoca lui Mircea cel Bătrân*, București, 1972.

Damian 2013 – O. Damian, *Considerații asupra ceramicii medievale pontice pe baza descoperirilor de la Enisala*, Banatica 23, 2013, p. 393–428.

Damian 2021 – O. Damian*, Despre prezența bizantină la Dunărea de Jos. Orașele-porturi*, în: L. Cosnean Nistor, V. Apostol, M. C. Popescu, Ș. Bâlici, N. Toma (eds.), *Arhitectură – Restaurare – Arheologie. In honorem Monica Mărgineanu Cârstoiu*, București, 2021, p. 103–154.

Damian *et alii* 2007 – O. Damian, M. Vasile, A. Stănică, A. Bănăseanu, A. Samson, *Cercetări arheologice preventive la Nufăru, jud. Tulcea,* MCA 3, 2007, p. 107–151.

Damian *et alii* 2010 – O. Damian, M. Vasile, A. Stănică, A. Samson, D. Ene, *Date noi despre cetatea bizantină de la Nufăru, jud. Tulcea*, Buletinul Muzeului Militar Național 7–8, 2010, p. 28–35 şi pl. II–V.

Damian *et alii* 2012 – O. Damian, M. Vasile, A. Samson, D. Ene, A. Stănică, *Cercetări arheologice preventive la Nufăru, jud. Tulcea, II*, MCA 8, 2012, p. 177–208.

Damian *et alii* 2017 – O. Damian, M. Vasile, A. Samson, O *necropolă medio-bizantină cercetată la Nufăru, jud. Tulcea*, *punctul Trecere bac. Considerații arheologice preliminare*, MCA 13, 2017, p. 89–125.

Diaconu, Baraschi 1977 – P. Diaconu, S. Baraschi, *Păcuiul lui Soare, II, Așezarea medievală (secolele XIII–XIV)*, București, 1977.

Fyodorov Davydov 1984 – G. A. Fyodorov-Davydov, *The Culture of the Golden Horde Cities*, trans. H. Bartlett Wells, BARIntSer 198, Oxford, 1984.

Iliescu, Simion 1964 – O. Iliescu, G. Simion, *Le grand trésor de monnaies et lingots des XIIIe–XIVe siècles trouvé en Dobroudja septentrionale. Note préliminaire*, RÉSEE 2(1–2), 1964, p. 217–228.

Iosipescu, Iosipescu 2004 – R. Iosipescu, S. Iosipescu, *Ștefan cel Mare și Dobrogea de nord în vremea marelui război cu Imperiul Otoman*, în: *Ștefan cel Mare și Sfânt, Atlet al credinței creștine*, Putna, 2004, p. 307–322.

Mănucu-Adamești eanu 1993 – Gh. Mănucu-Adamești eanu, *Considerații finale asupra locuirii medievale (sec. XIV–XV) de la Aegyssus, jud. Tulcea*, MCA 17, 1983, Partea a II-a, București, 1993, p. 439–454.

Oberländer-Târnoveanu 1997 – E. Oberländer-Târnoveanu, *Începuturile prezenței tătarilor în zona gurilor Dunării în lumina documentelor numismatice*, în: T. Gemil (coord.), *Originea tătarilor - Locul lor în România și în lumea turcă, Simpozionul Internațional, Constanța, 15–17 noiembrie 1994*, Bucureşti, 1997, p. 93–128.

Oberländer-Târnoveanu 1998 – E. Oberländer-Târnoveanu, *Monede antice și bizantine descoperite la Nufăru (jud. Tulcea), păstrate în colecția Muzeului Militar Național*, BSNR 88–89(142–143), 1994–1995, 1998, p. 71–106.

Oberländer-Târnoveanu 2003 – E. Oberländer-Târnoveanu, *Începutul prezenței tătarilor în zona gurilor Dunării în lumina documentelor numismatice*, în: *Tătarii în istorie și în lume*, București, 2003, p. 67–102.

Oberländer-Târnoveanu, Mănucu-Adamești eanu 1984 – E. Oberländer-Târnoveanu, Gh. Mănucu-Adamești eanu, *Monede din secolele XII–XIV descoperite la Nufăru (jud. Tulcea)*, Peuce 9, 1984, p. 257–266, 641–646.

Simion 1998 – G. Simion, *O locuință cu ceramică de factură tătărească descoperită în nordul Dobrogei*, ArhMold 21, 1998, p. 231–238.

Spinei 1970 – V. Spinei, *Unele considerații cu privire la descoperirile arheologice din Moldova din secolul al XII-lea până în prima jumătate a secolului al XIV-lea*, SCIV 21(4), 1970, p. 595–617.

Spinei 1982 – V. Spinei, *Moldova în secolele XI–XIV*, Iași, 1982.

Spinei 1994 – V. Spinei, *Moldova în secolele XI–XIV*, Chișinău, 1994.

Spinei 1999 – V. Spinei, *Marile migrații din estul și sud-estul Europei în secolele IX–XIII*, Iași, 1999.

Spinei 2003 – V. Spinei, *The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century*, Cluj-Napoca, 2003.

Spinei 2006 – V. Spinei, *Universa Valachica. Românii în contextul politic internațional de la începutul mileniului al II-lea*, Chișinău, 2006.

Spinei 2017 – V. Spinei, *The Domination of the Golden Horde in the Romanian Regions,* în: *The Golden Horde in World History*, Kazan, 2017, p. 394–428.

Stănică 2009 – A. Stănică, *Golden Horde Pottery discovered at Isaccea, Tulcea County*, Peuce SN 7, 2009, p. 411–420.

Stănică 2015 – A. Stănică, *Viața economică din nordul Dobrogei în secolele X–XIV*, Tulcea, 2015.

Stănică 2018 – A. D. Stănică, *The "Golden Horde" ceramics in Dobrudja (13th–14th centuries)*, Peuce SN 16, 2018, p. 251–280.

UN FRAGMENT DIN TEZAURUL DE MONEDE TĂTĂREȘTI DESCOPERIT LA INEȘTI, RAIONUL TELENEȘTI, REPUBLICA MOLDOVA[1]

Ana BOLDUREANU
Muzeul Național de Istorie a Moldovei, Chișinău; e-mail: anaboldureanu@yahoo.com

Keywords: *Inești, monetary hoard, dirhams, Golden Horde, Khan Tokta, Nogay*
Abstract: *The author presents a fragment of the hoard discovered in 2008 in Inești, Telenești District, Republic of Moldova. The deposit is believed to have contained about 570 silver coins, all of the "same kind". The hoard was buried at the root of a centuries-old oak tree. Through the antiquities trade, the coins ended up in various private collections in Russia, Ukraine, Romania, etc. The author received 25 samples for study, collected from the surface of the site where the deposit had recently been discovered.*
The 25 coins discussed here are Tatar silver issues minted according to the type of those minted in Crimea in the name of Khan Tokta, bearing the Hegira year 690 (1291 AD). Most of the coins display a stylized and distorted legend. The catalogue of the coins from the hoard is presented below. The coins are grouped according to the elements that distinguish the various typological variants.

Cuvinte-cheie: *Inești, depozit monetar, dirhemi, Hoarda de Aur, hanul Tokta, Nogay*
Rezumat: *Autoarea prezintă un fragment din tezaurul descoperit în 2008 la Inești, raionul Telenești, Republica Moldova. Se pare că tezaurul ar fi conținut aproximativ 570 de monede de argint, toate de „același" fel. Depozitul monetar a fost îngropat la rădăcina unui stejar bătrân de câteva secole. Prin comerțul de antichități, monedele au ajuns în diferite colecții private din Rusia, Ucraina, România etc. Autoarea acestui articol a primit spre studiu, 25 de exemplare, adunate de la suprafață, de pe locul unde fusese descoperit tezaurul.*
Cele 25 de piese prezentate în acest studiu sunt emisiuni tătare de argint, bătute după tipul celor emise în Crimeea, în numele hanului Tokta și purtând anul 690 al Hegirei (1291). În majoritatea lor, monedele au o legendă stilizată și distorsionată. Acest articol conține și catalogul monedelor din tezaur, grupate în funcție de elementele care deosebesc diferitele variante tipologice.

Profesorul, eminentul numismat, colegul și prietenul nostru Eugen Nicolae, pe lângă alte preocupări de numismatică antică și medievală, a fost unul dintre cei mai de vază specialiști în domeniul numismaticii islamice. După numeroase studii și publicații legate de emisiunile monetare ale Imperiului Otoman, s-a axat cu multă pasiune în ultimele trei decenii, pe cercetarea monedelor emise sub autoritatea Hoardei de Aur, îndeosebi a celor provenite din monetăriile localizate pe teritoriul Republicii Moldova, la Orheiul Vechi (Trebujeni, raionul Orhei) și Costești, raionul Ialoveni. În amintirea proiectelor comune, a îndelungatei colaborări, a ajutorului și a susținerii permanente, îi dedicăm acest articol, a cărui publicare a tot fost amânată.

Tezaurul avut în vedere a fost descoperit în vara anului 2008, în împrejurimile comunei Inești, raionul Telenești, Republica Moldova. Conform spuselor descoperitorilor, el ar fi numărat circa 570 de monede de argint, toate de „același fel". Tezaurul a fost îngropat la rădăcina unui stejar secular; din păcate, nu ne-au fost oferite și alte detalii referitoare la locul exact în care a fost găsit depozitul. Intrați în posesia tezaurului, descoperitorii au căutat să valorifice monedele respective prin intermediul comerțului de antichități. Astfel, monedele au ajuns în diferite colecții particulare din Rusia, Ucraina, Romania etc[2]. Dintre monedele recoltate ulterior de la suprafața terenului, un număr de 25 de exemplare mi-au fost încredințate spre studiu.

Mai târziu, în temeiul acestei descoperiri, în zona indicată s-a deplasat un grup de arheologi de la Școala Superioară de Antropologie din Chișinău care a efectuat cercetări de suprafață; în urma acestora au fost găsite mai multe fragmente ceramice de factură tătărască. În urma acestei descoperiri, putem presupune existența în zonă a unei așezări din epoca Hoardei de Aur[3].

---

[1] Acest articol a fost elaborat în cadrul proiectului „Patrimoniul istorico-arheologic muzeal: sistematizare și valorificare științifico-culturală" (cod: 180101) și are la bază comunicarea *The Tartar coin hoard discovered in Inești, Telenești (XIIIth century – beginning of the XIth century)*, prezentată la Congresul XIII de Numismatică din Glasgow, Marea Britanie, desfășurat în perioada 31 august–4 septembrie 2009.
[2] O cantitate neprecizată de piese din acest tezaur a fost semnalată de numismații ruși P. N. Petrov, E. G. Druzhinin, în cadrul unei comunicări la un Forum științific dedicat istoriei Hoardei de Aur și Hanatului Tătar, desfășurat la Kazan, Federația Rusă, în perioada 15–18 martie 2017 (Petrov, Druzhinin 2017, p. 16); regretatul Eugen Nicolae a obținut informația și poza unui dirhem emis de Çaka, fiul lui Nogay, în 1300–1301, care a făcut parte din același tezaur (Nicolae 2015, p. 123 și p. 138, Planșa XXXII, nr. 2).
[3] Informație Roman Rabinovici, Școala Antropologică Superioară, Chișinău.

Cele 25 de exemplare prezentate cu această ocazie reprezintă emisiuni tătărești de argint, bătute după tipul celor emise la Krım în numele hanului Tokta, purtând pe ele anul Hegirei 690 (1291). Majoritatea pieselor au legenda stilizată și denaturată. În cele ce urmează prezentăm catalogul monedelor din tezaur. Piesele sunt grupate în funcție de elementele care deosebesc diferitele variante tipologice.

CATALOGUL DESCOPERIRILOR
HOARDA DE AUR
Tokta (1290–1312)
Dirhem/Yarmak

Krım, Caffa sau alt centru?

I. Emisiuni datate

Av. *Han / al-adil / Tokta* în cartuș liniar; cerc perlat; cerc liniar;
Rv. În centru tamgaua Casei lui Batu cu diferite variante de reprezentare; în dreapta *duri be*; în stânga *Krım.* Sub tamga anul 690, totul încadrat într-un cartuș hexalobat, mărginit de un cerc perlat și unul liniar. Lebedev 2000, p. 25, fig. C 9 a și b.

1. AR ↓1,17 g; 16,7 × 17,1 mm (Fig. 1).
2. AR↙1,22 g; 18,7 mm (Fig. 2).
3. AR↓1,17 g; 16,5 × 17,7 mm (Fig. 3).

Figura 1

Figura 2

Figura 3

II. Emisiuni cu sigla ○ sub tamga

Av. *Han / al-adil / Tokt(a)* în cartuș liniar; cerc perlat; cerc liniar;
Rv. În centru tamgaua Casei lui Batu cu diferite variante de reprezentare; în dreapta *duri* (*be)*; în stânga *Kr(ım).* Sub tamga sigla ○, totul încadrat într-un cartuș hexalobat, mărginit de un cerc perlat și unul liniar. Lebedev 2000, p. 25, fig. C 13.

4. AR ↓1,11 g; 15,4 × 16,1 mm (Fig. 4).
5. AR ↓1,18 g; 11,0 × 19,3 mm (Fig. 5).

6. AR ↓1,22 g; 15 × 18,2 mm (Fig. 6).
7. AR → 1,29 g; 16 × 18,4 mm (Fig. 7).
8. AR ← 1,24 g; 17,8 × 18,7 mm (Fig. 8).
9. AR ↑ 1,27 g; 17,7 mm (Fig. 9).
10. AR ↑ 1,26 g; 17,1 × 19,5 mm; dublă frapă (Fig. 10).
11. AR →1,12 g; 18 mm (Fig. 11).

Figura 4

Figura 5

Figura 6

Figura 7

Figura 8

Figura 9

Figura 10

Figura 11

III. Emisiuni cu sigla ✶ sub tamga

Av. *Han / al-adil / Tokt(a)* în cartuș liniar; cerc perlat; cerc liniar;
Rv. În centru tamgaua Casei lui Batu cu diferite variante de reprezentare; în dreapta *duri* (*be)*; în stânga *Kr(ım).* Sub tamga sigla ✶, totul încadrat într-un cartuș hexalobat, mărginit de un cerc perlat și unul liniar. Lebedev 2000, p. 25, fig. C 18 a și b.

12. AR ↑1,04 g; 16,3 × 18,1 mm (Fig. 12).
13. AR ↓1,20 g; 15, 5 × 17,9 mm (Fig. 13).
14. AR ↑1,07 g; 18 × 18,7 mm (Fig. 14).
15. AR ↓1,19 g; 17,2 mm (Fig. 15).
16. AR ↗1,27 g; 16 × 16,7 mm (Fig. 16).
17. AR ↗1,35 g; 17,4 × 17,8 mm (Fig. 17).

Figura 12

Figura 13

Figura 14

Figura 15

Figura 16

Figura 17

IV. Emisiuni cu sigla ↂ sub tamga

Av. *Han / al-adil / Tokta* în cartuș liniar; cerc perlat; cerc liniar;
Rv. În centru tamgaua Casei lui Batu cu diferite variante de reprezentare; în dreapta *duri be*; în stânga *Krım.* Sub tamga sigla ↂ, totul încadrat într-un cartuș hexalobat, mărginit de un cerc perlat și unul liniar.

18. AR ↑ 1,17 g; 15,4 × 17,1 mm (Fig. 18).
19. AR ↑ 1,18 g; 14 × 18,8 mm (Fig. 19).
20. AR ← 1,00 g; 16,9 × 17,9 mm (Fig. 20).
21. AR ↓ 1,04 g; 16,9 × 17,9 mm (Fig. 21).

Figura 18

Figura 19

Figura 20

Figura 21

V. Tip neprecizat

22. AR ↙1,21 g; 17,1 × 18 mm (Fig. 22).
23. AR↓1,36 g; 17 × 17,9 mm (Fig. 24).
24. AR ↙1,12 g; 17,5 × 18,7 mm (Fig. 25).

Figura 22

Figura 24

Figura 25

Imitație.
Dirhem/Yarmak
Prototip Tokta (1290–1312)

Av. *Han / al-adil / Tokta* în cartuș liniar; cerc perlat; cerc liniar;
Rv. În centru tamgaua Casei lui Batu cu diferite variante de reprezentare; în dreapta *duri be*; în stânga *Krım.* Sub tamga anul 690, totul încadrat într-un cartuș hexalobat, mărginit de un cerc perlat și unul liniar. Lebedev 2000, p. 25, fig. C 9 a și b.

Krım
Av. Legenda redată cu erori, cuvântul han apărând repetat în partea de jos, dar redat inversat;
Rv. Legenda barbarizată

25. AR↖1,11 g; 16 × 17,9 mm (Fig. 23); dublă frapă pe Av și Rv.

Figura 23

Emisiuni monetare bătute în numele hanului Tokta de același tip, inclusiv nedatate, purtând anumite sigle, au mai fost semnalate în spațiul dintre Nistru și Prut, atât în tezaure, cât și izolat. Astfel, în anul 1904, un tezaur alcătuit din 3 268 exemplare, dintre care majoritatea reprezentând piese conținând numele lui Tokta sau imitații după acestea, a fost descoperit la Cetatea Alba (Fedorov-Davydov 1960, p. 132, nr. 11); un alt tezaur, încă inedit, la Izmail (Ucraina) (Oberländer-Târnoveanu 1997, p. 117). Acestora li se adaugă piese izolate găsite fie în tumuli, cum ar fi cele de la Ploskoe, Sucleia și Tiraspol (Goškevič 1930, p. 104–105; Fedorov-Davydov 1960, p. 132–133, nr. 12–14) sau exemplare dispersate descoperite la Cetatea Albă (Boldureanu, Bacumenco-Pârnău 2011, p. 227, nr. 1) și la Costești, raionul Ialoveni (Boldureanu 2009, I, p. 349, fig. 1, nr. 4), precum și altele fără loc sigur de descoperire[4]. Și în spațiul Moldovei istorice au fost descoperite câteva tezaure conținând astfel de piese, cum ar fi cel de la Oțeleni, jud. Iași, care pe lângă 85 de dirhemi bătuți în numele hanului Tokta sau imitații după aceștia, are în componența sa și doi hiperperi de aur ai Imperiului Bizantin de la Niceea de la Ioan al III-lea Ducas Vatatzes (1222–1254), opt monede de la Tula Buga și cinci dirhemi atribuiți lui Nogay (Iliescu 1964, p. 263–407); tezaurul de la Prăjești, județul Bacău, cuprinde 32 de exemplare bătute în numele lui Tokta și imitații după acestea, însoțite de patru hiperperi latini de aur, 17 emisiuni bătute sub autoritatea hanilor care l-au precedat pe Tokta, dar și două lingouri de formă neregulată (Iliescu, Țarălungă 1992, p. 250–251). Trei exemplare de dirhemi de la Tokta se află în componența tezaurului de la Maraloiu, comuna Grădiștea, jud. Brăila, de data aceasta împreună cu o emisiune tătărească locală de bronz, monede ale Țării Românești, o emisiune sârbească și una a Țaratului de Vidin, îngropat probabil post 1396 (Cândea 1979, p. 165–171). Din Dobrogea provine cea mai importantă descoperire, conținând și emisiuni de la Tokta, și anume, tezaurul găsit pe dealul Uzunbair de lângă localitatea Mihail Kogălniceanu, alcătuit din 195 de hiperperi bizantini, 23440 dirhemi tătărești, 103 lingouri de argint de diferite forme, precum și bijuterii (Iliescu, Simion 1964, p. 217–228). Tezaurul găsit la Calopăr, jud. Dolj, în anul 1908 (35 de exemplare) este alcătuit în întregime din monede de la Tokta (Oberländer-Târnoveanu 1997, p. 117). Alte două descoperiri au fost localizate în Bulgaria. Prima este reprezentată de micul tezaur găsit în timpul săpăturilor arheologice de la Târnovo și care cuprinde trei emisiuni de la Nogay, una de la Çaka și două imitații după monedele lui Tokta (Lazarov 2008, p. 407–408); a doua descoperire provine de la Obročisče, raionul Balčik, reg. Dobrič, tezaurul fiind alcătuit din 16 emisiuni de argint de la Nogay, Tokta și imitații după acestea (Lazarov 2008, p. 407–414). Acestora li se alătură mai multe descoperiri izolate provenite de pe teritoriul Crimeei (Kramarovskij, Gukin 2006, p. 312, nr. 30, p. 33, nr. 46). Distribuirea lor în Crimeea și în nord-vestul Mării Negre demonstrează caracterul local al circulației acestora, iar tezaurul de la Inești adăugă un punct nou pe hartă, fiind și cea mai nordică descoperire.

[4] Mulţumim şi pe această cale lui Andrei Crivenco din Tiraspol, care ne-a oferit informaţii referitoare la unele descoperiri provenite de pe teritoriul Republicii Moldova.

Analiza celor 25 de monede, recuperate din tezaurul de la Inești, ne permite divizarea lor în cinci grupe distincte. În prima grupă am inclus monedele care conțin sub tamga anul de batere chiar și incomplet sau greșit și având legenda redată integral. Acestea numără în lotul analizat trei exemplare (nr. 1–3; Fig. 1–3). Ținem să menționăm că pe toate piesele datate văzute de noi, inclusiv cele cu anul bătut defectuos, legenda de pe revers conține ca regulă și finalul lui *duri be* și cel al numelui atelierului, în timp ce pe monedele cu sigle în loc de an, de cele mai multe ori legendele apar gravate incomplet. Excepție de la această regulă sunt piesele cu sigla ✶ sub tamga din tezaurul de la Prăjești, unde legendele sunt complete, dar totuși destul de barbarizate[5].

În cea de a doua grupă am inclus piesele care au pe revers sub tamga câte o siglă ce reprezintă un cerculeț (nr. 4–11; Fig. 4–11). În lotul analizat observăm opt monede de acest tip, având greutatea medie de 1,21 grame, în timp ce piesele de același tip din tezaurul de la Oțeleni au media de 1,33 g. Cu prilejul publicării tezaurului de la Oțeleni, regretatul numismat Octavian Iliescu a presupus că acest semn ar reprezenta cifra 5. Dacă am considera justă această afirmație, atunci cum procedăm în cazul altor tipuri de sigle amplasate în același loc, dar care nu au corespondență cu anumite cifre? În tezaurul de la Oțeleni au fost menționate patru monede cu cerculeț (Iliescu 1964, p. 380–381, nr. 57–60), în cel de la Obročisče două exemplare (Lazarov, p. 407, nr. 5–7; p. 409, Fig. 1, nr. 5–7), iar la Maraloiu, un exemplar (Cândea 1979, p. 167, nr. 2).

În următoarea grupă am inclus piesele care au sub tamga câte o steluță cu șase sau opt raze. Acestea numără șase exemplare (nr. 12–17; Fig. 12–17). Toate prezintă aceeași poziție a tamgalei, iar greutatea se situează între 1,04 și 1,35 g, cu o medie de 1,24 g. Remarcăm două exemplare care par a fi bătute cu aceeași ștanță de revers (Fig. 13 și 16). Sigla în formă de steluță a fost observată pe șase monede în tezaurul de la Prăjești (Iliescu, Țarălungă 1992, p. 248–249, nr. 49–54), pe un exemplar la Obročisče (Lazarov, p. 407, nr. 8; p. 409, Fig. 1, nr. 8) și pe una dintre descoperirile izolate din Republica Moldova.

În grupa a patra am inclus monedele pe reversul cărora sub tamga apare câte un S inversat. Din această grupă fac parte patru exemplare (nr. 18–21; Fig. 18–21). Și aici observăm legături de ștanțe atât pentru avers, cât și pentru revers. Se pare că toate exemplarele au fost bătute cu aceeași ștanță. Piesele din această grupă au cele mai mici greutăți, respectiv 1,00 g, 1,04 g, 1,17 g și 1,18 g. În tezaurele menționate mai sus nu au fost semnalate piese cu o asemenea siglă. O piesă similară, prezentată drept imitație de Isaccea, având ștanță comună cu cele patru din lotul nostru a fost atestată pe un sit electronic (http://www.hordecoins.folgat.net/r_horde.htm).

Alte patru monede n-au putut fi încadrate în grupele amintite din cauza dublei frape sau a baterii defectuoase. Ultimul exemplar din Catalog reprezintă o imitație după emisiunile din anul Hegirei 960, legenda fiind redată cu greșeli (nr. 25; Fig. 25).

Până în prezent, numismații nu au ajuns la un consens referitor la statutul, prototipul, locul baterii și chiar datarea pieselor descrise mai sus. Ernest Oberlander-Târnoveanu consideră că sunt emisiuni „de tip imitativ", bătute probabil la Isaccea sau într-un atelier mobil la Dunărea de Jos și că aversul pieselor a fost executat în stilul emisiunilor din anul 698, reversul fiind reprodus după tipurile de dirhemi emiși de Nogay și Çaka. Se pune la îndoială existența oficială a tipului cu cadru hexalobat și se afirmă că toate emisiunile de acest fel, inclusiv din tezaurul de la Oțeleni, ca și din alte descoperiri, sunt imitații, deoarece la Krım nu s-au bătut monede în anul 698 (Oberländer-Târnoveanu 1985, p. 588). Numismatul rus V. Lebedev, care a elaborat tipologia emisiunilor crimeene, le consideră legitime, inclusiv pe acelea purtând sigle sub tamga (Lebedev 2000, p. 12–34). Octavian Iliescu, cu prilejul publicării tezaurului de la Oțeleni în anul 1964, a considerat drept imitații doar piesele cu legenda puternic barbarizată, iar prezența unei cruci, observată de el pe două exemplare (nr. 86 și 88), ar reprezenta un indiciu că baterea acestora s-ar datora genovezilor din Crimeea (Iliescu 1964, p. 393). Mai târziu, publicând tezaurul de la Prăjești, autorul menționat considerase imitații atât piesele cu steluță sub tamga din respectiva descoperire, cât și cele cu cifra cinci sau cerculeț din tezaurul de la Oțeleni (Iliescu, Țarălungă 1992 p. 250). Și editorul tezaurului de la Obročisče considerase monedele cu sigle, ca și pe cele cu numele lui Nogay, dar fără cel al atelierului, drept imitații. Acestea nu ar fi fost produse în atelierul oficial de la Saqci, unde se băteau piese cu aspect mult mai îngrijit, ci într-un alt atelier, poate în Crimeea, iar piesele cu legenda barbarizată ar putea proveni dintr-o colonie genoveză de la Marea Neagră sau dintr-un centru italian de la gurile Dunării (Lazarov 2008, p. 407–408).

Publicarea mai multor piese cu cadru hexalobat cu legenda completă, precum și atestarea lor în descoperiri izolate în Moldova, la Dunărea de Jos, dar și în Crimeea, demonstrează existența oficială a acestora. Ținem să menționăm însă că, pe multe dintre exemplarele cunoscute, cifra zero este reprezentată de un cerculeț în loc de punct, cum ar trebui sa fie în epocă, ca și pe piesele cu nr. 54–56 din tezaurul de la Oțeleni, considerate de Octavian Iliescu ca fiind emise în anul 695 AH. Totodată, V. Lebedev a datat cu anul 695 AH tipul monetar cu cadru pătrat și cu elemente vegetale purtând aceleași cifre 690 AH, invocând faptul că acest tip este asemănător cu tipul bătut ulterior în anul 698 (o asemenea piesă se află în tezaurul de la Oțeleni și una în cel de la Obročisče). De altfel, și în cazul pieselor cu anul 700 sau 707, cifra zero are formă

[5] Mulțumim și pe această cale domnului Viorel M. Butnariu, care ne-a oferit pozele monedelor tezaurului de la Prăjești. Figurile din articolul dedicat tezaurului de la Prăjești sunt de o rezoluție insuficientă pentru a percepe tipurile monetare (Iliescu, Țarălungă 1992, p. 255–257, Fig. 1–3).

de cerculeț. Poate acest tip cu un aspect mai sofisticat și mai asemănător tipurilor bătute sub hanii precedenți, va fi fost bătut la 690, urmat de tipul cu anul 693, asemănător ca stil cu reversul pieselor lui Tuda Mangu (Lebedev 2000, nr. 3), iar cele cu cartuș hexalobat să fi fost bătute în anul 695 (?). Publicarea mai multor descoperiri de acest fel ar da posibilitatea cercetătorilor să stabilească cu o mai mare precizie cronologia respectivelor emisiuni.

Piesele din tezaurul de la Inești din prima grupă evidențiată de noi, cu toate că au legenda completă, par a fi totuși imitații, având și media greutății mult mai joasă în comparație cu piesele publicate de V. Lebedev. Aceasta ar sugera baterea lor în alt atelier decât cel în care s-au produs emisiuni cu sigle. Piesele nedatate se pare că au fost bătute cu legenda incompletă nu din cauza inabilității meșterilor, ci intenționat. Faptul acesta, dar și circulația lor inclusiv în Crimeea, arată că acestea nu reprezintă producția unui atelier clandestin, ci a unuia controlat de autorități.

În privința autorității care a bătut aceste emisiuni, dar și a datării lor, atât Oberländer-Târnoveanu (Oberländer-Târnoveanu 1997, p. 113–115), cât și numismatul bulgar (Lazarov 2008, p. 410), au ajuns la concluzia că ele au fost bătute în numele lui Nogay după 1298, când, după înfrângerea lui Tokta, devine stăpân deplin al Crimeii. Și M. Severova plasează baterea exemplarului de proveniență necunoscută de la Ermitaj, de tipul dirhemilor lui Tokta, emis la Krım dar cu numele lui Nogay, cu o steluță sub tamga în loc de an (dar și cu una în partea de jos a aversului), către anii 697 sau 698 când Nogay, aflat în plină ascensiune, a îndrăznit să bată piese cu tamgaua Casei lui Batu și legenda *han al-adil* (Severova 2002, p. 76–79).

Cât despre siglele de pe monede, acestea ar putea reprezenta niște numere sau sigle de serie, așa cum consideră și numismatul bulgar, cu toate că M. Severova, publicând o altă piesă din colecția Ermitajului, cu greutatea de 1,00 g, de tipul celor cu numele lui Tokta, consideră că sigla aflată sub tamga nu este altceva decât tamgaua lui Nogay, asemeni acelora de pe piesele de bronz bătute la Isaccea (Severova 2002, p. 76–79). În cazul pieselor de la Inești, doar sigla care reprezintă un **ƨ** inversat ar putea avea corespondență cu o tamga din epocă, dar încă neprecizată.

Cum am menționat mai sus, nu știm totuși care a fost componența reală a tezaurului analizat. Din păcate, nu am găsit nici rezumatul comunicării prezentate de P. N. Petrov și E. G. Druzhinin, nici alte publicații referitoare la acest depozit. Cu toate că în etapa actuală nu putem cunoaște care ar fi *terminus post quem* al acestei descoperiri, cu siguranță face parte din orizontul de tezaure, enumerate mai sus, ascunse în jurul anului 1300, în perioada luptelor dintre emirul Nogay, care stăpânea zona Dunării de Jos și hanul Tokta (1291–1312), mai ales după moartea lui Nogay, când armatele hanului invadează regiunea pentru a o readuce sub controlul puterii centrale (Nicolae 2015, p. 123). Regretatul Eugen Nicolae a semnalat existența în componența tezaurului de la Inești a emisiunilor de argint bătute de Çaka, fiul lui Nogay, în perioada 1300–1301, probabil la Isaccea, jud. Tulcea. Respectivele monede aveau legenda redată în greacă, emitentul purtând titlul *tekfur*, nume similar celui atribuit împăraților bizantini în mediul oriental-islamic (Nicolae 2015, p. 124; p. 138, Planșa XXXII, nr. 2). Un exemplar similar face parte din componența tezaurului de la Uzun Bair (Iliescu, Simion 1964, p. 225–226). Eugen Nicolae a presupus că Çaka, după moartea tatălui său, ar fi optat pentru acest titlu, potrivit cu eforturile sale de a păstra controlul asupra regiunilor de la Dunărea de Jos, locuite în special de creștini ortodocși (Nicolae 2002, p. 139–140).

Putem presupune că atât tezaurele îngropate, cât și descoperirile izolate puteau aparține și grupurilor de alani, care au fost aliații lui Nogay în perioada războiului civil și care au suportat un veritabil exod din sălașurile lor, răspândite între Carpați și Nistru, în urma represaliilor lui Tokta. S-a constatat că toți suveranii din centrul și sud-estul Europei i-au primit cu brațele deschise pe acești războinici (Ciocâltan 1995, p. 938), iar tezaurele din Bulgaria puteau fi ascunse de cei care s-au refugiat împreună cu Çaka la sud de Dunăre.

BIBLIOGRAFIE

Boldureanu 2009 – A. Boldureanu, *Cronica descoperirilor numismatice (III)*, Tyragetia SN 3 [18], 2009, nr. 1, p. 345-352.

Boldureanu, Bacumenco-Pârnău 2011 – A. Boldureanu, L. Bacumenco-Pârnău, *Un lot de monede medievale și moderne descoperit la Cetatea Albă. Observații preliminare,* ArhMold 34, 2011, p. 221–245.

Cândea 1979 – I. Cândea, *Tezaurul de monede feudale de la Maraloiu, jud. Brăila*, Danubius 8–9, Galați, 1979, p. 165–171.

Ciocâltan 1995 – V. Ciocâltan, *Alanii și începuturile statelor românești*, RevIst 6 (11–12), 1995, p. 935–955.

Fedorov-Davydov 1960 – G. A. Fedorov-Davydov, *Klady djučidskih monet*, Numizmatika i epigrafika 1, 1960, p. 95–192.

Goškevič 1930 – V. Goškevič, *Pogrebenija datirovannye džučidskimi monetami*, Visnik Odes'koj komisii kraeznavstva 4–5, Odessa, 1930, p. 104–105.

Iliescu 1960 – O. Iliescu, *Monede tătărești din secolele XIII–XV, găsite pe teritoriul Republicii Populare Romîne*, SCN 3, 1960, p. 263–277.

Iliescu 1964 – O. Iliescu, *Monede din tezaurul descoperit la Oțeleni (raionul Huși, reg. Iași)*, ArhMold 2–3, București, 1964, p. 263–407.

Iliescu, Simion 1964 – O. Iliescu, G. Simion, *Le grand trésor de monnaies et lingots des XIIIe et XIVe en Dobroudja Septentrionale. Note préliminaire*, RÉSEE 2(1–2), 1964, p. 217–228.

Iliescu 1977 – O. Iliescu, *La monnaie génoise dans les pays roumains aux XIIIe– XVe siècles*, în: Șt. Pascu (coord.), *Genovezii la Marea Neagră în secolele XIII–XIV / Genovesi nel Mar Nero durante i secoli XIII e XIV, Colocviul româno-italian, București 27–28 martie 1975,* București, 1977.

Iliescu, Țarălungă 1992 – O. Iliescu, P. Țarălungă, *Un tezaur monetar de la sfârșitul secolului al XIII-lea descoperit la Prăjești (jud. Bacău)*, Carpica 23, Bacău, 1992, p. 247–257.

Kramarovskij, Gukin 2006 – M. G. Kramarovskij, V. D. Gukin, *Poselenie Bokataš II (rezul'taty polevyh issledovanij Zolotoordynskoj arheologicheskoj jekspedicii Gosudarstvennogo Jermitazha v 2004g.). Raskopki v Starom Krymu v 2004 gg.*, Materialy Starokrymskoj arheologicheskoj jekspedicii 3, Sankt Peterburg, Gosudarstvennyj Jermitazh, 2006, 314 p.

Lazarov 2008 – L. Lazarov, *Klad s djučidskimi monedami iz mestnosti „Ravna Gora" u sela Obročisče vblizi Balčika*, Stepi Evropy v Epohu Srednevekov'ja. Zolotoordynskoe vremja 6, Donetzk, 2008, p. 407–414.

Lebedev 2000 – V. Lebedev, *Korpus monet Kryma v sostave Zolotoj Ordy (seredina XIII – konetz XV vv.)*, Vestnik Odesskogo muzeja 2, Odesa, 2000, p. 12–34.

Nicolae 2002 – E. Nicolae, *O monedă emisă de Çaka fiul lui Nogay*, în: *Simpozion de Numismatică organizat în memoria martirilor căzuți la Valea Albă, la împlinirea a 525 de ani (1476–2001), Chișinău, 13–15 mai 2001. Comunicări, studii și note*, București, 2002, p. 139–143.

Nicolae 2015 – E. Nicolae, *Monedele Hoardei de Aur*, în: A. Boldureanu, E. Nicolae (eds.), *Moneda în Republica Moldova*, Chișinău, 2015, p. 119–126.

Oberländer-Târnoveanu 1985 – E. Oberländer-Târnoveanu, *Documente numismatice privind relațiile spațiului est-Carpatic cu zona gurilor Dunării în secolele XIII–XIV*, AIIA Iaşi, 22(2), 1985, p. 585–590.

Oberländer-Târnoveanu 1997 – E. Oberländer-Târnoveanu, *Începuturile prezenței tătarilor în zona Gurilor Dunării în lumina documentelor numismatice*, în: T. Gemil (coord.), *Originea tătarilor - Locul lor în România şi în lumea turcă, Simpozionul Internaţional, Constanţa, 15–17 noiembrie 1994*, Bucureşti, 1997, p. 93–128.

Petrov, Druzhinin 2017 – P. N. Petrov, E. G. Druzhinin, *Nekotorye osobennosti sostava serebrjanogo monetnogo klada perioda pravlenija Tokty iz Inesht (Moldova)*, în: V Mezhdunarodnyj zolotoordynskij Forum Kazan, 15–18 Marta, 2017/ Programme V International Golden Horde Forum «History of the Golden Horde and Tatar Khanates» Kazan, 15–18 March, 2017, p. 16.

Severova 2002 – M. Severova, *I snova o monede c imenem Nogaja, a takje o redkoj krymskoj monete s dvumja tamgami*, în: *Desjataja Vserossijskaja Numizmaticheskaja konferencija. Pskov, 15–20 aprelja 2002 g. Tezisy dokladov i soobshhenij*, Moskva, 2002, s. 76–79.

CONSIDERAȚII DESPRE CÂTEVA MONEDE TĂTĂREȘTI DESCOPERITE ÎN ZONA CETĂȚII DE SCAUN A SUCEVEI (A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI XIV)

Monica DEJAN[a], Ana BOLDUREANU[b] [1]

[a] *Muzeul Național al Bucovinei, Suceava; e-mail: monicadejan@yahoo.com*

[b] *Muzeul Național de Istorie a Moldovei, Chișinău; e-mail: anaboldureanu@yahoo.com*

Keywords: *Suceava, Cetatea de Scaun, coin hoard, Golden Horde, 14th century*

Abstract: *The chance discovery of four Tatar coins at Suceava – Câmpul Șanțurilor provided the opportunity to analyze the rare discoveries of Tatar coins to the west of the Prut River, but also to discuss the almost unknown existence of the Suceava settlement before the princely residence was moved here. Although quantitatively insignificant, these discoveries are a testimony to a time about which only archaeological research can provide information in the absence of documents from that epoch. The fact that the city of Suceava is already mentioned in the List of Far and Near Russian Cities (dated between 1388 and 1391) proves its earlier existence, and the Tatar coins are evidence of a status which determined the author of the List to include it in the category of urban settlements. The Tatar coins were known beginning in the second half of the 14th century, based on the existence of some powerful settlements on the east bank of the Prut River, such as those at Orheiul Vechi and Costești, even though following the civil war in the Golden Horde, these would soon decline.*

Cuvinte-cheie: *Suceava, Cetatea de Scaun, tezaur monetar, Hoarda de Aur, secolul XIV*

Rezumat: *Descoperirea unui tezaur de monede tătărești la Suceava – Câmpul Șanțurilor a oferit posibilitatea de a analiza descoperirile rare ale monedelor tătărești la vest de Prut, dar și de a discuta despre existența mai puțin cunoscută a așezării de la Suceava, înainte de mutarea reședinței domnești aici. Deși puțin semnificative cantitativ, aceste descoperiri sunt o mărturie a vremurilor despre care doar cercetările arheologice pot să ofere informații în lipsa unor documente de epocă. Faptul că, deja în Lista orașelor rusești îndepărtate și apropiate (datată între 1388 și 1391), este menționat orașul Suceava dovedește existența acestuia, iar monedele tătărești sunt o dovadă a unui statut care l-a făcut pe autorul Listei să-l includă în categoria așezărilor urbane. Apariția unor monede tătărești este firească din a doua jumătate a secolului XIV, în condițiile existenței la est de Prut a unor așezări puternice, cum sunt cele de la Orheiul Vechi și Costești, chiar dacă, în urma războiului civil din Hoarda de Aur, acestea aveau să decadă curând.*

În istoria Sucevei medievale sunt câteva perioade care beneficiază de mai multă atenție, datorită informațiilor istorice și arheologice prin care acestea au putut fi relevate: domnia lui Petru I, cu prima atestare a cetății și orașului în anul 1388, domnia lui Alexandru cel Bun, cu aducerea moaștelor Sfântului Ioan cel Nou în 1415, domnia lui Ștefan cel Mare, cu numeroasele ei momente de cumpănă, domnia lui Petru Rareș, cu ridicarea bisericii Sfântul Dumitru în forma păstrată și astăzi și, la sfârșit, a doua domnie a lui Alexandru Lăpușneanu, care mută reședința domnească la Iași. Totuși, istoria Sucevei nu începe în anul 1388, deși nu există documente anterioare care să ofere informații despre ceea ce era Suceava înainte de acest an; cert este că documentele referitoare la cetate și la oraș înregistrează o stare de fapt: ambele existau la data menționii.

Deși anul 1388 este considerat drept prima atestare documentară a Sucevei, menționarea sa în *Lista orașelor rusești îndepărtate și apropiate* (datată între 1388–1391)[2] dovedește o existență mult mai timpurie a acestei așezări și poate indica, prin analogie, o vechime mai mare și pentru alte așezări urbane moldovene. În acest context, prezența lui Vasili Dmitrievici, fiul marelui cneaz al Moscovei, Dmitri Donskoi, în Moldova, la 1386, poate să fi avut o contribuție la răspândirea informațiilor despre orașele moldovene[3].

Faptul că la Suceava cea mai intensă zonă locuită se găsește în centrul așezării, care păstrează și toate bisericile medievale, a făcut ca straturile de locuire anterioare să fie distruse și numai rar acestea să poată fi sesizate arheologic[4]. În plus, numeroasele distrugeri provocate de invazii, incendii sau cutremure au dus la refaceri succesive, multe dintre ele dificil de datat. Cu atât mai mult, rarele urme de locuire databile înainte de deceniile opt-nouă ale secolului XIV (când

[1] Ana Boldureanu a elaborat acest articol în cadrul proiectului „Patrimoniul istorico-arheologic muzeal: sistematizare și valorificare științifico-culturală" (codul: 180101).

[2] Giurescu 1997, p. 71–72; Andronic 1965, p. 203–218.

[3] *„Această listă, alcătuită în jurul anului 1390, reflectă, însă, realități care nu puteau fi de dată foarte recentă: pentru ca unele din târgurile respective (Iași, Roman, Piatra Neamț sau Suceava) să prezinte un interes la data când au fost înscrise în listă, ele trebuie să-și fi dovedit cu câteva decenii mai înainte importanța, confirmată apoi și întărită de scurgerea timpului "*, Gorovei 1983, p. 189–190.

[4] Matei 1989, p. 48, 51.

deja se găsesc monede suficient de numeroase) sunt importante și demonstrează că așezarea de la Suceava exista și în faza prestatală[5]. Amintirea acelor „câmpuri" (formațiuni politice prestatale), ale căror urme se găsesc în documentele moldovenești, la care adăugăm numele unor boieri pământeni, ai căror înaintași coboară către mijlocul secolului XIV, nu pot fi dovedite, ci doar intuite, în absența unor informații scrise[6]. Arheologia poate ajuta într-o oarecare măsură la dovedirea unui astfel de „câmp" la Suceava, prin documentarea unui șanț de apărare, datat în fazele inițiale, între sfârșitul secolului XIII și începutul secolului XIV[7]. La această descoperire se mai adaugă una semnificativă: descoperirea unui engolpion, datat între secolele XIII–XIV, în imediata apropiere a primei mitropolii a Moldovei, ridicată de Petru I[8]. Pe suprafața atribuită astăzi curții domnești, pe stratul aflat imediat deasupra solului nederanjat, au fost descoperite fragmente ceramice de la vase de mari dimensiuni, decorate prin lustruire, așa numita „ceramică tătărască"[9]. Acest tip de vase a fost ulterior imitat de localnici, fragmente din aceste imitații fiind descoperite în locuințe datate cu monede de la sfârșitul secolului XIV și începutul secolului XV, ceea ce face dificilă atribuirea lor unei perioade timpurii[10]. În partea de est a ruinelor curții, în punctul „Șipot", a fost descoperită o monedă bizantină, un follis anonim clasa C, datat în secolul XI[11], la care se adaugă un pandantiv de tip cruce înscrisă în cerc din aceeași epocă, iar la nord-vest de curtea domnească, în punctul „Drumul Național", se găsea o așezare datată în secolele X–XI[12]. În apropiere de Liceul „Ștefan cel Mare", situat tot în zona centrală, cu ocazia construirii cinematografului, au fost descoperite vase și fragmente ceramice datate la sfârșitul secolului XIII[13].

Dacă în zona centrală a orașului se poate identifica o locuire care se datează pe parcursul secolului XIII și în prima jumătate a secolului XIV, puternic afectată însă de dezvoltarea orașului în secolele următoare, în zona Cetății Sucevei, situația a fost mai favorabilă identificării unor astfel de urme timpurii și chiar a unor obiecte.

Cercetările arheologice extinse, care s-au desfășurat în zona de protecție a cetății, numită „Câmpul Șanțurilor", au dus la descoperirea unor urme de locuire, care au fost distruse de cimitirul care se dezvoltă aici începând cu sfârșitul secolului XIV. Amenajarea mormintelor a distrus acest nivel, ca și șanțurile săpate de cazacii lui Timuș Hmelnițki, la mijlocul secolului XVII[14]. Extinderea cercetărilor din cimitirul existent pe „Câmpul Șanțurilor" a relevat, din nou, că multe dintre mormintele săpate au distrus locuințe mai vechi, existente în zonă pe parcursul secolului XIV, până la lucrările de amenajare a terenului pentru construcția cetății și a sistemului de apărare adiacent[15]. Deși nivelul de locuire din secolul XIV este observat pe porțiuni restrânse, acestea fiind distruse de permanentele refaceri realizate în zonă[16], totuși acest nivel nu conține doar ceramică, ci și alte câteva obiecte provenind atât din săpăturile arheologice de la mijlocul secolului trecut de pe „Câmpul Șanțurilor", cât și din cele realizate, la sfârșitul secolului XIX și începutul secolului XX, de Karl Romstorfer. Între acestea remarcăm pandantive în formă de topor miniatural și semilună, descoperite posibil tot pe „Câmpul Șanțurilor". Aceste descoperiri, datate între secolele X–XIII în zonele lor de origine (în nordul și estul Europei), pot fi datate mai târziu la est de Carpați, unde se constată conservarea unor modele de podoabe o perioadă mai lungă de timp și o întârziere în receptarea unor modele noi[17]. Moneda tătărască descoperită în anul 1951, în aceeași zonă, provine din timpul domniei lui Canibek (1331–1357) și este o emisiune a monetăriei de la Saray al-cedid[18]. Acest șir de descoperiri demonstrează existența, pe suprafața situată la est de orașul Suceava, a unei așezări timpurii, fapt confirmat și de cele patru monede tătărești prezentate aici. Piesele au fost achiziționate de Muzeul Național al Bucovinei, la începutul anilor '90 ai secolului trecut. Cel care le-a oferit spre vânzare a declarat că le-a găsit împreună, în zona platoului din fața cetății. Faptul că monedele sunt emisiuni realizate la distanță de timp unele de altele, după cum se va preciza mai jos, ne face să fim circumspecți în a le integra unui tezaur, fără să excludem această posibilitate. Mai sigur, ele au fost „culese" din zona respectivă, mai ales că se mai cunosc descoperiri de acest fel. Menționăm că, tot pe „Câmpul Șanțurilor", a mai fost descoperit un tezaur, de asemenea achiziționat de muzeul din Suceava, datat câteva decenii mai târziu, dar care conține monede europene (din Polonia, Moldova și Boemia)[19].

---

[5] Matei 1988, p. 9; Matei 1989, p. 48.
[6] Gorovei 2014, p. 43–51.
[7] Busuioc 1970, p. 401–406; Emandi 1988, p. 12.
[8] Batariuc, Hău 1998, p. 155–160.
[9] Matei 1989, p. 51.
[10] Batariuc 2010, p. 243–253.
[11] Matei 1963, p. 33; Gogu 1999–2001, p. 285.
[12] Matei 1963, p. 30–31.
[13] Matei, Olteanu 1961, p. 121, nota 4.
[14] *** 1954, p. 288–289.
[15] Mitrea *et alii* 1955, p. 764; Martinovici 1961, p. 315–317.
[16] Martinovici 1961, p. 317.
[17] Popovici-Baltă, Ursulescu 1980, p. 95; Batariuc 1993, p. 238; Reabțeva 2012, p. 135.
[18] Nicolae 1996, p. 187, 194.
[19] Dejan 2008, p. 69.

Cele patru monede descoperite la Suceava sunt emisiuni de cupru bătute sub autoritatea Hoardei de Aur. Trei dintre ele reprezintă tipul monetar cel mai frecvent atestat în descoperirile izolate din secolul al XIV-lea pe întreg teritoriul Hoardei de Aur, inclusiv în spațiul dintre Nistru și Prut, dar și în zonele învecinate. Acestea conțin imaginea unei rozete pe avers și inscripția Saray al-cedid pe revers și au fost introduse în circulație de hanul Canibek (741–758 AH / 1341–1357) în a doua parte a domniei. Pe lângă monedele datate, purtând anii Hegirei 751 (1350–1351), 752 (1351–1352), 753 (1352–1353), 756 (1355–1356), 760 (1358–1359), 761 (1359–1360), au fost atestate și exemplare cu anul redat incomplet sau denaturat. După maniera de reproducere a anului de pe reversul pieselor, au fost evidențiate mai multe variante de emisiuni din aceiași ani[20]. Aceste observații, coroborate de datele statistice ale descoperirilor, au dus la concluzia că baterea emisiunilor cu rozetă a avut loc în mai multe centre ale Hoardei de Aur, dar cu păstrarea numelui capitalei Saray al-cedid pe ele[21]. Eugen Nicolae a menționat că baterea acestui tip monetar s-a produs pe o perioadă mai lungă, fiind cunoscute piese care poartă ani ai Hegirei ce depășesc cu peste un deceniu domnia hanului Canibek[22]. Analiza stilistică a exemplarelor descoperite în diferite centre ale Hoardei a demonstrat existența unui mare număr de imitații ale emisiunilor cu rozetă și a evidențiat o tehnică de realizare distinctă de cea a emisiunilor oficiale, monedele fiind bătute pe bucăți de tablă de cupru, ceea ce ar explica forma lor neregulată[23]. Și Eugen Nicolae a presupus că o bună parte din emisiunile cu rozetă reprezintă imitații, acestea fiind bătute în ateliere neoficiale, posibil și în zona Dunării de Jos[24]. În privința înfățișării imaginii de pe avers, au fost observate două tipuri de rozete: cu petale pline (aspect natural) sau cu petale generate (sugerate) de un traseu liniar în jurul cercului central[25]. Eugen Nicolae, regretatul nostru coleg, a încercat să găsească explicații privind rațiunea reprezentării respectivei rozete pe monede și a presupus că ar fi vorba despre o figură legată de astrologie de origine sasanidă și anume despre reprezentarea celor șapte planete, cu soarele (sau cu imaginea suveranului) în medalion central, înconjurat de șase medalioane cu celelalte planete, făcând referire la un disc astrologic inedit, descoperit în localitatea Furceni, raionul Orhei, în apropiere de Orheiul Vechi[26].

În general, este destul de greu de diferențiat emisiunile originale de imitațiile mai bine executate, multe exemplare fiind și slab conservate. Această afirmație se referă și la cele trei monede din tezaurul analizat. Prima monedă, conform imaginii de pe avers și a legendei, pare a reprezenta o emisiune din anul 753 AH, cu toate că anul este redat neclar. Rozeta este de tipul celor cu petale generate de un traseu liniar, având reprezentat în vârful sau între petalele acesteia un ornament din trei frunzulițe și cartuș hexalobat pe margini. Cea de-a doua monedă, conform figurării cartușului hexalobat, având câte o buclă în locurile de unire a lobilor, pare a fi o emisiune din anul 761, tip 11[27]. Spre deosebire de primele două, imaginea rozetei de pe cea de-a treia piesă este puternic denaturată, însă acest tip de rozetă a mai fost atestat și în alte descoperiri, fără a fi considerată imitație[28]. În ce privește legenda de pe revers, aceasta ar corespunde emisiunilor cu rozetă datate cu anul 765, atribuite unor ateliere mobile legate de numele lui Abdallah (769–770 AH / 1367–1369; 771–772 AH / 1369–1371), funcționale și sub hanul Muhammad Tulak (771–782 AH / 1369–1380) și Toktamış (780–798 AH /1378–1395)[29].

Cum am menționat mai sus, Eugen Nicolae, ca urmare a cercetării descoperirilor izolate de emisiuni cu rozetă de la Orheiul Vechi, Costești, dar și din Dobrogea, a admis existența unei producții locale de imitații ale emisiunilor cu rozetă, precum și a altui tip - cu vultur bicefal, pe care a situat-o spre sfârșitul domniei lui Canibek și în anii următori, mai ales după 1359, când începe războiul civil din Hoarda de Aur, în ajunul venirii lui Abdallah în regiune[30]. În ce privește exemplarele discutate, nu excludem faptul că acestea ar putea aparține producției locale de emisiuni menționate mai sus.

Ultima monedă din micul lot de la Suceava este puternic tocită pe ambele fețe și descentrată, mai ales pe revers. Imaginea de pe avers ar sugera reprezentarea unui animal spre stânga. În numismatica Hoardei de Aur au existat mai multe tipuri de emisiuni cu motiv animalier, cum ar fi cele cu leopard sau cu diferite reprezentări cu lei[31]. În baza legendei de pe revers, am putea să atribuim această monedă emisiunilor anonime de Krım de la mijlocul secolului al XIV-lea (Lebedev 2000, II, nr. M 41). Și în acest caz, trebuie totuși să avem în vedere că moneda ar putea fi și o imitație după tipul menționat.

Monedele descoperite la Suceava în zona „Câmpul Șanțurilor", cu toate datele incerte ale descoperirii lor, sunt o mărturie importantă a existenței unui nivel de locuire anterior construirii cetății, dar și a amenajării zonei adiacente de

[20] Janina 1970, 202, p. 25, 29 a, 31 a–g; Lebedev *et alii* 2005, p. 131–141.
[21] Klokov, Lebedev 1999, p. 64–66.
[22] Nicolae 2015, p. 126.
[23] Klokov, Lebedev 2000, p. 335–336.
[24] Boldureanu, Nicolae 2015, p. 126.
[25] Nicolae, Costin 2003, p. 183.
[26] Boldureanu, Nicolae 2023, p. 44–45.
[27] Klokov, Lebedev 2010, p. 486, fig. 17.
[28] vezi Klokov, Lebedev 2010, p. 485, fig. 16.
[29] Savosta 2013, p. 54.
[30] Nicolae 2003, p. 176; Nicolae 2005, p. 89–93; Boldureanu, Nicolae 2015, p. 126.
[31] Klokov, Lebedev 2010, p.480; Klokov, Lebedev 2000, p. 316–317.

protecție a acesteia. Această descoperire vine să le completeze pe cele realizate de-a lungul timpului și să aducă noi informații despre circulația monedei tătărești la est de Carpați, într-o zonă care s-a găsit întotdeauna la confluența dintre Orient și Occident.

CATALOG

HOARDA DE AUR
Anonime, perioada lui Canibek (741–758 AH / 1341–1357)

Puluri

Saray al-cedid

753 AH ?

Av. Rozetă cu șase petale generate de un traseu liniar; în partea de sus a petalelor ornament din trei frunzulițe; pe margini, cartuș hexalobat.

Rv. *Duri be Sara*y / *al-cedid* / 753 (?)

Nicolae 2003 (pentru tipul de rozetă); Klokov, Lebedev 2000, nr. 30–31 d; Janina 1970, 202, nr. 31 a.

1. AE AE, 1,38 g; 16 × 18 mm, nr. inv. MC/3405-1

761 AH ?

Av. Rozetă cu șase petale generate de un traseu liniar; în partea de sus a petalelor ornament din trei frunzulițe; pe margini cartuș hexalobat; buclă în locul de unire a lobilor .

Rv. *Duri be Sara*y / *al-cedid* / […].

2. AE 1,08 g, 16 mm; MC/3405-2. tip 1 (Klokov, Lebedev 2010, p. 486, fig. 17).

Imitație. Prototip emisiuni anonime cu rozetă, perioada lui Canibek (741–758 AH / 1341–1357)

3. AE 1,66 g, 15 × 17 mm ; MC/3405-3

Emisiune anonimă, secolul XIV

Krım

Av. Leu spre stânga?

Rv. Tamgaua Casei lui Batu însoțită de legendă ilizibilă, în stânga și în dreapta;

Lebedev 2000, II, nr. 41?

4. AE 1,01 g, 14 × 16 mm; MC/3405-1

Planșa I. *Monede tătărești de la Suceava* – Câmpul Șanțurilor *(a doua jumătate a secolului XIV). 1–4 (numerele corespund numerelor din catalog).*

Plate I. *Tatar coins from Suceava* – Câmpul Șanțurilor *(the second half of the 14th century). 1–4 (the numbers on the plate correspond to those in the catalogue).*

BIBLIOGRAFIE

Andronic 1965 – Al. Andronic, *Oraşele moldoveneşti în secolul al XIV-lea în lumina celor mai vechi izvoare ruseşti*, Romanoslavica 11, 1965, p. 203–218.

Batariuc 1993 – P. V. Batariuc, *Necropola medievală de la Suceava-„Câmpul Șanțurilor”*, ArhMold 16, 1993, p. 229–249.

Batariuc 2010 – P. V. Batariuc, *Din nou despre ceramica „Hoardei de Aur” din teritoriul dintre Carpați și Prut*, ArhMold 33, 2010, p. 243–253.

Batariuc, Hău 1998 – P. V. Batariuc, Fl. Hău, *Un encolpion din secolele XIII–XIV descoperit la Suceava*, ArhMed 2, 1998, p. 155–160.

Boldureanu, Dergaciova 2023 – A. Boldureanu, L. Dergaciova, *Catalogul descoperirilor monetare*, în: A. Boldureanu, L. Dergaciova, E. Nicolae (eds.), *Monede și obiecte de metal descoperite la Costești, raionul Ialoveni*, Chișinău, 2023, p. 53–145.

Boldureanu, Nicolae 2015 – A. Boldureanu, E. Nicolae (eds.), *Moneda în Republica Moldova*, Chișinău, 2015.

Boldureanu, Nicolae 2023 – A. Boldureanu, E. Nicolae, *Descoperiri monetare islamice*, în: A. Boldureanu, L. Dergaciova, E. Nicolae (eds.), *Monede și obiecte de metal descoperite la Costești, raionul Ialoveni*, Chișinău, 2023, p. 29–51.

Busuioc 1970 – E. Busuioc, *Șanțul de apărare al orașului Suceava în secolul al XV-lea (Raport definitiv)*, MCA 9, 1970, p. 401–406.

Dejan 2008 – M. Dejan, *Moneda poloneză în cadrul circulației monetare în secolele XVI–XVII la Suceava*, în: *Mai aproape unii de alții. Zilele culturii poloneze Suceava. Materialele simpozionului*, Suceava, 2008, p. 69–72.

Emandi 1988 – Em. I. Emandi, *Contribuții la cunoașterea evoluției urbanistice a orașului Suceava între secolele XIV–XX*, RMM-MIA 19(1), 1988, p. 24–39.

Giurescu 1997 – C. C. Giurescu, *Târguri sau oraşe şi cetăţi moldovene din secolul al X-lea până la mijlocul secolului al XVI-lea*, ediţia a II-a, Bucureşti, 1997.

Gogu 1999-2001 – M. Gogu, *Monedele bizantine aflate în colecția numismatică a Muzeului Național al Bucovinei din Suceava*, Suceava 26–28, 1999–2001, p. 283–310.

Gorovei 1983 – Șt. S. Gorovei, *Note de istorie medievală suceveană*, Suceava 10, 1983, p. 187–227

Gorovei 2014 – Șt. S. Gorovei, *Întemeierea Moldovei. Probleme controversate*, ediția a doua adăugită, Iași, 2014.

Janina 1970 – S. A. Janina, *Monety Zolotoj Ordy iz raskopok i sborov Povolzhskoj Arheologicheskoj Jekspedicii na Carevskom gorodishhe v 1959–1962*, în: Povolzh'e v srednie veka, Moskva, 1970, p. 194–223.

Klokov, Lebedev 1999 – V. B. Klokov, V. P Lebedev, *Zagadki novosarajskogo chekana mednyh monet v Zolotoj Orde*, în: *Sed'maja Vserossijskaja numizmaticheskaja konferencija. Tezisy dokladov i soobshhenij*, Moskva, 1999, p. 64–67.

Klokov, Lebedev 2000 – V. B. Klokov, V. P. Lebedev, *Dzhuchidskie monety s Vodjanskogo Gorodishha*, Stepi Evropy v jepohu srednevekov'ja 1, Doneck 2000, p. 303–344.

Klokov, Lebedev 2010 – V. B. Klokov, V. P Lebedev, *Monetnyj kompleks s Carevskogo Gorodishha*, Stepi Evropy v jepohu srednevekov'ja 8, Doneck 2010, p. 437–504.

Lebedev 2000, III – V. P. Lebedev, *Korpus monet Kryma v sostave Zolotoj Ordy, III. Monety vremeni Toktamysha, ego sopernikov i preemnikov (1375–1430)*, Numizmatika i faleristika 3(15), 2000, p. 10–15.

Lebedev *et alii* 2005 – V. P. Lebedev, V. M. Pavlenko, A. I. Bugarchev, *Kompleks mednyh monet s Madzharskogo gorodishha*, în: *Trudy Mezhdunarodnyh Numizmaticheskih Konferencij. Monety i denezhnoe obrashhenie v mongol'skih gosudarstvah XIII–XV vekov*, Moskva 2005, p. 131–141.

Matei 1963 – M. D. Matei, *Contribuții la istoria orașului Suceava*, București, 1963.

Matei 1988 – M. D. Matei, *Etapele devenirii Sucevei medievale*, RMM-MIA 19(1), 1988, p. 7–12.

Matei 1989 – M. D. Matei, *Civilizație urbană medievală românească. Contribuții*, București, 1989.

Matei, Olteanu 1961 – M. D. Matei, Șt. Olteanu, *Noi date cu privire la dezvoltarea meșteșugurilor în Suceava feudală*, SCIV 12(1), 1961, p. 121–133.

Mitrea *et alii* 1955 – B. Mitrea, Gh. Diaconu, M. Matei, Al. Alexandrescu, N. Constantinescu, T. Martinovici, C. Nicolescu, Șt. Olteanu, *Șantierul arheologic Suceava-Cetatea Neamțului*, SCIV 6(3–4), 1955, p. 753–818.

Martinovici 1961 – T. Martinovici, *Meșteșugul metalurgiei pe teritoriul Cetății de Scaun de la Suceava*, SCIV 12(2), 1961, p. 315–334.

Nicolae 1996 – E. Nicolae, *Descoperiri monetare de la Suceava (I)*, BSNR 86–87, 1992–1993, 1996, p. 179–198.

Nicolae 2003 – E. Nicolae, *Un tezaur de monede ale Hoardei de Aur descoperit la Orheiul Vechi*, BSNR 92–97, 1998–2003, 2003, p. 189–193.

Nicolae 2005 –E. Nicolae, *Monedele de tip Costești-Gârla, în: Simpozion de Numismatică, dedicat Centenarului Societății Numismatice Române (1903–2003), Chișinău, 26–28 noiembrie 2003, Comunicări, studii și note*, București, 2005, p. 89–104.

Nicolae 2015 – E. Nicolae, *Monedele Hoardei de Aur*, în: A. Boldureanu, E. Nicolae (eds.), *Moneda în Republica Moldova*, Chișinău, 2015, p. 119–126.

Nicolae, Costin 2003 – E. Nicolae, B. Costin, *Monede din secolele XIII–XIV descoperite în Dobrogea*, BSNR 92–97, 1998–2003, 2003, p. 175–187.

Popovici-Baltă, Ursulescu 1980 – R. Popovici-Baltă, N. Ursulescu, *Descoperiri arheologice din secolele XIV–XV de la Suceava-Parcul Cetății*, ArhMold 9, 1980, p. 93–102.

Savosta 2013 – R. Savosta, *Mednye monety Zolotoj Ordy, Zapadnaja chast' Ulusa Dzhuchi. Katalog*, Lugansk, 2013.

*** 1954 - ***, *Șantierul arheologic Suceava-Cetatea Neamțului (r. Suceava, reg. Suceava)*, SCIV 5(1–2), 1954, p. 257–324.

VESTIGIILE BISERICII LUI ALEXANDRU CEL BUN DE LA MĂNĂSTIREA BISTRIȚA (JUDEȚUL NEAMȚ). PROPUNERI DE RECONSTITUIRE ARHITECTURALĂ

Letiția NISTOR[a], Adrian BĂTRÎNA[b]

[a] *Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", București; e-mail: letitiacosnean@gmail.com*

[b] *Direcția Monumentelor Istorice (1967-1977), București; e-mail: larbatrina@hotmail.com*

Keywords: *Moldavia, 15th century, Bistrița Monastery (Neamț County), medieval architecture, church*

Abstract: *The restoration works of the monastic ensemble in Bistrița, undertaken by the Historical Monuments Direction between 1969 and 1977, were preceded by systematic archaeological research. Among other architectural structures preserved at that time, the archaeological research also investigated the place of worship erected during the reign of Prince Alexandru Lăpușneanu (1554). The excavations revealed only fragments belonging to the foundations of the first church commissioned by Alexander the Good, and in some cases, merely the dismantled foundations trenches. Nevertheless, even under these circumstances, both the preserved structures and on-site observations enabled archaeologists to outline and publish the layout of the church, along with some hypothetical observations regarding the vaulting system. However, we considered it appropriate to revisit this important monument with a more detailed and comprehensive architectural analysis. The present article aims to investigate the possible variants of architectural reconstructions of the church built during the reign of Alexander the Good, situating the monument within the broader context of the evolution of ecclesiastical architecture in Moldova.*

Cuvinte-cheie: *Moldova, secolul XV, Mănăstirea Bistrița (județul Neamț), arhitectură medievală, biserică*

Rezumat: *Lucrările de restaurare a ansamblului monastic bistrițean, organizate de Direcția Monumentelor Istorice în anii 1969–1977, au fost însoțite de o cercetare arheologică, care, între alte construcții păstrate la acea dată, a investigat și lăcașul de cult ridicat în vremea domnitorului Alexandru Lăpușneanu (1554). Cu acest prilej, au fost identificate doar o parte din fundațiile, sau numai șanțurile de fundație golite de conținut, ale primei biserici, construite de Alexandru cel Bun la începutul secolului al XV-lea. Dar, chiar și în aceste condiții, atât elementele păstrate, cât și observațiile efectuate pe teren au permis arheologilor conturarea planului lăcașului de cult alexandrin și publicarea sa. Cu acest prilej a fost prezentată pe scurt, cu titlu de ipoteză, și o opinie cu privire la sistemul de boltire al acestei biserici. De această dată, socotim potrivit să se revină asupra acestui important subiect, printr-o analiză de specialitate mai elaborată și aprofundată. Prezentul articol își propune să ofere posibile variante de reconstituire arhitecturală a bisericii din vremea lui Alexandru cel Bun, plasând monumentul în contextul evoluției arhitecturii ecleziastice în Moldova.*

În contextul lucrărilor de restaurare întreprinse în anii 1969–1977 de regretata Direcție a Monumentelor Istorice, instituție cu un destin frânt[1], în cuprinsul ansamblului monastic de la Bistrița (județul Neamț) s-au efectuat cercetări arheologice și de arhitectură, menite să fundamenteze proiectele de restaurare și punere în valoare atât a edificiilor păstrate, cât și a vestigiilor descoperite în urma săpăturilor arheologice. În acest context, s-a putut constata faptul că, pe parcursul existenței sale de mai bine de 550 de ani, așezământul bistrițean a cunoscut numeroase distrugeri, lucrări de refacere și transformări, care au modificat aspectul formelor sale inițiale, astfel încât din prima sa perioadă de existență, cea a lui Alexandru cel Bun, la data deschiderii șantierului de restaurare nu se mai afla în stare de funcționare absolut nicio construcție. Vestigiile edificiului central al așezământului alexandrin, biserica, au putut fi identificate parțial, prin săpături sistematice (secțiuni și casete), efectuate atât la exteriorul actualului lăcaș de cult ($\mathbf{B_2}$), cât și în interiorul său. Într-o primă fază, a fost cercetat exteriorul său printr-un număr de opt secțiuni ($S_{15–20}$ și $S_{22–23}$) și cinci casete ($C_{1–5}$), săpate în anii 1973 și 1975, iar mai apoi interiorul său prin 12 secțiuni ($S_{I–XII}$) săpate în anul 1975 (Fig. 1). Încă din anul 1973, la investigarea laturii de sud a bisericii actuale, s-a constatat faptul că zidăria acesteia suprapune, parțial, fundațiile lăcașului de cult alexandrin ($\mathbf{B_1}$). Această prețioasă informație obliga la extinderea cercetărilor. Anul 1975, cel în care biserica mănăstirii a fost inclusă în planul de restaurare, a fost și cel în care s-a hotărât și s-a desfășurat cercetarea arheologică a interiorului său. Dar contextul, pe care nu dorim să-l evocăm acum, nu era favorabil acestei necesități imperioase, întrucât la acea dată forul ierarhic tutelar al așezământului nu mai agrea acest gen de cercetare, iar conducerea instituției a sugerat o soluție inacceptabilă, pentru ca mai apoi arheologii să fie lăsați să se descurce. Într-un final, grație înțelegerii și bunăvoinței regretatului arhimandrit Dionisie Velea, starețul mănăstirii, s-a obținut permisiunea ca într-o perioadă de doar patru săptămâni, evident insuficiente pentru investigarea aprofundată și minuțioasă a unei suprafețe de 500 m^2,

[1] Instituția a fost desființată, în mod abuziv, de către autoritățile vremii, la data de 1 decembrie 1977.

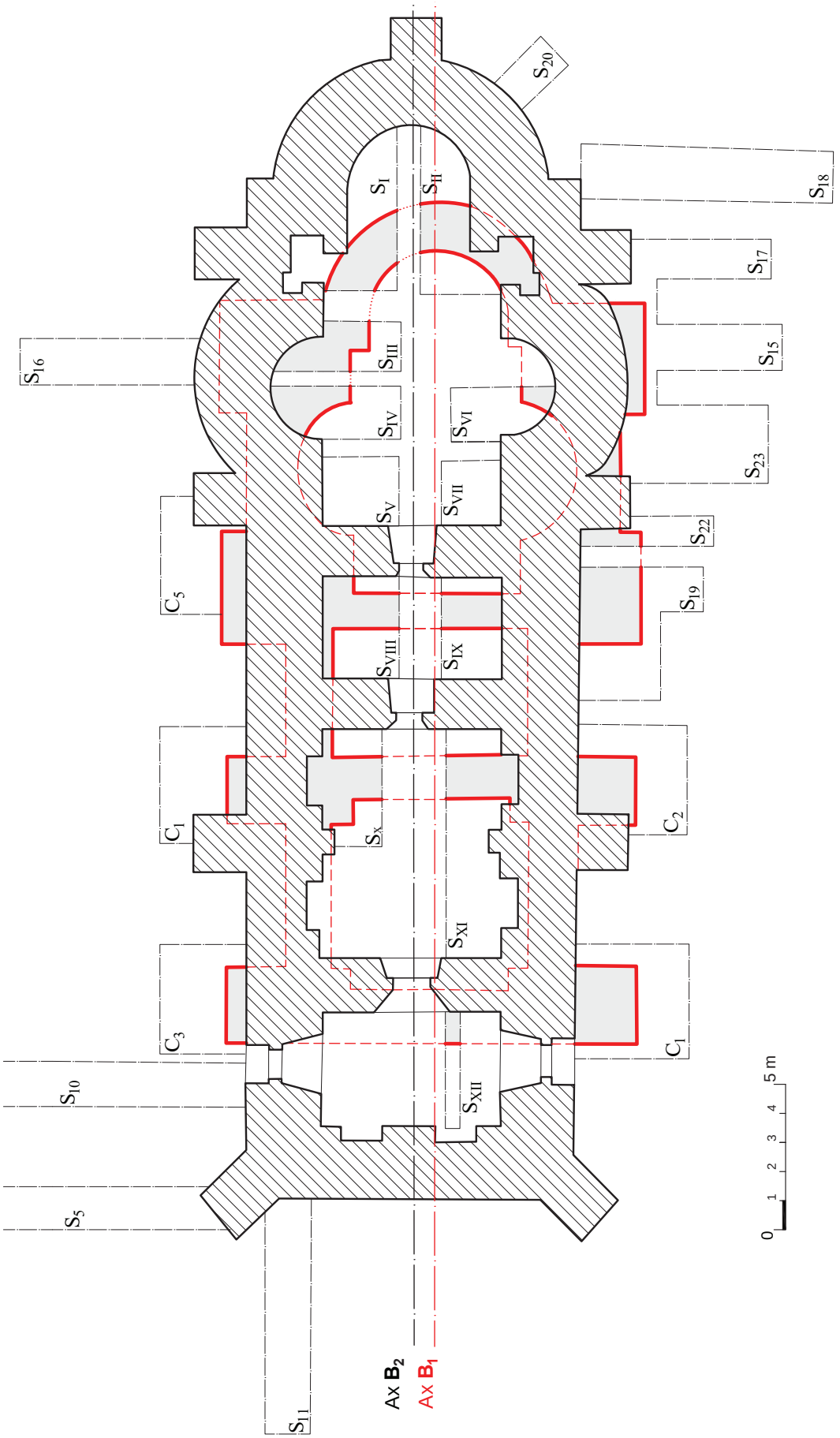

Figura 1. *Biserica Mănăstirii Bistrița. Planul celor două biserici (B_1 și B_2) cu marcarea casetelor și secțiunilor arheologice.*

Figure 1. *The katholicon of Bistrița Monastery. Layout of the two churches (B_1 and B_2), marking the archaeological excavation squares and sections.*

să se efectueze cercetările arheologice atât de necesare pentru cunoașterea structurii arhitectonice a primului lăcaș de cult bistrițean. În situația acceptării acestor condiții procustiene, a fost întocmit un plan minimal, dar riguros, de cercetare[2], care, în mod obiectiv, nu mai putea să aibă un caracter exhaustiv, așa după cum s-ar fi cuvenit. Din acest motiv, s-a renunțat la investigarea unor suprafețe, la adâncirea până la talpa fundației a unor secțiuni, precum și la identificarea și cercetarea tuturor mormintelor. Într-un final , chiar și în aceste condiții puțin prielnice, putem considera că rezultatele obținute au fost cu totul remarcabile, justificând din plin eforturile depuse. În timpul limitat avut la dispoziție pentru cercetarea interiorului bisericii (**B_2**), au fost efectuate 12 secțiuni ($S_I - S_{XII}$) dispuse astfel: în ***absida altarului***, secțiunile S_I și S_{II}, la o distanță de 0,5 m spre nord și, respectiv, sud față de axul longitudinal al bisericii; în ***naos***, secțiunile S_{III}, S_{IV} și S_V, la o distanță de 0,5 m spre nord față de axul longitudinal și S_{VI}, S_{VII}, la o distanță de 1,40 m și, respectiv, 1,0 m spre sud față de același ax; în ***camera mormintelor***, secțiunile S_{VIII} și S_{IX}, la nord și, respectiv, sud față de același ax; în ***pronaos***, în colțul său de nord–est, secțiunea S_X, la o distanță de 1,20 m față de ax și secțiunea S_{XI}, la o distanță de 0,20 m față de același ax; în ***pridvor*** s-a continuat secțiunea S_{XI}, iar la o distanță de 2,0 m spre sud s-a săpat secțiunea S_{XII} (Fig. 1).

Observațiile efectuate în secțiunile săpate în anul 1973 pe latura de sud a bisericii, coroborate de cele obținute în anul 1975 din secțiunile practicate pe latura de nord a acesteia, precum și din cele amplasate la interiorul actualului lăcaș de cult, au oferit următoarele date/constatări[3]: 1. *elevația bisericii* (**B_1**), ridicată în vremea lui Alexandru cel Bun, a fost *în totalitate demantelată* de constructorii celei de a doua biserici (**B_2**); 2. la rândul lor, fundațiile primei biserici (**B_1**) au fost păstrate de constructorii secolului al XVI-lea atunci când urmau să fie suprapuse, chiar dacă doar parțial, de elevația celui de al doilea lăcaș sau au fost golite de conținut, dacă nu mai urmau să îndeplinească un rol structiv, în vederea recuperării și refolosirii materialului litic pentru fundațiile sau elevația celei de a doua biserici (**B_2**). Astfel, s-a putut constata faptul că atât o bună parte din fundația semicirculară a altarului, o mai mică parte din cea de răsărit a naosului, cât și cele două fundații transversale care delimitează camera mormintelor, au fost golite de conținut. În schimb, fundațiile de pe laturile de nord, sud și vest ale primei biserici (**B_1**) au fost refolosite în bună măsură, dar nu în totalitate, astfel încât a putut fi urmărit traseul acestora și stabilite dimensiunile lor; 3. șanțurile de fundație ale primei biserici (**B_1**) se taie de la fața stratului de pământ vegetal și se adâncesc cu 1,25 m într-un strat gros de argilă vineție; 4. fundațiile primei biserici, realizate într-o singură etapă, au fost lucrate din moloane de piatră brută legate cu un mortar fluid, în tehnica așezării în șanțuri; 5. planurile celor două biserici se succed în mod nemijlocit, dar sunt diferite ca formă și proporții; 6. conturarea parțială a fundațiilor primei biserici (**B_1**) în planul celei actuale (**B_2**) scoate în evidență *nesuprapunerea axelor longitudinale,* care, totuși, sunt paralele, în condițiile în care axul celei de a doua biserici se află la o distanță de 0,80 m spre nord față de cel al primului lăcaș de cult (Fig. 2).

Fundațiile lăcașului de cult alexandrin, chiar dacă au fost doar parțial descoperite, au permis reconstituirea integrală a traseului lor și conturarea unui *plan original de biserică, întâlnit pentru prima dată în arhitectura ecleziastică a Moldovei medieval*e și nu numai. El a fost alcătuit dintr-o suită de patru încăperi, dispuse în anfiladă și reprezentate de: un **altar** cu traseu semicircular, atât la interior, cât și la exterior, decroșat în planul tâmplei; un **naos** cu traseu exterior rectangular, supralărgit prin două rezalite, în raport cu celelalte compartimente, pentru a putea masca, în grosimea zidurilor sale de nord și de sud, două abside semicirculare, și flancat de contraforți dispuși în cele patru colțuri ale sale; o **cameră a mormintelor (gropniță)** de plan dreptunghiular și un **pronaos** cvasi pătrat, susținut și el, pe laturile de nord și de sud, de câte doi contraforți (Fig. 2). La nivelul fundațiilor, prima biserică avea lungimea de 30 m în axul său longitudinal, o lățime a naosului de 13,20 m, iar cea a următoarelor două încăperi – gropnița și pronaosul – era de 10,30 m, fără să luăm în calcul dimensiunile contraforților.

Unele piese descoperite în molozurile provenite din dezafectarea primului lăcaș de cult ne vorbesc despre *preocupările pentru decorația exterioară și interioară* a acestuia. Efectele de culoare ale discurilor ceramice cu buton central (cu diametrul de 10,8 cm) și ale cărămizilor smălțuite, colorate în nuanțe de verde, galben și maroniu, se îmbinau cu plastica arhitectonică propriu-zisă. Astfel, dacă unele discuri ceramice trebuie să fi fost dispuse sub forma unor frize la partea superioară a fațadelor pentru a sublinia axele orizontale ale edificiului, iar altele aveau menirea să marcheze partea superioară a chenarelor ferestrelor, la rândul lor cărămizile smălțuite erau amplasate în așa fel încât să contribuie la evidențierea axelor verticale ale lăcașului. La rândul său, așa după cum ne dovedesc fragmentele de frescă descoperite în aceleași molozuri, interiorul bisericii era înzestrat cu o podoabă parietală, realitate care mărturisește despre măsura efortului artistic desfășurat la Bistrița.

În același context arheologic au fost descoperite fragmente de ochiuri de geam, precum și de sticlărie colorată (în verde, albastru sau maroniu) pentru vitralii, toate acestea sugerând modul în care erau închise golurile ferestrelor.

---

[2] Cercetarea arheologică din interiorul bisericii a fost efectuată de Lia Bătrîna și Adrian Bătrîna și s-a desfășurat într-un regim zilnic de 12 ore.

[3] Într-o primă formă ele au mai fost prezentate (Bătrîna, Bătrîna 2018, p. 513–528.). Cu acel prilej, urmare a unei greșeli de redactare, afirmam în mod eronat că fundațiile primei biserici aveau adâncimea de 1,80 m.

Prezentarea, chiar dacă sumară, a situațiilor și materialelor arheologice identificate într-un context clar, a permis formularea unor încheieri de ordin general. S-a putut constata faptul că, din punct de vedere planimetric și spațial, biserica lui Alexandru cel Bun de la Bistrița propune mai multe inovații, realitate care constituie expresia conștientă a unei gândiri novatoare în materie de arhitectură ecleziastică. Astfel, naosul său, de formă rectangulară și flancat de contraforți în cele patru colțuri, prezintă zidurile de nord și de sud supralărgite, prin două rezalite, pentru a putea primi în grosimea lor absidele semicirculare. Această tratare specifică a naosului a condus la apariția unui *monument de sinteză,* fără precedent, între două tipuri structurale – dreptunghiular și triconc – , sinteză care va face carieră în arhitectura medievală din Moldova. Și nu în mod întâmplător, primul care îl va utiliza ca model va fi însuși Ștefan cel Mare în cuprinsul primei sale ctitorii ridicate la Mănăstirea Probota (denumită Probota I[4]), a cărei biserică – înzestrată și ea cu o *cameră a mormintelor* – va adăposti trupurile neînsuflețite ale părinților săi, Bogdan II și Maria-Oltea. Acest tip de plan, denumit destul de impropriu ,,mixt" – întrucât, din punctul nostru de vedere, ne aflăm tot în fața unui triconc cu absidele naosului mascate, însă, de rezalite, astfel încât ele nu sunt vizibile dacă privim din exteriorul edificiului – va mai fi întâlnit, atât în mediul urban, cât și în cel rural sau monastic, la sfârșitul secolului al XV-lea și în cursul celui următor, la bisericile „Sfântul Ioan Botezătorul" din Piatra Neamț (1497), din Arbore (1497), Reuseni (1503–1504) sau Drăgoești (secolul al XVI), dar și la cele ale mănăstirilor Dobrovăț (1504) și Slatina (1538). La rândul său, spațiul funerar își găsește, pentru prima dată, o rezolvare unică în arhitectura ecleziastică a Orientului creștin, prin intercalarea unui nou compartiment între naos și pronaos, așa-numita *cameră a mormintelor* sau *gropniță.* Această intercalare a modificat dispoziția planimetrică – precis determinată de cerințele serviciului religios – a unei biserici de rit ortodox în favoarea ctitorului și a transformat lăcașul în necropolă domnească, ce vine să le continue pe cele două existente în bisericile reședinței feudale de la Rădăuți[5]. Gropnița va primi, de altfel, în anii 1418 și 1432, trupul neînsuflețit al Doamnei Ana și, respectiv, pe cel al lui Alexandru cel Bun, îndeplinindu-și astfel menirea.

Prin noutățile și soluțiile originale constructive aplicate în cuprinsul ansamblului de la Bistrița, dar și prin hotărârea de a-și stabili locul de veci într-un alt mediu decât cel de până atunci, și anume în cel monastic, care va deveni predilect și pentru urmașii lui, Alexandru cel Bun a dovedit, atât contemporanilor lui, cât și celor de azi, a nu fi fost un tradiționalist, ci un *creator de tradiții.*

Aceste prime pagini nu reprezintă altceva decât un sumar de date arheologice și doar câteva considerații de ordin istoric – formulate de arheologii care, cu exact 50 de ani în urmă, osteneau în interiorul bisericii bistrițene –, toate acestea strict necesare pentru dezbaterea de specialitate privitoare la: planimetrie, aspectul fațadelor, sistemul de boltire al încăperilor și volumetria acoperișului lăcașului de cult alexandrin.

*

Elementele de reconstituire în elevație a bisericii ctitorite de Alexandru cel Bun la Mănăstirea Bistrița (județul Neamț) își au fundamentul în primul rând în datele relevate de săpăturile arheologice. De asemenea, demersul de reconstituire arhitecturală a monumentului a fost inițiat de regretatul arhitect Gheorghe Sion și considerăm important să prezentăm propunerile de reconstituire schițate în anul 2017, dar nefinalizate[6].

Arhitectura primei biserici se încadrează în tradiția răsăriteană a cultului religios, printr-o parcurgere liniară a spațiilor pe un traseu longitudinal. Cele patru încăperi ale bisericii – pronaos, gropniță, naos și altar – funcționau ca elemente distincte, fiind separate prin ziduri transversale sau printr-o tâmplă, legătura dintre ele realizându-se prin intermediul unor uși dispuse central. Această formulă arhitecturală, care determină o parcurgere treptată, secvențială a unor încăperi, în plan spiritual reflectă *spațiul cale* al drumului către Rai parcurs de omul căzut în păcat, dinspre exterior către centrul ceremonialului liturgic, naosul și altarul, acolo unde are loc întâlnirea cu Dumnezeu prin împărtășirea euharistică[7].

Pronaosul este definit de un plan relativ pătrat, având, cel mai probabil, toate colțurile interioare întărite de stâlpi angajați, precum a fost înregistrat cel din colțul de nord-est al spațiului, în secțiunea S_X. Camera mormintelor, destinată necropolei domnești, este următorul spațiu în parcurgerea de la vest spre est, având aceeași lățime ca pronaosul. Apariția spațiului funerar, dispus intermediar între pronaos și naos, și conceput *ab initio* să adăpostească necropola voievodală, este o altă particularitate inedită în spațiul ecleziastic moldovenesc și o perioadă a funcționat drept apanaj exclusiv al familiei voievodale[8]. Naosul prezintă mai multe particularități arhitecturale, care îl disting în succesiunea spațiilor. Pentru început, se remarcă o îngustare a lățimii sale în raport cu cea a spațiilor anterioare. Secțiunile interioare S_{IV} și S_{VI} au surprins pornirea a două abside laterale semicirculare, dar în exterior zidăria urmează un traseu drept, dispus în decroș față de aliniamentul exterior al fundațiilor pronaosului și al gropniței. Masivitatea fundațiilor naosului, consecință

[4] Bătrîna, Bătrîna 1977, p. 205–230.
[5] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 46–59, 84–91.
[6] Schițele au fost încredințate arheologilor de către amintitul arhitect.
[7] Pentru o detaliere a simbolisticii *spațiului cale* în arhitectura bisericilor moldovenești, vezi: Herea 2013, p. 97–122.
[8] Bătrîna, Bătrîna 1977, p. 218; Bătrîna, Bătrîna 1994, p. 159.

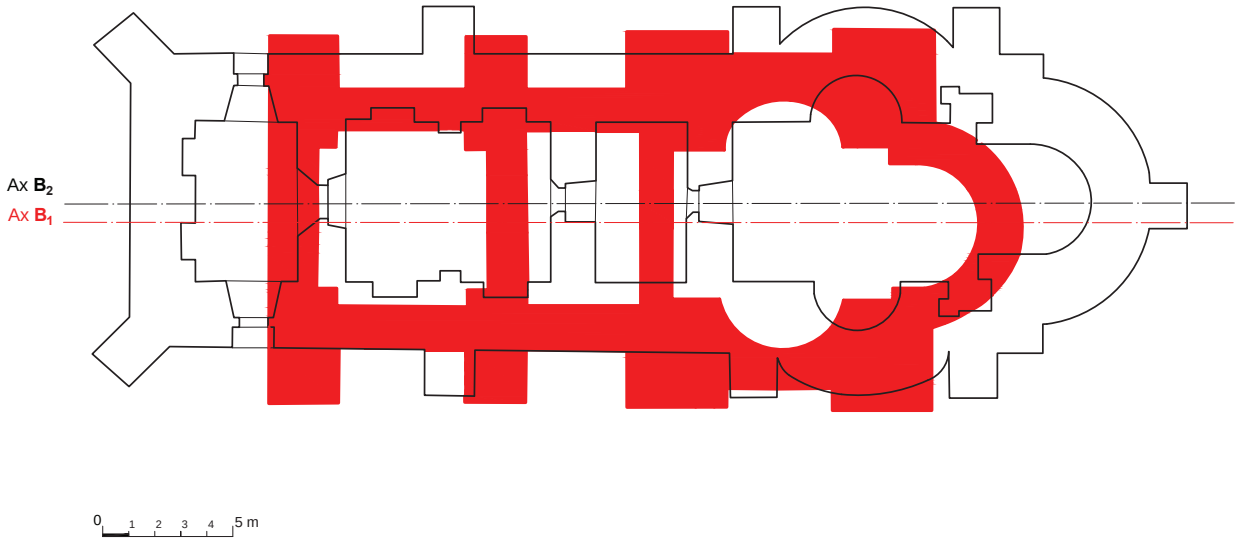

Figura 2. *Planul fundațiilor bisericii B_1 suprapuse de planul bisericii B_2.*

Figure 2. *The superposition of the layout the church B_1 foundations from the layout of church B_2.*

atât a diminuării lățimii sale interioare, cât și a decroșării prin rezalite a aliniamentului său exterior, era necesară pentru încastrarea absidelor în grosimea lor, dar sugerează, în egală măsură, existența unei încărcări speciale a structurii la nivelul boltirii, care putea lua forma unei cupole semisferice sprijinită pe arce dublou în consolă și pandantivi sau chiar o turlă. La rândul său, absida altarului are un traseu semicircular atât la interior, cât și la exterior. De asemenea, biserica prezintă patru perechi de contraforți, dispuși în continuarea zidului de acces de pe latura vestică, în dreptul zidului despărțitor dintre pronaos și gropniță, precum și la extremitățile celor două rezalite, elemente menite să preia împingerile laterale generate de boltirea spațiilor.

S-a putut constata faptul că fundațiile bisericii din secolul al XVI-lea preiau doar parțial traseul fundațiilor primei biserici, păstrând la interior aceeași lățime a spațiului, noua biserică extinzându-se pe direcție longitudinală: spre est cu un altar mai amplu, iar spre vest cu un exonartex (Fig. 2).

Planimetria

Un prim aspect care se impune discuției privește planul bisericii și traseul zidurilor. Se observă că, la nivelul fundațiilor, spațiul naosului este redus în lățime față de spațiile anterioare ale pronaosului și gropniței. Acest detaliu, interpretat împreună cu grosimea mult mărită a fundației în zona noasului, sugerează necesitatea unei consolidări structurale suplimentare și nu derivă dintr-o intenție de îngustare a spațiului. O micșorare a naosului ar fi fost contrară rolului central al acestui spațiu în cadrul serviciului liturgic. Realizarea tălpii fundației (partea inferioară a fundației) pe o lățime mai mare față de lățimea soclului și a elevației reprezintă o practică arhitecturală curentă, care se regăsește în toate epocile istorice. Fundațiile mai late preiau greutatea construcției pe o suprafață mai mare și sunt esențiale pentru a asigura stabilitatea întregului edificiu. Decroșul zidului de elevație față de zidăria fundației a fost adesea înregistrat în săpături arheologice în cadrul bisericilor medievale moldovenești. Săpăturile arheologice de la biserica „Sf. Nicolae” din Rădăuți a pus în evidență retrageri diferite în cadrul aceluiași monument[9]. La biserica „Sf. Treime” din Siret, arhitectul Horia Teodoru a surprins în cadrul săpăturii arheologice pe care a condus-o la interiorul bisericii, premergătoare proiectului de restaurare, un detaliu de retragere a pereților perimetrali ai naosului față de fundație într-un mod asemănător propunerii noastre[10]. Astfel, am considerat ca reper de retragere în planul elevației articularea spațiilor pe aceeași lățime. Cu toate acestea, îngroșarea către exterior a fundațiilor naosului este mult mai mare (cca 1,40 m) și indică, cel mai probabil, ridicarea sa în elevație, așa cum propunea și arhitectul Gh. Sion (Fig. 3), într-un mod similar exemplului păstrat al bisericii „Sf. Ioan Botezătorul” din Piatra Neamț[11]. Cât de mult s-ar fi ridicat în înălțime acest decroș la exterior este imposibil de spus, dar, pornind

[9] Vezi, spre exemplu, biserica din Rădăuți, care prezintă 20 cm decroș pe latura nordică, 40 cm pe latura sudică și niciun decroș pe latura absidei estice, iar la interior un decroș de cca 15 cm, *cf.* Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 284.

[10] Teodoru 1970, p. 31–32, fig. 1, 2.

[11] Balș 1926/2012, p. 89, fig. 123, 124.

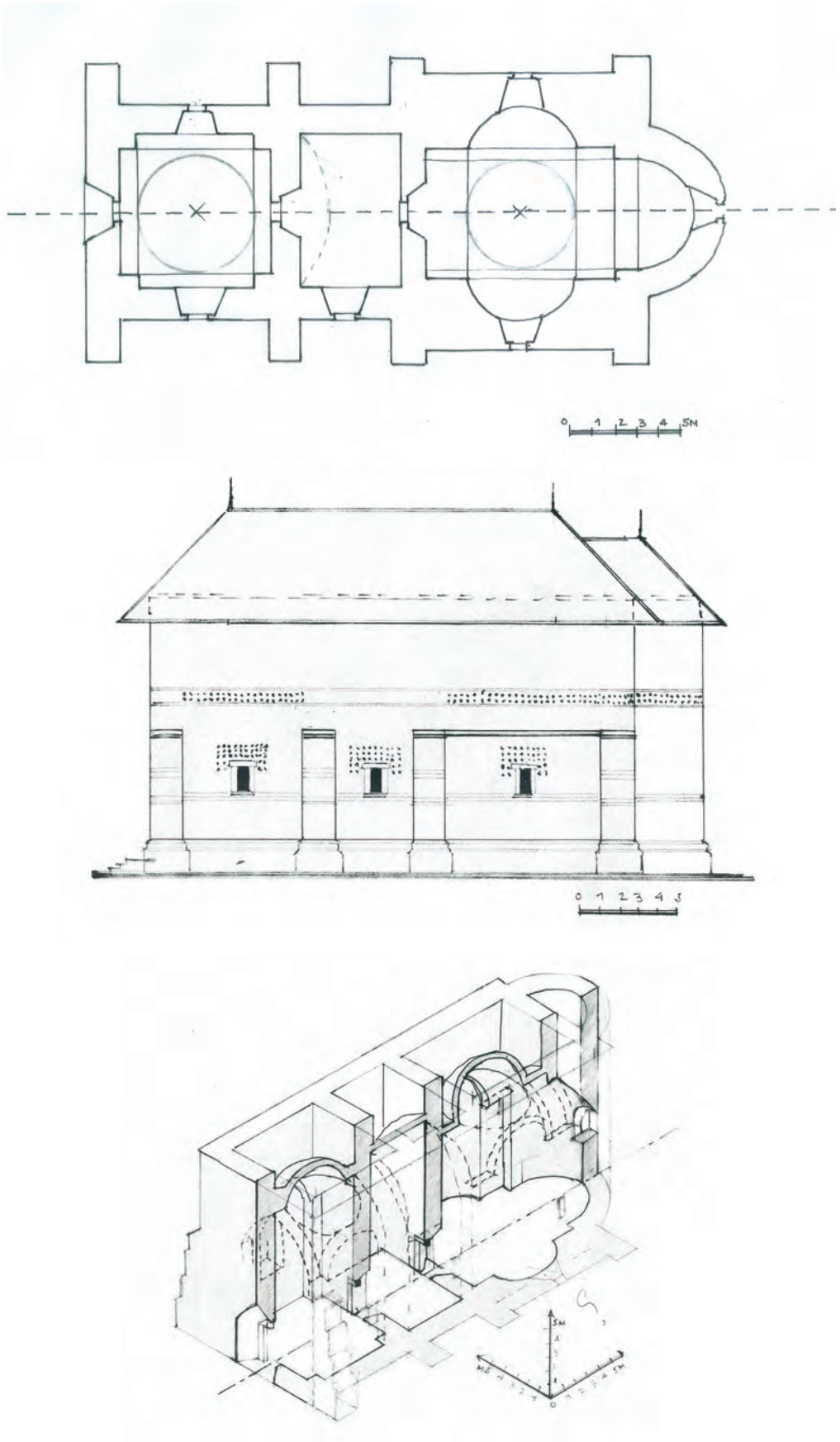

Figura 3. *Schițele arhitectului Gheorghe Sion privind reconstituirea arhitecturală a bisericii* B_1.

Figure 3. *Proposal of the architectural reconstruction of church* B_1*, Sketched by the architect Gheorghe Sion.*

tot de la exemplul păstrat al bisericii din Piatra Neamț, arhitectul Gh. Sion a propus încheierea lui la nivelul superior al contraforților, deci la 2/3 din înălțimea bisericii, imediat sub friza decorativă (și nu avem niciun argument prin care să propunem o altă variantă).

În privința planimetriei, considerăm necesar să menționăm aici câteva analogii din spațiul Moldovei medievale, adesea discutate în literatura de specialitate în legătură cu apariția triconcului în Moldova, pe care ne-am propus să le analizăm dintr-o perspectivă comparativă (Fig. 4). Despre apariția în Moldova a planului trilobat s-au emis diverse ipoteze[12]. Această tipologie de plan, împreună cu sistemul de boltire, s-a impus în tradiția constructivă a Moldovei încă din vremea lui Alexandru cel Bun. În această perioadă, doar în Ținutul Sucevei sunt documentate aproximativ cincizeci de biserici, iar soluțiile arhitecturale adoptate atunci aveau să devină prototipul pentru edificiile ridicate în epoca lui Ștefan cel Mare[13].

Biserica „Sf. Treime" din Siret, a cărei datare rămâne un subiect controversat[14], a fost considerată inițial drept prototipul monumentelor de tip triconc din Moldova, pe filiera influențelor din spațiul sârb și athonit[15]. Planimetria sa evidențiază o tipologie specifică formulei triconcului, alcătuită din pronaos, naos și altar, cu absidele laterale și absida altarului semicirculare, exprimate atât în interiorul spațiului, cât și la exterior[16]. Pilaștrii descoperiți la nivelul fundațiilor de către Horia Teodoru indică o variantă inițială, care, probabil prelua modelul bisericii de la Cozia[17]. Compararea planurilor celor două biserici evidențiază o similitudine puternică în privința proporțiilor și a dimensiunilor, cu deosebirea că pronaosul bisericii din Siret corespunde spațiului gropniței de la Bistrița.

Un al doilea exemplu, adesea menționat în suita monumentelor timpurii concepute pe baza planului triconc, este *vechea biserică a Mănăstirii Humor*, ctitorie a vornicului Oană de la Tulova în perioada domniei lui Alexandru cel Bun[18]. La nivelul naosului, singura diferență semnificativă față de modelul bisericii „Sf. Treime" din Siret constă în prezența a patru nișe laterale, care încadrează absidele nordică și sudică, în schimb pronaosul urmează un plan pătrat, marcat la colțuri de patru pilaștri masivi. Săpăturile arheologice au pus, însă, în evidență adăugarea pronaosului într-o a doua etapă constructivă, în ultima parte a secolului al XV-lea[19].

Ruinele *vechii mănăstiri a Moldoviței*, la rândul său tot o ctitorie alexandrină, dezafectată cu puțin timp înaintea ridicării, în anul 1532, a noului ansamblu rareșian, au permis reconstituirea planimetrică a bisericii. Aceasta a fost realizată, de asemenea, în două etape[20]. Primei etape constructive îi corespunde edificarea naosului cu altarul și pronaosul, la începutul domniei lui Alexandru cel Bun, în timp ce exonartexul alungit a fost adăugat la sfârșitul secolului al XV-lea[21]. Naosul are o configurație aproximativ pătrată, cu două abside poligonale la exterior și semicirculare la interior, dispuse pe latura sudică, respectiv nordică și cu patru pilaștri masivi amplasați în colțuri. Absida altarului este mai adâncită, dar delimitată de același sistem de ziduri, cu un traseu poligonal către exterior și semicircular spre interior. Pronaosul, de formă rectangulară, are o proporție asemănătoare cu cel al bisericii „Sf. Treime" din Siret și cea a gropniței bisericii Mănăstirii Bistrița. De altfel, întrucât aceasta a fost considerată inițial ca fiind rezultatul unei singure etape constructive, pronaosul a fost interpretat drept cel mai vechi exemplu de introducere a gropniței în arhitectura moldovenească[22], opinie greu de acceptat, chiar dacă doar cu titlu de ipoteză.

Un alt exemplu de biserică cu plan triconc din perioada domniei lui Alexandru cel Bun este *biserica de la Volovăț*, ctitorită de boierul Giurgiu din Volhovăț. Deși a fost cercetată arheologic în două etape[23], elementele inedite ale arhitecturii sale nu au putut fi explicate și corelate cronologic. Cu toate acestea, ambele campanii de cercetare arheologică pledează pentru o fază unică în construcția edificiului, atât adosarea peretelui vestic, cât și a pilaștrilor masivi din spațiul pronaosului nefiind altceva decât rezultatul unor ajustări constructive făcute de constructori pe parcursul șantierului. Din punctul de vedere al dimensiunilor și proporțiilor, biserica se apropie de vechiul lăcaș de cult al Mănăstirii Moldovița, iar planul naosului prezintă înrudiri cu cel al bisericii vechii Mănăstiri a Humorului, prin cei patru pilaștri adosați, care

[12] Teodor 1970; Bătrîna, Bătrîna 1994; Theodorescu 1999, p. 163–175; Theodorescu 2002, p. 195–232.

[13] Vătășianu 1959, p. 307–311; Drăguț 1979, p. 183, nota 28; Ionescu 1982, p. 177; Bătrîna, Bătrîna 1994, p. 161.

[14] Balș 1926/2012, p. 160–162; Ionescu 1982, p. 176–178; Teodoru 1970, p. 33–34. Nu există argumente pentru a atribui cu certitudine ctitorirea acestei biserici lui Petru I. Cercetările arheologice întreprinse nu au urmărit în mod principal lămurirea cronologiei edificiului, fiind prilejuite fie de restaurare (Teodoru 1970), fie de studii ce țin de istoria așezării medievale (Spinei, Asăvoaie 1993; Spinei, Gherman 1995). Opinia noastră, în absența unei cercetări arheologice sistematice de monument, este că se poate lua în considerare o edificare relativ simultană a bisericii de la Siret cu biserica ctitorită de Alexandru cel Bun la Mănăstirea Bistrița, dar nu se poate susține construirea bisericii din Siret înaintea ctitoriei voievodale.

[15] Busuioc, Cantacuzino 1969, p. 81; Drăguț 1979, p. 159; Ionescu 1982, p. 177.

[16] Ionescu 1982, p. 177–179.

[17] Teodoru 1970, p. 32; Ionescu 1982, p. 177.

[18] Vătășianu 1959, p. 308; Drăguț 1979, p. 151; Bătrîna, Bătrîna 1994, p. 149.

[19] Busuioc, Cantacuzino 1969, p. 81.

[20] Cantacuzino 1971, p. 79.

[21] Cantacuzino 1971, p. 82–83.

[22] Vătășianu 1959, p. 310.

[23] Artimon 1981; Hău 2005.

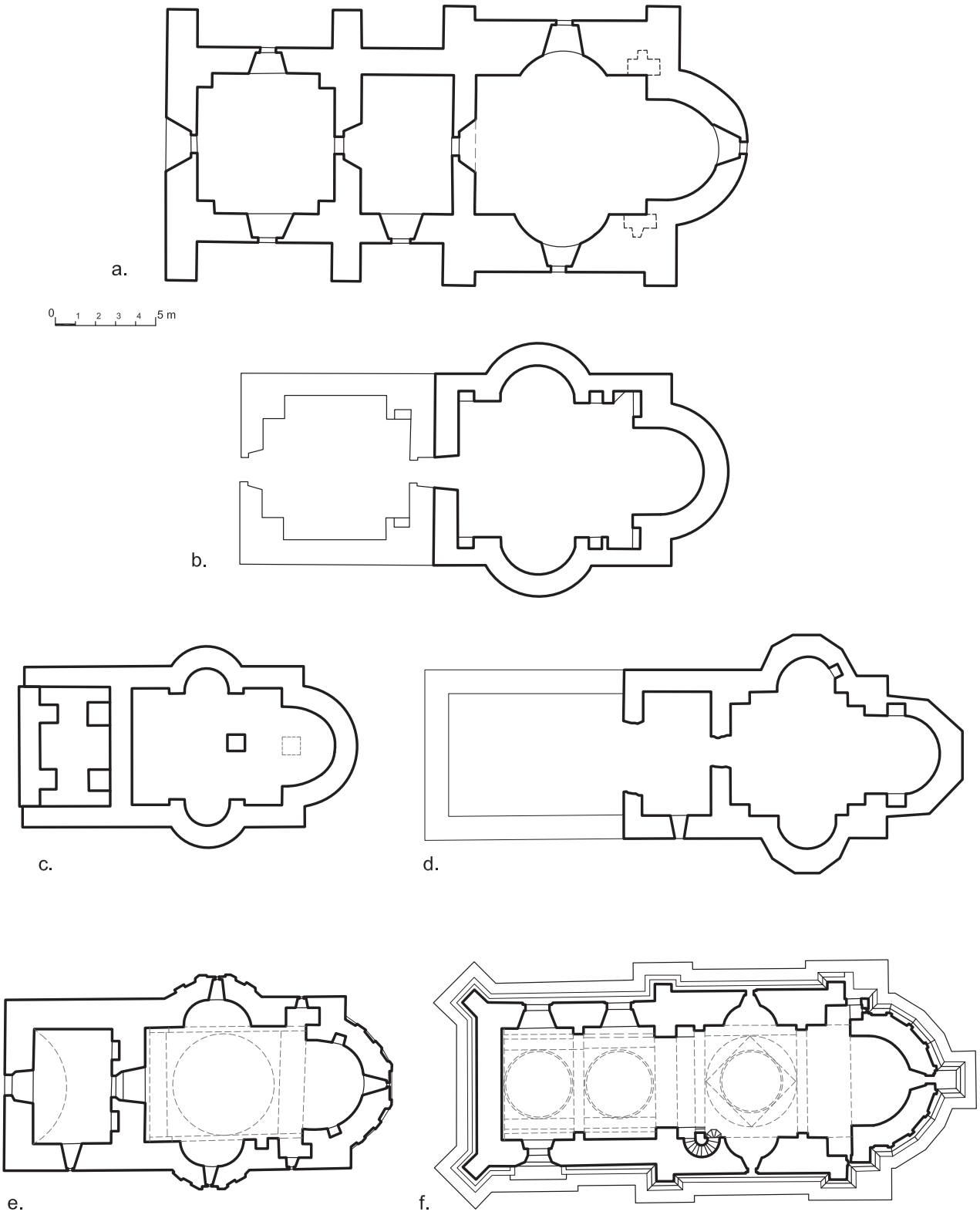

Figura 4. *Comparația planimetriei bisericii Mănăstirii Bistrița și a bisericilor de plan triconc:* ***a.*** *Biserica Mănăstirii Bistrița, cf. Bătrîna, Bătrîna 2018, Pl. I, p. 523;* ***b.*** *Ruina vechii biserici a Mănăstirii Humorului, cf. Teodoru 1970, fig. 6;* ***c.*** *Ruina bisericii din Volovăț, cf. Hău 2005, fig. 4;* ***d.*** *Ruina bisericii Moldovița Veche,* cf. *Cantacuzino 1971, p. 79, fig. 1;* ***e.*** *Biserica „Sf. Treime" din Siret,* cf. *Ionescu 1982, fig. 105, p. 178;* ***f.*** *Biserica „Sf. Ioan Botezătorul" din Piatra Neamț,* cf. *Balș 1926/2012, fig. 124.*

Figure 4. *Comparison between the layout of the Bistrița Monastery katholicon and triconch-plan churches:* ***a.*** *Bistrița Monastery Church, cf. Bătrîna, Bătrîna 2018, Pl. I, p. 523;* ***b.*** *Ruin of the old katholicon of Humor Monastery,* cf. *Teodoru 1970, fig. 6;* ***c.*** *Ruin of the church in Volovăț,* cf. *Hău 2005, fig. 4;* ***d.*** *Ruin of the Old Moldovița Church, cf. Cantacuzino 1971, p. 79, fig. 1;* ***e.*** *Holy Trinity Church in Siret,* cf. *Ionescu 1982, fig. 105, p. 178; f. St. John the Baptist Church in Piatra Neamț,* cf. *Balș 1926/2012, fig. 124.*

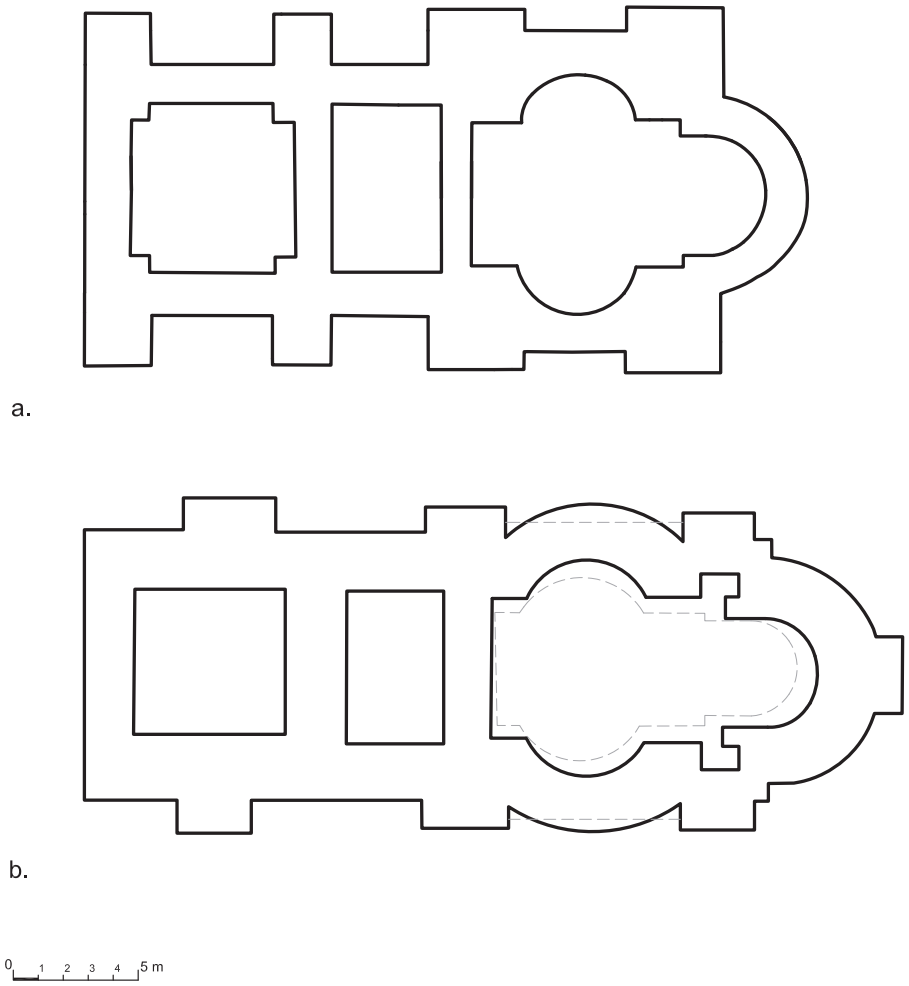

Figura 5. *Comparația planurilor bisericii Mănăstirii Bistrița și a Mănăstirii Probota Veche:* ***a.*** *Fundațiile bisericii ctitorite de Alexandru cel Bun la Mănăstirea Bistrița,* cf. *Bătrîna, Bătrîna 2018, Pl. I, p. 523;* ***b.*** *Fundațiile suprapuse ale bisericilor ctitorite de Ștefan cel Mare la Probota Veche (faza I, faza II),* cf. *Bătrîna, Bătrîna 1977, fig. 9, p. 222.*

Figure 5. *Comparison of the plans of Bistrița Monastery Church and Probota Veche Monastery:* ***a.*** *Foundations of the church founded by Alexandru cel Bun at Bistrița Monastery,* cf. *Bătrîna, Bătrîna 2018, Pl. I, p. 523;* ***b.*** *Foundations of the churches commissioned by Stephen the Great at Probota Veche (phase I and phase II overlayed),* cf. *Bătrîna, Bătrîna 1977, fig. 9, p. 222.*

încadrează cele două abside laterale, sudică și nordică (Fig. 4). În plus, un stâlp central a fost pus în evidență în axul bisericii, indicând, cel mai probabil, aliniamentul iconostasului[24].

Dar cea mai relevantă analogie planimetrică este reprezentată de biserica ctitorită de Ștefan cel Mare la *Mănăstirea Probota Veche*. Primul dintre cele două monumente, care se succed nemijlocit pe același amplasament, denumit de autorii cercetărilor Probota I[25], reproduce aproape identic soluția adoptată la Bistrița: un plan triconc exprimat doar la interiorul bisericii și mascat la exterior de două rezalite/decroșuri care generează un plan dreptunghiular. Structura bisericii este susținută prin trei perechi de contraforți masivi. Soluția arhitecturală diferă doar prin poziția celor amplasate pe axul nord-sud al pronaosului și ea reprezintă, fără îndoială, rezultatul adoptării unui sistem diferit de boltire a pronaosului Probotei în raport cu cel al Bistriței (Fig. 5)[26]. După cum s-a arătat, biserica mănăstirii Probota Veche preia

[24] Hău 2005, p. 289, 291. Prezența iconostasului în această poziție se susține și prin masa altarului, care a fost descoperită pe linia de pornire a absidei altarului, obligând astfel la o distanțare a iconostasului de această linie. Trebuie menționat, însă, faptul că este foarte puțin probabil ca acesta să fi servit drept fundație pentru un pilon central destinat susținerii bolții naosului.

[25] Bătrîna, Bătrîna 1977. Biserica, păstrată la nivelul de ruină, este prima ctitorie a voievodului Ștefan cel Mare, menită să adăpostească mormintele părinților săi – voievodul Bogdan al II-lea și Oltea Maria.

[26] Bătrîna, Bătrîna 1994, p. 162–163.

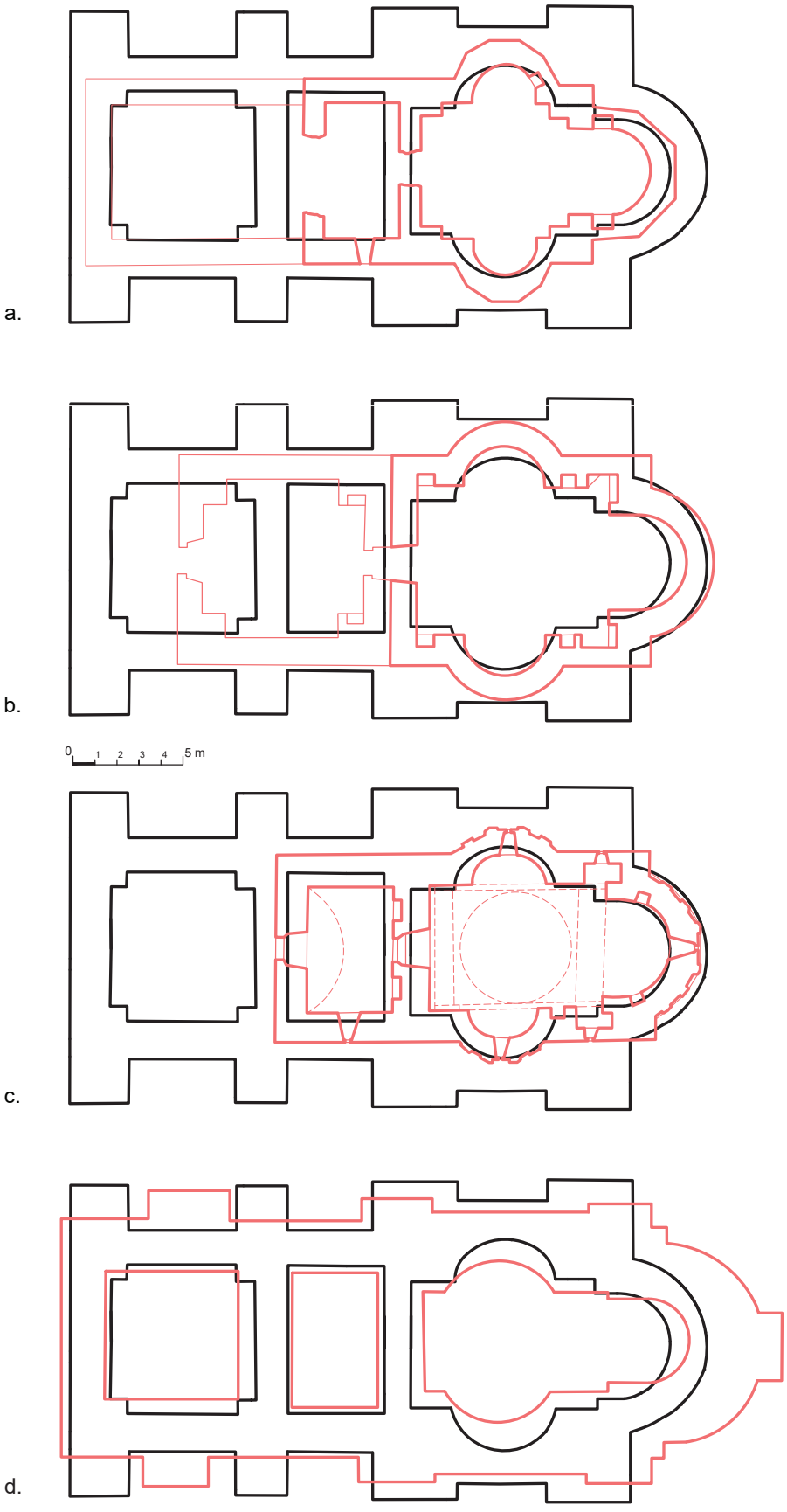

Figura 6. *Suprapunerea planurilor de biserici peste planul bisericii Mănăstirii Bistrița:* ***a.*** *Siret;* ***b.*** *Moldovița;* ***c.*** *Humor;* ***d.*** *Probota Veche.*

Figure 6. *Overlapping of churches layouts on the layout of the Bistrița Monastery Church:* ***a.*** *Siret;* ***b.*** *Moldovița;* ***c.*** *Humor;* ***d.*** *Probota Veche.*

modelul ctitoriei voievodale de la Mănăstirea Bistrița nu doar prin tipologia planimetrică, ci și prin includerea unui spațiu funerar distinct[27].

Analiza comparativă a acestor biserici, a căror planimetrie a putut fi documentată la un nivel mai general sau mai detaliat, ne permite să facem observații privind tipare de preluare a elementelor de plan. Se poate distinge un grup de biserici, ale cărui soluții arhitecturale sunt similare din punct de vedere al proporțiilor și al dimensiunilor – bisericile din Volovăț, Moldovița și Siret. În raport cu biserica ctitorită de Alexandru cel Bun la Bistrița, acestea par să preia spațiile naosului și gropniței. În cazul vechii biserici a Mănăstirii Humor, se poate observa o preluare aproape identică a planului naosului și al altarului. În fine, în privința relației dintre biserica Mănăstirii Bistrița și biserica Mănăstirii Probota Veche, dimensiunile și compartimentarea sunt aproape identice, confirmând legătura tipologică dintre cele două ctitorii voievodale și de preluare directă a modelului (Fig. 6).

Existența unui model arhitectural comun, care a stat la baza articulării acestor monumente, este confirmată prin dimensiunile și proporțiile asemănătoare, confirmând astfel rolul de arhetip al Mănăstirii Bistrița subliniat de arheologii care au cercetat acest monument încă de acum trei decenii[28].

Sistemul de boltire

Un aspect fundamental al arhitecturii ecleziastice moldovenești medievale îl constituie sistemul de boltire, care a dobândit treptat rolul central în articularea monumentalității interioare. Evoluția sa structurală pornește de la soluțiile timpurii, de tipul bolților semicilindrice, către configurații tot mai elaborate, precum calotele sferice sau turlele sprijinite pe arce etajate și pandantivi. Introducerea arcelor piezișe, dispuse în diagonală față de nivelul inferior al arcelor sprijinite pe console și suprapuse de tamburi cilindrici ori poligonali, a adus un plus de rafinament sculptural și varietate compozițională în sistemul de boltire[29]. Prin complexitatea formelor adoptate și prin accentul pus pe dimensiunea scenografică, sistemul de boltire moldovenesc s-a constituit într-un model arhitectural distinct, contribuind decisiv la monumentalitatea spațiului liturgic.

Biserica „Sf. Treime" din Siret oferă un reper și pentru sistemul de boltire. Pronaosul, definit de un spațiu dreptunghiular, este acoperit de o boltă semicilindrică orientată vest-est, sugerând direcția de parcurgere a spațiilor. Naosul, de plan pătrat, este acoperit de o calotă semisferică amplă susținută prin arce dublouri pe console și tiranți de lemn[30]. Absidele laterale și absida altarului sunt acoperite cu semicalote sferice, adâncite în grosimea pereților naosului, la o înălțime coborâtă față de arcul de triumf.

Biserica „Sf. Ioan Botezătorul" din Piatra Neamț oferă de asemenea o posibilă analogie pentru sistemul original de boltire a primei biserici de la Mănăstirea Bistrița[31]. Boltirea bisericii din Piatra Neamț este realizată prin calote semisferice; naosul se distinge prin ridicarea calotei la o înălțime mai mare, prin intermediul arcurilor piezișe. Calotele care acoperă spațiile interioare ale bisericii „Sf. Ioan Botezătorul" din Piatra Neamț au un diametru de aproximativ trei metri, spre deosebire de boltirea primei biserici a Mănăstirii Bistrița, a cărei deschidere ar fi depășit 5 metri.

Pornind de la exemplele cunoscute ale epocii, reprezentative pentru tradiția arhitecturii ecleziastice moldovenești, propunerea noastră de reconstituire ilustrează două variante posibile de acoperire a spațiilor (Fig. 7–8).

Forma pătrată a pronaosului, marcat de cei patru pilaștri de colț, sugerează o soluție de boltire de tip central, cel mai probabil o cupolă aplatizată, sprijinită pe arce dublouri, care transferau încărcările către cei patru stâlpi angajați, amplasați în colțurile spațiului. Acești pilaștri, surprinși arheologic la nivelul fundațiilor, ar putea indica și existența unui turn-clopotniță ridicat deasupra pronaosului[32]. Ipoteza unei bolți semicilindrice, orientată pe axa nord–sud sau est–vest și sprijinită pe arce dublouri care se descarcă pe stâlpii perimetrali, pare mai puțin plauzibilă. O asemenea soluție este caracteristică spațiilor articulate pe un plan dreptunghiular, așa cum a evidențiat arhitectul Horia Teodoru la ruinele bisericii Mănăstirii Vatra Moldoviței, în zona pronaosului dreptunghiular și îngust[33]. Astfel, în ambele variante de boltire a spațiilor, am optat pentru acoperirea pronaosului cu o cupolă sprijinită de arce dublouri, care se descarcă pe pilaștri. Reconstituind într-un mod identic cei patru pilaștri de colț, după modelul celui descoperit arheologic, rezultă o cupolă al cărei diametru la bază ar ajunge la o dimensiune de circa 5,20 m (Fig. 7).

Spațiul destinat necropolei domnești, prin forma sa alungit-rectangulară și prin analogiile oferite de boltirea gropnițelor din arhitectura bisericilor moldovenești din epoca imediat următoare, permite formularea a două ipoteze: o

[27] Bătrîna, Bătrîna 1977, p. 228; Bătrîna, Bătrîna 1994, p. 162.

[28] Bătrîna, Bătrîna 1994, p. 160.

[29] Ionescu 1982, p. 105–109, p. 216; Drăguț 1979, p. 144–186; Balș 1926/2012; Teodoru 1970.

[30] Ionescu 1982, fig. 105.

[31] Conform planului publicat de Gheorge Balș, republicat în Balș 1926/2012, p. 87–98.

[32] Această ipoteză este susținută de Tamara Nesterov, care consideră că, în situațiile în care pronaosul prezintă stâlpi de colț, aceștia pot indica existența unui turn-clopotniță, așa cum s-a constatat în cazul primei bisericii a Mănăstirii Humor. Vezi: Nesterov 2012, p. 31.

[33] Teodoru 1970, p. 35.

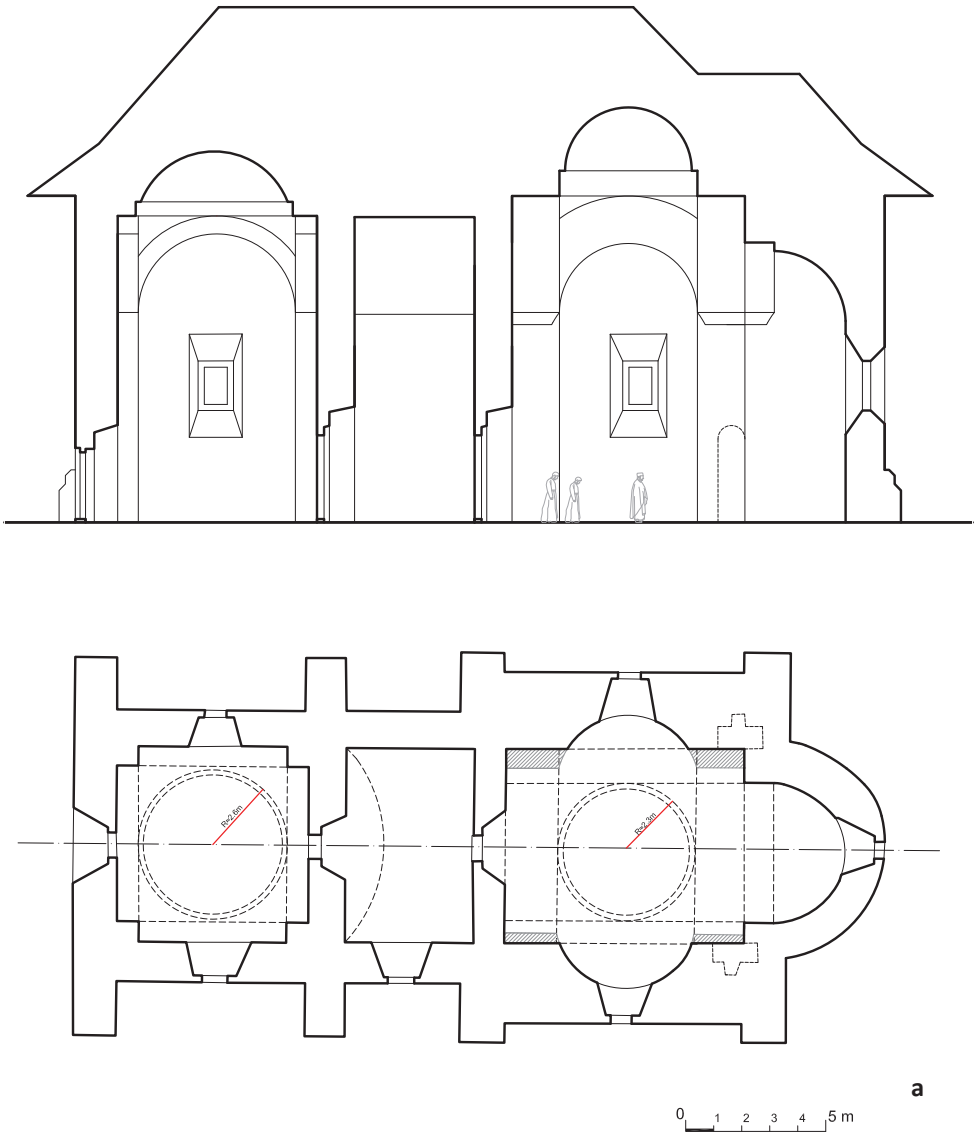

Figura 7. *Reconstituirea arhitecturală a bisericii Mănăstirii Bistrița, varianta 1: a. Plan și secțiune; b. Reconstituire 3D (Alma Vasile).*

Figure 7. *Architectural reconstruction of Bistrița Monastery Church, version 1: a. Plan and section; b. 3D reconstruction (Alma Vasile).*

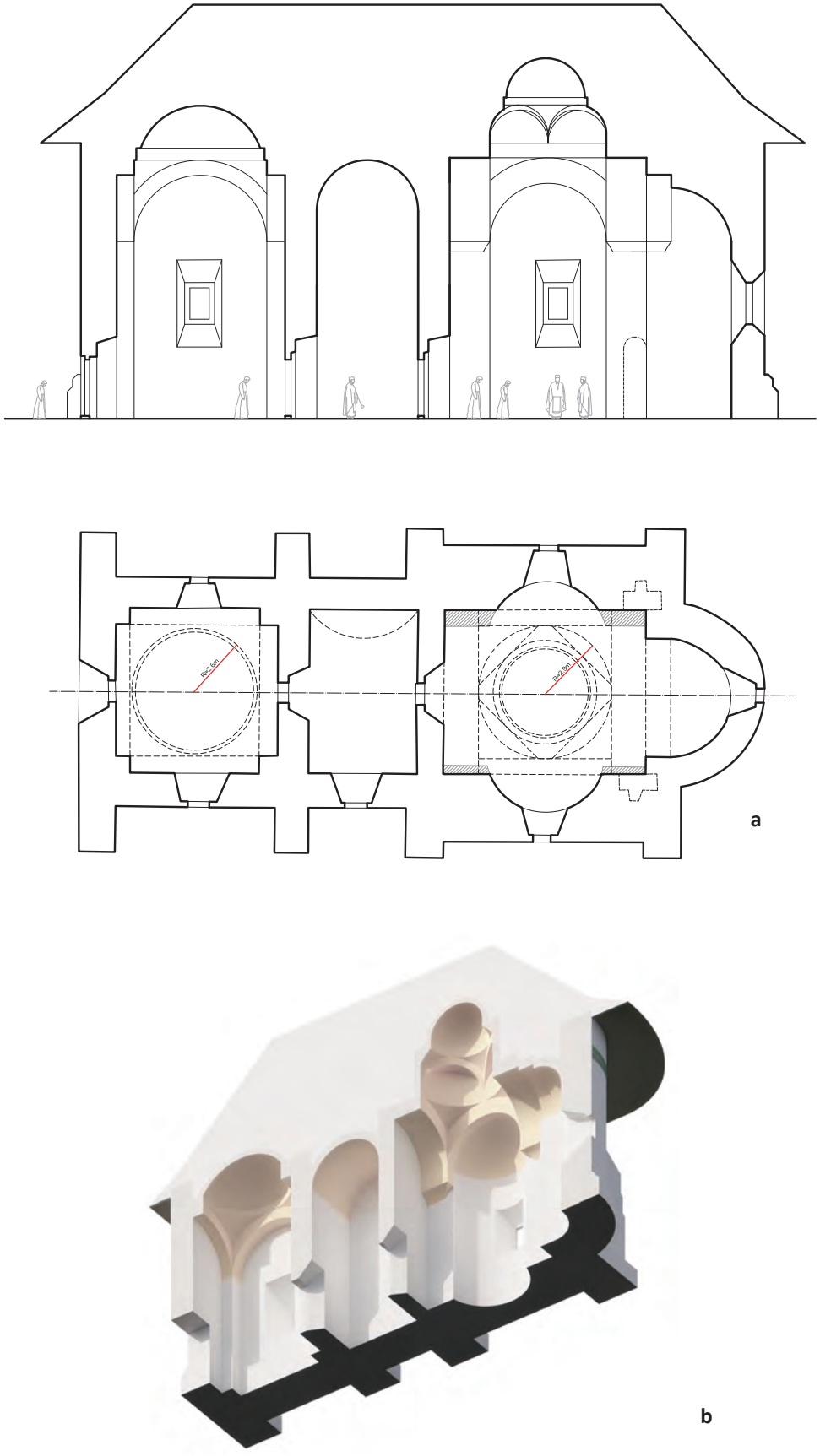

Figura 8. *Reconstituirea arhitecturală a bisericii Mănăstirii Bistrița, varianta 2: a. Plan și secțiune; b. Reconstituire 3D (Alma Vasile).*

Figure 8. *Architectural reconstruction of Bistrița Monastery Church, version 2: a. Plan and section; b. 3D reconstruction (Alma Vasile).*

boltă semicilindrică orientată est-vest, propusă și de arhitectul Gh. Sion, sau o boltă semicilindrică, orientată nord-sud. Prima variantă o găsim executată la biserica „Sf. Treime din Siret”[34], bolta semicirculară a pronaosului se reazemă pe pereții laterali ai bisericii, având deci o orientare vest-est, deși punctele de sprijin sunt mai îndepărtate. Rațiunea acestei decizii trebuie căutată în dorința de a marca direcția de parcurgere a spațiului, așa cum deja am menționat. Totuși, a doua variantă ar fi mai avantajoasă din punct de vedere structural, întrucât punctele de sprijin, fiind mai apropiate, ar asigura o distribuție mai eficientă a încărcărilor (Fig. 8).

Spațiul naosului, configurat pe un plan relativ pătrat, impune, de asemenea, utilizarea unei soluții de boltire centrală: calota sferică sprijinită pe arce și pandantivi sau turlă. Deschiderea calotelor, respectiv a turlelor, este determinată și ajustată prin sistemul de sprijinire: arcele dublouri au adesea lățimi variabile, astfel încât, în zona centrală, să se contureze un pătrat care să permită înscrierea cercului care definește baza cupolei sau a turlei. Reducerea spațiului boltit se putea realiza prin intermediul unor tamburi sau prin suprapunerea a două straturi de arce, dispuse oblic una față de cealaltă, la un unghi de 45º în plan orizontal, sistem care va fi cunoscut sub denumirea de *arce piezișe.* Sistemul de boltire cu *arce piezișe*, peste care se înalță o turlă susținută de tamburi de forme variate, va reprezenta forma cea mai elaborată a sistemului de boltire moldovenesc. În cazul bisericii Mănăstirii din Bistrița, diametrul bolții centrale ar fi de cel mult 4,5 m, prin corelarea deschiderii absidelor laterale cu pornirea arcelor care susțin boltirea. Bolta care acoperă zona pronaosului, asemenea bisericii din Siret, ar fi avut o deschidere mai mică decât cupola care acoperea pronaosul. Arhitectul Gh. Sion, în propunerea sa de reconstituire, a optat pentru aplatizarea calotei din pronaos și o înălțare a calotei din naos, susținută pe arce dublouri și pandantivi, soluție ilustrată și de noi în prima variantă (Fig. 7). Deși considerăm că este mai puțin probabilă, o variantă mai elaborată de boltire pentru zona naosului nu ar trebui, totuși, exclusă. După modelul bisericii „Sf. Ioan din Piatra Neamț”[35], cupola semisferică ridicată deasupra naosului este susținută prin sistemul de arce piezișe, acest tip de boltire fiind un precursor al turlei și un model care conferă o monumentalitate aparte naosului (Fig. 8).

Un ultim detaliu legat de organizarea spațiilor la interior se referă la nișele sacramentale, pe care le găsim integrate în grosimea zidurilor și destinate adăpostirii obiectelor de cult și veșmintelor liturgice (diaconiconul) și pregătirii proscomidiei (proscomidiar). În cazul bisericii Mănăstirii Bistrița, lățimea zidurilor laterale care definesc arcul de triumf ar permite integrarea celor două nișe *pastophoria* – diaconiconul pe latura sudică și proscomidiarul pe latura nordică –, de altfel o soluție arhitecturală pe care o regăsim la toate exemplele din epocă, repere în analogiile analizate[36].

Plastica arhitecturală

La nivelul elevației, propunerile noastre nu pot fi decât sumare și se întemeiază pe o serie de principii compoziționale inventariate în corpusul de biserici, cunoscute și documentate, construite în perioada ștefaniană[37]. Reconstituirea volumetrică a bisericii a preluat liniile definitorii ale arhitecturii bisericilor moldovenești: planul de naștere a bolților la aproximativ două treimi din înălțimea totala a fațadei, cu un decor ceramic policrom smălțuit, important în plastica decorativă a monumentului[38]. În privința acoperișului, sunt posibile două variante: un acoperiș unitar, simplu, peste întregul edificiu (varianta pe care o găsim și la biserica „Sf. Treime” din Siret) sau un acoperiș fragmentat (Fig. 9–10).

Golurile ușii de acces și ale ferestrelor au fost, probabil, marcate cu ancadramente rectangulare, tot asemănător bisericii „Sf. Treime” din Siret, soluție care se înscrie în tradiția bizantină. Într-o epocă anterioară, sunt atestate, în cuprinsul unor structuri arhitectonice diferite, și variante cu arc frânt pentru ușa de la intrare – precum la Rădăuți sau la Giulești[39] –, expresie a influențelor gotice occidentale. Motivul pentru care am preferat prima variantă se datorează echipei de meșteri veniți, cel mai probabil, pe o filieră sud-dunăreană. Reglementarea relațiilor cu Patriarhia de Constantinopol, după o perioadă în care tânăra formațiune statală moldovenească își consolidase relațiile cu zona nord-vestică și mai puțin cu lumea bizantină[40], va deschide o nouă filieră de influențe în arhitectura ecleziastică, menită să accentueze diferențele de patronaj față de comunitățile catolice, a căror expresie va rămâne mai puternic îndatorată tradiției gotice[41].

Tot pe filiera sud-dunăreană se explică și apariția decorului de fațadă cu ceramică decorativă[42]. Răzvan Theodorescu indica o filieră bizantino-pontică a influențelor în arhitectura moldovenească din vremea lui Alexandru cel Bun, în special

[34] *Cf.* releveul Romstörfer, *apud* Ionescu 1982, p. 178, fig. 105.
[35] *Cf.* releveul CIA, *apud* Ionescu 1982, p. 228 sau *cf.* releveul publicat în Balș 1926/2012, p. 12.
[36] Vezi: bisericile „Sf. Treime” din Siret, „Sf. Ioan Botezătorul” din Piatra Neamț, cele dintâi lăcașuri ale Mănăstirilor Humor și Moldovița, ca și prima biserică de zid, „Sf. Nicolae”, de la Probota.
[37] Balș 1926/2012; Vătășianu 1959; Drăguț 1979; Ionescu 1982.
[38] Grigore Ionescu, printre alții, oferă o prezentare sintetică a trăsăturilor care definesc arhitectural aceste edificii. Vezi: Ionescu 1982, p. 215, 228.
[39] Bătrîna, Bătrîna 2013.
[40] Bătrîna, Bătrîna 2008–2009, p. 98, 107–113; Bătrîna, Bătrîna 2018, p. 518.
[41] Vătășianu 1959, p. 311.
[42] Mihăilă 2020, p. 147.

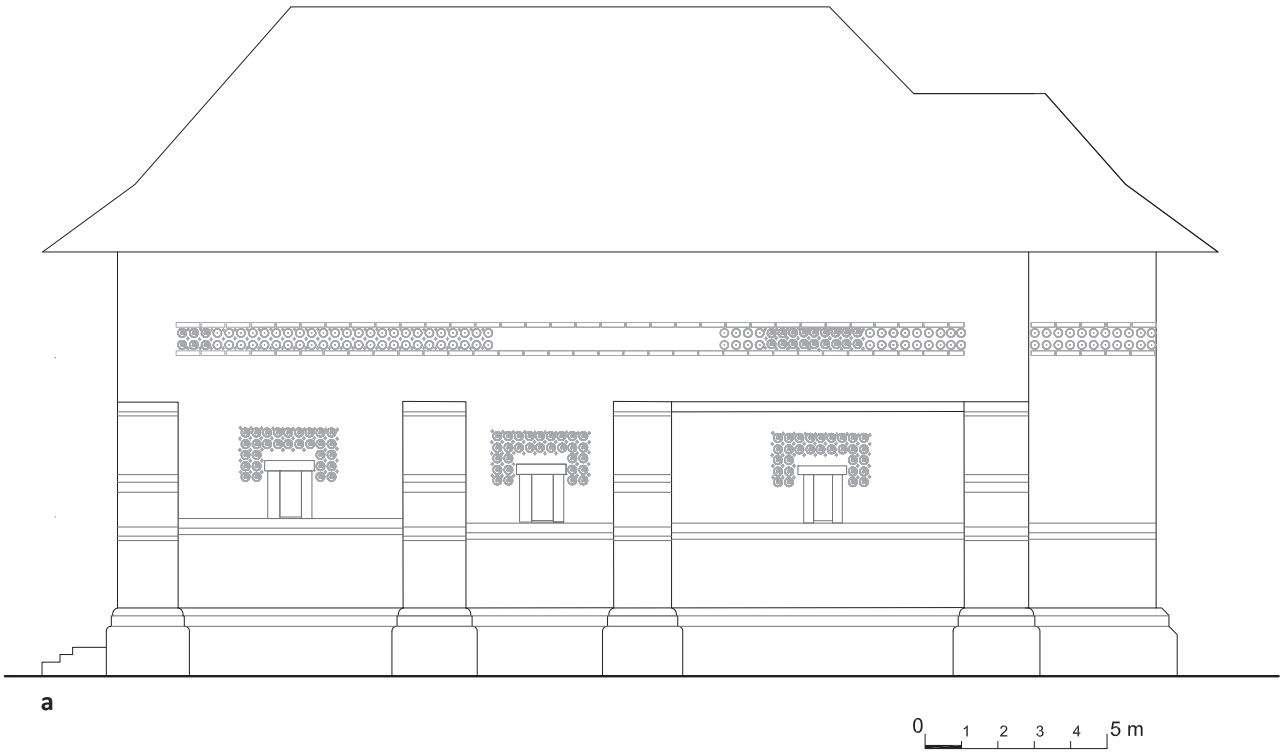

Figura 9. *Reconstituirea arhitecturală a bisericii Mănăstirii Bistrița, varianta 1: a. Fațada sudică; b. Reconstituire volumetrică 3D (Alma Vasile).*

Figure 9. *Architectural reconstruction of Bistrița Monastery Church, version 1: a. South façade; b. 3D volumetric reconstruction (Alma Vasile).*

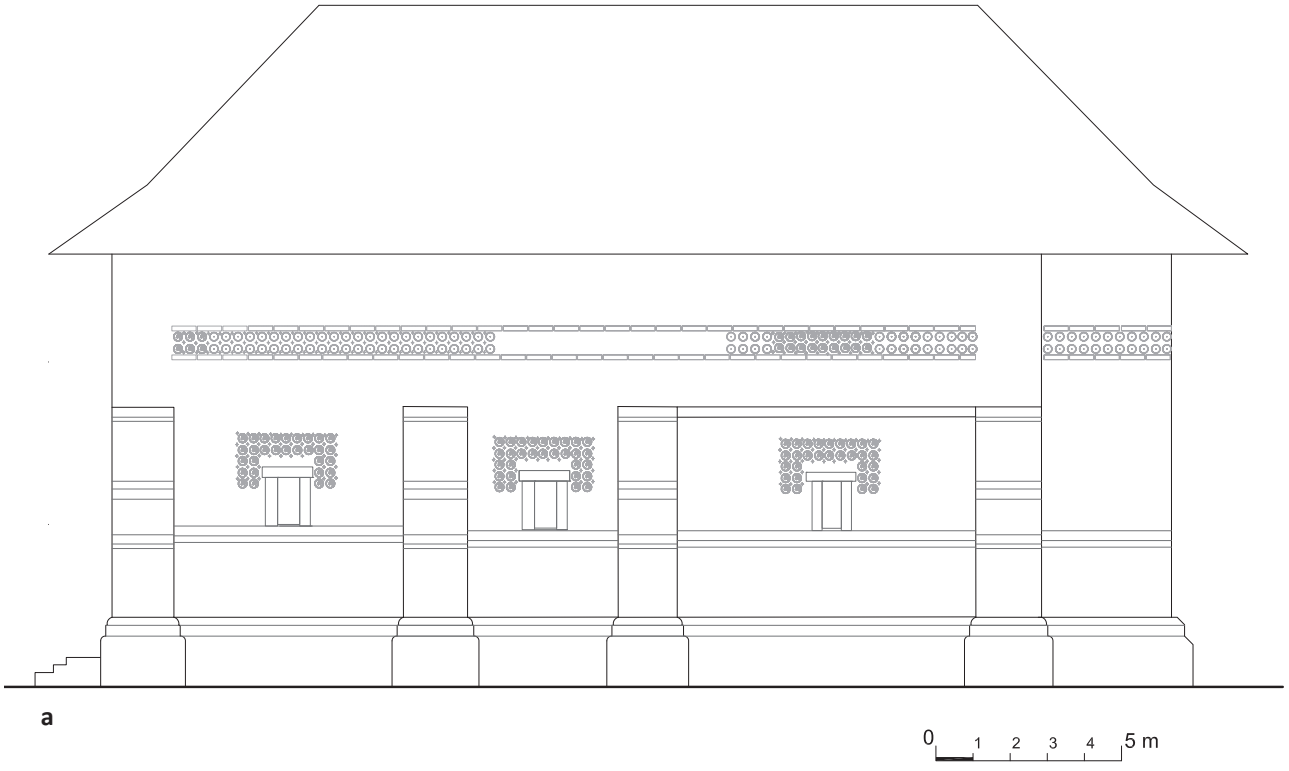

Figura 10. *Reconstituirea arhitecturală a bisericii Mănăstirii Bistrița, varianta 2: a. Fațada sudică; b. Reconstituire volumetrică 3D (Alma Vasile).*

Figure 10. *Architectural reconstruction of Bistrița Monastery Church, version 2: a. South façade; b. 3D volumetric reconstruction (Alma Vasile).*

prin decorul ceramoplastic, dar și la nivelul planimetriei[43]. În cadrul săpăturii arheologice, au fost recuperate, din molozul provenit din demantelarea primei biserici a Mănăstirii Bistrița, discuri ceramice cu buton central și cărămizi smălțuite, colorate în nuanțe de verde, galben și maroniu[44]. Și în privința paramentului, biserica „Sf. Treime" din Siret ne oferă cea mai apropiată analogie. Acolo, repertoriul de forme este mai bogat față de ceea ce s-a păstrat la Mănăstirea Bistrița: discuri ceramice smălțuite de tip farfurioară, flori cruciforme, butoni și cărămizi smălțuite[45], dispuse în partea superioară a ferestrelor, sub forma unui coronament. De asemenea, un brâu orizontal , întrerupt la colțuri, definește în câmpul fațadelor o friză alcătuită în treimea de deasupra planului de naștere al bolților[46]. Acesta tip de decor este documentat în vremea domniei lui Alexandru cel Bun și va fi extins la nivel de sistem decorativ în perioada lui Ștefan cel Mare[47].

Pentru a nu păși prea mult pe tărâmul fanteziei, ne-am limitat la a sugera decorul ceramic policrom smălțuit format din cărămizi și discuri ceramice smălțuite, de tipul celor descoperite în săpătura arheologică, compus dintr-o bandă orizontală, de tipul unei frize decorative dispuse sub cornișă, iar în jurul golurilor ferestrelor un decor în benzi care încadrează partea lor superioară.

*

Prima biserică de zid din ansamblul monastic de la Bistrița, ctitorită de Alexandru cel Bun, evidențiază trăsături caracteristice stilului moldovenesc timpuriu. Principalul motiv pentru care reconstituirea arhitecturii sale este deosebit de importantă pentru istoria arhitecturii medievale moldovenești este faptul că acest monument ilustrează, în chipul cel mai limpede cu putință, momentul și modul în care s-a realizat trecerea de la planul dreptunghiular la cel triconc în tradiția de edificare a lăcașurilor de cult de la răsărit de Carpați. Naosul poate fi interpretat ca un element de sinteză între două tipologii structurale, ilustrând un moment de tranziție de la planul dreptunghiular la planul triconc în tradiția de construire a bisericilor moldovenești.

Analiza comparativă a planurilor bisericilor construite în epoca lui Alexandru cel Bun sau în perioada imediat următoare confirmă ipoteza, formulată de echipa de arheologi care a investigat pentru prima oară acest monument, potrivit căreia prima biserică a mănăstirii Bistrița poate fi considerată prototipul bisericilor construite în perioada care a urmat, fie la comanda voievodală, fie din inițiativă boierească.

MULȚUMIRI

Îi datorez într-o mare măsură regretatului cercetător Eugen Nicolae, numismat și director al Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan" în perioada 2016–2024, intrarea mea, Letiția Cosnean Nistor, în cadrul acestui institut, ca urmare a înființării, în primul său mandat de director, a departamentului de arhitectură, o premieră în istoria instituției. Îi rămân profund recunoscătoare atât pentru încrederea acordată, cât și pentru susținerea sa discretă. Și tot dumnealui îi datorez colaborarea cu distinsul arheolog Adrian Bătrîna, în urma căreia au rezultat aceste reflexii și reconstituiri arhitecturale. Studiul acesta îl închinăm memoriei sale.

BIBLIOGRAFIA

Artimon 1981 – Al. Artimon, *Câteva considerații istorico-arheologice asupra bisericii din secolul al XIV-lea descoperită la Volovăț (județul Suceava),* SCIVA 32(3), 1981, p. 383–405.

Balș 1926/2012 – G. Balș, *Bisericile lui Ștefan cel Mare,* Suceava, 2012 (ediție anastatică, publicată pe baza primei ediții publicată în 1926 la București).

Batariuc 2005 – P.-V. Batariuc, *Observații privind tehnica de obținere a ceramicii decorative de fațadă din Moldova medievală*, ArhMold 28, 2005, p. 189–200.

Bătrîna, Bătrîna 1977 – L. Bătrîna, A. Bătrîna, *O primă ctitorie și necropolă voievodală datorată lui Ștefan cel Mare: mănăstirea Probota*, SCIA 24, 1977, p. 205–230.

Bătrîna, Bătrîna 1979 – L. Bătrîna, A. Bătrîna, *O casă domnească din secolul al XVI-lea descoperită în cuprinsul ansamblului de la Bistrița (jud. Neamț)*, SCIVA 30(1–4), 1979, p. 31–46.

Bătrîna, Bătrîna 1994 – L. Bătrîna, A. Bătrîna, *Contribuția cercetărilor arheologice la cunoașterea arhitecturii ecleziastice din Moldova în secolele XIV–XV,* SCIVA 45(2), 1994, p. 145–169.

Bătrîna, Bătrîna 2008–2009 – L. Bătrîna, A. Bătrîna, *Basoreliefurile de la mănăstirea Bistrița (Jud. Neamț). Contribuții la cunoașterea relațiilor Moldovei cu imperiul Bizantin în vremea lui Alexandru cel Bun*, SCIVA 59–60, 2008–2009, p. 81–114.

Bătrîna, Bătrîna 2012 – L. Bătrîna, A. Bătrîna, *Biserica ,,Sf. Nicolae" din Rădăuți. Cercetări arheologice și interpretări istorice asupra începuturilor Țării Moldovei,* Piatra Neamț, 2012, p. 46–59, 84–91.

Bătrîna, Bătrîna 2013 – L. Bătrîna, A. Bătrîna, *Reședința feudală de la Giulești (com. Boroaia)*, în: F. Curta, B.-P. Maleon (eds.), *The Steppe Lands and the World Beyond Them. Studies in honour of Victor Spinei on his 70th birthday,* Iași, 2013, p. 469–522.

[43] Theodorescu 2002, p. 219.

[44] Bătrîna, Bătrîna 2018, p. 518.

[45] Mihăilă 2020, p. 144; Batariuc 2005, p. 189.

[46] Ionescu 1982, p. 215.

[47] Mihăilă 2020; Batariuc 2005.

Bătrîna, Bătrîna 2018 – L. Bătrîna, A. Bătrîna, *The Church of Alexander the Good from the Bistrița Monastery, Neamț County: a First Creative Synthesis in the Medieval Ecclesiastical Architecture in Moldavia*, în: G. Bilavschi, D. Aparaschivei (eds.), *Studia Mediaevalia Europaea et Orientalia. Miscellanea in Honorem Professoris Emeriti Victor Spinei Oblata*, București, 2018, p. 513–528.

Busuioc, Cantacuzino 1969 – E. Busuioc, Gh. Cantacuzino, *Date arheologice asupra vechii mănăstiri a Humorului,* SCIV 20(1), 1969, p. 67–82.

Cantacuzino 1971 – Gh. Cantacuzino, *Vechea mănăstire a Moldoviței în lumina cercetărilor arheologice*, BMI 40(3), 1971, p. 79–84.

Drăguț 1979 – V. Drăguț, *Arta gotică în România,* București, 1979.

Ghika-Budești, Balș 1909 – N. Ghika-Budești, G. Balș, *Mănăstirea Probota*, București, 1909.

Hău 2005 – F. Hău, *Din nou despre biserica veche de la Volovăț – jud. Suceava (Unele considerații referitoare la planimetria monumentului),* Acta Moldaviae Septentrionalis 4, 2005, p. 284–291.

Herea 2013 – G. Herea, *Mesajul eshatologic al spațiului liturgic creștin. Arhitectură și icoană în Moldova secolelor XV–XVI,* Iași, 2013.

Ionescu 1982 – G. Ionescu, *Arhitectura pe teritoriul României de-a lungul veacurilor,* București, 1982.

Mihăilă 2020 – M.-O. Mihăilă, *Ceramica monumentală din Moldova: probleme tehnice, efecte plastice și cromatice sec XIV–XVII,* București, 2020.

Nesterov 2012 – T. Nesterov, *De la bolta bizantină la bolta moldovenească. Împrumut sau evoluție arhitectural-constructivă?*, Arta 1, 2012, p. 28–37.

Spinei, Asăvoaie 1993 – V. Spinei, C. Asăvoaie, *Date preliminare privind rezultatele săpăturilor din 1992 de la Siret,* ArhMold 16, 1993, p. 215–227.

Spinei, Gherman 1995 – V. Spinei, E. Gherman, *Șantierul arheologic Siret (1993),* ArhMold 18, 1995, p. 229–250.

Teodoru 1970 – H. Teodoru, *Contribuții la studiul originii și evoluției planului triconc în Moldova (bisericile mănăstirilor din Moldovița, Humor, ruina bisericii Sf. Nicolae din Poiana, biserica Sf. Treime din Siret)*, BMI 39(1), 1970, p. 31–36.

Theodorescu 1974 – R. Theodorescu, *Bizanț, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale românești (Sec. X–XIV),* București, 1974.

Theodorescu 1999 – R. Theodorescu, *Roumains et Balkaniques dans la civilisation Sud-Est européenne*, Bucarest, 1999.

Theodorescu 2002 – R. Theodorescu, *Un mileniu de artă la Dunărea de Jos (400–1400)*, București, 2002.

Vătășianu 1959 – V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în Țările Române,* vol. I. *Arta în perioada de dezvoltare a feudalismului,* București, 1959.

MATRIȚA SIGILARĂ A UNUI DEMNITAR DIN SFATUL DOMNESC AL LUI ȘTEFAN II, DOMNITORUL ȚĂRII DE JOS A MOLDOVEI

Lilia DERGACIOVA[a], Alexandr ALEXANDROV[b]

[a] *Universität Wien, Institut für Numismatik und Geldgeschichte, Viena; e-mail: lilia.dergaciova@univie.ac.at*

[b] *Cercetător independent; e-mail: delmatius.caes@gmail.com*

Keywords: *Principality of Moldavia, 15th century, Lower Country, seal mold, binary sign*

Abstract: *The communication aims to publish a medieval seal, recently discovered in the southern part of the region between the Prut and the Dniester. It is characterized as follows: it is a sealing matrix made of silver-colored material, with a grip length of 23 mm and a sealing field diameter of 14 mm. In the field, the heraldic insignia appear engraved in relief, namely as a П-shaped schematic figure surmounted by a cross and completed by a star, consisting of seven-eight rays and located between the two vertical bars of the П. These are accompanied by the crescent moon and star, placed in the field, on both sides of the main figure. The composition is inscribed in a pearl-linear circle.*

Based on existing analogies (the seal of Pan Galeș), but also on the binary signs on the monetary issues of Stephen II, as well as the classification proposed by E. Nicolae (Nicolae 1996), we are able to state that this seal could belong to a state official, the rank of pârcălab included (an official of the princely council), as the latter was part of the princely council of Stephen II at a time when Moldova was divided into the Upper and Lower Country, following the rivalry between the two sons of Alexander I the Good – Iliaș I and Stephen II.

Cuvinte-cheie: *Principatul Moldovei, secolul al XV-lea, Țara de Jos, matriță sigilară, semn binar*

Rezumat: *Articolul are drept scop introducerea în circuitul științific a unei matrițe sigilare medievale, recent descoperită în partea de sud a regiunii dintre Prut și Nistru. Este o matriță sigilară confecționată dintr-un material de culoare argintie, cu lungimea mânerului de prindere de 23 mm și diametrul câmpului sigilar de 14 mm. În câmp apar gravate în relief însemne de tip heraldic, și anume o figură schematizată în forma unui П surmontată de o cruce și completată de o stea, alcătuită din șapte raze, aflată între cele două bare verticale ale figurii П. Acestea sunt însoțite de semilună și stea (de aceeași formă ca și cea gravată între barele verticale), plasate în câmp, pe ambele părți ale figurii principale. Compoziția este înscrisă într-un cerc perlat-linear.*

În baza analogiilor existente (sigiliul lui pan Galeș), dar și a semnelor binare de pe emisiunile monetare ale lui Ștefan II, precum și a clasificării propuse de E. Nicolae (Nicolae 1996), suntem în măsură să afirmăm că această matriță sigilară putea să aparțină unui funcționar de stat, inclusiv cu rangul de pârcălab, care se afla în sfatul domnesc al lui Ștefan II, în perioada când Țara Moldovei a fost împărțită în cea de Sus și cea de Jos, în urma rivalității existente între cei doi fii ai lui Alexandru I cel Bun – Iliaș I și Ștefan II.

Articolul de față are drept scop introducerea în circuitul științific a unei matrițe sigilare medievale, descoperită în partea de sud a regiunii aflată între Prut și Nistru. Informații despre acest obiect erau pregătite pentru a fi prezentate la Sesiunea anuală de comunicări științifice „Metodă, teorie și practică în arheologia contemporană" a Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan" al Academiei Române, în martie 2020, care însă nu a avut loc din cauza pandemiei de Covid.

Potrivit unuia dintre foștii proprietari, sigiliul a fost găsit în Ucraina, în regiunea Odesa, pe un câmp, nu departe de drumul care leagă satul Pivdenne de Bilhorod-Dnistrovskyj, la 10–15 km de acesta din urmă (Fig. 1).

Matrița sigilară este confecționată dintr-un material de culoare argintie (Fig. 2). Este compusă din mâner și un inel de prindere. Lungimea mânerului este de 23 mm, iar diametrul câmpului sigilar este de 14 mm. Diametrul exterior al inelului de prindere este de 11 mm, iar diametrul interior de 8,5 mm. În câmp apar gravate, în relief, însemne de tip heraldic. Este vorba despre o figură schematizată, în forma unui П, surmontată de o cruce și având la interior o stea alcătuită din mai multe raze. Figura principală este însoțită de o stea și o semilună, aflate în câmp, în stânga și în dreapta. Stelele, cu șapte raze, au o formă neregulată și sunt realizate prin gravare. Întreaga compoziție este înscrisă într-un cerc perlat.

Analogii pentru astfel de sigilii sunt extrem de puține. Una dintre acestea este montura unui inel sigilar al lui Pan Galeș, descoperită în cursul săpăturilor arheologice de la Orheiul Vechi, în anul 1980[1]. Montura inelului are forma unei rozete cu șase lobi. Câmpul său central conține emblema schematizată, în forma unui П surmontat de o cruce. Inscripția circulară, care însoțește conturul lobilor, a fost citită ca +ПАН ГАЛЕШ. Datorită acestui înscris, inelul a fost atribuit lui Pan Galeș, renumitul demnitar care a deținut funcții înalte în Țara de Jos, în a doua jumătate a secolului al XV-lea.

[1] Bârnea, Nicolae 2002, p. 203–206.

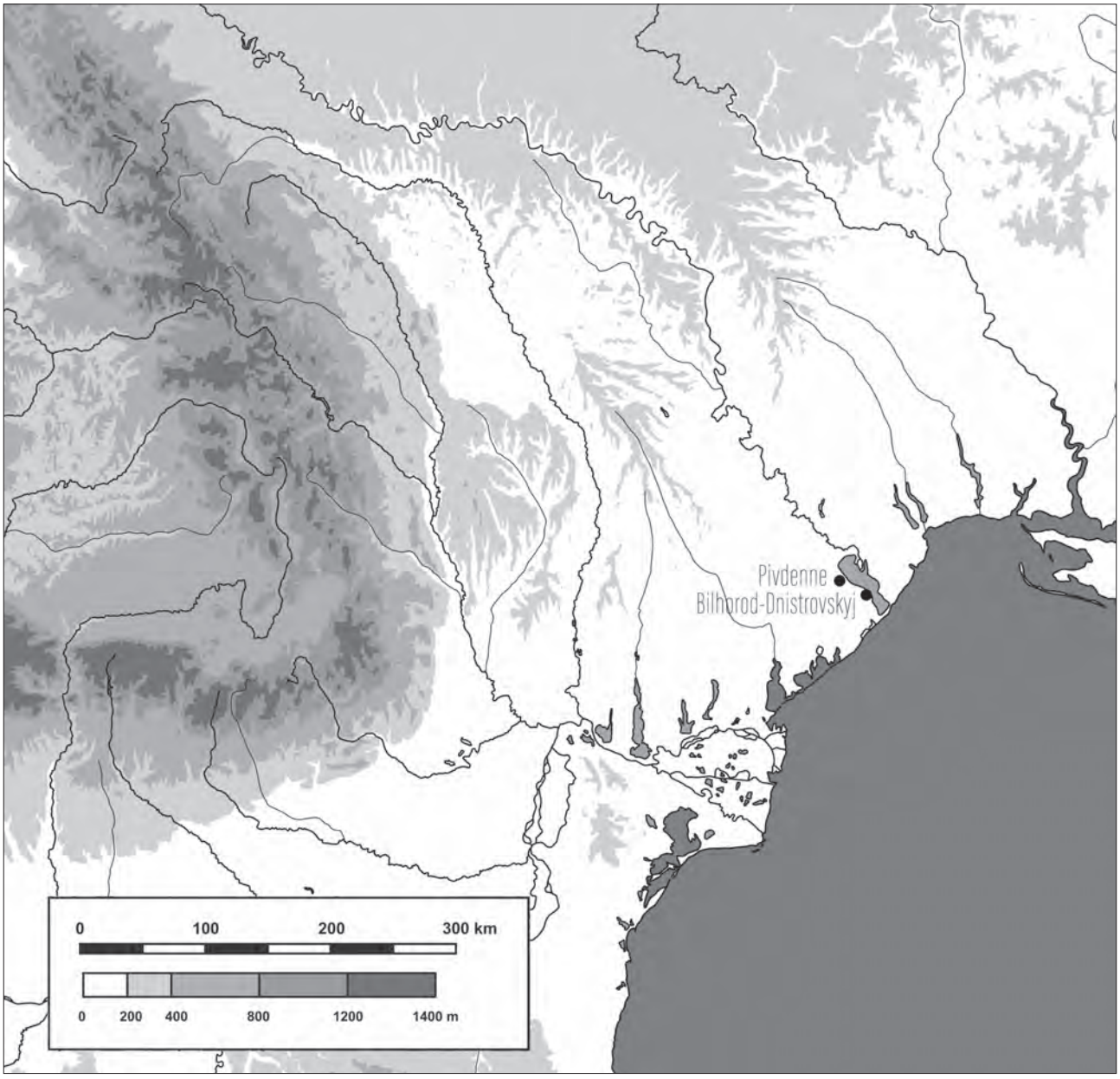

Figura 1. *Harta cu locul descoperirii sigiliului.*

Figure 1. *Location of discovery of the seal on the map.*

O altă analogie pentru simbolul schematizat poate fi găsită pe groșii lui Ștefan al II-lea de tip II, așa cum au fost clasificați de autorii cunoscutului catalog numismatic MBR[2]. Semnul, compus dintr-un Π surmontat de o cruce, apare pe reversul monedelor, heraldic în dreapta scutului, fiind completat de o cheie plasată în stânga scutului despicat. Monedele de acest tip poartă inscripția circulară +STENA•WOIWODA / +MVLDAVIELSI (sic!). Absența titlului domnitorului în legendă, precum și prezența cheii, sugerează că aceste monede au fost emise în Țara de Jos a Moldovei, în perioada împărțirii statului între urmașii lui Alexandru cel Bun.

Simbolurile sau siglele schematizate, numite și geometrice, au făcut obiectul unui studiu realizat de Eugen Nicolae[3]. Observând o anumită tendință în semnele de acest tip, întâlnite pe monede și sigilii din secolul al XV-lea, autorul le-a împărțit în două categorii principale: sigle binare (gen „furcă”) și sigle ternare (gen „trident”). Potrivit ipotezei, bine argumentată, Eugen Nicolae a sugerat că semnele ternare erau specifice elitelor din Țara de Sus, iar semnele binare au

[2] Buzdugan *et alii*, p. 70, nr. 516a și 516b.

[3] Nicolae 1996, p. 189–193 și fig. 1.

Figura 2. *Matrița sigilară.*

Figure 2. *Seal.*

Figura 3. *Amprenta sigilară (în plastilină).*

Figure 3. *Seal impression (in plasticine).*

ajuns să fie folosite de elitele din Țara de Jos, mai ales în vremea când statul se afla într-o perioadă tulbure, după moartea lui Alexandru I cel Bun[4].

În baza analogiilor existente, dar și a semnelor binare de pe emisiunile monetare ale lui Ștefan II, suntem în măsură să afirmăm că matrița sigilară pe care o introducem în circuitul științific putea să aparțină unui funcționar de stat, inclusiv cu rangul de pârcălab. Cel mai probabil, acesta se afla în Sfatul domnesc al lui Ștefan II, în perioada când Țara Moldovei a fost împărțită în cea de Sus și cea de Jos, ca urmare a rivalității existente între cei doi fii ai lui Alexandru I cel Bun, Iliaș I și Ștefan II.

BIBLIOGRAFIE

Bârnea, Nicolae 2002 – P. Bârnea, E. Nicolae, *Un inel sigilar descoperit la Orheiul Vechi*, BSNR 90–91, 1996–1997, 2002, p. 203–206.
Buzdugan *et alii* 1977 – G. Buzdugan, O. Luchian, C. C. Oprescu, *Monede și bancnote românești*, București, 1977.
Dragnev 2005 – D. Dragnev (ed.), *Domnii Țării Moldovei. Studii*, Chișinău, 2005.
Nicolae 1996 – E. Nicolae, *Descoperiri monetare de la Suceava (I)*, BSNR 86–87, 1992–1993, 1996, p. 179–198.

[4] Dragnev 2005, p. 75–79.

BANI PENTRU CRUCIADĂ: RAPOARTE SIENEZE DIN PRIMĂVARA ANULUI 1476

Ioan-Aurel POP[a], Alexandru SIMON[b]
[a] *Academia Română, București; e-mail: iapop@acad.ro*
[b] *Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca; e-mail: alexandru.simon@acad.ro*

***Keywords**: Siena, Rome, Hungary, Moldavia, Sixtus IV, Matthias Corvinus, Stephen III, crusading, funds*
***Abstract:** As his native Siena was not particularly found of crusading, Achille(s) Petrucci gladly reported back from Rome to the leadership of city that Pope Sixtus IV had agreed to collect as little money as possible from Siena (2,000 ducats). In doing so, both on 26 March and on 11 April 1476, Petrucci, a highly experienced political, also provided the amounts that were due by other Italian states and the uses intended for the (largely to-be-collected) crusader funds. The main beneficiaries, chiefly because of Venice's intervention, approved by Sixtus IV, were Matthias Corvinus, king of Hungary and Stephen III, voievode of Moldavia.*

***Cuvinte-cheie:** Siena, Roma, Ungaria, Moldova, Sixtus al IV-lea, Matei Corvin, Ștefan III, cruciadă, fonduri*
***Rezumat:** Deoarece orașul său natal, Siena, nu era foarte interesat de cruciade, Achille(s) Petrucci a raportat din Roma cu bucurie conducătorilor orașului, că papa Sixtus al IV-lea a fost de acord să colecteze cât mai puțini bani de la Siena (2.000 de ducați). Astfel, atât la 26 martie, cât și la 11 aprilie 1476, Petrucci, un politician cu mare experiență, a furnizat și sumele datorate de alte state italiene, precum și destinațiile fondurilor cruciate (în mare parte încă de colectat). Principalii beneficiari, în special datorită intervenției Veneției aprobată de Sixtus al IV-lea, au fost Matei Corvin, regele Ungariei și Ștefan al III-lea, voievodul Moldovei.*

Cu toate că Siena era socotită orașul papei Pius al II-lea (1458–1464)[1], suveranul pontif sinonim cu ideea de cruciadă în a doua jumătate a secolului al XV-lea[2], republica, mai mică, din Toscana nu a fost vreodată bucuroasă să cheltuiască bani pentru lupta împotriva Imperiului Otoman[3]. În 26 martie 1476[4], trimisul Sienei la curia papală, puternicul patrician Achille(s) Petrucci[5], elevul influentului episcop de Gaeta, Francesco Patrizi[6], a fost bucuros să anunțe conducerea orașului că „[...] taxa era făcută [pentru noi (sienezii)] ușoară și de plătit imediat [...]".

> În original: [...] *fu notificato per lor sono come era expedito/ el prelato da mandarsi in Hungaria per li denarj dele decime de preti et XX-e de Giudei, quale/ era lo Episcopo de Rieti, el quale, in quel di, usciva di Roma exhortando ciascuna dele potentie/ apud le quali nondam fussero exacte dette decime, XX-e che le volessero prestare al dicto vescovo/ in contanti, secondo la rata imposta et altre volte declarata, la quale era per li preti et Giudej/ de la iurisditione de la Maiesta Regia ducati XX milia, per li Venetianj ducati XX milia, per quelli del duca di Milano/ ducati XX milia, per quelli del Papa ducati X milia, per li Fiorentinj ducati X milia, per quelli de Senesi ducati II milia, per quelli/ del duca di Ferarra ducati VIII milia, somano questi ordinati ducati 90 milia, restano ad inpo-/ nersa a quelli della Insula di Sycilia, del duca Durbino, del marchese di Mantua et daltre poten-/ tie Italice minori* [...][7].
>
> În traducere: „[...] li s-a făcut cunoscut lor că fusese stabilit prelatul pentru a fi trimis în Ungaria pentru banii din zeciuielile preoților și pentru douăzecimile iudeilor, care era episcopul de Rieti, care în acea zi ieșea din Roma, încurajând fiecare dintre puterile de la care fuseseră strânse zeciuielile, douăzecimile pe care voiau să le dea zisului

[1] Fosi 1987; Nevola 2006, p. 218–221; Pellegrini 2015. Viitorul papă, Enea Silvio Piccolomini, se născuse lângă Siena, la Corsignano (redenumit Pienza în onoarea sa).
[2] Din imensa literatură: Cardini 1979; Kourniakos 2009, p. 35, 70; Housley 2012; dar și Pop, Simon 2022.
[3] Ludovico Petronio, Franciesco Aringhesi și Pietro Ceretani, trimiși la noul papă Paul al II-lea, care-i succedase lui Pius († 14 august 1464), precizau sec și cu ușurare: [...] *ala expeditione contro el turcho lo fusse parlato alcuna cosa* [...]/ „[...] despre expediția împotriva turcului nu s-a vorbit vreun lucru [...]" (ASSi, Concistoro, *Legazioni*, [reg.] 2416. *1452–1475,* ff. 96^{r}-98^{v}, la f. 98^{v}).
[4] Precizăm că, la Siena, la fel ca la Florența, se folosea stilul Bunei Vestiri, anul nou căzând la 25 martie.
[5] Jackson 2010, p. 456–457. Soția sa era foarte educata Battista Berti, care-l impresionase până și pe împăratul Frederic al III-lea de Habsburg, cu peste două decenii mai devreme (1452).
[6] Hankins 2023, p. 15, 27–28.
[7] ASSi, Concistoro, *Copialettere*, [reg.] 1691. *1 gennaio–31 dicembre 1476*, f. 66^{r}.

episcop în bani, după rata impusă și în alte dăți declarată, care era, pentru preoții și pentru iudeii majestății regești de douăzeci de mii de ducați, pentru venețieni de douăzeci de mii, pentru cei ai ducelui de Milano de douăzeci de mii de ducați, pentru cei ai Papei de zece mii de ducați, pentru florentini de zece mii de ducați, pentru cei ai sienezilor două mii de ducați, pentru cei ai ducelui de Ferarra de opt mii de ducați, însumează aceștia ducați nouăzeci de mii, rămânând să fie impuși aceia din Insula Sicilia, cei ai ducelui de Urbino, ai marchizului de Mantova și ai altor puteri italice mai mici [...]".

Concesia făcută de către papa Sixt al IV-lea și de apropiații săi[8] era cu atât mai importantă cu cât se prefigura, la insistența Veneției[9], o și mai mare cheltuială antiotomană în perioada următoare.

În original: [...] *Dapoi fu leta una lettera della Illustrissima Signoria di Venetia et del loro nuovo/ duce, Messer Andrea Vendramino, molto longha, per la quale suadavano et exhortavano in effecto/ due cose, luna che si mandasse omnio uno ordinare legato in Hungaria, laltra che se pro-/ cedesse al secondo sossidio dale potentie seculari per ducati 300 milia lanno, per tempo di 3 annj,/ da mandarse al Re de Hungaria et ad Stephano Vayvoda, deli quali loro affermano pagare/ ogni anno fiorinj L milia, benche fussero oppressi di tutte le loro intrati per la medesima cagione./ Tandem, post multa colloquia, fu concluso laudando la Signoria de Venetia, che ciascuno dagli altrj/ oratorj dovesse stavere ali suoj Signorj che facessero la loro obligatione et similmente in premissis/ facesse el pontifice, preterea a me fu detto oltre a questo secundo sossidio, nel quale credo sia da/ expectare quello facianno gli altrj speziale et his diebus etiam in el ricordo per parte del papa el/ conte Iheronimo, che questi due milia ducati deli Vostri preti, poi che la taxa era fatta leggiera/ da pagassero subbito. Ceo e che non pagandoli hora loro, come dixi, essere stato ordinato/ per lo nostro Reverendissimo Archiepiscopo, li prestassero le Signorie Vostre comme fanno gli altrj* [...][10].

În traducere: „[…] Apoi fu citită o scrisoare a Prealuminatei Seniorii a Veneției și a noului lor duce, Domnul Andrea Vendramin[11], foarte lungă, prin care subliniau și evidențiau de fapt două lucruri, unul că să plece un legat ordinar în Ungaria[12], altul că să se trimită al doilea subsidiu al puterilor seculare, de 300 de mii pe an, timp de trei ani, către regele Ungariei și către Ștefan voievod, din care ei sunt de acord a plăti în fiecare an câte cincizeci de mii de florini, deși au fost stânjeniți în toate veniturile lor din același motiv. Apoi, după multe discuții, adunarea se încheie, fiind lăudată Senioria Veneției, încât fiecare dintre ceilalți soli să insiste pe lângă domnii lor ca să-și îndeplinească obligațiile, după cum la fel avea să facă Pontiful întru cele de mai sus, după care mie mi s-a spus că, în afară de acest al doilea subsidiu care este, cred, de așteptat, vor face altele speciale și în aceste zile, chiar spre amintire din partea Papei și a contelui Ieronim[13], ca acești două mii de ducați ai preoților voștri, apoi că taxa era făcută [pentru noi] ușoară și de plătit imediat. Ceea ce înseamnă că neplătind-o acum, cum am zis, după cum a fost stabilit de către Înalt Preasfințitul arhiepiscop al nostru, o vor plăti domniile voastre, cum fac și alții […]".

Bunăvoința papei Sixt al IV-lea față de Siena[14] și de obligațiile ei cruciate a fost subliniată și aproximativ două săptămâni mai târziu (în 11 aprilie 1476). Tot atunci a fost confirmată apariția noii contribuții cruciate, majore, care urma să fie întrebuințată de Matia Corvin, regele Ungariei, și Ștefan al III-lea cel Mare, voievodul Moldovei, în lupta lor cu sultanul Mehmed al II-lea[15].

În original: [...] *Ceterum la Sanctita del Papa mi dixe ultimamente che scrivessi ale Vostre Magnificentie/ che lo piaccia taxarsi di quanto lo pare dovere contribuire nel subsidio contra al Turcho/ et me advisino. Et per informatione di qualle, ne di passati piu volte, si sono congregatj/ li deputati Cardinali et oratorj dele potentie Ytalice, in presentia del Papa, in absentia,/ per tale cagione, la Sua Sanctita vorrebbe che in questo anno si contribuisse al Re de/ Hungaria et a Stephano Vayvoda ducati CCC milia, ulta (ultra?) le C milia gia ordinati dele/ X-e et XX-e. Et che ciascuno Signore et Signoria si taxasse competenter e stesse tanto ala taxa/ fara la Sua Betitudine et in fino quj solo si e tassata la*

[8] Orientativ: Lee 1978, p. 60–61; Goffen 1986; Strobl 2003.
[9] Housley 2013, p. 33–34, 40–45, 50–52.
[10] ASSi, Concistoro, *Copialettere*, 1691, f. 66ʳ.
[11] Dibello 2022. El fusese ales doge în 5 martie 1476.
[12] Ceea ce nu s-a realizat, deși inclusiv trimisul Veneției în Moldova, Emmanuele Gerardo, a insistat pentru aceasta după ce Mehmed a fost forțat să se retragă la sudul Dunării, în luna august a aceluiași an (Simon 2015).
[13] Girolamo Riario, nepotul papei, căpitanul-general al Bisericii Romane (Robertson 1971).
[14] Relația era întărită de ostilitatea comună a papei și a Sienei față de Florența familiei Medici (Brandodoro 2023).
[15] Pilat, Cristea 2017, p. 157–167.

Illustrissima Signoria di Venetia di pagarre ducatj/ L milia et lo Papa si e taxato ducati XXX milia. Et expectasi in dies la taxa farianno le/ altre potentie Ytalice […][16].

În traducere: „[...] În plus, Sanctitatea sa Papa îmi zise la urmă ca să vă scriu Domniilor Voastre că i-ar plăcea să se strângă taxa prin care îi pare că trebuie să contribuim la subsidiul contra Turcului și mă aviză în temă. Și pentru care informație, în zilele trecute, de multe ori se strânseră deputații cardinali și solii puterilor italice, în prezența Papei sau în absență pentru asemenea motiv; Sanctitatea Sa ar vrea ca în acest an să se contribuie către Regele Ungariei și către Ștefan Voievod cu trei sute de mii de ducați, peste cei o sută de mi de ducați deja ceruți din zeciuieli (decime) și douăzecimi (vigesime). Și că fiecare Senior și Seniorie să strângă taxele în mod competent și că același lucru legat de taxe va face și Sanctitatea Sa și că până aici s-a strâns doar taxa Prealuminatei Seniorii a Veneției, cu plata a cincizeci de mii de ducați și a Papei, care a plătit treizeci de mii de ducați. Și că se așteaptă în zilele următoare plata pe care o vor face celelalte puteri italice [...]".

La 26 martie 1476, fondurile disponibile pentru cruciada antiotomană erau – teoretic – în valoare totală de 130 000 de ducați. Colectați fuseseră însă doar 40 000 de ducați (20 000 din decimele preoților și 20 000 din vigesimele evreilor)[17]. Suma, să-i spunem spirituală, avea să fie transportată de grabă de către episcopul de Rieti, Fazio Gallerani[18], la regele Matia Corvin[19].

Tot pe baza decimelor și a vigesimelor, urma să mai fie strânsă contribuția – nominal – secularã. Ea se ridica la minimum 90 000 de ducați (20 000 de la Ferdinand de Aragon, regele Neapolelui[20], 20 000 de la Republica Veneția[21], 20 000 de la Galeazzo Maria Sforza[22], ducele Milanului, 10 000 din Statele Papale[23], 10 000 de la Republica Florența[24], 8 000 de la Ercole d'Este, ducele Ferrarei[25], și 2 000 de la Republica Siena[26]). Papalitatea miza pe 100 000 de ducați. Restul de 10 000 de ducați trebuia să fie dați de Insula Sicilia[27] (supusă lui Ferdinand de Aragon), de ducele de Urbino, Federico al III-lea de Montefeltro[28], de margraful de Mantova, Ludovico al III-lea *il Turco* Gonzaga[29], și „de alte puteri italice mai mici" (în ochii sienezilor)[30].

Suplimentar, noul doge al Veneției, Andrea Vendamin, solicita un fond cruciat adițional de 300 000 de ducați pe trei ani. Banii urmau să fie împărțiți între Matia Corvin și Ștefan al III-lea. Jumătate din sumă (câte 50 000 de ducați pe an) avea să fie susținută de Serenissimă[31]. De dinainte de 11 aprilie 1476, papa Sixt al IV-lea s-a arătat de acord cu ideea. Cum Veneția a și plătit imediat cei 50 000 de ducați pentru anul 1476, Sixt a adăugat la aceștia alți 30 000 de ducați. Mai mult, el voia ca cei 300 000 de ducați să fie strânși și trimiși chiar în acel an, papa mizând pe faptul că celelalte state din Peninsula Italică vor contribui repede la noul fond cruciat.

Ce a urmat nu se (prea) cunoaște[32]. Abia după ce Mehmed al II-lea a fost nevoit să se retragă din Moldova, la Matia (și doar la el) au ajuns 80 000 de ducați (după 30 august)[33]. La Foligno[34], unde Sixt al IV-lea se retrăsese din cauza molimei de la Roma, solii Neapolelui și ai Veneției[35] se certau (și în 24 septembrie) pentru împărțirea banilor (cei dintâi îl sprijineau

[16] ASSi, Concistoro, *Copialettere*, 1691, f. 72^{v}.

[17] Ideea nu era nouă, fiind încercată, cu ceva succes, și de către Pius al II-lea (Housley 2013, p. 78, 131–133).

[18] A nu se confunda cu Fazio, tatăl faimoasei Cecilia Gallerani, amanta lui Ludovico *il Moro* Sforza și favorita lui Leonardo da Vinci (Pizzagalli 1999, p. 119–120).

[19] Gallerani a ajuns, cu întârziere, dar totuși cu *il subsidio de Italia*, în Ungaria, de unde a plecat înapoi spre Italia la 6 noiembrie 1476, în ajunul căsătoriei lui Matia cu Beatrice, fiica lui Ferdinand de Aragon (Berzeviczy 1914, nr. 24, p. 31; raport trimis, din Esztergom?, de Lucca Lupo ducelui Milanului, Galeazzo Maria Sforza).

[20] Vezi acum și Pastrnak 2023.

[21] Un util, dar neglijat studiu este Moravitz 2016.

[22] Prezența ducelui Milanului este surprinzătoare. Pentru ce credea (în 24 mai 1476) Galeazzo Maria Sforza despre cruciadă și despre cruciații din Răsărit (inclusiv despre Matia, dar nu și despre Ștefan), vezi Motta 1889, p. 148.

[23] Partner (1972), p. 420–421, 445–446; Prodi (1982), p. 17, 70–71.

[24] Müller 1879, nr. 175–183, p. 218–222; Babinger 1963.

[25] Ginerele lui Ferdinand de Aragon (Tuohy 1996, p. 8–12, 26–28).

[26] Atât avea să primească Andrea Bregno pentru Capela Piccolomini din Siena la 1477 (Frommel 2008, p. 188).

[27] Iese în evidență separarea Siciliei, dorită de ramura iberică a Casei Aragon, de Neapole (Bentley 1987, p. 23).

[28] În acest context toscan, vezi Simonetta 2008.

[29] Lazzarini 2006. Fiul său era tot mai activul cardinal Francesco (Chambers 1992, p. 10–11).

[30] Să se fi referit Petrucci tocmai la Genova? Genova nu apare pe listă, deși pierduse Caffa (Pistarino 1990).

[31] Bugetul anual al Veneției era de circa 1 000 000 ducați (pentru „bugetele statale", vezi Pamuk 1994, p. 954–956). Din acesta, războiul cu Poarta (1463–1478/1479) a consumat în medie anuală aproximativ 70%.

[32] Considerația este valabilă și pentru evenimentele italiene din anul precedent (vezi aici și Pop, Simon 2023).

[33] Thallóczy 1913, p. 36–38.

[34] Al cărui guvernator fusese, sub Pius al II-lea (1461–1464), mentorul lui Petrucci, episcopul Patrizi.

[35] La acel timp, familia lui Ștefan se găsea probabil încă la Veneția pe cheltuiala republicii (Pop, Simon 2018, cu datele din 1 august 1476 din ASVe, Senato Secreti (S.S.), *Senato Terra*, reg. 31. *1473–1476*, f. 125^{v}).

pe Matia, cei din urmă pe Ștefan)[36]. S-ar părea că nici un ducat nu a mai ajuns nici la Buda, nici la Suceava, deși mai erau fonduri cruciate colectate în Peninsula Italică (motiv pentru care Cracovia a încercat apoi să le obțină, printr-un vecin al Sienei, Filippo Buonaccorsi Callimachus, din San Gimignano)[37].

Putem încerca o estimare și o contextualizare a sumelor raportate în martie-aprilie 1476 de la Siena la Roma. Calculele fuseseră făcute de ceva vreme, în bună măsură după ce vestea victoriei lui Ștefan al III-lea de la Vaslui (ianuarie 1475) se răspândise cu iuțeală în Peninsula Italică (februarie-martie 1475)[38]. Pe baza conceptului prezentat de Veneția, marea susținătoare a lui Ștefan, domnul Moldovei urma să participe cu 5 000 de oșteni, iar Matia, regele Ungariei, cu 25 000[39]. Banii urmau să fie strânși inclusiv de la evreii din Ungaria și din Moldova (ceea ce a dus „la incidente" între Ștefan și evreii „săi", care au invocat protecția sultanului Mehmed)[40].

Proiectul stabilea un raport de 5 la 1[41] între Matia și Ștefan (raportul real era mai degrabă de 2 la 1, nu în ultimul rând din cauza lui Matia care se lăuda, pentru a solicita și mai mulți bani, că dispunea de peste 100 000 din Transilvania, Țara Românească și Moldova, față de cei vreo 20 000 din Ungaria propriu-zisă, unde datele erau mai ușor verificabile de puterile italiene)[42]. Din cei 300 000 de ducați[43] suplimentari propuși de dogele Andrea Vendramin și agreați de papa Sixt al IV-lea, partea lui Ștefan ar fi fost astfel de (minimum) 50 000 de ducați (certurile foarte violente purtate la Veneția, între trimișii lui Matia și administrația republicii cu privire la Ștefan, în octombrie 1478, în ajunul păcii dintre Serenissimă și Înalta Poartă, indică totuși că domnul avea o „cotă cruciată" sensibil mai mare)[44]. Totodată, atât Veneția, cât și Roma îi permiseseră lui Ștefan să valorifice captura umană și materială luată pentru Mehmed al II-lea la cucerirea otomană a Caffei în vara anului 1475 (Serenissima a pomenit „afacerea" abia când, în mai 1477, Ștefan a vrut să atace, nu peste Dunăre, în Bulgaria, cum voia republica, ci în Crimeea)[45].

Solda mensuală a unui călăreț era de 3 florini în Ungaria[46] și 2 ducați în Polonia[47]. Ca prețuri, mai ales în cazul cailor și al satelor[48], Moldova era la acea vreme la nivelul Transilvaniei. Cei 5 000 de oșteni[49] cu care Ștefan trebuia să participe la lupta împotriva Porții (de presupus călăreți, deoarece acțiunea militară era una ofensivă), ar fi costat 10 000–12 000 de ducați pe lună. În aceleași coordonate, cei 25 000 de oșteni[50] ai lui Matia ar fi avut solde lunare de 75 000 de ducați[51]. Însumat, aproape 90 000 de ducați[52] ar fi reprezentat numai „cheltuielile salariale" și doar pentru o lună ale trupelor lui Matia și Ștefan. Oferta, adaptată (din aprilie 1476), a Veneției de a aloca toți cei 300 000 de ducați[53] (prevăzuți pentru trei ani: 1476 1477 și 1478) direct și exclusiv pentru anul 1476 (adică, pentru a doua sa jumătate), apare drept logică. O victorie

---

[36] Pop, Simon 2020 (cu raportul Mantova, din 24 septembrie 1476, din ASMa, Archivio Gonzaga, E. Affari esteri, XXV. *Roma*, busta 834. *1404–1499*, nenumerotat/nn).

[37] Cieszkowski 1890, nr. 69–76, p. 157–178; Papacostea 1972, p. 4–7.

[38] Pop 2019–2020.

[39] Luca, Simon 2008, p. 87–88 (cu proiectul păstrat în copie în ASM, Archivio Ducale Sforzesco (A.D.S), Potenze Estere, *Illyria, Polonia, Russia, Slavonia*, cart. 640, fasc. 2, nn [sfârșit de martie-început de aprilie 1475]).

[40] Simon 2023 (și cu o sursa din ASM, A.D.S., Potenze Estere, *Venezia*, cart. 380. *Giugno-Dicembre 1493* [!]).

[41] Cu titlu de comparație, amintim că, pe baza datelor prezentate în numele lui Matia la Milano în mai 1476, raportul dintre populația Ungariei și cea a Țării Românești era de circa 6 la 1 (Papacostea 1980, p. 1783).

[42] Simon 2012, p. 185–191 (și cu prezentarea din ASF, Carte Strozziane, I[a] serie, filza 304, nn [mai? 1476]).

[43] Atât (sau numai 250 000 de ducați la 1462) ar fi costat, în parte, campaniile lui Mehmed al II-lea de la Belgrad (1456) și din Țara Românească (1462) după Chalcocondil (1958, p. 285).

[44] Neglijata sursă se găsește și în Iorga 1913, nr. 63, p. 73–74.

[45] Simon 2013 (cu rapoartele milaneze, din 13 martie și 11 mai 1477, din ASM, A.D.S., Potenze Estere, *Venezia*, cart. 364. *Gennaio-Luglio 1476*, fasc. 3. *Marzo*, nn; fasc. 5. *Maggio*, nn). Din această perspectivă, absența Genovei de pe lista „contributorilor cruciați" din primăvara anului 1476 nu surprinde cu adevărat.

[46] Nagy, Nyáry 1876, nr. 167, p. 232. Izvorul (din ASM, A.D.S., Potenze Estere, *Ungheria*, cart. 650. *1452–1490*, fasc. 3, nn) a fost greșit datat sub anul 1471, deși pomenea decesul recent al papei Pius al II-lea († 14 august 1464).

[47] Biskup, Górski 1987, p. 9–17. Cazimir al IV-lea Jagiello al Poloniei avea un buget anual de 80 000 de ducați din Polonia propriu-zisă. În total, spre sfârșitul domniei (în anii 1480), veniturile regelui jagiellon au trecut de 140 000 ducați. În schimb, la 1475, Matia dispunea de măcar 400 000 de florini pe an (cf. deja Fügedi 1982). Un florin ungar era schimbat la paritate cu un ducat venețian (cf. și MNL-OL, Diplomatikai Levéltár, [nr.] 15475; 17 iulie 1460).

[48] Pentru câteva repere, vezi (orientativ) Simon 2007, p. 32, 228, 239, 303.

[49] Pentru bugetul lui Ștefan, avem practic o singură sursă (ca bază de plecare): afirmația sa din scrisoarea trimisă lui Cazimir după bătălia de la Baia (1467). Matia arsese Ținutul Neamț, care singur plătea tributul Moldovei (Panaitescu 1933–1934, p. 63), adică, 3 000 de ducați (sau tot numai 2 000) la acea vreme (Guboglu 1985, p. 104–107). Dată fiind valoarea indiscutabilă a Cetății Albe (în special) și a Chiliei (de pildă: Pippidi 1997, p. 81–84, Campana 2019, p. 113–119), nu putem accepta explicația habsburgică (post 1526 și 1538) că domeniile Ciceului și Cetății de Baltă au fost date de Matia lui Ștefan (1489) drept compensație pentru pierderea, în fața lui Baiazid al II-lea (1484), a porturilor de la Gurile Nistrului și ale Dunării (Veress 1914, nr. 264, p. 304–305). Feudele transilvane îi aduceau lui Ștefan măcar 4 000 de florini pe an, dar nu mai mult de 10 000 anual (Ácsády 1894, p. 32; Simon 2007, p. 228). Iar, înainte de începerea războiului cu Poarta (1473), Ștefan nu pare însă să fi fost (mult) „mai sărac" decât Cazimir.

[50] Ca în cazul oștirilor otomane (Gheorghe 2017), trebuie să renunțăm la exagerările efectivelor trupelor creștine.

[51] Pentru bugete și costuri regale ungare, vezi Kenyeres 2022.

[52] În comparație, pentru fiecare an de război cu Ordinul Cavalerilor Teutoni (1454–1466), Cracovia a plătit circa 100 000 de ducați/an, dar abia 60% din cheltuielile globale implicate de conflict (Boroda, Guzowski 2016, p. 453).

[53] Adică, pe la 40%, din cât cheltuia republica pentru un an de război cu Poarta (vezi şi Setton 1978, p. 320–327).

hotărâtoare nu putea fi obținută prin campanii de aproximativ o lună, precum cele ale lui Ștefan din Țara Românească[54] sau ale lui Matia din Serbia și Bosnia (ultima chiar în februarie-martie 1476)[55]. Această victorie nu a venit vreodată, chiar dacă, în august 1476, Mehmed era prins ca un an animal în capcană în Moldova, în cuvintele polonezului Jan Długosz[56].

Una dintre explicații poate fi găsită chiar la vremea rapoartelor sieneze din 26 martie și 11 aprilie 1476. Atunci și solii lui Ștefan și solii lui Matia se găseau la Roma[57]. Între ei, s-a remarcat Petru *de Insula* (Cristian, de lângă Sibiu)[58], viitor episcop al Moldovei, de la sfârșitul lunii martie a acelui an, și episcop-vicar al Transilvaniei (noul prelat de la Alba Iulia fiind vărul primar al lui Matia, Ladislau Geréb). Deși, cel târziu prin tratatul de la Iași-Buda din urmă cu nici un an (iulie-august 1475)[59], Ștefan era oficial vasalul lui Matia, la Roma, la curia papală, voievodul – de rit „grec" – al Moldovei a fost înfățișat ca fiind întru nimic supus regelui Ungariei (20–29 martie 1476)[60]. Sixt al IV-lea a încercat să aplaneze situația[61]. Petru de Cristian venise cu recomandare și de la Matia, dar, în primul rând, cu protecție de la cardinalul venețian Marco Barbo[62]. Iar, din ianuarie 1476, Ștefan era „atletul" Papalității (era o dregătorie, nu un titlu, pe care el a fost la un pas să o piardă în noiembrie 1476, fiindcă nu-l răpusese pe Mehmed, învins totuși pe moment)[63].

Când marile bugete erau discutate la Roma, în martie și aprilie 1476, Ștefan al III-lea cel Mare al Moldovei se pare că se simțea suficient de sigur pe el și de îndreptățit[64] pentru a pretinde mai mult decât ceea ce i-ar fi fost rezervat prin statutul de „asociat", de vasal al mai bine cunoscutului rege al Ungariei, Matia Corvin[65]. Banii cruciați și certurile monarhice de la Roma din primăvara anului 1476 au prevestit eșecul de peste câteva luni, întrucât luptele din vara acelui an au fost o înfrângere pentru cruciații de la Suceava (și de la Buda) care nu au reușit să-l răpună pe Mehmed (și nici nu au primit vreo altă șansă mai apoi)[66]. Aceasta ar fi imaginea pe care surse incomplet păstrate și incomplete și prin însăși natura lor (precum rapoartele sieneze din 26 martie și 11 aprilie 1476) ne îngăduie să o conturăm în jurul unor momente hotărâtoare.

BIBLIOGRAFIE

ASF – Archivio di Stato di Firenze, Firenze.
ASM – Archivio di Stato di Milano, Milano.
ASMa – Archivio di Stato di Mantova.
ASSI - Archivio di Stato di Siena, Siena.
ASV – Archivio Segreto Vaticano, Città del Vaticano
ASVe – Archivio di Stato di Venezia, Venezia.
MNL-OL – Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár, Budapest

Andreescu 1977 – Șt. Andreescu, *L'action de Vlad Țepeș dans le sud-est de l'Europe en 1476*, RESEE 15(2), 1977, p. 259–272.
Ácsády 1894 – I. Ácsády, *Régi magyar birtokviszonyok 1494–1598* [=Értekezések a Történelmi Tudományok Köréből 16(3)], Budapest, 1894.
Babinger 1963 – F. Babinger, *Lorenzo de' Medici e la corte ottomana*, Archivio Storico Italiano 121, 1963, p. 305–361.
Bentley 1987 – J. H. Bentley, *Politics and Culture in Renaissance Naples*, Princeton, NJ, 1987.
Berzeviczy 1914 – *Acta vitam Beatricis reginae Hungariae illustrantia. Aragóniai Beatrix magyar királyné éltetére vonatkozó okiratok* (=Monumenta Hungariae Historica, I, 39), editor Albert [von] Berzeviczy, Budapest, 1914.
Biskup, Górski 1987 – M. Biskup, K. Górski, *Kazimierz Jagiellończyk. Zbiór studiów o Polsce drugiej połowy XV wieku*, Warszawa, 1987.
Bogdan 1913 – I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, București, 1913.
Boroda, Guzowski 2016 – K. Boroda, P. Guzowski, *From King's Finance to Public Finance. Different Strategies of Fighting Financial Crisis in the Kingdom of Poland under Jagiellonian Rule (1386–1572)*, în: M. Cattini (ed.), *Le crisi finanziarie. Gestione, implicazioni sociali e conseguenze nell'età preindustriale: selezione di ricerche/ The Financial Crises. Their Management, Their Social Implications and Their Consequences in Pre-Industrial Times: Selection of Essays* (=Atti delle Settimane di Studi e altri Convegni 47), Firenze, 2016, p. 451–470.
Brandodoro 2023 – N. Brandodoro, Noster Moyses papa. *Una metafora teologico-politica nel conflitto fra Sisto IV e i Medici*, De Medio Aevo 12(2), 2023, p. 303–314.

[54] Cristea, Pienaru 2012.
[55] Andreescu 1977.
[56] Długosz 1878, p. 646.
[57] Chiar dacă stăpânii lor au fost pomeniți de Petrucci, reprezentanții nu au fost amintiți, fiind socotiți probabil mai puțin importanți în raport cu alte personaje de pe Tibru, care erau relevante pentru afacerile curente ale Sienei.
[58] Vezi Tăutu 1965.
[59] Bogdan 1913, nr. 146, p. 335.
[60] Vezi și sursele discutate în Pilat, Cristea 2017, p. 164–166. În mai 1476, problema era în continuare actuală.
[61] Foarte elocventă este bula sa *Pastoris aeterni* din 9 aprilie 1476 (Theiner 1860, nr. 634, p. 449–450).
[62] Filitti 1913, nr. 61–62, p. 70–71.
[63] Simon 2009 (cu instrucțiunile venețiene, din 23 noiembrie 1476, din ASVe, S.S., *Deliberazioni*, reg. 27. *1475–1476*, c. 108^{r-v}).
[64] Posibil și datorită unei alte bule, pentru Cetatea Albă, din 9 ianuarie 1476 (ASV, Registra Vaticana, [reg.] 578, ff. 92^{r}-92^{v}), editată însă greșit (cf. deja Halecki 1958, p. 104, nota 14) sub 1477 (Theiner 1860, nr. 636, p. 453–454).
[65] Posibil și datorită unei alte bule, pentru Cetatea Albă, din 9 ianuarie 1476 (ASV, Registra Vaticana, [reg.] 578, ff. 92^{r}-92^{v}), editată însă greșit (cf. deja Halecki 1958, p. 104, nota 14) sub 1477 (Theiner 1860, nr. 636, p. 453–454).
[66] A se revedea în acest context considerațiile din Gorovei 2007, p. 85–87.

Campana 2019 – L. Campana, *Sailing into Union: The Byzantine Naval Convoy for the Council of Ferrara-Florence (1438–1438)*, Dumbarton Oaks Papers 73 (2019), p. 103–126.
Cardini 1979 – F. Cardini, *La Repubblica di Firenze e la Crociata di Pio II*, Rivista di Storia della Chiesa in Italia 3, 1979, p. 455–482.
Chalcocondil 1958 – L. Chalcocondil, *Expuneri istorice* (=Scriptores Byzantini 2), ediţie Vasile Grecu, Bucureşti, 1963.
Chambers 1992 – D. S. Chambers, *A Renaissance Cardinal and His Worldly Goods: The Will and Inventory of Francesco Gonzaga (1444–1483)*, London, 1992.
Cristea, Pienaru 2012 – O. Cristea, N. Pienaru, *Țara Românească, Moldova și Bătălia de la Baṣkent*, Analele Putnei 8(1), 2012, p. 17–36.
Cieszkowski 1890 – *Fontes rerum polonicarum et tabulario reipublicae venetae*, editor August Cieszkowski, I-2. *Acta Vladislao Jagellonide Regnante*, Poznań, 1890.
Dibello 2022 – D. Dibello, *Andrea Vendramin*, Dizionario Biografico degli Italiani 98, 2022, sub voce.
Długosz 1878 – [J. Długosz,] *Jan Dlugosii Senioris Canonici Cracoviensis Opera omnia*, X–XIV, ediție Alexander Przezdziecki, V, Kraków, 1878.
Dücker 2011 – J. Dücker, *Konstruktion einer ruhmreichen Vergangenheit: die Abstammung des ungarischen Königs Matthias Corvinus*, în: M. Borgolte, J. Dücker, M. Müllerburg, B. Schneidmüller (eds.), *Integration und Desintegration der Kulturen im europäischen Mittelalter* (=Europa im Mittelalter 18), Berlin, 2011, p. 137–151.
Filitti 1913 – I. C. Filitti, *Din arhivele Vaticanului*, I. *Documente privitoare la episcopatele catolice din Principate*, Bucureşti, 1913.
Fosi 1987 – I. Polverini Fosi, *La Comune Dolcissima Patria*: *Pio II e Siena*, în: D. Rugiadini (ed.), *I ceti dirigenti nella Toscana del 'Quattrocento*, Firenze, 1987, p. 502–521.
Frommel 2008 – C. L. Frommel, *Formazione ed evoluzione architettonica di Andrea Bregno*, în: C. Crescentini (ed.), *Andrea Bregno: il senso della forma nella cultura artistica del Rinascimento*, Firenze 2008, p. 171–197.
Fügedi 1982 – E. Fügedi, *Mátyás király jövedelme 1475-ben*, Századok 116(3), 1982, p. 484–506.
Gheorghe 2017 – A. Gheorghe, *Understanding the Ottoman Campaign in Wallachia: Numbers, Limits, Manoeuvres and Meanings*, în: Th. M. Bonn, R. Einax, St. Rohdewald (eds.), *Vlad* der Pfähler – Dracula*: Tyrann oder Volkstribun?*, Wiesbaden, 2017, p. 159–188.
Goffen 1986 – R. Goffen, *Friar Sixtus IV and the Sixtine Chapel*, Renaissance Quarterly 39(2), 1986, p. 218–262.
Gorovei 2007 – Șt. S. Gorovei, *Cronologii controversate în istoria lui Ștefan cel Mare. Observații asupra izvoarelor*, Analele Putnei 3(2), 2007, p. 75–90.
Guboglu 1969 – M. Guboglu, *Le tribut payé par les Principautés Roumaines à la Porte jusqu'au début du XVIe siècle d'après les sources turques*, Istanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası 41(1–4), 1985, p. 59–138.
Halecki 1958 – O. Halecki, *From Florence to Brest (1439–1596)* (=Sacrum Poloniae Millenium, V), Rome, 1958[1].
Hankins 2023 – J. Hankins, *Political Meritocracy in Renaissance Italy: The Virtuous Republic of Francesco Patrizi of Siena*, Cambridge, MA, 2023.
Housley 2012 – N. Housley, *Pius II and Crusading*, Crusades 11, 2012, p. 209–247.
Housley 2013 – N. Housley, *Crusading and the Ottoman Threat. 1453–1505,* Oxford, 2013 [2012].
Iorga 1913 – N. Iorga, *Veneția în Marea Neagră (III): Originea legăturilor cu Ștefan cel Mare și mediul politic al dezvoltării lor*, (A)ARMSI 37 (1914–1915), p. 1–76.
Jackson 2010 – Ph. Jackson, *Parading in Public: Patrician Women and Sumptuary Law in Renaissance Siena*, Urban History 37(3), 2010), p. 452–463.
Kenyeres 2022 – I. Kenyeres, *A Magyar Királyság pénzügyei és katonai költségei Mohács előtt*, Századok 156(2), 2022, p. 237–276.
Kourniakos 2009 – P. Kourniakos, *Die Kreuzzugslegation Kardinal Bessarions in Venedig (1463–1464)* [teză de doctorat (Universität zu Köln)], Köln, 2009.
Lazzarini 2006 – I. Lazzarini, *Ludovico III Gonzaga, marchese di Mantova*, Dizionario Biografico degli Italiani 66, 2006, sub voce.
Lee 1978 – E. Lee, *Sixtus IV and Men of Letters* (=Temi e Testi 26), Roma, 1978.
Luca, Simon 2008 – C. Luca, Al. Simon, *Documentary Perspectives on Matthias Corvinus and Stephen the Great*, Transylvanian Review 17(3), 2008, p. 85–113.
Moravitz 2016 – J. Moravitz, *Das öffentliche Bild von Uzun Hasan und Stefan dem Großen in venezianischen Quellen* [lucrare de masterat (Universität Wien)], Wien, 2016.
Motta 1889 – E. Motta, *Un ambasciatore tartaro a Venezia*, 1476, Ateneo Veneto 19, 1889, p. 145–153.
Müller 1879 – G. Müller, *Documenti sulle relazioni delle città Toscane coll'Oriente Cristiano e coi Turchi fino all'anno MDXXXI*, Firenze, 1879.
Nagy, Nyáry 1876 – I. Nagy, A. Nyáry, *Magyar diplomacziai emlékek. Mátyás király korából 1458–1490* (=Monumenta Hungariae Historica 4(1–4), II. [*1466–1480*], Budapest, 1876.
Nevola 2006 – F. Nevola, *Ritual Geography: Housing the Papal Court of Pius II Piccolomini in Siena (1459–60)*, Renaissance Studies 20(2), 2006, p. 201–224.
Pamuk 1994 – Ș. Pamuk, *Money in the Ottoman Empire, 1326–1914*, în: H. Inalcik, D. Quataert (eds.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300–1914*, Cambridge, 1994[1], p. 947–986.
Panaitescu 1933–1934 – P. P. Panaitescu, *Contribuţii la istoria lui Ștefan cel Mare*, (A)ARMSI 15 (1933–1934), p. 61–80.
Papacostea 1972 – Ș. Papacostea, *La guerre ajournée: les relations polono-moldave en 1478. Réflexions en marge d'un texte de Filippo Buonaccorsi-Callimachus*, Revue Roumaine d'Histoire 11(1), 1972, p. 3–21.
Papacostea 1980 – Ș. Papacostea, *Populație și fiscalitate în Țara Românească în secolul al XV-lea: un nou izvor*, RI 33(9), 1980, p. 1779–1785.
Partner 1972 – P. Partner, *The Lands of St. Peter: The Papal State in the Middle Ages and the Early Renaissance*, Berkley – Los Angeles, CA, 1972.
Pastrnak 2023 – P. Pastrnak, *Mechanics of Royal Generosity: The Gifts from the Wedding of King Matthias Corvinus and Beatrice of Aragon (1476)*, Speculum 98(3), 2023, p. 802–825.
Pellegrini 2015 – M. Pellegrini, *Pio II*, Dizionario Biografico degli Italiani 83, 2015, sub voce.
Pilat-Cristea 2017 – L. Pilat, O. Cristea, *The Ottoman Threat and Crusading on the Eastern Border of Christendom during the 15th Century* (=East Central and Eastern Europe in the Middle Ages 450–1450, vol. 48), Leiden – Boston, 2017.
Pippidi 1997 – A. Pippidi, *Din nou despre inscripțiile de la Cetatea Albă*, în: V. Barbu (ed.), *In honorem Paul Cernovodeanu*, Bucureşti, 1997, p. 75–87.
Pistarino 1990 – G. Pistarino, *La cadutta di Caffa: diaspora in Oriente*, în: Idem, *Genovesi d'Oriente*, Genova, 1990, p. 477–518.
Pizzagalli 1999 – D. Pizzagalli, *La dama con l'ermellino: vita e passioni di Cecilia Gallerani nella Milano di Ludovico il Moro*, Milano, 1999.
Pop 2015 – I.-A. Pop, *Alcuni aspetti della diffamazione del re Mattia Corvino nel XV secolo*, Transylvanian Review 24, suppl. 2, 2015, p. 26–34.
Pop 2019–2020 – I.-A. Pop, *The Romanians from Moldavia at the Jubilee in Rome (1475)*, MarNero 10–11, 2019–2020, p. 163–170.
Pop, Simon 2018 – I.-A. Pop, Al. Simon, Re de Dacia: *un proiect de la sfârșitul Evului Mediu*, Cluj-Napoca, 2018.
Pop, Simon 2020 – I.-A. Pop, Al. Simon, *Arbitrajul de la Foligno din 1476: l'Ungaro o il Valacho?*, Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol" 57, 2020, p. 65–80.
Pop, Simon 2022 – I.-A. Pop, Al. Simon, *Piccolomini and the Hunyadis: On the Humanist Lands of Voivode Vlad and King Matthias*, în: I.-A. Pop, V. Spinei (eds.), Nouvelles Études d'Histoire 14, București, 2022, p. 33–54.

Pop, Simon 2023 – I.-A. Pop, Al. Simon, *Sabotaj al cruciadei antiotomane sau necesitate politică italiană? Un raport al lui Leonardo Botta din 27 iulie 1475*, SMIM 39, 2023, p. 9–18.

Prodi 1982 – P. Prodi, *The Papal Prince. One body and Two souls: The Papal Monarchy in Early Modern Europe*, Cambridge, 1982.

Robertson 1971 – I. Robertson, *The Signoria of Girolamo Riario in Imola*, *Historical Studies* 15, 1971, p. 88–117.

Setton 1978 – K. M. Setton, *The Papacy and Levant (1204–1571)* (=Memoirs of the American Philosophical Society 114, 127, 161, 162), II. *The Fifteenth Century*, Philadelphia, PA, 1978.

Simon 2007 – Al. Simon, *Ștefan cel Mare și Matia Corvin. O coexistență medievală*, Cluj-Napoca, 2007.

Simon 2009 – Al. Simon, Să nu ucizi o pasăre cântătoare*: soarta unui* fortissimus rei Christiane athleta *în ochii Veneției*, în: S. Andea, I.-A. Pop, Al. Simon (eds.), *Pe urmele trecutului. Profesorului Nicolae Edroiu la 70 de ani*, Cluj-Napoca, 2009, p. 159–169.

Simon 2012 – Al. Simon, *Pământurile crucii: românii și cruciada târzie*, Cluj-Napoca, 2012.

Simon 2013 – Al. Simon, *Pellegrini ed atleti del Signore ai confini della cristianità: Skanderbeg, Stefano III di Moldavia e le loro relazioni con Roma e Venezia*, MEFRM 125(1), 2013, p. 23–36.

Simon 2015 – Al. Simon, *Cruciada din Moldova într-un raport venețian din 1476: note asupra unui document*, în: I. Bolovan, O. Ghitta (eds.), *Istoria ca datorie: omagiu academicianului Ioan-Aurel Pop*, Cluj-Napoca, 2015, p. 375–384.

Simon 2023 – Al. Simon, *L'imbroglio* juif d'un *capitaine* de Venise, în: S. Pelusi, F. Ciure, A. Pavan (eds.), *Marcella, Venezia e Lavdatio. Erudite Scritture. Amichevoli Dedicazioni*, Venezia – Oradea, 2023, p. 277–293.

Simonetta 2008 – M. Simonetta, *The Montefeltro Conspiracy: A Renaissance Mystery Decoded*, New York, 2008.

Strobl 2003 – W. Strobl, *Der Papstneffe Pietro Riario als Antichrist: Zeitkritisches in einem apokalyptischen Epos des 15. Jahrhunderts?* , Archivum Historiae Pontificiae 41, 2003, p. 73–81.

Tăutu 1965 – A. L. Tăutu, *Spirit «ecumenic» între Papalitate și români pe vremea lui Ștefan cel Mare (1476)*, Buna Vestire 4(1), 1965, p. 1–10.

Thallóczy 1913 – L. Thallóczy, *Frammenti relativi alla storia dei paesi situati all'Adria* (extras din *Archaeografo Triestino*, seria a III-a, VII, 1), Trieste, 1913.

Theiner 1860 – A. Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, II. *Ab Innocentio PP. VI. usque ad Clementem PP. VII. 1352–1526*, Roma, 1860.

Tuohy 1996 – Th. Tuohy, *Herculean Ferrara: Ercole d'Este, 1471–1505, and the Invention of a Ducal Capital*, Cambridge, 1996.

Veress 1914 – *Acta et epistolae relationum Transylvaniae Hungariaeque cum Moldavia et Valachia* (=*Fontes Rerum Transylvanicarum*, IV, VI), I. *1468–1540*, editor Endre Veress, Budapest, 1914.

DOCUMENTE ȘI MONEDE: *PETRUSIAN* ȘI IANCU DE HUNEDOARA

Alexandru SIMON
Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca; e-mail: alexandru.simon@acad.ro

***Keywords**: Petrusian, Mircea I of Wallachia, Sigismund of Luxemburg, John Hunyadi, George Branković*
***Abstract:** Too seldom have written documents and minted coins been analysed together. The present paper attempts to conduct such a survey based on recently discovered register entries and on peculiar but otherwise known ducats from Wallachia (c. 1410–1418) and Serbia (c. 1451–c. 1455). **1.** The ducats minted by Mircea I of Wallachia together with a certain Petrusian have long been the object of scholarly debate. A coat of arms granted by Ferdinand of Aragon to knights in Sigismund of Luxemburg's retinue (1415) might shed light on Petrusian's identity. **2.** The ducats issued jointly by despot George Branković and John Hunyadi were also subject to controversy. A supplication eventually rejected by Pope Callixtus III (1455) could serve an explanation for their meaning. **3**. Last, but not least, the ducats and sources under scrutiny allow us to raise a question: to what extent does coin minting stand for political stability/ for political segregation? The answer is rather ambivalent.*

***Cuvinte-cheie:** Petrusian, Mircea I al Țării Românești, Sigismund de Luxemburg, Iancu de Hunedoara, Gheorghe Branković*
***Rezumat:** Sursele scrise și monedele au fost analizate împreună mult prea rar. Prezenta lucrare încearcă să realizeze o astfel de analiză pe baza unor înregistrări descoperite recent și a unor ducați deosebiți, dar cunoscuți din Țara Românească (c. 1410–1418) și Serbia (c. 1451–c. 1455). **1.** Ducații bătuți de Mircea I al Țării Românești împreună cu un anume Petrusian au fost mult timp obiectul dezbaterilor științifice. Un blazon acordat de Ferdinand de Aragon cavalerilor din anturajul lui Sigismund de Luxemburg (1415) ar putea face lumină asupra identității lui Petrusian. **2.** Ducații emiși împreună de despotul Gheorghe Branković și Iancu de Hunedoara au fost, de asemenea, subiectul unor controverse. O cerere respinsă în cele din urmă de papa Calixt al III-lea (1455) ar putea explica semnificația lor. **3.** Nu în ultimul rând, ducații și sursele analizate ne permit să ne întrebăm în ce măsură baterea monedelor reprezintă stabilitate politică/ segregare politică? Răspunsul este destul de ambivalent.*

La ora actuală, atât cercetările numismatice, cât și cele arhivistice sunt o raritate în studiile asupra Evului Mediu românesc[1], un termen[2] tot mai văduvit de substanță academică și umană[3]. Monedele și sursele scrise înfățișate în continuare se doresc a fi argumente pentru importanța cercetărilor de profil, interdisciplinare în cazuri ideale[4]. Afirmația este valabilă și în cazul Țării Românești din secolul al XV-lea, când ea și-a pierdut „întâietatea *valahă*"[5] în raport cu mai tânăra Moldovă[6].

ÎN ȘI DIN ȚARA ROMÂNEASCĂ

Pentru întâia oară, relevanța raportului dintre monede și sursele scrise ne-a apărut în legătură cu Basarab al IV-lea Țepeluș[7]. El a fost cel din urmă domn *transalpin* emitent de monedă[8]. Batjocorit de ultima soție a lui Matia Corvin, Beatrice de Aragon[9] (pentru care Transilvania se întindea până la Dunăre și îngloba *Valahia Mare*[10]), Basarab a reușit să devină moștenitorul athonit al sultanei Mara Branković[11] și să-i reziste atât lui Matia Corvin, cât și lui Ștefan al III-lea cel Mare[12]. Țepeluș, „oficial" tatăl – postum și nelegitim – al lui Neagoe Basarab[13], a pierit doar de mâna boierilor săi[14].

[1] Lista proiectelor de cercetare aprobate după anul 2010 în domeniul istorie este grăitoare (detalii la www.cncs-nrc.ro).
[2] Papacostea 2001.
[3] Este, din păcate, și motivul pentru care au fost strânse aceste materiale în memoria profesorului Eugen Nicolae.
[4] În cazul arheologiei, funcționalitatea lor a fost deja dovedită (ultima oară: Morintz, Coman 2024).
[5] Papacostea 2007.
[6] Nu în ultimul rând din cauza Cetății Albe (Simon 2024a).
[7] Rezachevici 2001, p. 123–124.
[8] Iliescu 1975, p. 149–150.
[9] Farbaky 2012.
[10] Pop, Simon 2021.
[11] Bojović, Năsturel 2003, p. 160–161.
[12] Cristea, Coman 2021.
[13] Vezi și Mehmet 1968, Anexă, nr. 2, p. 928.
[14] Pleșia 1969, p. 53.

Țepeluș se așează de fapt la capătul unui „lanț" domnesc, marcat de recentele, la acea vreme, abuzuri ale lui Vlad al III-lea Țepeș[15]. Imaginile, eminamente externe, ale acestora nu fac decât să complice înțelegerea „naturii statului" Țării Românești[16] și chiar să îndreptățească imaginea unei oligarhii „temperate prin decapitare"[17] (formulare afirmată prin recursul la secolele următoare[18]). Ieșim astfel, la rândul nostru „din țară"[19], și încercăm să ne uităm la Țara Românească prin sorțile celora „plecați din ea"[20], nu puțini la număr și nu lipsiți de importanță încă din tulburii ani 1340[21].

I. *PETRUSIAN* ȘI PETRU *DE VALAJUIA*

Petrusian a fost descoperit în anii 1890[22] (Pl. I/A). A fost și a rămas una dintre cele mai controversate figuri din istoria Țării Românești de la debutul secolului al XV-lea[23]. Identificările „asociatului", cel puțin pe monede, al lui Mircea I cel Bătrân din anii 1410 (până la 1418, anul morții domnului)[24] au variat, fie din considerente științifice (dificultatea lecțiunii[25] legendelor ducaților)[26], fie din motive naționaliste (nu se putea accepta „ciuntirea" puterii lui Mircea, care-l avea asociat, sigur, la domnie la acea vreme pe fiul și urmașul său Mihail)[27]. O nouă sursă, scrisă, poate fi de folos în acest caz.

Fiii lui Petru *de Valquja*, G<h>eorg<he> și Valentin, au făcut parte din suita lui Sigismund de Luxemburg[28], cu ocazia întâlnirii sale de la Perpignan cu Ferdinand I de Aragon (septembrie-noiembrie 1415)[29]. Cu acest prilej, ei au solicitat un blazon de la regele iberic[30], care le-a fost acordat.

> *Nos FFerdinandus etc. Regalem decet excellenciam ex innexa potestate illis quj armorum insignia preter propria gestare desiderant si ea deuote postantur libenti animo et munifico licenciam elargiri. Cum igitur nobiles Georgius et Valentinus Petri de Valquja*[31] *fratres oriundi Regni Hungarie certis respectibus et motiuis honorem ipsorum dilatantibus arma seu signia nobilitatis ante picta deferre elegerint nobisque inde supplicauerint opportunam eis licenciam impartiri, Aduertentes quantum sit primordium homjnibus volentibus esse claros singularem seu discretam armorum habere formulam ab aliquo mundi principum eis indultam et quod in consimilibus principatum fama gloriosius diuulgatur eo pocius si ex remotis partibus talia conferunt oriundis. Tenore presentis arma antepicta quorum campus est albus viridibus floribus circumpictus in cuius ymo extat depictus Clipeus aureus et in eius medio quidam ethiops niger cum eius dextera vibrare videtur lanceam blauj coloris, cum sinistra vero tenet peltam seu vmbonem coloris eiusdem* […] (Perpignan, 20 octombrie 1415)[32].

Onoruri asemănătoare au mai primit palatinul Ungariei, Nicolae al II-lea Gorjanski (Garai)[33] și marele comis al curții regale ungare Petru Cech (Cseh) de Levice (Léva)[34], Compania ne arată importanța celor doi frați[35]. Ea era acceptată atât în relație cu Sigismund, cât și cu Ferdinand[36].

---

[15] Recent: Ursprung 2018.
[16] Vezi, din generații și de calități diferite, Giurescu 1971; Neagoe 1977; Coman 2013b.
[17] Djuvara 1987, p. 28.
[18] Pentru riscurile amestecării perioadelor, vezi cazul Sfântului Nifon la Olar, Cristea 2021.
[19] Vezi deja Rusu, Pop 1983.
[20] Simon 2024b.
[21] *Cf.* deja Sacerdoțeanu 1936. Pentru datare: Simon 2022.
[22] Réthy 1892.
[23] Sinteze și interpretări la Iliescu 2008, p. 145, 153; Oberländer-Târnoveanu 2012, p. 62–64.
[24] După cum se știe, personajul nu apare în documentele interne păstrate din vremea domniei lui Mircea (DRH 1966, nr. 8–39, p. 22–84) și cu, posibila excepție de mai jos, lipsește și din cele externe.
[25] Epoca ne oferă destul exemple de lecțiunii complicate și când suportul era pergamentul sau hârtia (pe lângă cazul cavalerului iberic Mudarra de mai jos, vezi Körmendy 2001, p. 51–52; Ćirković 2007, p. 420–421).
[26] Lecțiunea *ban* în loc de *ian* este sigur tentantă deoarece nu se cunosc bani ungari de Severin între 1393 și 1428, cu excepția lui Pipo Spano între 1408 și 1409 (Engel 2000, sub voce „Szörényi bán").
[27] Vezi deja Panaitescu 1944, p. 53–57.
[28] Pentru aceasta, dar fără amintirea fraților, vezi Áldássy 1927, p. 34–37, 104–105.
[29] Catafau *et alii* 2018.
[30] Simon 2025. În istoriografia maghiară sursa a fost pomenită o singură oară (Anderle 1996, p. 409–410, nota 40).
[31] Suprascris. În text (tăiat): *Vallria*, *Valliria* sau *Vallocia*. *Valaquia* la Vendrell Galostra 1971, nr. VI, p. 238.
[32] ACA, Real Cancilleria, Registros, *Ferran I*, reg. 2395. *1414–1416* [=*Gratiarum*, reg. IV. *1415, mayo-1416, marzo*, și *Donacionum*, I. *1414, agosto-1415, noviembre*], f. 147^{r-v}. Pentru o ediție critică integală: Simon 2025, p. 29–32.
[33] Árvai 2014, p. 321–322, 327. El a fost admis în „Ordinul Ulciorului și al Grifonului" (*Orden de la Jarra y el Grifo*), întemeiat de Ferdinand în 1403 (MacKay 1998, p. 132–139).
[34] Marek 2011, p. 266–267. El a primit un blazon în aceeași zi cu frații din *Valahia* (Fejérpataky 1897).
[35] Vezi în comparație – și mai – bine documentata suită – de mai târziu – a lui Sigismund de la Siena (Kovács 2018).
[36] Reținem și că, în afară de calitatea de fii ai lui Petru *de Valahia*, frații nu aveau alte atribute de putere/dregătorii.

Dincolo de „etiopianul negru", în picioare, cu lance și cu scut, din centrul blazonului lor[37], actul regal atrage atenția prin numele și prin definirea părintelui celor doi frați[38]. Petru, nume mai puțin răspândit în Țara Românească în acea perioadă[39], era de rang princiar (domnesc în cuvintele noastre)[40]. Sub rezerva că, la acea vreme și Moldova (cunoscută totuși drept Moldova lui Ferdinand de Aragon din 1412[41]) începuse să fie desemnată drept *Valahia*[42], propunem identificarea tatălui lui G<h>eorg<he> și Valentin cu *Petrusian*, singurul Petru din Țara Românească potrivit pentru a fi părintele celor doi cavaleri de la curtea lui Sigismund, cinstiți de Ferdinand la Perpignan[43].

II. *ВОЕВОДА ИВАНИШЬ* ȘI *ELISABETH FILIA VLRICI*

Pe când G<h>eorg<he> și Valentin erau la Perpignan[44], alt cavaler *valah* de al lui Sigismund și – pretins cel puțin – membru al dinastiei Basarabilor[45], Voicu, își găsise deja locul în Transilvania[46]. El primise, la 1409, domeniul Hunedoarei de la monarhul luxemburghez[47]. Aceasta dusese la un atac violent asupra Transilvaniei din partea lui Mircea I[48] (la 1399, și el primise „un *Hunyad*" de la Sigismund)[49]. Peste nici un secol (pe la 1502), Ioan Corvin, ban al Slavoniei, Croației și al Dalmației[50], avea să-și înfățișeze bunicul, Iancu de Hunedoara, drept descendentul lui Mircea[51]. Ar fi fost al treilea „tată", de dinainte de Mohács, pentru Iancu, după Voicu și însuși Sigismund[52].

În contextul de față, sunt de reținut conexiunile sârbești ale lui Mircea și – în special – ale lui Iancu (mama lui Iancu[53] a fost socotită și sârboaică de rang înalt[54], iar cea a lui Mircea[55] ar fi fost fiica lui Lazăr Hrebeljanović [56]). Despotul Serbiei, Gheorghe Branković[57], a și emis monede alături de Iancu[58] (așa cum tatăl sultanei Mara a făcut-o și în sud, împreună cu regele Bosniei, Ștefan I Tomaš[59]). Iar emisiunile monetare comune au continuat și după ce Iancu nu a mai fost regent al Ungariei (1452)[60]. Explicația ar fi una matrimonială[61]. Mezinul lui Iancu, Matia, s-a căsătorit cu Elisabeta de Celje, nepoata de fiică a lui Gheorghe (1453/1454)[62]. Mariajul, încheiat prin decesul Elisabetei (decembrie 1455), nu a fost lipsit de probleme majore, inclusiv „interne", de familie[63].

> *Ladislaus Johannis de Huniad comes Bistricensis laicus Transilvaneni diocesi et Elisabeth filia Vlrici comitis Cilie mulieris Zagrabiensis diocesis* [petunt] *ut matrimonium, quod ex certis rationabilibus causis desiderarent matrimonialiter copulari, tamen quia Mathias, frater carnalis dicti Ladislai tunc in XII, nunc autem in terciodecimo sue etatis anno constitutus matrimonium seu verius sponsalia cum dicta Elisabeth per verba sonantia de presenti, licet re vera propter defectum etatis dicti Mathie essent sponsalia de futuro, contraxit, quaquidem Elisabeth ab ipso Mathia incognita penitus nec in aliquo attemptata fuit, eorum itaque in hac parte desiderium adimplere non*

[37] Karadja 1927, p. 66, 81; Cernovodeanu 1977, p. 77–78; Rezachevici 1987.
[38] Reamintim că actul pentru frații nu a fost copiat în același registru cu cel pentru Cech (Simon 2025, p. 28, nota 65).
[39] Prezent însă între românii din Transilvania (pe lângă indicii volumelor DRH, vezi Rusu *et alii* 1989, p. 319).
[40] *De Valquja* nu poate fi tradus prin „din Valahia", deoarece fiii erau *oriundi Regni Hungarie*/ „originari din...".
[41] Pippidi 2007; Spinei 2009.
[42] Papacostea 2016, p. 89, 91, 108.
[43] Frații veneau și dintr-o „lume de cavaleri". Inclusiv Mircea pare să fi avut un ordin cavaleresc (Rohlik 2007, p. 166).
[44] În comparație cu alte „neamuri *valahe*" (Simon 2024b), cei doi par să fi fost recent veniți în Regatul Ungariei, neavând încă un domeniu.
[45] Nagy, Szilágyi 2022.
[46] Vezi acum și Simon 2024c, p. 285–291.
[47] MNL-OL, Diplomatikai Levéltár, [nr.] 37591–37592 (18 octombrie 1409–10 februarie 1410).
[48] MNL-OL, Diplomatikai Levéltár, [nr.] 73910 (8 mai 1410; și în DRH, D, I, nr. 113, p. 183).
[49] MNL-OL, Diplomatikai Levéltár, [nr.] 28768 (23 ianuarie 1399; și în DRH, D, I, nr. 104, p. 171).
[50] Recent: Kozak 2021; Miljan, Simon 2021.
[51] BStB, Codices, Abendländische Handschriften, Codices Germanici Monacenses, [nr.] 5350, p. 89–263 (*Gräff Zillische Cronnica*), la p. 174.
[52] Ultima oară: Simon 2024d, p. 40–51.
[53] Nume de origine sud-slavă/sârbească, răspândit deja însă între români (Pop 2008, p. 129–132).
[54] Precum în cazul „adaptării" din anturajul lui Ioan Corvin (*cf.* deja Pop, Simon 2018, p. 85–86).
[55] Nume de origine bosniacă (Decei 1978, p. 213, nota 7), cunoscut anterior mai ales în sud, la fel ca numele Dragoș (de exemplu: Stipišić, Šamšalović 1982, nr. 81, p. 160; nr. 148–149, p. 207–208).
[56] În această veche problemă: Panaitescu 1944, p. 46–47; Șerbănescu, Stoicescu 1987, p. 8–11; Pippidi 2013, p. 78.
[57] Spremić 1999.
[58] Jovanović 2002, nr. 39–40, p. 136; vezi și nr. 45–46, p. 139.
[59] Din 1446, ei au trebuit să împartă minele de la Srebrenica (Jovanović 2002, nr. 41, p. 136; Dedić 2021, p. 191–193).
[60] Krstić 2014, p. 261–262, nota 193 (cu istoriografia sârbă mai veche).
[61] Nu ar fi deloc un caz unic, și din cauza atât a zestrei miresei (Fine 1987, p. 129), cât și a „darului de dimineață" (*Morgengabe*) al mirelui (Skorka 2025, p. 100).
[62] Din istoriografia maghiară: Pálosfalvi 2015, p. 428; Fedeles 2018, p. 238; Tóth 2019, p. 116; Szábó 2020, p. 161.
[63] Orientativ: Damian 2011, p. 102–114, 114; Andrić 2016; Szabó 2020.

potest: quare supplicat etc. ut non obstante matrimonium inter se libere con-trahere possint et post contractum licite remanere prolemque etc.de gratia speciali [ziua cererii și locul emiterii ei nu au fost înregistrate][64].

Trecând peste „cancanuri" (Elisabeta și fratele mai mare al lui Matia, Ladislau, au cerut papei desfacerea căsătoriei dintre Elisabeta și Matia pentru ca nepoata despotului și fiul fostului regent să se poată uni în mod legitim[65], ori faptul că Ladislau și Matia erau frați vitregi[66], intrarea din mai 1455 din registrul pontifical este valoroasă întrucât ne cere să reprivim ducații emiși, după 1453[67], de *ВОЕВОДА ИВАНИШЬ* („voievodul Ivaniș"), împreună cu despotul Gheorghe[68] (Pl. I/B). Pentru ca astfel de monede să poată fi emise, cei doi trebuia să împartă autoritatea asupra unui teritoriu, fie și doar nominal (ceea nu mai era cazul, teoretic, după demisia lui Iancu din funcția de regent)[69].

Căsătoria dintre Matia și Elisabeta, agreată încă din 1451[70], motivează asocierea dintre Iancu, încununat – s-ar părea – cu un *titulus fictus* (el nemaifiind nici voievod al Transilvaniei)[71], și Gheorghe, dar nu oferă pământul acoperit de „uniunea monetară"[72]. Cu incertitudinile de rigoare, acesta trebuie să fi fost parte măcar din *Podunavia*[73] lui Mircea[74], dar și a lui Ștefan Lazarević[75], „tatăl adoptiv" al lui Gheorghe Branković și fiul lui Lazăr Hrebeljanović de la Kossovopolje[76].

(IN)STABILITATEA SURSELOR ȘI A STĂPÂNIRILOR

Cea din urmă asociere/ipoteză ne arată deopotrivă riscuri și perspective. Podunavia a apărut pentru prima dată în titlul țarului Ioan Alexandru al Bulgariei, ginerele lui Basarab „de la *Posada*"[77]. La 1444, în schimbul domeniilor din Ungaria ale despotului Serbiei, Gheorghe Branković, voievodul Transilvaniei, Iancu de Hunedoara a jurat – strâmb – pacea ungaro-otomană[78]; Vladislav I/al III-lea Jagiello, regele Poloniei și al Ungariei, și legatul papal Giuliano Cesarini i-au promis coroana regală a Bulgariei[79], iar Iancu a plecat la război contra lui Murad al II-lea[80]. Aceasta i-a atras ura lui Gheorghe și, mai ales, a fiicei sale, Mara, soția lui Murad[81]. Ulterior, Iancu a preluat, ca urmaș legitim, domeniile ungare ale lui Frujin[82], fiul lui Ioan Șișman, fiul lui Ioan Alexandru[83].

Riscuri, perspective, îndoieli și ipoteze sunt conturate și prin primul caz înfățișat mai sus. La 1416–1418, Țara Românească ar fi fost împărțită între: *Petrusian*[84], Mircea I și Mihail[85]. După ce Mircea ieșise învins din războiul civil otoman

[64] APA, Penitenzieria Apostolica, Registra Matrimonialium et Diversorum, reg. 6, ff. 174^{v}–175^{r}; Erdélyi 2011, p. 109–110, nota 1.

[65] Cererea le-a fost – până la urmă – respinsă de papa Calixt al III-lea, iar căsătoria dintre Matia și Elisabeta a fost recelebrată (HHStA, Allgemeine Urkundenreihe, *1455.VIII.1*; Chmel 1838, nr. 71–72, p. 82–83).

[66] Conform mențiunii „frate carnal" din suplica lui Ladislau și a Elisabetei (Dani *et alii* 1965, p. 79).

[67] Pe baza activității monetăriei de la Rudište, între Belgrad și Cuvin (Krstić 2014, p. 262), Rudište intrând în posesia lui Iancu de Hunedoara în 1453 (Kalić 1967, p. 305–306). O datare mai strânsă ar fi de mare interes datorită atitudinii lui Iancu și al lui Gheorghe din timpul asediului otoman al Constantinopolului (Pall 1975; Pop, Simon 2023) din acea primăvară și prezenței unor contingente sârbești și *v*(a)*lahe* în oastea lui Mehmed al II-lea (Elissen 1857, p. 212–213; Damian 2017, p. 8; Macinanti 2017, p. 30).

[68] Precizăm că numele voievodului apare pe avers, în timp ce pe revers figurează leul familiei Branković, fără vreo legendă. Anterior, pe revers apărea DESPO GVRG (cu despotul întronat), iar pe revers + IOhANESD:hW R VNGARI (cu stema Ungariei, fasciile arpadiene și crucea cu două traverse, combinată cu corbul familiei de Hunedoara). Despre aceste tipuri de ducați, Jovanović (2002, nr. 39–40, p. 136) a presupus că au fost bătute cu ocazia logodnei dintre Matia și Elisabeta la 1451 (primul) și cu prilejul căsătoriei dintre cei doi copii la 1455 (al doilea). Dar, în vara anului 1455, Iancu nu mai era de aproape trei ani regent al Ungariei.

[69] Spre deosebire de Tomaș, în cazul „partajului de la Srebrenica" cu Branković, Iancu nu avea, după 1452 și în cazul Rudište-i, o țară care să-i justifice titlul de voievod (Tomaš a fost GOS<podar> al Bosniei pe monedele comune).

[70] Teleki 1853, nr. 147, p. 305–312 (7 august 1451).

[71] Oficial, Iancu a renunțat la dregătoria de voievod când a fost ales regent (1446). Subiectul ar merita reluat, nu în ultimul rând deoarece el a asumat și titlul de voievod al Țării Românești un an mai târziu (Pall 1963, Anexă, p. 1067).

[72] Este evident că posesia Rudište-i era un argument, dar nu unul suficient pentru o asemenea emisiune monetară. Sau lui Iancu îi lipsea atât de mult puterea pierdută încât era gata să folosească de orice mijloc pentru a o reafirma? Mai demult, am fi inclinat să răspundem pozitiv la întrebare (Simon 2009).

[73] Coman 2013a.

[74] Vezi și Iosipescu 1987, p. 434–436.

[75] Popović 2010a.

[76] Mama lui Gheorghe fusese Maria (Mara), fiica lui Lazăr și sora lui Ștefan (Spremić 1999, p. 18–31).

[77] Petkov 2008, nr. 215, p. 468. Doar anul bizantin a fost înscris: *6845* (1 septembrie 1336–31 august 1337).

[78] Krstić 2011.

[79] Pe larg inclusiv la Engel 1994, p. 248–249, 255–256.

[80] Jefferson 2012, p. 406–424.

[81] În raport cu acordul matrimonial din vara anului 1451 dintre vechii dușmani, vezi și Popović 2010b, p. 83–84.

[82] Sasinek 1874, nr. 8, p. 77.

[83] Iar Șișman l-ar fi răpus în luptă pe Dan I, fratele (vitreg), predecesorul și rivalul lui Mircea I (Bogdan 1891, p. 497).

[84] După cum s-a remarcat deja, *Petrusian* apare întotdeauna pe revers însă și neînsoțit de particula teoforă *Iω* (Tadin 1977), așezată înaintea lui Mircea, dar și a lui Mihail. Evident, *Petrusian* nu era de același rang cu cei doi, adică, puterea sa nu era de natură divină. Este astfel posibil ca el să fi fost într-adevăr un ban – mai special – de Severin, „între" Mircea și Sigismund (reamintim și aici: nu se cunosc bani regali ungari de Severin în anii 1410).

[85] Lăsăm, desigur, la o parte subiectul pierderii/păstrării de către Mircea I a Dobrogei (meritã revăzut Năsturel 2020).

(1412–1413)[86], Sigismund de Luxemburg[87] controla în bună măsură situația din Țara Românească[88], chiar dacă Mircea devenise, în mediul de limbă germană[89], sinonim cu numele domnului Țării Românești, în maniera numelui Basarab[90]. Per ansamblu, imagine (post-) bizantină (otomană) a unei Țări Românești lăsată în ruine de Mircea, cu ai săi numeroși bastarzi („exemplu" urmat și de către fiul Mihail), pare să se justifice[91].

Cazurile de mai sus mai arată ceva, probabil mai sigur. Emiterea de monedă nu este un indiciu infailibil pentru stabilitate politică. Dimpotrivă, ea poate fi un excelent indicator al instabilității, al fragmentării statale chiar. Precum „istoria mare", și numismatica și paleografia sunt relative.

MULȚUMIRI

Mulțumim profesorilor Aleksandar Uzelac (Beograd) și Aurel Vîlcu (București) pentru generosul sprijin acordat.

BIBLIOGRAFIE

ACA – Archivio de la Corona de Aragon, Barcelona
APA – Archivio Poenitentiaria Apostolica, Città del Vaticano/Roma
BStB – Bayerische Staatsbibliothek, München
HHStA – Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien
MNL-OL – Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár, Budapest

Anderle 1996 – Á. Anderle, *Az aragón kapcsolat (V. Alfonz, el Magnánimo és a magyar trón)*, Történelmi Szemle 38(4), 1996, p. 401–411.
Andrić 2016 – S. Andrić, *Saint John Capistran and Despot George Branković: An Impossible Compromise*, Byzantinoslavica 74, 2016, p. 202–227.
Áldássy 1927 – A. Áldássy, *Zsigmond király és Spanyolország*, Budapest 1927.
Árvai 2014 – T. Árvai, *„magnus comes de Hungaria": Garai Miklós nádor Nyugat-Európában*, in: A. Bárány, L. Pósán (eds.), *Causa unionis, causa fidei, causa reformationis in capite et membris. Tanulmányok a konstanzi zsinat 600. Évfordulója alkalmából*, Debrecen, 2014, p. 316–327.
Bogdan 1891 – I. Bogdan, Ein Beitrag zur bulgarischen und serbischen Geschichtsschreibung, Archiv für Slawische Philologie 13, 1891, p. 481–543.
Bojović, Năsturel 2003 – B. Bojović, P. Ş. Năsturel, *Les fondations dynastiques du Mont-Athos : des dynasties serbes et de la sultane Mara aux princes roumains*, RESEE 61(1–4), 2003, p. 149–176.
Catafau *et alii* 2018 – A. Catafau, N. Jaspert, Th. Wetzstein (eds.), *Perpignan 1415. Un sommet européen à l'époque du Grand Schisme d'Occident* (=Geschichte und Kultur der iberischen Welt 15), Zürich, 2018.
Cernovodeanu 1977 – D. Cernovodeanu, *Știința și arta heraldică în România*, București, 1977.
Chalcocondil 1958 – L. Chalcocondil, *Expuneri istorice* (=Scriptores Byzantini 2), ediție V. Grecu, București, 1958.
Chmel 1838 – J. Chmel, *Materialen zur österreichische Geschichte. Aus Archiven und Bibliotheken*, vol. II, Wien, 1838.
Ćirković 2007 – S. Ćirković, *O jednoj srpsko-ugarskoj alijansi*, ZRVI 44(2), 2007, p. 411–421.
Coman 2013a – M. Coman, Podunavia *şi relaţiile sârbo-muntene în secolele XIV–XVI*, în: O. Cristea, R. G. Păun (eds.), *Istoria. Utopie, amintire şi proiect de viitor. Studii oferite profesorului Andrei Pippidi la împlinirea a 65 de ani*, Iaşi, 2013, p. 239–258.
Coman 2013b – M. Coman, *Putere şi teritoriu. Ţara Românească medievală (secolele XIV–XVI),* Iaşi, 2013.
Cristea, Coman 2021 – O. Cristea, M. Coman, *O scrisoare pierdută. Ștefan cel Mare și boierii de margine ai Țării Românești*, Analele Putnei 9(1), 2013, p. 23–52.
Damian 2011 – I. M. Damian, *Ioan de Capestrano şi cruciada târzie*, Cluj-Napoca, 2011.
Damian 2017 – *Lo* Strategicon adversum Turcos *a di Lampugnino Birago* (=Antiquitates 47), editor I. M. Damian, Roma, 2017.
Dani *et alii* 1965 – J. Dani, Z. Jakó, D. Prodan, A. Răduțiu (eds.), *Glosar de termeni şi expresii din documentele latine privind istoria medie a României*, București, 1965.
Decei 1978 – A. Decei, *Două documente turceşti privitoare la expedițiile sultanilor Baiazid I şi Murad al II-lea în Țările Române*, în: A. Decei, *Relaţii româno-orientale*, ediție V. Ciocîltan, București, 1978, p. 209–222.
Dedić 2023 – E. Dedić, *The Bosnian Kingdom and the Serbian Despotate (1402–1459)* (=Historical Monographs 28), Cazin – Sarajevo, 2023.
Diaconescu, Érszegi 1998 – M. Diaconescu, G. Érszegi, *Documenta quibus Hungariae, Valachiae et Moldaviae relationes melius illustrantur*, Mediaevalia Transilvanica 2(2) (1998), p. 283–288.
Djuvara 1987 – N. Djuvara, *Les grands Boïars ont-ils constitué dans les Principautés Roumains une véritable oligarchie institutionnelle et héréditaire ?*, Südost-Forschungen 46 (1987), p. 1–56.
DRH 1966 – *Documenta Romaniae Historica*, B. *Ţara Românească*, I. *1250–1500*, editori P[etre]. P. Panaitescu, D. Mioc, București, 1966.
DRH 1977 – *Documenta Romaniae Historica*, D. *Relaţiile între Ţările Române*, I. *1222–1456*, editori Ş. Pascu, C. Cihodaru, K. G. Gündisch, D. Mioc, V. Pervain, Bucureşti, 1977.
Ducas 1958 – [M.] Ducas, *Istoria turco-bizantină. 1341–1462* (=Scriptores Byzantini 1), ediție Vasile Grecu, București, 1958.
Elissen 1857 – *Analekten der mittel- und neugriechischen Literatur*, III. *Anekdota Graeco-barbara*, editor Adolf Elissen, Leipzig, 1857.
Engel 1994 – P. Engel, *János Hunyadi and the Peace of Szeged*, Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 47(3), 1994, p. 241–257.

[86] Kastritsis 2007, p. 137–142.
[87] Pentru locul *valah* (chiar *dacic*) special al lui Sigismund la începutul secolului al XV-lea, vezi Pop, Simon 2025.
[88] Ceea ce a dus la o reacție anti-ungară (și pro-otomană?), care a determinat o campanie împotriva *valahilor transalpini* înainte de 17 iulie 1417 (Diaconescu, Érszegi 1998, nr. 1, p. 283).
[89] În raport cu acesta amintim cazul lui Pancraţiu cel Înţelept (*Pankras der Weiße*), numele tatălui lui Mircea I, Radu I, în anturajul lui Sigismund (Windecke 1893/1897, p. 294/p. 316–317).
[90] De exemplu, la 1423, Dan al II-lea era numit *Merz Weida* (BStB, Codices Latini Monacenses, [nr.] 903, f. 235r).
[91] Chalcocondil 1958, p. 158; Ducas 1958, p. 249–250.

Engel 2000 – P. Engel, *Magyarország világi archontológiája. 1301–1457* [ediţie digitală], Budapest, 2000.
Erdélyi 2011 – G. Erdélyi, *Married the sister of his late wife*: *The Negotiation of Kin-marriages in Renaissance Hungary*, Specimina Nova 6, 2011, p. 109–127.
Farbaky 2012 – P. Farbaky, *The Sterile Queen and the Illegitimate Son*: *Beatrice of Aragon and John Corvinus's Rivalry at Matthias Corvinus's Court*, în: H. Dáňová, K. Meziohoráková, D. Prix (eds.), *Artem ad vitam. Kniha k poctě Ivo Hlobila*, Praha, 2012, p. 419–428.
Fedeles 2018 – T. Fedeles, *Néha szerelembe keveredett egy-egy nőcskével*: Matyas kiraly es a szebbik nem, în: Z. Csabai, A. Dévényi, F. Fischer, P. Hahner, G. Kiss, J. Vonyó (eds.), *Pecsi Torteneti Katedra*, Pécs, 2018, p. 237–251.
Fejérpataky 1897 – L. Fejérpataky, *A Hettyey család Aragoniai czimere*, Turul 15, 1897, p. 187–189.
Fine 1987 – J. V. A. Fine, *The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*, Ann Arbor, 1987[1].
Giurescu 1971 – D. C. Giurescu, *Ţara Românească în secolele XIV–XV*, Bucureşti, 1973.
Iliescu 1975 – O. Iliescu, *Ducaţii Ţării Româneşti cu numele lui Basarab voievod*, SCN 6, 1975, p. 139–152.
Iliescu 2008 – O. Iliescu, *Monetele lui Mircea cel Bătrân*, ediţie E. Oberländer-Târnoveanu, I. Cândea, Brăila, 2008.
Iosipescu 1987 – S. Iosipescu, *Două chestiuni de geografie istorică: I) în Podunavia sub Marele Mircea Voievod al Ţării Româneşti; II) locul bătăliei de la „Rovine"*, în: I. Pătroiu (ed.), *Marele Mircea Voievod*, Bucureşti, 1987, p. 430–446.
Jefferson 2012 – J. Jefferson, *The Holy Wars of King Wladislas and Sultan Murad: The Ottoman-Christian Conflict from 1438–1444* (=History of Warfare 76), Leiden – Boston, 2012.
Jovanović 2002 – M. Jovanović, *Serbien* [!] *Medieval Coins*, Belgrade, 2002.
Kalić 1967 – J. Kalić, *Београд у средњем веку*, Beograd, 1967.
Karadja 1927 – C. Karadja, *Delegaţii din ţara noastră la Conciliul de la Constanţa (în Baden) în anul 1415*, (A)ARMSI 5, 1927, p. 59–91.
Kastritsis 2007 – D. J. Kastritsis, *The Sons of Bayezid. Empire building and Representation in the Ottoman Civil War of 1402–1413* (=The Ottoman Empire and its Heritage 38), Leiden – Boston – Köln, 2007.
Kovács 2018 – P. E. Kovács, *König Sigismund in Siena*, Budapest, 2018.
Kozak 2021 – P. Kozak, *Listiny knížete Jana Korvína (1473–1504) a jeho úředníků uložené v českých archivech: originály, opisy i výtahy a zmínky v písemnostech jiných vydavatelů*, Sborník Archivních Prací 71(1), 2021, p. 137–204.
Körmendy 2001 – K. Körmendy, *Nagy Lajos király ismeretlen szupplikációja az ÖNB Cod.2042 jelzetü kódexében*, în: V. Bácskai, G. Kövér (eds.), *Írástörténet, szakszerűsödés. Velem 1992/ A Hajnal István Kör velemi konferenciája 1992. szeptember 10–12* (=Rendi társadalom – polgári társadalom 6), Szombathely, 2001, p. 47–52.
Kristić 2011 – A. Krstić, *Документи о угарским поседима деспота Ђурђа датим у залог Јовану Хуњадију 1444. године*, Мешовита грађа 32, 2011, p. 125–126.
Kristić 2014 – A. Krstić, *Чланови династија југоисточне Европе у средњовековној Угарској* [teză de doctorat (Универзитет у Новом Саду)], Novi Sad, 2014.
Macinanti 2017 – F. Macinanti, *Il Liber IV del poema Constantinopolis di Ubertino Posculo* [lucrare de masterat (Università *La Sapienza*)], Roma 2017.
MacKay 1998 – A. MacKay, *Ferdinand of Antequera and the Virgin Mary*, în: I. Macpherson, A. MacKay (eds.), *Love, Religion and Politics in Fifteenth Century Spain*, Leiden – Boston – Köln, 1998, p. 132–139.
Marek 2011 – M. Marek, *The Noble Family of Cech from Levice in the Middle Ages*, Studia Historica Tyrnaviensia 11–12, 2011, p. 253–267.
Mehmet 1968 – M. A. Mehmet, *Două documente turceşti despre Neagoe Basarab*, RI 21(5), 1968, p. 923–928.
Miljan, Simon 2021 – S. Miljan, A. Simon, *Înnobilarea venețiană a lui Ioan Corvin (1497)*, Corviniana 14, 2021, p. 65–70.
Morintz, Coman 2024 – A. Morintz, M. Coman, *Cimitirele medievale de la Buftea–La Cârna/ Măneşti. O interpretare pe baza monedelor depuse în morminte*, MCA 20, 2024, p. 211–231.
Nagy, Szilágyi 2022 – L. Nagy, E. R. Szilágyi, *Câteva date noi despre genealogia familiei Olahus, Hunyadi și Dracula (Vlad Ţepeș)*, SMIM 40, 2022, p. 125–164.
Năsturel 2020 – P. Ş. Năsturel, *Une victoire du voïévode Mircea l'Ancien sur les Turcs devant Silistra (c. 1407–1408)*, în: E. C. Antoche, L. Cotovanu, I.-A. Tudorie (eds.), *Études d'histoire byzantine et post-byzantine* (=Bibliothèque de l'Institut d'Études Sud-Est Européennes 8), Bucureşti – Brăila, 2020, p. 23–33.
Neagoe 1977 – M. Neagoe, *Problema centralizării statelor feudale româneşti Moldova şi Ţara Românească*, Craiova, 1977.
Oberländer-Târnoveanu 2012 – E. Oberläder[!]-Târnoveanu, *Untagling Ariadne's Thread – Contributions to the „Archeology" [!] of the Romanian Medieval Numismatics. I. The Early Stage of Wallachian Coinage – From Vladislav I to Mircea the Elder (cca. 1364–1418)*, CN 18, 2012, p. 27–76.
Pall 1963 – F. Pall, *Intervenţia lui Iancu de Hunedoara în Ţara Românească şi Moldova în anii 1447–1448*, RI 16(5), 1963, p. 1049–1072.
Pall 1975 – F. Pall, *Relazioni di Giovanni di Hunedoara con l'Italia negli anni 1452–1453 (documenti inediti preceduti da uno studio)* (I–II), RESEE 13(3–4), 1975, 3, p. 453–478; 4, p. 559–594.
Panaitescu 1944 – P[etre] P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrân*, Bucureşti, 1944[1].
Papacostea 2001 – Ş. Papacostea, *Evul Mediu românesc. Realităţi politice şi curente spirituale*, Bucureşti, 2001.
Papacostea 2007 – Ş. Papacostea, *Politica externă a lui Ștefan cel Mare: opţiunea polonă (1459–1472)*, SMIM 15, 2007, p. 13–28.
Papacostea 2016 – Ş. Papacostea*, Istorie şi geopolitică. Geneza statului în trecutul românesc*, Bucureşti, 2016.
Pálosfalvi 2015 – T. Pálosfalvi, *Tettes vagy áldozat? Hunyadi László halála*, Századok 149(3), 2015, p. 383–441.
Petkov 2008 – K. Petkov, *The Voices of Medieval Bulgaria. Seventh-Fifteenth Century: The Records of a Bygone Culture* (=East-Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, V), Leiden – Köln – Boston, 2008.
Pippidi 2007 – A. Pippidi, *«Tam longinquis partibus». Un chevalier castellan en Moldavie au XVe siècle*, RESEE 45(1–4) (2007), p. 149–152.
Pippidi 2013 – A. Pippidi, *Despre „Dan voievod". Rectificări cronologice şi genealogice*, SMIM 31, 2013, p. 47–96.
Pleşia 1969 – D. Pleşia, *Neagoe Basarab. Originea, familia şi o scurtă privire asupra politicii Ţării Românești la începutul veacului al XVI-lea (I)*, Valachica 1, 1969, p. 45–60.
Pop 2008 – I.-A. Pop, *Numele din familia regelui Matia Corvinul: de la izvoarele de epocă la istoriografia contemporană*, SMIM 26, 2008, p. 111–138.
Pop, Simon 2018 – I.-A. Pop, A. Simon, *Re de Dacia: un proiect de la sfârşitul Evului Mediu*, Cluj-Napoca, 2018.
Pop, Simon 2021 – I.-A. Pop, A. Simon, *Transilvania de la Dunăre: scrisorile de la Modena ale reginei Beatrice de Aragon din vara anului 1480*, (A)ARMSI 36, 2021, p. 77–92.
Pop, Simon 2023 – I.-A. Pop, A. Simon, *Între două asedii: note asupra politicii lui Iancu de Hunedoara în prima jumătate a anilor 1450*, RI 32(4–6), 2021, [2023], p. 253–265.

Pop, Simon 2025 – I.-A. Pop, A. Simon, *„Geografii simbolice" la începutul secolului al XV-lea? Popoarele lui Ladislau de Anjou în cuvintele lui Coluccio Salutati,* în: C. Bărbulescu, I. Cârja, M. Eppel, A. Fehér, V. Popovici, A. V. Sima, L. Turcu (eds.), *Naţiuni, naţionalism şi perspective interetnice în Transilvania. In honorem Sorin Mitu la 60 de ani*, Cluj-Napoca, 2025, p. 103–115.

Popović 2010a – M. St. Popović, *The Order of the Dragon and the Serbian Despot Stefan Lazarević*, în: E. Mitsiou, M. St. Popović, J. Preiser-Kapeller, A. Simon (eds.), *Emperor Sigismund and the Orthodox World* (=Denkschriften der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 409), Wien, 2010, p. 103–106.

Popović 2010b – M. St. Popović, *Mara Branković. Eine Frau zwischen dem christlichen und dem islamischen Kulturkreis im 15. Jahrhundert* (=Peleus, 45), Mainz – Wiesbaden, 2010.

Rezachevici 1987 – C. Rezachevici, *Stema cu „capete de negri": înlăturarea unei legende din heraldica românească nord-dunăreană*, AIIA Iași 24, 1987, p. 71–98.

Rezachevici 2001 – C. Rezachevici, *Cronologia critică a domnilor din Ţara Românească şi Moldova (a. 1324–1881)*. I. *Secolele XIV–XVI*, Bucureşti, 2001.

Réthy 1892 – L. Réthy, *Adalékok a havaselvi vajdaság numismatikájához*, Archaeologiai Értesítő 12(5), 1892, p. 433–436.

Rohlik 2007 – H. Rohlik, „Rohlik", Deutsches Geschlechtsbuch 219 (2007), p. 155–174.

Rusu, Pop 1983 – A. A. Rusu, I.-A. Pop, *Familia nobiliară românească Arca din Ţara Haţegului (sfârşitul sec. XV–începutul sec. XVI)*, ActaMN 21, 1983, p. 211–223.

Rusu *et alii* 1989 – A. A. Rusu, I.-A. Pop, I. Drăgan (eds.), *Izvoare privind Evul Mediu românesc. Țara Hațegului în secolul al XV-lea (1402–1473)*, vol. I, Cluj-Napoca, 1989.

Sacerdoţeanu 1936 – A. Sacerdoţeanu, *Cea d'intăiu pedeapsă de „hiclenie" în Ţara Românească*, RI 22(10–12), 1936, p. 294–297.

Sasinek 1874 – F. V. Sasinek, *Pongrácovské listiny*, Letopis Matice Slovenskej 11(2), 1874, p. 72–83.

Simon 2009 – A. Simon, *The Lion in Winter. John Hunyadi from Kossovopolje to Belgrade*, în: A. Dumitran, L. Mádly, A. Simon (eds.), *Extincta est lucerna orbis. John Hunyadi and his Time* (=Mélanges d'Histoire Générale NS 1(1–2), II., Cluj-Napoca, 2009, p. 491–522.

Simon 2022 – A. Simon, *Campaniile dalmate şi italiene ale nobililor de Recaş: implicaţiile unui document regal din august 1359*, Banatica 32(2), 2022, p. 11–21.

Simon 2024a – A. Simon, *Eugeniu al IV-lea, Sigismund de Luxemburg şi ierarhul pentru toţi valahii în primăvara anului 1436*, (A)ARMSI 39, 2024, p. 107–146.

Simon 2024b – A. Simon, *Dintre toţi cei plecaţi din Valahii: Hunedoreştii între familiile de «migranţi»*, Revista Arhivelor 101(1–2), 2024, p. 68–102.

Simon 2024c – A. Simon, *Voievodul apei şi Basarabia: la începuturile angevine ale Ţării Românești*, Cluj-Napoca, 2024.

Simon 2024d – A. Simon, *În vremea lui Matia Corvin: treisprezece capitole despre limitele unei domnii*, Cluj-Napoca, 2024.

Simon 2025 – A. Simon, *Un negru pe blazon: cavalerii din Valahia ai regelui Sigismund de Luxemburg la curtea regelui Ferdinand I de Aragon (1415)*, în: A. C. Dincă, A. Simon (eds.), *Multum laboravistis propter nos et propter bonum pacis et unionis: episoade şi reverberații ale Evului Mediu. Profesorului Ioan-Aurel Pop, în al șaptezecilea an al vieții*, I, Cluj-Napoca, 2025, p. 19–36

Skorka 2025 – R. Skorka, *Marriages of Convenience, Forced Betrothals: Dynastic Agreements in the Angevin-era Hungary*, Hungarian Historical Review 14(1), 2025, p. 96–126.

Spinei 2009 – V. Spinei, *Document emis de Alexandru cel Bun păstrat în arhivele din Barcelona*, în: V. Sârbu, C. Luca (eds.), *Miscellanea Historica et Archaeologica in Honorem Professoris Ionel Cândea*, Brăila, 2009, p. 179–208.

Stipišić, Šamšalović 1982 – *Zapisnici Velikog vijeća grada Splita. 1352–1354, 1357–1359*, în: J. Stipišić, M. Šamšalović (eds.), *Zavod za Povijesne Znanosti Istraživačkog Centra JAZU,* vol. XII (1982), p. 63–266.

Szabó 2020 – P. Szabó, *… Let her remain in the faith of the Greeks*. *The Marriage Plan between the Noble Families of Hunyadi and Celje in the Light of the Ecclesiastical Union (1448, 1451)*, Beitrage zur Rechtsgeschichte Osterreichs 10(2), 2020, p. 159–165.

Şerbănescu, Stoicescu 1987 – N. Şerbănescu, N. Stoicescu, *Mircea cel Mare (1386–1418). 600 de ani de la urcarea pe tronul Ţării Românești*, Bucureşti, 1987.

Tadin 1977 – M. Tadin, *L'origine et la signification de la particule* Iω *dans le titre honorifique des princes de Bulgarie, de Serbie (méridionale), de Valachie et de Moldavie*, Cyrillomethodianum 4, 1977, p. 172–196.

Teleki 1853 – J. Teleki, *Hunyadiak kora Magyarországon*, X, Pest, 1853.

Tóth 2019 – N. C. Tóth, *Matyas kiraly első felesege*, în: K. Szovák, A. Zsoldos (eds.), *Királynék a középkori Magyarországon és Európában*, Székesfehérvár, 2019, p. 115–131.

Ursprung 2018 – D. Ursprung, *Propagandă şi popularizare. Povestirile tipărite despre Vlad Ţepeş în contextul anului 1488*, Analele Putnei 14(1), 2018, p. 45–60.

Vendrell Galostra 1971 – F. Vendrell Gallostra, *Caballeros centroeuropeos en la Corte Aragonesa*, Magyar Történelmi Szemle 2(2), 1971, p. 217–241.

Windecke 1893/ 1897 – E. Windecke, *Denkwürdigkeiten zur Geschichte des Zeitalters Kaiser Sigmunds*/ *Das Leben Königs Sigmunds,* ediţie Wilhelm Altmann/ ediţie Theodor von Hagen, Berlin, 1893/ Leipzig, 1899.

Planșa 1. *A. Monede de tip Petrusian (foto Aurel Vîlcu) / Petrusian-type coins (photo Aurel Vîlcu); B. „Ducaţii matrimoniali" emişi de Gheorghe Branković şi Iancu de Hunedoara (open access) / The "matrimonial ducates" issued by George Branković and John Hunyadi (open access).*

CÂTEVA MONEDE RARE DIN COLECȚIA MUZEULUI CONSTĂNȚEAN

Gabriel CUSTUREA[a], Ana-Maria VELTER[b]
[a] *cercetător independent; e-mail: custurea@gmail.com*
[b] *cercetător independent*

Keywords: *Medieval Dobrudja, denar, pfennig, grosz*
Abstract: *The authors present 17 medieval coins, some of them rare for this area, found in the MNHAC collections. The pieces are issued by Aquileia (2), Austria (1), Bamberg (1), Bohemia (3), Carinthia (1), Passau (3), Saxony (3), Salzburg (2), Serbia (1) and date from the 12th–16th centuries. Three of these were discovered at Isaccea, an important economic centre of the period.*

Cuvinte-cheie: *Dobrogea medievală, denar, pfennig, groș*
Rezumat: *Autorii prezintă 17 monede medievale, unele dintre ele rare pentru această zonă, aflate în colecțiile MINAC. Piesele sunt emise de Aquileia (2), Austria (1), Bamberg (1), Bohemia (3), Carinthia (1), Passau (3), Saxonia (3), Salzburg (2), Serbia (1) și se datează în secolele XII–XVI. Trei dintre acestea au fost descoperite la Isaccea, un important centru economic al epocii.*

Piesele pe care le prezentăm au fost prelucrate în urmă cu mai mulți ani, în mai multe etape, până s-a ajuns la numărul de astăzi: 17 exemplare[1]. Sunt monede care, în proporție zdrobitoare, nu fac parte din circulația dobrogeană obișnuită. Cu excepția a trei emisiuni, descoperite la Isaccea, pentru celelalte nu se cunoaște locul descoperirii.

În legătură cu cele două piese fragmentare ale patriarhilor Aquileei, Gregorio di Montelongo (1251–1269) și Ottobono de Razzi (1302–1315), amintim că în lotul de dinari publicați în anul 2002[2] există emisiuni similare. Astfel de monede s-au descoperit pe teritoriul României în tezaure/depozite, împreună cu dinarii de tip Friesach ajunși în secolele XII–XIII ca monedă forte în legătură cu marile tranzacții comerciale (mai ales sare și vite)[3].

Următoarea monedă îi aparține lui Ladislau Postumul (1452–1457), rege al Ungariei și al Bohemiei, aici în calitate de duce al Austriei. În lucrarea din 2002 amintită, între emisiuni ale Bohemiei apare și un exemplar de la acest principe[4]. De asemenea, sunt publicați și o serie de dinari vienezi[5].

Piesa de la Otto II de Merania, episcop de Bamberg, este de tip „Eriacensis" emisă între anii 1177–1196, în perioada interregnului, la Villach. Episcopul a imitat emisiunile de Friesach în monetăria sa. Monede bătute la Villach s-au descoperit în tezaurele de la Sîmbăteni, Deta și Zalău[6]. Friesacii, cum sunt numiți în mod curent acești dinari, s-au găsit în Transilvania și Banat, în tezaure sau în mod izolat[7]. Din zona de sud se cunoaște tezaurul de la Craiova-Filiași[8], iar de la est de Carpați tezaurul de la Aldești[9]. Din Dobrogea provine tezaurul de la Silistra[10]. Piesa noastră este descoperită la Isaccea, sit arheologic despre dezvoltarea căruia în secolele XII–XIII nu este nevoie să mai detaliem.

Emisiunile Bohemiei, aici în număr de trei, sunt un dinar al ducelui Bretislav I (1037–1055) și doi pfennigi de la Ludovic I Jagiello în calitate de rege. În colecțiile MINAC se mai află o monedă emisă de ducele Moraviei, Konrad I von Brun[11] și două bracteate de la Ottokar II Premysl, rege al Boemiei (1251–78)[12]. Seria continuă cu alte piese publicate în urmă cu două decenii: un pfennig de la Sigismund de Luxemburg, șase groși praghezi de la Ioan I de Luxemburg (2), Carol I de Luxemburg (2) și Wenceslas III (IV) de Luxemburg(1) , Wladislav II Jagiello (1) și un alt pfennig de la Ladislau V

[1] O comunicare despre nouă piese a fost prezentată la sesiunea anuală „Pontica" 2023, a Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța.
[2] Velter, Custurea 2002, p. 94–96, nr. 23–28.
[3] Știrbu, Velter 1996, p. 144–145.
[4] Velter, Custurea 2002, p. 174, nr. 51.
[5] Velter, Custurea 2002, p. 111–115, nr. 1–17.
[6] Știrbu 1979, p. 54; Sabău 1958, p. 288, nr. 13; Pripon 2018, p. 11.
[7] Pentru circulația generală, vezi Velter 1996; repertoriu la Sabău 1958, p. 287–297, vezi și Știrbu 1979, p. 50; Știrbu, Velter 1996, p. 145, n. 34 cu rutele de penetrare ale acestor monede.
[8] Iliescu 1943.
[9] Ursachi *et alii* 2024, p. 173–174, nr. 9–13.
[10] Custurea, Talmațchi 2011, p. 344, nr. XLI.
[11] Velter, Custurea 2002, p. 175, nr. 53.
[12] Velter, Custurea 2002, p.71, nr. 51, 52.

Postumul[13]. Pentru aceste piese nu se cunoaște locul descoperii și nici nu pot fi puse în legătură cu circulația monetară dobrogeană curentă. Emisiuni de la Ludovic II Jagiello și Ferdinand I de Habsburg ca regi ai Ungariei au mai fost publicate[14], dar în număr foarte redus, iar monede de la Ludovic II emise la Swidnica întâlnim în tezaurele de la Enisala[15] și Hârșova[16], ambele datate la începutul secolului al XVII-lea.

Moneda emisă de ducele Carinthiei, Ulrich II, este de tipul dinarilor de Friesach și astfel de nominaluri se găsesc amestecate în descoperirile de tezaure/depozite ale epocii[17]. Menționăm că moneda este descoperită la Isaccea.

Emisiunile episcopilor de Passau se alătură altor piese asemănătoare, bătute de episcopatele germane Ausgburg, Halberstadt, Koln, Konstanz și Magdeburg[18], aflate în inventarele muzeului constănțean. Două dintre ele, nr. 9 și 10, sunt dinari de tip imobilizat, bătuți între anii 1254–1451[19]. Nici aceste monede nu fac parte din circulația dobrogeană curentă și nu li se cunoaște locul descoperirii.

În lotul prezentat se află două emisiuni ale arhiepiscopatului de Salzburg unul dintre emitenții principali de monedă de tip dinar, începând cu secolul al XI-lea, cu o îndelungată tradiție monetară care ajunge până în secolul al XIX-lea. Kreuzerii de la Mathaus Lang von Wellenburg (1519–1540) sunt de tip uniface, model care s-a perpetuat și în secolele următoare în statele germane[20].

Monedele Principatului de Saxa vin să se adauge unor piese cu aceeași proveniență, dar bătute mai târziu, legate de circulația balcanică, unele dintre ele având loc precis de descoperire: Cernavodă, Chirnogeni, Peștera[21].

Grosul emis de Ștefan Dușan, chiar dacă nu se numără printre raritățile monetare, a fost inclus în prezentare pentru că se încadra în perioada analizată. Descoperită la Isaccea, moneda se alătură altor piese prezente în tezaure și descoperiri izolate din Dobrogea[22].

Am considerat necesar să prezentăm aceste monede pentru a îmbogăți informațiile despre colecția numismatică a muzeului constănțean, o colecție importantă în peisajul românesc de profil (cca 90 000 exemplare), cu piese dintre cele mai variate din toate epocile istorice.

CATALOG

Patriarhatul de Aquilea
Gregorio di Montelongo (1251–1269)

Av. ..REGORI-E....
Rv. . CIVITA ~ .....
1. AR. Dinar, 6h, 0,31 g, 18 mm, ruptă ½.
CNI VI, p. 11, nr. 1, f.a.
Passim, MINAC, inv. 81 101.

Ottobono de' Razzi (1302–131)

Av...OTOB...- NV...
Rv. S . A/ QVILE/ .....
2. AR. Dinar, 6h, 0,40 g, 20 mm, ruptă 2/4.
CNI VI, p. 21, nr. 7, f.a.
Passim, MINAC, f.n.

[13] Velter, Custurea 2002, p. 122, nr. 40; p. 173–175, nr. 46–52.
[14] Custurea 1987, p. 247–248, nr. 100–119; Oberländer-Târnoveanu, Opaiț 1984, p. 277, nr. 183; Vertan, Custurea 1980, p. 362, nr. 249; Vertan, Custurea 1983, p. 313, nr. 836, 837; Vertan, Custurea 1988–1989, p. 320, nr. 1646.
[15] Custurea 1978, p. 532, nr. 55–60.
[16] Custurea 1991, p. 556, nr. 39–45.
[17] Iliescu 1943, p. 48–51, nr. 26–37; Știrbu 1979, p. 52–53, 80–81, nr. 99–104; Știrbu, Velter 1996, p. 146, nr. 38–63; Cojocărescu 1983, p. 259, nr. 26–31.
[18] Velter, Custurea 2002 p. 59–63, 67–69, 96, 164–167.
[19] https://en.numista.com/catalogue/pieces193595.html, accesat 10,00 07.06.2025.
[20] German Coins, p. 172; World Coins 2013, p. 38.
[21] Custurea 1987, p. 249.
[22] Oberländer-Târnoveanu 1992; Kuzev 1988; Kuzev 1992; Kuzev 1994–1995; Kuzev 1996–1997; Custurea, Talmațchi 2011, p. 145, 287, 367; Custurea, Velter 2017, p. 590, nr. 3–5, p. 601, nr. 152–154; Vertan, Custurea 1988–1989, p. 383, nr. 1336, 1337.

Ducatul Austriei
Ladislau Postumul (1452–1457)

Av. Scut cu stema Austriei, încoronat, încadrat de inițialele L – R, înscris în decor trilobat.
Uniface.
3. AR. Pfennig, 0,48 g, 15 × 14 mm.
Auktionshaus H.D.Rauch GmbH-E-Auction 46, lot 1031, 1035, accesat 28.04.2025, 14,15, Viena, f.a.
Passim, MINAC, f.n.

Episcopatul Bamberg
Otto II de Merania (1177–1196)

Av. ...ARE.....
Rv. .....
4. AR. Dinar, 6h, 0,76 g, 18 mm.
Baumgartner, p. 81, nr. 61, tip ERIACENSIS, Villach, f.a.
Isaccea, MINAC, f.n.

Bohemia
Ducele Bretislav (1034–1055)

Av. BRECIZ – LΛVS/DV-X
Rv. WENCE=LΛVSSCS
5. AR. Dinar, 12h, 0,99 g, 21 mm.
Cach I, 312, f.a.
Passim, MINAC, inv. 81 094.

Ludovic I Jagiello (1510–1526)

Av. R – L – P , inițiala L încoronată
Uniface
6. AR. Schwartzpfennig, 0,41 g, 13 mm.
Fiala, 1004, Kuttenberg, f.a.
Passim, MINAC, inv. 81 095.

Av. * LVDOVICVS PRIMVS
Uniface
7. AR. Weisspfennig, 0,37 g, 14,5 mm.
Fiala 996, Kuttenberg, f.a.
Passim, MINAC, inv. 81 096.

Ducatul Carinthiei
Ulrich II von Spanheim (1181–1202)

Av. .....
Rv. Crucea de Ierusalim, globulă în fiecare cartier,
în cerc perlat exterior.
8. AR. Pfennig, ?h, 0,82 g, 16 mm.
Ruckser, Rodrigues, p. 74, St. Veit, f.a.
Isaccea, MINAC, f.n.

Episcopatul Passau
Anonim – tip imobilizat

Av. Grifon rampant spre st. înscris în cerc liniar
Uniface
9. AR. Ewiger pfennig, 0,59 g, 15 mm.
https://en.numista.com.catalogue/pieces81910.html;
https://en.numista.com/catalogue/pieces193595.html, f.a. (1254–1451),
accesat 10,00 07.06.2025.
Passim, MINAC, inv. 55655.

Idem ca precedentul, f.a. (1254–1451).
10. AR. Ewiger pfennig, 0,50 g, 16,5 mm.
Passim, MINAC, inv. 55 656.

Ernst von Bayern (1517–1540)

Av. Leu rampant în scut, surmontat de inițiala E, totul înscris într-un romb.
Uniface.
11. AR. Pfennig, 0,36 g, 13,5 mm.
SWC 1501, p. 859, f.a. (1518–1520).
Passim, MINAC, inv. 81 100.

Saxonia – margraviatul de Meissen
Ernst, Albrecht și Wilhelm III (1465–1482)

12. AR. Hornpfennig, 3h, 0,32 g, 14,5 mm.
Krug 1479, Leipzig, f.a. (1465–1482)
Passim, MINAC, f.n.

Ernst și Albrecht (1482–1485)

Av. Leu rampant spre st. înscris în scut surmontat de trifoi
Uniface
13. AR. Leuwenpfennig, 0,25 g, 15 mm.
Krug 1622, Zwickau, f.a. (1482–1485).
Passim, MINAC, inv. 81 099.

Albrecht (1485–1500)

Av. Leu rampant spre st. înscris în scut surmontat de inițiala A.
Uniface
14. AR. Leuwenpfennig, 0,33 g, 15 mm.
Krug 1641, Zwickau, f.a.(1485–1500).
Passim, MINAC, f.n.

Arhiepiscopatul Salzburg
Mathaus Lang von Wellenburg (1519–1540)

Av. Trei scuturi acolate, în chenar trilobat, jos 15Z4
Uniface
15. AR. Pfennig, 0,43 g, 16 × 14,5 mm.
Ruckser, Rodrigues, p. 117, 1524.
Passim, MINAC, f.n.

Idem ca mai sus, 36.
16. AR. Pfennig, 0,60 g, 16 mm.
Ruckser, Rodrigues, p. 117, 1536.
Passim, MINAC, inv. 81 098.

Serbia
Ștefan Uroș Dușan (1331–1355)

Av. IC – XC / N - ?
Rv. R STE....NV – INIM....O
17. AR. Groș, 1h, 1,01 g, 18,5 x 17,5 mm, ruptă.
Jovanovic 188, f.a. (1346–1355)
Isaccea, MINAC, f.n.

BIBLIOGRAFIE

CNI VI = *Corpus Nummorum Italicorum*, VI, Veneto (zecche minori), Dalmatia-Albania, Roma 1922.

Baumgartner 1935 – E. Baumgartner, *Das Eriacensis – Geprage und seine Beischlage*, NZ 68 (1935), p. 67–88.
Cach 1970 – Fr. Cach, *Nejstarsi Ceske Mince I. Ceske denary do mincovi reformy Bretislava I.*, Praga, 1970.
Cojocărescu 1983 – M. Cojocărescu, *Un depozit monetar din secolele XII–XIII din Colecția Maria și dr. George Severeanu*, BSNR 75–76, 1981–1982, 1983, p. 257–269.
Custurea 1978 – G. Custurea, *Tezaurul monetar de la Enisala (sec. XV–XVII)*, Crisia 8, 1978, p. 531–536.
Custurea 1987 – G. Custurea, *Date noi privind circulația monetară în Dobrogea medievală*, Pontica 20, 1987, p. 237–254.
Custurea 1991 – G. Custurea, *Un tezaur monetar descoperit la Hârșova (sec. XV–XVI)*, Peuce 10, 1991, p. 555–558.
Custurea, Talmațchi 2011 – G. Custurea, G. Talmațchi, *Repertoriul tezaurelor monetare din Dobrogea*, Constanța, 2011.
Custurea, Velter 2017 – G. Custurea, A.-M. Velter, *Monede medievale și moderne descoperite în Dobrogea (1223–1872)*, Pontica 50, 2017, p. 573–631.
Fiala 1989 – Ed. Fiala, *Beschreibung der Sammlung Bohemischer Munzen und Medaillen des Max Donebauer*, Praga, 1889.
German Coins 1998 – N. D. Nicol, C. R. Bruce II (eds.), *Standard Catalog of German Coins*, 2nd edition, Iola, 1998.
Iliescu 1943 – O. Iliescu, *O mărturie din îndepărtatul Ev Mediu românesc*, BSNR 37, 1943, p. 39–63.
Jovanovic 2012 – M. Jovanovic, *Srpski Srednjovecovni Novac*, Belgrad, 2012.
Krug 1974 – G. Krug, *Die meissnisch-sachsischen Grosschen.1338 bis 1500*, Berlin, 1974.
Kuzev 1988 – A. Kuzev, *Srbski groshove v Dobrudza prez XIV v.*, IzvestijaVarna 24(39), 1988, p. 106–116.
Kuzev 1992 – A. Kuzev, *Nahodka na srbski groshove ot XIV v. pri s. Sokolnik, Dobrichko*, IzvestijaVarna 28(43), 1992, p. 269–284.
Kuzev 1994–1995 – A. Kuzev, *Dve malki nahodki na srbski groshove ot XIV v. severno ot s. Dolishche, Varnensko*, IzvestijaVarna 30–31(45–46), 1994–1995, p. 249–256.
Kuzev 1996–1997 – A. Kuzev, *Malka nahodka na srbski i bosnenski groshove*, IzvestijaVarna 32–33(47–48), 1996–1997, p. 181–186.
Oberländer-Târnoveanu, Opaiț 1984 – E. Oberländer-Târnoveanu, C. Opaiț, *Cronica descoperirilor monetare din nordul Dobrogei (II)*, Peuce 9, 1984, p. 267–279; 648.
Oberländer-Târnoveanu 1992 – E. Oberländer-Târnoveanu, *Un trésor de monnaies serbes et bosniaques trouvé dans la zone des Bouches du Danube (note préliminaire)*, Numizmatičar 15, 1992, p. 69–89.
Pripon 2018 – Em. Pripon, *Tezaure medievale și premoderne descoperite pe teritoriul orașului Zalău (I)*, Cluj-Napoca, 2018.
Ruckser, Rodrigues f.a. – D. P. Ruscker, L. Rodrigues, *Silver pfennig and small silver coins of Europe in the Middle Ages*, f.a.
Sabău 1958 – I. Sabău, *Circulația monetară în Transilvania secolelor XI–XIII în lumina izvoarelor numismatice*, SCN 2, 1958, p. 269–301.
Știrbu 1979 – C. Știrbu, *Un tezaur din secolul al XIII-lea descoperit la Sîmbăteni, jud.Arad*, CN 2, 1979, p. 47–110.
Știrbu, Velter 1996 – C. Știrbu, A.-M. Velter, *Aspecte ale circulației dinarilor de Friesach în Transilvania în secolul al XIII-lea*, CN 7, 1996, p. 141–148.
Ursachi *et alii* 2024 – V. Ursachi, G.-D. Hânceanu, V. Diaconu, A. Baltag, *Comunități preistorice, antice și medievale de pe cursul mijlociu al Siretului. Așezările de la Filipești și Aldești. Cercetările arheologice din anii 1960*–1962, Brăila, 2024.
Velter 1996 – A.-M. Velter, *Considerații de ordin economic și politic privind începutul pătrunderii monedelor vest-europene în Transilvania*, CN 7, 1996, p. 137–140.
Velter, Custurea 2002 – A.-M. Velter, G. Custurea, *Europa Evului Mediu Timpuriu și de Mijloc văzută prin monede*, Cluj-Napoca, 2002.
Vertan, Custurea 1980 – A. Vertan, G. Custurea, *Descoperiri monetare în Dobrogea (II)*, Pontica 13, 1980, p. 347–366.
Vertan, Custurea 1983 – A. Vertan, G. Custurea, *Descoperiri monetare în Dobrogea (V)*, Pontica 16, 1983, p. 301–323.
Vertan, Custurea 1988–1989 – A. Vertan, G. Custurea, *Descoperiri monetare în Dobrogea (VIII),* Pontica 21–22, 1988–1989, p. 369–390.
World Coins 2013 – Th. Michael, G. S. Cujah (eds.), *Standard Catalog of World Coins 1701–1800*, 6th edition, Iola, 2013.

OBSERVAȚII ASUPRA A DOUĂ MORMINTE DESCOPERITE ÎN NECROPOLA BISERICII „SFÂNTA VINERI” DE LA CURTEA DOMNEASCĂ DIN TÂRGOVIȘTE

Florin Gabriel PETRICĂ[a], Minodora CÂRCIUMARU[a], Ovidiu CÎRSTINA [a], Adrian IONIȚĂ[b]
[a] *Complexul Național Muzeal „Curtea Domnească” Târgoviște;*
e-mails: floringabrielpetrica@yahoo.com, minodora.c@gmail.com, ovidiu_cirstina@yahoo.com
[b] *Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”; e-mail: aionita67@yahoo.com*

Keywords: *The Royal Court, Târgoviște, „Sfânta Vineri” Church, graves, funerary inventory, glass vessel, 16th–17th centuries*
Abstract*: Systematic archaeological research at the Royal Court in Târgoviște has included the necropolis of the “Sfânta Vineri” church in the field of investigation. Both older and more recent excavations have revealed the presence in this cemetery of graves with richer grave goods specific to the medieval elite, and also some graves with poorer or even non-existent inventory. In this study, we analyse M.7 and M.45, two graves from the 2021 archaeological season, distinguished by their unique funerary inventory and by complex bioarchaeological issues.*

Cuvinte-cheie: *Curtea Domnească, Târgoviște, Biserica „Sfânta Vineri”, morminte, inventar funerar, vas de sticlă, secolele XVI–XVII*
Rezumat: *Cercetările arheologice sistematice de la Curtea Domnească din Târgoviște au inclus în aria tematică a investigațiilor și necropola Bisericii „Sfânta Vineri”. Cercetările mai vechi, precum și cele recente, au relevat existența în acest cimitir a unor morminte cu un inventar funerar specific elitelor medievale, mai bogat, dar și a unor morminte cu un inventar mai sărac sau chiar inexistent. În studiul de față vom analiza două morminte descoperite în campania arheologică din anul 2021, M.7 și M.45, care se individualizează printr-un inventar funerar deosebit și o problematică bioarheologică complexă.*

INTRODUCERE

Curtea Domnească din Târgoviște, ansamblu medieval de referință pentru arhitectura aulică a secolelor XV–XVIII, păstrează în componența sa vestigii reprezentative, precum palate domnești, lăcașe de cult, turnuri de apărare, ziduri de incintă și alte construcții (Fig. 1). Fosta reședință domnească se remarcă, de asemenea, prin structura sa, precum și prin numărul și vechimea complexelor puse în evidență de cercetările arheologice desfășurate aici începând cu anii ’30 ai secolului al XX-lea. Cercetările arheologice au identificat în interiorul zidurilor de incintă două arii funerare. Prima dintre acestea se localizează în zona paraclisului domnesc, iar cealaltă în jurul Bisericii „Sfânta Vineri”, ambele lăcașe datând din secolul al XV-lea[1].

În studiul de față vom analiza două morminte descoperite în campania arheologică din anul 2021, M.7 și M.45, aparținând cimitirului medieval al Bisericii „Sfânta Vineri”. Acestea au atras atenția atât prin diversitatea obiectelor recuperate (vas de sticlă, inel, cercel, accesorii vestimentare, lamă de cuțit), cât și prin complexitatea realizării lor sau a scopului pentru care au fost depuse în morminte. Este cazul vasului de sticlă, inedit ca formă și execuție artistică, dar și a inelului de bronz, al cărui motiv decorativ întâlnit pe astfel de piese a fost subiectul unor ample dezbateri[2]. Ulterior s-a dovedit, după cum se va vedea în cuprinsul articolului, că și indivizii prezintă anumite particularități[3], nu doar inventarele aferente acestora.

Este cunoscut faptul că înhumări au fost practicate în jurul Bisericii „Sfânta Vineri” încă din a doua jumătate a secolului al XV-lea, conform rezultatelor cercetărilor efectuate de Gheorghe I. Cantacuzino în perioada 1967–1968[4]. Un argument suplimentar în acest sens este constituit de mormântul descoperit în anul 2012, între zidul de incintă al Curții domnești și „Casa Bălașa”, datat cu moneda Vladislav al II-lea (1447–1456)[5]. Așadar, o amplasare ipotetică a cimitirului din secolul al XV-lea poate fi asociată cu zona de nord, unde se află „Casa Bălașa” (1656) și ruinele chiliilor din 1803[6].

---

[1] Nu este exclusă, ba dimpotrivă, existența unui orizont de înhumări în zona paraclisului care să dateze din a doua jumătate a secolului al XIV-lea. Informații privind acest subiect au fost susținute în numeroase comunicări științifice: Gâza *et alii* 2018; Olteanu *et alii* 2017; Olteanu *et alii* 2018; Simion *et alii* 2018.
[2] Vezi mai jos, nota 12.
[3] Vasile *et alii* 2024.
[4] Pârvan, Cantacuzino 2002; cu privire la monedele din secolul al XV-lea descoperite la Biserica „Sfânta Vineri”, vezi p. 316–317.
[5] Diaconescu *et alii* 2013.
[6] Pentru informații suplimentare, vezi Cârciumaru, Olteanu 2019; Cârciumaru, Petrică 2023.

Figura 1. *Curtea Domnească din Târgoviște. Vedere aeriană cu marcarea sectorului C de cercetare.*

Figure 1. *Aerial view of the Royal Court in Târgoviște indicating sector C.*

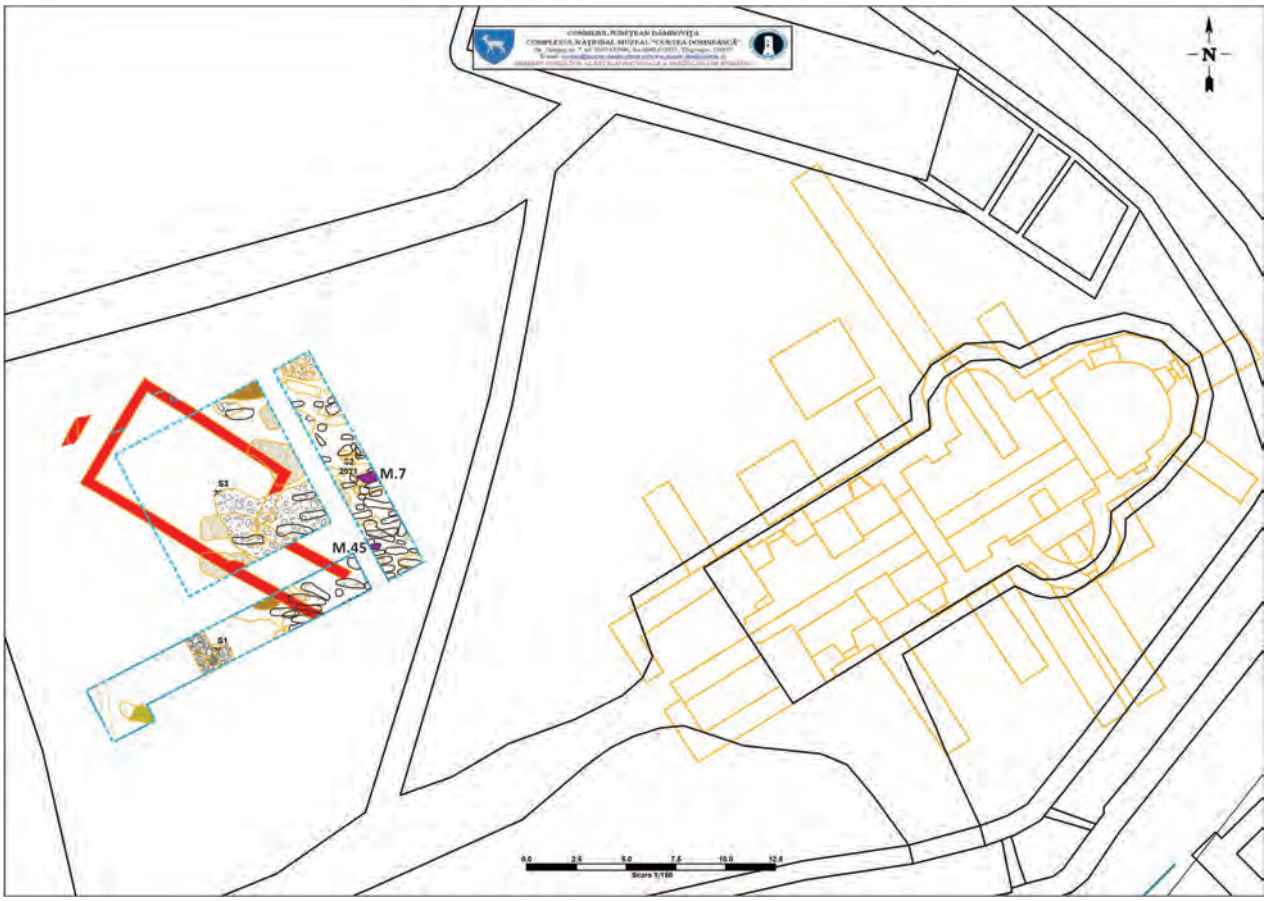

Figura 2. *Plan cu amplasarea secțiunilor arheologice S.1–S.3/2020–2021, pe care sunt marcate M.7 și M.45.*

Figure 2. *Plan showing the location of archaeological trenches S.1–S.3/2020–2021, and those of M.7 and M.45.*

Cercetările arheologice sistematice desfășurate în perioada anilor 2018–2025 au adus unele informații suplimentare privind etapele de utilizare a acestui spațiu ca necropolă. O primă secvență a înhumărilor ne apare ca fiind contemporană cu funcționarea în acest loc a unei curți boierești în perioada secolelor XV–XVI[7]. O altă etapă poate fi plasată, începând, cel mai devreme, cu ultimii ani ai secolului al XVI-lea, probabil după evenimentele din toamna anului 1595 și restabilirea reședinței principale a țării la Târgoviște, de către Mihai Viteazul. În perioada imediat următoare dispariției curții boierești, în acest spațiu a fost amenajat un cimitir urban, în care au fost înhumați și numeroși membri ai familiilor care dețineau funcții administrative în cadrul reședinței domnești. Este foarte probabil ca cimitirul să fi precedat edificarea primului zid de incintă al reședinței, unele morminte de pe latura de sud a bisericii fiind suprapuse de acesta[8]. De asemenea, chiar construirea „Casei Bălașa” s-a realizat peste o parte din necropolă, după cum au arătat cercetările din anul 2012. Desigur, funcționarea acestui cimitir în interiorul reședinței domnești naște unele întrebări firești privind accesul persoanelor în curtea domnească. Nu poate fi înlăturată nici ideea că e posibil ca numeroase înhumări să fi fost realizate în intervalul anilor 1627–1640 și 1660–1690, când reședința principală s-a aflat în orașul București. Cert este faptul că, cel puțin spre vest, în perioada brâncovenească, un zid de incintă prevăzut cu turn de pază separa curtea Bisericii „Sfânta Vineri” de Curtea Domnească principală, limitând astfel accesul în această zonă.

Cercetările arheologice din Sectorul C (campaniile 2020 și 2021), zonă cuprinsă între Muzeul Tiparului, Biserica „Sfânta Vineri” și „Casa Bălașa” (Fig. 2) au fost determinate, pe de-o parte, de continuarea investigațiilor din anul 2018, iar pe de alta de proiectul de restaurare „Impulsionarea dezvoltării județului Dâmbovița și păstrarea identității culturale a fostei capitale a Țării Românești prin conservarea, protejarea, dezvoltarea și valorificarea Ansamblului Monumental Curtea Domnească din Târgoviște”. O importanță deosebită au avut-o rezultatele scanărilor geofizice realizate în primăvara anului 2020 – vara 2021, de către inginer Cornel David de la S.C. Geomatics One SRL. Astfel, o serie de anomalii detectate în structura solului au fost interpretate ca fiind potențiale complexe arheologice de tipul fundațiilor sau pivnițelor.

În cadrul cercetărilor întreprinse cu această ocazie, au fost evidențiate mai multe morminte, între care se numără și cele două care fac obiectul prezentului studiu[9], precum și al celui referitor la analiza antropologică a scheletelor[10].

OBSERVAȚII ARHEOLOGICE ASUPRA ÎNMORMÂNTĂRILOR

Mormântul 7 (M.7) (Fig. 3)

Ad.: 0,68 m; carou F.2; adult; decubit dorsal; brațul stâng îndoit din cot și adus pe abdomen; brațul drept îndoit din cot și adus pe bazin; membrele inferioare rămase în profilul de est al secțiunii; orientare vest–est.

Inventar: monedă de argint (fragmentară, nedeterminată cronologic), în partea dreaptă a bazinului; inel de bronz cu chaton, la mâna stângă; accesorii vestimentare – 23 de copci de bronz, dispuse în patru rânduri, în zona pieptului; un obiect de fier asemănător unei lame de cuțit, în zona capului.

Mormântul 45 (M.45) (Fig. 4)

Ad.: 1,45 m; carou C.1; copil; deranjat parțial; decubit dorsal; brațele îndoite din cot și aduse pe bazin, membrele inferioare lipsesc; orientare vest–est.

Inventar: vas de sticlă, în partea dreaptă a capului; un cercel de argint, în partea dreaptă a capului; un obiect mic de cupru, în zona omoplatului stâng.

Observații: mormântul aparține unui nivel de înhumări marcat de numeroase perturbări. Totodată, atrage atenția și prin inventarul numismatic al mormintelor surprinse parțial la cota superioară: în caroul C1, la cotele de -0,98 și -1,00 m, au fost descoperite oseminte deranjate aparținând unor copii, o caracteristică a mormintelor relevate în extrema sudică a secțiunii. Din acest context, au fost recuperate trei monede, una provenind de la Maximilian al II-lea (1562–1567), împărat al Sfântului Imperiu Roman, Rege al Boemiei, Rege al Ungariei, emisă în anul 1565. A doua monedă, datată în intervalul cronologic 1490–1502, a fost emisă de Vladislav al II-lea Jagello, regele Ungariei (1490–1516)[11]. În schimb, cea de-a treia monedă, aflată într-o stare de conservare precară, nu a putut fi datată.

---

[7] Cârciumaru, Petrică 2023, p. 102–105.

[8] Cantacuzino 1969.

[9] Petrică *et alii* 2021a; Petrică *et alii* 2022.

[10] Vezi în prezentul volum Vasile 2025.

[11] Determinarea monedelor a fost efectuată de către dr. Aurel Vîlcu, cercetător în cadrul Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan”, căruia îi mulțumim pentru constanta colaborare în ceea ce privește descoperirile numismatice de la Curtea Domnească din Târgoviște.

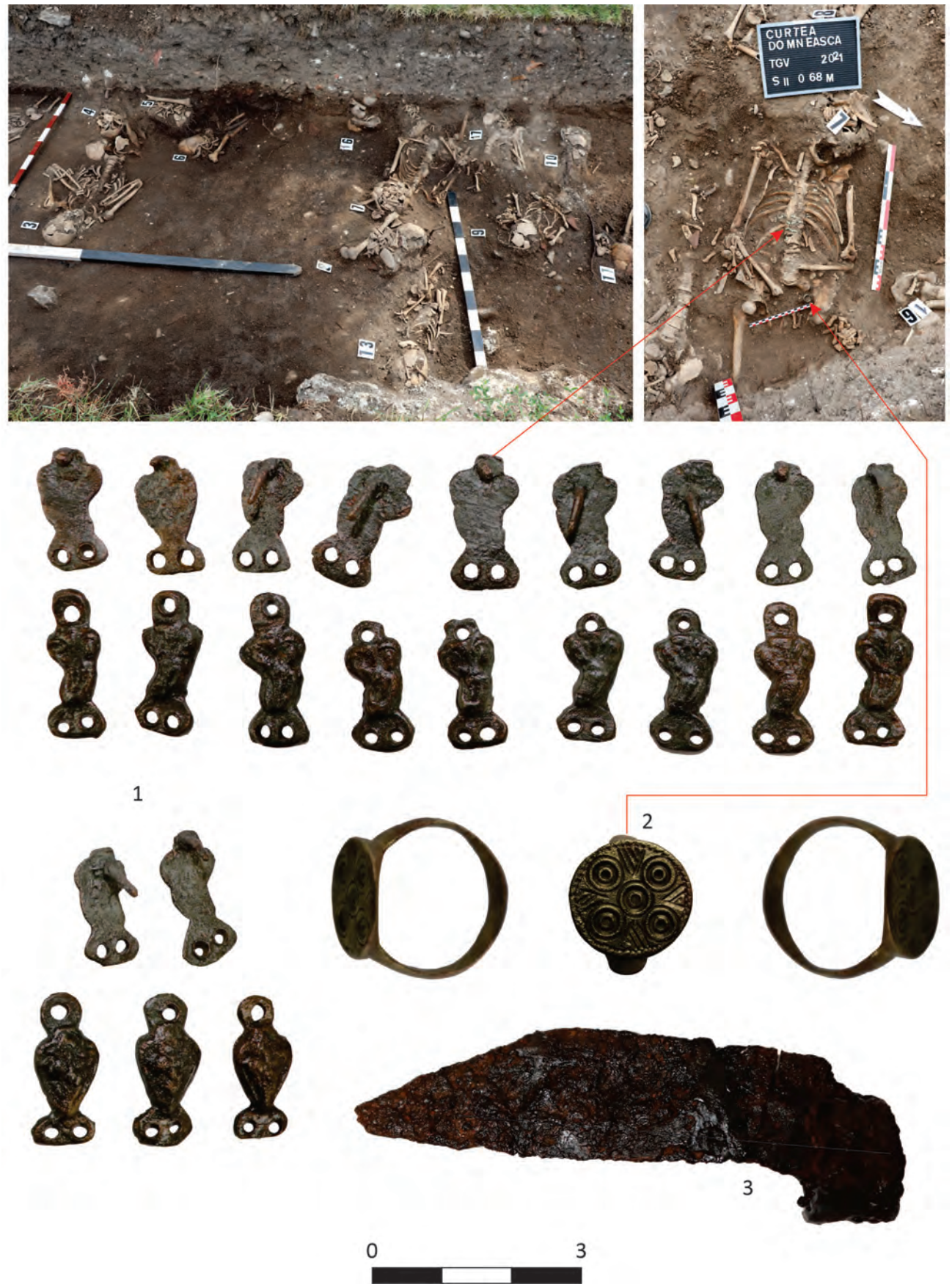

Figura 3. *M.7 și inventarul funerar: 1. accesorii vestimentare; 2. inel din bronz; 3. cuțit.*

Figure 3. *M.7 and the grave goods: 1. clothing accessories; 2. bronze ring; 3. knife.*

ANALIZA INVENTARULUI FUNERAR

M.7

1. Inel de bronz (Fig. 3/2)

Context: S.II, ad.: 0,68 m, la mâna stângă, carou: F.2.

Dimensiuni: $D_{verigă}$ = 23,18 mm; G = 4,87 g.

Datare: secolele XVI–XVII.

Nr. inventar: 12951/AD.

Descriere: Chatonul, de formă circulară, face corp comun cu veriga și prezintă un decor geometric – centrul este marcat de un cerc concentric în jurul căruia sunt dispuse, uniform, alte patru cercuri, astfel încât să creeze o compoziție echilibrată. Spațiile dintre cercuri sunt marcate de o serie de incizii[12]. Asemenea piese au fost descoperite în județul Teleorman, la Guruieni, Olteni, Mănăstirea Aluniș-Plăviceni[13], în cimitirul medieval de la Buftea – Cârna/Mănești[14] sau la Biserica „Sfântul Gheorghe” din Târgoviște[15].

2. Accesorii vestimentare (Fig. 3/1)

Context: S.II, ad.: 0,68 m, carou F.2.

Dimensiuni variabile: L = 15,26 mm-20,05 mm; copcă moș = 1,26 g; copcă babă = 1,38 g.

Datare: secolele XVI–XVII.

Nr. inventar: 12952/AD.

Descriere: Piesele, care se înscriu în categoria accesoriilor vestimentare, sunt reprezentate de 23 de copci de bronz, realizate prin turnare și cizelare. Pe baza observațiilor atente din teren s-a putut surprinde *in situ* modul de prindere, una de cealaltă, al acestor copci și faptul că erau dispuse pe patru rânduri. Sunt prezente două tipuri: cu un spin la un capăt și două perforații la celălalt, sau cu o perforație la un capăt și două la celălalt. Sunt foliforme sau asemănătoare unui ciorchine de strugure, prezentând un vârf rotunjit prevăzut cu un spin[16].

3. Lamă de cuțit de fier (Fig. 3/3)

Context: S.II, ad.: 0,68 m, carou F.2.

Dimensiuni: $L_{totală}$ = 7,5 cm; $L_{lamă}$ = 6 cm, l_{max} = 1,5 cm; $D_{manșon}$ = 1,5 cm.

Datare: secolele XVI–XVII.

Nr. inventar: 12951/AD.

Descriere: Lama are o formă alungită, cu următoarele particularități: partea superioară are o zonă aproape dreptunghiulară, mai lată, care sugerează existența unui manșon pentru fixarea lamei în acest sistem de prindere. Partea centrală, relativ dreaptă, se îngustează spre vârf, formând o pantă oblică. Starea de conservare este precară, astfel încât, alte considerații, precum existența vreunui decor, nu au putut fi formulate.

M.45

1. Vas de sticlă (Fig. 4/1)

Context: S.II, ad.: 1,60, profil vest, recuperat întreg și depus în partea dreaptă a capului defunctului.

Dimensiuni: H = 14 cm; $H_{gât}$ = 4,5 cm; $D_{bază}$ = 5,5 cm; $D_{gură}$ = 2,5 cm; D_{max} = 7,5 cm.

Datare: sfârșitul secolului al XVI-lea – începutul secolului al XVII-lea.

Nr. inventar: 38667.

Descriere: Forma specifică a recipientului este caracterizată de corpul globular, cu baza aplatizată, gâtul alungit, gura circulară și ușor evazată. Nota de originalitate este evidențiată printr-o serie de elemente ornamentale. De exemplu, baza este marcată circular, la exterior, printr-o terminație vălurită care-i conferă recipientului, dincolo de nota estetică,

---

[12] Dispunerea motivelor, în special a inciziilor, a fost considerată ca derivând dintr-un prototip datat în secolul al XIV-lea, unde reprezentarea de pe chaton nu era apreciată ca având valoare „estetică”, ci apotropaică. O interpretare privind acest tip de reprezentare – *Sindromul Poienești – un bilanț moldovenesc și perspectiva unui dosar muntenesc,* a fost prezentată de regretatul Eugen Nicolae, în cadrul conferinței susținute la Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, 24 mai 2023, București.

[13] Ţânţăreanu 2010, p. 32–33, 182–184, pl. LXXXVII–LXXXIX.

[14] Morintz, Coman 2024.

[15] Inele cu decor care se încadrează în aceleași teme au fost identificate în colecția de arheologie a Complexului Național Muzeal „Curtea Domnească” Târgoviște, nr. inv. 38411/VI; 38413/VI.

[16] Pentru analogii, vezi Mănăstirea Drăgănești, jud. Teleorman (Ţânţăreanu 2010, p. 32, fig. 2–6, pl. XC); Micu *et alii* 2008; Manea 2000, p. 119, 133, fig. 89; numeroase asemenea piese, identice ca formă, au fost descoperite în zona Munteniei și cu ajutorul detectoarelor de metale.

Figura 4. *M.45 și inventarul funerar: 1. vas de sticlă.*

Figure 4. *M.45 and the grave goods: 1. glass vessel.*

și o stabilitate suplimentară. Umărul vasului prezintă un decor format dintr-un șnur aplicat în spirală. Vasul este prevăzut cu o toartă, în unghi frânt, fixată de corp și gât. În zonele de lipire, capetele au terminații ornamentale: cea de pe corpul globular este ușor ondulată spre exterior, în vreme ce cea din zona gâtului se prezintă asemenea unui brâu vălurit. Prin forma și aspectul său, toarta aproape că își pierde funcția utilitară, constituind, ea însăși, elementul decorativ principal ce conferă vasului suplețe, rafinament, eleganță și o notă artistică aparte. Descoperirea vaselor de sticlă în morminte și depunerea lor lângă anumite părți ale corpului defunctului (zona capului, brațelor și bazinului) au ridicat problema existenței unui ritual funerar medieval[17].

2. Cercel de argint

Context: S.II, ad.: 1,60, recuperat din partea dreaptă a capului defunctului.

Dimensiuni aproximative: $D_{verigă}$ = 1,6 cm, $D_{mărgea}$ = 0,5 cm.

Datare: sfârșitul secolului al XVI-lea – începutul secolului al XVII-lea.

Descriere: Cercelul prezintă o mărgea sferică și o verigă metalică simplă, cu secțiunea circulară, cu unul dintre capete aplatizat, posibil perforat, iar celălalt îndoit în spirală. Două șiruri de granule situate la polii mărgelei par să asigure decorul obiectului. Din păcate, doar câteva dintre aceste bobițe sferice s-au păstrat, întrucât cercelul nu a rezistat procesului de conservare. Măsurătorile au fost efectuate la momentul descoperirii piesei. Din punct de vedere tipologic și cronologic, cercelul din M.45 se asociază unei cercetări mai vechi, aparținând aceleiași necropole[18]. De regulă, verigile inelelor cu mărgele sunt netede, cu capetele tăiate, iar cheotoarea (cu un cârlig și buclă) este montată direct lângă mărgea. Pentru acest tip, precum și pentru podoaba din cupru, unde cea mai mare parte din verigă este înfășurată cu o sârmă subțire din același material, se constată asemănări cu cele descoperite la Enisala, Păcuiul lui Soare, Dridu sau Orlea[19]. Podoabe cu mărgele netede din secolele XV–XVI sunt cunoscute în Suceava[20] sau pe teritoriul Bulgariei, în secolele XIII–XIV[21].

CONCLUZII

În cadrul cercetărilor arheologice, mai vechi sau mai noi de la Biserica „Sfânta Vineri”, au fost puse în evidență numeroase morminte cu inventar funerar bogat (inele cu piatră semiprețioasă, inele sigilare, cercei, ace de văl, ornamente, monede etc.). A atras atenția, în mod special, inventarul funerar feminin, întrucât el este cel care exprimă mult mai evident cultura materială a epocii. Ilustrative sunt descoperirile de acest tip, identificate pe latura de sud a bisericii[22].

Din păcate, o cercetare antropologică a tuturor osemintelor, cel puțin în această etapă, nu a fost posibilă, de aceea am rezervat studiului doar doi indivizi care, din punct de vedere al inventarului funerar deținut, prezentau un interes aparte. Nu este prima oară când colaborarea arheologilor medieviști de la Complexul Național Muzeal „Curtea Domnească” Târgoviște cu specialiștii Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan”, privind studiile bioarheologice, s-a materializat istoriografic, cu rezultate notabile în ceea ce privește cauza decesului celor înhumați[23]. Și în acest caz, indivizii descoperiți în necropola Bisericii „Sfânta Vineri”, care au făcut obiectul cercetărilor antropologice, au prezentat o serie de particularități de ordin patologic[24].

Necropolele medievale care beneficiază de cercetări arheologice sistematice se constituie într-un fel de oglindă a epocii, întrucât fiecare înhumat are propria lui istorie, specifică perioadei în care a trăit. Dacă obiectele de inventar funerar, precum inelele, cerceii, ornamentele de variate forme și funcționalități etc., sunt o caracteristică a oricărei necropole medievale, în special urbane, obiectele de sticlă au un cu totul alt rol. Sticla funerară, deși aparține aceluiași mediu cultural, are o rezonanță spirituală, însă nu aparține unei culturi materiale funerare de tipul podoabelor. Ea este legată, așadar, de o cultură spirituală ortodox-bizantină, de mentalitatea oamenilor din epoca Evului Mediu târziu și cea premodernă. Obiceiul de a depune vase de sticlă în mormintele celor înhumați nu este întâlnit în documente, el fiind relevat doar prin cercetări arheologice, iar recent, prin studii antropologice; această legătură între credința de a fi tămăduit prin puterea divină și evidența bolii de care suferea individul ar putea fi argumentată.

Semnificația prezenței vaselor de sticlă în morminte continuă, însă, să nască întrebări, fără a se ajunge deocamdată la o concluzie care să întrunească un acord comun. Se consideră că recipientele conțineau untdelemn care se turna de

---

[17] Cu privire la prezența vaselor de sticlă în morminte, a se vedea o contribuție istoriografică recentă – Cârciumaru, Petrică 2024. Recent, în timpul săpăturilor de la Curtea Domnească din Curtea de Argeș au mai fost găsite două morminte având ca inventar vase de sticlă.

[18] Pentru detalii, vezi Cârciumaru, Olteanu 2019.

[19] Dumitriu 2001, p. 179, Taf. 16/1, Taf. 81, Taf. 90, Taf. 97.

[20] Batariuc 1993.

[21] Reabțeva 2014, p. 294, fig. 32; p. 298, fig. 36/9.

[22] Cârciumaru, Olteanu 2019.

[23] Petrică *et alii* 2021b; Vasile 2021.

[24] Pentru detalii privind rezultatele analizei antropologice, vezi în acest volum, Vasile 2025.

către preot peste corpul celui adormit, existând obiceiul ca apoi să fie lăsate în mormânt[25]. Rămâne evident raportul discrepant între mormintele care au ca inventar sticla funerară și cele fără, astfel încât să poată fi acceptată fără rezerve respectiva ipoteză[26]. Fără îndoială, un recipient care conținea amestecul de ulei și vin, simbol al curățirii de păcate, putea fi folosit la slujba de înmormântare, însă acesta nu era depus decât rar în morminte.

În spațiul românesc, s-a luat în considerare și apartenența decedatului la o categorie socială înstărită, însă există situații de necropole în care au fost înhumați numeroși indivizi aparținând elitei societății, iar prezența acestor vase a fost una la fel de redusă[27]. De luat în considerare este și poziția acestor vase în raport cu corpul decedatului; de obicei acestea erau plasate în partea dreaptă a capului, mai rar la încheietura brațului drept. Ne aflăm în fața unui obicei, căci nu există abateri de la regulă decât accidental.

O altă ipoteză merită toată atenția noastră, pentru că leagă practica depunerii de vase în morminte de Taina Sfântului Maslu, slujba prin care Biserica se roagă pentru cei bolnavi, dăruindu-le harul tămăduirii, al iertării păcatelor, prin ungerea cu untdelemn sfințit, slujbă însoțită de rugăciunea preotului: „Este cineva bolnav între voi? Să cheme preoții Bisericii și să se roage pentru el, ungându-l cu untdelemn în numele Domnului”[28], căci, „...rugăciunea credinței va mântui pe cel bolnav și Domnul îl va ridica, și de va fi făcut păcate se vor ierta lui”[29]. Uleiul păstrat în asemenea recipiente din sticlă era folosit la ungerea trupului celui bolnav, iar după moarte, era depus lângă defunct[30].

Așadar, prin observațiile constatate în urma cercetărilor arheologice, cumulate cu interpretările privind obiceiul depunerii vaselor de sticlă lângă decedat și, mai ales, cu rezultatele analizei antropologice a osemintelor, s-a putut argumenta o dată în plus funcția acestor recipiente: M.45 aparține unui copil de 6,3–6,7 ani, de sex feminin, a cărui viață a fost curmată timpuriu de bruceloză sau malarie[31].

În ceea ce privește M.7, inventarul funerar specific, reprezentat de inelul din bronz, a atras atenția odată cu interpretarea formulată de regretatul cercetător Eugen Nicolae, conform căreia acest tip de inele ar avea o funcție apotropaică. Prin urmare, inelele cu decor similar celui descoperit la Curtea Domnească din Târgoviște merită o analiză particulară, mai ales atunci când ele sunt descoperite prin cercetare arheologică, în asociere cu mediul lor. În acest mod, poate fi făcută legătura între o eventuală patologie a înhumatului și funcția apotropaică a inelului. În cazul cercetării noastre, a fost surprinsă această conexiune, întrucât cauza posibilă a decesului în cazul lui M.7 (femeie, 39–45 ani) a fost o boală, precum sifilisul[32].

Studiul de față, care tratează inclusiv contextul arheologic al inelului, al cărui decor se încadrează în *Sindromul Poienești*, se subsumează ideii formulate de regretatul cercetător, Eugen Nicolae, în ceea ce privește importanța analizei interdisciplinare a unor asemenea piese: *„Rezultate importante sunt așteptate de la publicarea detaliată a pieselor și a observațiilor din teren, analiza scheletelor și eventuale analize ADN”*[33].

BIBLIOGRAFIE

Epistola Sobornicească a Sfântului Apostol Iacov, în: *Biblia sau Sfânta Scriptură, tipărită sub îndrumarea și cu purtarea de grijă a Preafericitului Părinte Teoctist Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, București*, 2002, p. 1376, Cap. 5:14.

Antonaras 2009 – A. C. Antonaras, *Old and Recent. Finds of Byzantine Glass from Northern Greece*, Glasnik 25, 2009, p. 83–101.

Antonaras 2010 – A. C. Antonaras, *Early Christian and Byzantine glass vessels: forms and uses, Byzanz – das Römerreich im Mittelalter*, Teil 1, Welt der Ideen, Welt der Dinge (Hrsg. F. Daim, J. Drauschke), 2010, p. 383–430.

Antonaras 2018 – A. C. Antonaras, *Glass Vessels in Late Byzantine Graves in Thessaloniki: Offerings or Funerary Ritual Remains?*, în: D. Gjorgjievski (eds.), *Giving gifts to God: evidences of votive offerings in the sanctuaries, temples and churches, Proceedings of the 1st & 2nd International archaeological conference “Kokino”, held in Skopje & Kumanovo, 2016–2017*, Kumanovo: NI Museum, 2018, p. 217–224.

Batariuc 1993 – P. V. Batariuc, *Necropola medievală de la Suceava-Câmpul Șanțurilor*, ArhMold 16, 1993, p. 229–249.

Cantacuzino 1969 – Gh. I. Cantacuzino, *Aspecte ale evoluției unui vechi monument din Târgoviște: Biserica Sf. Vineri*, Valachica 1, 1969, p. 61–70.

Cârciumaru, Olteanu 2019 – M. Cârciumaru, Gh. Olteanu, *Archaeological Finds at the „Sf. Vineri” Church from the Princely Court of Târgoviște. The Repertory of Personal Ornaments*, AnUVT 21, 2019, p. 123–136.

Cârciumaru, Petrică 2023 – M. Cârciumaru, F. G. Petrică, *În umbra puterii. Interpretări privind locuința de secol XV descoperită la Curtea Domnească din Târgoviște*, în: M. Dejan (eds.), *Familii, reședințe și ctitorii boierești din Moldova și Țara Românească (secolele XV–XVII)*, Suceava, 2023, p. 82–105.

[25] Antonaras 2010, p. 421; Antonaras 2018, p. 218.
[26] Antonaras 2018, p. 219; Antonaras 2009.
[27] Vezi cazul Bisericii „Sfânta Vineri” (Cârciumaru, Olteanu 2019).
[28] Epistola Sobornicească a Sfântului Apostol Iacov 2002.
[29] Epistola Sobornicească a Sfântului Apostol Iacov 2002.
[30] Stolyarova 2017.
[31] Vasile 2025, p. 388–389.
[32] Vasile 2025, p. 387–388.
[33] Paragraf preluat din comunicarea susținută de regretatul Eugen Nicolae în cadrul conferinței de la Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, 24 mai 2023, București.

Cârciumaru, Petrică 2024 – M. Cârciumaru, F. G. Petrică, *Vase de sticlă descoperite la Târgoviște și împrejurimi (sec. XVI–XVIII). Considerații arheologice asupra unui ritual funerar*, în: M. Dejan (eds.), *Lucrurile și cuvintele. Obiecte ale cotidianului în Țările Române*, Suceava, 2024, p. 111–161.

Diaconescu *et alii* 2013 – P. Diaconescu, G. Olteanu, O. Cîrstina, F. Petrică, M. Năstase, F. Cheosea, D. Căprăroiu, *Cercetările arheologice de la Curtea Domnească Târgoviște. Punct Casa Bălașa*, CCA, Campania 2012, Craiova, 2013, p. 183–185.

Dumitriu 2001 – L. Dumitriu, *Der mittelalterliche Schmuck des unteren Donaugebietes im 11.–15. Jahrhundert* (Muzeul Național de Istorie a României, Monografii II), București, 2001.

Gâza *et alii* 2018 – O. Gâza, T. B. Sava, C. A. Simion, C. Tuță, *Datarea cu radiocarbon a aminoacizilor individuali separați prin metoda HPLC, din materialul osteologic de la Curtea Domnească din Târgoviște*, *Simpozionul Contribuții IFIN–HH la Studiul și Conservarea Patrimoniului Cultural – 2018, Workshop dedicat centenarului României și Anului European al Patrimoniului, Biblioteca Națională de Fizică, Platforma Măgurele, 14 iunie 2018*.

Manea 2000 – C. A. Manea, *Podoabe și accesorii vestimentare descoperite la Orașul de Floci între 1975–1989*, Ialomița 3, 2000, p. 97–139.

Micu *et alii* 2008 – C. Micu, A. Stănică, F. Mihail, M. Maille, *Observații asupra unor complexe funerare descoperite la Luncavița, punctul Cetățuia*, Peuce SN, 6, 2008, p. 331–338.

Morintz, Coman 2024 – A. Morintz, M. Coman, *Cimitirele medievale de la Buftea-La Cârna/Mănești. O interpretare pe baza monedelor depuse în morminte*, MCA 20, 2024, p. 211–231.

Pârvan, Cantacuzino 2002 – K. Pârvan, Gh. I. Cantacuzino, *Descoperiri monetare la Curtea Domnească din Târgoviște*, CN 8, 2002, p. 309–322.

Petrică *et alii* 2021a – F. G. Petrică, M. Cârciumaru, M. C. Năstase, A. Ioniță, *Târgoviște, jud. Dâmbovița. Punct: Curtea Domnească din Târgoviște*, CCA, Campania 2020, Sibiu, 2021, p. 278–285.

Petrică *et alii* 2021b – F. G. Petrică, M. Cârciumaru, M. C. Năstase, *Cercetările arheologice de la biserica „Adormirea Maicii Domnului” – Strâmbeanu din Pitaru (com. Potlogi, jud. Dâmbovița)*, MCA 17, 2021, p. 235–248.

Petrică *et alii* 2022 – F. G. Petrică, M. Cârciumaru, M. C. Năstase, F. Grăjdan, A. Ioniță, C. David, *Târgoviște, jud. Dâmbovița. Punct: Curtea Domnească din Târgoviște, Sector C, incinta bisericii „Sf. Vineri”*, CCA, Campania 2021, Oradea, 2022, p. 366–370.

Petrică *et alii* 2023 – F. G. Petrică, M. Cârciumaru, M. C. Năstase, *Cercetări arheologice preventive în orașul medieval Târgoviște – Strada Calea Domnească, nr. 192*, MCA 19, 2023, p. 131–250.

Olteanu *et alii* 2017 – Gh. Olteanu, Fl. Petrică, A. Ioniță, Gh. I. Cantacuzino, G. Sava, D. Păceșilă, O. Gâza, *Informații noi pe baza săpăturilor arheologice și a datărilor radiocarbon asupra unor morminte la Curtea Domnească din Târgoviște*, *Sesiunea anuală a Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan”: „Metodă, teorie și practică în arheologia contemporană”, București, 29–31 martie 2017*.

Olteanu *et alii* 2018 – Gh. Olteanu, Fl. Petrică, P. Diaconescu, A. Ioniță, Gh. I. Cantacuzino, C. Simion, I. Stanciu, O. Gâza, T. Sava, *Săpături noi la Curtea Domnească din Târgoviște și date arheometrice. Studiu comparat asupra rezultatelor radiocarbon obținute pe material osteologic și pe mortarele din zidărie*, *Sesiunea anuală a Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan”, dedicată Centenarului Marii Uniri (1918–2018): „Metodă, teorie și practică în arheologia contemporană”, București, 28–30 martie 2018*.

Reabțeva 2014 – S. Reabțeva, *Piese de podoabă și vestimentație din Moldova și Țara Românească în contextul relațiilor cultural-istorice (secolele XIV–XVII)*, Brăila, 2014.

Simion *et alii* 2018 – C. A. Simion, I. M. Stanciu, O. Gâza, T. B. Sava, M. V. Ilie, C. Mănăilescu, A. Robu, *Datarea mortarului pe bază de var hidraulic prin metoda radiocarbon; avantaje, dezavantaje, limitări. Cazul mortarelor de la Cetatea Marienburg / Feldioara și Curtea Domnească din Târgoviște*, *Simpozionul Contribuții IFIN–HH la Studiul și Conservarea Patrimoniului Cultural – 2018. Workshop dedicat centenarului României si Anului European al Patrimoniului, Biblioteca Națională de Fizică, Platforma Măgurele, 14 iunie 2018*.

Stolyarova 2017 – E. Stolyarova, *16th-century glass vessels from the burials of the Ascension Convent in the Moscow Kremlin*, în: S. Wolf, A. de Pury-Gyselp (eds.), *Annales du 20e Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre, Fribourg/Romont 7–11 septembre 2015*, Romont, 2017, p. 490–494.

Țânțăreanu 2010 – E. Țânțăreanu, *Habitat medieval în sud-vestul Munteniei în sec. XIV–XVII. Temeiuri istorice și arheologice*, București, 2010.

Vasile 2021 – G. Vasile, *Analiza antropologică a resturilor scheletice descoperite în pronaosul bisericii „Adormirea Maicii Domnului” – Strâmbeanu din Pitaru (com. Potlogi, jud. Dâmbovița)*, MCA 17, 2021, p. 249–265.

Vasile 2025 – G. Vasile, *Despre un posibil ritual funerar la populațiile medievale din Muntenia prin prisma a doi indivizi descoperiți în cimitirul Bisericii „Sf. Vineri” de la Curtea Domnescă din Târgoviște*, MCA, Supplementum III, p. 379–390.

Vasile *et alii* 2024 – G. Vasile, Fl. G. Petrică, M. Cârciumaru, A. Ioniță, *Contribuții bioarheologice cu privire la două morminte descoperite în necropola bisericii „Sf. Vineri” a Curții Domnești din Târgoviște,* Comunicare în cadrul celei de-a LVIII-a Sesiune Națională de Rapoarte Arheologice, Târgu-Mureș, 29–31 mai 2024.

DESPRE UN POSIBIL RITUAL FUNERAR LA POPULAȚIILE MEDIEVALE DIN MUNTENIA PRIN PRISMA A DOI INDIVIZI DESCOPERIȚI ÎN CIMITIRUL BISERICII „SF. VINERI" DE LA CURTEA DOMNEASCĂ DIN TÂRGOVIȘTE

Gabriel VASILE
Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan"; e-mail: gabriel.vasile@iabvp.ro

Keywords: *The Royal Court, Târgoviște, cemetery, 16th–17th centuries, pathological changes, anthropology*
Abstract: *Recent archaeological excavations carried out in the area of the medieval cemetery of the "Sfânta Vineri" Church (Târgoviște, Princely Court) brought to light two individuals, oriented west–east and laid on their backs, who present a distinctive funerary inventory. The anthropological analysis revealed the presence of a mature adult female of above-average height (M.7) and a child at the borderline between early and middle childhood (M.45). Both individuals display a series of skeletal particularities, especially pathological changes. Among these, the cranial morphologies (caries sicca) and postcranial lesions (lytic, hypertrophic, sclerotic) of the adult individual drew our attention, leading us to believe that it is very likely that this person suffered from venereal syphilis. Moreover, it is possible that the infection with bacteria of the Treponema genus caused the biparietal osteodystrophy also observed on the skull of this individual. Although not directly related, this condition is sometimes associated with syphilis. In the case of the child, a number of pathological changes were observed on the skull (cribra orbitalia, serpens endocrania symmetrica) and vertebral column (hypervascularisation and periosteal reaction on the thoraco-lumbar vertebral bodies), suggesting that the individual most likely suffered from tuberculosis. If the proposed diagnoses are correct (in the absence of archaeogenetic, elemental, isotopic, or imaging studies), it is possible that these pathological conditions represented the cause of death for the two individuals.*

Cuvinte cheie: *Curtea Domnească, Târgoviște, cimitir, secolele XVI–XVII, modificări patologice, antropologie*
Rezumat: *Cercetări arheologice recente efectuate în perimetrul cimitirului medieval al Bisericii „Sfânta Vineri" (Curtea Domnească din Târgoviște) au scos în evidență doi indivizi, orientați vest–est, în decubit dorsal, care prezintă un inventar funerar deosebit. Analiza antropologică a relevat prezența unui adult matur de sex feminin, cu o statură supramijlocie (M.7) și a unui copil aflat la granița dintre prima și a doua copilărie (M.45). Ambii indivizi prezintă o serie de particularități la nivelul scheletului, în special modificări de ordin patologic. Dintre acestea, ne-au atras atenția morfologiile craniene (caries sicca) și leziunile postcraniene (litice, hipertrofice, sclerotice) ale individului adult, care ne fac să credem că este foarte probabil ca acesta să fi suferit de sifilis veneric. De asemenea, nu este exclus ca infecția cu bacterii din genul Treponema să cauzeze și osteodistrofia biparietală, prezentă și ea la nivel cranian și cu care, deși nu se află în relație directă, sifilisul este uneori asociat. În cazul copilului se remarcă o serie de modificări patologice la nivelul craniului (cribra orbitalia, serpens endocrania symmetrica) și coloanei vertebrale (hipervascularizație și reacții periostale pe corpurile toraco-lombare) care ne determină să considerăm că individul suferea, cel mai probabil, de tuberculoză. Dacă diagnosticele atribuite sunt cele corecte (în lipsa unor studii de arheogenetică, elementale, izotopice sau imagistice), putem să ne gândim că aceste circumstanțe ar fi putut reprezenta cauza morții celor doi indivizi.*

INTRODUCERE

Timp de aproape patru secole, orașul Târgoviște a reprezentat principalul centru politic, economic și cultural al statului medieval Țara Românească. Conform documentelor și dovezilor arheologice, acest rol este relevat cel mai bine de Curtea Domnească, un ansamblu de monumente cuprinzând palate domnești, lăcașe de cult, turnuri de apărare, ziduri de incintă, precum și alte structuri construite. Peisajul ecleziastic al Curții Domnești cuprinde două arii funerare, localizate în interiorul zidurilor de incintă – în zona paraclisului domnesc și în jurul Bisericii „Sfânta Vineri" –, ambele lăcașe datând din secolul al XV-lea. În studiul de față, au fost analizate osemintele din două morminte descoperite în cimitirul medieval din jurul Bisericii „Sfânta Vineri", investigate în campania arheologică din anul 2021 de către o echipă de cercetători din cadrul Complexului Național Muzeal „Curtea Domnească" din Târgoviște, condusă de arheologul expert dr. Florin Gabriel Petrică. Resturile scheletice aparțin unui individ adult (M.7) și unui copil (M.45), ambii orientați vest–est și depuși în decubit dorsal. Acestea aparțin orizontului funerar datat la sfârșitul secolului al XVI-lea – începutul secolului al XVII-lea. Atât diversitatea inventarului funerar asociat celor doi indivizi (o monedă de argint, un inel de bronz cu chaton, numeroase accesorii vestimentare și un obiect de fier asemănător unei lame de cuțit în cazul M.7; un vas de sticlă, un cercel de argint și un obiect mic de cupru în M.45), cât, mai ales, complexitatea realizării lor sau scopul pentru care au fost depuse în morminte[1], au constituit premise suficiente pentru o analiză antropologică detaliată a resturilor scheletice.

[1] Pentru o descriere detaliată a contextului arheologic al descoperirii ori pentru elemente de ritual funerar, vezi Petrică *et alii* 2025, în prezentul volum.

ANALIZA ANTROPOLOGICĂ A OSEMINTELOR

M.7.

Au fost recuperate resturile scheletice (osoase și dentare), relativ bine conservate și parțial reprezentate, ale unui subiect adult.

Scheletul este alcătuit, într-o mare măsură, din rămășițe din jumătatea superioară – lipsesc oasele de la bazin în jos, cu excepția unor fragmente din extremitățile proximale femurale, în special de pe dreapta. Deși craniul este puternic fragmentat, în special la nivelul calotei craniene, din care se păstrează cele mai multe resturi, a reușit să fie parțial restaurat. Din viscerocraniu au fost recuperate părți din zigomatice și maxile, precum și mandibula, cvasicompletă. Scheletului postcranian îi este caracteristic, de asemenea, gradul ridicat de fragmentaritate, îndeosebi la nivelul omoplaților, sternului și sectorului costo-vertebral. Claviculele, radiusul drept și câteva oase din scheletul mâinilor (patru carpiene, toate metacarpienele, șapte falange din rândul proximal, cinci intermediare și trei falange din rândul distal) sunt întregi. De asemenea, lipsește cea mai mare parte a bazinului.

Dentiția este definitivă. Au fost recuperați trei dinți inferiori, niciunul în alveolă ($C_{\#}$ stâng, un $Pm_{\#}$ și M_3 stâng).

Sexul antropologic a putut fi determinat, în principal, prin intermediul morfologiilor discriminante de la nivelul oaselor coxale (ram ischio-pubic îngust, sulcus preauricular larg – grad 1, Fig. 1[2]) și al craniului[3] (creastă nucală – grad 2, proces mastoid și eminență mentală – grade 3), precum și pe baza aspectului general al oaselor (de dimensiuni relativ mici, subțiri, gracile)[4]. Toate caracteristicile observate ne indică un individ de sex feminin.

Estimarea vârstei la deces s-a dovedit a fi o operație foarte dificilă, atât din cauza lipsei pentru observație a celei mai mari părți din bazin, precum și a unor segmente suturale craniene. Fără îndoială că avem de a face cu un individ adult, evaluarea gradului de fuziune a extremității mediale claviculare[5], ultima parte osoasă din corpul uman care fuzionează, indicându-ne o sudare completă, și, prin urmare, un individ cu o vârstă la deces plasată cel puțin în ultimii ani al celui de-al treilea deceniu de viață. Cu toate acestea, pentru aprecierea și mai exactă a vârstei la deces, am evaluat și gradul de obliterare a suturilor craniene[6] din cele câteva sectoare suturale păstrate, în aspect endocranian. Am obținut următoarele scoruri: 1 = 1; 2 = 1; 3 = 3; 4 = X; 5 = 3; 6 = 1; 7 = X, care ne arată o asociere de suturi deschise (cu început de obliterare) și suturi complet închise. Prin urmare, conchidem că vârsta la deces este undeva între 39,4–45,2 ani, în categoria adulților maturi.

Din punct de vedere biometric, gradul extrem de ridicat de fragmentaritate a scheletului și lipsa celei mai mari părți din membrele inferioare nu ne-au permis decât efectuarea câtorva măsurători craniene[7] și postcraniene[8] (Tab. 1). Datele morfometrice ne indică un craniu neural lung, îngust, mezocran (mediu) și înalt, hipsi-metriocran. Parietalele sunt aplatizate, iar occipitalul este mijlociu. Mandibula este foarte îngustă intercondilar și intergonional și alungită, dolicostenomandibulară. Postcranian se remarcă clavicule cu robusticități moderate și ulne eurolenice (mijlocii).

Statura scheletică[9] a putut fi calculată cu ajutorul lungimii maxime a singurului os lung păstrat în întregime (radiusul drept) și are o valoare de 158,4 cm (supramijlocie).

Indicatorii stresului musculoscheletic[10] relevă, la nivelul scheletului postcranian, cel mai adesea, morfologii entezice slab–mediu dezvoltate, expresii pronunțate ale unor activități cotidiene de mai mari intensități fiind vizibile doar la nivelul mușchiului deltoid, pe clavicule (Fig. 2) și pe humerusul drept (Fig. 3).

Din punct de vedere patologic, am identificat o gamă largă de modificări scheletice. O primă categorie o reprezintă bolile dentare. Dintre acestea, au fost observate depozite abundente de tartru (pe $C_{\#}$-P_1 stângi, Fig. 4) și numeroase pierderi dentare antemortem (pe toți dinții maxilari, Fig. 5 și pe I_1-I_2, P_1, M_1-M_2 stângi și I_1, probabil I_2-$C_{\#}$ și M_1-M_3 drepți, Fig. 6). Alte modificări patologice sunt cele articulare și, în particular, osteoartroza, care afectează exclusiv coloana vertebrală, manifestată prin osteofite (de mari dimensiuni, pe corpul axisului, Fig. 7 și de mărimi mai mici pe cinci corpuri vertebrale toraco-lombare) și prin suprafețe poroase (pe două corpuri cervicale, Fig. 8). Au fost identificate și boli infecțioase. La nivelul frontalului, au fost observați markeri de tipul *caries sicca* (Fig. 9). Pe solzul occipitalului,

---

[2] Fotografiile din cuprinsul articolului includ scări redate în centimetri, cu excepția fig. 4, exprimată în milimetri. La realizarea lor a contribuit colegul Cătălin Nicolae, căruia îi mulțumim și pe această cale.

[3] Buikstra, Ubelaker 1994, p. 16–21.

[4] Rösing *et alii* 2007; Ferembach *et alii* 1980.

[5] Langley-Shirley, Jantz 2010, p. 573–574, 578; Scheuer *et alii* 2004, p. 250–251.

[6] Meindl, Lovejoy 1985.

[7] Bräuer 1988, p. 160–192; Martin 1928, p. 625–678.

[8] Bräuer 1988, p. 193–232; Martin 1928, p. 1005–1052.

[9] Ruff *et alii* 2012.

[10] Mariotti *et alii* 2007.

Indici și dimensiuni	M.7
Craniu: 1. Lungime maximă (Go–Op)	177,7
2. Lățime maximă (Eu–Eu)	138,5
I1. Indice cranian orizontal (9 : 1) x 100	77,9
20. Înălțime craniu (Po-B)	116,0
I4. Indice vertico-longitudinal (20:1)	65,3
I5. Indice vertico-transversal (20:8)	85,8
Parietal: 27. Arc sagital parietal (B–L)	130,0
30. Coardă sagitală parietală (B–L)	117,7
I24. Indice parietal sagital (30 : 27) x 100	90,5
Occipital: 12. Lărgime occipital (Ast–Ast)	106,9
I14. Indice parieto-occipital transversal (12 : 8) x 100	77,2
Mandibulă: 65. Lățime bicondilară (Kdl–Kdl)	108,4
65. Lățime bigoniacă (Go–Go)	78,8
68. Lungime corp mandibular (proiecție Pg–Go)	103,9
I62. Indice mandibular (68 : 65) x 100	95,9
Claviculă: C1. Lungime maximă	136,4/136,3
C6. Perimetru la mijloc	34,0/34,0
Indice robusticitate (C6 : C1) x 100	24,9/24,9
Humerus: H3. Lățime epicondilară	61,5/61,6
Radius: R1. Lungime maximă	–/227,0
Ulnă: U13. Diametru transversal (medio–lateral) subsigmoidian	22,6/21,3
U14. Diametru sagital (antero–posterior) subsigmoidian	26,0/25,1
Indice platolenie (U14 : U13) x 100	87,0/84,7

***Tabelul 1**. M.7. Indici și dimensiuni craniene și postcraniene (bilateral, mm).*

***Table 1**. M.7. Cranial and postcranial indices and dimensions (bilateral, mm).*

endocranian, și pe un fragment din aripa mică a sfenoidului am observat suprafețe poroase. Morfologii infecțioase au fost reperate și în segmentul postcranian (pe articulațiile coatelor – distal, pe humeruși, Fig. 3 și proximal, pe ulne, Fig. 10 –, pe spina scapulară stângă și pe tuberozitatea ischiatică stângă). De asemenea, individul prezintă și modificări cu substrat metabolic, exprimate prin subțierea simetrică a oaselor parietale, pe o suprafață de peste 50 mm în diametru, bilateral – osteodistrofie biparietală (Fig. 9; Fig. 11–15).

Au fost identificate numai câteva caractere non-metrice[11], atât la nivelul craniului (foramene parietale și foramene mastoide duble), cât și în segmentul postcranian (o apertură septală dreaptă, Fig. 3 și o tuberozitate radială dreaptă adâncită, Fig. 16). La nivelul dentiției nu am înregistrat niciun caracter discret, atât din cauza faptului că au fost puțini dinți pentru observație, cât, mai ales, pentru că prezentau modificări patologice. Din cauza distrugerii viscerocraniului, nu au putut fi înregistrate nici caractere morfoscopice craniofaciale.

Dintre indicatorii tafonomici, am înregistrat o serie de suprafețe osoase care prezintă colorații verzui: temporalul stâng (Fig. 13), două falange proximale de la mâini (Fig. 17), manubriul sternal (Fig. 18) și cel puțin un corp vertebral toracal.

[11] Mann *et alii* 2016; Hauser, De Stefano 1989.

***Figura 1**. Sulcus preauricular larg [M.7 – coxal stâng, medial].*

***Figure 1**. Wide preauricular sulcus [M.7 – left coxal, medial].*

***Figura 2**. Mușchi deltoizi, puternic dezvoltați [M.7 – clavicule, inferior].*

***Figure 2**. Strongly developed deltoid muscles [M.7 – clavicles, inferior].*

***Figura 3**. Mușchi deltoizi puternic dezvoltați (dreptunghi), leziuni hipertrofice distale (săgeți) și apertură septală dreaptă (cerc) [M.7 – fragmente humerale, anterior].*

***Figure 3**. Strongly developed deltoid muscles (rectangle), distal hypertrophic lesions (arrows) and right septal aperture (circle) [M.7 – humeral fragments, anterior].*

***Figura 4**. Depozite extinse de tartru dentar [M.7 – $C_{\#}$, P_1 stângi].*

***Figure 4**. Extensive dental calculus deposits [M.7 – $LC_{\#}$, LP_1].*

***Figura 5**. Pierderi dentare antemortem [M.7 – maxile, inferior].*

***Figure 5**. Antemortem tooth loss [M.7 – maxillae, inferior].*

***Figura 6**. Pierderi dentare antemortem [M.7 – mandibulă, superior].*

***Figure 6**. Antemortem tooth loss [M.7 – mandible, superior].*

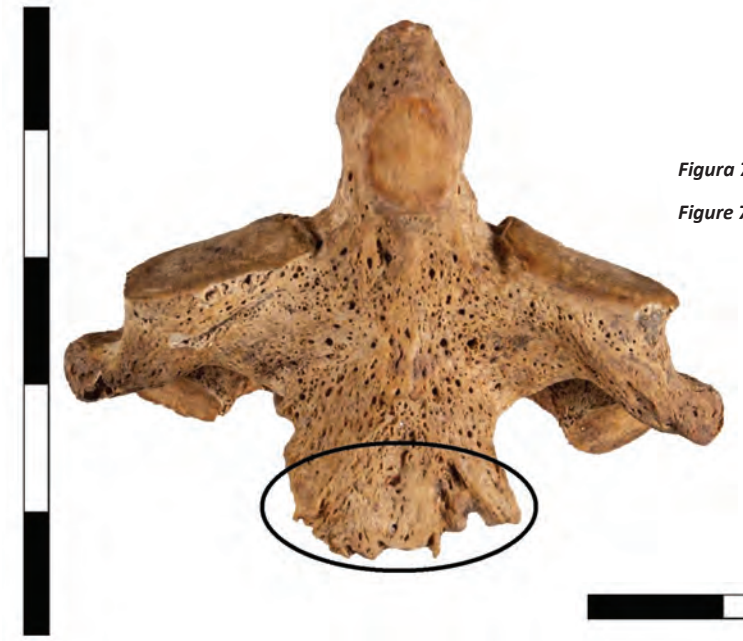

***Figura 7**. Osteofite pe un corp cervical [M.7 – axis, anterior].*

***Figure 7**. Osteophytes on a cervical body [M.7 – axis, anterior].*

***Figura 8**. Porozitate pe un corp vertebral [M.7 – vertebră cervicală, superior].*

***Figure 8**. Porosity on a vertebral body [M.7 – cervical vertebra, superior].*

***Figura 10**. Leziuni litice severe pe procesele olecraniene [M.7 – ulne, proximal].*

***Figure 10**. Severe lytic lesions on olecranon processes [M.7 – ulnae, proximal].*

***Figura 9**. Leziuni de tip caries sicca (cerc) și osteodistrofie biparietală (săgeți) [M.7 – craniu, anterior].*

***Figure 9**. Caries sicca (circle) and biparietal osteodystrophy (arrows) [M.7 – cranium, anterior].*

***Figura 11**. Osteodistrofie biparietală [M.7 – craniu, posterior].*

***Figure 11**. Biparietal osteodystrophy [M.7 – cranium, posterior].*

***Figura 12**. Osteodistrofie biparietală [M.7 – craniu, lateral dreapta].*

***Figure 12**. Biparietal osteodystrophy [M.7 – cranium, right side].*

***Figura 13**. Osteodistrofie biparietală [M.7 – craniu, lateral stânga].*

***Figure 13**. Biparietal osteodystrophy [M.7 – cranium, left side].*

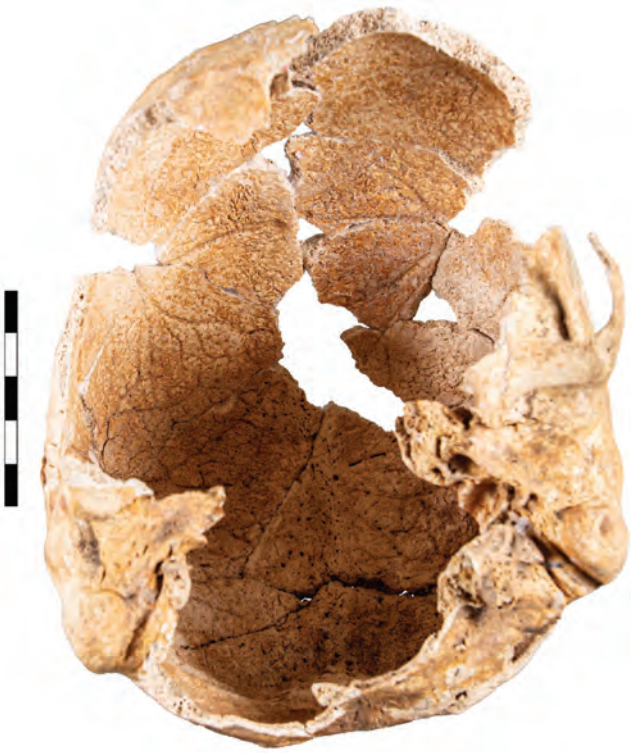

Figura 14. *Porțiune bazală cu distrugeri [M.7 – craniu, inferior].*

Figure 14. *Damaged basal portion [M.7 – cranium, inferior].*

Figura 15. *Osteodistrofie biparietală [M.7 – craniu, superior].*

Figure 15. *Biparietal osteodystrophy [M.7 – cranium, superior].*

***Figura 16**. Tuberozitate radială adâncită [M.7 – radius drept, medial].*

***Figure 16**. Dimpled radial tuberosity [M.7 – right radius, medial].*

***Figura 17**. Pete verzui rezultate din degradarea cuprului prezent în inventarul defunctului [M.7 – falange proximale de la mâini, palmar].*

***Figure 17**. Greenish stains resulting from degradation of copper in the deceased's inventory [M.7 – proximal phalanges of the hands, palmar].*

***Figura 18**. Pete verzui rezultate din degradarea cuprului prezent în inventarul defunctului [M.7 – manubriu sternal, anterior].*

***Figure 18**. Greenish stains resulting from degradation of copper in the deceased's inventory [M.7 – sternal manubrium, anterior].*

M.45.

Au fost recuperate resturile scheletice (osoase și dentare), foarte bine conservate și reprezentate, ale unui subiect subadult.

Din etajul cranian s-a păstrat cea mai mare parte a calotei (relativ fragmentată) și două fragmente din sfenoid. Viscerocraniul este absent, cu excepția unui fragment din mandibulă, care cuprinde trigonul mentonier. Neurocraniul nu a putut fi restaurat din cauza deformării unora dintre oasele componente. Din scheletul postcranian sunt prezente toate oasele lungi (lipsesc câteva dintre epifize), oasele centurilor (cu câteva lipsuri și distrugeri la nivelul centurii scapulare drepte), sectorul costo-vertebral (cu distrugeri și lipsuri în sectorul cervical) și câteva oase din scheletul mâinilor (toate metacarpienele, cinci falange din rândul proximal și două falange din rândul intermediar; lipsesc oasele picioarelor).

Dentiția este mixtă. Au fost recuperați 12 dinți, atât în alveole, cât și liberi: șase lacteali (un incisiv lateral superior, un incisiv inferior, doi canini și doi molari) și șase definitivi (un incisiv central superior, un incisiv lateral superior, I_1 stâng, I_1 drept, P_1 stâng și M_1 stâng).

Pentru estimarea vârstei la deces, am recurs la secvența de formare, erupție și dezvoltare a dinților (lacteali și definitivi)[12] și la lungimea maximă a diafizelor oaselor lungi[13]. Dentiția ne indică o valoare a vârstei la deces de 6,0–7,0 ani, iar ecuațiile de regresie pentru oasele lungi, 6,3–6,7 ani. Prin urmare, conchidem că vârsta la deces este cuprinsă în intervalul 6,0–7,0 ani (copil, *infans* I).

Din punct de vedere biometric, am prelevat câteva măsurători craniene și postcraniene (Tab. 2), în baza acelorași recomandări ca în cazul adultului din M.7. Datele morfometrice ne indică, în etajul cranian, un frontal cu margini ovale și ortometop, iar în etajul postcranian se remarcă o claviculă stângă de robusticitate moderată, un omoplat stâng brahimorf, humerușii euribrahi, ulne eurolenice, femure cu pilaștrii nuli și eurimere și tibii euricnemice.

Indici și dimensiuni	**M.45**
Frontal: 1. Lățime frontală minimă (Ft–Ft)	89,5
2. Lărgime frontală minimă (Co–Co)	105,8
I1. Indice frontal transversal (9 : 10) x 100	84,6
26. Arc sagital frontal (N–B)	107,0
29. Coardă sagitală frontală (N–B)	95,8
I22. Indice frontal sagital (30 : 27) x 100	89,5
Claviculă: C1. Lungime maximă	82,6/–
C6. Perimetru la mijloc	20,0/–
Indice robusticitate (C6 : C1) x 100	24,2/–
Omoplat: O1. Lungime maximă	85,5/–
O2. Lățime maximă	58,4/–
Indice scapular (O2 : O1) x 100	68,3/–
Humerus: H1. Lungime maximă	169,1/169,5
H5. Diametru maxim la mijloc	12,4/12,2
H6. Diametru maxim la mijloc	10,1/10,1
Indice secțiune diafiză (H6 : H5) x 100	81,7/82,5
Radius: R1. Lungime maximă	119,9/122,1
Ulnă: U1. Lungime maximă	119,9/122,1

[12] Ubelaker 1978, p. 47, fig. 62.

[13] Facchini, Veschi 2004, p. 93, tab. 2.

Indici și dimensiuni	M.45
U13. Diametru transversal (medio–lateral) subsigmoidian	134,2/136,3
U14. Diametru sagital (antero–posterior) subsigmoidian	26,0/25,1
Indice platolenie (U14 : U13) x 100	92,7/96,3
Sacrum: S5. Lățime antero-superioară	–/69,0
Femur: F1. Lungime maximă	229,5/229,7
F6. Diametru sagital (antero-posterior) la mijloc	14,1/14,5
F7. Diametru transversal (medio-lateral) la mijloc	14,8/15,0
F9. Diametru transversal (medio-lateral) subtrohanterian	18,9/19,7
F10. Diametru sagital (antero-posterior) subtrohanterian	17,4/17,7
F21. Lățime extremitate distală	49,2/50,6
Indice pilastric (F6 : F7) x 100	95,4/96,7
Indice platimeric (F10 : F9) x 100	92,3/90,0
Tibie: T1. Lungime maximă	186,2/187,2
T8. Diametru sagital (antero-posterior) la mijloc	16,6/16,6
T8a. Diametru sagital (antero-posterior) la nivelul fosei nutritive	17,3/18,0
T9a. Diametru transversal (medio-lateral) la nivelul fosei nutritive	15,5/16,5
Indice cnemic (T9a : T8a) x 100	89,4/91,7
Peroneu: P1. Lungime maximă	181,0/179,9

Tabelul 2. *M.45. Indici și dimensiuni craniene și postcraniene (bilateral, mm).*

Table 2. *M.45. Cranial and postcranial indices and dimensions (bilateral, mm).*

Statura scheletică[14] a putut fi calculată cu ajutorul lungimilor maxime ale diafizelor tibiale și are o valoare de 104,9 cm.

Din punct de vedere patologic, am identificat modificări dentare (un depozit abundent de tartru pe un incisiv temporar inferior, ocluzal, subgingival), infecțioase (mici suprafețe periostitice active, pe diafizele femurale, tibiale și peroneale; hipervascularizație și reacții periostale pe cinci corpuri vertebrale toracale, Fig. 19, cinci lombare, Fig. 20, și unul sacral; morfologii de tip *serpens endocrania symmetrica* pe suprafața endocraniană a frontalului și parietalelor, însoțite de ușoare reacții periostale, Fig. 21) și metabolice (leziuni active de tip *cribra orbitalia*, pe plafonul orbitelor, de mai mare întindere pe stânga, Fig. 22).

Tot pe baza protocoalelor acelorași autori, ca în cazul scheletului din M.7, au fost înregistrate variante craniene (dehiscențe timpanice) și postcraniene (fose Allen). În cazul dentiției, am utilizat un model de referință denumit *Arizona State University Dental Anthropology System*[15], cu ajutorul căruia am putut înregistra doar câteva caracteristici prezente la nivelul primului molar definitiv inferior stâng: hipoconulid (mediu dezvoltat, grad 3), fovee anterioară (adâncitură slabă, grad 1) și model de șanțuri ocluzale (metaconidul și hipoconidul în contact, tip Y). Din cauza distrugerii viscerocraniului, nu au putut fi înregistrate caractere morfoscopice craniofaciale.

Dintre indicatorii tafonomici, am înregistrat o serie de suprafețe osoase care prezintă colorații verzui: omoplat stâng (Fig. 23), patru fragmente costale (Fig. 24), cinci fragmente vertebrale toracale (Fig. 25), ulna dreaptă (Fig. 26) și humerușii (Fig. 27).

[14] Visser 1998.

[15] Scott *et alii* 2018; Turner II *et alii* 1991.

***Figura 19**. Hipervascularizație și reacții periostale [M.45 – corpuri vertebrale toracale, anterior].*

***Figure 19**. Hypervascularization and periosteal reactions [M.45 – thoracic vertebral bodies, anterior].*

***Figura 20**. Hipervascularizație și reacții periostale [M.45 – corpuri vertebrale lombare, anterior].*

***Figure 20**. Hypervascularization and periosteal reactions [M.45 – lumbar vertebral bodies, anterior].*

***Figura 21**. Morfologii de tip serpens endocrania symmetrica și reacție periostală [M.45 – parietal stâng, endocranian].*

***Figure 21**. Serpens endocrania symmetrica and periosteal reaction [M.45 – left parietal, endocranial].*

Figura 22. *Leziuni active de tip cribra orbitalia [M.45 – frontal, inferior].*

Figure 22. *Active lesions of cribra orbitalia [M.45 – frontal, inferior].*

Figura 23. *Pete verzui rezultate din degradarea cuprului prezent în inventarul defunctului [M.45 – omoplat stâng, anterior].*

Figure 23. *Greenish stains resulting from degradation of copper in the deceased's inventory [M.45 – left scapula, anterior].*

Figura 24. *Pete verzui rezultate din degradarea cuprului prezent în inventarul defunctului [M.45 – fragmente costale, inferior].*

Figure 24. *Greenish stains resulting from degradation of copper in the deceased's inventory [M.45 – rib fragments, inferior].*

***Figura 25**. Pete verzui rezultate din degradarea cuprului prezent în inventarul defunctului [M.45 – corpuri vertebrale toracale].*

***Figure 25**. Greenish stains resulting from degradation of copper in the deceased's inventory [M.45 – thoracic vertebral bodies].*

***Figura 26**. Pete verzui rezultate din degradarea cuprului prezent în inventarul defunctului [M.45 – diafiză ulnară dreaptă, posterior].*

***Figure 26**. Greenish stains resulting from degradation of copper in the deceased's inventory [M.45 – right ulnar diaphysis, posterior].*

***Figura 27**. Pete verzui rezultate din degradarea cuprului prezent în inventarul defunctului [M.45 – epifiză humerală dreaptă, superior; diafize humerale, anterior].*

***Figure 27**. Greenish stains resulting from degradation of copper in the deceased's inventory [M.45 – right humeral epiphyses, superior; humeral diaphysis, anterior].*

DISCUȚII ȘI CONCLUZII

Deși cercetările arheologice au evidențiat existența la Târgoviște a peste 25 de cimitire medievale[16], până în prezent a fost publicat un singur studiu antropologic[17]. În lucrarea de față, nu am urmărit analiza antropologică a unui cimitir sau a unui segment din acesta; pe baza rezultatelor studiului antropologic (cu accent pe modificările patologice întâlnite), am încercat să surprindem posibilitatea existenței unui ritual funerar medieval, plecând de la o potențială asociere între depunerea lângă cei decedați a unor piese deosebite de inventar funerar și suferințele acestora din timpul vieții. Concret, am avut în vedere atât semnificația inelului din bronz cu chaton, descoperit la mâna stângă a individului din M.7, cât și semnificația prezenței vasului de sticlă, poziționat în partea dreaptă a capului individului din M.45[18].

Pentru aceasta, ne-am ajutat de câteva particularități întâlnite la cei doi indivizi analizați, îndeosebi de ordin patologic, nu foarte des întâlnite în materialele scheletice umane vechi. Astfel, la individul din M.7, un adult matur de sex feminin, cel mai probabil multipară[19], cu o statură supramijlocie, au fost identificate macroscopic, la nivelul frontalului, pe linie mediană, morfologii de tip *caries sicca* (L = 57,83 mm; l = 37,61 mm). Acestea sunt atribuite unor infecții provocate de bacterii spirochete din genul *Treponema*, patogenice la om. În literatura paleopatologică medicală[20] sunt descrise patru boli foarte asemănătoare, produse de *Treponema pallidum* cu diferitele ei subspecii. Trei dintre acestea sunt non-venerice: *T. pallidum* subsp. *pertenue* (responsabilă pentru pian), *T. carateum* (răspunzătoare pentru pintă) și *T. pallidum* subsp. *endemicum* (culpabil pentru bejel sau sifilisul endemic). *Treponema pallidum* subsp. *pallidum* produce atât sifilisul veneric, cât și sifilisul congenital, o formă specială a bolii, care se transmite de la mamă la făt în timpul sarcinii[21].

Sifilisul ocupă un loc special în istoria medicinei, fiind cunoscut și sub numele de „marele imitator”[22]. Acest aspect face ca stabilirea cu exactitate a diagnosticului să reprezinte un deziderat foarte dificil, în special în contextul în care anumite tehnici nu ne sunt, momentan, la îndemână: examinarea leziunilor osoase cu ajutorul procedeelor imagistice (tomografie computerizată, raze X, micro-CT); detectarea ADN-ului spirochetei cu ajutorul metodelor de examinare moleculară (analiza ADN-ului)[23]; analiza conținutului de mercur din oase (tehnica LA-ICP-MS)[24], verificând astfel dacă individul a fost supus unui tratament și, în caz afirmativ, cât timp organismul a fost expus la vapori toxici de mercur. Totuși, cu unele rețineri și ținând cont de faptul că fiecare dintre cele patru manifestări este asociată cu areale geografice, climatice și socio-culturale diferite, ne încumetăm să afirmăm că leziunile de tip *caries sicca* sunt probabil asociate cu sifilisul veneric. La aceasta contribuie și faptul că pinta este singura dintre treponematoze care nu produce un răspuns la nivel scheletic. Pianul (framboesia) afectează în special populațiile din areale umede (tropicale sau subtropicale), în timp ce sifilisul endemic este prezent numai în regiuni temperate și cu umiditate scăzută (subtropicale)[25]. Sifilisul are trei stadii principale (primar, secundar și terțiar), iar, conform unui model de secvențiere a leziunilor[26], regiunea frontală infectată a individului din M.7 ne indică gradele 6–8[27], caracterizate prin cavități serpiginoase (neregulate, sinuoase), nodulare și morfologii propriu-zise de tip *caries sicca*, numite și gome sifilitice. Așadar, individul prezintă un stadiu terțiar al bolii[28], sifilis tardiv, cel mai grav, care poate să apară și după 10 sau chiar 30 de ani de la infecția inițială.

Asociate cu acestea, considerăm că sunt și alte morfologii inflamatorii, atât de la nivelul craniului (porozități pe occipital, endocranian și pe aripa mică a sfenoidului), cât și din segmentul postcranian (leziuni litice, hipertrofice și sclerotice de pe articulațiile coatelor, spina scapulară stângă și tuberozitatea ischiatică stângă)[29]. Din nefericire, lipsesc resturile scheletice ale membrelor inferioare, cu excepția unor fragmente din extremitățile proximale femurale. Acestea

---

[16] Din păcate, cele mai multe sunt încă nepublicate. Pentru o imagine de ansamblu asupra cercetărilor arheologice la bisericile din Târgoviște, vezi Diaconescu 2009.

[17] Vasile 2023.

[18] Petrică *et alii* 2025, p. 365–369, fig. 3-4.

[19] Houghton 1974. Sulcusul preauricular, pe lângă faptul că reprezintă un marker important în determinarea sexului antropologic al unui individ (Karsten 2017), poate constitui, prin morfologia lui, și un indicator al numărului de nașteri al unei femei, putând identifica, astfel, femei nulipare (care nu au avut nicio naștere) și multipare (care au avut două sau mai multe nașteri).

[20] Perine *et alii* 1984.

[21] Frangos *et alii* 2011.

[22] Fitzgerald 1981.

[23] Mikita *et alii* 2025.

[24] Kępa *et alii* 2012.

[25] Ortner 2003; Aufderheide, Rodriguez-Martin 1998.

[26] Hackett 1976.

[27] Lipsește o parte din substanța osoasă de la acest nivel, motiv pentru care nu am putut atribui un scor mai exact.

[28] De altfel, în acest ultim stadiu se dezvoltă și sunt vizibile leziuni osoase, care apar numai la persoanele care au supraviețuit suficient de mult pentru ca boala să progreseze până la stadiul terțiar.

[29] Szczepanek *et alii* 2019; Schwarz 2009.

ar fi putut să aducă informații în plus cu privire la răspândirea bolii la nivelul întregului schelet. Este foarte posibil ca maladia să îi fi produs moartea individului, în lipsa unui tratament adecvat[30].

Pentru perioada Evului Mediu de pe actualul teritoriu al României astfel de manifestări nu sunt singulare. În literatura bioarheologică au fost documentate, *in extenso*, în urma unor cercetări de dată recentă, câteva cazuri de sifilis veneric. Acestea au fost consemnate în cimitirul medieval târziu/modern timpuriu „Sfântul Sava" din București (șapte indivizi)[31] și în cimitirul din secolele XV–XIX al Catedralei Romano-Catolice „Adormirea Maicii Domnului" din Iași (trei indivizi)[32]. Se remarcă faptul că această boală este prezentă în mediul urban, la comunități din foste sau actuale capitale românești.

O altă manifestare întâlnită la individul din M.7, enigmatică cel puțin prin prisma agentului etiologic care o produce, este una cu substrat metabolic, cunoscută în literatura de specialitate sub denumirea de osteodistrofie biparietală. Macroscopic este exprimată prin subțierea simetrică a oaselor parietale; pentru individul analizat, aceasta a fost surprinsă pe o suprafață de peste 50 mm în diametru, bilateral. Deși nu am putut să o punem în valoare cu ajutorul tehnicilor de imagistică (CT) sau prin transiluminarea craniului[33] (acesta nu este complet, lipsesc părți din squame, în special din porțiunea bazală), prin simpla palpare este suficient să ne dăm seama de subțirimea pereților cranieni în aria parietală cuprinsă între suturile lambdoide, sectoarele suturale S3–S4 ale sagitalei și bosele parietale.

Cele mai multe cazuri de osteodistrofie biparietală au fost descrise în literatura medicală/clinică, în timp ce studiile bioarheologice sunt mai rare. În spațiul actual al României, osteodistrofia biparietală a fost consemnată exclusiv la indivizi de sex feminin, din categoria adulților maturi: unul din cimitirul medio-bizantin din secolele XI–XIII de la Noviodunum–Isaccea, *Așezare Civilă Est* (jud. Tulcea)[34], unul din cimitirul medieval-modern din secolele XVII–XX de la Răchiteni (jud. Iași)[35] și unul din cimitirul medieval-modern din secolele XVIII–XIX de la Gherăseni (jud. Buzău)[36].

În continuare, vom prezenta, succint, câteva caracteristici mai importante ale osteodistrofiei biparietale, așa cum reies din recentul studiu, întreprins de noi, asupra individului de la Noviodunum–Isaccea[37]. Așa cum precizam, etiologia acesteia este considerată a fi incertă: este complet necunoscută, reprezintă o variantă anatomică, o anomalie, este pusă pe seama unor patologii sau este asociată cu factori extrinseci. Din punct de vedere clinic, osteodistrofia biparietală nu are o semnificație patologică, cu excepția potențialului crescut de fracturi. Histopatologic, s-a constatat o lipsă de osteoclaste în zonele afectate, astfel că subțierea parietală este mai degrabă relaționată cu o rată scăzută a formării de țesut osos nou decât cu un grad ridicat de distrugere osoasă. Osteodistrofia biparietală afectează în general femeile, iar cel mai adesea a fost semnalată la vârste înaintate, fiind o manifestare progresivă, lentă. În clinica actuală, tratamentul cu alendronat, administrat timp de un an unor pacienți cu vârste înaintate, a condus la creșterea metabolismului mineral osos.

Printre condițiile patologice asociate cu subțierea biparietală se numără traumatisme, tumori primare și metastatice, boala Gorham-Stout, hiperparatiroidism, boli granulomatoase, diabet zaharat, osteomielită, mastocitoză sistemică, necroză aseptică, terapie prelungită cu steroizi, anevrism osos, angiomatoză chistică a osului, reacții inflamatorii, atrofie senilă, osteoporoză post-menopauză, insuficiență gonadală, modificări hormonale etc.). Sifilisul este menționat și el ca un factor potențial asociat cu aceasta[38]. Prin urmare, în lipsa unor studii mai aprofundate, nu este exclus ca sifilisul să fi cauzat osteodistrofia biparietală.

La individul din M.45, un copil aflat la granița dintre prima și a doua copilărie, ne atrag atenția mai multe modificări osoase. Unele dintre acestea, întâlnite la nivelul coloanei vertebrale, sunt considerate ca fiind foramene bazivertebrale anterioare mărite, caracteristice copiilor, așa cum este și cazul nostru, unde au fost identificate pe cinci corpuri vertebrale toracale, cinci lombare și pe corpul primei vertebre sacrale. De obicei, pe măsură ce copilul crește, aceste canale vasculare mărite se micșorează în dimensiune, iar ocazional persistă până în adolescență, fiind întâlnite rareori la adulți și nu sunt considerate patologice[39].

Alți autori consideră că aceste leziuni resorptive reprezintă hipervascularizații ce caracterizează fie stadiile primare ale brucelozei[40], fie sunt asociate cu tuberculoza (deși nu sunt specifice acesteia, așa cum este spondilita tuberculoasă

[30] Până la începutul erei antibioticelor, marcată de tratamentul mult mai sigur și eficient cu penicilină, se utiliza aplicarea unui unguent mercurial în zonele cu leziuni și, adițional, inhalarea vaporilor de mercur, care, deși atenuau simptomele, aveau și efecte secundare severe cauzate de otrăvirea cu mercur (sulfură de mercur, denumită și cinabru) (Kępa *et alii* 2012, p. 369).

[31] Radu *et alii* 2015.

[32] Groza *et alii* 2025; Ciorpac-Petraru *et alii* 2023; Groza *et alii* 2020.

[33] Surachotmongkhon *et alii* 2017.

[34] Vasile 2022.

[35] Simalcsik *et alii* 2025a, p. 164–165, nota 201, Pl. XV.

[36] Simalcsik *et alii* 2025b, sub tipar.

[37] Vasile 2022.

[38] Pallua *et alii* 2024; Rossetti *et alii* 2024.

[39] Barnes 2012, p. 103–104.

[40] Aufderheide, Rodriguez-Martin 1998, p. 192–193.

sau morbul lui Pott)[41], ori cu malaria[42]. În cazul individului din M.45, nu este exclusă atribuirea diagnosticului de malarie, dacă ținem cont de faptul că au fost observate și leziuni active de tip *cribra orbitalia*, pe plafonul orbitelor, unii cercetători dovedind o asociere între acestea și infecția cu malarie[43], boală cauzată de protozoarele parazite din genul *Plasmodium*. Pentru acordarea diagnosticului de tuberculoză[44] sau de bruceloză[45], stă dovadă și formarea de os nou, subperiostal, vizibil la nivelul corpurilor vertebrale, precum și pe mici suprafețe de pe diafizele femurale, tibiale și peroneale.

Dacă la acest tablou patologic mai adăugăm și o serie de leziuni endocraniene, descrise și denumite *serpens endocrania symmetrica*[46] și atribuite de mai mulți autori[47] leptomeningitei (meningita tuberculoasă), înclinăm să conferim individului din M.45 diagnosticul de tuberculoză.

Din păcate, nici în acest caz nu am putut efectua analize arheogenetice, cu ajutorul cărora să punem în evidență ADN-ul agenților patogeni antici. Având în vedere faptul că modificările patologice observate se regăsesc în cel puțin două dintre cele trei condiții patologice descrise, nu excludem posibilitatea ca individul din M.7 să fi suferit de o dublă infecție și, în consecință, aceasta să fi reprezentat cauza morții acestuia.

BIBLIOGRAFIE

Aufderheide, Rodriguez-Martin 1998 – A. C. Aufderheide, C. Rodriguez-Martin, *The Cambridge encyclopedia of human paleopathology*, Cambridge, Cambridgeshire, UK, 1998.

Baker *et alii* 2021 – J. O. Baker, B. Chamel, O. Dutour, *New Paleopathological Evidence of Tuberculosis in Child Skeletal Remains from Tell Aswad (8,730-8,290 cal. BC, southern Syria)*, Paléorient 47(1), p. 97–108.

Barnes 2012 – E. Barnes, *Atlas of developmental field anomalies of the human skeleton: a paleopathology perspective*, Wiley-Blackwell, Hoboken, NJ, USA, 2012, https://doi.org/10.1002/9781118430699.

Bove *et alii* 2024 – L. C. Bove, C. L. Kirkpatrick, A. Virgil-Escalera Guirado, M. C. Botella López, K. I. Bos, *A morphological and molecular approach to investigating infectious disease in early medieval Iberia: The necropolis of La Olmeda (Palencia, Spain)*, AJBA 185(1), 2024, e24994, https://doi.org/10.1002/ajpa.24994.

Bräuer 1988 – G. Bräuer, *Osteometrie*, în: R. Knussmann (ed.), *Anthropologie. Handbuch der vergleichenden Biologie des Menschen*, Stuttgart, 1988, p. 160–232.

Buikstra, Ubelaker 1994 – J. E. Buikstra, D. H. Ubelaker, *Standards for data collection from human skeletal remains: proceedings of a seminar at the Field Museum of Natural History, organized by Jonathan Haas,* Arkansas Archeological Survey, Fayetteville, AR, USA, 1994.

Ciorpac-Petraru *et alii* 2023 – O.-M. Ciorpac-Petraru, M. Popovici, A.-N. Neagu, V.-M. Groza, L. Bejenaru, *Palaeohistological analysis of bone lesions suggestive for treponematosis, identified in human skeleton of 15th–19th centuries from Iași (Romania)*, în: *Bioarchaeology of girlhood, maidenhood, and motherhood in past societies. Reconstructing women's life-history through morphology, histology, and biogeochemistry* (section 688, poster C), 29th EAA Annual Meeting, 30th August–2nd September, Belfast, Northern Ireland, abstract book, p. 1059–1060.

Diaconescu 2009 – P. V. Diaconescu, *Arheologia habitatului urban târgoviștean. Secolele XIV–XVIII*, Târgoviște, 2009.

Facchini, Veschi 2004 – F. Facchini, S. Veschi, *Age Determination on Long Bones in a Skeletal Subadults Sample (b-12 Years)*, Collegium Antropologicum 28(1), 2004, p. 89–98.

Ferembach *et alii* 1980 – D. Ferembach, I. Schwidetsky, M. Stloukal, *Recommendations for Age and Sex Diagnoses of Skeletons*, JHE 9(7), 1980, p. 517–549, https://doi.org/10.1016/0047-2484(80)90061-5.

Fitzgerald 1981 – F. Fitzgerald, *The Great Imitator, Syphilis*, Western Journal of Medicine 134, 1981, p. 424–432.

Frangos *et alii* 2011 – C. C. Frangos, G. M. Lavranos, C. C. Frangos, *Higoumenakis' sign in the diagnosis of congenital syphilis in anthropological specimens*, Medical Hypotheses 77(1), 2011, p. 128–131, https://doi.org/10.1016/j.mehy.2011.03.044.

Galińska, Zagórski 2013 – E. M. Galińska, J. Zagórski, *Brucellosis in humans – etiology, diagnostics, clinical forms*, Annals of Agricultural and Environmental Medicine 20(2), 2013, p. 233–238.

Gowland, Western 2012 – R. L. Gowland, A. G. Western, *Morbidity in the Marshes: Using Spatial Epidemiology to Investigate Skeletal Evidence for Malaria in Anglo-Saxon England (AD 410–1050)*, AJPA 147(2), 2012, p. 301–311, https://doi.org/10.1002/ajpa.21648.

Groza *et alii* 2025 – V. M. Groza, M. Popovici, O.-M. Ciorpac-Petraru, L. Bejenaru, *Dovezi ale treponematozei în populaţia Iaşului din secolele XV-XIX*, Sesiunea anuală de comunicări ştiinţifice antropologice și biomedicale, Zilele Academice Ieșene, ediția a XL-a, Centrul de Cercetări Antropologice şi Biomedicale „Olga Necrasov", Iași, 17 octombrie, volum de rezumate, p. 16–17.

Groza *et alii* 2020 – V. M. Groza, M. Popovici, L. Bejenaru, O. M. Petraru, *Preliminary study of human skeleton with syphilis discovered in the postmedieval city of Iași (Romania)*, RAASI 2, 2020, p. 319–328.

Hackett 1976 – C. J. Hackett, *Diagnostic Criteria of Syphilis, Yaws and Treponarid (Treponematoses) and of Some Other Diseases in Dry Bones For Use in Osteo-Archaeology*, Berlin, 1976.

Hauser, De Stefano 1989 – G. Hauser, G. F. De Stefano, *Epigenetic Variants of the Human Skull*, Schweizerbart, Stuttgart, 1989.

[41] Mariotti *et alii* 2015.

[42] Bove *et alii* 2024.

[43] Smith-Guzmán 2015; Gowland, Western 2012.

[44] Boală infecțioasă cronică, cauzată de una dintre speciile din complexul primar *Mycobacterium*: *M. bovis* este legat de tuberculoza transmisă la om prin produsele bovinelor, în principal lapte contaminat, în timp ce *M. tuberculosis* este responsabil de transmiterea directă a tuberculozei între oameni prin inhalarea picăturilor respiratorii emise de persoanele infectate (Ortner 2003, p. 227).

[45] Boală bacteriană infecțioasă cronică, produsă de bacterii din genul *Brucella*; la om, boala mai este denumită și febră malteză, boala lui Bang, febră undulantă sau febră mediteraneană (Galińska, Zagórski 2013).

[46] Hershkovitz *et alii* 2002.

[47] Baker *et alii* 2021.

Hershkovitz *et alii* 2002 – I. Hershkovitz, S. Wish-Baratz, C. M. Greenwald, V. Eshed, B. Latimer, O. Dutour, L. M. Jellema, B. M. Rothschild, *Serpens Endocrania Symmetrica (SES): A New Term and a Possible Clue for Identifying Intrathoracic Disease in Skeletal Populations*, AJPA 118(3), 2002, p. 201–216, https://doi.org/10.1002/ajpa.10077.

Houghton 1974 – P. Houghton, *The Relationship of the Pre-auricular Groove of the Ilium to Pregnancy*, AJPA 41(3), 1974, p. 381–389, https://doi.org/10.1002/ajpa.1330410305.

Karsten 2017 – J. K. Karsten, *A test of the preauricular sulcus as an indicator of sex*, AJPA 165(3), 2017, p. 604–608, https://doi.org/10.1002/ajpa.23372.

Kępa *et alii* 2012 – M. Kępa, T. Kozłowski, K. Szostek, A. Drozd, S. Walas, H. Mrowiec, B. Stepańczak, H. Głab, M. Grupa, *Analysis of mercury levels in historical bone material from syphilitic subjects – pilot studies (short report)*, AA 69(3), 2012, p. 367–377, 10.1127/0003-5548/2012/0163.

Langley-Shirley, Jantz 2010 – N. L. Shirley, R. L. Jantz, *A Bayesian Approach to Age Estimation in Modern Americans from the Clavicle*, JFS 55(3), 2010, p. 571–583, https://doi.org/10.1111/j.1556-4029.2010.01089.x.

Mann *et alii* 2016 – R. W. Mann, D. R. Hunt, S. Lozanoff, *Photographic Regional Atlas of Non-Metric Traits and Anatomical Variants in the Human Skeleton*, Springfield, IL, USA, 2016.

Mariotti *et alii* 2007 – V. Mariotti, F. Facchini, M. B. Belcastro, *The Study of Entheses: Proposal of a Standardised Scoring Method for Twenty-Three Entheses of the Postcranial Skeleton*, Collegium Antropologicum 31(1), 2007, p. 291–313.

Mariotti *et alii* 2015 – V. Mariotti, M. Zuppello, M. E. Pedrosi, M. Bettuzzi, R. Brancaccio, E. Peccenini, M. P. Morigi, M. G. Belcastro, *Skeletal Evidence of Tuberculosis in a Modern Identified Human Skeletal Collection (Certosa Cemetery, Bologna, Italy)*, AJPA 157(3), 2015, p. 389–401, https://doi.org/10.1002/ajpa.22727.

Martin 1928 – R. Martin, *Lehrbuch der Anthropologie in systematischer Darstellung mit: besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden; für Studierende, Ärzte und Forschungsreisende*, *band II (Kraniologie, Osteologie)*, Jena, 1928, p. 579–1182.

Meindl, Lovejoy 1985 – R. S. Meindl, C. O. Lovejoy, *Ectocranial Suture Closure: A Revised Method for the Determination of Skeletal Age at Death Based on the Lateral-Anterior Sutures*, AJPA 68(1), 1985, p. 57–66, https://doi.org/10.1002/ajpa.1330680106.

Mikita *et alii* 2025 – G. Mikita, M. J. Lizoń, J. Gąsiorowska, M. M. Hanypsiak, J. Falana, M. Mazurek, O. W. Pioterek, K. Wolak, J. Grzelak, D. Domagała, D. Nowakowski, P. Dąbrowski, *Diagnostic Methods Used in Detecting Syphilis in Paleopathological Research—A Literature Review*, Diagnostics 15(9), 2025, 1116, https://doi.org/10.3390/diagnostics15091116.

Ortner 2003 – D. J. Ortner, *Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains*, 2nd ed., San Diego, CA, USA, 2003, https://doi.org/10.1016/B978-0-12-528628-2.X5037-6.

Pallua *et alii* 2024 – A. P. Pallua, J. D. Pallua, W. Streif, H. Spiegl, R. Arora, M. Schirmer, C. Halder, *Long-Term Comparison of Two- and Three-Dimensional Computed Tomography Analyses of Cranial Bone Defects in Severe Parietal Thinning*, Diagnostics 14(4), 2024, p. 446, https://doi.org/10.3390/diagnostics14040446.

Perine *et alii* 1984 – P. L. Perine, D. R. Hopkins, P. L. A. Niemel, R. K. St. John, G. Causse, G. M. Antal, *Handbook of Endemic Treponematoses: Yaws, Endemic Syphilis and Pinta*, World Health Organization, Geneva, 1984, https://iris.who.int/handle/10665/37178.

Petrică *et alii* 2025 – F. G. Petrică, M. Cârciumaru, O. Cîrstina, A. Ioniță, *Observații asupra a două morminte descoperite în necropola bisericii „Sfânta Vineri" de la Curtea Domnească din Târgoviște*, MCA, Supplemetum III, București, 2025, p. 363–371.

Radu *et alii* 2015 – C. Radu, L. Andreica, M. Constantinescu, A. Soficaru, *Multiple Cases with Probable Treponemal Infection from 16th to 19th Centuries Romania*, IJO 26(4), 2015, p. 563–573, https://doi.org/10.1002/oa.2444.

Rossetti *et alii* 2024 – N. Rossetti, R. Fusco, A. Vanni, F. Garanzini, A. Mazzucchi, M. Licata, *Anatomical alterations: biparietal thinning in antiquity. Review of published cases and a new case*, Anthropological Review 87(4), 2024, p. 117–133, https://doi.org/10.18778/1898-6773.87.4.08.

Rösing *et alii* 2007 – F. W. Rösing, M. Graw, B. Marré, S. Ritz-Timme, M. A. Rothschild, K. Rötzscher, A. Schmeling, I. Schröder, G. Geserick, *Recommendations for the forensic diagnosis of sex and age from skeletons*, HOMO 58(1), 2007, p. 75–89, https://doi.org/10.1016/j.jchb.2005.07.002.

Ruff *et alii* 2012 – C. B. Ruff, B. M. Holt, M. Niskanen, V. Sladék, M. Berner, E. Garofalo, H. M. Garvin, M. Hora, H. Maijanen, S. Niinimäki, K. Salo, E. Schuplerová, D. Tompkins, *Stature and Body Mass Estimation From Skeletal Remains in the European Holocene*, AJPA 148(4), 2012, p. 601–617, https://doi.org/10.1002/ajpa.22087.

Simalcsik *et alii* 2025a – A. Simalcsik, R. D. Simalcsik, C. G. Fedor, *Răchiteni – cercetări de antropologie fizică și socială*, în: G. D. Hânceanu, A. Simalcsik, R. D. Simalcsik, A. Baltag, C. G. Fedor, *Cimitirul vechii Biserici Catolice „Sfântul Anton de Padova" de la Răchiteni. Rezultatele săpăturilor arheologice de „salvare" din anii 1999–2000*, Brăila–Piatra Neamț, 2025, p. 117–242.

Simalcsik *et alii* 2025b – A. Simalcsik, D. Garvăn, R. Cefalan, *Biparietal Osteodystrophy: An Archaeological, Morphometric, and Palaeopathological Insight into a Mediaeval-Modern Case from Romania*, RAASI 7, 2025, sub tipar.

Scott *et alii* 2018 – G. R. Scott, C. G. Turner II, G. C. Townsend, M. Martinón-Torres, *Description and Classification of Permanent Crown and Root Traits*, în: G. R. Scott, C. G. Turner II, G. C. Townsend, M. Martinón-Torres, *The Anthropology of Modern Human Teeth: Dental Morphology and its Variation in Recent and Fossil Homo Sapiens*, 2nd ed., Cambridgeshire, UK, 2018, p. 13–65, https://doi.org/10.1017/9781316795859.004.

Schwarz 2009 – S. Schwarz, *Syphilis in Medieval and Early Post-Medieval Denmark – An Osteological Analysis*, A thesis submitted in partial fulfilment of the requirements for the Degree of Master of Science in Biological Anthropology at the University of Southern Denmark, Odense 2009.

Smith-Guzmán 2015 – N. E. Smith-Guzmán, *Cribra orbitalia in the ancient Nile Valley and its connection to malaria*, IJP 10, 2015, p. 1–12, https://doi.org/10.1016/j.ijpp.2015.03.001.

Surachotmongkhon *et alii* 2017 – N. Surachotmongkhon, N. Techataweewan, R. W. Mann, *Endocranial illuminator: A technique for transilluminating the skull*, FSI 280, 2017, p. 153–155, https://doi.org/10.1016/j.forsciint.2017.09.021.

Scheuer *et alii* 2004 – L. Scheuer, S. Black, H. Liversidge, A. Christie, *The Juvenile Skeleton*, San Diego, CA, USA, 2004.

Szczepanek *et alii* 2019 – A. Szczepanek, J. Walocha, P. Kochan, *Cases of late syphilis documented at the cemetery of noblemen residents of the Knights of the Holy Sepulchre poorhouse (XVII–XVIII centuries) on Stradom in Cracow, Poland*, World Journal of Medical Images, Videos and Cases 5, 2019, p. 26–52.

Turner II *et alii* 1991 – G. C. Turner II, C. R. Nichol, G. R. Scott, *Scoring Procedures for Key Morphological Traits of the Permanent Dentition: The Arizona State University Dental Anthropology System*, în: M. A. Kelley, C. S. Larsen (eds.), *Advances in Dental Anthropology*, New York, NY, USA, 1991, p. 13–31.

Ubelaker 1978 – D. H. Ubelaker, *Human Skeletal Remains: Excavation, Analysis, Interpretation*, Chicago, IL, USA, 1978.

Vasile 2022 – G. Vasile, *Osteodistrofia biparietală – o manifestare neobișnuită. Asupra unui schelet medieval de pe teritoriul României*, RAASI 4, 2022, p. 319–339.

Vasile 2023 – G. Vasile, *A new medieval cemetery discovered at Târgoviște (Dâmbovița County, Romania). Bioarchaeological characteristics*, MCA 19, 2023, p. 155–176, https://doi.org/10.3406/mcarh.2023.2306.

Visser 1998 – E. P. Visser, *Little Waifs: Estimating Child Body Size from Historic Skeletal Material*, IJO 8(6), 1998, p. 413–423, https://doi.org/10.1002/(SICI)1099-1212(199811/12)8:6<413::AID-OA430>3.0.CO;2-2.

ȘOAPTE DIN TRECUT.
FRAGMENTE CERAMICE CU INSCRIPȚII ÎN LIMBA OSMANĂ DESCOPERITE LA TIMIȘOARA

Adriana GAȘPAR
Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", Academia Română, București; e-mail: adrianagaspar81@gmail.com

Keywords: *Ottoman Timișoara, Islamic archaeology, inscribed ceramics, sgraffito technique, Sufi poetry, Arabic and Ottoman Turkish epigraphy*
Abstract: *Two fragments of inscribed ceramic bowls executed in the sgraffito technique, using Arabic and Ottoman characters, were discovered near the former Sultan Süleyman and Ali Bey mosques during archaeological excavations in Timișoara. The study focuses on the archaeological, linguistic, and cultural context of these finds, highlighting the possible literary sources of the inscriptions. The inscription on one of the bowls appears to derive from a poem attributed to Sultan Murad II, with Sufi-mystical influences, while the second seems to contain a blessing, interpreted as belonging to a vessel with a potential healing function. The fragments are compared with similar objects from other former Ottoman provinces, contributing to a better understanding of cultural circulation, calligraphic art, and Ottoman spirituality in the 16th–17th centuries. The study emphasizes the complexity of the Ottoman heritage of Timișoara, a topic still little explored in the field of ceramic epigraphy.*

Cuvinte-cheie: *Timișoara otomană, arheologie islamică, ceramică inscripționată, tehnica sgraffito, poezie sufi, epigrafie arabă și turcă osmană*
Rezumat: *Sunt analizate două fragmente de boluri ceramice inscripționate prin tehnica sgraffito, utilizând caractere turco-osmane, descoperite în apropierea fostelor geamii atribuite sultanului Süleyman și Ali Bey, în timpul cercetărilor arheologice din Timișoara. Analiza se concentrează pe contextul arheologic, lingvistic și cultural al pieselor, evidențiind posibilele surse literare ale inscripțiilor. Inscripția de pe unul dintre boluri ar putea deriva dintr-un poem atribuit sultanului Murad al II-lea, cu influențe mistice sufi, iar cel de-al doilea pare să conțină o binecuvântare, fiind interpretat ca un vas cu potențial rol vindecător. Fragmentele sunt comparate cu obiecte similare din fostele provincii otomane, contribuind astfel la o mai bună înțelegere a circulației culturale, a artei caligrafice și a spiritualității otomane din secolele XVI–XVII. Studiul evidențiază complexitatea moștenirii otomane din Timișoara, o temă prea puțin explorată în domeniul epigrafiei ceramice.*

INTRODUCERE

Una dintre cele mai valoroase colecții de artefacte, cu datare în perioada de administrare otomană a regiunii (1552–1716), a provenit din săpăturile arheologice realizate pe zone extinse din Centrul Istoric al Timișoarei, începând cu anul 2006, iar mai apoi în anii 2013–2019. Mai multe loturi au fost deja valorificate științific, iar altele sunt în curs de documentare și pregătire pentru publicare. În studiul prezent ne-am limitat la analiza a două fragmente ceramice, alese pentru potențialul lor de a ilustra caracteristicile materiale ale epocii[1]. Fragmentele au făcut parte din vase diferite, la care se face referire cu denumirea de boluri B1 și B2, provenite din vecinătatea zidurilor a două geamii situate în Timișoara (Fig. 1/2). Geamiile sunt foarte apropiate ca amplasare, cu fundații surprinse în săpăturile arheologice și apoi identificate ca aparținând sultanului Süleyman și lui Ali Bey[2]. Fiecare fragment ceramic este unic în felul său și se remarcă în contextul arheologic local și regional, prin decorul special redat prin caractere turco-osmane, care au fost incizate pe suprafața interioară sau exterioară a vaselor.

Pentru a ușura lectura propunerilor mele de interpretare a inscripțiilor turco-osmane incizate, este necesară o scurtă introducere a caracteristicilor esențiale ale limbii turco-osmane. Prin urmare, limba turco-osmană (عثمانلوجه, cunoscută în limba turcă modernă ca *Osmanlıca)* reprezintă limba turcă scrisă, cultă, care a folosit împrumuturi din arabă și persană. Alfabetul turco-osman a fost cel arabo-persan adoptat de către turcii din Asia Centrală după trecerea lor în masă la Islam (secolul X)[3]. De-a lungul secolelor XIII–XX, turco-osmana a cunoscut mai multe faze de evoluție: osmana veche (XIII–XV), osmana clasică (XVI–XIX) și neo-osmana (a doua jumătate a secolului XIX, începutul secolului XX)[4]. Scrierea a fost realizată

[1] Această analiză nu ar fi fost posibilă fără sprijinul și acordul domnilor arheologi Florin Drașovean, coordonatorul cercetărilor din Piața „Sfântul Gheorghe", și Constantin Inel, responsabil al săpăturilor din strada Vasile Alecsandri, cărora le adresez mulțumiri deosebite pentru oportunitatea oferită de a studia materialul ceramic provenit din aceste intervenții arheologice.
[2] Gașpar 2023, p. 163–164, 167–169, fig. 7–8, fig. 11/3a–b, fig. 14–15.
[3] Maxim 1984, p. 30, 36.
[4] Pentru evoluția limbii turco-osmane, vezi Maxim 1984, p. 28–29.

Figura 1. *1. Inscripție în caractere arabe de pe fațada clădirii Primăriei Vechi (foto A. Gașpar); 2. Marcarea locului de descoperire a bolurilor B1, B2 pe harta Timișoarei și marcarea poziției plăcii inscripționate pe fațada Vechii Primării (Google Maps, prelucrare grafică A. Gașpar).*

Figure 1. *1. Inscription in Arabic script on the facade of the Old Town Hall building (photo: A. Gașpar); 2. Location of the discovery site of bowls B1 and B2 on the map of Timișoara, and indication of the position of the inscribed plaque on the facade of the Old Town Hall (Google Maps, graphic processing: A. Gașpar).*

cu o variantă adaptată a alfabetului arab, prin adăugarea semnelor specifice limbii turce, iar limba a fost folosită ca limbă oficială/de cancelarie în administrația Imperiului Otoman[5]. Totuși, dervișii, artizanii din bresle și negustorii puteau dobândi o alfabetizare funcțională, mai ales în zone cu influență sufită sau în orașe cu *medrese* și *tekke*[6].

Limba turco-osmană era o limbă de cancelarie și de cultură înaltă, necunoscută populației de rând. Țăranii și oamenii neînvățați foloseau o formă populară a limbii turce, mult mai simplă și mai puțin influențată de arabă și persană. Uneori, în interpretarea din prezent, înțelesul unui text scris în turca-osmană poate fi ambiguu în absența contextului. Mai mult, lipsa diacriticelor și a vocalizării complete poate oferi interpretări multiple unora dintre cuvinte. Un exemplu ar fi cazul diacriticelor sau al punctelor distinctive care permit diferențierea între caracterele cu forme grafice identice. Absența sau plasarea greșită a acestora poate modifica complet sensul cuvintelor[7].

În studiul de față includem și inscripția realizată în relief, aflată în prezent încastrată în fațada vechii primării a Timișoarei (Fig. 1/1). Alături de alte inscripții realizate pe obiecte funerare, ea face parte din cultura musulmană locală, care s-a impus în Timișoara pe parcursul a mai bine de un secol și jumătate (1552–1716). Sunt informații prețioase care au fost păstrate pe obiecte realizate din materiale diferite, cu gravură în piatră și incizii în ceramică. Inscripțiile sunt individuale și au fost făcute pe materiale și locuri diferite, unele sunt mai scurte, iar altele formează fraze, parțial istorice și parțial poetice, însă de un mare interes în ceea ce privește limbajul și conținutul lor.

METODA DE LUCRU

Cercetarea culturii materiale aferente perioadei de administrație otomană în Timișoara a fost până în prezent limitată[8], adesea neglijată sau tratată sumar, iar o parte dintre piesele descoperite nu au beneficiat de o analiză detaliată ori contextualizată corespunzător. Analiza patrimoniului material din această perioadă a neglijat frecvent diferențele religioase dintre comunitățile coexistente și influența acestora asupra modului de viață al populației locale. În demersul meu am urmărit să conturez o viziune cât mai detaliată asupra realităților cotidiene din Timișoara otomană. Fiecare obiect analizat a fost interpretat într-un cadru contextual complex, în care relația dintre contextul arheologic și tipologia și funcționalitatea artefactului oferă indicii clare asupra utilizării acestuia și asupra comunității căreia i-a aparținut. Un exemplu relevant în acest sens este analiza tipologică a formelor ceramice de bază, descoperite în nivelurile de locuire datate în secolele XVI–XVII în Timișoara[9]. Aceasta a permis conturarea unor idei referitoare la viața cotidiană din perioada respectivă, implicit la situația din orașul otoman și suburbii, contribuind astfel la umplerea unui gol important în literatura de specialitate, nu doar pentru Timișoara, ci și pentru spațiul românesc în ansamblul său.

În această abordare, studiul actual aduce completări în analiza unei categorii specifice de ceramică, cea smălțuită, frecvent întâlnită în nivelurile arheologice otomane de la Timișoara, unde se regăsește sub forma unor urcioare, căni de apă și a mai multor tipuri de boluri[10]. Dintre aceste artefacte am selectat două fragmente ceramice inscripționate, cu decor realizat în tehnica *sgraffito*, aparținând unor boluri, pentru care interesul a fost accentuat și de valoarea lor informativă deosebită. Aceste piese oferă indicii importante nu doar despre tehnologia de producție și circulația bunurilor, ci și despre aspecte legate de limbaj, identitate culturală și context socio-religios.

Pentru transcrierea și interpretarea textelor am folosit o convenție în domeniul studiilor epigrafice, care constă în sistemul cu paranteze drepte și puncte, astfel: parantezele drepte „[ ]” marchează porțiunile de text care lipsesc și care nu au putut fi reconstituite de către autor; cratima „-” indică restaurarea conjuncturală, propusă de către autor pentru a completa textul lipsă; cele trei puncte de suspensie „…” sunt urme ale caracterelor indescifrabile sau deteriorate.

Textele inscripționate pe cele două vase au fost scrijelite cu alfabetul arab și turco-osman[11], fapt care implică o serie de dificultăți de interpretare, din pricina particularităților grafice și a contextului istoric-lingvistic. Având în vedere dificultatea

---

[5] Acest alfabet a fost folosit până la 3 noiembrie 1928, tot atunci au fost introduse și caracterele latine („ș” și „j”, împrumutate din limba română); Maxim 1984, p. 36–37.

[6] medrese = școală religioasă islamică; *tekke* = loc de rugăciune pentru dervișii.

[7] Prin lipsa vocalizării și a diacriticelor se pot crea neclarități semnificative, deoarece aceluiași grup de caractere îi pot corespunde mai multe cuvinte. De ex: cuvântul كتب (scris doar cu consoanele k, t și b) ar putea fi citit *kitab* (carte), *katib* (scrib) sau altceva, în funcție de context. În lipsa vocalelor scurte și a diacriticelor, cititorul trebuie să ghicească pe baza contextului, dacă acel *ktb* este كتاب (kitab) sau كاتب (katib).

[8] Primul studiu complex privind tipologia ceramicii databile în perioada otomană din Timișoara a fost publicat în 2018, fiind inclus în monografia dedicată cercetărilor arheologice de pe strada Lucian Blaga; vezi Gașpar 2018. În cadrul aceleași monografii sunt abordate și alte materiale databile în perioada de administrație otomană.

[9] Este vorba despre analiza loturilor de ceramică descoperite în strada Lucian Blaga, în Parcul Justiției și la sediile Agenției de Dezvoltare Regională Vest (ADRV) și a Institutului Avansat de Cercetare a Mediului (ICAM); Gașpar 2018; Gașpar 2024.

[10] Gașpar 2018, p. 149–153, 156–157, pl. I–III, pl. IV/1a–b, 3a–b, 5a–b, 6a–b, 8–10(a–b), 12, pl. V, pl. VIII/1–3, 9a–b, 11a–b, 13a–b, pl. IX/1.

[11] Pentru a reda sunete din limba turcă, alfabetul osman a împrumutat sau modificat caractere arabe existente, astfel: پ pentru „p”, cu 3 puncte dedesubt; چ — pentru „ʧ”, cu 3 puncte sub; ژ — pentru „j”, cu 3 puncte deasupra; گ pentru „g”, cu o mică linie deasupra; ڭ — pentru „ŋ”; ڤ — pentru „v”,

Figura 2. *1. Bol B1 (foto M. Șepețan); 2. Bol B1 și conturarea inscripției (extragere text și prelucrare grafică A. Gașpar).*

Figure 2. *1. Bowl B1 (photo: M. Șepețan); 2. Bowl B1 with outlined inscription (text extraction and graphic processing: A. Gașpar).*

descifrării unor caractere sau grupuri de caractere, din cauza uzurii suprafeței ceramice sau a modului stilizat de scriere, în funcție de cuvânt și context, am luat în considerare mai multe variante posibile pentru a stabili o lectură completă.

Pentru alegerea variantei finale, m-am bazat pe observațiile directe, prin confruntarea cu surse lingvistice otomane (dicționare, texte epigrafice similare etc.)[12], precum și pe raportarea la o traducere anterioară, care m-a ghidat în interpretarea mea, fără a fi preluată ca atare. De această interpretare anterioară a beneficiat bolul provenit din vecinătatea geamiei sultanului Süleyman, în continuare B1 (Fig. 2/1). Inscripția a fost citită și interpretată pentru prima dată în anul 2014 de către Prof. Dr. Mehmet Mehdi Ilhan, specialist în istoria socio-economică a Imperiului Otoman și Istoria Islamului[13], căruia îi sunt profund recunoscătoare pentru timpul și sprijinul oferite în fazele inițiale ale cercetării[14]. Câțiva ani mai târziu, pe parcursul familiarizării mele cu scrierea turco-osmană[15], am reluat și prelucrat grafic fotografiile bolurilor (pentru B2, vezi Fig. 4), extrăgând caracterele și apoi reconstruind cuvintele, după care am trecut la analizarea textelor incizate[16]. Sprijinul generos al profesorului Mehmet Mehdi Ilhan mi-a oferit un cadru util de referință și mi-a permis corectarea și o nuanțare a textului de pe bolul B1.

O situație frecventă cu care m-am întâlnit a fost legată de absența sau, dimpotrivă, de prezența aparentă a diacriticelor, care, atunci când sunt atribuite incorect unei litere, pot duce la interpretări greșite ale textului și la denaturarea sensului cuvântului. Citirea textului incizat a devenit cu atât mai dificilă în lipsa contactului direct cu obiectul, întrucât unele diacritice pot fi greu de observat, fie pentru că au fost aplicate intenționat, fie pentru că lipsesc. O altă sursă de confuzie a putut fi generată în timpul procesului de incizare, urmat de smălțuire și ardere, când pot rezulta, accidental, forme sau semne care seamănă cu diacriticele. Un astfel de caz l-am observat pe bolul B1, unde unele adâncituri incizate păstrează urme de smalț aplicat anterior arderii, ceea ce poate duce la interpretări greșite ale cuvintelor sau chiar ale întregului text[17]. În cazul bolului B2, mare parte din urma inciziei a fost acoperită cu smalț.

În analiza textelor de pe cele două fragmente ceramice, am descris în detaliu prezența caracterelor și a cuvintelor conturate prin linia inciziei, oferind totodată o interpretare și o transliterare în limba turcă modernă, pentru care am folosit caractere latine cursive. Menționez că transcrierea a respectat sensul de citire specific limbii arabe și turco-osmane, de la dreapta la stânga. Pentru bolul B1 am luat în considerare dispunerea circulară a textului, pe care am interpretat-o ca pe o spirală pornind din zona cea mai înaltă a peretelui vasului și coborând spre centrul acestuia. În unele situații, am reușit să identific doar câteva silabe, din cauza fragmentării vasului sau a lizibilității parțiale a cuvântului, care făcea dificilă înțelegerea sa completă. Cele mai mari dificultăți de lectură le-am întâmpinat în cazul celui de-al doilea vas, bolul B2, pentru care am considerat că scrierea este organizată în linii dispuse mai puțin radial, mai degrabă paralele. Cuvintele sunt incomplete, iar dimensiunea redusă a fragmentului mi-a permis observarea doar a câtorva caractere sau urme ale acestora, greu de corelat între ele.

În ceea ce privește citirea textului de pe plăcuța aflată în Piața Libertății, acesta a fost studiat inițial direct, pe clădirea din această locație, în timpul unei vizite la Timișoara, iar ulterior a fost analizat și prin intermediul fotografiilor realizate.

---

cu 3 puncte deasupra; ى — pentru „j” și „i”, diferențiat în osmană între ya (ى) și i (cu formă specială în unele cazuri). Pentru mai multe informații despre alfabetul folosit de otomani până în 3 noiembrie 1928, vezi Maxim 1984, p. 36–37, 39.

[12] Pentru semnificația detaliată a cuvintelor în limba turcă, etimologie, forme gramaticale și folosirea corectă a lor, am folosit *Türk Dil Sözlüğü*-dicționarul oficial explicativ al limbii turce. Pentru caracterele alfabetului otoman, cu formele lor izolate, inițiale, mediene și finale, am folosit aplicația mobilă *Osmanlıca Elifba*, dezvoltată de editura și instituția educațională Hayrat Neșriyat, cu activitate în domeniul publicării de lucrări religioase islamice. De la aceeași editură m-am inspirat din cartea *Osmanlı Türkçesi Elifbası (Rika Hattı)*, autor Metin Uçar, de unde am învățat despre scrisul Rika – varianta simplificată a caligrafiei otomane, care se caracterizează prin scrierea cursivă, rapidă și lizibilă, ideală pentru transcrieri rapide în administrație sau corespondență. Totodată, între 2021 și 2024 am luat parte la patru module din cadrul programului educațional în format online, oferit de Hayrat Vakfı și Yunus Emre, respectiv am accesat cursurile accesibile pe Diyanet TV la link-ul https://diyanet.tv/osmanli-turkcesi-ogreniyorum/bolumler. În procesul de învățare al alfabetului și al sistemului lingvistic al limbii turce otomane am folosit și aplicația mobilă *Osmanlı Türkçesi Öğreniyorum.* Pentru transliterarea cuvintelor cu caractere arabe și otomane am folosit tastatura de la https://www.isa-sari.com/osmanlica/. Pentru traducerea unor cuvinte din limba turcă în limba română am folosit DeepL Translator: https://www.deepl.com.

[13] Sprijinul profesorului Mehmet Mehdi Ilhan în descifrarea textului otoman, acordat înainte de trecerea sa în neființă, a fost esențial pentru conturarea acestei analize.

[14] În martie 2014, cu acordul domnului Florin Drașovean, coordonatorul șantierului din Piața Sfântul Gheorghe, m-am adresat domnului profesor Mehmet Mehdi Ilhan, care a transliterat textul otoman în limba turcă, după cum urmează: .... *„arif olan çûn hukm-i haddin ... bilur kâle [mukâleme or kâleme ?) ne hacet söylemek*”. Varianta în engleză oferită de Prof. Dr. Mehmet Mehdi Ilhan este: *„The wise (man) knows his boundary/limits [lit. the boundary/limits of his judgement], (then) what need is there saying (a word)* [most probably implying *„what need is there to remind/warn him through saying a word*”]. Mai departe, pentru acest text am oferit o traducere în limba română: *„Înțeleptul (omul) își cunoaște hotarul/limitele [lit. limita/limitele judecății sale], (atunci) ce nevoie este să spui (un cuvânt*) [cel mai probabil implicând *„ce nevoie este de a-l aminti/avertiza prin rostirea unui cuvânt*”].

[15] În perioada descoperirii fragmentelor mă aflam pe șantierul arheologic din Piața Sfântul Gheorghe, fiind la începutul specializării mele în arheologia otomană.

[16] Pentru redactarea studiului am avut la dispoziție doar fotografii ale vasului cu inscripție, ceea ce a îngreunat procesul de descifrare a textului, nefiind posibilă analiza obiectului fizic original. Pentru prelucrarea grafică și extragerea textului am utilizat programele CorelDRAW și Photoshop.

[17] De exemplu, prezența sau absența unor puncte într-o anumită poziție poate schimba complet sensul, cum este cazul caracterelor: ب = „b”, پ = „p”, ت = „t”.

INSCRIPȚII CU CARACTERE ARABE DIN TIMIȘOARA

Inscripțiile cu caractere arabe descoperite arheologic sunt foarte rare în contextul administrației otomane din Timișoara și, în general, în întregul eyalet (1552–1716). Deși puține, unele sunt gravate în piatră, iar altele incizate în ceramică. Textele sunt scurte sau fragmentare, însă toate au limbaj și conținut de o valoare semnificativă, reflectând o diversitate de funcții și contexte funerare, comemorative sau cotidiene.

Din context funerar sunt cunoscute epitafurile de pe două stele, deși nu se știe cu precizie căreia dintre necropolele eyaletului sau ale altor regiuni ale Imperiului Otoman îi aparțin[18]. Epitafurile au fost realizate prin cioplirea unor caractere arabe în piatră de marmură albă, reprezentate în relief pe corpul stelelor prevăzute cu turban la capăt. În prezent, aceste stele sunt conservate în colecțiile Muzeului Național al Banatului și sunt surse esențiale pentru înțelegerea practicilor funerare și prezenței otomane în spațiul urban timișorean[19].

Un exemplar notabil, dar singular în spațiul public din Timișoara, este o placă inscripționată cu caractere arabe, care astăzi mai poate fi admirată pe fațada frontală a fostei clădiri a primăriei, aflate în Piața Libertății. Textul a fost realizat cu caractere arabe, sculptate în relief pe o placă de piatră, tăiată în formă rectangulară, de aproximativ 30 x 45 cm, care a fost încastrată în partea dreaptă a intrării principale în clădire (Fig. 1/1). Probabil fixarea acesteia a fost făcută cândva după anul 1849[20]. Despre proveniența și semnificația acestei plăci în literatură au existat mai multe interpretări; multă vreme a fost pusă în legătură cu existența unei băi publice pe amplasamentul vechii primării[21]. Este o inscripție de temelie, redată în stil caligrafic, care pare să fie *sülüs* (ثلث în limba turco-osmană) simplificat, folosit frecvent în perioada medievală pentru inscripțiile arhitecturale oficiale, în special pe decorațiunile geamiilor din întreaga lume islamică[22].

Deși descifrarea conținutului acestei plăci inscripționate nu face obiectul prezentului studiu, propun o interpretare preliminară, lăsând deschisă posibilitatea unor studii viitoare dedicate acestei inscripții.

Textul se derulează pe trei rânduri, după cum urmează:

تأريخ بناى قلدر

ذمان ساطان ابراهم حان

١٠٥٣

Transliterația propusă în limba turcă modernă, cu caractere latine, este:

Tarih-i binayı kıl dır
Zamân Sultan İbrâhim Han
Sene 1053 (AH) → (1643–1644 d.Hr)[23]

O posibilă variantă de traducere în limba română este „Data construcției/clădirii *kıl dır*, în vremea sultanului Ibrahim Han, anul 1053 (AH-Anul Hegirei)”[24], datare care corespunde anilor 1643–1644 d.Hr[25], adică în plină domnie a sultanului Ibrahim I (1640–1648).

Colecția obiectelor inscripționate cu caractere arabe, care sunt în custodia muzeului local, a fost extinsă prin adăugarea a două fragmente ceramice, pe care le vom denumi B1 și B2. Ele au provenit din săpăturile arheologice desfășurate în campania din 2014. Primul fragment, în continuare bolul B1, a fost găsit într-o groapă de formă conică, denumită G247, cu dimensiunile de 1,60 × 1,50 m, care a fost cercetată în zona sud-vestică a zidului geamiei sultanului Süleyman, edificiu ale cărui ziduri au fost restaurate, fiind și azi vizibile în Piața Sfântul Gheorghe[26]. Groapa a fost conturată

[18] Feneșan 2006, p. 156–157. Alte pietre funerare cu turban sculptat, dar fără inscripție, pot fi consultate la Gașpar 2014, p. 222, fig. 1.

[19] Cele două pietre funerare sunt din marmură, au epitaf și turban la capăt. Ele au fost încadrate ca aparținând secolului al XVII-lea; Chrzanovski 2010, p. 137.

[20] Kopeczny, Pánya 2020, p. 210.

[21] Despre istoricul acestei plăci, vezi studiul Kopeczny, Pánya 2020, p. 209–210, 224, pl. II. Cercetările arheologice din 2014, din Piața Libertății, au scos la lumină fundații care au aparținut băilor publice, situate la câțiva metri sud-est de clădirea vechii primării; Micle *et alii* 2015.

[22] Alashari *et alii* 2020, p. 72.

[23] „Tarih-i bina kıldı zaman-ı Sultan İbrahim Han 1053”, transliterație realizată de către Ekrem Ayverdi, care lasă de înțeles că textul conține greșeli de transcriere sau este incomplet, probabil copiat după original; Ayverdi 1979, p. 61.

[24] Nu am putut oferi o traducere satisfăcătoare a termenului قلدر pe care l-am transcris în caractere latine ca *kıldır*. La prima vedere tentația mea a fost de a-l citi ca *kil dir* sau *kale dir*, însă, conform regulii fonetice a limbii otomane, consoana „k” (kaf) este, în general, asociată cu vocalele „a, ı, o, u”. Cuvântul nu are pentru mine un sens clar, însă dacă îl descompun, *kıl* în turca modernă înseamnă „păr”, iar sufixul *dır* poate fi folosit pentru a afirma ceva, cum ar fi „este”. Totodată, nu exclud *kıl dır* să însemne un nume de persoană sau de loc.

[25] În funcție de ziua și luna din calendarul Hegirei, anul poate corespunde fie lui 1643, fie lui 1644 în calendarul Gregorian; https://www.muslimphilosophy.com/ip/hijri.htm (accesat la 26.07.2025).

[26] Despre studiul cu privire la contextul arheologic al geamiei Sultanului Süleyman, vezi Drașovean *et alii* 2016.

după umplutura de culoare brun-închisă, cu urme de arsură și fragmente de cărămidă mărunțită, amestecate cu bucăți de lut galben. Alături de fragmentul B1, în umplutura gropii au mai fost identificate și alte fragmente, care au făcut parte din două boluri diferite, dintre care unul cu picior înalt, alături de fragmente ale unui urcior. Groapa G247 se încadrează în nivelul denumit „Olane II", caracterizat printr-un sol negru-brun, sărac în resturi de cărămidă sau alte materiale de construcție. La adâncimea de 1,80 m, adică la baza acestei gropi, apare un strat gălbui-roșiatic, cu fragmente de gresie mărunțită, care a provenit din fasonarea pietrei utilizate la ridicarea geamiei. Acestui nivel, situat pe laturile de vest și sud-vest ale pieței actuale, îi corespund locuințe și dependințe ale acestora, respectiv necropola de inhumație dispusă la nord de zidul edificiului. Toate acestea corespund nivelului datat în perioada otomană din Timișoara, adică între a doua jumătate a secolului al XVI-lea și începutul secolului al XVIII-lea[27].

Cel de-al doilea fragment ceramic, în continuare bolul B2, provine din nivelul de locuire otoman situat în imediata vecinătate a zidurilor geamiei Ali Bey, investigată arheologic în zona actualei străzi Vasile Alecsandri[28].

Pentru încadrarea cronologică și contextuală a descoperirilor, este prezentată descrierea detaliată a celor două fragmente ceramice.

DESCRIEREA OBIECTELOR ȘI INTERPRETAREA INSCRIPȚIILOR

BOLUL B1

Bolul B1 este realizat din ceramică, pentru care s-a folosit pastă semifină, amestecată cu fragmente mici de calcar, cu diametrul păstrat de aproximativ 15 cm. Arderea a fost făcută într-un mediu controlat, atmosferă oxidantă, incompletă, indicată de miezul cenușiu, rezultând ceramica de culoare brun-cenușie. Corpus vasului este profund, spațios, de formă semisferică, care se sprijină pe un picior inelar scund[29]. Partea superioară a peretelui și marginea de la baza piciorului lipsesc, iar pe interior are un decor realizat cu tehnica *sgraffito*. Decorarea a fost realizată în următoarele etape: după modelarea pe roata olarului, vasul a fost lăsat să se usuce parțial (semiuscat), atât cât să poată fi prelucrabil; pe interior și pe fața exterioară a fost aplicat un strat consistent de angobă albă, în care, după uscarea sa parțială și în pasta încă moale, au fost incizate caracterele arabe, realizate cu un instrument ascuțit (os, lemn dur sau metal), prin scrijelire, lăsând să se vadă stratul dedesubt sau creând adâncituri fine; după uscarea completă, prin pensulare sau cufundare, vasul a fost acoperit cu smalț verde, iar apoi așezat în cuptor în stivă, alături de alte vase cu dimensiuni și forme similare, procedeu sugerat de urmele lăsate de cele trei picioruțe ale tripodului de separare[30]. La exterior, pe corpus vasului sunt observate pete închise la culoare, probabil unde angoba a fost aplicată în strat mai subțire.

Pentru a înțelege în profunzime rolul și mesajul transmis de bolul B1, ne-am concentrat în cele ce urmează pe descifrarea inscripției și pe modul în care aceasta este reprezentată pe suprafața sa (Fig. 2/2). Textul urmează un traseu circular care se desfășoară pe pereții interiori și pe care l-am interpretat ca o spirală care descinde în trei segmente, dinspre pereți spre centrul interior al castronului (Fig. 3/2). Scrierea este obișnuită, orientată corect, nu în oglindă. Au fost folosite exclusiv caractere din alfabetul arab, fără semne sau adaptări specifice scrierii turco-osmane și fără elemente decorative suplimentare, precum motive vegetale sau florale (Fig. 3/1). Stilul caligrafic este o formă simplificată a stilului *nesih* (*naskh*, نسخ) sau *sülüs* (*thuluth,* ثلث). Stilul *nesih* a fost folosit mai ales pentru scrierea Coranului, a documentelor oficiale, a unor texte religioase și administrative, dar și pentru învățarea alfabetului și caligrafiei în *medrese*.

Partea superioară a pereților bolului nu a mai fost păstrată, lăsând doar o parte din textul incizat pe care l-am parcurs de la dreapta la stânga. Capătul superior al spiralei se poziționează la cuvântul حدّم (*haddim*), compus din caracterele ح *(ha*), د *(dal*) și م *(mim*), la care consoana د *(dal*) are deasupra un diacritic de dublare, asemănător literei „w" sau cifrei „3" scrisă pe orizontală (دّ). Următorul cuvânt ar putea fi interpretat ca دغل (*değil*), întrucât începe cu litera د *(dal*) urmat de o alta prevăzută cu diacritic, adică un punct în partea superioară, posibil غ (*gayn*) și se încheie cu ل (*lam*). Spirala este întreruptă de fragmentarea vasului după care își continuă direcția pe perete, unde se disting două diacritice. Aceste puncte aparțin ultimului caracter din cuvântul fragmentat, care ar putea fi ت (*te*) sau ق (*kaf*). Următorul cuvânt păstrează clar doar primele două caractere, ط (*tı*) urmat de ل *(lam*) și posibil س (*sin*), scrise împreună ca طلس (*talas/ tıls*).

Coborârea în spirală a textului continuă cu un segment nou, pentru care primele trei cuvinte sunt mult mai clare, scrise și citite ca عارف *(arif)*, اولن (*olan),* چون *(çün*). Pentru al patrulea cuvânt nu am siguranță de interpretare, o variantă de scriere ar putea fi اكا (*aña),* fiind format din caracterele ا *(elif*), ك *(kef*) și din nou ا *(elif*). Următorul cuvânt este scris حكمو (*hükmü)*, format din caracterele ح *(ha*), ك *(kef*), م *(mim*) și و *(vav*).

---

[27] Mulțumim dlui Florin Drașovean pentru contextul arheologic.

[28] Mulțumim dlui Constantin Inel pentru informații.

[29] Pentru a atribui denumirea de „scund" am luat în considerare înălțimea de 2–3 cm.

[30] Gașpar 2019, p. 8, 10, fig. 2/3.

Figura 3. *1. Bol B1, cu inscripția preluată; 2. Bol B1 și trasarea ordinii de citire a inscripției (extragere text și prelucrare grafică A. Gașpar).*

Figure 3. *1. Bowl B1, with transcribed inscription; 2. Bowl B1 with indication of the reading order of the inscription (text extraction and graphic processing: A. Gașpar).*

Spirala se încheie pe fundul vasului, zonă în care sunt prezente cele trei amprente lăsate de tripodul de separare și care se poziționează peste text, fapt care creează o nesiguranță în interpretarea următorului cuvânt. Pentru acesta am luat în considerare două variante de interpretare. Astfel, pentru prima variantă: primul cuvânt este بلور (*bilür)*, format din ب (*be*), ل (*lam*), و (*vav*) și ر (*ra*), urmat de حالم (*hâlim*) care este format din ح (*ha*), ا (*elif*), ل (*lam*) și م *(mim*). Nu îmi este foarte clar unde se separă cele două cuvinte, de aceea a fost considerată și cea de-a doua variantă de scriere pentru care litera ر (*ra*), terminația cuvântului anterior, a fost considerată ca prima literă a următorului cuvânt. În acest caz, cele două cuvinte pot fi بلو (*bolu*), respectiv رحالم (*reḥâlim*).

Textul se finalizează în cuvintele نحاجت (*ne hacet*) și سوىلمك (s*öylemek*). Cel din urmă creează și elementul central al vasului, indicat prin forma sa infinitivă cu terminația „-mek", care în limba română s-ar traduce prin „a spune" sau „a zice". Încă nu știu dacă plasarea verbului سوىلمك (s*öylemek*) în partea centrală a vasului are un rol bine definit în contextul mesajului incizat[31] sau dacă este vorba doar despre regula de scriere în limba turcă modernă, unde verbul se află întotdeauna la sfârșitul frazei, după subiect și complement. Cert este că expresia „*ne hacet söylemek*", tradusă în limba română drept „ce rost are să mai spunem", pare mai degrabă o expresie tipică sufită a tăcerii mistice.

Întregul text ar putea fi redat în limba osmană ca:

حدّم د[- غا] [ ] ... [- ت/ق] طلس... [ ]

عاريف اولن چون اكا حكمو

بلور حالم ناجت سويلمك

(varianta I)

Sau

حدّم د[- غا] [ ] ... [- ت/ق] طلس... [ ]

حكمو عاريف اولن اكا چون

بلو رحلم ناجت سويلمك

(varianta II)

Transliterare (turcă modernă, caractere latine):

haddim d[- eğil] [ ] ... [- t/k] talas/tıls... [ ]
arif olan çün aña hükmü
bilür hâlim ne hacet söylemek
(varianta I)

Sau

haddim d[- eğil] [ ] ... [- t/k] talas/tıls... [ ]
arif olan çün aña hükmü
bolu rehâlim ne hacet söylemek
(varianta II)

Traducere propusă în limba română:

Varianta I: *haddim değil ... talas/tıls... arif olan çün aña hükmü bilür hâlim ne hacet söylemek"; „Cel înțelept, fiindcă știe judecata lui,îmi cunoaște starea, ce nevoie mai este să spun?"*

Varianta II: *„haddim değil ... talas/tıls... arif olan çün aña hükmü bolu rehâlim ne hacet söylemek". „Nu-mi stă în putere să rostesc tulburările din mine,*
dar cel înțelept știe judecata și vede, în Bolu, taina sufletului meu, ce nevoie mai este să spun?".

حدّم دغل ... [-ت/ق] طلس...:

„Nu este în puterea mea... (soarta/destinul/talismanul)" (*haddem değil ... talas/tıls*);

عاريف اولن چون اكا حكمو:

„cel înțelept, fiindcă știe judecata/voința lui"
(*arif olan çün aña hükmü*);

[31] Șerife Tali observă în cazul bolurilor vindecătoare din colecția Muzeului Sivas (Turcia) că centrul vasului era considerat reprezentarea lui Dumnezeu și a existenței Lui; versetele vindecătoare ale rugăciunii, adesea scrise în interiorul bolurilor, erau deplasate către partea interioară; Tali 2022, p. 145–146.

بلور حالم ناجت سويلمك :

„îmi cunoaște starea, ce nevoie mai este să spun”

(*bilür hâlim ne hacet söylemek);*

بلو رحلم ناجت سويلمك:

„știe și starea mea din Bolu, ce nevoie mai e să spun” (*bolu rehâlim ne hacet söylemek*).

În limba română există mai multe variante de traducere a textului complet din limba turco-osmană. Subtilitățile acestei limbi pot fi adesea greu de redat direct; în special în poezie, ar putea duce la un sens nefiresc, straniu sau chiar lipsit de coerență. Pentru traducerea în limba română a variantei I propun: „Acest destin nu-mi e dat mie, căci numai cel înțelept cunoaște hotărârea și taina; se vede starea mea, dar ce nevoie mai este să spun”. Pentru varianta a II-a, traducerea ar putea fi: „Destinul nu-mi e dat; doar înțeleptul cunoaște taina, iar drumul meu duce spre Bolu, dar nu-l pot rosti cu voce întreagă.”

Întregul text are un limbaj poetic și, cel mai probabil, sufi, din tradiția turco-osmană. El exprimă tăcerea mistică, unde înțelepciunea este tăcută și interioară, iar cel care știe nu are nevoie să o spună sau să vorbească despre ea. În cultura islamică, exprimarea în stil poetic a fost frecvent folosită de către poeții sufi pentru a-și arăta și sublinia dragostea pentru Allah[32]. În literatura turcă, expresia „*arif olan*” este, de asemenea, frecventă în poeziile care explorează teme filosofice sau mistice, făcând referire la „cel înțelept” sau la „cel care înțelege”.

BOLUL B2

Dimensiunile celui de-al doilea fragment ceramic, bolul B2, sunt considerabil mai reduse comparativ cu cele ale piesei descrise anterior (Fig. 4/1). Acesta este realizat dintr-o pastă semifină în amestec cu paiete de silicat de mica, a fost ars într-un mediu controlat, cu atmosferă oxidantă, ceea ce a dus la obținerea unei ceramici de culoare brună. Decorul este prezent doar pe una dintre fețe, în timp ce cealaltă este lipsită de angobă sau smalț și păstrează doar urmele de prelucrare la roată cu turație rapidă. După forma sa, fragmentul pare să provină din piciorul înalt al unui bol, posibil chiar din zona de îmbinare cu corpul acestuia (Fig. 4/2).

Inscripția se găsește doar pe fața exterioară, fiind compusă din caractere ale alfabetului turco-osman, care au fost scrijelite pe un strat de angobă peste care s-a aplicat ulterior un strat cu smalț verde. Aceste caractere au fost incizate în angoba albă proaspăt aplicată, realizate într-o singură direcție, cu ajutorul unui obiect ascuțit. După uscarea vasului, suprafața a fost acoperită cu smalț verde și vasul a fost introdus în cuptor. Textul conține caractere arabe standard și persane specifice limbii turco-osmane, inclusiv litera گ (*gef*), fără elemente grafice suplimentare (Fig. 4/4a–b).

Scrierea a fost realizată cu caractere mari, alungite și arcuite, adaptate la forma suprafeței ceramice. Din cauza uzurii fragmentului și a desprinderii în mare parte a smalțului și chiar a angobei, diacriticele sunt vizibile doar parțial; astfel, cuvintele sunt dificil de interpretat cu certitudine. Prin urmare, varianta mea de transcriere și transliterare reprezintă una provizorie, cu posibilitatea revizuirii ulterioare. Stilul caligrafic redat pe fragmentul ceramic pare să fie o variantă de *sülüs* (ثلث) sau *nesih* (نسخ), adaptată pentru ceramică smălțuită.

Fragmentul prezintă trei rânduri de text, pe direcție oblică după profilul fragmentului, considerate ca fiind dispuse aproximativ în paralel pentru a-mi oferi un ghidaj în lectură (Fig. 4/3). Dintre caracterele vizibile, doar câteva par să se lege în cuvinte, restul fiind amestecate și greu de descifrat. În rândul superior, citind de la dreapta la stânga, se pot identifica două cuvinte. Primul conține caracterele ر (*ra*), م (*mim*), ق (*kaf*) și foarte probabil un ي (*ye*) la începutul cuvântului, unde sunt vizibile două puncte diacritice. Dacă presupunem prezența unui ا (*elif*) înaintea lui ي (*ye*), pentru marcarea vocalismului, atunci s-ar forma cuvântul ایرمق (*ırmak,* probabil parte din cuvântul *ayırmak*). În același timp, nefiind sigură de caracterele precedente, aș putea lua în considerare și cuvântul *irmek*. Acesta este urmat de un posibil نازلا (*nâzilan*), compus din ن (*nun*), ا (*elif*), ز (*ze*), ل (*lam*) și din nou ا (*elif*).

Pe linia a doua a inscripției poate fi identificat cuvântul گوروب (*gurub*/*görüb*), alcătuit din succesiunea caracterelor گ (*gef*), و (*vav*), ر (*ra*), din nou و (*vav*) și apoi ب (be). Următorul cuvânt este doar fragmentar păstrat, fiind lizibil doar caracterul ب (*be*), posibil urmat de ق (*kaf*), după cum ar putea indica cele două puncte diacritice, însă deteriorarea stratului de scriere nu permite o lectură completă sau sigură.

În rândul al treilea se disting caracterele ن (*nun*) sau ت (*te*), doar unul dintre puncte este vizibil, alături de و (*vav*) și ز (*ze*), formând probabil terminația نوز (*nüz*), poate prevăzut în față cu ه (*he*), cu care ar forma هنوز (*nüz*). În continuare, se disting caracterele ب (*be*), س (*sin*) și م (*mim*), formând cuvântul بسم (*bism*). Este foarte posibil ca după acest cuvânt

[32] Teslenko, Aliadinova 2023, 1165.

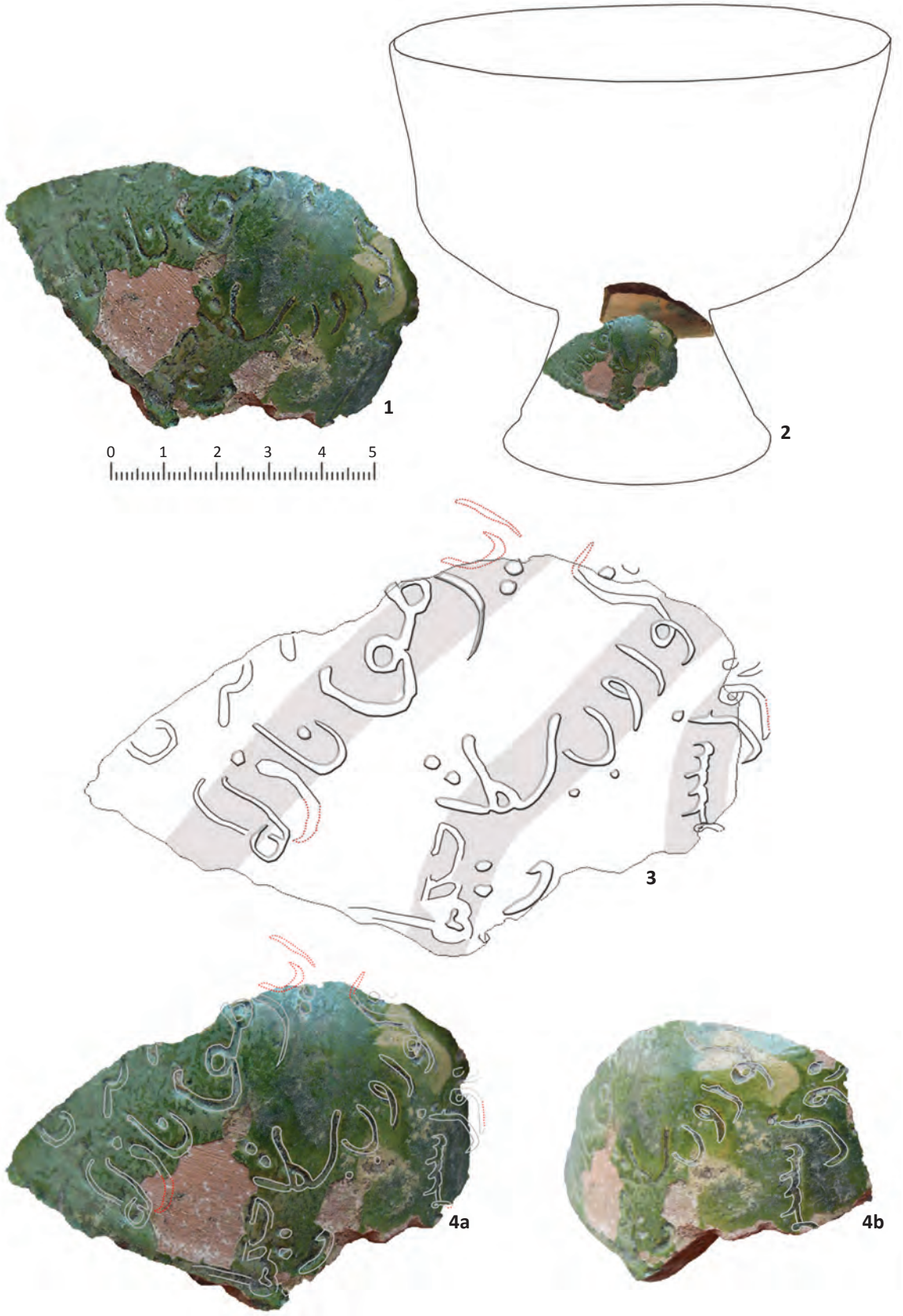

Figura 4. *1. Bol B2; 2. Reconstrucție grafică a posibilei forme a vasului și poziția fragmentului pe acesta; 3. Bol B2, cu inscripția preluată și trasarea ordinii de citire; 4a–b. Bol B2 și conturarea inscripției, foto în pozițiile 1 și 2 (foto, extragere text și prelucrare grafică A. Gașpar).*

Figure 4. *1. Bowl B2; 2. Graphic reconstruction of the possible shape of the vessel and position of the fragment on it; 3. Bowl B2, with transcribed inscription and indication of the reading order; 4a–b. Bowl B2 with outlined inscription, photos in positions 1 and 2 (photo, text extraction, and graphic processing: A. Gașpar).*

să urmeze الله (*Allah*), iar împreună să formeze بسم الله (*Bismillah*), dar și alt nume, la care probabil face referire cu o binecuvântare.

Cuvintele identificate pot fi scrise în limba turco-osmană ca:

[-ا]یرمق نازلا

گوروب ب[-ق...]

نوز بسم

Transliterate în limba turcă modernă și transcrise cu alfabet latin cele două linii apar ca:

Irmak/ayırmak nâzılan
...b(a)k görüb
nüz/henüz bism

În limba română textul ar putea fi tradus ca:

ایرمق نازلا:

„Râul care se desparte, amăgit cu delicatețe (*ırmak/ ayırmak nâzılan)*;

گوروب:

„cineva/ei ... a/au văzut" (... *görüb)*;

نوز بسم

„încă", „în numele lui..." (*nuz/henüz bism*)

ORIGINEA VERSURILOR DIN TEXT ȘI SEMNIFICAȚIA ACESTORA

Inscripțiile de pe fragmentele de vase nu îndeplinesc doar un rol decorativ; acestea au folosit și ca instrument de comunicare spirituală și socială, considerându-se că împreună cu vasul în sine, acestea pot oferi o fereastră spre o lume în care meșteșugul și cunoașterea se întrepătrund. Este posibil ca însuși olarul să fi fost autorul inscripției, în ipoteza în care acesta era cunoscător al scrierii arabe și avea deja textul în memorie sau în formă scrisă[33]. La fel de plauzibil este ca inscripția să fi fost aplicată ulterior modelării vasului de către un cunoscător al limbii și scrisului arab, care a adăugat inscripția cu măiestrie, conferindu-i astfel un plus de valoare simbolică și culturală. Se prea poate ca decorul să fi fost influențat de estetica porțelanului chinezesc alb-albastru sau a ceramicii Iznik[34], iar semnificația textului redat să fi fost cunoscută și în acest caz de către olari fie prin transmitere orală, fie prin simpla copiere. Totuși, nu am reușit să identific dialectul folosit și nici identitatea autorului. Am putut însă constata că inscripțiile de pe ambele boluri au fost scrise într-o formă poetică, cu caractere arabe pe B1 și arabo-osmane pe B2.

În ceea ce privește inscripția de pe bolul B1, numeroase cuvinte corespund în mod clar versurilor unei opere literare consacrate. În urma căutării unor posibile surse și analogii, iar ulterior prin colaborarea cu specialiști în descifrarea scrierii osmane[35], am constatat că segmentul modificat al textului se aseamănă considerabil cu unul dintre poemele atribuite sultanului Murad al II-lea (1421–1444, 1446–1451)[36]. Aceste poeme au fost, de obicei, scrise în limba turco-osmană, cu influențe persane și arabe, adesea în forme poetice clasice, dintre care amintim *gazel*-ul. Mare parte din inscripția noastră a fost identificată într-o *matla*` care reprezintă primele două versuri (*distih)* dintr-un *gazel*. Versurile originale sunt:

[33] Nu toți poeții otomani aparțineau elitei culturale. Pe lângă poezia scrisă de tradiție cultă, literatura otomană a fost îmbogățită și de creațiile poetice ale tradiției orale; Serdaroğlu 2009, p. 338.

[34] Pictura pe vase se regăsește și în alte descoperiri ceramice, precum o cană de apă decorată cu o inscripție în caractere arabe, realizată cu pigment albastru pe un fundal alb și datată în secolul al XVI-lea, provenind din săpăturile de la Visegrád, Castelul de Jos. Observație realizată în cadrul stagiului de bursă Domus Senior 2024, oferit de Academia Maghiară de Științe, cu ocazia vizitării expoziției permanente dedicate perioadei medievale la Muzeul Național al Ungariei. Un alt exemplu relevant este bolul descoperit la Saraçhane, ornamentat în interior cu incizii conținând versete coranice și autograful meșterului, clasificat de Hayes ca variantă (Ware E2) în cadrul categoriei „Iznik Ware". Acest tip de vas reprezintă varianta cu picior scund (cf. b 9), caracterizată prin scriere incizată pe interior; vezi Hayes 1992, p. 274, 353, Ware E^2, 15.2, 78.33, pl. 42; pentru inscripționarea pe vasele de Iznik, vezi și Alyadinova, Krasnozhon 2012, p. 351.

[35] Îi mulțumesc domnului Mehmet Emin Yılmaz, specialist și cercetător dedicat studiului și documentării moștenirii arhitecturale otomane în spații geografice diverse, dintre care și Balcani, pentru consultarea oferită privind identificarea inscripției.

[36] Murad al II-lea este cel de-al șaselea sultan otoman și tatăl lui Mehmed Cuceritorul (1444–1446, 1451–1481). Poet, caligraf și membru al tarikatului/sectei Mevlevî, sultanul a scris cele mai multe lucrări în versuri și proză, folosind limba turcă cât mai simplă, creații care erau împodobite cu sentimente delicate și iubitoare, folosind un stil plin de spirit, de derviș, semnate cu pseudonimul „Muradî". Sultanul a avut un rol de seamă în scrierea unor lucrări valoroase, înființarea unor instituții importante și realizarea unor acte caritabile de-a lungul vieții, iar numele său a stat la baza activității culturale din secolele următoare; Şahin 2015, p. 23–24, 28.

„Gerçi kim haddim değildir buseni kılmak dilek;
Arif olan çün bilir anı ne lazım söylemek” [37].

Una dintre variantele de traducere în limba română, propusă de mine, este următoarea: „Chiar dacă nu este în puterea (sau în dreptul) meu să-mi doresc acest sărut (sau pe tine); cel înțelept (care cunoaște) deja știe asta, deci nu mai este nevoie să o spun”.

Credem că reprezentarea pe bolul nostru ceramic a fost generată fie pentru că se dorea schimbarea sensului mesajului original, fie pentru că aceste versuri fuseseră repopularizate în secolele XVI–XVII[38]. Poeziile lui Murad al II-lea aveau o valoare morală, spirituală sau filosofică recunoscută, iar reproducerea textului ar putea sugera continuitatea tradiției și valorilor otomanilor, prin transmitere de la o generație la alta.

Comparativ cu textul original, varianta de pe bolul B1 este ușor modificată; mesajul general este legat de ideea de înțelepciune și modestie în fața a ceea ce este divin sau măreț. [39] Un aspect deloc de neglijat este forma vasului, care face parte dintre cele mai întâlnite forme de vase ceramice descoperite în contextul gospodăriilor otomane din Timișoara. Decorul interior sugerează o altă utilizare decât cea casnică. Vasele inscripționate, cu incizii sau pictură, sunt rare în contextul descoperirilor datate în perioada otomană din Timișoara și doar unul mai este cunoscut ca fiind decorat în tehnica *sgraffito* pe fundal monocrom.[40] În general, în lumea islamică, inscripțiile cu caractere arabe apar pe vase sau diferite tipuri de obiecte din metal, porțelan și pipe de lut, prin marcaj sau mesaje simplificate[41].

ANALOGII DE VASE

Din punct de vedere al formei sau al decorului, cele două fragmente, B1 și B2, prezintă analogii cu alte piese ceramice descoperite în cercetările arheologice realizate în Belgrad[42], Budapesta[43], Esztergom[44] și Sudak[45]. Două boluri ceramice inscripționate au provenit din Esztergom, Ungaria, fiind descoperite pe dealul Szenttamáshegy în cadrul unor lucrări de terasament din anul 1926. Tot atunci a fost descoperit un atelier și un cuptor de olărie cu grătar, iar în anul 1956 au fost descoperite și alte fragmente inscripționate, care se potriveau cu cele două boluri descoperite[46]. Primul vas are un picior inelar scund și este smălțuit cu verde. Pe exterior, este decorat cu versuri de dragoste incizate în limba turco-osmană, printre care se află și o referință la legenda orientală despre Süleyman și furnici, prin care autorul își exprimă modestia, comparându-și poezia cu un dar neînsemnat adus profetului[47]. Al doilea bol are un picior înalt și este de tip cupă, nesmălțuit. Este decorat cu inscripții religioase scrise în limba arabă pe interior și în limba osmană pe exterior, fiind completat de un decor floral de inspirație osmană[48]. În privința datării, se consideră că aceste vase au putut fi produse local, la sfârșitul secolului al XVI-lea, în același cuptor care a fost cel mai probabil distrus în timpul evenimentelor militare din anul 1594[49].

---

[37] Isen *et alii* 2012, p. 26. Mulțumesc domnului Dr. Hasan Uçar, de la Universitatea Ege (Turcia), pentru sprijinul oferit prin facilitarea accesului la cartea „*Sultanların şiirleri, şiirlerin sultanları*”, o resursă importantă pentru acest studiu.

[38] Probabil o situație similară cu relatarea lui Ahmet Şimşirgil, care menționează o discuție dintre sultanul Murad al II-lea și Mercimek Ahmed, autor și traducător cunoscut pentru adaptarea unor opere din limba persană în turca populară, accesibilă. În această conversație, sultanul face referire la cartea Kabusnâme („Istoria limbii noastre”), exprimându-și nemulțumirea față de o traducere anterioară, considerată greoaie și neinteligibilă, care risca să devină plictisitoare pentru cititori. Ca urmare, solicită o retraducere clară și fluentă, pe care Mercimek Ahmed o realizează ulterior într-un stil frumos și concis; Şimşirgil 2012, p. 113–114.

[39] Am observat înlocuirea cuvântului *lazım* din poemul lui Murad II cu *hacet,* în textul de pe bolul B1. Conform dicționarului TDK (Türk Dil Kurumu Sözlükleri), ambele cuvinte au origini în limba arabă și sensuri apropiate legate de „nevoie” sau „necesitate”. În explicațiile generate de TDK se observă că *lazım* este folosit la mod general cu sens de „trebuie”, *hacet* este folosit pentru situații religioase, formale sau literale; https://sozluk.gov.tr/ .

[40] Gașpar 2019, p. 8, fig. 2, sau fig. 2/5a–c.

[41] Pentru pipe inscripționate, descoperite la Timișoara, vezi și exemplarul descoperit în Parcul Justiției; Gașpar 2024, p. 26, fig. 15/8. În februarie 2025, am vizitat Palatul Topkapı din Istanbul (Turcia), precum și Muzeul de Arheologie din apropiere. În cadrul acestor vizite, am putut observa mai multe boluri din metal inscripționate, în special în zonele dedicate dervișilor, dar și din porțelan (*Topkapı*). Obiectele expuse erau datate, în general, în secolele XII–XVIII, unele chiar la începutul secolului al XIX-lea. Un alt bol din metal, inscripționat cu caractere arabe, am văzut la Muzeul Național de Artă din București, în timpul unei vizite din iunie 2025. Bolul aparține colecției Hortensia Marcu-Beza și Vasile G. Beza.

[42] Bikić 2003, p. 23, Tip I/2, R 1:4.

[43] Nyékhelyi 2004, p. 137-138, 5–12. kép.

[44] Fehér 1968, p. 329–330, 1. kép, Az 1. sz. talpastál, 3–4. Kép, A 2. sz. talpastál, A 2. sz. talpastál belseje, p. 329.

[45] Alyadinova, Krasnozhon 2012, p. 347–351, fig.1; Teslenko, Aliadinova 2023, 1165.

[46] Fehér 1968, p. 329–330; Nyékhelyi 2004, p. 137.

[47] Fehér 1968, p. 329, 1. kép, Az 1. sz. talpastál.

[48] Fehér 1968, p.329, 3–4. Kép, A 2. sz. talpastál, A 2. sz. talpastál belseje.

[49] Nyékhelyi 2004, p. 137.

Pe baza formei elegante a vasului de la Esztergom, a decorului bogat și a inscripțiilor religioase lungi, Géza Fehér consideră că primul vas are rol protector împotriva bolilor și a răului (*șifa tası*)[50], iar cel de-al doilea a fost folosit în casele orientale pentru a liniști copiii când se trezesc speriați din somn (*taşa tul-hada*)[51]. *Șifa tasları* (în limba turcă modernă) au fost larg utilizate în perioadele sau regiunile cu acces limitat la medicină modernă, rămânând o mărturie a credinței populare în vindecarea spirituală. Pot fi vase din metal (cupru, bronz, alamă), ceramică sau lemn, inscripționate cu versete coranice, rugăciuni și simboluri religioase, folosite în ritualuri pentru a vindeca boli la oameni și animale[52]. Practica a fost multă vreme răspândită în diverse regiuni din Turcia, precum Sivas, Konya, Gaziantep, Malatya etc[53]. Deși forma bolurilor este similară cu cea a vaselor folosite în baia turcească, decorul lor diferă în funcție de influențele religioase și de regiunea de proveniență.[54] Unele tipuri își au originea în Mecca și Medina, fiind răspândite în lumea islamică, îndeosebi în perioada otomană.[55] În anumite regiuni, bolurile poartă denumiri locale diferite[56] și unele pot fi însoțite de simboluri, precum sigilii ale sultanilor sau steaua cu șase colțuri[57].

O posibilă legătură cu bolurile descoperite în Esztergom a fost sugerată de un vas recuperat din Piața Szent György, în Cetatea Buda, cercetată în campania dintre anii 1998–2000[58]. Vasul are asemănări stilistice cu obiectele de la Esztergom – Szenttamáshegy, este de tip castron, cu picior inelar, scund, smălțuit cu verde, inscripționat pe interior cu un verset coranic cu o formulă de binecuvântare și motive florale. La exterior are inscripție cu linii hașurate și motive vegetale și florale[59]. Totuși, analiza fonetică a textului inscripționat de pe vas indică datarea lui la sfârșitul secolului al XVII-lea[60].

Un alt exemplar provine din Serbia, de la cetatea Belgrad, și constă într-un castron inscripționat pe ambele fețe cu un poem, publicat de către Vesna Bikić ca fiind, probabil, o poezie de dragoste[61]. Un vas similar a fost descoperit în Crimeea, în zona portuară a orașului Sougdeya (azi Sudak), un important nod comercial și militar al Imperiului Otoman la Marea Neagră. Vasul a fost asociat cu perioada otomană a orașului Sudak și datat în perioada cuprinsă între sfârșitul secolului al XV-lea și începutul sau cel mult prima jumătate a secolului al XVII-lea[62]. În acest caz, comparativ cu vasele de la Timișoara, bolul de la Sudak este diferit ca formă, iar decorul constă în alternanțe de smalț verde și maro, completat la exterior cu galben. Inscripțiile sunt în limba arabă, realizate pe ambele fețe. Inciziile din interior conțin versuri de dragoste în care apar două nume: Hakim și Mariam, completate de un decor vegetal[63]. Specialiștii au legat acest vas de ordinul sau tarikatul sufit *Yasawiyya*, iar mesajul inscripționat a fost interpretat în cheia idealurilor *futuvva*, un cod etic promovat de sufiți, servind astfel ca instrument de introducere a islamului în rândul populației ortodoxe locale[64].

OBSERVAȚII ASUPRA MESAJULUI ȘI CONTEXTULUI SUFIT DE PE FRAGMENTELE CERAMICE

Descoperirea a două fragmente ceramice provenite din complexe de locuire otomană din Timișoara oferă o perspectivă rară și valoroasă nu doar din punct de vedere arheologic, ci și spiritual și literar. Aceste vase, descoperite în niveluri databile în secolele XVI–XVII, reflectă o sinteză remarcabilă între artă, meșteșug și gândire mistică. În mod special, ele relevă influența culturii sufite otomane în spațiul timișorean, punând în lumină o dimensiune adesea ignorată a vieții cotidiene din perioada otomană.

Bolul B1 se remarcă prin inscripția sa în alfabet arab, care transmite un mesaj de inspirație sufi: „înțelepciunea se vede prin tăcere". Caracterele sunt orientate spre privitor, indicând intenția meșterului de a face mesajul vizibil și ușor de parcurs atunci când vasul este ținut în mână sau poate chiar după golirea conținutului său. Textul este scris în spirală, pornind de la buza vasului către centru, într-un mod care nu doar invită la lectură, ci și la o reflecție interioară (Fig. 3/2). Această formă de parcurgere în spirală poate fi asociată simbolic cu mișcarea rotativă a dervișilor sufi, care, prin dansul

[50] Aksoy 1976, p. 35–36.

[51] Potrivit folclorului, acest tip de bol a fost utilizat pentru calmarea copiilor mici care plâng și tresar în somn. Din bol ei consumau stafide, curmale sau sucul păstrat în vas, fiind un bol cu text de rugăciune care protejează copilul de probleme cu vederea. Fehér 1968, p. 329–330. 52 Aksoy 1976, p. 35–36. Un astfel de bol din metal a fost publicat de către Alexander Fodor; Fodor 2015, p. 60–61, 63, 72–73, figs. 1A–B, 2a–b, fig. 3–6.

[52] Aksoy 1976, p. 35–36. Un astfel de bol din metal a fost publicat de către Alexander Fodor; Fodor 2015, p. 60–61, 63, 72–73, figs. 1A–B, 2a–b, fig. 3–6.

[53] Aksoy 1976, p. 35.

[54] Cele mai multe sunt stilizate cu frunze de palmier și versuri scrise pe interior/exterior, cu versete și rugăciuni din Coran scrise folosind metoda inciziei; Aksoy 1976, p. 36–37, 48.

[55] Aksoy 1976, p. 35–36.

[56] Alte denumiri sunt *tihtap*, *oma*, *çiçek tası* sau *botça tası*; Tali 2022, 142; Aksoy 1976, p. 35.

[57] Tali 2022, p. 147.

[58] Nyékhelyi 2004, p. 137.

[59] Nyékhelyi 2004, p. 137, 5–12. kép.; Dobrovits 2004.

[60] Nyékhelyi 2004, p. 137–138.

[61] Bikić 2003, p. 23, Tip I/2, R 1:4.

[62] Alyadinova, Krasnozhon 2012, p. 350–351.

[63] Teslenko, Aliadinova 2023, 1165; Alyadinova, Krasnozhon 2012, p. 347–348, Рис. 1./fig.1.

[64] Teslenko, Aliadinova 2023, 1165.

lor ritualic, caută comuniunea cu divinitatea. Astfel, vasul devine mai mult decât un simplu obiect funcțional, el poate să devină un instrument al meditației, al reflecției și al transmiterii unei înțelepciuni profunde.

Inscripționarea obiectelor ceramice cu versuri poetice nu este o practică singulară, ci face parte dintr-o tradiție larg răspândită în lumea islamică. În Iranul secolelor XII–XIV, de exemplu, poezia persană era frecvent întâlnită pe vase diverse, farfurii, pietre funerare și alte obiecte, marcând evenimente importante: nașteri, victorii, numiri în funcții, vindecări sau călătorii reușite[65]. Astfel, obiectele de uz zilnic căpătau o încărcătură simbolică și spirituală, fiind percepute și ca purtătoare de sensuri profunde. În același registru, bolul B1 din Timișoara se încadrează într-o tradiție în care cuvântul scris pe ceramică nu era decorativ, ci revela un mesaj menit să atingă sufletul.

Deși locul exact de producție al celor două boluri nu este cunoscut, totuși ele nu par a fi simple produse de import. Existența unor ateliere cu meșteri otomani la Esztergom (Szenttamáshegy), unde au fost descoperite boluri similare cu inscripții și piese semifabricate, datate în a doua jumătate a secolului al XVI-lea[66], oferă o posibilă direcție de cercetare. Nu excludem nici posibilitatea unei producții locale, în Timișoara sau într-o regiune apropiată, influențată de idei sufite, deși până în prezent nu au fost identificate cuptoare otomane de ars ceramică în oraș.

Fragmentele B1 și B2 au forme și caracteristici similare celor din Esztergom și Budapesta, cum ar fi piciorul inelar scund sau înalt și smalțul verde la interior. Tehnica decorativă folosită, similară cu *sgraffito*, poate fi întâlnită pe ceramica de uz zilnic din epocă, dar ceea ce le face speciale este conținutul mesajului poetic, cu profunde sensuri filosofice și spirituale. Bolul B1 a fost descoperit în zona Pieței Sf. Gheorghe, într-un strat asociat locuințelor, aflate la circa 10 metri vest de zidul fostei geamii[67]. Apropierea față de un lăcaș de cult indică o zonă în care spiritualitatea și viața cotidiană se întrepătrundeau profund, sugerând utilizarea obiectului nu doar în scopuri domestice, ci și în contexte rituale sau terapeutice.

Ipotezele privind funcția vaselor sunt diverse. Acestea ar fi putut fi folosite în ritualuri de vindecare (caracteristice lumii otomane și nu numai), în activități cu rol simbolic sau chiar ca instrumente misionare, în contextul răspândirii Islamului într-o provincie nou integrată în Imperiul Otoman, similar cu situația din Crimeea.

Prezența ordinului sufi *Bektași* în Timișoara este atestată istoric, alături de ordinele *Halvetiye* și *Ușakiyye*[68]. Bektașii, cu o doctrină apropiată Trinității creștine, aveau o influență majoră în Balcani, atrăgând mulți convertiți din rândul populației creștine din zonele rurale din Albania, Kosovo, Macedonia și Dobrogea[69]. În Anatolia și în provinciile balcanice, liderii bektașii activau ca ghizi spirituali, duhovnici ai corpului de ieniceri sau membri ai breslelor meșteșugărești, unde recruții proveneau din breslele de producție din Istanbul și din alte centre urbane mari ale Imperiului Otoman[70]. Mărturiile lui Evliya Çelebi confirmă importanța acestui ordin. El povestește cum, în 1646, și-a recăpătat vederea la altarul lui Koyun Baba din Amasya, pe fondul rugăciunilor dervișilor *Bektași* din Sökün (Azerbaijan), și cum, în 1672, s-a vindecat de tremurături bând apă de la fântâna moscheii Quba din Medina, ambele evenimente având loc pe fondul prezenței dervișilor[71].

O altă legătură deloc întâmplătoare ar putea să existe cu ordinul *Halvetiye*, care prin prezența cuvântului „Bolu" (dacă se admite) în inscripția vasului B1, ar putea indica nu doar un sangeac important în structura administrativă a Imperiului Otoman, ci și un centru spiritual activ al ordinului *Halvetiye* în Anatolia central-vestică[72]. Totodată, sultanii Murad al II-lea și Murad al III-lea, ambii poeți care au folosit pseudonimul „Muradî", erau afiliați la ordine sufi diferite (*Mevlevi*, respectiv *Halvetiye*)[73]. La rândul lor, ordinele *Mevlevi* și *Bektași* împărtășeau multe puncte în comun, inclusiv în privința ritualurilor de inițiere[74]. Faptul că liderii politici și religioși ai Imperiului participau activ la viața mistică a epocii confirmă amploarea influenței acestor curente.

CONCLUZIE

Cele două boluri ceramice cu inscripții descoperite la Timișoara, dintre care una este un poem, nu sunt simple obiecte utilitare, ci mărturii ale unei lumi în care arta, credința și viața de zi cu zi se împleteau. Ambele provin din zone aflate

[65] MĀDDA TĀRIḴ – Encyclopaedia Iranica, https://www.iranicaonline.org/articles/madda-tarik-chronogram/ (accesat la 19.11.2024). Inscripții poetice persane au fost identificate în decorarea ceramicii produsă în Kashan, un oraș din Iran și un important centru al meșteșugurilor și al comerțului pe Drumul Mătăsii, cu datare între sfârșitul secolului al XII-lea și începutul secolului al XIV-lea, indicând relația dintre poet și olar; Kanda 2020, p. 75, 136.

[66] Gerő 1960, p. 45–46.

[67] Mulțumim domnului Florin Drașovean pentru informație.

[68] Feneșan 2006, p. 13.

[69] Ordinul Bektași a continuat să joace un rol major în viața zilnică a imperiului până la instituirea Republicii Turcia în anul 1923; Kia 2011, 168; Minkov 2004, p. 104–105.

[70] Kia 2011, p. 168.

[71] Dankoff, Hagen 2006, p. 119, 122.

[72] Ordinul Halvetiye a fost influent în Bolu și în zonele înconjurătoare de la începuturile răspândirii sale în Anatolia, în secolul al XV-lea; Reis 2016, p. 424.

[73] Minkov 2004, p. 26; Peksevgen 2009, p. 402.

[74] McGowan 2012, p. 310.

lângă geamii, indicând legătura cu comunitățile religioase și, probabil, cu tradiția mistică a dervișilor, cunoscuți pentru transmiterea mesajelor spirituale prin poezie.

Bolul B1 are inscripționat un text apropiat de un poem al sultanului Murad al II-lea, compus în secolul al XV-lea și probabil reutilizat în secolul al XVI-lea, în timpul domniei lui Murad al III-lea (1574–1595). Ca datare, vasul ar putea fi încadrat în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, poate chiar începutul secolului al XVII-lea și ar putea proveni fie din Timișoara, fie din ateliere apropiate. Bolul B2 pare a fi mai târziu. Contextul arheologic al geamiei Ali Bey[75], activă din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, susține această ipoteză. Din punct de vedere tehnic, cele două vase diferă, fapt care ar putea să indice proveniența din ateliere diferite.

Privite împreună, vasele arată că la Timișoara, în perioada otomană, spiritualitatea depășea spațiul geamiilor și se manifesta chiar și în obiectele cotidiene, reflectând o cultură bogată în sens, tradiție și poezie.

BIBLIOGRAFIE

Alashari *et alii* 2020 – D. M. Alashari, Abd. R. Hamzah, N. Marni, *The Aesthetic of Islamic Calligraphy and Ornamentation in Prophet Mosque Interior of the Calligrapher Abdullah Zuhdi (Al-Masjid An-Nabawi)*, UMRAN-International Journal of Islamic and Civilizational Studies 7(2), 2020, p. 69–80.

Alyadinova, Krasnozhon 2012 – D. Y. Alyadinova, A. V. Krasnozhon, *Чаша с арабской надписью из Судака*, StratumPlus 6, 2012, p. 347–356.

Aksoy 1976 – O. Aksoy, *Şifa tasları*, Türk Etnografya Dergisi 65(1), 1976, p. 35–54.

Ayverdi 2000 – E. H. Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimârı Eserleri*, *Cilt 1 (Romanya Macaristan)*, 2. Baskı, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, Istanbul, 2000.

Bikić 2003 – V. Bikić, *Gradska Keramika Beograda (16–17.vek)* [*Belgrade Ceramics in the 16th–17th Century*], Beograd, 2003.

Chrzanovski 2010 – *De la primele scrieri până la multimedia. O scurtă istorie a comunicării şi mai mult.../ Des premières écritures au multimédia. Une brève histoire des communications et bien plus ...* in: L. Chrzanovski (ed.), Alba-Iulia, 2010.

Dankoff, Hagen 2006 – R. Dankoff, G. Hagen, *An Ottoman mentality: The World of Evliya Çelebi (revised second edition)*, in: S. Faroqhi, H. T. Karateke (eds.), *The Ottoman Empire and its Heritage. Politics, Society and Economy*, vol. 31, Boston, 2006.

Dobrovits 2004 – M. Dobrovits, *A Szent György téri török talpastál feliratai és értelmezésük*, Budapest Régiségei 38, 2004, p. 153–157.

Drașovean *et alii* 2016 – F. Drașovean, C. I. Suciu, D. Diaconescu, *Cercetările arheologice preventive din anul 2015 în Piața Sfântul Gheorghe a Timișoarei (The 2015 rescue excavation in Timișoara's Sfântul Gheorghe square*), Patrimonium Banaticum 6, 2016, p. 139–160.

Fehér 1968 – G. Fehér, *Esztergom – Szenttamáshegyi feliratos edények*, Komárom Megyei Múzeumok Közleményei 1, 1968, p. 329–339.

Feneşan 2006 – C. Feneşan, *Cultura Otomană a vilayetului Timişoara (1552–1716)*, Timişoara, 2006.

Fodor 2015 – A. Fodor, *An Ottoman Magic Bowl from Istanbul*, în: I. Gerelyes, M. Hartmuth (eds.), *Ottoman-Turkish Metalwork in the Balkans and in Hungary*, Budapest, Magyarország: Magyar Nemzeti Múzeum, p. 59–78.

Gaşpar 2014 – A. Gaşpar**,** *Monumente funerare otomane descoperite în cimitirul din Timişoara – Piaţa sf. Gheorghe* [*Ottoman funerary monuments discovered in a graveyard from Timişoara – Piaţa Sf. Gheorghe*], Banatica 24(1), 2014, p. 209–224.

Gaşpar 2018 – A. Gaşpar, *Ceramica otomană (secolele XVI–XVII) din Timişoara, provenită din cercetările arheologice efectuate pe str. L. Blaga (2014)*, în: A. Flutur, A. C. Hamat, D. Tănase (eds.), *Cercetări arheologice în centrul istoric al Timişoarei – strada Lucian Blaga, campania 2014,* Cluj-Napoca, 2018.

Gaşpar 2019 – A. Gaşpar, *Sgraffito pottery in the Ottoman Timişoara "Palanca Mare" suburb – ICAM excavation point (2015 Campaign)*, Journal of Islamic Archaeology 6(1), 2019, p. 1–18, DOI: 10.1558/jia.34614.

Gaşpar 2023 – A. Gaşpar, *Places of worship from the Ottoman Period in Timişoara, Romania*, ActaArchHung 74 (1), 2023, p. 149–174.

Gaşpar 2024 – A. Gaşpar, *Arheologie în suburbiile Timişoarei otomane (secolele XVI–XVII)*, SCIVA 75(1–4), 2024, p. 37–75.

Gerő 1960 – G. Gerő, *A rabnyelvű feliratos emlékek Esztergomból*, Annales Strigonienses – Esztergom Évlapja 1 – Az Esztergomi Múzeumok Évkönyve 1, p. 45–57.

Hayes 1992 – J. W. Hayes, *Excavations at Sarachane in Istanbul,* vol. 2**,** *The Pottery***,** Oxford, 1992.

Isen *et alii* 2012 – M. İsen, A. F. Bilkan, T. I. Durmuş, *Sultanların şiirleri, şiirlerin sultanları*, Kapı, 2012.

Kanda 2020 – Y. Kanda, *Persian Verses and Crafts in the Late Timurid and Safavid Periods*, Vol. I, Universitatea din Tokyo, 2020 (teză doctorală).

Kia 2011 – M. Kia, *Daily Life in the Ottoman Empire*, Oxford, 2011.

Kopeczny, Pánya 2020 – Zs. Kopeczny, I. Pánya, *O privire critică asupra unei descrieri inedite a Timişoarei la 1821 în jurnalul de călătorie a lui Mindszenthy Antal / A critical approach regarding an unknown description of Timişoara from 1821 within the travel diary of Mindszenthy Antal*, AnB SN 28, 2020, p. 205–237.

Maxim 1984 – M. Maxim, *Limba Turco-Osmană. Curs practic,* Universitatea din București, Facultatea de Istorie-Filosofie, Catedra de Istorie Universală, București, 1984.

McGowan 2012 – B. McGowan, *On Mevlevi Organization*, Osmanlı Araştırmaları 40/ The Journal of Ottoman Studies 40, 2012, p. 295–324.

Micle *et alii* 2015 – D. Micle, M. Balaci Crîngus, C. Timoc, *Băile turceşti din Piaţa Libertăţii, Timişoara. Un monument arheologic inedit în contextul reabilitării centrului istoric al oraşului*, în: S. Forţiu, A. Stavilă, D. Micle (eds.), *Arheolovest, In Memoriam Florin Medeleţ (1945–2005)*, III. Szeged, 2015, p. 555–573.

Minkov 2004 – A. Minkov, *Conversion to Islam in the Balkans: Kisve Bahasi. Petitions and Ottoman social life, 1670–1730*, în: S. Faroqhi, H. Inalcik (eds.), *The Ottoman Empire and its heritage: Politics, society and economy*, Vol. 30, Leiden, Boston, 2004.

Nyékhelyi 2004 – D. Nyékhelyi, *Feliratos török talpas tál a budavári Szent György térről*, Budapesti Régiségei 38, 2004, p. 133–152.

Peksevgen 2009 – Ş. Peksevgen, *Murad III*, în: G. Ágoston, B. Masters (eds.), *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, 2009, p. 401–403.

Reis 2016 – B. Reis, *Bolu'da Halvetîliğin Temsilcileri [Representatives of the Khalwatiyya in Bolu]*, AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 16(1), 2016, p. 423–451.

Serdaroğlu 2009 – V. Serdaroğlu, *Literature, Classical Ottoman*, în: G. Ágoston, B. Masters (eds.), *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, 2009, p. 337–339.

Şahin 2015 – L. Şahin, *Osmanli'nin Kanli Tarihi*, A'dan Z'ye İyi Kitaplar 1. Baskı, 2015.

Şimşirgil 2012 – A. Şimşirgil, *Osmanli Tarihi Kayi: 2 Cihan Devleti*, Istanbul, KTB, 2012.

[75] Gaşpar 2023, p. 164.

Tali 2022 – Ş. Tali, *Sivas Müzesi'nde Bulunan Tihtap / Şifa Tasları Üzerine Bir Araştırma,* Sanat Tarihi Dergisi 31(1), 2022, p. 123–153, https://doi.org/10.29135/std.976871.

Teslenko, Aliadinova 2023 – I. Teslenko, D. Aliadinova, *Glazed Ceramics of the Early Ottoman Crimea*, în: *The 6th International Congress of Turkish Art, October 3–5, 2019, Ankara: Proceedings, vol. 3*, Istanbul, 2023, p. 1153–1175.

Resurse online:

https://www.muslimphilosophy.com/ip/hijri.htm
https://www.deepl.com.
https://diyanet.tv/osmanli-turkcesi-ogreniyorum/bolumler
https://www.iranicaonline.org/articles/madda-tarik-chronogram/
https://www.isa-sari.com/osmanlica/
https://www.muslimphilosophy.com/ip/hijri.htm
https://sozluk.gov.tr/ .

INTRODUCERE ÎN STUDIUL STICLEI DE FEREASTRĂ DESCOPERITE LA CATEDRALA ROMANO-CATOLICĂ ȘI PALATUL EPISCOPAL DIN ALBA IULIA

Daniela MARCU-ISTRATE[a], Cristian-Florin ANGHELESCU[b], Roxana BUGOI[c]

[a] *Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", București; e-mail: dmarcuistrate@gmail.com*

[b] *cercetător independent; e-mail: casuta.cu.vitralii@gmail.com*

[c] *Institutul Național de Cercetare-Dezvoltare pentru Fizică și Inginerie Nucleară „Horia Hulubei", Măgurele; e-mail: bugoi@nipne.ro*

Keywords: *Alba Iulia, Roman-Catholic Cathedral and Episcopal Palace, archaeological research, window glass, physico-chemical analyses*

Abstract: *Archaeological investigations at the Roman-Catholic Cathedral and Episcopal Palace site in Alba Iulia uncovered, among many other finds, hundreds of glass fragments that were once part of basic stained-glass windows. Archaeological context analysis indicates a dating range from the thirteenth to the eighteenth centuries, with certain fragments representing some of the earliest discoveries of this type in Transylvania. PIXE-PIGE analyses on 17 glass fragments of window panes were performed at the AGLAE accelerator, located in the basement of the Louvre Palace, Paris, France. The analytical results indicated that most of them were made of HKEG (High Potash European Glass) glass, a chemical type of glass widespread in Europe during the Middle Ages, preferentially used for making window panes for cathedrals. A single sample was identified as being made of HLLA (High Lime Low Alkali) glass, suggesting a later temporal attribution (post 14th c. AD), while another piece had the typical signature of façon de Venise glass, a strong argument pointing towards the import of glass from Western Europe during the 16th–17th centuries.*

Cuvinte-cheie: *Alba Iulia, Catedrala Romano-Catolică și Palatul Episcopal, cercetări arheologice, sticlă de fereastră, analize fizico-chimice*

Rezumat: *Cercetările arheologice realizate în siturile Catedralei Romano-Catolice și Palatului Episcopal din Alba Iulia au scos la iveală, între multe alte descoperiri, și câteva sute de fragmente de sticlă folosite cândva pentru închiderea ferestrelor cu vitralii simple. Analiza contextului arheologic a oferit o datare în secolele XIII-XVIII, unele fragmente fiind de altfel între cele mai vechi descoperiri de acest fel din Transilvania. Un eșantion de 17 fragmente de geam descoperite în săpăturile arheologice efectuate la Catedrala Romano-Catolică și Palatul Episcopal din Alba Iulia, care, la o examinare vizuală, au apărut ca fiind deosebite din punct de vedere al tehnologiei de fabricație, al patologiei și/sau culorii, a fost selectat pentru a fi analizat în vederea determinării compoziției chimice a sticlei în cadrul proiectului IPERION-HS al programului EU HORIZON 2020, la acceleratorul AGLAE (Accélérateur Grand Louvre d'Analyse Élémentaire), Paris, Franța. Acesta reprezintă un prim studiu arheometric dedicat acestui subiect. Majoritatea fragmentelor analizate s-au dovedit a fi fost fabricate din sticla de tip HKEG (High Potassium European Glass). Unul dintre fragmentele analizate a fost identificat ca fiind manufacturat din sticla de tip façon de Venise, iar altul a fost atribuit tipului chimic HLLA (High Lime Low Alkali).*

INTRODUCERE

Catedrala și Palatul Arhiepiscopiei Romano-Catolice formează unul dintre cele mai importante ansambluri de arhitectură medievală și modernă din Transilvania. Înființată la începutul secolului al XI-lea, Episcopia Transilvaniei și-a fixat sediul la Alba Iulia la finalul aceluiași secol, o decizie politică materializată prin construirea unei bazilici romanice și a unor ansambluri administrative, plasate în colțul de sud–vest al fostului castru roman al Legiunii XIII *Gemina*. De-a lungul întregului Ev Mediu structura exterioară a castrului, compusă din zidul de incintă și numeroase turnuri, s-a păstrat într-o proporție remarcabilă, fiind treptat convertită într-o cetate medievală. Cartierul episcopal s-a dezvoltat în sfertul sud–vestic al castrului, o topografie care s-a păstrat până în zilele noastre (Fig. 1).

Clădirea monumentală a catedralei domină acest ansamblu și, de fapt, întreaga așezare, fiind singura catedrală medievală păstrată în această parte a Europei, totodată singura supraviețuitoare dintre cele 12 catedrale care au funcționat în Regatul medieval al Ungariei. Biserica păstrează în linii mari structura din secolul al XIII-lea, când a fost construită în mai multe etape în jurul primei catedrale (din secolul al XI-lea). Inițial, biserica veche a fost extinsă spre est, prin adăugarea transeptului și a unei abside semicirculare, apoi au fost lărgite navele până la lățimea actuală. Probabil după mijlocul secolului al XIII-lea, s-a renunțat la absida semicirculară și s-a construit un cor gotic de dimensiunile celui actual, iar pe partea de sud a acestuia a fost construită o sacristie de formă aproximativ pătrată. În ultima treime a secolului al XIII-lea a fost adăugată partea de vest, cu cele două turnuri și atriul intrării, ce include portalul gotic monumental, și, cu aceasta, biserica a fost definitivată. În epoca modernă au fost adăugate două capele pe partea de nord, dar lucrări mai ample s-au derulat doar în secolul al XVIII-lea, când sacristia medievală a fost demolată și înlocuită cu sacristia barocă actuală, iar corul gotic, aflat într-o stare precară de conservare, a fost demontat și reconstruit în forma medievală, utilizându-se aceleași materiale.

În ceea ce privește Palatul Episcopal, aflat pe partea de sud a catedralei, acesta este format din patru corpuri de clădiri, dispuse în jurul unei curți rectangulare, o formă care s-a dezvoltat pe parcursul întregului Ev Mediu, dar aspectul actual

Figura 1. *Catedrala Romano-Catolică Sf. Mihail și Palatul Episcopal din Alba Iulia, vedere generală (Foto: D. Marcu-Istrate).*

Figure 1. *St. Michael Roman-Catholic Cathedral and the Episcopal Palace in Alba Iulia, general view (Photo: D. Marcu-Istrate).*

se datorează în linii mari transformărilor din secolul al XVII-lea[1]. Totuși, primele clădiri reprezentative și administrative trebuie să fi avut începuturi la fel de vechi ca și prima catedrală, fiind ulterior extinse și completate pentru a face față cerințelor funcționale ale instituției.

Clădirile Episcopiei Transilvaniei au atras atenția istoricilor și anticarilor încă din secolul al XVIII-lea, catedrala fiind studiată în mod special și intens, astfel că primele monografii au apărut deja la începutul secolului al XX-lea, fiind completate ulterior prin numeroase studii, generale sau speciale[2]. Cercetarea directă a clădirilor de acest fel, inclusiv cercetarea arheologică, este dependentă de restaurări, iar oportunități în acest sens au apărut începând cu sfârșitul secolului al XIX-lea. Cercetări sistematice au fost realizate însă abia între 1968 și 1977[3], reluate la finalul anilor 1990, în contextul desfășurării unui amplu proces de restaurare, care a vizat în egală măsură catedrala și clădirile administrative, dar și sistematizarea terenului și refacerea instalațiilor pe toată proprietatea[4]. În acest context, au fost permise mai multe cercetări arheologice pe toată suprafața, în funcție de lucrările menționate, cărora trebuiau să le ofere date tehnice. Săpăturile au început în interiorul catedralei (turnul de nord-vest), apoi s-au extins în exteriorul bisericii și al palatului, pentru ca, în 2011, să se revină în interiorul bisericii, prin realizarea unor sondaje în cor – cu ocazia cercetării și restaurării acestei părți a bisericii.

De-a lungul acestor lungi campanii de cercetare de teren au fost descoperite vestigii databile în diferite etape ale istoriei de două milenii a sitului, constând în principal din ruine ale unor construcții dispărute (romane, medievale, moderne), morminte medievale și numeroase artefacte ajunse în umpluturile de pământ cu diferite ocazii, cele mai multe amestecate în urma frecventelor lucrări de reconstrucție și refacere a nivelurilor de călcare.

Din cercetările arheologice realizate până în anul 2009 au rezultat, pe lângă multe alte materiale arheologice, 217 fragmente de sticlă, 65 dintre ele fiind identificate ca provenind din sticla de fereastră. Dintre acestea, 17 fragmente

[1] Kovács 2003; 2007.

[2] Autorii principali ai subiectului: Entz 1958a; 1958b; Vătășianu 1959. Pentru o sinteză a stadiului actual al cunoștințelor despre catedrală, vezi Marcu Istrate 2008; Sarkadi 2010.

[3] Heitel 1985.

[4] Cercetările acestei etape, încheiate în 2011, au fost publicate parțial: Marcu Istrate 2008 (pentru cercetările realizate între 2000 și 2002). Pentru informații sumare despre cercetările ulterioare, până în anul 2008, vezi Marcu Istrate 2009.

au fost incluse într-o cercetare specială asupra vitraliilor în cadrul unei teze de doctorat[5], fiind supuse și unor analize fizico-chimice în cadrul proiectului european IPERION HS[6]. În paginile următoare introducem pe scurt aceste cercetări, concentrându-ne pe analiza contextului arheologic, corelată cu rezultatele analizelor fizico-chimice.

DESCRIEREA GENERALĂ A PROBELOR

Fragmentele selectate pentru acest studiu provin din ferestre compuse din discuri de sticlă de dimensiuni mici, de formă rotundă, care, fixate într-o rețea de plumb, formau panouri de vitraliu comun. Spațiile dintre ele, rezultate în urma aranjării discurilor în formă de fagure, erau completate cu piese triunghiulare, cu laturile decupate concav. Dimensiunile sunt variabile, diametrul discurilor variind între 80 și 140 mm, iar laturile triunghiurilor între 35 și 100 mm. Piesele triunghiulare au fost obținute prin debitarea cu șoc termic și finisare prin ruperea iregularităților cu un clește special. Cele rotunde, deseori numite în literatură ochiuri de sticlă sau discuri, pot avea marginea simplă sau marcată de o bordură răsfrântă spre interior, cu un profil mai mult sau mai puțin uniform. Sticla are în general grosimi foarte diferite, mai ales în cazul discurilor, fiind de obicei mai groasă în centru, unde se remarcă și urme ale unei tije de formare, și mai subțiată către margini. Bordura la care am făcut referire mai sus are rolul de a mări rezistența panoului de vitraliu atunci când aripioarele profilului de plumb sunt presate deasupra acesteia.

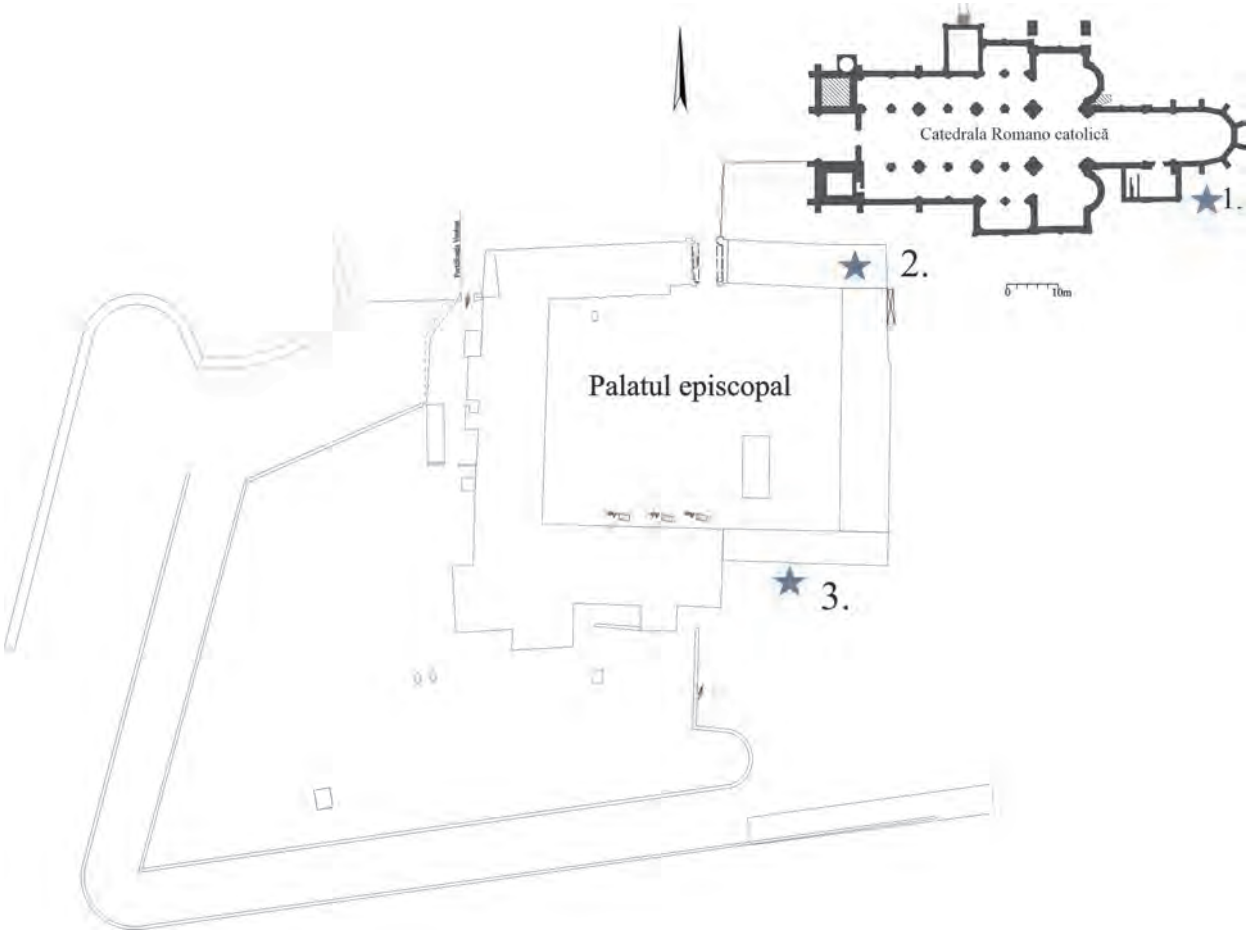

Figura 2. *Catedrala Romano-Catolică Sf. Mihail și Palatul Episcopal din Alba Iulia. Planul general cu marcarea locului de descoperire a fragmentelor de sticlă analizate: 1. Sacristia. 2. Palatul I. 3. Corpul bucătăriilor (Desen: D. Marcu-Istrate).*

Figure 2. *St. Michael Roman-Catholic Cathedral and the Episcopal Palace in Alba Iulia. General plan showing the location where the analyzed glass fragments were discovered: 1. Sacristy. 2. Palace I. 3. Kitchen wing (Drawing: D. Marcu-Istrate).*

[5] Anghelescu 2024.

[6] Experiment realizat cu sprijinul financiar al proiectului IPERION HS (Grant Agreement 871034), parte a programului EU HORIZON 2020 – pentru detalii, vezi https://www.iperionhs.eu/

În momentul descoperirii, numeroase piese aveau un aspect opac, altele prezentau irizații, și foarte des se observa o coroziune accentuată a suprafeței. Prelucrarea ulterioară a demonstrat însă că în toate cazurile sticla inițială a fost incoloră, cu un grad de transparență între mediu și bun, uneori cu o tentă verzuie.

Fragmentele discutate în acest articol au fost descoperite în diferite puncte pe teritoriul cartierului episcopal, cele mai multe în săpăturile arheologice realizate pe partea de sud a Catedralei Romano-Catolice, în interiorul sacristiei actuale, respectiv în interiorul aripii de nord-est a palatului episcopal, cu ocazia restaurării acestuia – astăzi amenajat ca muzeu. Alte fragmente provin din săpături realizate pe latura de sud a palatului actual, în exteriorul așa-numitului corp al bucătăriilor (Fig. 2).

CONTEXTUL ARHEOLOGIC AL PROBELOR AB-06, AB-11 ȘI AB-17

Fragmentul AB-06 provine dintr-un disc cu diametrul maxim de 90 mm; la descoperire a avut o culoare ușor albăstruie, însă prin retroluminare s-a stabilit că original era incolor. Din aceeași categorie face parte și fragmentul AB-11, provenit dintr-un ochi cu diametrul maxim de 80 mm, în momentul descoperirii, puternic corodat și cu un aspect opac. Proba AB-17, de formă triunghiulară cu laturile inegale, a fost descrisă la descoperire ca având o culoare verzuie mată.

Aceste fragmente au fost descoperite în interiorul sacristiei actuale în anul 2004, într-un sondaj (S.36) realizat în etapa de cercetare care a precedat restaurarea acestui spațiu, în colțul de nord-est, la adâncimi cuprinse între 1,64 și 1,80 m față de nivelul de călcare din momentul săpăturii. Această cercetare a documentat pentru prima dată existența unei sacristii mai vechi, a stabilit relația de contemporaneitate a acesteia cu corul gotic și a detaliat tehnica de construcție, precum și nivelurile de călcare. Clădirea primei sacristii fusese ridicată în aceeași etapă cu corul, cu siguranță fiind în funcțiune în anul 1277, ulterior însă demolată și înlocuită cu sacristia actuală în jurul anului 1700. În acest interval au avut loc mai multe refaceri ale nivelului de călcare.

Fragmentul de ochi de fereastră AB-11 a fost descoperit la o adâncime de 1,64 m, într-un strat de umplutură (depozit) situat imediat peste nivelul secolului al XIII-lea – corespunzând cu construirea catedralei, a corului gotic actual și

Figura 3. *Proba AB-06 (Foto C. F. Anghelescu).*

Figure 3. *Sample AB-06 (Photo: C. F. Anghelescu).*

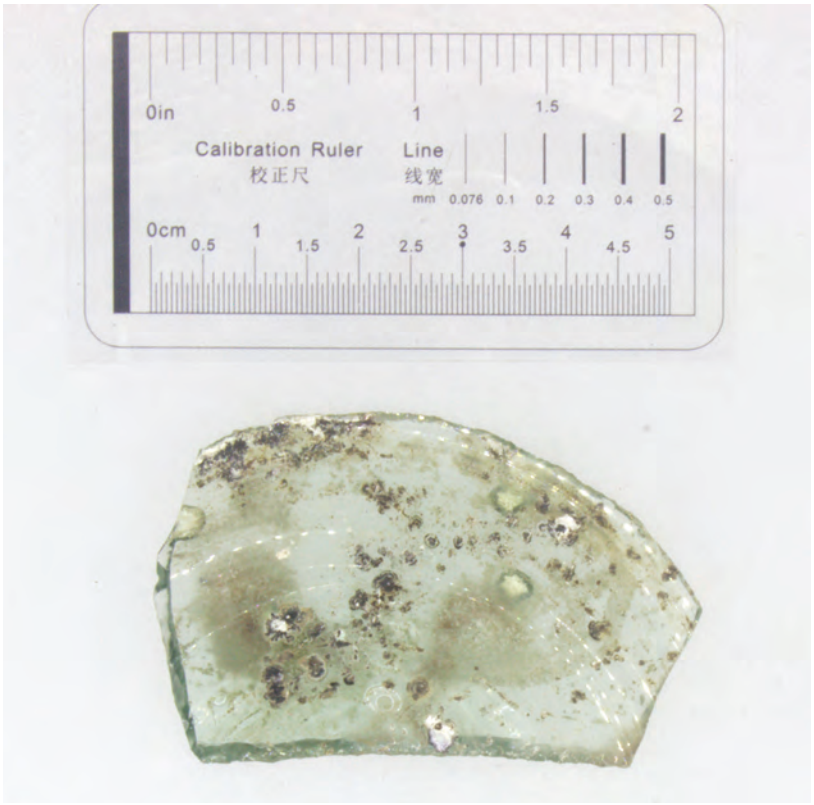

Figura 4. *Proba AB-11 (Foto C. F. Anghelescu).*

Figure 4. *Sample AB-11 (Photo: C. F. Anghelescu).*

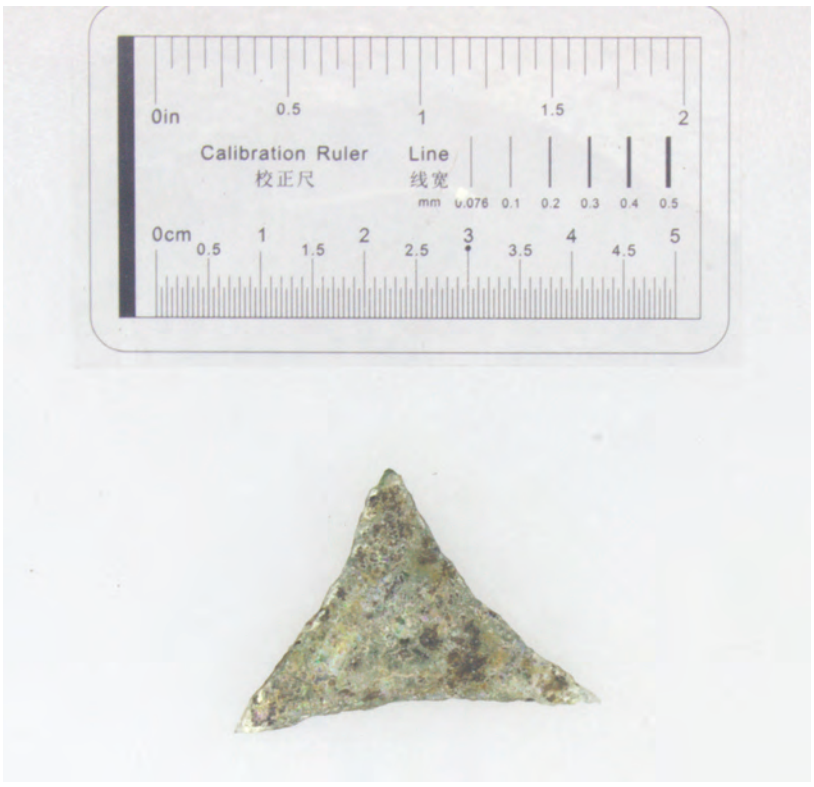

Figura 5. *Proba AB-17 (Foto C. F. Anghelescu).*

Figure 5. *Sample AB-17 (Photo: C. F. Anghelescu).*

a sacristiei. Din același context au mai fost recuperate o serie de materiale databile în secolul al XIV-lea (cel mai probabil antrenate în pământ atunci când sistemul de pardoseală din interiorul sacristiei gotice a fost refăcut, după un incendiu puternic) și o monedă de la mijlocul secolului al XV-lea, care datează nivelarea propriu-zisă. Fragmentul de sticlă trebuie să fie contemporan însă cu celelalte artefacte, astfel că datarea cea mai probabilă este secolul al XIV-lea, fiind astfel unul dintre cele mai vechi fragmente de sticlă de fereastră descoperite la Alba Iulia.

Celelalte două fragmente au apărut la o adâncime mai mare, -1,70–1,80 m, într-un strat în care sunt amestecate materiale din secolele XIII–XIV, astfel că putem lua în considerare o datare corespunzătoare acestui lung interval.

CONTEXTUL ARHEOLOGIC AL PROBELOR AB-03, AB-04, AB-10, AB-12, AB-15

Proba AB-03 este de formă triunghiulară, tăiată dintr-o foaie plană; la descoperire a avut o culoare verzuie, dar original sticla a fost incoloră. Toate celelalte probe provin din discuri cu diametrul estimat între 90 mm (AB-4 și AB-12) și 130 mm (AB-15), la descoperire prezentând suprafețe opace, irizate, cu multe degradări și un aspect general verzui mat. Piesele circulare au marginea răsfrântă, cu excepția probei AB-14, care are marginea simplă, obținută prin debitare (Fig. 6–7).

În anul 2004 refacerea sistemului de canalizare în exteriorul corpului sudic al Palatului Episcopal a fost precedată de o cercetare arheologică, care a inclus mai multe secțiuni și casete (Fig. 8).

Obiectivul cercetării a fost identificarea traseului canalizărilor din secolul al XVIII-lea, dar și stabilirea unei cronologii pentru clădirea palatului, alcătuită din mai multe compartimente care s-au adăugat în etape diferite. S-a urmărit de asemenea stabilirea unui nivel de călcare istoric care să fie pus în valoare la restaurare. Deși suprafețele cercetate au fost foarte mici, au fost descoperite mai multe ruine, pentru cercetarea cărora a fost deschisă o suprafață de săpătură nouă (S.43). În mod cu totul neașteptat, pe latura de est a fost descoperit un mic turn cu dimensiunile interioare de

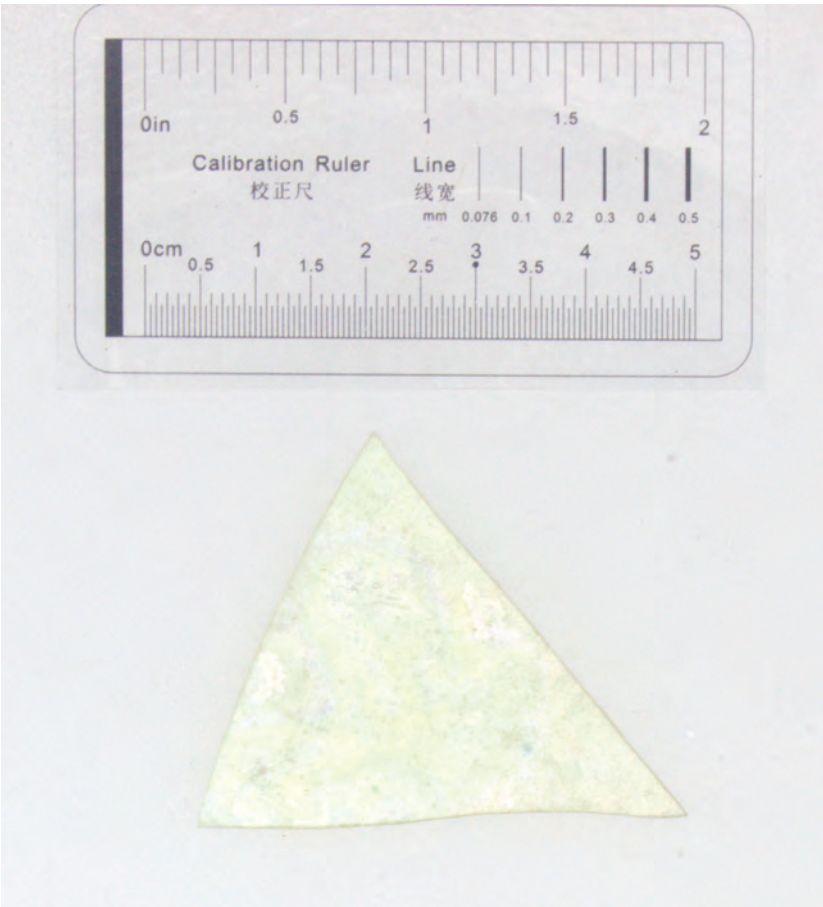

Figura 6. *Proba AB-03 (Foto C. F. Anghelescu).*

Figure 6. *Sample AB-03 (Photo: C. F. Anghelescu).*

Figura 7. *Proba AB-04 (Foto C. F. Anghelescu).*

Figure 7. *Sample AB-04 (Photo: C. F. Anghelescu).*

1,75 m × 2,10 m și ziduri groase de 1,10–1,20 m, care fusese construit în aceeași etapă cu palatul. Săpătura pentru construirea turnului s-a adâncit pe lângă zidul castrului roman, coborând sub nivelul acestuia la o adâncime care nu s-a putut stabili – săpătura oprindu-se la -4,52 m. Nivelul de călcare din perioada construcției a fost stabilit la aproximativ -1 m, iar nivelul de călcare din momentul săpăturii arheologice se afla la + 0,94 m, de unde rezultă o adâncime a săpăturii de peste 5 m. Ruina, demolată la cote inegale între -0,40 m și -0,70 m în etapa construirii fortificației Vauban (1715), era acoperită cu un strat de moloz grosier amestecat cu fragmente de cărămidă și pietre mari, provenite probabil din demolarea părții superioare. După demolare, a fost parțial refolosită pentru amenajarea canalizării din secolul al XVIII-lea.

Structura paramentului a indicat o construcție cu două niveluri subterane (păstrate până la cota demolării), cel superior acoperit cu o boltă din cărămidă, dar cel puțin alte două niveluri trebuie să fi existat deasupra nivelului de călcare. Asupra funcțiunii nu ne putem pronunța, dar zidurile foarte robuste sugerează, cel mai probabil, un mic turn.

Stratigrafia din interior este relativ simplă. Între -1,10 și -4,06 m, s-a săpat într-o umplutură compactă din cenușă care conține numeroase materiale databile în secolul al XVI-lea, dar și câteva fragmente databile în prima parte a secolului al XVII-lea. Sub acest nivel apare un moloz galben cu fragmente de piatră, foarte curat, săpătura atingând ulterior un pământ gri amestecat cu pietre și mortar (Fig. 9).

Materialele arheologice descoperite arată că această construcție a fost abandonată, cel mai probabil, în prima treime sau prima jumătate a secolului al XVII-lea, când o cantitate enormă de cenușă a fost aruncată în interior, împreună cu numeroase materiale provenind din dotarea unor bucătării (oale-borcan fără toartă, oale cu o toartă, castroane, ceșcuțe), a unor sobe (fragmente de cahle, plăci și oale), dar și elemente decorative (o placă cu blazonul principelui Gabriel Bethlen

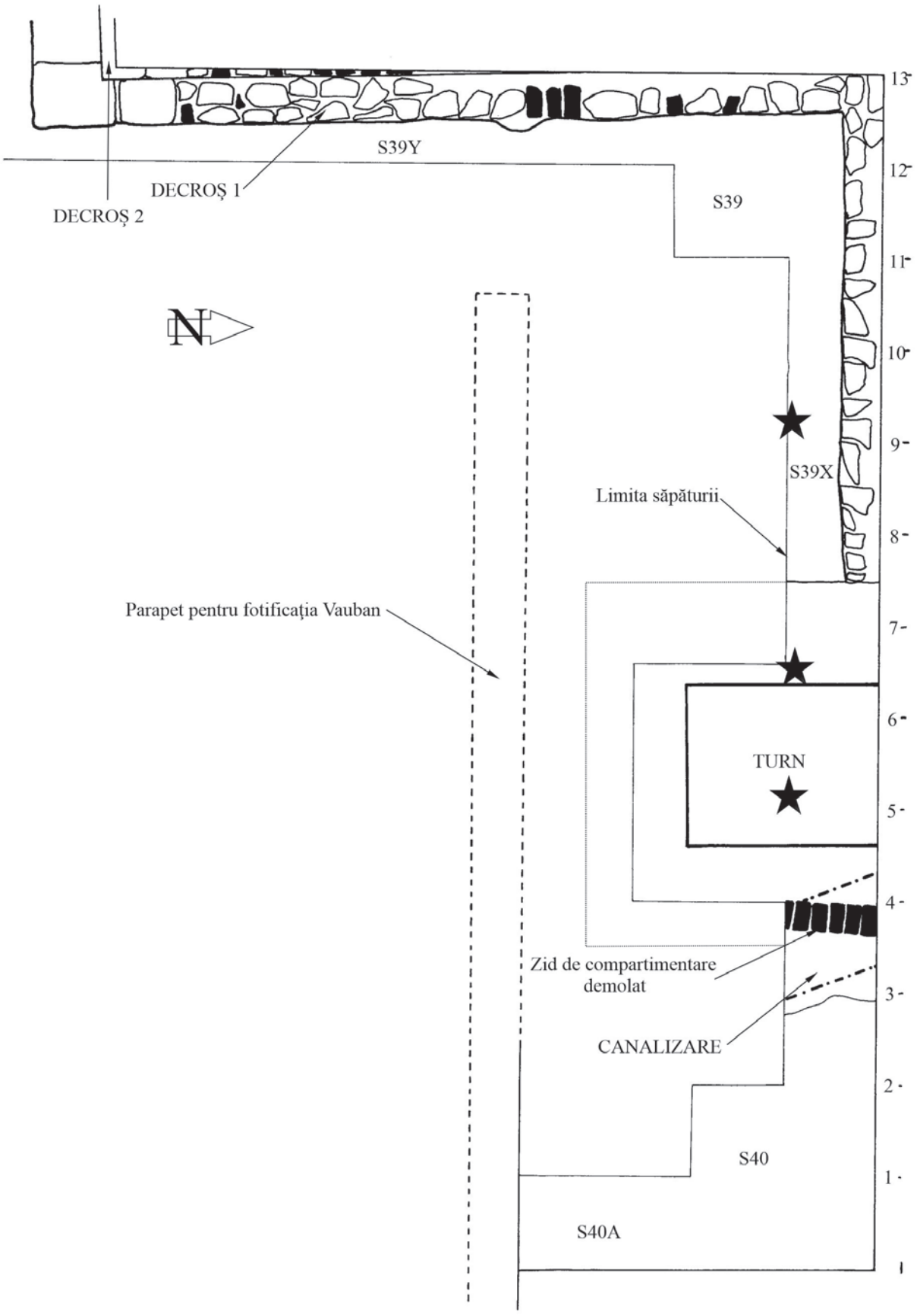

Figura 8. *Planul general al cercetărilor din zona corpului bucătăriilor, cu marcarea locului de descoperire a fragmentelor de sticlă (Desen: D. Marcu-Istrate).*

Figure 8. *General plan of the excavations in the kitchen wing area, indicating the place of discovery of the glass fragments (Drawing: D. Marcu-Istrate).*

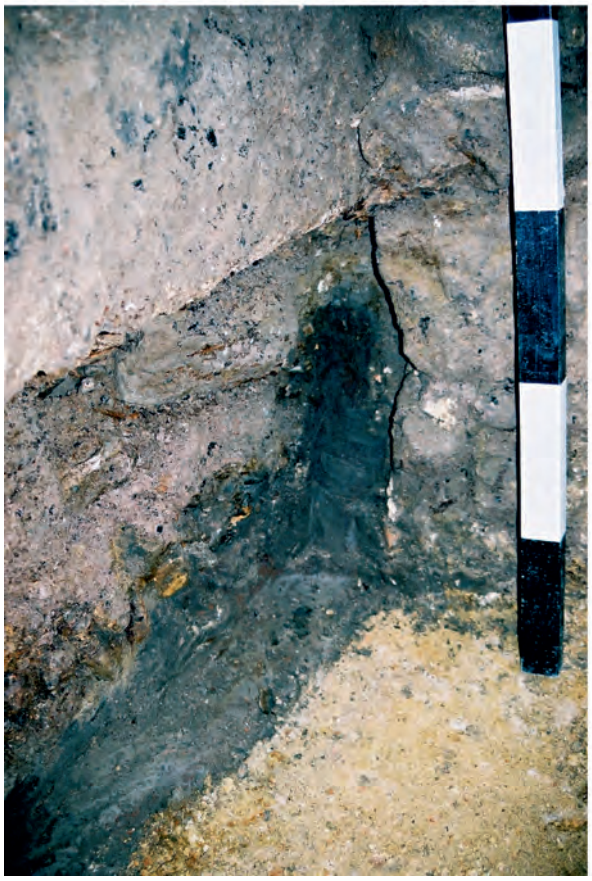

Figura 9. *Detalii din timpul cercetării turnului descoperit pe latura de sud a Palatului Episcopal (corpul bucătăriilor) (Fotografii: D. Marcu-Istrate).*

Figure 9. *Photo details taken during the investigation of the tower on the southern side of the Episcopal Palace (the kitchen wing) (Photos: D. Marcu-Istrate).*

Figura 10. *Proba AB-10 (Foto C. F. Anghelescu).*

Figure 10. *Sample AB-10 (Photo: C. F. Anghelescu).*

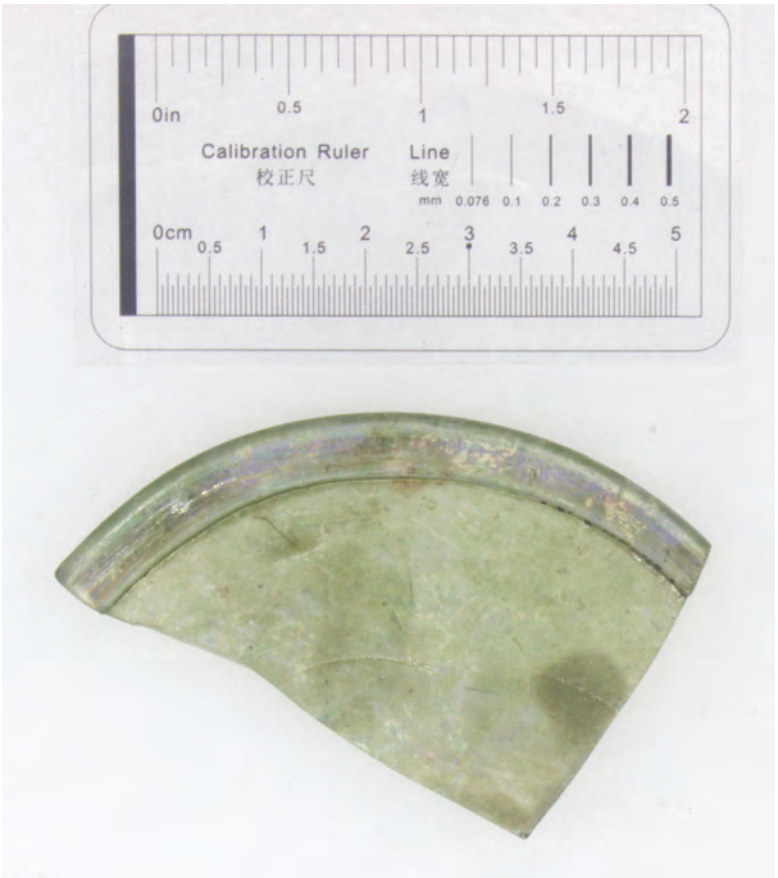

Figura 11. *Proba AB-12 (Foto C. F. Anghelescu).*

Figure 11. *Sample AB-12 (Photo: C. F. Anghelescu).*

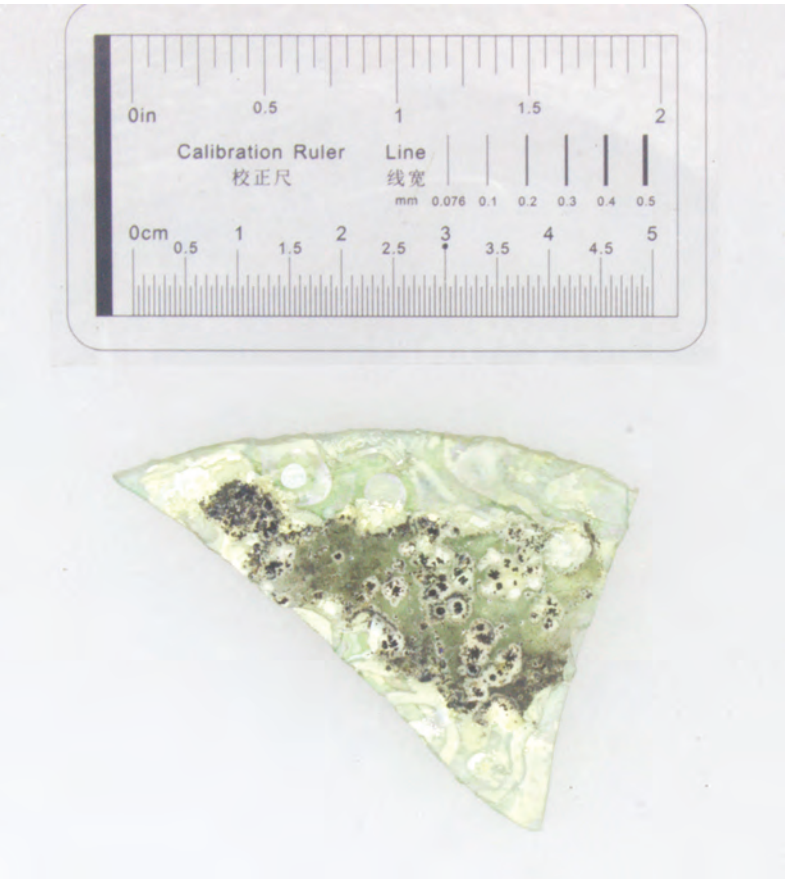

Figura 12. *Proba AB-15 (Foto C. F. Anghelescu).*

Figure 12. *Sample AB-15 (Photo: C. F. Anghelescu).*

produsă în atelierele habane de la Vințu de Jos). Au fost descoperite și fragmente din alte vase provenite din același atelier, precum și mai multe fragmente din vase de sticlă, iar în apropiere a fost descoperită o monedă de la sfârșitul secolului al XV-lea, care ar putea fi relevantă pentru datarea construcției. În ceea ce privește umplutura de cenușă, materiale mai vechi de secolul al XVI-lea nu au fost însă descoperite, dar numărul lor mare indică o renovare în interiorul Palatului Episcopal. Între aceste materiale s-au aflat și fragmentele AB-03, AB-12 și AB-15. Proba AB-04 provine din straturile de nivelare care acoperă ruinele, databile la începutul secolului al XVIII-lea, însă fragmentul trebuie să fie cu certitudine mai vechi decât nivelarea propriu-zisă, cel puțin din secolul al XVII-lea. Din același grup face parte și proba AB-10 care a fost descoperită la nord de turn, în imediata apropiere a peretelui palatului, la o adâncime superficială, pentru care am estimat o datare de asemenea în secolul al XVII-lea (Fig. 10–12).

CONTEXTUL ARHEOLOGIC AL FRAGMENTELOR AB-01, AB-02, AB-05, AB-07, AB-08, AB-09, AB-13, AB-14, AB-16

Fragmentele fac parte din discuri cu diametrul cel mai comun de 90 mm (AB-14, AB-16, AB-09, AB-05) sau chiar mai mare, de 100 mm (AB-7) și au marginea răsfrântă. Fragmentul AB-08 are marginea simplă, obținută prin debitare și diametrul de 140 mm, cel mai mare înregistrat în acest lot.

Cel mai consistent grup de fragmente analizate aici provine din cercetările realizate în corpul de est al aripii sudice a palatului, care, sub aparența modestă de astăzi, ascunde de fapt cea mai veche clădire din structura reședinței episcopale, ale cărei începuturi coboară în jurul anului 1200. Partea care a fost cercetată arheologic se prezintă ca o sală cu dimensiunile de 18,5 m × 6,3 m, în care au fost realizate șapte unități de săpătură, pentru a stabili planimetria inițială și evoluția nivelului de călcare, dar și în căutarea unui diagnostic pentru nivelul ridicat de umiditate din pereți. În mod neașteptat, s-a delimitat în capătul estic al acestui spațiu o încăpere dreptunghiulară cu dimensiunile de 9,68 m × 6 m, cu pereți lați de 1,40 m la nivelul fundației, construiți din blocuri de piatră și cărămizi, care a fost datată, pe baza contextului,

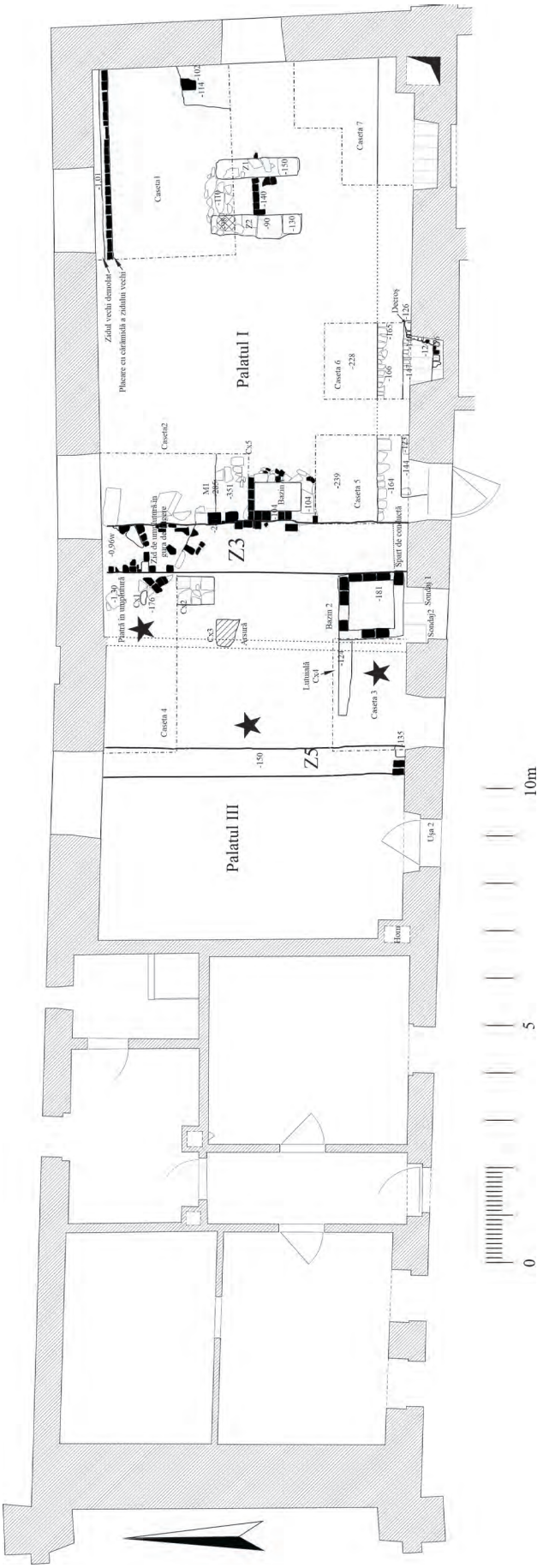
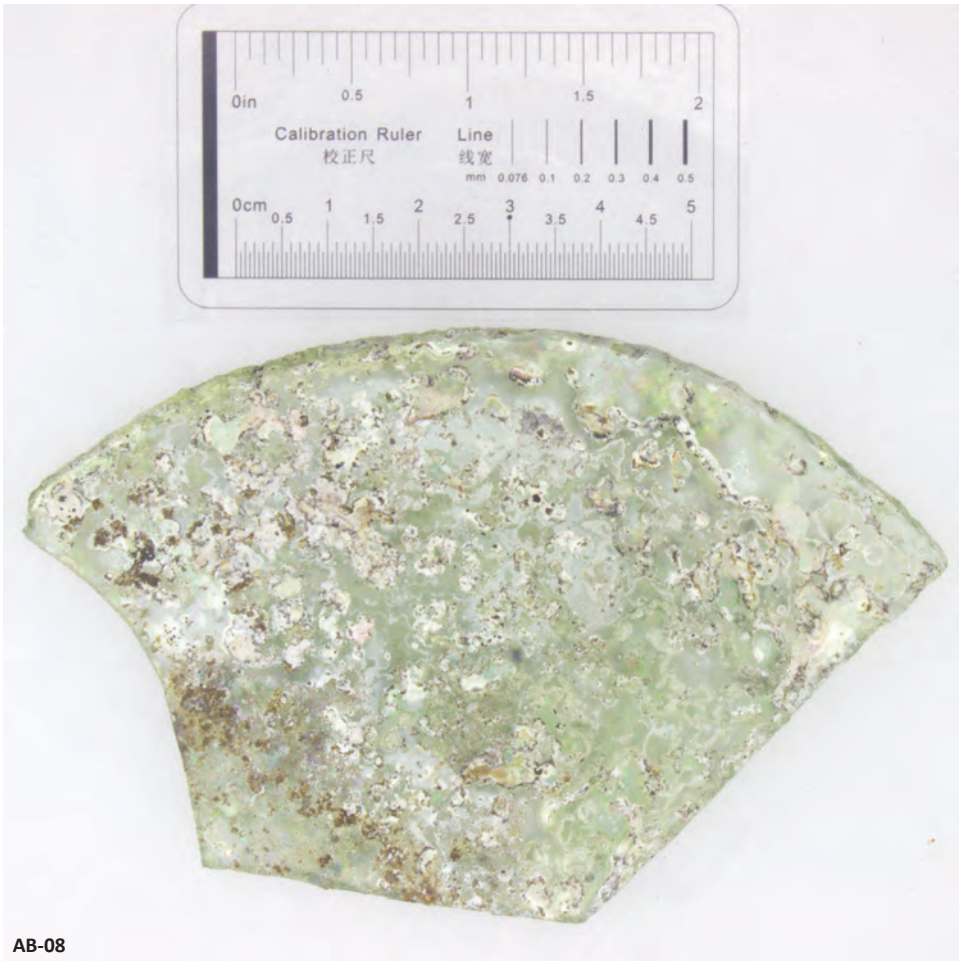

Figura 13. *Planul general al cercetărilor din interiorul Palatului Episcopal (Palatul I), cu marcarea locului descoperirii probelor (Desen: D. Marcu-Istrate).*

Figure 13. *General plan of the excavations inside the Episcopal Palace (Palace I), showing the location of the samples (Drawing: D. Marcu-Istrate).*

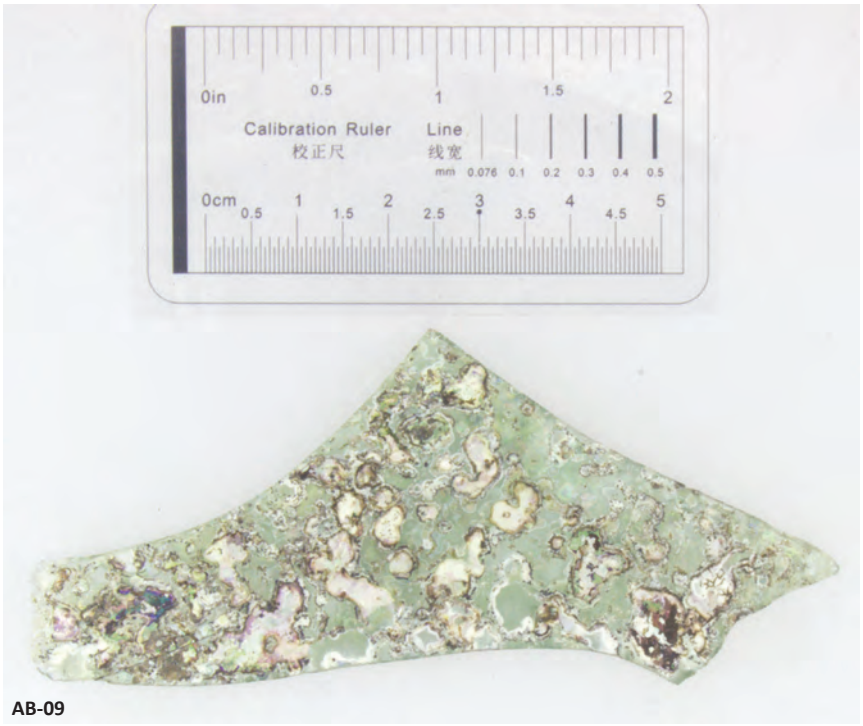

Figura 14. *Probele AB-08 și AB-09 (Foto C. F. Anghelescu).*

Figure 14. *Samples AB-08 and AB-09 (Photo: C. F. Anghelescu).*

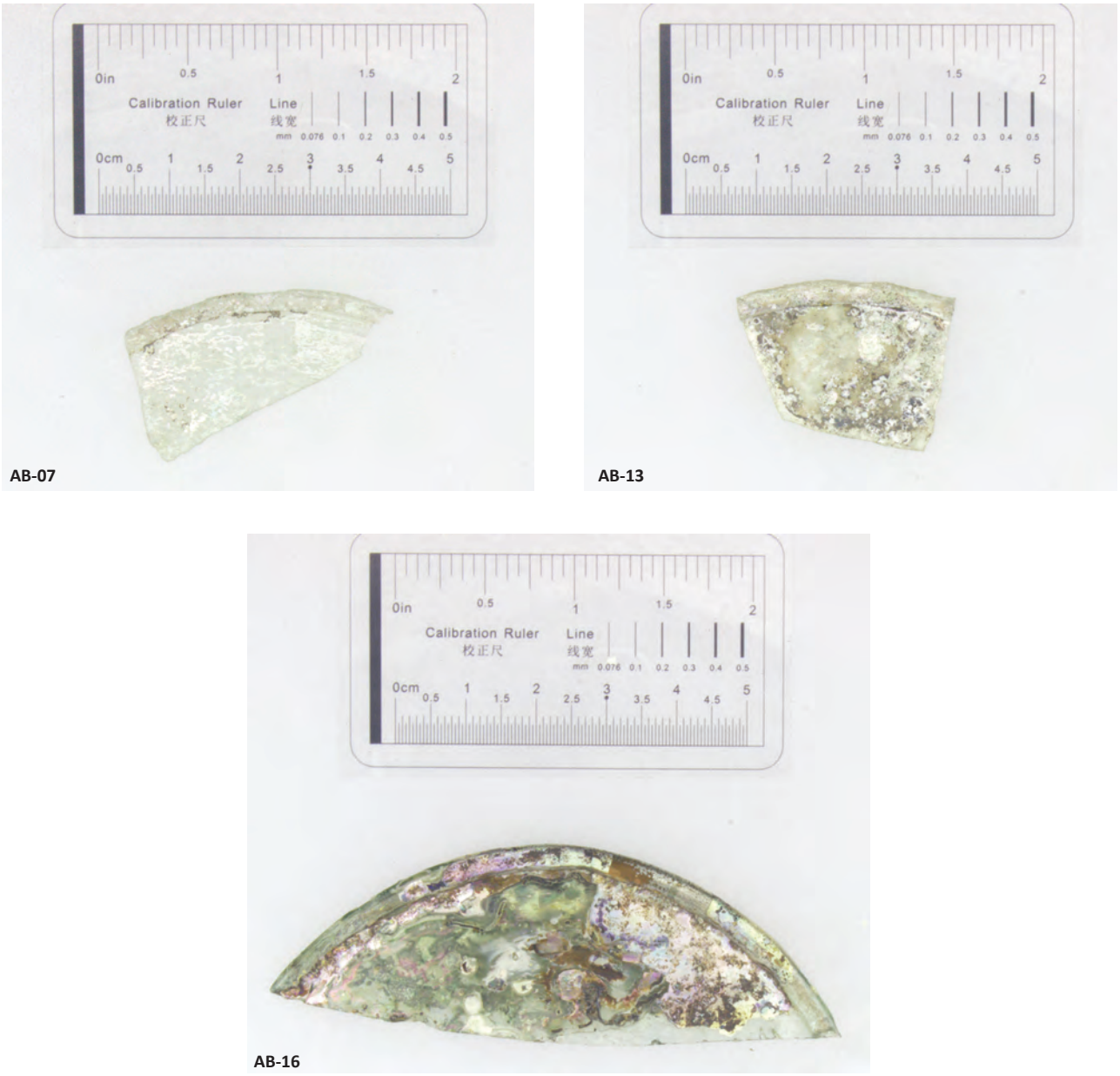

Figura 15. *Probele AB-07, AB-13 și AB-16 (Foto C. F. Anghelescu).*

Figure 15. *Samples AB-07, AB-13, and AB-16 (Photo: C. F. Anghelescu).*

la finalul secolului al XII-lea sau, cel mai târziu, în jurul anului 1200. Această construcție, pe care am considerat-o Palatul I, a fost prelungită spre vest, în jurul anului 1400, cu un corp de clădire inventariat ca Palatul III (Fig. 13).

Fragmente de sticlă de fereastră au fost descoperite imediat după demontarea unei pardoseli din ciment, care reprezenta nivelul de călcare din momentul săpăturii, în umplutura de moloz amestecat cu pământ aflată sub aceasta, cu o grosime de cca 0,60 m. Fragmentele AB-08 și AB-09 au apărut la partea superioară a acestei umpluturi, până la -0,20 m, iar fragmentele AB-07, AB-13 și AB-16 au rezultat din același moloz până la -0,60 m. Umplutura de sub pardoseala existentă în momentul săpăturii reprezintă însă un strat uniform, care a fost depus pe suprafață după demolarea tuturor zidurilor de compartimentare, inclusiv a zidului vestic al Palatului I, o operațiune care putea fi produsă cel mai devreme în secolul al XVIII-lea. Celelalte materiale descoperite sunt foarte amestecate, databile în intervalul larg al secolelor XVII–XVIII, ceea ce sugerează o datare asemănătoare pentru fragmentele de sticlă de fereastră, dar nu este exclus ca ele să fi fost de fapt mai vechi (Fig. 14–15).

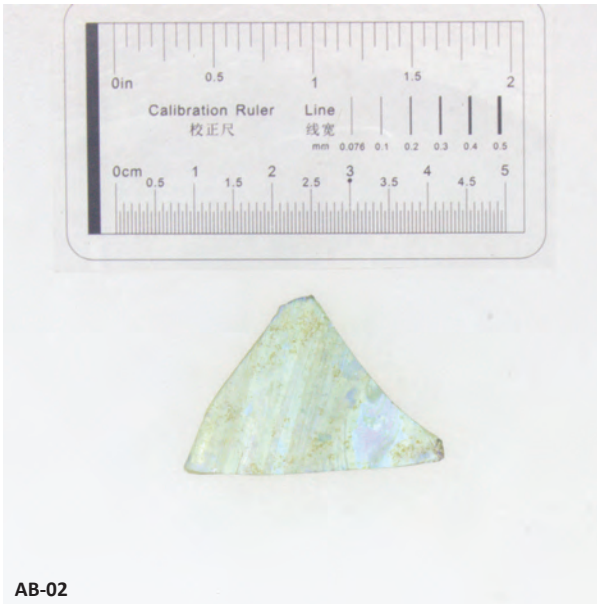
Figura 16. *Detaliu cu pardoseala din cărămidă deasupra căreia au fost descoperite fragmentele. Foto: D. Marcu-Istrate.*

Figure 16. *Photo detail of the brick flooring where the fragments were discovered. Photo: D. Marcu-Istrate.*

Săpătura din partea vestică a sălii, corespunzătoare Palatului III, s-a oprit într-un strat de pământ negru cleios, cu resturi de materiale de construcție, în care de altfel se adâncesc și fundațiile. La o adâncime de cca -1 m a fost descoperită pardoseala originală a acestui spațiu, realizată din cărămidă așezată în sistemul „ace de brad", care fusese realizată imediat după finalizarea construcției, în jurul anului 1400. Ulterior, nivelul de călcare a fost crescut prin depunerea unui strat de moloz, cu grosimi de peste 1 m, în a cărui parte superioară au fost amenajate alte pardoseli, nivelul fiind crescut constant până la pardoseala de ciment din timpul săpăturii, adică +0,40 m, care a marcat formarea spațiului actual prin demolarea peretelui estic al Palatului I și a altui perete interior de compartimentare (Fig. 16).

AB-01

AB-02

AB-05

Figura 17. *Probele AB-01, AB-02 și AB-05 (Foto C. F. Anghelescu).*

Figure 17. *Samples AB-01, AB-02, and AB-05 (Photo: C. F. Anghelescu).*

Figura 18. *Proba AB-14 (Foto C. F. Anghelescu).*

Figure 18. *Sample AB-14 (Photo: C. F. Anghelescu).*

Fragmentele AB-01, AB-02 și AB-05 au fost descoperite în stratul de moloz situat peste pardoseala din cărămidă originală, moloz conținând materiale amestecate, fiind plauzibilă o datare a lor în secolul al XVI-lea și la începutul secolului al XVII-lea, când, probabil, nivelul de călcare a fost uniformizat în întregul spațiu, odată cu transformarea și modernizarea întregii clădiri (Fig. 17).

Fragmentul AB-14 provine de la cea mai mare adâncime, fiind descoperit la -1,26–1,35 m, în stratul de pământ negru aflat sub nivelul pardoselii din cărămidă, un strat care, probabil, a fost răscolit atunci când s-a pregătit șantierul de construire a Palatului III, ceea ce asigură o datare *ante* 1400 (Fig. 18).

REZULTATELE ȘI INTERPRETAREA ANALIZELOR FIZICO-CHIMICE

Cele 17 fragmente de sticlă discutate în acest articol au fost analizate în cadrul unui program mai amplu de cercetare a sticlei folosite la închiderea ferestrelor, având scopul de a alcătui o primă bază de date privitoare la acest tip de artefacte[7]. Selecția lor a fost efectuată în urma analizei optice, pe baza deosebirilor de culoare, a manifestărilor patologice sau a tehnologiilor de fabricație, cu intenția de a obține diversitatea maximă relevantă.

Aceste fragmente au fost supuse unor analize în scopul determinării compoziției chimice a sticlei în cadrul proiectului IPERION-HS (Platforma integrată pentru infrastructura europeană de cercetare în știința patrimoniului) din cadrul programului EU HORIZON 2020 (https://www.iperionhs.eu/).

În majoritatea lor, fragmentele au făcut parte din panouri de vitralii comune compuse din discuri. Piesa AB-17, de formă triunghiulară cu laturi convexe, dovedește compunerea acestor panouri prin dispunerea discurilor în formă de fagure. Se poate observa, de asemenea, diversitatea dimensiunilor și a calității răsfrângerilor perimetrale, care variază între 2,52 și 7 mm, ceea ce susține ipoteza producerii lor în ateliere diverse, în perioade diferite.

În cazul artefactelor arheologice din sticlă, determinarea compoziției chimice poate oferi indicii despre materiile prime și tehnologiile folosite și poate sugera proveniența sticlei (în cazul evidențierii unor tipuri exotice/rare de material vitric). În anumite cazuri, datele compoziționale pot servi la datarea – indirectă – a artefactelor, ținând cont de faptul că anumite rețete de sticlă au fost folosite exclusiv în anumite perioade istorice. Această datare indirectă, efectuată prin analogii, se referă la momentul producției sticlei, cel mai adesea aproape de momentul punerii în operă. De vreme ce descoperirea arheologică relevă momentul ieșirii din uz a respectivului element artistic, se poate concluziona că, îmbinând aceste date, rezultatele cercetărilor duc la micșorarea intervalului de datare.

Datele analitice pentru cele 17 fragmente de sticlă au fost obținute prin utilizarea simultană a două tehnici implicând folosirea unui accelerator de particule încărcate, și anume: Emisia de raze X externe indusă de protoni (PIXE – acronimul metodei în limba engleză, și anume Particle Induced X-ray Emission) și Emisia de raze gamma (PIGE – Particle Induced Gamma-ray Emission) indusă de protoni de 3 MeV. Măsurătorile au fost efectuate în februarie 2023 la acceleratorul AGLAE (Accélérateur Grand Louvre d'Analyse Élémentaire), situat în subsolul Muzeului Louvre din Paris[8, 9]. Condițiile experimentale utilizate au fost deja descrise amănunțit[10], iar rezultatele analitice au fost discutate în detaliu[11].

Determinarea compoziției chimice a setului de fragmente de sticlă plană de la Alba Iulia a permis încadrarea lor în grupe chimice cunoscute din literatura arheometrică, facilitând astfel efectuarea de comparații cu artefacte provenind din zone geografice bine studiate și pentru care rezultatele analitice au fost publicate *in extenso*[12]. Folosind aceste analogii, se poate sugera existența unor schimburi comerciale, tehnologice și/sau culturale dintre centrul urban transilvănean și vestul Europei. În situații particulare, compoziția chimică poate fi folosită și ca marker cronologic – ținând însă cont în primul rând de datările rezultate din contextul arheologic al descoperirilor.

Majoritatea fragmentelor analizate (15 piese), și anume de la AB-03 la AB-17, s-au dovedit a fi fost manufacturate din sticlă potasică obținută prin folosirea ca fondant a cenușilor provenind de la diferite specii de arbori – așa numita în literatură sticlă de tip HKEG (High Potassium European Glass). Acest tip chimic de sticlă este foarte des întâlnit în perioada medievală pe tot cuprinsul Europei Occidentale, dominând peisajul până în secolul al XIV-lea, fiind folosit pentru fabricarea ferestrelor de edificii religioase și, cu precădere, a vitraliilor de catedrale[13]. Apartenența acestor fragmente la acest tip chimic de sticlă este demonstrată de conținutul lor ridicat de potasiu (~ 16,1% K_2O valoare medie), acompaniat de concentrații reduse de sodiu (~ 0,6 % Na_2O în medie), magneziu (~ 2,4 % MgO în medie) și fosfor (~ 1,1 % P_2O_5).

[7] Anghelescu 2024.

[8] Pichon *et alii* 2014; Pichon *et alii* 2015.

[9] Echipa AGLAE: Quentin Lemasson, Claire Pacheco, Laurent Pichon, Brice Moignard, Patrice Lehuédé, Thomas Calligaro (C2RMF) trebuie amintită atât pentru sprijinul științific și tehnic, cât și pentru primirea călduroasă din timpul vizitei noastre la Paris din februarie 2023.

[10] Anghelescu *et alii* 2024.

[11] Anghelescu 2024.

[12] Pánová *et alii* 2020; Schalm *et alii* 2007; Verità 2005; Wedepohl *et alii* 2011.

[13] Wedepohl *et alii* 2011.

Aceste eșantioane conțin o cantitate moderată de calciu (~ 14,3 % CaO – valoare medie). Din cauza răspândirii acestui tip de sticlă pe scară largă în toată Europa Centrală si Apuseană în perioada medievală, este imposibil de precizat dacă aceste fragmente au fost fasonate din sticlă produsă local sau din sticlă de import, această soluție tehnologică fiind cea predominantă în fabricarea sticlei de geam în Europa până spre finalul secolului al XIV-lea, regăsindu-se însă și în piese vitrice datate în Evul Mediu târziu.

În lotul analizat a fost identificată o piesă (AB-02) fabricată din sticlă calco-sodică, aparținând tipului *façon de Venise*[14]. Acest fragment conține o concentrație ridicată de sodiu (13,7 % Na_2O) și moderată de calciu (11,4 % CaO), dar și concentrații relativ reduse de potasiu (2,2 % K_2O) și magneziu (2,6 % MgO). Cel mai probabil, această sticlă calco-sodică a fost fabricată folosind nisipuri relativ pure și cenuși de plante halofite, fie într-un atelier venețian, fie într-unul din Țările de Jos sau Dalmația, în care meșterii venețieni au migrat spre finalul Evului Mediu, ducând cu ei și soluțiile tehnologice folosite în atelierele din Murano. Cel mai probabil, este vorba de o piesă manufacturată din sticlă importată la Alba Iulia.

Un alt fragment (AB-01) a fost identificat ca fiind produs din sticlă de tip calco-potasic – așa numita în literatură sticlă HLLA (High Lime Low Alkali)[15]. Acest fragment de geam conține 24,6 % CaO, 5,9 % K_2O și 0,5 % Na_2O. Tiparul său compozițional este complet diferit de cel al sticlelor calco-sodice manufacturate folosind cenușa de plante, fie ele halofite, fie provenind din arderea trunchiurilor de copaci, remarcându-se prin conținutul ridicat de calciu și redus de elemente alcaline. Compoziția chimică a acestui fragment prezintă unele similitudini și cu sticla de origine boemiană din perioada barocă[16]. Sticla HLLA a apărut mai târziu în vestul Europei, prezența sa fiind cel mai timpuriu atestată în secolul al XIV-lea, la fragmente de geam descoperite pe teritoriile actuale ale Franței sau Germaniei[17].

Diversitatea din punct de vedere chimic a probelor de sticlă analizate este ilustrată de graficul din figura de mai jos, care separă eșantioanele analizate în varii tipuri compoziționale (Fig. 19).

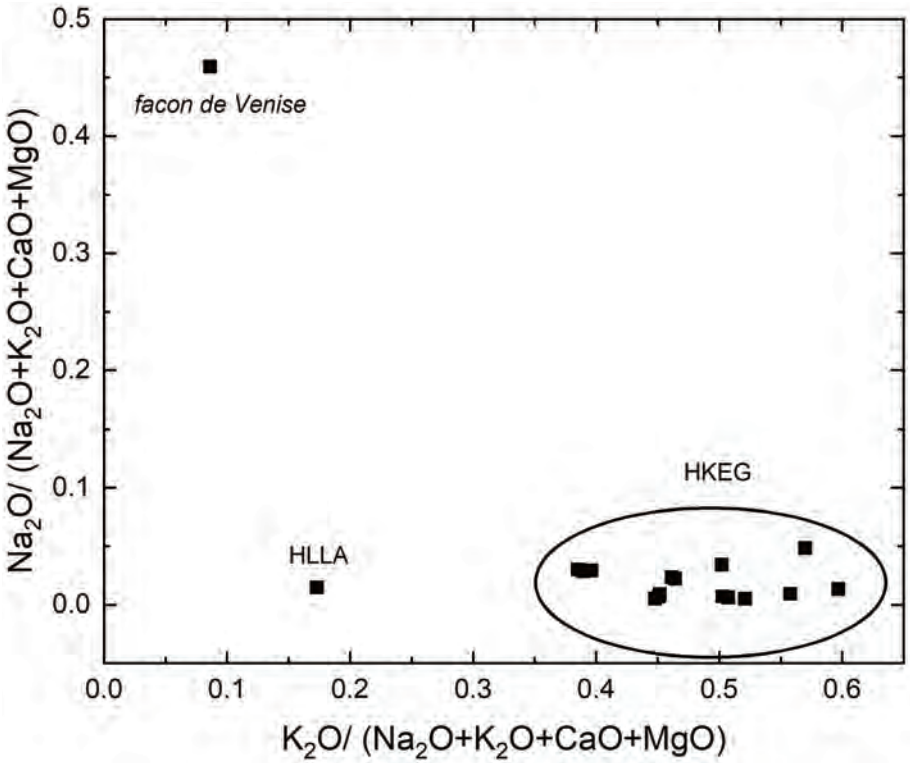

Figura 19. *Separarea fragmentelor de geam analizate compozițional în funcție de rapoartele concentrațiilor oxizilor elementelor caracteristice materiilor prime utilizate la fabricarea sticlei.*

Figure 19. *Distribution of the glass fragments analyzed based on the compositional ratios of oxide concentrations of the characteristic elements in the raw materials used for glass production.*

[14] Verità 2005.
[15] Schalm *et alii* 2007.
[16] Pánová *et alii* 2020.
[17] Wedepohl *et alii* 2011.

Toate probele investigate, mai puțin AB-01, pot fi definite drept sticle incolore – în cel mai bun caz – sau sticle transparente cu nuanțe ușor verzui – așa numita „sticlă de pădure". Compoziția chimică a fragmentelor studiate sugerează că toate aceste sticle au fost decolorate – până la un punct – în mod deliberat, prin adăugarea de minereu de mangan – cel mai probabil pirolusită (MnO_2). Această concluzie este indicată de conținutul lor în mangan (~ 0,6 % MnO valoare medie), comparabil cu cel de oxid de fier (~ 0,5 % Fe_2O_3 valoare medie). Fierul – și mineralele sale – este un element chimic inevitabil prezent în orice nisip folosit la manufacturarea sticlei, conducând la colorarea nedorită în nuanțe de verde pal a materialului vitric. Această colorare a sticlei a făcut ca meșterii sticlari să recurgă la varii soluții tehnologice, printre care și decolorarea sticlei prin adăugarea de compuși ai manganului.

Fragmentul AB-01 este singurul realizat din sticlă colorată – și anume el prezintă nuanțe maronii-verzui, cel mai probabil rezultate ca urmare a adăugării de minereu de mangan într-o cantitate ridicată, idee reflectată de conținutul ridicat în acest element chimic (1,6 % MnO), dublu față de cel în oxid de fier (0,8 % Fe_2O_3). Cel mai probabil în acest fragment de sticlă manganul este prezent într-o stare de oxidare superioară, inducând nuanțele brune specifice.

Varietatea compozițională a fragmentelor de sticlă analizate sugerează un rețetar folosit la fabricarea sticlei plane arhitecturale provenind din săpăturile arheologice efectuate la Catedrala Romano-Catolică și Palatul Episcopal din Alba Iulia, identic cu cel evidențiat – cu frecvențe variabile – în fragmentele de sticlă folosite la obținerea vitraliilor/sticlei de geam provenind din multe situri arheologice sau monumente din vestul și centrul Europei.[18]

Aceste rezultate analitice indică existența unor legături culturale și comerciale dintre Alba Iulia și Europa Occidentală, conexiuni ce au persistat o îndelungată perioadă de timp, ținând cont de distribuția temporală a rețetarelor de sticlă evidențiate.

CONCLUZII

Deși clădirile Arhiepiscopiei conțin părți construite în secolul al XIII-lea și ruine chiar mai vechi, în ceea ce privește sticla de fereastră nu se păstrează nimic ce ar putea fi medieval, așa încât orice informație despre acest subiect poate proveni doar din arheologie. În cea mai recentă etapă de cercetare arheologică, care s-a întins pe aproape 10 ani, au fost descoperite peste 500 de fragmente de ochiuri de fereastră, atât în relație directă cu biserica, cât și cu Palatul Episcopal. Explicația este probabil destul de simplă, fiindcă în catedrală nivelul de călcare nu a crescut deloc de la construirea ei, așa încât la orice renovare și înlocuire a ferestrelor este clar că deșeurile erau evacuate. Lucrurile se petreceau altfel în palat, unde resturile nefolositoare erau deseori aruncate în exterior, așa încât le găsim în umplutura diferitelor gropi, fântâni, latrine și alte construcții, cum ar fi turnul discutat mai sus.

Dintre acestea au fost publicate cca 30 de fragmente, considerate reprezentative, descoperite până în anul 2008[19], cele mai multe provenind din săpăturile din turnul de nord-vest al catedralei și datate în secolele XV–XVII, respectiv în conexiune cu clădirile Palatului Episcopal, cu o datare, rezultată din context, în secolele XV–XVIII. Cele mai vechi componente de ferestre descoperite prin aceste săpături sunt ramele de plumb cu o încadrare începând din secolul al XIV-lea până în secolul al XVI-lea, în funcție de contextele în care au apărut.

Fragmentele de sticlă de fereastră discutate în acest articol provin din cercetările arheologice din anii 2004 și 2008, în interiorul sacristiei actuale, respectiv în interiorul și exteriorul Palatului Episcopal. Probele analizate compozițional au fost selectate pe baza caracteristicilor vizuale, ele reprezentând al doilea cel mai amplu lot de sticlă de fereastră medievală și modernă timpurie publicat din săpăturile de la Alba Iulia, dar primul care a fost supus unor analize fizico-chimice.

O concluzie în urma acestui studiu este aceea că tipul chimic de sticlă nu poate fi identificat prin examinare vizuală, ci numai prin intermediul analizelor fizico-chimice. Analizele pot indica folosirea de varii materii prime (diferite tipuri de flux sau decoloranți) sau cromofori (în cazul sticlei colorate), pot releva posibile proveniențe (în cazul tipurilor chimice rar întâlnite – vezi fragmentul de sticlă *façon de Venise*) și pot sugera eventuale atribuiri cronologice distincte – vezi pragul temporal din secolul al XIV-lea, moment la care dominația sticlei potasice (HKEG) apune, aceasta fiind înlocuită pe alocuri de sticla de tip calco-potasic (HLLA).

Datele analitice raportate mai sus – rezultate în urma efectuării de măsurători pe un număr redus de probe – sunt parte a unuia dintre primele studii arheometrice dedicate sticlei medievale descoperite în situri arheologice din România, cercetare inițiată în decursul stagiului doctoral al unuia dintre autori[20]. Ar fi de dorit ca acest demers să fie continuat prin determinări de compoziție chimică asupra unui număr mare de alte fragmente de vitralii/sticlă plană descoperite în situri arheologice din Transilvania, preferabil scoase la lumină în contexte reprezentative și bine încadrate din punct de vedere cronologic.

[18] Pánová *et alii* 2020; Schalm *et alii* 2007; Verità 2005; Wedepohl *et alii* 2011.
[19] Marcu Istrate 2009, p. 247–248, catalog p. 375–378, pl. 85/12, 87/13, 200/17–21.
[20] Anghelescu 2024.

CATALOGUL DESCOPERIRILOR

L – lungime
l – lățime
G – grosime maximă
g – grosime minimă
D max. – diametrul maxim reconstituit

AB-01
Fragment de disc cu grosime neregulată de formă triunghiulară/original culoare nedefinită; transparență: slabă.
Dimensiuni: L = 46,68 mm, l = 33,44 mm, G = 2,60 mm, g = 1,80 mm.
Deși pare acoperit aproape integral cu o crustă puternic aderentă de culoare brun închis, la retroluminare s-au constatat zone de transparență de forme ce păreau a fi delimitate în mod intenționat. După analize, a rezultat că piesa a fost decorată cu un pigment obținut din oxizi de fier, cupru și mangan.
Cronologie propusă: sec. XVI – începutul sec. XVII.
Locul descoperirii: Palatul episcopal (Palatul I), caseta 3, din molozul aflat peste pardoseala din cărămidă.
Nr. Inv. A-ST-157 (32/08/7)

AB-02
Fragment de formă triunghiulară, la descoperire de culoare verzuie, mată/original incoloră; transparență: medie.
Dimensiuni: L = 33,40 mm, l = 22,76 mm, G = 1,82 mm, g = 1,24 mm.
Piesa este în bună măsură acoperită cu o crustă de culoare galben-verzuie deschisă cu zone irizate. Pare a fi făcut parte dintr-un disc din care se mai păstrează o parte din urma tijei de formare. Această impresie este sprijinită și de urmele concentrice de formare ce se pot observa pe suprafața acesteia.
Cronologie propusă : sec. XVI – începutul sec. XVII.
Locul descoperirii : Palatul episcopal (Palatul I), caseta 3, din molozul aflat peste pardoseala din cărămidă.
Nr. Inv. A-ST-153 (32/08)

AB-03
Fragment de formă triunghiulară, la descoperire de culoare verzuie/original incoloră; transparență: medie.
Dimensiuni: L = 41,88 mm, l = 35,12 mm, G = 1,20 mm, g = 1,00 mm.
Proba pare a fi parte dintr-o foaie plană de sticlă, prezintă aspecte iridiscente în lumină naturală generate de o crustă ce îi afectează transparența.
Cronologie: sec. XVI – prima jumătate a sec. XVII.
Locul descoperirii: Palatul episcopal, corpul bucătăriilor, S.43, din umplutura de cenușă din interiorul turnului.
Nr. Inv. A-ST-155 (218/04/1)

AB-04
Fragment de disc, la descoperire de culoare verzuie/original incoloră; transparență: medie.
Dimensiuni: L = 64,00 mm, l = 59,54 mm, G = 2,24 mm, g = 1,14 mm; D max. = 90–100mm.
Proba este parte a unui disc cu răsfrângerea neregulat executată, de dimensiune medie de 2,52 mm. Este acoperită de o crustă cu aspecte iridiscente în lumină naturală. Sunt de asemenea vizibile bule de aer înglobate în materialul de bază și microfisuri.
Cronologie: sec. XVII.
Locul descoperirii: Palatul episcopal, corpul bucătăriilor, S.42–43, deasupra zidurilor demolate.
Nr. Inv. A-ST-214 (195–197/04)

AB-05
Fragment de disc din sticlă verzuie, mată, cu depuneri închise.
Dimensiuni: L = 56,22 mm, l = 15,90 mm, G = 1,60 mm, g = 1,58 mm; D max. = 90 mm.
Culoare: nedefinit, transparență slabă.
Piesa este un fragment de disc cu răsfrângerea de 5,50 mm, acoperită în întregime de o crustă de culoare bej, puternic aderentă.
Cronologie propusă: sec. XVI – începutul sec. XVII.
Locul descoperirii: Palatul episcopal (Palatul I), caseta 3, din molozul aflat peste pardoseala din cărămidă.
Nr. Inv. A-ST-158 (32/08/8)

AB-06
Fragment de disc din sticlă de culoare albăstruie, transparent cu o depunere gri care se exfoliază.
Dimensiuni: L = 69,90 mm, l = 28,00 mm, G = 2,64 mm, g = 2,00 mm; D max. = 9 cm.
Incolor, transparență slabă.
Fragment de disc cu răsfrângerea de 3,00 mm, acoperită în totalitate de o crustă aderentă de culoare bej. La retroluminare se observă zone prin care lumina poate pătrunde, dezvăluind culoarea inițială a piesei.
Cronologie propusă: sec. XIII – XIV.
Locul descoperirii: Sacristia catedralei, S.36, -1,70–1,80 m.
Nr. Inv. A-ST-107(66/04/2)

AB-07
Fragment de disc din sticlă semitransparentă, ușor irizată.
Dimensiuni: L = 38,28 mm, l = 19,42 mm, G = 2,00 mm, g = 1,18 mm; D max. = 100 mm.
Culoare: incolor, transparență: medie.
Fragment de disc cu răsfrângerea de 3,10 mm, acoperită de o crustă subțire, slab aderentă de culoare gălbuie.
Cronologie: sec. XVII–XVIII.
Palatul episcopal (Palatul I), decaparea molozului sub nivelul pardoselii din beton, -0,10–0,60 m.
Nr. Inv. A-ST-89 (Palat/08/2)

AB-08
Fragment de disc, la descoperire sticlă albă irizată, transparentă/original incolor-verzuie; transparență: medie.
Dimensiuni: L = 100,80 mm, l = 65,80 mm, G = 3,58 mm, g = 1,96 mm; D max. = 140 mm.
Fragment de disc al cărui perimetru curb a fost obținut prin debitare. Suprafața este acoperită de o crustă cu tentă verzuie și prezintă atacuri de pitting.
Cronologie: sec. XVII – XVIII.
Palatul episcopal (Palatul I), decaparea molozului sub nivelul pardoselii din beton, și curățarea ruinei centrale (Z.3), -0,10–0,20 m.
Nr. Inv. A-ST-209 (75_08_1)

AB-09
Fragment de disc, la descoperire de culoare verzui, semitransparent/orginal incolor-verzui; transparență medie.
Dimensiuni = 88,64 mm, l = 35,98 mm, G = 2,90 mm, g = 1,48 mm; D max. = 90–110 mm.
Variația de grosime ne face să credem că proba este tot un fragment din care nu s-a păstrat răsfrângerea sau tija de formare. Ea prezintă urme de pitting în stare avansată cu depuneri de carbonați/compuși de calciu în cavitățile formate.
Cronologie: sec. XVII–XVIII.
Palatul episcopal (Palatul I), decaparea molozului sub nivelul pardoselii din beton, și curățarea ruinei centrale (Z.3), 0,10–0,20 m.
Nr. Inv. A-ST-211 (75-08-3)

AB-10
Fragment dintr-un disc de sticlă verzuie, mată, irizată/original incoloră, transparență bună.
Dimensiuni: L = 50,18 mm, l = 28,12 mm, G = 2,34 mm, g = 1,46 mm; D max. = 120 mm.
Proba este un fragment de disc cu răsfrângerea de 5,32 mm în interiorul căreia se mai păstrează resturi de chit. Numeroase bule de aer se pot observa în interiorul materialului.
Cronologie: sec. XVII.
Locul descoperirii: Palatul episcopal, corpul bucătăriilor, S39, -0,60 m.
Nr. Inv. A-ST-160 (128/04/2)

AB-11
Fragment dintr-un disc de sticlă transparentă, albă/original incolor cu tentă verzuie; transparență: bună.
Dimensiuni: L = 52,78 mm, l = 35,94 mm, G = 3,58 mm, g = 1,50 mm; D max. = 80 mm.
Judecând urmele de formare, proba este obținută dintr-un disc, dar atât latura inferioară, cât și curbura superioară prezintă urme de debitare, ceea ce indică o poziționare marginală în ansamblul ce formează panoul de vitraliu[21]. Piesa prezintă urme de pitting și bule de aer înglobate în masa materialului de bază.

[21] Este uzual ca atât piesele intermediare, cât și cele perimetrale cu care se ajustează dimensiunile panourilor să fie obținute din același tip de materie primă, în cazul nostru discuri de sticlă.

Cronologie propusă: sec. XIV.
Locul descoperirii: Sacristia catedralei, S.36, -1,64 m.
Nr. Inv. A-ST-129 (29/04)

AB-12
Fragment dintr-un disc din sticlă transparentă ușor irizată/original incolor-verzui; transparență: medie.
Dimensiuni: L = 62,78 mm, l = 39,54 mm, G = 3,00 mm, g = 2,00 mm.
Fragment de disc cu răsfrângerea foarte mare, de 7,00 mm.
Cronologie: sec. XVI – prima jumătate a sec. XVII.
Locul descoperirii: Palatul episcopal, corpul bucătăriilor, S. 43, stratul de cenușă din interiorul turnului.
Nr. Inv. A-ST-217 (229_1_04)

AB-13
Fragment dintr-un disc din sticlă semitransparentă, ușor irizată/original incolor; transparență: medie.
Dimensiuni: L = 31,00 mm, l = 24,20 mm, G = 1,38 mm, g = 0,88 mm; D max. = 100 mm.
Fragment de disc cu răsfrângerea de 3,48 mm, acoperit de o crustă subțire, puternic aderentă de culoare gălbuie produsă de pitting în fază avansată.
Cronologie: sec. XVII–XVIII.
Palatul episcopal (Palatul I), decaparea molozului sub nivelul pardoselii din beton, -0,10–0,60 m.
Nr. Inv. A-ST-90 (Palat/08/1)

AB-14
Fragment dintr-un disc din sticlă semimată maronie/original: culoare nedeterminată; transparență: slabă.
Dimensiuni: L = 46,58 mm, l = 37,54 mm, G = 2,58 mm, g = 1,78 mm; D max. = 90 mm.
Fragment de disc cu răsfrângerea de 4,18 mm, acoperit integral de o crustă puternic aderentă, de culoare cafenie.
Cronologie: ante 1400.
Locul descoperirii: Palatul episcopal (Palatul I), din stratul de pământ scos de lângă zidul de nord al camerei, la vest de Z3, -1,26–1,35 m.
Nr. Inv. A-ST-133 (17/08/1)

AB-15
Fragment dintr-un disc, la descoperire verzui opac/original incolor-verzui; transparență: medie.
Dimensiuni: L = 50,52 mm, l = 37,88 mm, G = 1,72 mm, g = 1,24 mm; D max. = 130mm.
Fragment de disc cu finisajul perimetral debitat. Suprafața este degradată de pitting în diverse faze de manifestare.
Cronologie: sec. XVI – prima jumătate a sec. XVII.
Locul descoperirii: Palatul episcopal, corpul bucătăriilor, S.43, din stratul de cenușă.
Nr. Inv. A-ST-156 (218/04/2)

AB-16
Fragment dintr-un disc din sticlă verzuie, semimată/original incolor-verzuie; transparență: slabă.
Dimensiuni: L = 81,26 mm, l = 28,12 mm, G = 2,16 mm, g = 1,58 mm; D max. = 90 mm.
Fragment de disc cu răsfrângerea de 3,68 mm executat într-o manieră destul de primitivă. Este acoperit de o crustă de culoare gălbuie generată. de pitting și urme de irizare, care îi reduc mult transparența.
Cronologie: sec. XVII–XVIII.
Palatul episcopal (Palatul I), decaparea molozului sub nivelul pardoselii din beton, -0,10–0,60 m.
Nr. Inv. A-ST-212 (55-1-08)

AB-17
Element intermediar de vitraliu din sticlă de formă triunghiulară cu laturi concave debitate, de culoare verzuie, mată/ original incoloră; transparență: slabă.
Dimensiuni: L = 35,44 mm, h = 23,94 mm, G = 2,96 mm, g = 2,96 mm.
Piesă intermediară folosită la umplerea spațiilor dintre discuri atunci când acestea sunt așezate în formă de fagure. Ea este integral acoperită de o crustă puternic aderentă, făcând ca numai prin retroluminare să putem intui culoarea inițială.
Cronologie propusă: sec. XIII–XIV.
Locul descoperirii: Sacristia catedralei, S.36, 1,70–1,80 m.
Nr. Inv. A-ST-106 (66/04/1).

MULȚUMIRI

Articolul de față are o istorie aparte. În anul 2018, Cristian-Florin Anghelescu a venit cu o propunere: fiind pasionat de istoria vitraliilor, și, totodată, creator și producător de vitralii, ar fi dorit să dezvolte o cercetare în acest sens, bazată pe o primă inventariere a vitraliilor existente. Inițial, teza de doctorat ar fi trebuit să fie coordonată de Daniela Marcu Istrate, dar, din motive tehnice, a fost preluată de Eugen Nicolae. La sugestia celui din urmă, analizele fizico-chimice au fost făcute sub coordonarea Roxanei Bugoi. S-a format astfel o echipă care a monitorizat cercetarea sticlei de fereastră arheologice și a vitraliilor, până la susținerea tezei în 27 septembrie 2024, când, fără să știm, ne luam de fapt rămas bun de la un prieten, de la un om care avea totdeauna, în spatele deciziilor sale, o imensă dorință de a sprijini orice inițiativă și pe oricine i-ar fi cerut ajutorul. Pentru aceasta și încă pentru altele care rămân nespuse, îi suntem recunoscători.

BIBLIOGRAFIE

Anghelescu 2024 – C. F. Anghelescu, *Vitraliul în Transilvania*, teză de doctorat, Școala de Studii Avansate a Academiei Române, Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", conducător ştiinţific: dr. Eugen Nicolae, 2024.

Anghelescu *et alii* 2024 – C. F. Anghelescu, R. Bugoi, V. Rusu-Bolindeţ, *The lost stained-glass windows of the church of the Franciscan Monastery in Cluj-Napoca*, Caiete ARA 15, 2024, p. 89–98.

Entz 1958 – G. Entz, *A gyulafehérvári székesegyház*, Budapest, 1958.

Entz 1958b – G. Entz, *La cathédrale de Gyulafehérvár (Alba Iulia)*, ActaHistArt 5(1–2), 1958, p. 1–40.

Heitel 1985 – R. Heitel, *Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice din zona sud-vestică a cetăţii de la Alba Iulia (1968–1977). I*, SCIVA 36(3), 1985, p. 215–231.

Kovács 2003 – A. Kovács, *Késő reneszánsz építészet Erdélyben 1541–1720*, Budapest – Cluj-Napoca, 2003.

Kovács 2007 – A. Kovács, *Épületek emlékezete. Nevezetes épületek erdélyben*, Budapest, 2007.

Marcu Istrate 2008 – D. Marcu Istrate, *Catedrala romano-catolică și palatul episcopal din Alba Iulia. Cercetări arheologice (2000–2002)*, Alba Iulia, 2009.

Marcu Istrate 2009 – D. Marcu Istrate, *Catedrala romano-catolică și palatul episcopal din Alba Iulia. Arheologie și istorie*, catalog de expoziţie, Alba Iulia, 2009

Nägler 2003 – T. Nägler, *Alba Iulia*, în: Harald Roth (ed.), *Historischen Stätten: Siebenbürgen*, Stuttgart, 2003, p. 5–10.

Pánová *et alii* 2020 – K. Pánová, D. Rohanová, S. Randáková, *Modeling of Bohemian and Moravian glass recipes from Gothic to Baroque periods*, Heritage Science 8(117), 2020, https://doi.org/10.1186/s40494-020-00459-z.

Pichon *et alii* 2014 – L. Pichon, B. Moignard , Q. Lemasson, C. Pacheco, P. Walter, *Development of a multi-detector and a systematic imaging system on the AGLAE external beam*, Nuclear Instruments and Methods in Physics Research B 318, 2014, p. 27–31.

Pichon *et alii* 2015 – L. Pichon, T. Calligaro, Q. Lemasson, B. Moignard, C. Pacheco, *Programs for visualization, handling and quantification of PIXE maps at the AGLAE facility*, Nuclear Instruments and Methods in Physics Research B 363, 2015, p. 48–54.

Rusu 1979 – M. Rusu, *Castrul roman Apulum și cetatea feudală de la Alba Iulia*, AIIC 22, 1979, p. 47–70.

Sarkadi 2010 – M. Sarkadi, *„s folytatva magát a régi művet" - Tanulmányok a gyulafehérvári székesegyház és püspöki palota történetéről*, Budapest, 2010.

Schalm *et alii* 2007 – O. Schalm, K. Janssens, H. Wouters, D. Clauwé, *Composition of 12–18th century window glass in Belgium: Non-figurative windows in secular buildings and stained-glass windows in religious buildings*, Spectrochimica Acta Part B 62, 2007, p. 663–668.

Takács 2012 – I. Takács, *The first sanctuary of the second cathedral of Gyulafehérvár (Alba Iulia, RO)*, Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungariae 53, 2012, p. 15–43.

Vătășianu 1959 – V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în Țările Romîne*, București 1959.

Verità 2005 – M. Verità, *Italian window glass chemical composition from the Roman time to the 18th century*, în: S. Lagabrielle, M. l. Philippe (eds.), *Verre et Fenêtre de l'Antiquité au XVIIIe siècle, Les Actes du Premier Colloque International Organisé à Paris-La Défense / Versailles, 13–15 octobre 2005*, https://www.verre-histoire.org/colloques/verrefenetre/pages/p203_01_verita.html.

Wedepohl *et alii* 2011 – K. H. Wedepohl, K. Simon, A. Kronz, *Data on 61 chemical elements for the characterization of three major glass compositions in Late Antiquity and the Middle Ages*, Archaeometry 53, 2011, p. 81–102.

UN NOU LOT DIN TEZAURUL DE LA CRAIOVA – *STRADA NICOLAE BĂLCESCU* (SEC. XVII–XVIII)

Radu Gabriel DUMITRESCU
Muzeul Olteniei Craiova; e-mail: rgdumitrescu@mail.com

Keywords: *Ottoman Empire, Oltenia, Mustafa III, Abdülhamid I, Selim III*
Abstract: *On June 15, 1989, during excavation works for the connection of residential block M2, located in Craiova on Nicolae Bălcescu Street, in the immediate vicinity of the Hagi Enuș Church, excavator operator Mitran Ilie unearthed several coins from the bucket of his machine.*
The site of the discovery corresponds to the former location of the Ciolacu Inn, which historically belonged to the founder of the Hagi Enuș Church. Following the reporting of the find by the construction site engineers, a representative of the Oltenia Museum conducted an on-site investigation and determined that the coins had been concealed at a depth of 2–3 meters below ground level. This observation allowed for the hypothesis that the hoard had been buried within the inn's cellar. The Ciolacu Inn was situated near the city's Outer Market, a historically commercial area, currently part of Craiova's central district.

The hoard was first published in 1999, with a total of 951 coins catalogued, issued between the years 1626 and 1786–1787. The overwhelming majority of the coins are of Ottoman origin, accounting for 99.78% of the assemblage. In 2022, an additional group of 19 large-denomination Ottoman coins, belonging to the same hoard, was identified.

The newly discovered lot comprises coins issued under the reigns of Mustafa III (1 specimen), Abdülhamid I (17 specimens), and Selim III (1 specimen). The denominations represented in this group include: zolota (1 specimen), kuruș (5 specimens), altmışlık (11 specimens), ikilik (1 specimen), and yüzlük (1 specimen).

The chronological framework of the hoard has thus been revised, as the most recent coin is no longer dated to the 14th regnal year of Sultan Abdülhamid I (1786–1787), but to the first regnal year of Sultan Selim III (1789).

Cuvinte-cheie: *Imperiul Otoman, Oltenia, Mustafa III, Abdülhamid I, Selim III*
Rezumat: *La data de 15 iunie 1989 excavatoristul Ilie Mitran, cu prilejul săpării unor șanțuri pentru racordarea blocului M2, situat în Craiova pe Strada Nicolae Bălcescu, în imediata apropiere a Bisericii Hagi Enuș, a scos din cupa excavatorului mai multe monede.*

Pe locul descoperirii fusese în vechime Hanul Ciolacului, proprietate a ctitorului Bisericii Hagi Enuș. După semnalarea descoperirii de către inginerii șantierului, un reprezentant al Muzeului Olteniei s-a deplasat la fața locului, constatând că monedele fuseseră ascunse la 2–3 m adâncime în subsol, ceea ce a permis presupunerea că tezaurul a fost îngropat în pivnița hanului. Hanul Ciolacului se afla în proximitatea Târgului de Afară al orașului, o zonă comercială în epocă și aflată în zona centrală a orașului Craiova în prezent.

Tezaurul a fost publicat în anul 1999, fiind catalogate 951 de monede, emisiuni cuprinse între anii 1626 și 1786–1787. Dominante sunt monedele otomane, care reprezintă 99,78%. În anul 2022 a fost depistat un nou lot din acest tezaur, format din 19 nominale mari otomane.

Structura noului lot conține monede de la Mustafa III (1 exemplar), Abdülhamid I (17 exemplare) și Selim III (1 exemplar). În ceea ce privește compoziția, aceasta este formată din următoarele nominale: zolota (1 exemplar), kuruș (5 exemplare), altmișlik (11 exemplare), ikilik (1 exemplar) și yuzluk (1 exemplar).

Noile repere cronologice sunt schimbate, deoarece cea mai recentă monedă din tezaur nu mai datează din anul 14 al domniei sultanului Abdülhamid I (1786–1787), ci din primul an al domniei sultanului Selim III (1789).

Descoperirile monetare izolate sau în tezaure oferă informații esențiale pentru înțelegerea contextelor economice, politice și sociale ale unei epoci. Un astfel de caz este reprezentat de tezaurul monetar descoperit la Craiova, pe Strada Nicolae Bălcescu.

La data de 15 iunie 1989, excavatoristul Ilie Mitran, cu prilejul săpării unor șanțuri pentru racordarea blocului M2, situat în Craiova pe Str. Nicolae Bălcescu, în imediata apropiere a Bisericii Hagi Enuș[1], a scos din cupa excavatorului mai multe monede.

Pe locul descoperirii fusese în vechime Hanul Ciolacului, proprietate a ctitorului Bisericii Hagi Enuș, apoi a lăcașului de cult[2]. După semnalarea descoperirii de către inginerii șantierului, un reprezentant al Muzeului Olteniei s-a deplasat la fața locului, constatând că monedele fuseseră îngropate la 2–3 m adâncime în subsol, ceea ce a permis formularea ipotezei că tezaurul fusese ascuns în pivnița hanului. Hanul Ciolacului se afla în proximitatea Târgului de Afară al orașului[3], o zonă comercială în epocă, situată astăzi în perimetrul central al orașului Craiova.

[1] Bălașa 1959, p. 166–177.
[2] Bălintescu, Popescu-Cilieni 1957, p. 20, 133–134.
[3] Demetrescu 1926, p. 99; Georgescu 1936, p. 68; Georgescu 1939, p. 391.

Tezaurul a fost publicat în anul 1999, fiind catalogate 951 de monede, emisiuni cuprinse între anii 1626 (piesă poloneză de 1,5 groși) și 1786–1787 (altmișlik din anul 14 al domniei sultanului Abdülhamid I). Dominante sunt monedele otomane, care reprezintă 99,78%. Dintre cele 951 de exemplare, 949 sunt emisiuni ale sultanilor Ahmed III, Mahmud I, Osman III, Mustafa III și Abdülhamid I, la care se adaugă piesa poloneză menționată anterior și un grossetto bătut de Raguza[4]. Ulterior, analiza documentară și recontextualizarea informațiilor provenite de la martorii descoperirii au condus la concluzia că tezaurul publicat în anul 1999 reprezenta doar o parte a unui depozit monetar mai amplu. În anul 2022 a fost identificat un nou lot, compus din 19 monede otomane de nominal mare, provenind din aceeași descoperire, care a fost inclus în colecția Muzeului Olteniei. Monedele din noul lot ne-au fost semnalate în data de 28 aprilie 2022 de către fiica descoperitorului. În urma discuțiilor purtate, am putut corela informațiile, pentru a stabili cărui tezaur aparțin aceste monede deoarece în arealul Târgului de Afară sunt cunoscute alte două tezaure contemporane[5].

Studiul de față își propune să reanalizeze tezaurul de pe Strada Nicolae Bălcescu în lumina noilor date, să compare cele două loturi recuperate la peste trei decenii distanță și să ofere o interpretare actualizată privind circulația monetară și semnificația economică a acestei descoperiri.

Pentru a contura o imagine de ansamblu asupra descoperirii de pe Strada Nicolae Bălcescu, vom prezenta mai întâi, sub forma unui tabel, lotul publicat în anul 1999, urmând ca apoi să detaliem lotul inedit recuperat în anul 2022, care aduce noi informații și modifică într-o oarecare măsură cronologia tezaurului.

Nr. crt.	STAT EMITENT	SUVERAN	NOMINAL	NUMĂR EXEMPLARE	PONDERE ÎN CADRUL LOTULUI RECUPERAT ÎN ANUL 1989
1.	**POLONIA**	Sigismund III (1587–1632)	Dreipölker	1	0,1%
2.	**RAGUZA**	-	Grosetto	1	0,1%
3.	**IMPERIUL OTOMAN**	Ahmed III (1703–1730)	Para	46	4,83%
4.		Mahmud I (1730–1754)	Para	156	16,4%
5.		Osman III (1754–1757)	Para	20	2,1%
6.		Mustafa III (1757–1774)	Para	336	35,33%
			Onluk	2	0,21%
7.		Abdülhamid I (1774–1789)	Para	373	39,22%
			Kuruș	1	0,1%
			Altmișlik	15	1,57%
	TOTAL			**951**	**99,96%**

Spre deosebire de lotul publicat în anul 1999, unde predominante sunt paralele, structura noului lot conține doar monede de nominal mare de la Mustafa III (1 exemplar), Abdülhamid I (17 exemplare) și Selim III (1 exemplar). În ceea ce privește compoziția, aceasta este formată din următoarele nominale: zolota (1 exemplar), kuruș (5 exemplare), altmișlik (11 exemplare), ikilik (1 exemplar) și yüzlük (1 exemplar).

Noile repere cronologice sunt schimbate, deoarece cea mai recentă monedă din tezaur nu mai datează din anul 14 al domniei sultanului Abdülhamid I (1786–1787), ci din primul an al domniei sultanului Selim III (1789).

Cea mai veche piesă din lotul recuperat în anul 2022 este un kuruș de la Mustafa III bătut în anul Hegirei 1183 (1769–1770), singura de la acest sultan. Începând cu Mustafa III, monedele otomane de argint conțin în cadrul legendei și anul de domnie a sultanului, de regulă exprimat printr-o cifră. În cazul monedelor datate în anul 10 de domnie observăm schimbarea sistemului de marcare prin imprimarea ultimelor două cifre din anul Hegirei care îi corespundea, adică 1180. O schimbare similară a avut loc și pentru anii de domnie 11 (care a devenit 1181), 12 (1182), 13 (1183), 14 (1184), 15 (1185), 16 (1186) și 17 (1187)[6].

Kuruși de la Mustafa III sunt prezenți și în alte tezaure craiovene, precum cei din tezaurul de la Craiova – *Târgul de Afară*[7], Craiova – *Universitate*[8] și Craiova – *Farmacia Arabă*[9]. Cartarea descoperirilor de kuruși de la Mustafa III din Țara

[4] Rădulescu 1999, p. 65–67.
[5] Rădulescu 2012; Rădulescu 2013.
[6] Vîlcu 2009, p. 122.
[7] Rădulescu 2011, p. 165–167, cat. nr. 1–2, 7, 9–27.
[8] Rădulescu 2013, p. 156–158, cat. nr. 308, 313, 326–327.
[9] Rădulescu 2012, p. 66, cat. nr. 1251.

Românească demonstrează o frecventă întâlnire a lor în tezaure din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și începutul celui următor, precum descoperirile de la Târnava, jud. Dolj[10], Drăgănești-Vlașca, jud. Teleorman[11], Cozieni, jud. Buzău[12], Râmnicu Sărat, jud. Buzău[13], Vârteșcoiu, jud. Vrancea[14], Băiculești, jud. Argeș[15], fostul județ Vlașca[16], Nucșoara, jud. Prahova[17], Râmnicu Vâlcea, jud. Vâlcea[18], Ciochina, jud. Ialomița[19], Văleni, jud. Vrancea[20], Luica, jud. Călărași[21], Jugureni, jud. Prahova[22], Chirnogi, jud. Călărași[23], Roșioru, jud. Buzău[24], Gratia, jud. Teleorman[25], Odobești, jud. Dâmbovița[26], Dobra, jud. Dâmbovița[27], Câmpulung, jud. Argeș[28], Roșu (II), jud. Ilfov[29], Vedea, jud. Giurgiu[30], Crângeni, jud. Teleorman[31], Costești, jud. Argeș[32] și Țibănești, jud. Brăila[33].

Cea mai veche monedă de la Abdülhamid I este o zolta sau „zolota" din primul an de domnie. Acest nominal a avut drept model florinii de argint, puși în circulație mai ales pentru comerțul cu Levantul, de orașele și statele din cadrul Imperiului Romano-German și Țările de Jos[34]. Pe teritoriul Craiovei zolota de la Abdülhamid I mai este întâlnită doar în componența tezaurului de la „Farmacia Arabă", un exemplar emis în anul 13 al domniei[35].

În alte tezaure din Țara Românească zolota de la Abdülhamid I este o apariție rară, în afară de exemplarul prezent în tezaurului de la Craiova – *Strada Nicolae Bălcescu* (cat. nr. 2) mai sunt cunoscute piese în descoperirile de la Drăgănești-Vlașca, jud. Teleorman[36], Văleni, jud. Vrancea[37], Luica, jud. Călărași[38], Jugureni, jud. Prahova[39], Roșioru, jud. Buzău[40], Câmpulung, jud. Argeș[41] și Roșu (II), jud. Ilfov[42]. Tot de la Abdülhamid I consemnăm și patru kuruși, din anii 2, 4 și 11 ai domniei (cat. nr. 3–6), prezenți și în tezaurele craiovene de la Târgul de Afară[43], Universitate[44] și Farmacia Arabă[45].

Kurușii de la Abdülhamid I reprezintă o prezență constantă în acumulările de la cumpăna secolelor XVIII–XIX și putem menționa descoperirile de la Radovan – *Motara*, jud. Dolj[46], Drăgănești-Vlașca, jud. Teleorman[47], Râmnicu Vâlcea, jud. Vâlcea[48], Ciochina, jud. Ialomița[49], Văleni, jud. Vrancea[50], Luica, jud. Călărași[51], Jugureni, jud. Prahova[52], Ocnele

[10] Vîlcu 2009, p. 279, nr. 9.
[11] Predoi, Bălan 2004, p. 52–53, cat. nr. 5–6, 10–11, 20, 23–25, 28–33, 36–47.
[12] Vîlcu 2009, p. 279, nr. 10.
[13] Vîlcu 2009, p. 280, nr. 12.
[14] Vîlcu 2009, p. 280, nr. 14.
[15] Vîlcu 2002c, p. 359, cat. nr. 7–9.
[16] Vîlcu 2009, p. 281, nr. 18.
[17] Vîlcu 2009, p. 282, nr. 20.
[18] Dumitrașcu 1976, p. 103, cat. nr. 8.
[19] Matache 1997, p. 185, cat. nr. 1.
[20] Paragină 1987, p. 52–53, cat. nr. 1–5.
[21] Vîlcu 2009, p. 283–284, nr. 26.
[22] Vîlcu 2009, p. 284, nr. 27.
[23] Vîlcu 2009, p. 287, nr. 37.
[24] Vîlcu 2009, p. 287, nr. 38.
[25] Pîrvulescu, Ivănescu 2013, p. 150, cat. nr. 57.
[26] Drob 1996, p. 209, cat. nr. 6.
[27] Drob 1996, p. 210, cat. nr. 1.
[28] Smaranda, Trâmbaciu 1983–1985, p. 329, cat. nr. 5–8.
[29] Vîlcu 2009, p. 291, nr. 50.
[30] Vîlcu 2009, p. 293, nr. 52.
[31] Vîlcu 2009, p. 294, nr. 58.
[32] Maschio 2003, p. 233, cat. nr. 1-2.
[33] Vîlcu 2009, p. 296, nr. 65.
[34] Detalii a se vedea la Vîlcu 2009, p. 53–58.
[35] Rădulescu 2012, p. 78, cat. nr. 3052.
[36] Predoi, Bălan 2004, p. 53, cat. nr. 74–79, 99–101, 128–129, 137.
[37] Paragină 1987, p. 53, cat. nr. 9.
[38] Vîlcu 2009, p. 283–284, nr. 26.
[39] Vîlcu 2009, p. 284, nr. 27.
[40] Vîlcu 2009, p. 287, nr. 38.
[41] Smaranda, Trâmbaciu 1983–1985, p. 330, cat. nr. 53–55.
[42] Vîlcu 2009, p. 291, nr. 50.
[43] Rădulescu 2011, p. 167–169, cat. nr. 28–38, 40–41, 43, 45–46.
[44] Rădulescu 2013, p. 161–163, cat. nr. 527, 541, 546.
[45] Rădulescu 2012, p. 72–79, cat. nr. 2234, 2320, 2734, 2895, 3104, 3157.
[46] Rădulescu 2000a, p. 90, cat. nr. 4.
[47] Predoi, Bălan 2004, p. 53, cat. nr. 64–73, 80–98, 110–113, 117–127, 136.
[48] Dumitrașcu 1976, p. 104–105, cat. nr. 14.
[49] Matache 1997, p. 186, cat. nr. 10–11.
[50] Paragină 1987, p. 53, cat. nr. 10–20.
[51] Vîlcu 2009, p. 283–284, nr. 26.
[52] Vîlcu 2009, p. 284, nr. 27.

Mari, jud. Vâlcea[53], Jirlău, jud. Brăila[54], Vispești, jud. Buzău[55], Chirnogi, jud. Călărași[56], Roșioru, jud. Buzău[57], Odobești, jud. Dâmbovița[58], Câmpulung, jud. Argeș[59], Dobrești, jud. Dolj[60], Roșu (II), jud. Ilfov[61], Găvani, jud. Brăila[62] și Românești, jud. Prahova[63].

Altmișlikul (două zolota = piesă de 60 de parale), nominal cu valoare ridicată, a fost introdus pentru prima dată la începutul domniei sultanului Mustafa III, când au avut loc mai multe schimbări în sistemul monetar otoman[64]. Cu o greutate inițială de 29 grame de argint, altmișlikul s-a bucurat de succes pe piața monetară din Țara Românească, fiind prezent în aproape toate tezaurele din a doua parte a secolului al XVIII-lea.

Piesele de 60 de parale de la Abdülhamid I sunt emise începând cu anul 3, nefiind cunoscute exemplare din primii doi ani[65]. În noul lot al tezaurului descoperit la Craiova – *Strada Nicolae Bălcescu* cele mai multe monede, 11 exemplare, sunt piesele de 60 de parale.

Analiza celor 11 exemplare a indicat prezența a două sigle pe avers și pe revers (stea și ornament cordiform). Cercetarea materialului numismatic a arătat că apariția acestor sigle, care se constituie în perechi, nu este întâmplătoare, ele fiind semne de monetărie care erau schimbate periodic. O altă observație se referă la legendă unde, în funcție de anul de batere, au fost sesizate variante de scriere a cuvântului *han*.

În privința repartizării cronologice s-a stabilit că în anii 3, 4, 5, 6 și 7 de domnie a sultanului Abdülhamid I apare asocierea stea – stea (sigle existente pe rândul al doilea al legendelor de avers și revers), în timp ce cuvântul *han* este scris cu punct atât pe inițială cât și pe finală (grupa A). Începând cu anul 8 apare o altă categorie de sigle formată din perechea ornament cordiform – stea, sigle plasate tot pe rândul al doilea al legendelor de avers și revers, cuvântul *han* fiind scris la fel ca la grupa A. Această categorie este specifică anilor 8, 9, 10 și 11 (grupa B). Analiza materialului numismatic a arătat că în anul 11 de domnie a sultanului Abdülhamid I a avut loc o schimbare în sistemul de sigle. O parte dintre piesele de 60 de parale bătute în anul 11 și toate din anii următori (12, 13, 14, 15 și 16) au pe avers și pe revers aceeași pereche de sigle, ornament cordiform-stea, dar în legenda de avers cuvântul *han* este scris diferit, cu *nun* intersectând *elif*, iar ornamentul cordiform este plasat pe rândul trei sub *duribe* (grupa C)[66].

În noul lot al tezaurului de la Craiova – *Strada Nicolae Bălcescu* sunt prezente două monede din grupa A (cat. nr. 7–8), șase monede din grupa B (cat. nr. 9–14) și trei exemplare din grupa C (cat. nr. 15–17). Din cauza materialului numismatic insuficient, evoluția metrologică a altmișlikului la începutul domniei sultanului Abdülhamid I este puțin cunoscută. Pentru primele piese bătute începând cu anul 3 se presupune că standardul ponderal folosit ar fi cel din timpul lui Mustafa III (circa 29 g), supoziție susținută și de piesele din tezaurul de la Craiova – *Strada Nicolae Bălcescu*. Există însă o monedă din tezaurul descoperit la Vispești cu o greutate care depășește 30 g[67], care pare să indice folosirea unui alt standard pentru emisiunile din anii 3 și 4. Ținând cont de raritatea pieselor din acești ani, doar apariția în circuitul științific a unor noi exemplare ar putea aduce clarificări în privința evoluției metrologice a altmișlikului la începutul domniei sultanului Abdülhamid I[68]. Până în prezent, pe baza studierii tezaurelor descoperite în România s-a observat că altmișlikul suferă în anul 8 de domnie a sultanului Abdülhamid I (1780–1781) o importantă ajustare a greutății brute de la cca 28,5–29 g la cca 27,5 g. Până în anul 16 (1788–1789), ultimul al domniei sultanului Abdülhamid I, evoluția din punct de vedere metrologic a altmișlikului este oscilantă, existând piese a căror greutate se situează între 26 g și 27,6 g[69].

Piese de 60 de parale de la Abdülhamid I consemnăm și în alte tezaure craiovene, precum cele de la Târgul de Afară[70], Universitate[71] și Farmacia Arabă[72].

---

[53] Vîlcu, Dudău 2007, p. 233, cat. nr. 70–74.
[54] Vîlcu 2009, p. 285, nr. 28.
[55] Vîlcu 2019, p. 558, cat. nr. 3.
[56] Vîlcu 2009, p. 287, nr. 37.
[57] Vîlcu 2009, p. 287, nr. 38.
[58] Drob 1996, p. 209, cat. nr. 10–11.
[59] Smaranda, Trâmbaciu 1983–1985, p. 329–330, cat. nr. 33–52.
[60] Rădulescu 2000b, p. 104, cat. nr. 142.
[61] Vîlcu 2009, p. 291, nr. 50.
[62] Vîlcu 2009, p. 294, nr. 57.
[63] Vîlcu 2009, p. 297, nr. 67.
[64] Vîlcu 2009, p. 118–121.
[65] Menționăm faptul că este semnalat, totuși, un exemplar din anul I al domniei în tezaurul de la Drăgănești-Vlașca, jud. Teleorman, dar fără ilustrație. Prin urmare, nu putem verifica dacă moneda este din acel an sau este o determinare greșită. A se vedea Predoi, Bălan 2004, p. 53, cat. nr. 63.
[66] Vîlcu 2002a, p. 221–223.
[67] Vîlcu 2019, p. 558–559, cat. nr. 4.
[68] Vîlcu 2019, p. 555.
[69] Vîlcu 2009, p. 131.
[70] Rădulescu 2011, p. 168–169, cat. nr. 39, 42, 44, 47.
[71] Rădulescu 2013, p. 162–164, cat. nr. 540, 551–553, 556, 562.
[72] Rădulescu 2012, p. 75–77, cat. nr. 2663–2664, 2894.

Altmișlikuri de la Abdülhamid I mai sunt cunoscute în tezaurele de la Radovan – *Motara*[73] și *Dealul Radovanului*[74], jud. Dolj, Drăgănești-Vlașca, jud. Teleorman[75], Râmnicu Vâlcea, jud. Vâlcea[76], Ciochina, jud. Ialomița[77], Nișcov, jud. Buzău[78], Văleni, jud. Vrancea[79], Luica, jud. Călărași[80], Jugureni, jud. Prahova[81], Ocnele Mari, jud. Vâlcea[82], Jirlău, jud. Brăila[83], Curtișoara, jud. Olt[84], Mozăceni, jud. Argeș[85], Prigoria, jud. Gorj[86], Vispești, jud. Buzău[87], Chirnogi, jud. Călărași[88], Roșioru, jud. Buzău[89], Vârtoapele, jud. Teleorman[90], Tamași, jud. Ilfov[91], Odobești, jud. Dâmbovița[92], Lișcoteanca, jud. Brăila[93], Câmpulung, jud. Argeș[94], Ciuperceni, jud. Teleorman[95], Dobrești, jud. Dolj[96], Roșu (II), jud. Ilfov[97], Crângeni, jud. Teleorman[98], Costești, jud. Argeș[99], Segarcea Vale, jud. Teleorman[100], Frumușani, jud. Călărași[101] și Românești, jud. Prahova[102].

În contextul conflictului cu Rusia, izbucnit în toamna anului 1787, la care, din februarie 1788, s-a adăugat și Austria, atelierul din Constantinopol a pus în circulație un nominal nou, ikilikul, echivalent cu 80 de parale sau 2 kuruși în scopul susținerii efortului de război. Studierea materialului numismatic și documentele păstrate în arhive atestă că debutul noii emisiuni a avut loc în ultimul an de domnie a sultanului Abdülhamid I (anul 16=1788/1789)[103].

Tezaurul descoperit la Craiova – *Strada Nicolae Bălcescu* conține un exemplar din noua emisiune care poartă pe avers tuğraua sultanului și pe revers numele atelierului emitent (Constantinopol), anul Hegirei în care a început domnia sultanului Abdülhamid I (1187) și anul de batere a monedei (16). Ikilikul, cea mai valoroasă monedă de argint otomană bătută la sfârșitul domniei sultanului Abdülhamid I, a pătruns rapid pe piața monetară din Țara Românească așa cum se poate observa din compoziția tezaurelor descoperite la Râmnicu Vâlcea, jud. Vâlcea[104], Roșioru, jud. Buzău[105] și Vispești, jud. Buzău[106], la care se adaugă și cel recuperat din tezaurul de la Craiova – *Strada Nicolae Bălcescu* (cat. nr. 18), toate ascunse în timpul războiului din 1787–1792.

Piese de 80 de parale de la Abdülhamid I mai sunt semnalate în tezaurele de la Roșu (I), jud. Ilfov[107], Dobra, jud. Dâmbovița[108], Roșu (II), jud. Ilfov[109], Vedea, jud. Giurgiu[110], Colibași, jud. Ilfov[111], Frumușani, jud. Călărași[112] și Românești, jud. Prahova[113].

---

[73] Rădulescu 2000a, p. 90, cat. nr. 5–14.
[74] Rădulescu 2000a, p. 91, cat. nr. 9, 12–13.
[75] Predoi, Bălan 2004, p. 53, cat. nr. 63, 102–109, 114–116, 130–135, 138.
[76] Dumitrașcu 1976, p. 104, cat. nr. 9–13.
[77] Matache 1997, p. 185–186, cat. nr. 2–9.
[78] Vîlcu, Stăicuț 2010, p. 152, cat. nr. 3–6.
[79] Paragină 1987, p. 53–54, cat. nr. 21–37.
[80] Vîlcu 2009, p. 283–284, nr. 26.
[81] Vîlcu 2009, p. 284, nr. 27.
[82] Vîlcu, Dudău 2007, p. 232–233, cat. nr. 10–69.
[83] Vîlcu 2009, p. 285, nr. 28.
[84] Vîlcu 2009, p. 285, nr. 29.
[85] Nania, Maschio 2001, p. 135, cat. nr. 3–4.
[86] Vîlcu 2009, p. 286, nr. 32.
[87] Vîlcu 2019, p. 558–560, cat. nr. 4–22.
[88] Vîlcu 2009, p. 287, nr. 37.
[89] Vîlcu 2009, p. 287, nr. 38.
[90] Vîlcu 2009, p. 287, nr. 39.
[91] Vîlcu, Stancu 2003–2005, p. 471–472, cat. nr. 1–9.
[92] Drob 1996, p. 209, cat. nr. 9.
[93] Vîlcu 2009, p. 289, nr. 43.
[94] Smaranda, Trâmbaciu 1983–1985, p. 329, cat. nr. 9–32.
[95] Predoi, Rădulescu 2004a, p. 59–60, cat. nr. 1–5.
[96] Rădulescu 2000b, p. 103, cat. nr. 123, p. 104, cat. nr. 153.
[97] Vîlcu 2009, p. 291, nr. 50.
[98] Vîlcu 2009, p. 294, nr. 58.
[99] Maschio 2003, p. 234, cat. nr. 10.
[100] Predoi, Rădulescu 2004b, p. 61, cat. nr. 1.
[101] Vîlcu 2002b, p. 227, cat. nr. 3–10.
[102] Vîlcu 2009, p. 297, nr. 67.
[103] Vîlcu 2009, p. 134.
[104] Dumitrașcu 1976, p. 105, cat. nr. 15.
[105] Vîlcu 2009, p. 287, nr. 38.
[106] Vîlcu 2019, p. 560, cat. nr. 23.
[107] Vîlcu 2002c, p. 355, cat. nr. 17.
[108] Stancu, Trohani 1980, p. 117, cat. nr. 1.
[109] Vîlcu 2009, p. 291, nr. 50.
[110] Vîlcu 2009, p. 293, nr. 52.
[111] Trohani, Șerbănescu 1973–1975, p. 185.
[112] Vîlcu 2002b, p. 227, cat. nr. 1–2.
[113] Vîlcu 2009, p. 297, nr. 67.

Cea mai recentă monedă din tezaurul de la Craiova – *Strada Nicolae Bălcescu* este o piesă de 100 de parale (yüzlük) bătută în timpul domniei sultanului Selim III. Moneda a fost emisă în anul 1 de domnie a sultanului Selim III, care corespunde în era creștină cu anul 1789.

După cea mai recentă monedă, tezaurul a fost ascuns în timpul războiului ruso-austro-turc din 1787–1792, în contextul mișcărilor de trupe pe teritoriul Principatelor[114]. Cercetarea materialului numismatic arată că noul nominal, cu o greutate de circa 32,50 g, a fost emis pentru prima dată în primul an de domnie a sultanului Selim III în contextul războiului cu Rusia și Austria. Ofensiva armatelor austriece și rusești din vara anului 1789, soldată cu ocuparea Moldovei și Țării Românești, a adâncit criza financiară din Imperiul otoman. Autoritățile otomane au fost astfel nevoite, pentru a susține efortul de război, să deprecieze greutatea brută a monedelor de argint și să emită un nou nominal cu valoare ridicată, yüzlükul (100 parale). Celelalte monede de argint de mare valoare, precum ikilikul și altmışlıkul, au suferit ajustări semnificative ale greutății brute pentru a fi puse în legătură cu noul nominal. De pildă, piesa de 60 de parale, care cântărea circa 27 g în ultimul an de domnie a sultanului Abdülhamid I, a coborât la începutul domniei lui Selim III la o greutate de circa 20 g. Analiza tezaurelor monetare care se încheie în anii 1790–1793, descoperite la Prigoria, jud. Gorj[115], Goanța, jud. Mehedinți[116], Maxenu, jud. Buzău[117], Cotești, jud. Vrancea[118], Chirnogi, jud. Călărași[119], Roșioru, jud. Buzău[120], Vispești, jud. Buzău[121], la care se adaugă și cel de la Craiova – *Strada Nicolae Bălcescu*, demonstrează că yüzlükul a pătruns rapid la nordul Dunării în contextul mișcărilor de trupe, un argument în plus că noua piesă de 100 de parale (yüzlük) era destinată în principal susținerii efortului de război[122].

Piese de 100 de parale de la Selim III mai sunt întâlnite în tezaurele de la Craiova – *Calea Brestii*[123], Nișcov, jud. Buzău[124], Roșu (I), jud. Ilfov[125], Vârtoapele, jud. Teleorman[126], Tamași, jud. Ilfov[127], Odobești, jud. Dâmbovița[128], Dobra, jud. Dâmbovița[129], Lișcoteanca, jud. Brăila[130], Câmpulung, jud. Argeș[131], Pietroasele, jud. Buzău[132], Dobrești, jud. Dolj[133], Roșu (II), jud. Ilfov[134], Vedea, jud. Giurgiu[135], Colibași, jud. Ilfov[136], Stejaru, jud. Ialomița[137], Roșiori, jud. Brăila[138], Găvani, jud. Brăila[139], Crângeni, jud. Teleorman[140], Netezești, jud. Ilfov[141], Crețești, jud. Gorj[142], Iepurești, jud. Giurgiu[143], Colelia, jud. Ialomița[144], Costești, jud. Argeș[145], Ciuperceni, jud. Teleorman[146], Frumușani, jud. Călărași[147], Țibănești, jud. Brăila[148],

[114] Hitchins 2018, p. 64–65.
[115] Vîlcu 2009, p. 286, nr. 32.
[116] Ciucă *et alii* 1982, p. 207–208.
[117] Vîlcu, Dicu 2001.
[118] Vîlcu 2009, p. 287, nr. 36.
[119] Vîlcu 2009, p. 287, nr. 37.
[120] Vîlcu 2009, p. 287, nr. 38.
[121] Vîlcu 2019, p. 561, cat. nr. 24–30.
[122] Vîlcu 2009, p. 141–143.
[123] Rădulescu 2011, p. 173–174, cat. nr. 2, 5–6.
[124] Vîlcu, Stăicuț 2010, p. 152, cat. nr. 7–15.
[125] Vîlcu 2002c, p. 356, cat. nr. 44.
[126] Vîlcu 2009, p. 287, nr. 39.
[127] Vîlcu, Stancu 2003–2005, p. 472, cat. nr. 10–21.
[128] Drob 1996, p. 209, cat. nr. 12.
[129] Stancu, Trohani 1980, p. 117, cat. nr. 15; Drob 1996, p. 210, cat. nr. 3.
[130] Vîlcu 2009, p. 289, nr. 43.
[131] Smaranda, Trâmbaciu 1983–1985, p. 330, cat. nr. 59.
[132] Vîlcu 2009, p. 290, nr. 47.
[133] Rădulescu 2000b, p. 104, cat. nr. 220, 223, 225–226, 229–230.
[134] Vîlcu 2009, p. 292, nr. 50.
[135] Vîlcu 2009, p. 293, nr. 52.
[136] Trohani, Șerbănescu 1973–1975, p. 185.
[137] Vîlcu 2003, p. 417, cat. nr. 7–29.
[138] Vîlcu 2009, p. 294, nr. 56.
[139] Vîlcu 2009, p. 294, nr. 57.
[140] Vîlcu 2009, p. 294, nr. 58.
[141] Trohani, Șerbănescu 1978, p. 84.
[142] Vîlcu 2009, p. 295, nr. 60.
[143] Vîlcu 2009, p. 295, nr. 61.
[144] Vîlcu, Neagu 2016, p. 256–257, cat. nr. 1–9.
[145] Maschio 2003, p. 234–235, cat. nr. 20-44.
[146] Predoi, Rădulescu 2004a, p. 60, cat. nr. 6–11, 22–34, 45–58, 65–71, 79–87, 97, 103–104 , 108, 114–115, 118–121.
[147] Vîlcu 2002b, p. 227, cat. nr. 11–38.
[148] Vîlcu 2009, p. 296, nr. 65.

Segarcea, jud. Dolj[149], Românești, jud. Prahova[150], Mera, jud. Vrancea[151], Segarcea Vale, jud. Teleorman[152], Deagu, jud. Argeș[153], București – *Brezoianu*[154] și Ciopănești, jud. Vâlcea[155].

Lotul prezentat în rândurile de față a beneficiat și de analize metalografice[156] în urma cărora am putut constata că majoritatea monedelor sunt din argint cu titlu scăzut, cele mai bune cote având exemplarele de la Mustafa III și Abdülhamid I din primii ani ai domniei. Și prin aceste analize metalografice putem observa criza financiară a Imperiului otoman, care a fost nevoit să-și devalorizeze constant moneda pentru a face față deficitelor provocate de numeroasele conflicte în care a fost implicat pe parcursul secolului al XVIII-lea. Elocventă în acest sens este și cea mai recentă monedă din tezaur (cat. nr. 19), al cărei conținut de argint este aproape la paritate cu metalele comune.

În ceea ce privește ponderea valorică a celor două loturi care constituite tezaurul de la Craiova – *Strada Nicolae Bălcescu*, lotul recuperat în anul 1989 cuprinde 951 de monede, a căror valoare echivalează cu 1900 de parale, iar cel recuperat în anul 2022 cuprinde 19 piese, a căror valoare este de 1070 de parale, adică 56,31% din valoarea celui inițial.

Pentru a avea un reper asupra valorii în epocă a tezaurului de la Craiova – *Strada Nicolae Bălcescu* este util să ne raportăm la prețurile practicate în ultimul deceniu al secolului al XVIII-lea, știind că valoarea tezaurului este de 2970 de parale sau 74,25 lei. Astfel, în 1790 prețul pentru o kilă de grâu costa 28 de lei[157], pentru orz 12 lei[158], iar pentru porumb 8 lei și 20 de parale[159]. De asemenea, o oca de pâine costa 2,64 lei și 2,78 parale în anul 1791[160], iar o vacă avea prețul de 17 lei[161]. În anul 1793 un cal costa 40 de lei[162], iar prețul untului era de 13 parale ocaua[163].

În concluzie, prin publicarea unui nou lot al tezaurului de la Craiova – *Strada Nicolae Bălcescu* am dorit să întregim această descoperire, să evidențiem numerarul aflat în circulație în mediul negustoresc al Craiovei în perioada tulbure de la finele secolului al XVIII-lea și totodată să punem într-un context mai amplu ponderea valorică a emisiunilor otomane, care ocupă un loc important în circulația monetară din Țara Românească.

CATALOGUL MONEDELOR

IMPERIUL OTOMAN

Mustafa III (1757–1774)
1. Kuruș, anul [11]83 (1769–1770).
Atelier: Islâmbol.
Ax 12; D = 37,7 × 37,9 mm; G = 18,76 g.
Compoziție av.: Ag: 70,66%; Cu: 27,51%.
Compoziție rv.: Ag: 74,52%; Cu: 23,35%; Pb: 0,74%.
Nr. inv. I 56892.
Referințe: Nuri Pere, p. 216, nr. 635.

Abdülhamid I (1774–1789)
2. Zolota, anul 1 al domniei (1774).
Atelier: Kostantiniye.
Ax 1; D = 35,2 × 35,6 mm; G = 14,15 g.

[149] Rădulescu 2000c, p. 108–109, cat. nr. 2–23, 25–45.
[150] Vîlcu 2009, p. 297, nr. 67.
[151] Vîlcu 2009, p. 297, nr. 68.
[152] Predoi, Rădulescu 2004b, p. 62, cat. nr. 2–9, 12–15, 22–27, 31, 35–36, 40–47, 57–58.
[153] Maschio 2002, p. 235–241, cat. nr. 1–253.
[154] Grigoruță 1975, p. 415.
[155] Poenaru-Bordea 2000, p. 457, nr. 157.
[156] În vederea stabilirii compoziției, monedele au fost analizate prin spectrometrie de raze X cu un spectrometru de fluorescență cu raze X Titan S1, în următoarele condiții de lucru: sursă de excitație: generator de raze X(Rh), tub, 4W, tensiune 6-50kV, intensitate 5-200 mA, detector SDD CUBE (TM), rezoluția tipică mai mică de 145 eV. Mulțumim și pe această cale doamnei conservator investigator chimist Marinela Boicea pentru analizele efectuate.
[157] Popa 1978, p. 227.
[158] Popa 1978, p. 229.
[159] Popa 1978, p. 231.
[160] Popa 1978, p. 238.
[161] Popa 1978, p. 241.
[162] Popa 1978, p. 246.
[163] Popa 1978, p. 250.

Compoziție av.: Ag: 67,23%; Cu: 31,26%.
Compoziție rv.: Ag: 79,31%; Cu: 19,75%.
Nr. inv. I 56886.
Referințe: Nuri Pere, p. 224, nr. 677.

3. Kuruș, anul 2 al domniei (1774–1775).
Atelier: Kostantiniye.
Ax 12; D = 38 mm; G = 19,52 g.
Compoziție av.: Ag: 58,19%; Cu: 39,87%; Sn: 0,8%.
Compoziție rv.: Ag: 59,82%; Cu: 38,07%; Sn: 1,2%.
Nr. inv. I 56890.
Referințe: Nuri Pere, p. 224, nr. 676.

4. Kuruș, anul 4 al domniei (1776–1777).
Ax 12; D = 37,4 × 37,5 mm; G = 19,47 g.
Compoziție av.: Ag: 57,92%; Cu: 37,97%; Mg: 1,77%; Sn: 1,45%; Pb: 0,79%.
Compoziție rv.: Ag: 53,66%; Cu: 43,49%; Sn: 1,08%; Hf: 0,81%; Pb: 0,69%.
Nr. inv. I 56887.
Referințe: Nuri Pere, p. 224, nr. 676.

5. Kuruș, anul 11 al domniei (1783–1784).
Ax 12; D = 38 mm; G = 18,24 g.
Compoziție av.: Ag: 48,81%; Cu: 48,61%; Sn: 0,81%; Al: 0,69%.
Compoziție rv.: Ag: 59,33%; Cu: 39,6%.
Nr. inv. I 56888.
Referințe: Nuri Pere, p. 224, nr. 676.

6. Kuruș, anul 11 al domniei (1783–1784).
Ax 12; D = 39,2 mm; G = 17,90 g.
Compoziție av.: Ag: 70,34%; Cu: 28,3%; Pb: 0,51%.
Compoziție rv.: Ag: 63,59%; Cu: 31,55%; Mg: 2,23%; Sn: 1,19%; Pb: 0,65%.
Nr. inv. I 56889.
Referințe: Nuri Pere, p. 224, nr. 676.

7. Altmișlik, anul 3 al domniei (1775–1776).
Atelier: Kostantiniye.
Ax 12; D = 44 × 43,3 mm; G = 28,60 g.
Compoziție av.: Ag: 69,75%; Cu: 30,17%.
Compoziție rv.: Ag: 76,2%; Cu: 21,24%; Sn: 1,41%.
Nr. inv. I 56875.
Referințe: Nuri Pere, p. 224, nr. 674.

8. Altmișlik, anul 6 al domniei (1778–1779).
Ax 12; D = 45 mm; G = 28,92 g.
Compoziție av.: Ag: 71,65%; Cu: 26,5%; Pb: 0,57%.
Compoziție rv.: Ag: 68,23%; Cu: 30,16%; Pb: 0,71%.
Nr. inv. I 56876.
Referințe: Nuri Pere, p. 224, nr. 674.

9. Altmișlik, anul 8 al domniei (1780–1781).
Ax 12; D = 43 mm; G = 26,68 g.
Compoziție av.: Ag: 59,33%; Cu: 38,34%; Sn: 0,83%; Pb: 0,80%.
Compoziție rv.: Ag: 47,81%; Cu: 48,05%; Mg: 1,55%; Al: 0,97%.
Nr. inv. I 56877.
Referințe: Nuri Pere, p. 224, nr. 674.

10. Altmișlik, anul 8 al domniei (1780–1781).
Ax 12; D = 43 mm; G = 26,64 g.
Compoziție av.: Ag: 72,8%; Cu: 26,08%; Pb: 0,55%.
Compoziție rv.: Ag: 69,4%; Cu: 29,57%; Pb: 0,57%.
Nr. inv. I 56885.
Referințe: Nuri Pere, p. 224, nr. 674.

11. Altmișlik, anul 9 al domniei (1781–1782).
Ax 12; D = 42,8 mm; G = 27,56 g.
Compoziție av.: Ag: 55,7%; Cu: 42,38%.
Compoziție rv.: Ag: 57,57%; Cu: 38,61%; Mg: 2,23%.
Nr. inv. I 56879.
Referințe: Nuri Pere, p. 224, nr. 674.

12. Altmișlik, anul 9 al domniei (1781–1782).
Ax 12; D = 42 mm; G = 26,26 g.
Compoziție av.: Ag: 50,65%; Cu: 46,59%; Sn: 1,24%; Pb: 0,82%.
Compoziție rv.: Ag: 54,95%; Cu: 40,55%; Mg: 2,63%; Pb: 0,55%.
Nr. inv. I 56880.
Referințe: Nuri Pere, p. 224, nr. 674.

13. Altmișlik, anul 10 al domniei (1782–1783).
Ax 12; D = 42,2 × 42,1 mm; G = 26,91 g.
Compoziție av.: Ag: 64,59%; Cu: 33,8%; Sn: 0,96%.
Compoziție rv.: Ag: 58,65%; Cu: 37,23%; Mg: 1,84%.
Nr. inv. I 56883.
Referințe: Nuri Pere, p. 224, nr. 674.

14. Altmișlik, anul 11 al domniei (1783–1784).
Ax 12; D = 42 mm; G = 26,61 g.
Compoziție av.: Ag: 71,17%; Cu: 27,59%; Pb: 0,51%.
Compoziție rv.: Ag: 55,54%; Cu: 39,44%; Mg: 3,02%; Sn: 0,80%; Pb: 0,53%.
Nr. inv. I 56882.
Referințe: Nuri Pere, p. 224, nr. 674.

15. Altmișlik, anul 14 al domniei (1786–1787).
Ax 12; D = 45 × 44,7 mm; G = 27,37 g.
Compoziție av.: Ag: 62,03%; Cu: 35,62%; Sn: 1,12%; Pb: 0,66%.
Compoziție rv.: Ag: 67,75%; Cu: 29,01%; Mg: 1,86%; Pb: 0,99%.
Nr. inv. I 56878.
Referințe: Nuri Pere, p. 224, nr. 674.

16. Altmișlik, anul 15 al domniei (1787–1788).
Ax 12; D = 45 mm; G = 27,60 g.
Compoziție av.: Ag: 59,89%; Cu: 38,66%; Pb: 1,26%.
Compoziție rv.: Ag: 58,36%; Cu: 37,65%; Mg: 2,24%; Pb: 0,9%.
Nr. inv. I 56884.
Referințe: Nuri Pere, p. 224, nr. 674.

17. Altmișlik, anul 16 al domniei (1788–1789).
Ax 12; D = 45 × 44,8 mm; G = 25,99 g.
Compoziție av.: Ag: 72,82%; Cu: 25,56%; Pb: 0,83%.
Compoziție rv.: Ag: 66,5%; Cu: 31,37%; Sn: 0,85%; Pb: 0,71%.
Nr. inv. I 56881.
Referințe: Nuri Pere, p. 224, nr. 674.

18. Ikilik, anul 16 al domniei (1788–1789).
Atelier: Kostantiniye.
Ax 12; D = 43,9 × 43,8 mm; G = 29,65 g.
Compoziție av.: Ag: 67,32%; Cu: 31,14%; Pb: 0,52%.
Compoziție rv.: Ag: 64%; Cu: 34,88%.
Nr. inv. I 56891.
Referințe: Nuri Pere, p. 224, nr. 673.

Selim III (1789–1807)
19. Yüzlük, anul 1 al domniei (1789).
Atelier: Islâmbol.
Ax 12; D = 43,1 × 43,3 mm; G = 30,94 g.
Compoziție av.: Ag: 52,27%; Cu: 45,69%.
Compoziție rv.: Ag: 56,11%; Cu: 42,68%; Pb: 0,57%.
Nr. inv. I 56893.
Referințe: Nuri Pere, p. 231, nr. 705.

BIBLIOGRAFIE

Bălașa 1959 – D. Bălașa, *Biserica Hagi Enuși din Craiova*, Mitropolia Olteniei 11(3–4), 1959, p. 166–181.
Bălintescu, Popescu-Cilieni 1957 – A. Bălintescu, I. Popescu-Cilieni, *Meșteșugari și negustători din trecutul Craiovei*, *Documente (1666–1865)*, București, 1957.
Ciucă *et alii* 1982 – V. Ciucă, I. Lupu, C. Păun, *Un tezaur de monede feudale de la sfârșitul secolului al XVIII-lea descoperit la Goanța-Branițte, jud. Mehedinți*, Drobeta 5, 1982, p. 207–210.
Demetrescu 1926 – G. M. Demetrescu, *Din Istoria Craiovei. Vechi denumiri de mahalale și suburbii*, AO 5(24), 1926, p. 95–101.
Drob 1996 – V. Drob, *Două tezaure monetare otomane de la sfârșitul secolului al XVIII-lea descoperite în județul Dâmbovița*, CN 7, 1996, p. 209–211.
Dumitrașcu 1976 – A. Dumitrașcu, *Un tezaur monetar din secolele XVII–XVIII descoperit la Rm. Vîlcea*, Buridava 2, 1976, p. 101–106.
Georgescu 1936 – A. Georgescu, *Craiova. Cercetări istorice. I. Târgul Craiovei*, Craiova, 1936.
Georgescu 1939 – A. Georgescu, *Mahalalele Craiovei*, AO 104–106, 1939, p. 391–406.
Grigoruță 1975 – M. Grigoruță, *Un tezaur de monede otomane din sec. XVIII–XIX descoperit la Brezoianu – București*, MuzNaț 2, 1975, p. 413–416.
Hitchins 2018 – K. Hitchins, *Românii (1774–1866)*, ediția a III-a, București, 2018.
Maschio 2002 – R. Maschio, *Tezaurul monetar descoperit la Deagu, com. Recea, jud. Argeș (sec. XVIII–XIX)*, Argesis 11, 2002, p. 235–242.
Maschio 2003 – R. Maschio, *Tezaurul monetar descoperit la Costești, județul Argeș (secolele XVIII–XIX). Necesitatea înființării sistemului monetar național*, Argesis 12, 2003, p. 233–239.
Matache 1997 – C. Matache, *Un tezaur din vremea sultanului Abdülhamid I descoperit la Ciochina, jud. Ialomița*, SCN 12, 1997, p. 185–188.
Nania, Maschio 2001 – I. Nania, R. Maschio, *Monete turcești descoperite pe teritoriul comunei Mozăceni și pe Mozacu*, Argesis 10, 2001, p. 131–137.
Paragină 1987 – A. Paragină, *Descoperiri monetare din secolul al XVIII-lea efectuate pe valea Șușiței*, Vrancea 5–7, 1982–1984, 1987, p. 51–59.
Pîrvulescu, Ivănescu 2013 – D. Pîrvulescu, A. Ivănescu, *Tezaurul monetar din secolul al XVIII-lea descoperit la Gratia, jud. Teleorman*, SCN SN 4(16), 2013, p. 145–163.
Pîrvulescu, Neagu 2018 – D. Pîrvulescu, M. Neagu, *An eighteenth century hoard discovered at Oltina, Călărași County*, RCAN 4, 2018, p. 386–405.
Poenaru-Bordea 2000 – G. Poenaru-Bordea, *Découvertes monétaires en Roumanie 1994–1996 (XXXVIII–XL)*, Dacia 40–42, 1996–1998, 2000, p. 425–466.
Popa 1978 – M. N. Popa, *La circulation monétaire et l'évolution des prix en Valachie (1774–1831)*, București, 1978.
Predoi, Bălan 2004 – V. Predoi, A. Bălan, *Al doilea tezaur de la Drăgănești-Vlașca (a doua jum. a sec. XVIII)*, Oltenia 15, 2004, p. 52–53.
Predoi, Rădulescu 2004a – V. Predoi, M. Rădulescu, *Tezaurul monetar de la Ciuperceni-Teleorman (a doua jum. a sec. XVIII)*, Oltenia 15, 2004, p. 59–60.
Predoi, Rădulescu 2004b – V. Predoi, M. Rădulescu, *Tezaurul monetar de la Segarcea Vale-jud. Teleorman (sec. XVIII–XIX)*, Oltenia 15, 2004, p. 61–62.
Rădulescu 1999 – M. Rădulescu, *Tezaurul monetar de la Craiova – Str. N. Bălcescu (sec. XVII–XVIII)*, Oltenia, seria a III-a, an III, nr. 2, 1999, p. 65–70.
Rădulescu 2000a – T. Rădulescu, *Tezaurele monetare de la Odaia – Turnu Măgurele și Radovan – județul Dolj și unele considerații asupra preocupărilor de numismatică ale lui Constantin S. Nicolăescu-Plopșor*, Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane „C. S. Nicolăescu-Plopșor" 2, 2000, p. 83–95.
Rădulescu 2000b – T. Rădulescu, *Tezaurul monetar din secolele XVI–XVIII descoperit la Dobrești Dolj*, Oltenia 12, 2000, p. 102–107.
Rădulescu 2000c – T. Rădulescu, *Tezaurul monetar de la Segarcea – Dolj (sec. XVIII–XIX)*, Oltenia 12, 2000, p. 108–111.
Rădulescu 2011 – T. Rădulescu, *Aspecte ale circulației monetare în zona Craiovei din ultimele două decenii ale secolului al XVIII-lea și până în primul sfert al secolului al XIX-lea reflectate în componența a patru tezaure monetare inedite*, Argesis 20, 2011, p. 159–201.
Rădulescu 2012 – T. Rădulescu, *Tezaurul monetar de la Craiova – „Farmacia Arabă" (sec. XV–XVIII)*, AO 26, 2012, p. 35–98.
Rădulescu 2013 – T. Rădulescu, *Tezaurul monetar de la Craiova – Universitate (fosta biserică episcopală „Sf. Nicolae Gănescu") – secolele XVI–XVIII*, în: M. Cârstea, S. L. Damean (coord.), *Românii în istoria Europei*, vol. I, Târgoviște, 2013, p. 132–173.
Smaranda, Trâmbaciu 1983–1985 – A. Smaranda, Ș. Trâmbaciu, *Un tezaur din secolul al XVIII-lea descoperit la Câmpulung, jud. Argeș*, BSNR 87–89, 1983–1985, 1986, p. 329–331.
Stancu, Trohani 1980 – P. Stancu, G. Trohani, *Un tezaur monetar de la sfârșitul sec. al XVIII-lea descoperit în comuna Dobra, județul Dâmbovița*, CN 3, 1980, p. 117–120.
Trohani, Șerbănescu 1973–1975 – G. Trohani, D. Șerbănescu, *Un tezaur monetar din secolele XVIII și XIX descoperit la Colibași (jud. Ilfov)*, BSNR 67–69, 1973–1975, 1976, p. 181–186.
Trohani, Șerbănescu 1978 – G. Trohani, D. Șerbănescu, *Tezaurul monetar turcesc din Netezești-Nuci, jud. Ilfov*, CN 1, 1978, p. 83–85.

Vîlcu 2002a – A. Vîlcu, *Observații asupra emisiunilor otomane de 60 parale (altmișlik) din timpul sultanului Abdülhamid I*, în: *Simpozion de numismatică, Chișinău 13–15 mai 2001*, Comunicări, studii și note, București, 2002, p. 221–224.

Vîlcu 2002b – A. Vîlcu, *Tezaurul de monede otomane de la Frumușani, jud. Călărași (începutul sec. XIX)*, în: *Simpozion de numismatică. Chișinău 13–15 mai 2001*, Comunicări, studii și note, București, 2002, p. 225–229.

Vîlcu 2002c – A. Vîlcu, *Două tezaure monetare din secolul al XVIII-lea descoperite la Roșu, jud. Ilfov și Băiculești, jud. Argeș*, CN 8, 2002, p. 351–360.

Vîlcu 2003 – A. Vîlcu, *Tezaure monetare din secolele XVIII-XIX descoperite la Roseți, jud. Călărași și Stejaru, jud. Ialomița*, BSNR 92–97, 1998–2003, 2003, p. 415–417.

Vîlcu 2009 – A. Vîlcu, *Moneda otomană în Țările Române în perioada 1687–1807*, Brăila, 2009.

Vîlcu 2019 – A. Vîlcu, *Un tezaur monetar din timpul războiului ruso-austro-turc descoperit la Vispești, jud. Buzău*, în: C. Croitoru (ed.), *Miscellanea historica et archaeologica in honorem Professoris Ionel Cândea septuagenarii*, București–Brăila, 2019, p. 551–566.

Vîlcu, Dicu 2001 – A. Vîlcu, A. Dicu, *Un tezaur monetar descoperit la Maxenu, com. Țintești, jud. Buzău*, Mousaios 6, 2001, p. 473–476.

Vîlcu, Dudău 2007 – A. Vîlcu, O. Dudău, *Tezaurul de monede otomane de la Ocnele Mari, jud. Vâlcea (secolul al XVIII-lea)*, în: *Simpozion de numismatică organizat cu ocazia comemorării Sfântului Ștefan cel Mare, Domn al Moldovei (1504–2004), Chișinău, 29 septembrie–2 octombrie 2004*, Comunicări. Studii și note, București, 2007, p. 223–234.

Vîlcu, Neagu 2016 – A. Vîlcu, M. Neagu, *Un tezaur de monede otomane din vremea războiului din 1806–1812 descoperit la Colelia, jud. Ialomița*, RCAN 2, 2016, p. 253–260.

Vîlcu, Stancu 2003–2005 – A. Vîlcu, P. Stancu, *Tezaurul de monede otomane din secolul al XVIII-lea descoperit la Tamași, jud. Ilfov*, CN 9–11, 2003–2005, p. 469–472.

Vîlcu, Stăicuț 2010 – A. Vîlcu, G. Stăicuț, *Observații asupra sistemului monetar otoman din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea în lumina tezaurului descoperit la Nișcov, jud. Buzău*, SCN SN 1 (13), 2010, p. 151–160.

Planșa I. *Monede otomane din tezaurul descoperit la Craiova (str. Nicolae Bălcescu).*

Plate I. *Ottoman coins from the hoard discovered at Craiova (Nicolae Bălcescu str.).*

Planșa II. *Monede otomane din tezaurul descoperit la Craiova (str. Nicolae Bălcescu).*

Plate II. *Ottoman coins from the hoard discovered at Craiova (Nicolae Bălcescu str.).*

Planșa III. *Monede otomane din tezaurul descoperit la Craiova (str. Nicolae Bălcescu).*

Plate III. *Ottoman coins from the hoard discovered at Craiova (Nicolae Bălcescu str.).*

Planșa IV. *Monede otomane din tezaurul descoperit la Craiova (str. Nicolae Bălcescu).*

Plate IV. *Ottoman coins from the hoard discovered at Craiova (Nicolae Bălcescu str.).*

Planșa V. *Monede otomane din tezaurul descoperit la Craiova (str. Nicolae Bălcescu).*

Plate V. *Ottoman coins from the hoard discovered at Craiova (Nicolae Bălcescu str.).*

THE CONTRIBUTION OF THE OTTOMANS TO THE CONSTRUCTION OF THE VAUBAN-TYPE FORTRESS IN KILIYA

Mariana ȘLAPAC
Institutul Patrimoniului Cultural al Ministerului Culturii, Chișinău; e-mail: maslapac@gmail.com

Keywords: *Kiliya, Chilia, Kili, bastioned fortress, Ottoman fortification, Vauban-type fortress, François Kauffer*
Abstract: *The bastioned fortress of Kiliya was built in 1795–1797, according to the order of Sultan Selim III by the French engineer François Kauffer on the site of the old stone fortress of Stephen the Great. Some elements of the previous fortress were incorporated into the new fortress such as two towers of the citadel, the observation tower with the Middle Gate, four towers of the outer belt of the wall, the inner defence ditch, etc. The bastioned fortress had a square plan with four corner bastions, three acute-angled bastions with an open gorge (Agha Bastion, Sultan Selim Bastion, Pasha Bastion) and a double, irregular bastion with an open gorge (the southern part of the formerly named Unique, Unusual, Incomparable Bastion). Access to the fortress was ensured by two main gates incorporated in separate constructions: the Hotin Gate (the northern gate) and the Constantinople Gate (the southern gate), as well as by two gates in the courtyards: the eastern gate and the Water Gate. Outside the southern curtain was the Gate with Portcullis or the Gate with "fingers". The Pasha Bastion was supplemented with the Stone Gate, and the Agha Bastion with the Agha Gate. The fortress included a number of component elements borrowed from the fortification methods of the famous French engineer Sébastien Le Prestre de Vauban considered the "father of the gradual attack". Kiliya bastioned fortress functioned until 1856.*

Cuvinte-cheie: *Chilia, fortificație bastionară, fortificație otomană, cetate de tip Vauban, François Kauffer*
Rezumat: *Cetatea bastionară a Chiliei a fost construită în anii 1795–1797, la comanda sultanului Selim al III-lea, de inginerul francez François Kauffer pe locul vechii cetăți de piatră a lui Ștefan cel Mare. În noua fortificație au intrat unele elemente ale întăriturii precedente: citadela cu două turnuri, turnul de observare cu Poarta de Mijloc, patru turnuri ale centurii exterioare de zid, șanțul interior de apărare ș.a. Cetatea bastionară înscria un plan pătrat cu patru bastioane de colț, trei în unghi ascuțit, cu gorja deschisă (Bastionul Agalei, Bastionul Sultanului Selim, Bastionul Pașei) și un bastion dublu, neregulat, cu gorja deschisă (partea de sud a acestuia a fost numită Bastion Unic, Neobișnuit, Incomparabil). Accesul în cetate era asigurat de două porți principale incorporate în construcții separate: Poarta Hotinului (poarta de nord) și Poarta Constantinopolului (poarta de sud), precum și de două porți în curtine: poarta de est și Poarta dinspre apă. În afara curtinei de sud se găsea Poarta cu hersă sau Poarta cu „degete". Bastionul Pașei era suplimentat cu Poarta de Piatră, iar Bastionul Agalei – cu Poarta Agalei. Cetatea includea o serie de elemente componente împrumutate din manierele de fortificare ale renumitului inginer francez Sébastien Le Prestre de Vauban considerat „părintele atacului treptat". Fortificația bastionară a Chiliei a funcționat până în anul 1856.*

The bastioned fortress of Kiliya (Kilia, Kili, Chilia)[1], once located at the mouth of the Danube, was built on the initiative of Sultan Selim III (1789–1807). The Russian State Military-Historical Archive in Moscow preserves the project for this fortification made on 8–9 October 1794, commissioned by the Sublime Porte and carried out by the French engineer François Kauffer (Fig. 1)[2]. The draft shows, at the same time, the three fortifications of Kiliya: the stone citadel (probably built by the Genoese in the second half of the 14th century, existing in 1794), the Moldavian stone fortress (built by the prince Stephen the Great in 1479, existing in 1794) and the Ottoman bastioned fortress (which did not exist when the project was developed). Later, the old stone fortifications of Kiliya were replaced by a Vauban-type fortress, designed according to the principles of the French fortification school.

The new Ottoman fortification completely incorporated the Moldavian one. The designed bastioned fortress was subordinated to two major, mutually perpendicular axes. The new fortification had a square plan, the corners of which were protected by three acute-angled bastions and an irregular bastion. For the irregular bastion, the author proposed two different versions: the first presents an asymmetrical polygonal-plan bastion similar to an acute-angled bastion and the second version presents a double irregular bastion with four and three sides, respectively (Fig. 2a, b). The drawing shows the scale in *toises* (1 *toise* = 1.95 m). The fortress is defended from three sides by a water ditch and a covered way. From the west, the fortress is bordered by the waters of the Danube. The three *places d'armes* which supplement the covered way are triangular in shape. From the *extramural* side, the south curtain is preceded by an earthen rampart, triangular in plan, with two exits leading to the shore. The connection between the fortification and this redoubt is provided by

[1] For a much more extensive version of this contribution in Romanian, see Șlapac 2024, chap. IV.1, p. 141–207.
[2] RSMHA 1794.

Figure 1. *The project of the bastioned fortress of Kiliya made on 8-9 October 1794, issued by the Sublime Porte and implemented by the French engineer François Kauffer (RSMHA).*

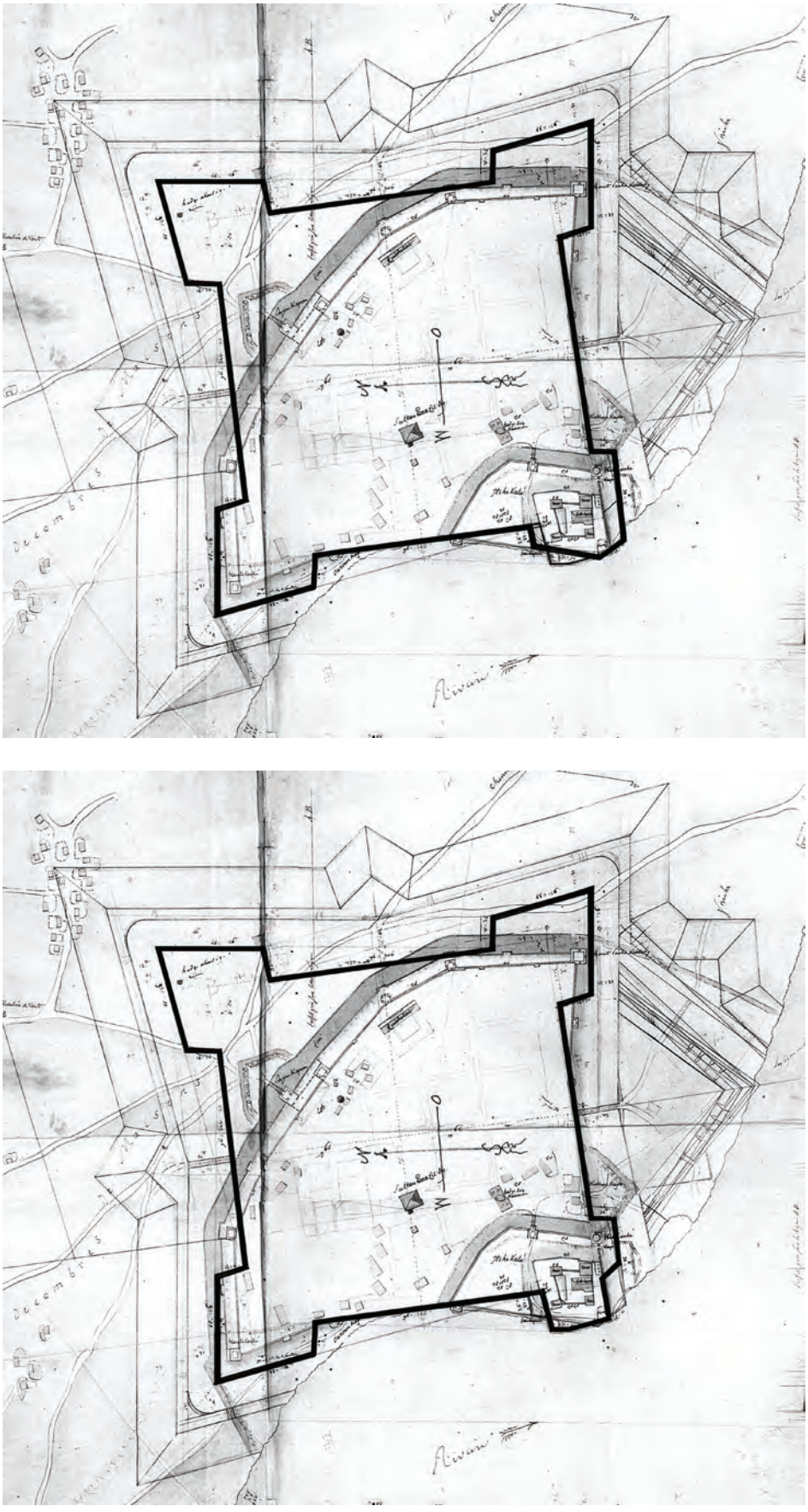

Figure 2a–b. *Two versions of the bastioned fortress of Kiliya: the first presents an asymmetrical polygonal plan bastion similar to an acute-angled bastion and the second version presents a double irregular bastion. Author's drawing, after Șlapac 2024, fig. 77.*

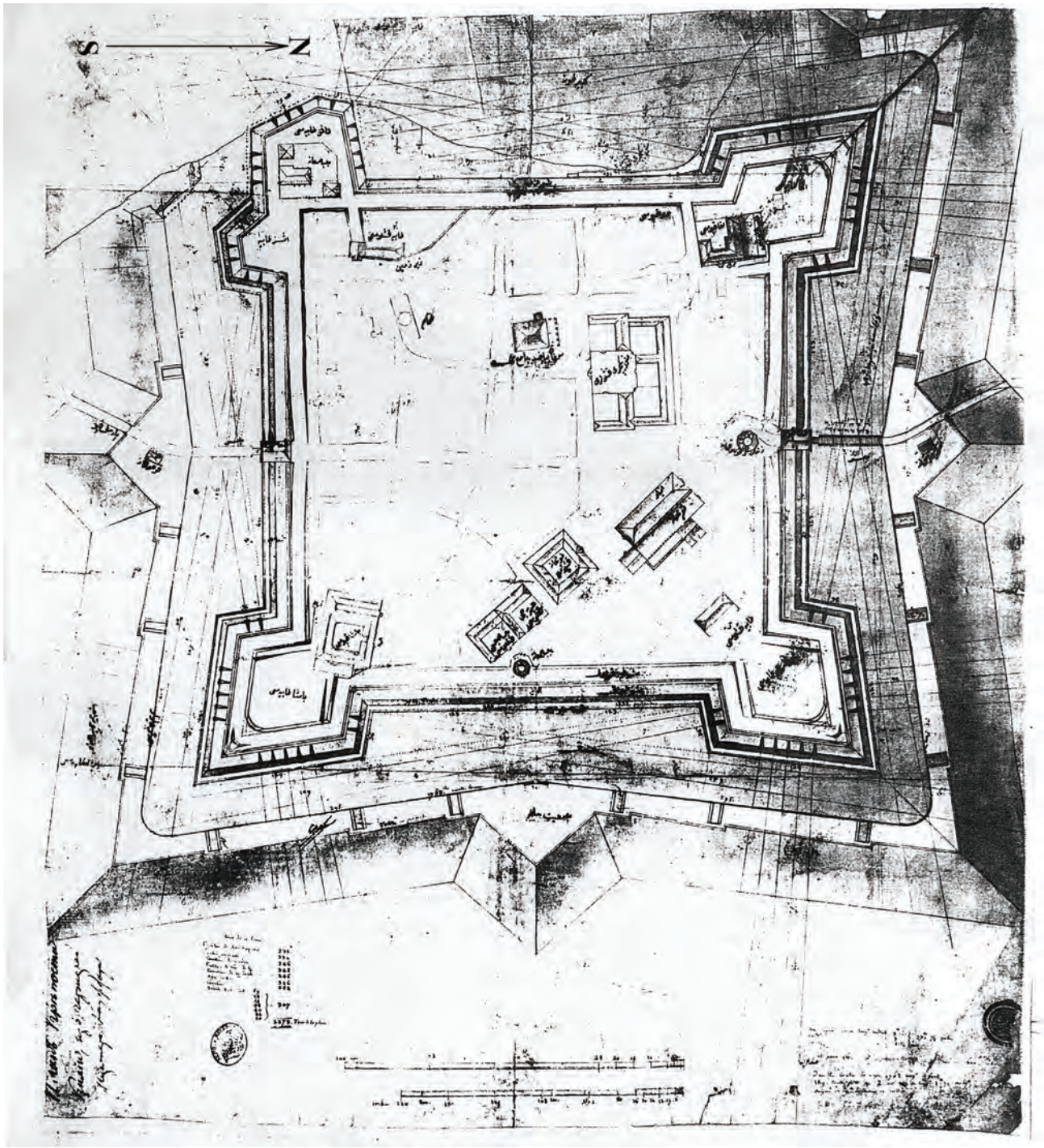

Figure 3. *The plan of the bastioned fortress of Kiliya. Drawing by François Kauffer (RSMHA), after Șlapac 2024, fig. 78.*

a bridge built over the defensive ditch. Another bridge connects the north curtain with the *place d'armes* oriented towards the settlement. The glacis organized around the bastioned fortress is intended to prevent the advance of enemy troops.

The engineer F. Kauffer included some components of the old stone fortress in the new earth one. This included four towers of the fortress, the observation tower with the Middle Gate, and the old citadel, which had lost two of its four towers. A few intramural buildings, the ditch between the "civil" and the "middle" courts, as well as some sections of the ditch, also remained intact.

The French engineer received the order to build the Kiliya bastioned fortress in April 1795, its construction was completed in 1797[3]. In the Russian State Military-Historical Archive there is still a document, which can be attributed to the engineer F. Kauffer[4]. The horizontal wooden grids used to strengthen the bastioned fortress below the level of the foundations are represented here.

Another design of interest is attributed to the engineer F. Kauffer, which could have been elaborated in 1797[5] (Fig. 3). Here, all the inscriptions are made in the Ottoman-Turkish language[6]. The plan shows the already built bastioned fortress. We notice that the differences between the completed version and the initial project are minimal: only the redoubt located in the southern part of the fortress is replaced by a *place d'armes*, and the stone citadel is integrated into a double bastion. F. Kauffer's new fortress is inscribed in a shape close to a square plan, being endowed with three identical bastions of the acute-angled type (with two faces, two flanks and an open *gorge*), and a double bastion. From the land side, it is surrounded by a water ditch and a covered way, equipped with three triangular-shaped *places d'armes*. The Ottoman fortress has two main entrances: from the south and the north. There is a guard post in front of the entrance on each *place d'armes*. Two fixed bridges built over the water ditch ensure the circulation between the *places d'armes* and the entry gates. The French engineer divides the inner courtyard into a network of squares and rectangles, placed at angles of 90° and 45°. The military barracks and barns are included in this network. There is a mosque and a *hammam* in the courtyard. The citadel, transformed into an ammunition depot (*cebehane*), the entry gate (*kapusu*), the bridge (*cisr*), the household building (*koğuşhane*), the guard post (*karakolhane*), the ditch (*seğirdim*, *hendek*), the bath (*hammam*), Sultan Bayezid mosque (*Sultan Beyazıd Cami-I Şerifi*), the barn (*anbar*), the janissary barracks (*yeniçeri kıshlası*), the armourers' barracks (*tophane kıshlası*), underground shelter (*zir-i zemin*), etc. are all indicated in the Ottoman-Turkish language on the drawing. Here, too, are the names of some defensive elements: Bastion of Victory (*Zafer* (?) *tabya*) (northern bastion of the double bastion); Unique, Matchless, Incomparable Bastion (*Eşsiz* (?) *tabya*) (southern bastion of the double bastion); Pasha Bastion (*Paşa tabyası*) (south-eastern bastion); Gate with "fingers" / Gate with Portcullis (*Parmaklı kapu*), Stone Gate (*Taş kapusu*), Water Gate (*Su kapusu*), Agha Gate (*Ağa kapusu*), etc.

The following plan, preserved in the Russian State Military-Historical Archive, represents the bastioned fortification by F. Kauffer which was already built[7]. Here the fortress appears within the settlement. The plan shows the great mosque of the Sultan, the Greek and Armenian Churches, the Arab and the Ismael Agha mosques, the customs house, the port, the Gypsy, Tatar, fishermen's, *tekke, çarsi* slums, Greek quarter, etc.[8].

From a technical and tactical-strategic point of view, the bastioned fortress of Kiliya was quite successful (Fig. 4). It represented a square fort built, mainly, of masses of earth dressed in stone and reinforced with piles, grids, belts, fascines and wooden walls. The corners of the square were reinforced with four prominent bastions: bastion no. 1 (north-west bastion, Agha Bastion), acute-angled bastion with open *gorge*; bastion no. 2 (north-eastern bastion, Sultan Selim Bastion), acute-angled bastion with open *gorge*; bastion no. 3 (the south-eastern bastion, Pasha Bastion), acute-angled bastion with open *gorge*, and bastion no. 4 (the southwest bastion, its northern part being called the Bastion of Victory, its southern part being called the Unique, Unusual, Incomparable Bastion), double, irregular bastion with an open *gorge*. A similar double bastion was built at the initiative of the Ottomans in the Hotin fortress. The frontal protection is done with the help of parapets equipped with rectangular or trapezoidal firing holes. Behind the earthen curtains, lined from the outside with stone, there were platforms with *appareilles* for moving artillery pieces and banquets for riflemen made of earth. Underground stone barracks, brick-encased with barrel-vaults were built beneath the slopes of some curtains.

The bastioned fort had four polygons: polygon no. 1 (northern front), polygon no. 2 (eastern front), polygon no. 3 (southern front) and polygon no. 4 (western front). The movement of carriages and pedestrians was ensured by two main entrances: the northern gate (Hotin Gate) and the southern gate (Constantinople Gate, Istanbul Gate), as well as by two gates in the courtyards – the eastern gate and the Water Gate. Outside the southern curtain was the Gate with Portcullis or the Gate with "fingers". The Pasha Bastion was supplemented with the Stone Gate, and the Agha Bastion with the Agha Gate. In front of the northern and southern gates, fixed wooden bridges supported on wooden piles, were built, each with a movable section at the end, which was lowered and raised with the help of two wooden arms. The Kiliya bastioned fortress was surrounded by a defensive ditch lined with stone. In front of the earthen curtains, wooden *şaranpo* with sharp tips were stuck at different angles.

The bastioned fort was surrounded by a covered road with three triangular *places d'armes* and a glacis with a smooth slope. The covered road was crossed by several *traverses* with bypasses in front of them. The defensive arrangement

[3] Hurmuzachi 1962, p. 551, 643; Сапожников 2016, p. 82.
[4] RSMHA 1797a.
[5] RSMHA 1797b.
[6] We thank Mr. Mehmet Tütüncü and Mr. Hakan Engin for their assistance in translating the inscriptions.
[7] RSMHA 1797c.
[8] We thank Mr. Adrian Tertecel for his assistance in translating the inscriptions.

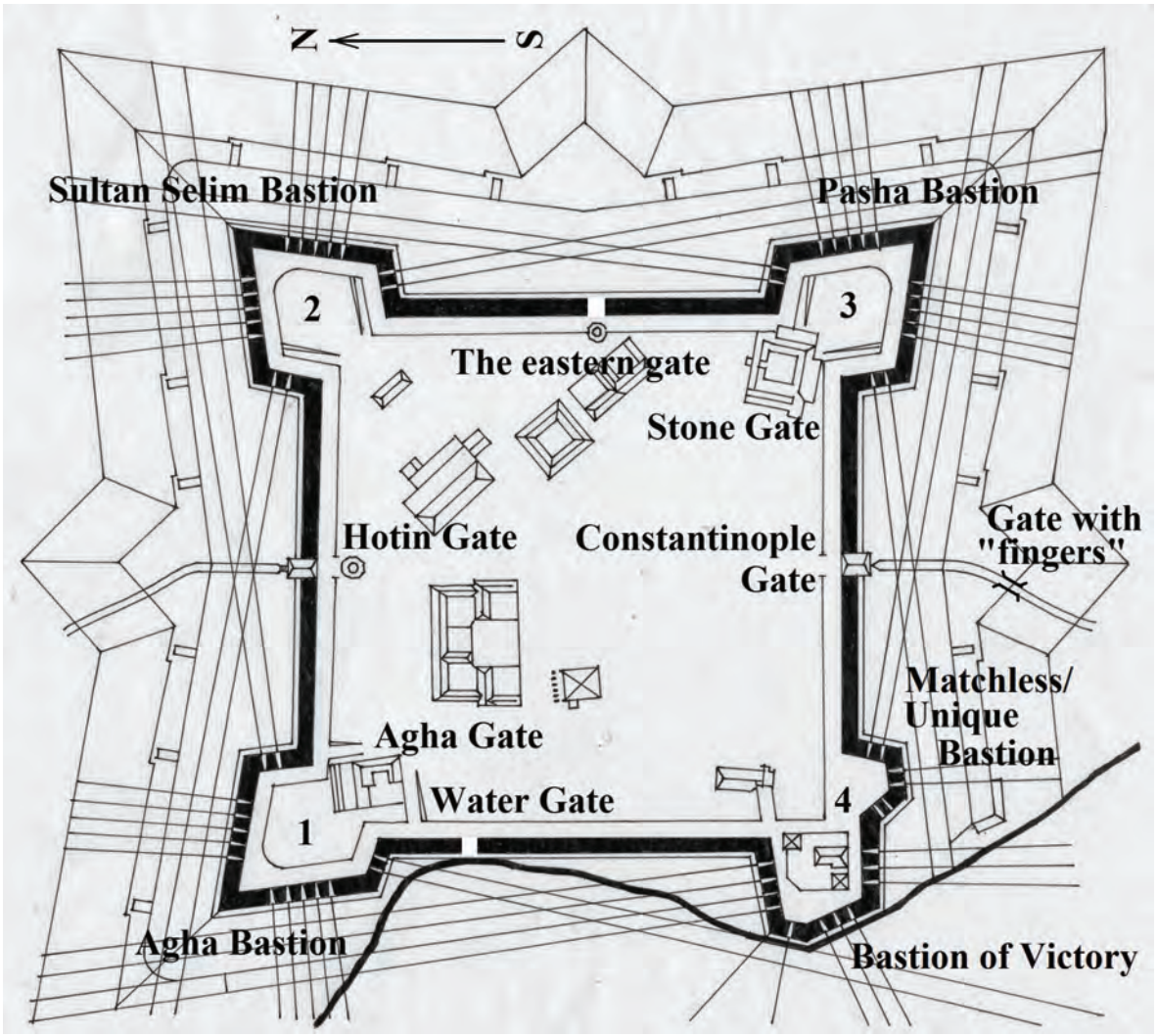

Figure 4. *The plan of the bastioned fortress of Kiliya. Author's drawing, after Șlapac 2024, fig. 116.*

ensured a good coverage of the space with artillery fire. Under the Ottomans, the Danube fortress was an important military stronghold located on the northern border of the Ottoman Empire.

Depending on the proposed defensive goals, the Kiliya bastioned fortress constituted a military support point with a permanent garrison (up to 3000 fighters), its protective function being dominant. Depending on the duration of operation, it was a part of bastioned fortifications of a permanent character, which ensured stable security over a long period of time.

The 18th century was a time of prodigious military activity in Europe and America, during which fortification works were carried out in many towns and strategic places. Their plans impressed with their complexity and beauty. The period between 1680 and the Great French Revolution is called the "classical century of military engineering", when the capabilities of the bastion system adapted to the requirements of the siege technique were particularly appreciated. The French military architecture of that time massively influenced the defensive system of many countries.

One of the most famous French military engineers was marshal Sébastien Le Prestre de Vauban (1633–1707), a great strategist and innovator in the art of defence, considered the "father of the gradual attack". Three fortification systems bear his name. A faithful follower of the bastion system, Vauban believed that the use of the bastion front was the most effective means of defence. During his lifetime, the French engineer built more than 50 fortress-cities, fortified more than 100 settlements and erected an impressive number of small fortresses.

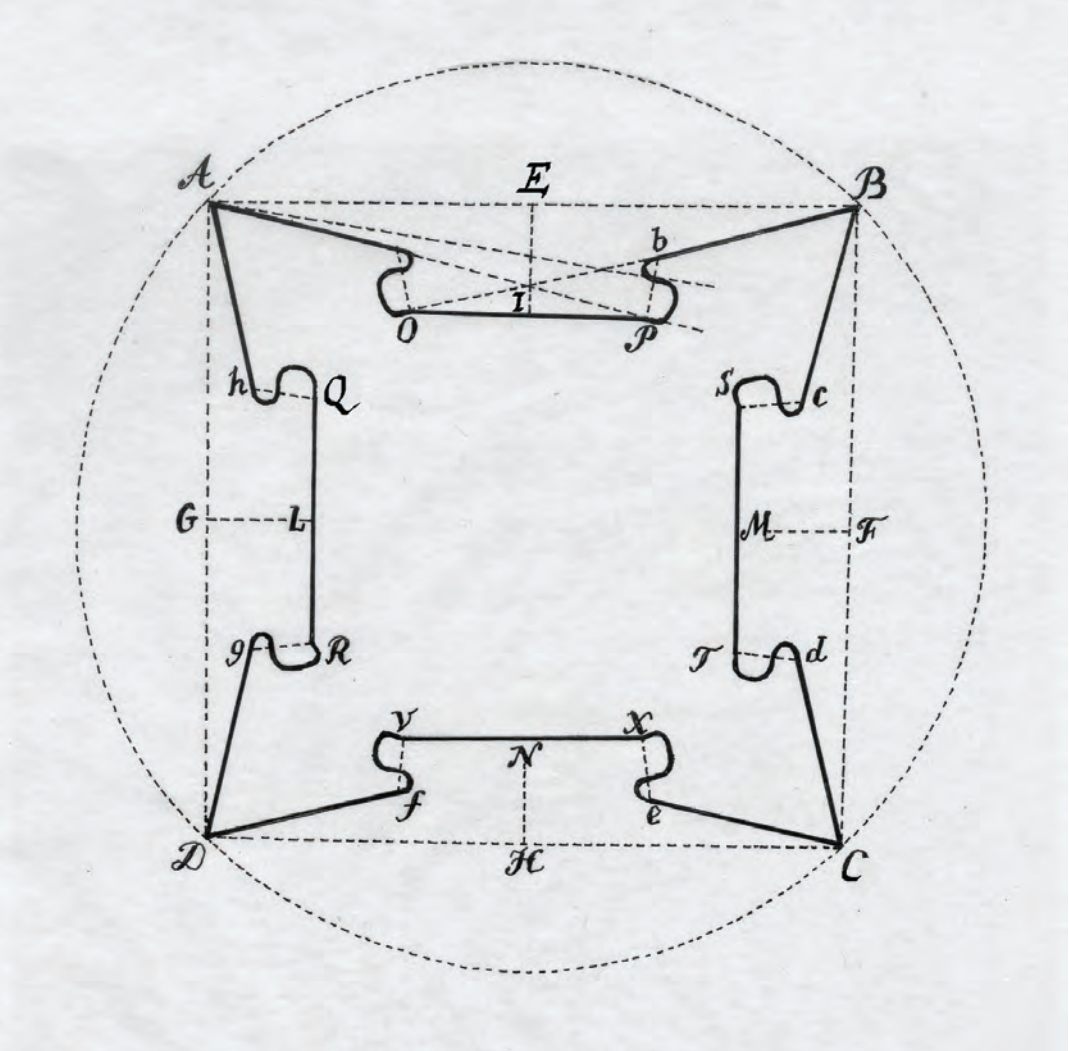

Figure 5. *The plan of the regular quadrilateral bastioned fortress (after Sebastien Le Prestre de Vauban), after Şlapac 2024, fig. 81.*

The regular bastioned fortress with a different number of bastions is reviewed in Vauban's treatise[9]. The first example includes the square fort with four corner bastions (Fig. 5). Russian General-in-Chief Vasili I. Suvorov describes three size variants of the rectangular bastioned fortress: "In France there are three variants of fortification: large, medium and small", noting that the middle variant is used most frequently[10].

The quadrilateral bastioned fortress was used in defensive practice from the 16th century[11] onwards, only the shape of the bastions evolved over time. This model was used by French engineers Jean Errard de Bar-Le-Duc (1554–1610)[12] (Fig. 6), Louis de Cormontaigne (1696–1752)[13] (Fig. 7) and others.

Redoubts and rectangular forts with corner bastions could be found until the beginning of the 19th century in Europe, America, Asia and Africa. The European quadrilateral bastioned fortress also reached China, where it was called *Chon Cheng*, meaning the fort with cannons (Fig. 8). Some theoretical works of European military engineers were translated with the help of Jesuit missionaries. The quadrilateral bastioned fortress is featured in the Chinese military treatise "Shou Wei Quan Shu". All these examples illustrate the popularity and enduring relevance of this model.

[9] Du Fay, Cambray 1702.
[10] С. Ле П. Вобан 1724, p. 38
[11] Rojas (de) Cristóbal 1598.
[12] J. Errard de Bar-Le-Duc 1600.
[13] Cormontaigne 1741.

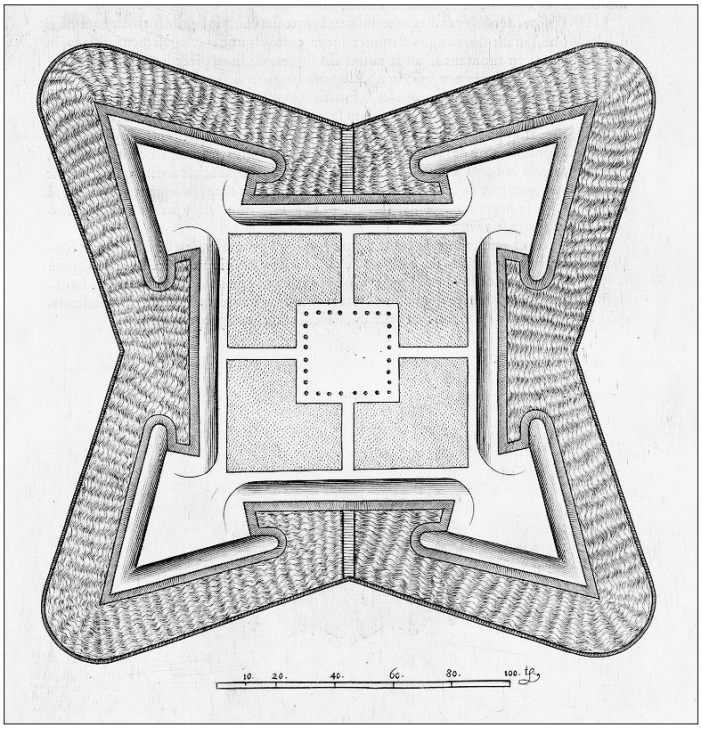

Figure 6. *The plan of the regular quadrilateral bastioned fortress (after Jean Errard de Bar-Le-Duc), after Șlapac 2024, fig. 82.*

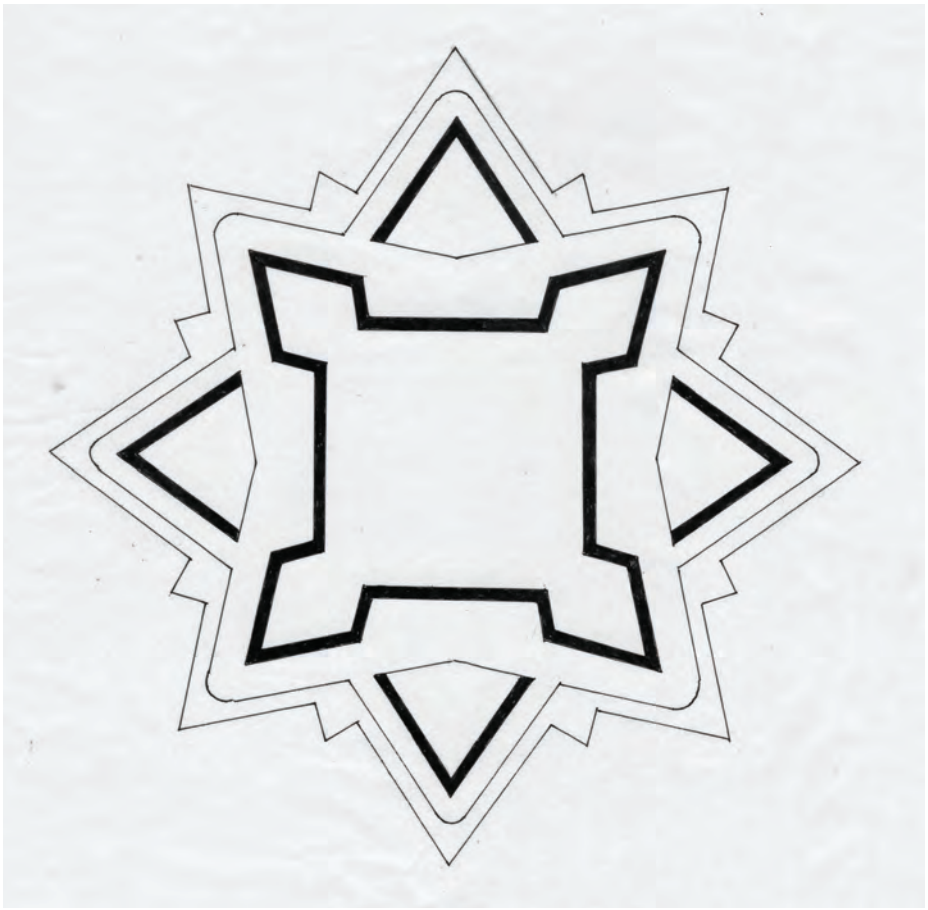

Figure 7. *The plan of the regular quadrilateral bastioned fortress (after Louis de Cormontaigne), after Șlapac 2024, fig. 83.*

Figure 8. *The Chinese bastioned quadrangle "Chong Cheng" (https://greatmingmilitary.blogspot.com/2015/05/bastion-and-star-fort.html), after Șlapac 2024, fig. 85.*

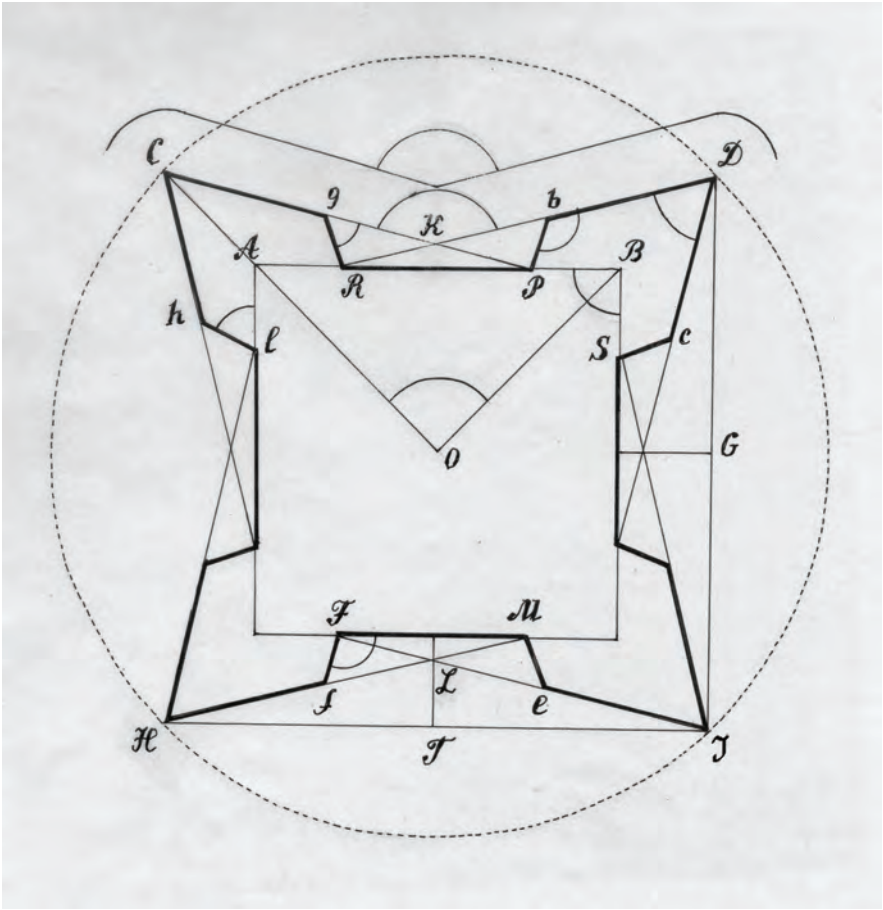

Figure 9. *The model of the regular quadrilateral bastioned fortress (after Vauban), after Șlapac 2024, fig. 86.*

The engineer F. Kauffer was himself a representative of the French school of fortification. If we compare several parameters of the quadrilateral bastioned model proposed by the French engineer Vauban (Fig. 9) with those of the Kiliya bastioned fortress built by F. Kauffer (Fig. 4), we find the following:

- at the base of both plans is a square;
- in both fortifications the corners are reinforced with bastions, but in Vauban's model all the bastions are of the acute-angled type, and at the Kiliya fortress there are three acute-angled bastions and one double/polygonal;
- in both cases the central angle is 90°;
- in both cases the angle of the bastion's throat is 90° (for the acute-angled bastion);
- in the first case the angle of the bastion is about 63°, and in the second case it is about 70° (for the acute-angled bastion);
- in the first case, the angle of the curtain is from 98°30', and in the second case it is about 103° (compared to the acute-angled bastion);
- in the first case the angle of the face of the bastion is around 112°30', and in the second case it is about 110° (compared to the acute-angled bastion);
- in the first case, the angle of the flank of the bastion is around 81°30', and in the second case it is about 75° (compared to the acute-angled bastion);
- in the first case, the flanking angle is around 67°30', and in the second case it is about 70° (compared to the acute-angled bastion);
- in the first case, the length of the face of the bastion is 86.4 m, and in the second case it is about 93.6 m (for the acute-angled bastion);
- in the first case, the length of the flank of the bastion is 32.4 m, and in the second case it is about 27.3 m (for the acute-angled bastion);
- in the first case, the length of the curtain is 151.2 m, and in the second case it is about 187.2 m;
- in the first case, the length of the perpendicular is 37.8 m, and in the second case it is about 27.3 m (between two acute-angled bastions);
- in the first case, the length of the outer polygon between two acute-angled bastions is 327.6 m, and in the second case it is about 354.9 m;
- in the first case, the length of the semi-diameter is 232.2 m, and in the second case it is about 245.7 m (between two acute-angled bastions).

So, a certain influence of the quadrilateral bastioned model of the French engineer Vauban can be observed on the project made by F. Kauffer. Only some proportions and the layout of one corner bastion differ, due to the configuration of the river line. The Danubian bastioned fortress also included other component elements borrowed from Vauban's first system of fortification: the covered ways with *tenailles*, equipped with *traverses* and a bypass in front, the soldiers' barracks built into the slope of the earthen curtains, bastions with open gorge, etc.

At the end of the 18th century, Ottoman engineers also achieved tangible results in the field of defence architecture. They tried to name their own achievements as accurately as possible to make them known to foreign specialists and made efforts to adapt the local terminology to international norms.

One precious document preserved in the collections of the Russian State Military Historical Archive is the report of the French engineer F. Kauffer, prepared for the Ottoman Porte on July 1, 1797, titled "Report of the engineer Kauffer on the current state of the border fortifications in Izmail, Khotin, Bender, Yanuk palanka, Akkerman and Kili" ("Rapport de l'Ingénieur Kauffer sur l'état actuel des places frontières d'Ismail, Hotin, Bender, palanka Ianuk, Akerman et Kili")[14]. The document shows that the old stone fortress of Kiliya was already decommissioned at that time. In fact, this is the only case in the Northwestern Black Sea region where the construction of a new fortification was preceded by the destruction of the old one, and Kauffer was able to obtain permission from the Ottoman authorities.

At the very beginning of the report, the engineer mentions that he was appointed by the Ottoman Porte "to plan and carry out construction works in this fortress", having "several ideas for the implementation of a project capable of giving the important advantage that a fortress of this level should have"[15]. Further, the author criticizes the work of Turkish engineers previously carried out in Kiliya and puts forward new proposals: "First of all, you should find the highest point on this natural landscape to indicate the level of binding. I chose the protruding corner of the Sultan Selim Bastion as a starting point, and thanks to this I retained the dominant position of the fortress in relation to the city... Moreover, I retained the dominant position of the fortress in relation to the river and the island which was on the opposite side. At

[14] Красножон 2018, p. 267–272; RSMHA 1797d.
[15] Красножон 2018, p. 269.

Figure 10. *The traces of the stone lining of the wall of the bastioned fortress, hidden for many years under the piles of scrap metal, 1993. Author's photo, after Șlapac 2024, fig. 121.*

Figure 11. *The remains of the fortress pier, 1993. Author's photo, after Șlapac 2024, fig. 122.*

this stage of work, my plans were implemented exactly... As for external defences such as the counter-escarp, covered road and glacis, I planned to lower them by 1 *arshin* (71 cm) to preserve the water ditch. Convinced that the one who surrounds the fortress would not be able to dig a trench under cannon fire in the area between the Danube and the fortress, the enemy would have met a thousand obstacles here. But my intentions in that direction were not even remotely realized [by the performers], since they did not think of lowering the covered road here, the chosen level was observed on other fronts. Then [Turkish engineers] installed palisades five *arshins* higher (3.6 m), against all the rules of competent fortification, according to which the established height of the palisade was equal to three *arshins* (2.13 m). Because of those wrong actions, which cost a lot of money from the very beginning, a mistake was made there. And now the enemy will be so well covered that an entire cavalry detachment will not be visible behind the ramparts of the fortress. And even the most fortified entrance tower is vulnerable because: 1) the enemy will use cover; 2) he will be able to prevent the supply of the fortress with food through the Istanbul Tower - the only tower provided for this..."[16].

[16] Красножон 2018, p. 269, p. 269–270.

Figure 12. *The ruins of the Kiliya fortress, 1937–1940 (after A. Avadani), after Șlapac 2024, fig. 118.*

Kauffer is not at all pleased with what he saw in Kiliya: "With all regret, I inform the Sublime Porte that it is necessary to order to lower the stockade in this part of the outer corner of the covered road opposite the Pasha Bastion, as well as glacis. And this is after all the money was spent to heap up earth there without any result. For more than a month, the workers were busy with work here that damaged the fortress... It is necessary to cut, sharpen again and install 1000 piles. One worker can only produce three units a day. Then lower the level of the glacis to the horizon of the crest of the earth mound... The main earth mound is also too high... it must be lowered by six to eight fingers (15–20 cm) to open a covered road for shooters... Modelled after the existing gate tower in Bender, two retaining walls were built here on both sides of the aisle, which support the embankment of the mound. But in Kiliya they were useless and even harmful. They did not think that the old gate tower, which did not have sufficient depth, was strengthened in Bender, and in order to strengthen the land of the mound, the engineer came up with walls. In Kiliya it is completely different, since the gate tower has a sufficient depth and coincides with the line of inclination of the mound..."[17].

Other information refers to the entrances and to the coastal part of the fortress: "The Istanbul gate tower is located on a covered road, wriggling like a snake, which creates great difficulties for transporting bulky goods, for which it is necessary to have a cart drawn by six to eight horses. On the city side, the gate tower is too wide and... the enemy will be able to pass through it in a column of 12 people in a row, and even more... Within the fortress fence, the level of the yard is lowered (the soil was removed) by two or even 3 *arshins*; as a result, lakes are formed in winter and residents will need boats to move from house to house. It is necessary to immediately bring land for filling, and not to change the previous level, but to let the water flow properly to the Water Gate"[18].

The engineer notes that the ditch surrounding the city harms the defence of the fortress, since the enemy can use it as a third parallel; the slope of the *Brustwehr* of the earthen rampart is not consistent with the slope of the glacis; the gun platforms are raised too high and expose not only the gunners but also the artillery pieces to destructive fire, and the *berms* are too low. There are also disadvantages in linear fortifications: "the lining of the mounds with turf was not made according to the rules at all. Poor quality turf, taken at a distance of a shot from the fortress, is cut into squares of

[17] Красножон 2018, p. 270–271.
[18] Красножон 2018 , p. 271

seven to eight fingers and is no more than 8 fingers (20 cm) thick and attached to the shaft using wooden stakes. It will be a miracle if this turf, attached in this way to the slopes of the mounds, can withstand the coming winter, as it is made in an unsuccessful way"[19]. At the same time, the report contains a number of criticisms which indicate that the French engineer is completely dissatisfied with the activities of local Turkish entrepreneurs. Later, he personally supervised the construction work, which ended in the autumn of 1797.

There was a strict order in making the final decisions relative to the building of defensive constructions. During the time of Selim III, all the architectural solutions of foreign military engineers were coordinated with Mustafa Reșid Efendi or the Sultan himself, taking into account financial means in existence[20]. Such a procedure limited possible conflicts and disputes among the invited specialists, which could appear on the construction site. The same hierarchical order was respected in the case of coordination of the Kiliya bastioned fortress project. The new bastioned fortress built by the engineer F. Kauffer played an important role as an Ottoman military outpost at the mouth of the Danube until the beginning of the 19th century.

The period of functioning of the bastioned fortification of Kiliya as a military structure ended on May 31, 1856, when the Russian military blew up the fortress in accordance with the provisions of the International Peace Treaty in Paris. The ruins of this fortress finally disappeared in the 40–50s of the 20th century, after the completion of the development of the river port and elevator. Today, absolutely nothing has survived on the surface. However, sometimes during construction or repair work on the territory of the port and elevator, the remains of some defensive structures are revealed. Thus, on the territory of the elevator, a basement with large stone cannonballs was discovered.

Thanks to the Ukrainian archaeologist Valeriu Cojocaru, in 1993 we managed to photograph a fragment of a wall made of stone blocks carved from limestone right on the banks of the Danube. A few years later, owing to the port workers, we managed to photograph the traces of the stone lining of the wall of the bastioned fortress, hidden for many years under the piles of scrap metal (Fig. 10). But each time all the remnants were hastily covered with concrete and asphalt. Then I managed to photograph the remains of the pier of the bastioned fortress (Fig. 11). Here, under a concrete dam washed by the waters of the Danube, there is a wall of stone blocks, preceded by a series of massive piles.

And today, from the yards of private houses located among the current streets of Bukov, Port and Defenders of Snake Island, bordering the pond, when the water level drops, you can see the remains of the cladding of the former defensive ditch. Two portions remain from this ditch, one is a parallel to the course of the Danube and the other was a perpendicular one. Today both portions are part of the Kiliya City Park.

The vestiges of the bastioned fortress of Kiliya, located today on the territory of Ukraine, should be investigated in the future by archaeologists.

REFERENCES

Bostan 2020 – H. Bostan, *Defending the Ottoman capital against the Russian threat: late eighteenth century fortifications of Istanbul,* History, Doctoral thesis, Université Paris sciences et lettres, İstanbul Şehir Üniversitesi, 2020.

Cormontaigne 1741 – L. Cormontaigne, *Architecture militaire, ou l'art de fortifier, qui enseigne d'une manière courte et facile la construction de toutes sortes de fortifications régulières et irrégulières*, 1741.

Cristóbal 1598 – R. (de) Cristóbal, *Teoría y Práctica de Fortificación, Conforme las Medidas y Defensas Destos Tiempos, Repartidas en Tres Partes, por el Capitan Christoval de Rojas, Ingegnero del Rey Nuestro Señor Don Felipe III*. Madrid: Por Luis Sanchez, 1598, in: https://link.springer.com/article/10.1007/s00004-015-0255-7.

Du Fay, Cambray 1702 – l'Abbé Du Fay, le Chevalier de Cambray, *Véritable manière de bien fortifier de Mr. De Vauban*, T. IV, Paris, 1702.

Errard de Bar-Le-Duc 1600 – J. Errard de Bar-Le-Duc, *La Fortification démonstrée et réduicte en art*, Paris, 1600.

Hurmuzachi 1962 – E. Hurmuzachi, *Documente privind istoria României*, SN, vol. I, Bucureşti, 1962, p. 551, 643.

RSMHA (Russian State Military-Historical Archive in Moscow) 1794 – RSMHA, F. 349, inv. 17, f. 2291.

RSMHA 1797a – RSMHA, F. 349, inv. 17, f. 2292.

RSMHA 1797b – RSMHA, F. 846, inv. 16, f. 22022.

RSMHA 1797c – RSMHA, F. 846, inv. 16, f. 22021.

RSMHA 1797d – RSMHA, F. 424, inv. 1, f. 225, s. 7–8A.

Şlapac 2024 – M. Şlapac, *Cetatea Chilia, Aspecte istorico-arhitecturale*, Chișinău, 2024.

Вобан 1724 – С. Ле П. Вобан, *Истинный способ укрепления городов, изданный от славного инженера Вобана*. Текст переложен с фр. на рос. яз. В.И. Суворовым, Санкт-Петербург, 1724, p. 38.

Красножон 2018 – А. Красножон, *Еволюція довгочасної фортифікації та сторична топографія міст північно-західного Причорномор'я на початку XV – наприкінці XVIII ст.*, Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук, Одеса, 2018, p. 267–272.

Сапожников 2016 – И. Сапожников, *Из истории фортификации и картографирования Бессарабии и Молдовы: работы Ф. Кауффера 1793–1797-х годов*, Tyragetia SN 10 [15], Chişinău, 2016, nr. 2, p. 82.

[19] Красножон 2018, p. 271–272.

[20] Bostan 2020, p. 173–175.

TSUBA CU SCENE EVOCATOARE. O FORMĂ DE MANIFESTARE A UNEI ARTE MEDALISTICE AVANT LA LETTRE ÎN JAPONIA PERIOADEI EDO?

Corneliu Bogdan Nicolae BELDIANU[a], Camelia Silvia BELDIANU[b]
[a] *Societatea Numismatică Română; Raiffeisen Bank România; e-mail: beldianub@yahoo.com*
[b] *Liceul „Ion Barbu", București; e-mail: beldianuc@yahoo.com*

Keywords: *Japan, Edo,* tsuba
Abstract: *In Edo period Japan (1603–1867), an amazing culture flourished in the strata of Japanese society. From the Confucian-inspired culture supported by the country's military rulers, the Tokugawa shoguns (the Kano school of painting, armoury schools, etc.), to the frivolous culture of the inhabitants of large cities (kabuki theater, ukiyo-e graphic art), but also many others that did not belong to a specific social class (lacquer products, silk prints, ceramics, etc.), everything reached a sublime level of artistic refinement.*
*In this paper we wish to focus on a few examples of some of the most famous products of Edo period culture, the sword guards (*tsuba*), which fall into the category of functional art products. Our interest in the four* tsuba*, which are the subject of this article, is not accidental. These tsuba were decorated with "evocative scenes" (the term belongs to us). The shape, material, theme and technique used to render the scenes bring these Japanese sword guards closer to Western medal art.*
Following very different evolutionary paths, the art of Japanese tsuba *intersects with that of Western medal art in common points, related to material (metal), shape (flat, bifaceted), image-making technique (engraving), intention (evoking places, personalities, historical moments, etc.) and even in some of its purposes (promoting themes and ideas). Thus, the answer to the question: can we consider these tsuba with "evocative scenes" a form of manifestation of an avant la lettre medalist art in Edo period Japan? becomes a positive one, having as a first possible consequence the integration of some of the Japanese tsuba into medallist studies.*

Cuvinte-cheie: *Japonia, Edo,* tsuba
Rezumat: *În Japonia perioadei Edo (1603–1867) a înflorit o cultură remarcabilă în diferitele straturi ale societății nipone. De la cultura de inspirație confucianistă susținută de conducătorii militari ai țării, shogunii Tokugawa (Școala de pictură Kano, școlile de armurieri etc.), până la cultura considerată frivolă a locuitorilor marilor orașe (teatrul kabuki, arta grafică ukiyo-e), dar și multe alte manifestări care nu aparțineau unei clase sociale anume (produse din lac, imprimeuri pe mătase, ceramică etc.), toate au atins un nivel sublim de rafinament artistic.*
*În acest articol ne propunem să ne concentrăm asupra câtorva exemple dintre cele mai cunoscute produse ale culturii perioadei Edo: gărzi de sabie (*tsuba*), piese care se încadrează în categoria artei funcționale. Interesul nostru pentru cele patru* tsube *care fac obiectul studiului nu este întâmplător. Acestea au fost decorate cu „scene evocatoare" (termenul ne aparține). Forma, materialul, tema și tehnica folosită pentru redarea scenelor apropie aceste gărzi de sabie japoneze de arta medalistică occidentală.*
Deși au urmat evoluții foarte diferite, arta tsuba japoneză intersectează arta medalistică occidentală în câteva puncte, legate de material (metal), formă (plat, bifacial), tehnică de realizare a imaginii (gravare), intenție (evocarea unor locuri, personalități, momente istorice etc.) și chiar anumite finalități (promovarea unor teme și idei). Astfel, răspunsul la întrebarea „putem considera aceste tsuba cu «scene evocatoare» o formă de manifestare a unei arte medalistice avant la lettre în Japonia perioadei Edo?" devine unul afirmativ, având drept primă consecință posibilă integrarea unor tsube japoneze în studiile de artă medalistică.

În anul 1600, an în care Mihai Viteazul reunea sub autoritatea sa conducerea celor trei principate române, de cealaltă parte a planetei, în Japonia, se petrece un eveniment similar. La 21 octombrie 1600 a avut loc celebra bătălie decisivă de la Sekigahara (actualmente districtul Fuwa, prefectura Gifu, Japonia). O bătălie care a pus capăt luptelor purtate, de clanurile feudale japoneze, timp de o sută cincizeci de ani, realizându-se astfel unificarea politică a statului.

După bătălia de la Sekigahara, timp de aproape două sute șaizeci și cinci de ani (1603–1868), Japonia va fi condusă de shogunii din familia Tokugawa. Shogunii, conducători supremi ai armatei, și-au bazat puterea pe un sistem feudal militarist[1], sistem ce-i reunea pe marii proprietari de pământ, purtători ai titlului de *daimyo* (tr. „mare nume"). Acești mari seniori feudali aveau armate proprii, alcătuite din războinici de profesie, arhicunoscuții samurai[2]. Această lungă perioadă, marcată de

[1] Sistemul feudal politic japonez al perioadei Edo era cunoscut sub numele de *bakuhan taisei*; pentru o detaliere a acestei perioade a se vedea Hall 2008, p. 130–182.
[2] Samuraii formau clasa războinică ereditară a societății, ce administra și proprietăți funciare.

o excepțională stabilitate politică, dar și de o sublimă izolare a țării față de restul lumii, a rămasă în istoria Japoniei cu numele de „perioada Edo”[3]. În interiorul acestei Japonii, aproape ermetic închisă[4], s-a dezvoltat o uimitoare civilizație.

În perioada Edo, arta a atins nebănuite culmi ale rafinamentului. Atunci au apărut marile școli de pictură japoneză (Kanō, Shijō, Nanga) unde se practica în general o artă „academistă”, aparținând celor mai culte pături ale societății nipone, inspirată la început de arta și tradiția chineză. La mijlocul perioadei Edo, pictura chinezească a Școlii de Sud (sau „pictura literaților”) a fost introdusă (ca stil și teme) în Japonia de către I Fu-chiu și alți pictori chinezi, prin portul Nagasaki (singurul port prin care se puteau face schimburi comerciale cu China)[5]. Membrii Școlii Kano, cea mai importantă școală a picturii japoneze, au preluat stilul și temele „picturii literaților” chinezi. Școala Kano a primit patronajul special al Shogunatului Tokugawa, datorită inspirației spirituale a pictorilor Kanō de sorginte confucianistă[6]. Confucianismul, sistem de gândire descris ca tradiție, filozofie, religie, teorie a guvernării sau mod de viață, ce are la bază meritocrația și ierarhizarea[7], devenise ideea conducătoare a doctrinei de guvernare a Shogunatului. De altfel, izolaționismul shogunatului era voit, dar departe de a fi perfect ermetic, prin puțini comercianți olandezi și chinezi, ce aveau dreptul de a activa în Japonia, contactele cu restul lumii fiind totuși păstrate la un anumit nivel[8]. Iar acest fapt a înlesnit pătrunderea controlată nu doar a unor mărfuri, ci și a unor teme și idei.

În paralel cu marile școli de pictură, a apărut și un curent artistic, considerat frivol, al locuitorilor marilor orașe ale țării, care a creat așa numita „artă a lumii plutitoare” (*Ukiyo*). În secolul XVII, Edo (actualmente Tokyo), capitala țării și centrul lumii plutitoare, număra deja un milion de locuitori.

Izolarea aproape ermetică, în care societatea niponă dezvolta o sublimă și profundă cultură, nu a durat însă veșnic. În februarie 1854, comandorul american Matthew C. Perry, prin Tratatul de la Kanagawa, pune abrupt capăt izolaționismului japonez în raport cu lumea Apuseană[9]. Odată cu încetarea izolaționismului, întreaga civilizație a perioadei Edo se prăbușește.

Basil Hall Chamberlain scria, în lucrarea sa *Things Japanese*: „*Many things precious to the lover of art and antiquity perished in the process. For Old Japan was like an oyster: to open it was to kill it.*” („*Multe lucruri prețioase pentru iubitorul de artă și antichitate au pierit în acest proces. Căci Vechea Japonie era ca o stridie: a o deschide însemna să o omori”*)[10]. Cincizeci de ani mai târziu civilizația perioadei Edo dispăruse. „*Yes, we repeat it, Old Japan is dead and gone...*” notează același autor cu adâncă tristețe[11].

Dar deschiderea forțată a Japoniei către exterior a oferit lumii spectacolul fascinant al artei nipone. În scurt timp, o pasiune mistuitoare pentru arta și designul japonez a pus stăpânire pe Europa de Vest. Acestei pasiuni, criticul de artă francez Philippe Burty i-a dat, în 1872, un nume: *Japonisme*[12]. Din păcate *japonismul* nu a făcut prea mulți prozeliți în România, unde, cu notabile excepții, asemeni celei a generalului Gheorghe Băgulescu[13], interesul pentru civilizația japoneză a rămas la periferia preocupărilor artistice și științifice.

În cele ce urmează, din multitudinea de produse ale culturii japoneze ale perioadei Edo, ne vom opri asupra unei categorii aparte: gărzile de sabie (*tsuba*) decorate cu scene evocatoare (termenul ne aparține).

Interesul nostru pentru *tsuba*, aceste minunate produse ale unei arte funcționale, nu este întâmplător. Vom vedea mai departe că unora din aceste *tsuba*, cele având „scene evocatoare”, le pot fi găsite numeroase analogii cu medalistica europeană, fapt ce ar putea duce la includerea acestor obiecte în studiile conexe ale științei numismatice (medalistica).

Sabia japoneză, fie că ne referim la vechea sabie *tachi*, produsă începând din perioada Heian (794–1185), fie la mai recenta *katana*, produsă încă din perioada Muromachi timpurie (1336–1573), era alcătuită din mai multe elemente tipice: mânerul, garda, teaca, alte accesorii și lama – cea mai de preț dintre toate, numită „*sufletul viu al samuraiului*”[14]. Dar tot ceea ce se referea la sabie era privit cu evlavie de către samurai[15]. Sabia era parte a personalității samuraiului și oamenii aveau obiceiul să-i judece caracterul după cel al armei lui[16].

---

[3] După numele orașului Edo (actualmente Tokyo), locul unde shogunul își avea capitala.

[4] Contactul cu lumea exterioară Japoniei se realiza în mod strict controlat. În legătură cu motivele și evoluția izolaționismului japonez instituit în secolul XVII, ca parte a unui sistem anti-creștin, a se vedea Elisonas 1991, p. 369–371.

[5] Tsuda 1991, p. 220.

[6] Tsuda 1991, p. 221.

[7] Yao 2000, p. 38–47.

[8] Un grup mic de comercianți olandezi aveau voie să stea pe o insulă artificială (Deshima) în portul Nagasaki. Și tot la Nagasaki li se permitea să locuiască și să-și desfășoare activitatea și unor negustori chinezi de mătase, vezi Saxonhouse 1995, p. 743.

[9] Chamberlain 1905, p. 363–365.

[10] Chamberlain 1905, p. 364.

[11] Chamberlain 1905, p. 7.

[12] A se vedea în acest sens: Weisberg 1967, cap. „Introduction”, p. 1–36.

[13] Pentru viața și activitatea lui Gheorghe Băgulescu, a se vedea Boroghină 2020.

[14] Chamberlain 1905, p. 447.

[15] Okabe-Kakuya 1908, p. 4.

[16] Okabe-Kakuya 1908, p. 5.

Se relatează că, odată, daimyō Taiko-Hideyoshi (1537–1598), un Napoleon al Japoniei medievale, a văzut săbiile generalilor săi (întinse pe un rastel în anticamera palatului său) și imediat a recunoscut cui îi aparținea fiecare sabie, într-atât de expresivă era individualitatea lor[17]. Cel mai probabil, *tsuba*, garda sabiei, cel mai vizibil element atunci când lama era în teacă, asigura și o bună parte din individualizarea vizuală a sabiei.

Tsuba[18] era deopotrivă și cea mai importantă piesă funcțională din alcătuirea sabiei (după lamă evident), menită să asigura protecția mâinii. În timp, această piesă a devenit expresia măiestriei artiștilor japonezi, suportul unei arte menite să condenseze idei și mesaje criptate pe un spațiu limitat, asemănător sub aspectul materialului (metal) și formei (plată, bifacială), cu cel al medaliilor din lumea Apuseană. Importanța deosebită a *tsubei* reiese și din obiceiul luptătorilor din perioada Shogunatului Kamakura (1185–1333) de a duce aceste obiecte în templele budiste pentru a fi sfințite[19].

Tsuba a cunoscut de-a lungul timpului o evoluție continuă a formelor și decorului. Cele mai vechi gărzi japoneze de sabie aveau o dimensiune și o formă practică (*„adecvată pentru a proteja mâna, puternică pentru a rezista la impact și totuși suficient de ușoară pentru a nu interfera cu echilibrul sabiei”*[20]), formă ce urmărea conturul mâinii strânse și profilul lamei[21]. Ulterior (în secolul VI), sub influența civilizației superioare a Chinei, *tsuba* devine practic un *„simplu adjuvant ornamental al mânerului”*[22]. Dar inutilitatea în război a acestor *tsube* ornamentale a devenit destul de repede evidentă. După unele încercări de a face din *tsubele* ornamentale, de inspirație chineză, niște veritabile gărzi de sabie, cu funcție protectoare, făuritorii de săbii s-au întors la vechile *tsube* practice[23]. Totuși ideea de ornamentare a gărzii de sabie nu a dispărut odată cu revenirea la forma practică, *tsubele* fiind decorate cu motive florale în relief jos sau cu diverse alte elemente de decor perforate sau sculptate[24]. Forma lor nu se va mai limita doar la cea inițială de disc plat, apelând în timp la diverse alte forme rotunde și patrulatere[25]. În perioada shogunatului Ashikaga (1337–1582), perioadă marcată de intense lupte, *tsuba* au fost realizate din cel mai bun oțel forjat[26].

În final, *tsuba* redevine, *„în zilele pașnice ale shogunatului Tokugawa*”, adică în perioada Edo, mai mult un element artistic al sabiei. Ca mod de decorare, perforarea este în continuare folosită, dar sculptura tinde să capete un rol proeminent[27]. Implicate în realizarea acestor opere de artă sunt adevărate școli artistice, purtând nume consacrate și având stiluri specifice. Spre exemplu, la începutul perioadei Edo, școala Fushimi era renumită pentru lucrările de incrustație în metal, în vreme ce școala Hirata a folosit pentru prima dată tehnica cloisonné pentru decorarea *tsubelor*[28].

În a doua etapă a perioadei Edo, ce începe în jurul erei Genroku (1688) și durează până spre sfârșitul secolului XVIII, *tsuba* cunoaște cea mai înaltă dezvoltare artistică. În absența războaielor, oțelul de cea mai bună calitate este înlocuit cu aliaje mai moi. Prin urmare, artiștii din alte metale (aur, argint, bronz) își pot împrumuta acum secretele împodobirii *tsubelor*. Culoarea devine un factor important în manoperă, toate aliajele posibile fiind utilizate pentru a produce tonul dorit. Denumirea *Efū* (stil pictură) sau *Iroe* (pictură în culori) dată lucrărilor din metal din această perioadă sugerează imitarea efectului pictural[29].

Okabe-Kakuya exemplifică minunat această legătură între creatorii de *tsuba* și pictură: *„În Toshinaga și Jōi găsim o reflectare a stilului Kano*[30]*. Yasuchika este omologul lui Kōrin. Yokoya-Sōmin a imitat la perfecțiune loviturile de pensulă ale lui Itchō*[31] *în urmărirea lui pe shibuichi*[32]*. Stilul chinezesc de pictură al dinastiei Ming*[33] *și Ch'in*[34] *timpurii, a cărui influență a început să se simtă în acest moment, își găsește expresie în lucrările lui Jakushi din Nagasaki. Dintre numeroasele școli*

[17] Okabe-Kakuya 1908, p. 5.

[18] Cuvântul *tsuba* este o abreviere a clasicului *tsumiba*, semnificând un obiect care „strânge lama”, în timp ce derivatele sale, *tsubamono* sau *tsuhamono* (ceva care posedă o *tsuba*), au ajuns să fie folosite nu numai pentru sabia în sine, ci și pentru arme în general, iar mai târziu pentru un „om de arme”, vezi Okabe-Kakuya 1908, p. 5.

[19] Okabe-Kakuya 1908, p. 5.

[20] Okabe-Kakuya 1908, p. 3.

[21] Okabe-Kakuya 1908, p. 6–7.

[22] Okabe-Kakuya 1908, p. 7–8.

[23] Okabe-Kakuya 1908, p. 11–22.

[24] Okabe-Kakuya 1908, p. 13–16.

[25] Okabe-Kakuya 1908, p. 11.

[26] Okabe-Kakuya 1908, p. 19.

[27] Okabe-Kakuya 1908, p. 23.

[28] Okabe-Kakuya 1908, p. 23.

[29] Okabe-Kakuya 1908, p. 24.

[30] Kano a fost cea mai importantă școală de pictură japoneză din perioada Edo, putând fi considerată și o școală de curte a shogunatului Tokugawa.

[31] Hanabusa Itchō (1652 – 7 februarie 1724) a fost un pictor, caligraf și poet *haiku* japonez, născut la Osaka. Ca pictor, a fost „mai poetic și mai puțin formalist decât pictorii școlii Kanō și tipic spiritului „burghez” al perioadei Genroku”. A se vedea pagina web a enciclopediei „Britannica” dedicată artistului, https://www.britannica.com/biography/Hanabusa-Itcho (consultată la data de 17.11.2024).

[32] *Shibuichi* este un aliaj istoric japonez, având proporția de o parte argint la trei părți de cupru, care poate fi patinat într-o gamă de gri subtil și nuanțe de albastru, verde și maro, prin utilizarea unor procese tradiționale.

[33] Dianstia Ming a condus China între 1368–1644.

[34] Dinastia Ch'ing sau Qing a condus China între anii 1644–1912, cu o scurtă restaurare în 1917.

care au apărut în această perioadă în Yedo (Edo n.n.), școala Nara a fost cea mai mare; la Kyōto Nagatsune a condus mișcarea și a fondat școala Ichinomiya."[35].

Dar cum s-a ajuns la evocarea unor peisaje, mitologii, personalități sau personaje, momente istorice ș.a.m.d.?

Răspunsul la această întrebare ar putea fi deosebit de interesant. Într-o societate foarte puțin religioasă (în raport cu altele) motivul care a stat la baza redării „scenelor evocatoare" (și a multor altor elemente de o natură extrem de diversă[36]) pe *tsuba*, a fost (cel mai probabil) unul religios. Așa cum arăta Al. Ivănescu, în prefața dedicată unui volum cuprinzând traducerea romanelor japoneze ale epocii Heian (794–1185)[37], în șintoism (fundamentul spiritualității nipone, o „religie" ce reprezenta expresia unui animism primitiv) oamenii se închinau așa-numitelor zeități *kami*, duhuri protectoare ale fertilității și creșterii, duhuri ale fenomenelor naturale (ploii, vântului, furtunii), ale corpurilor cerești (soare, lună), ale naturii neînsuflețite (râuri, cascade, văi, stânci, munți), ale plantelor, animalelor, precum și duhuri ale strămoșilor[38]. Al. Ivănescu detaliază, în prefața amintitului volum, importanța și originea *kami*-ilor: „*fiecare familie, clan, localitate își avea duhul său protector, un kami al său. Împărați decedați, oameni de artă, scriitori, poeți, savanți erau ridicați la rang de kami*"[39].

Japonezii au dezvoltat astfel o spiritualitate profundă și omniprezentă (dar care nu aparținea unei religii instituționalizate), asemeni celei imaginate de Nichita Stănescu în „Elegia a doua. Getica"[40]. În aceste condiții, este lesne de intuit, cunoscând și relația deosebită între samurai și sabia sa, că, de fapt, lucrurile evocate pe *tsuba* au reprezentat, la originea lor, ilustrări ale unor *kami* protectoare ale posesorului sabiei. Cel mai probabil, însă, încă din perioada Edo, scenele evocatoare de pe *tsuba* nu mai reprezentau neapărat o legătură directă cu *kami*[41], dar cumva această legătură trebuie să fi rămas încă vie în subconștientul oamenilor.

Înainte de a discuta despre ceea ce noi am numit „*tsuba* cu scene evocatoare", ar trebui să mai facem câteva precizări legate de sabia samuraiului și de importanța ei în societatea niponă. Helen C. Gunsaulus, în introducerea lucrării dedicate colecției de monturi de sabie japoneze, expuse în Field Museum din Chicago, face o succintă prezentare a situației purtătorilor de sabie din Japonia: „*se estimează că în 1877 existau aproximativ două milioane de samurai, urmașii sau adepții unei vocații care existase din secolul X până în secolul al XIX-lea. Când ne gândim că, timp de sute de ani, armurierii și meșteșugarii din metal s-au străduit pentru a produce cea mai bună armă, nu suntem surprinși de calculul că, la acel moment, existau cinci milioane de lame, dintre care multe au fost transmise ca apărători prețuiți timp de mai multe generații. Nici nu ar trebui să fie greu de luat în considerare numărul de accesorii de sabie. În timp ce un samurai putea avea o lamă de încredere, el avea mai mult ca sigur patru sau cinci seturi de accesorii care puteau fi folosite pentru diferite ocazii*"[42].

Dar nu doar samuraii aveau dreptul de a purta sabie. Curtenii împăratului (Mikado) de la Kyoto aveau și ei dreptul de a purta săbii, oamenii aparținând „burgheziei" comerciale aveau de asemenea dreptul, în anumite ocazii, de a purta săbii scurte[43], la fel ca și preoții budiști[44].

Săbiile tuturor acestor oameni aveau evident *tsube*, însă folosirea aurului în decorarea gărzilor de sabie a fost, la un moment dat, strict interzisă celor cu un rang inferior celui de samurai[45].

Pieselor *tsuba* autentice, adică acele opere de artă produse de artiști consacrați în acest domeniu, li s-au adăugat, încă din perioada Edo, numeroase replici și imitații. Acest fapt s-a datorat pasiunii stârnite de aceste obiecte. Colecțiile de accesorii pentru sabie au existat în Japonia încă din secolul XVI[46]. Din aceste milioane de *tsuba* unicat, fiecare a fost realizată manual de un artist în metal (cu excepția contrafacerilor, nu există *tsube* turnate), totuși destul de puține sunt decorate cu „scene evocatoare".

Mai departe vom prezenta patru *tsuba*, aflate într-o colecție privată, care sunt decorate cu scene care evocă un spațiu ideal consacrat, fixat în timpul unui anotimp anume, personalități și evenimente mitico-istorice. Prima *tsuba* (Pl. I),

[35] Okabe-Kakuya 1908, p. 24.

[36] Ca și în cazul medalisticii apusene, temele și motivele ilustrate pe *tsubae* (ce pornesc de la cele mai mărunte insecte, flori, persoane și personaje ajungând până la munți, zei și constelații) pot fi considerate un univers.

[37] Ivănescu 1986, p. 5–25.

[38] Ivănescu 1986, p. 15. Pentru o detaliere mai largă a venerării *kami* a se vedea și Naumann 2007.

[39] Ivănescu 1986, p. 15.

[40] Stănescu 1966.

[41] În anul 1851, un bogat negustor își comandă, pentru o lamă de sabie, făcută la începutul secolului XV, un *koshirae* – un set de fitinguri/accesorii decorative (ce includea și *tsuba*), ce intrau în componența unei *katana* – având ca tematică comună „cele cinci festivaluri sezoniere" (a se vedea în acest sens articolul lui Fred Weissberg, *THE NAKAI TOKUBETSU JÛYÔ KOSHIRAE*, https://nihonto.com/nakai-koshirae/ (accesat la data de 10.04.2025). Este greu de crezut că festivalurile sezoniere ar fi putut fi considerate *kami*-uri.

[42] Gunsaulus 1923, p. 9.

[43] Okabe-Kakuya 1908, p. 3–4.

[44] Gunsaulus 1923, p. 10.

[45] Okabe-Kakuya 1908, p. 4.

[46] Gunsaulus, 1923, p. 9.

realizată din fier (*tetsu*) și având dimensiunile de 61 × 66 × 3,9 mm, ilustrează, pe partea principală, din față (*omote* – aflată spre mânerul sabiei), un peisaj montan, individualizat prin redarea a două masive muntoase în vreme de ploaie și o apă ce curge la poalele lor. O ploaie densă[47], ce cade peste un pin aflat în dreapta imaginii, ar putea fixa momentul evocat: anotimpul ploios[48]. Peisajul continuă pe partea din spate a *tsubei* (*ura* – față aflată spre lama sabiei) prin câteva mici elemente abia schițate (plante, apă).

Dar este vorba oare de evocarea unui loc anume, într-un timp anume?

Cu siguranță nu. Avem de-a face cu un peisaj de tip *sansui* (munte și apă). Peisajul *sansui* a fost o temă preluată în arta japoneză din pictura chineză, unde poartă denumirea de *shan-shui*[49]. Dar în același timp nu este vorba doar de ilustrarea unui peisaj idilic, ci de o adevărată alegorie încărcată de simboluri, asemănătoare, în intenția criptării mai multor idei și mesaje, cu alegoriile medalistice apusene. Munții (stâncile) reprezintă longevitate, căci ei asigură ordinea cosmică și eternitatea[50]; apa, unul dintre cele cinci elemente, asociată cu *yin* (principiul primordial feminin), cu direcția Nord și culoarea neagră[51] – reprezintă, în termeni generali, marea de fericire; acestora li se adaugă ploaia – important element al civilizației agrare chineze – care vine atunci când principiul feminin (*yin*) se unește cu cel masculin (*yang*)[52] și pinul – un alt simbol al longevității și dârzeniei, dar și întruchiparea autodisciplinei[53].

Munții, apa, pinii și plantele sunt realizate în relief jos, căderea ploii este sugerată prin linii oblice gravate, iar mici incrustații de aur și argint, realizate în tehnica *niello*, sugerează prezența unor pietre strălucitoare spălate de ape.

Pe fața principală (*omote*), în stânga fantei prin care trecea lama sabiei (*nakago-ana*), a fost înscrisă semnătura (*mei*) *Kaneiye* (金家).

Kaneiye a fost o adevărată școală de făuritori de gărzi de sabie, cu o bogată activitate în secolele XVI–XVII[54]. Multe lucrări semnate de Kaneiye Fushimi în Yamashiro au fost făcute în secolele XVII–XVIII, în timp ce falsurile și imitațiile din secolul XIX, în mare parte de slabă calitate, sunt foarte frecvente[55].

În afară de semnătură, forma ovală, ce urmărește conturul unui pumn închis, relieful jos, peisajul chinezesc, folosirea incrustației de aur cu măsură („doar pentru a reprezenta o picătură de rouă pe iarbă sau ochiul unei păsări”) [56] arată că avem de-a face cu o lucrare a Școlii Kaneiye sau în stilul acestei școli.

O lucrare purtând aceiași semnătură, similară în ceea ce privește forma, stilul și compoziția reliefului (munți pe fundal, cu podeț și cărător de lemne în prim-plan, pietre strălucitoare în apă și pin în dreapta imaginii) se află în colecția The British Museum[57], fiind catalogată ca o lucrare târzie, din secolul XIX.

Această primă *tsuba*, ce face obiectul prezentării noastre, datorită dimensiunilor sale reduse intră, cel mai probabil, în componența unei săbii scurte (*wakizashi*), purtată atât de samurai (împreună cu sabia lungă – *katana*), cât și de oamenii de rând (negustorii), aceștia din urmă având dreptul de a purta doar o astfel de sabie[58].

Următoarea *tsuba* (Pl. II) ilustrează un moment din celebra poveste a legendarului pustnic chinez Xu You.

Conform tradiției, pustnicul Xu You ar fi trăit în timpul domniei împăratului Yao (în mod tradițional c. 2356–2255 î.Hr.), fiind înțeleptul consilier al acestuia. Împăratul i-ar fi oferit tronul regal spre sfârșitul domniei sale. Xu a refuzat tronul, comentând că „*nu are nevoie de tot ce este sub cer*”. Mai departe, Xu You, declarând că a auzit ceva murdar, s-a dus să-și spele urechile la o cascadă a râului Ying și apoi s-a izolat pe Muntele Ji în semn de protest. Pe când Xu You își spăla urechile în apa cascadei, Chao Fu, un pustnic asociat lui Xu You, venea să-și adape bivolul în râul Ying. Aflând ce se petrecea, Chao Fu și-a întors bivolul de la apa spurcată în acest fel, nelăsându-l să o bea. Pe fața principală a *tsubei* poate fi văzută tocmai această ultimă scenă, adică cea în care Xu You își spală urechea dreaptă în apa cascadei, iar Chao Fu se îndepărtează deja de apa întinată, trăgând cu greutate bivolul după el. Curgerea apei continuă pe fața secundară.

Metalul de bază al *tsubei* este fierul, deci avem de-a face tot cu o *tetsu*, iar dimensiunile de 59,8 × 66,6 × 4,2 mm arată că este vorba de o *tsuba* de mici dimensiuni. Sculptura a fost minuțios realizată, capul și mâinile lui Xu You sunt din bronz,

---

[47] Pentru ilustrarea ploii în arta japoneză a se vedea: Maya M. Tola, *Rain in Japanese Art*, articol postat pe site-ul dailyartmagazine.com (21 October 2024), https://www.dailyartmagazine.com/the-rain-in-japanese-art/ (consultat la data de 28.11.2024).

[48] O altă *tsuba* ce ilustrează călători adăpostindu-se în timpul unei ploi torențiale se află în colecția British Museum, departamentul Asia, nr. inventar TS.104, https://www.britishmuseum.org/collection/object/A_TS-104.

[49] Pentru peisajul chinezesc „munte-apă” a se vedea: „*landscape (shan-shui)*” în Eberhard, 1986 (prima ediție tradusă în engleză).

[50] Eberhard 1986, „mountain (shan)”.

[51] Eberhard 1986, „water (shui)”.

[52] Eberhard 1986, „rain (yu)”.

[53] Eberhard 1986, „pine (song)”.

[54] Okabe-Kakuya 1908, p. 46–48.

[55] Conform paginii web dedicată Școlii Kaneiye, Ashmolean Museum, https://jameelcentre.ashmolean.org/collection/7/10237/10348, (accesată la data de 23.11.2024).

[56] Okabe-Kakuya 1908, p. 46–48.

[57] The British Museum, Asia Departament, *tsuba*, număr inventar OA+.3512, dimensiuni 80 × 70 mm, https://www.britishmuseum.org/collection/object/A_OA-3512.

[58] Gunsaulus 1923, p. 9.

iar anumite detalii, ce țin de modelul straielor purtate de cele două personaje, de cingătoarea lui Chao Fu sau de plantele de pe malul apei, sunt incizate cu aur, iar frunzele pinului (specia *Pinus strobus*), aflat în partea superioară a imaginii, sunt realizate dintr-un metal alb, cel mai probabil argint. O scenă aproape identică o regăsim pictată de Kusumi Morikage (c. 1620–1690), pictor din Școala Kano, pe un paravan pliabil (Pl. III), aflat la Muzeul Național Tokyo[59].

A treia *tsuba*, ce face obiectul acestui material, îl evocă pe marele poet chinez Li Bai (Pl. IV).

Forma acestei *tsuba*, realizată de asemenea din fier, este cea de patrulater cu colțuri lobate (*kaku mokko*), având dimensiunile de 82,1 × 76,1 × 5,9mm. În pofida unui relief destul de înalt, liniile acestuia urcă și coboară lin în material, creând o senzație de plasticitate a fierului. Cu siguranță avem de-a face cu o lucrare de bună factură, ale cărei caracteristici ar putea indica o datare mai timpurie a acestei *tsube* (secolul XVIII).

Poetul chinez Li Bai (699/701–762 d.Chr.), în japoneză Rihaku sau (conform numelui său de curtoazie) Lǐ Tài Bái, în japoneză Ritaihaku (în traducere „Marele Alb" așa cum era numită planeta Venus la acea vreme), este considerat unul dintre cei mai mari și mai importanți poeți ai dinastiei Tang și din istoria Chinei în ansamblu[60].

Pe fața principală (*omote*) a acestei *tsuba* a fost sculptată, în colțul din stânga sus, o cascadă ce cade dintre stânci. Vegetația crescută pe stâncile cascadei este redată prin incrustații aurii. Poetul Li Bai, redat în colțul opus cascadei, admiră, stând în picioare, cascada, însoțit fiind de un discipol, ce stă așezat. Figurile celor două personaje sunt realizate din argint, iar cingătoarele, sceptrul lui Li Bai și plantele aflate în apropierea lor sunt realizate din aur.

Imaginea cascadei, plantele aurii fixate de stânci, continuă și pe cealaltă față a *tsubei* (*ura*).

La baza acestei arhicunoscute imagini a poetului Li Bai, în arta chineză și japoneză, imagine exemplificată în acest material și printr-o lucrare pictată de Zhong Li în secolul XV (Pl. V)[61], stă una dintre poeziile sale, *Privind o cascadă de pe muntele Lu*. Redăm mai jos versurile acesteia, într-o traducere proprie, realizată după mai multe variante, în limba engleză, ale poeziei.

Lumina soarelui strălucește pe Lushan, într-o ceață purpurie,
De departe, ca un văl, atârnă o cascadă.
Zburând, curgând, plonjând în jos o mie de metri,
Ar putea fi râul de stele, ce cade din cel mai înalt cer?

Realizarea chipului personajelor în argint amintește de *tsubele* realizate de Școala Soten (Hikone tsuba). Absența decorației realizate prin perforare ne îndepărtează însă de produsele acestei școli, deși Kitagawa Soten, fondatorul școlii, semnează și *tsube* fără decor perforat (dacă lectura semnăturii este corectă), asemeni celei aflate în colecția The British Museum, ce îi ilustrează pe „Cei trei degustători de sake, Confucius, Laozi și Shaka"[62].

Tema „Li Bai privind cascada" o regăsim pe o altă *tsuba* de formă patrulateră, purtând trei mărci de producător (Shigemune 重宗, Umeyasu 埋安 și Naotoshi 直利), aflată în colecția British Museum[63].

O altă *tsuba*, ce-l ilustrează pe poetul Li Bai admirând cascada Muntelui Lu, se află în colecția The Metropolitan Museum. De această dată avem de-a face cu o operă de artă, opulent decorată, ce poartă semnătura artistului Hirotoshi 弘寿・弘壽 (activ la începutul secolului XIX – cca. 1801–1830), fondatorul Școlii Mito Uchikoshi (Pl. VI)[64].

Ultima *tsuba*, ce face obiectul acestei lucrări (realizată din fier și având dimensiunile de 75,7 × 70,8 × 5,4mm), se arată ca fiind o lucrare deosebit de interesantă prin faptul că evocă un subiect istoric.

Complexitatea imaginii ilustrate pe cea de a patra *tsuba* (Pl. VII) necesită o descriere mai amplă. În fața porții închise a unei fortificații (întărituri) de lemn stau, față în față, două personaje, așezate direct pe sol. Personajul aflat în dreapta, cu fața către privitor și mâna dreaptă ridicată, este unul de rang înalt, așa cum o arată pălăria *tate-eboshi* (立烏帽子), purtată de nobilii de rang înalt de la curte, în general de cei cărora li se acordase acces la palat (*tenjōbito*)[65]. Al doilea personaj, reprezentat cu spatele către privitor, este un samurai. El își ține sabia pe umăr și pare că-l ascultă cu supunere și atenție pe primul personaj. Costumele celor două personaje, dar în special *tate-eboshi* (立烏帽子) înalt, aplecat în față, purtat pe cap de nobil, sunt specifice perioadei Heian (794–1185).

---

[59] Paravan pliabil, cerneală și culoare deschisă pe hârtie, Muzeul Național Tokyo, nr. de referință colecție: A-12286, https://colbase.nich.go.jp/collection_items/tnm/A-12286?locale=en.

[60] Joly 1908, p. 281–282.

[61] The Metropolitan Museum of Art, Asian Art collection, nr. de referință: 1991.438.4, https://www.metmuseum.org/art/collection/search/44703.

[62] The British Museum, Asia department, nr. de referință: OA+.3341, https://www.britishmuseum.org/collection/object/A_OA-3341.

[63] The British Museum, Asia department, nr. de referință: OA+.3342, https://www.britishmuseum.org/collection/object/A_OA-3342.

[64] The Metropolitan Museum of Art, Arms and armor collection, nr. de referință: 91.1.795, https://www.metmuseum.org/art/collection/search/25714.

[65] A se vedea pagina web dedicată pălăriilor japoneze pentru bărbați, scrisă de Joshua L. Badgley, 2024, https://sengokudaimyo.com/garb/mens-headgear (accesată la data de 26.11.2024).

Perioada ne indică și cea mai probabilă identitate a celor două personaje și momentul redat. Prin urmare, ar putea fi vorba de ilustrarea primei întâlniri dintre Minamoto no Yoritomo (9 mai 1147 – 9 februarie 1199)[66], fondatorul primului shogunat și mai tânărul său frate vitreg, popularul erou samurai Minamoto no Yoshitsune (aflat în stânga), un spadasin iscusit, ce va ajunge comandant al clanului Minamoto[67]. Imaginea continuă și pe cealaltă față a *tsubei*, unde este ilustrată o continuitate a incintei, câteva plante și o lună de argint, menită să arate că întâlnirea dintre cei doi are loc noaptea.

Relieful relativ plat, ce nu pătrunde în adâncimea *tsuba*, o anumită minuțiozitate, asigurată prin excesul detaliilor realizate în tehnica *niello*, indică o operă târzie de secol XIX.

Povestea vieții legendarului Yoshitsune[68] s-a bucurat de mare popularitate în Japonia, fiind cuprinsă prima dată în „Povestea Heike" (平家物語, *Heike Monogatari*), o relatare epică compilată înainte de 1330[69]. Ulterior, începând din perioada Muromachi (1336–1573), numeroase romane ilustrate reiau povestea eroului. Fiind vorba de un popular erou samurai, ba am putea spune chiar prototipul samuraiului, episoade din povestea lui Yoshitsune au fost adeseori ilustrate sau sugerate pe *tsube*.

În diverse colecții ale unor muzee se regăsesc mai multe astfel de piese, ce ilustrează episoade din viața eroului (întâlnirea cu călugărul luptător Benkei pe podul Gojo din Kyoto[70], Yoshitsune și maimuța[71], Yoshitsune sărind peste cele opt corăbii[72] sau recuperându-și arcul în timpul bătăliei de la Yashima[73]) sau îl evocă prin simboluri asociate pe eroul samurai, cum este cazul unei *tsuba*, ce ilustrează pe fața principală, podul Gojo, unul dintre locurile celebre asociate eroului, iar pe fața secundară redă evantaiul lui Yoshitsune și bâta lui Benkei[74].

Și în arta japoneză, în special în pictură sau gravură, legendarele fapte ale lui Yoshitsune au fost adesea ilustrate. Un celebru episod din viața lui Yoshitsune, întâlnirea între acesta și viitorul său prieten, Saitō Musashibō Benkei, îl regăsim, redat cu o deosebită tensiune dramatică, pe un frumos platou (Pl. VIII)[75], realizat de Toyokawa Mitsunaga II 豊川光長 (1851–1923). Dar ilustrarea lui Yoshitsune nu s-a limitat doar la artele grafice. Teatrul *kabuki*, desenele animate sau cinematografia au spus povestea eroului. În vremuri apropiate, povestea lui Yoshitsune a fost relatată de unul dintre primele desene animate japoneze (*anime*), *Benkei tai Ushiwaka*, realizat în 1939 de Kenzō Masaoka și animat de Masao Kumakawa, iar ulterior a fost ecranizată de celebrul regizor Akira Kurosawa în filmul „*Tora no O o Fumu Otokotachi*" (*Bărbații care calcă pe coada tigrului*) din 1945.

Faptul că, în cazul *tsub*ei evocate, este vorba de o întâlnire între samuraiul Yoshitsune și fratele său vitreg, shogunul Minamoto no Yoritomo, o poate arată și poziția de egalitate a celor doi (așezați față în față). În cazul întâlnirilor între o persoană de rang superior și un samurai inferior, lucrurile decurgeau diferit. O întâlnire reală între o persoană de rang înalt și un samurai a fost surprinsă de o fotografie, ce se păstrează în arhiva Bibliotecii Congresului American – Libray of Congress (Pl. IX)[76].

La finalul acestui material trebuie să observăm că *tsubele* cu „scene evocatoare", deși puțin numeroase (în comparație cu marea masă a acestor obiecte, care, de regulă, prezintă o ornamentație alcătuită din simboluri, menite să transmită un mesaj), sunt totuși suficient de multe ca să constituie un fenomen aparte al artei japoneze.

Temele artistice chinezești, fie că vorbim de peisaje idealizate, fie de ilustrarea unor personalități sau personaje în scene consacrate, sunt preluate de artiștii japonezi și redate cu o acuratețe ce permite identificarea lor de către privitor. Primul care a reprodus peisaje și scene chinezești pe *tsube* a fost fondatorul Școlii Kaneiye, inițial la Fushimi, o suburbie a Kiōto, și mai târziu la Hasuike, din provincia Hizen, în a doua jumătate a secolului XVI[77].

Preluarea unor teme străine în arta japoneză a continuat și în perioada Edo, în pofida izolaționismului acestui regim, iar acest fapt are profunde explicații, ce țin în primul rând de aderarea shogunatului la ideile confucianiste.

În secolele XVII–XVIII, în Asia de Est (China și Japonia) apar compendii tipărite, ce reproduc picturi chinezești și japoneze (numite *huapu* în chineză sau *gafu*/*edehon* în japoneză)[78]. Aceste *gafu* se puteau constitui în caiete de modele și pentru creatorii de *tsuba*.

---

[66] A se vedea Yoshitsune (Minamoto No), Joly 1908, p. 409–413.
[67] *Cf*. Joly 1908, p. 409–413.
[68] Joly 1908, p. 409–413.
[69] Conform paginii web wikipedia dedicată acestei scrieri (consultată la data de 28.11.2024, https://en.wikipedia.org/wiki/The_Tale_of_the_Heike).
[70] The British Museum Collection, nr. TS.214, https://www.britishmuseum.org/collection/object/A_TS-215.
[71] The British Museum Collection, nr. TS.85, https://www.britishmuseum.org/collection/object/A_TS-85).
[72] Museum of Fine Arts, Boston; colecția Asia, nr. de referință, https://collections.mfa.org/objects/12087.
[73] Museum of Fine Arts, Boston; colecția Asia, nr. de referință, https://collections.mfa.org/objects/11682.
[74] The British Museum Collection, nr. de referință. TS.34, https://www.britishmuseum.org/collection/object/A_TS-34).
[75] Farfuria, cu diametrul de 118 mm, se află într-o colecție privată.
[76] Fotografiei este datată generic cca 1877. A se vedea Library of Congress, nr. de referință 2009632874, Reproduction Number LC-USZC4-14309 (color film copy transparency), https://www.loc.gov/item/2009632874/.
[77] Okabe-Kakuya 1908, p. 46–47.
[78] Foxwell 2020, p. 41–42

De la teme chinezești consacrate, creatorii de *tsuba* au trecut la teme japoneze. Peisajul ideatic chinezesc este înlocuit cu imaginea emblematică a Muntelui Fuji[79] (imagine cu profunde semnificații în cultura japoneză)[80], iar legendelor chinezești li se substituie, într-o oarecare măsură, temele istorice japoneze. Când, unde și de ce se întâmplă aceasta ar trebui să devină o temă mai îndelung analizată. Dar pentru o analiză serioasă în acest sens ar trebui să avem în primul rând stabilită o cronologie exactă a fiecărei *tsube*, deziderat destul de greu de atins, din cauza vastității materialului și a timpului relativ scurt în care aceste obiecte au fost produse.

În aceste condiții, se poate oare considera că evocarea unor teme chinezești sau istorice japoneze în artă tindea spre o manifestare a unei subtile propagande a Shogunatului?

Altfel spus, *tsuba* cu scene evocatoare avea și rolul propagandistic al unei medalii?

Răspunsul nu este chiar atât de simplu, dar acest răspuns ar putea fi unul pozitiv. Așa cum am arătat mai sus, sabia, în societatea niponă, era un obiect de cel mai înalt prestigiu, transmis de-a lungul generațiilor și expus cu mândrie. Prin urmare, putem constata că „*tsuba* evocatoare" avea și menirea de a face cunoscute (în timp) locuri, personalități și fapte istorice, asemeni unei medalii din lumea apuseană. Însă este lesne de văzut că nu numai menirea unei *tsube* evocatoare era asemenea unei medalii. Realizarea ei din metal, forma, dar mai ales ilustrarea în relief sunt tot atâtea elemente specifice medaliilor. Fierarii sau armurierii (termeni europeni prea modești pentru a-i desemna pe acești perfecționiști japonezi ai artei în metal) care au sculptat, traforat și incizat în diverse moduri gărzile de sabie (*tsuba*) erau artiști de primă mărime, cu nimic inferiori marilor gravori de medalii europeni, ba chiar superiori (în multe aspecte ce țin de combinarea în cadrul aceleiași lucrări a mai multor tehnici – gravare, incizare în tehnica *niello*, traforare, *cloisonné*).

În urma celor arătate, putem spune (fără teama de a greși prea mult) că, deși urmând căi și rațiuni diferite, arta *tsubelor* japoneze tindea să aibă, din ce în ce mai pregnant, un rol similar cu cel al artei medalistice apusene.

Prin urmare, considerăm că gărzile de săbii japoneze cu scene evocatoare ar trebui studiate și în cadrul științei conexe a numismaticii, medalistica.

BIBLIOGRAFIE

Boroghină 2020 – S. Boroghină, *Generalul Gheorghe Băgulescu și colecția sa de artă extrem-orientală*, SCIA. AP 10(54), București, 2020.

Chamberlain 1905 – B. H. Chamberlain, *Things Japanese: Being Notes on Various Subjects Connected with Japan for the Use of Travellers and Others*, London, 1905.

Eberhard 1986 – W. Eberhard, *A Dictionary of Chinese Symbols. Hidden Symbols in Chinese Life and Thought*, Londra – New York, 1986.

Elisonas 1991 – J. Elisonas, *Christianity and the Daimyo*, în: J. W. Hall (ed.), *The Cambridge History of Japan*, vol. IV, Cambridge, 1991, p. 369–371.

Foxwell 2020 – C. Foxwell, *Pictures and (Re)Production: Images of Work and Labor in the History of Japanese Gafu (Woodblock-Printed Painting Compendia),* în: H. Suzuki, A. Akiyama , *Toward the Future: Museums and Art History in East Asia*, Tokyo, 2020, p. 41–42.

Gunsaulus 1923 – H. C. Gunsaulus, *Japanese Sword-Mounts in the Collections of Field Museum*, Chicago, Field Museum, 1923.

Hall 2008 – J. W. Hall, *The Bakuhan System,* în: J. W. Hall (ed.), *The Cambridge History of Japan*, vol. IV, Cambridge, 2008, p. 130–182.

Ivănescu 1986 – A. Ivănescu, *Frumoasa Otikubo*, București, 1986.

Joly 1908 – H. L. Joly, *Legend in Japanese Art*, London, 1908.

Naumann 2007 – N. Naumann, *Șintoism și religie populară – religiozitatea japoneză în context istoric*, în: M. Eliade, *Istoria credințelor și ideilor religioase*, 4, *De la epoca marilor descoperiri geografice până în prezent*, vol. coordonat de I. P. Culianu, București, 2007, p. 304–307.

Okabe-Kakuya 1908 – Okabe-Kakuya, *Japanese Sword Guards*, Boston, Museum of Fine Arts, 1908.

Saxonhouse 1995 – G. R. Saxonhouse, *The Stability of Megaorganizations: The Tokugawa State*, JITE 151(4), 1995.

Stănescu 1966 – N. Stănescu, *11 elegii*, București, 1966.

Tola 2024 – M. M. Tola, *Rain in Japanese Art*, https://www.dailyartmagazine.com/the-rain-in-japanese-art/ (accesat la 28.11.2024).

Tsuda 1991 – N. Tsuda, *Handbook of Japanese Art*, Tokyo, 1991.

Weisberg 1967 – P. Weisberg, *The Early Years of Philippe Burty: Art Critic, Amateur and Japoniste, 1855–1875,* Baltimore, 1967.

Weissberg 2025 – F. Weissberg, *The Nakai Tokubetsu Jûyô Koshirae*, https://nihonto.com/nakai-koshirae/ (accesat la 10.04.2025).

Yao 2000 – X. Yao, *An Introduction to Confucianism*, Cambridge, 2000.

[79] În colecția British Museum (Department Asia) se află cca zece *tsuba* ce ilustrează Muntele Fuji (exemplificăm prin câteva numere de inventar: OA+.555, OA+.3560, OA+.3495, TS.152, 1981,0128.19, 1981,0128.94), una dintre acestea prezintă Muntele Fuji ca fundal al unei scene istorice: forțele lui Yoshitomo apropiindu-se de coastă, lângă Muntele Fuji (TS.211), https://www.britishmuseum.org/collection/search?keyword=tsuba&keyword=Mount&keyword=Fuji.

[80] Cultural, Muntele Fuji este legat indisolubil de cea mai veche proză narativă japoneză, *Taketori Monogatari (Povestea tăietorului de bambus)*, scrisă de un autor anonim în secolele IX–X. Lucrarea a fost publicată, în limba română, cu titlul „Povestea bătrânului Taketori", în volumul „Frumoasa Otikubo", Ivănescu 1986.

Planșa I. Tsuba *cu peisaj sansui (munte și apă), semnată Kaneiye (金家).*

Plate I. Tsuba *with sansui landscape (mountain and water) signed Kaneiye (金家).*

Planșa II. Tsuba *care ilustrează celebra poveste a legendarului pustnic chinez Xu You.*

Plate II. Tsuba *illustrating the famous story of the legendary Chinese hermit Xu You.*

Planșa III. *Paravan pliabil pictat de Kusumi Morikage (cca 1620–1690), pictor al Școlii Kano, Muzeul Național Tokyo.*

Plate III. *Folding screen painted by Kusumi Morikage (c. 1620–1690), painter of the Kano School, Tokyo National Museum.*

Planșa IV. Tsuba *care îl înfățișează pe poetul chinez Li Bai în extaz în fața cascadei.*

Plate IV. Tsuba *depicting the ecstasy of the Chinese poet Li Bai in front of the waterfall.*

Planșa V. *Pictură de Zhong Li, secolul XV, reprezentându-l pe Li Bai admirând cascada, colecția Metropolitan Museum of Art.*

Plate V. *Painting by Zhong Li, 15th century, depicting Li Bai admiring the waterfall, collection of The Metropolitan Museum of Art.*

***Planșa VI**. Altă* tsuba *care îl prezintă pe poetul Li Bai admirând cascada de pe Muntele Lu, colecția Metropolitan Museum of Art.*

Plate VI. Tsuba *depicting the poet Li Bai admiring the waterfall of Mount Lu, collection of The Metropolitan Museum of Art.*

Planșa VII. Tsuba *pe care este ilustrată o scenă istorică (probabil întâlnirea dintre Minamoto no Yoritomo, fondatorul primului shogunat, și fratele său vitreg mai tânăr, popularul erou samurai Minamoto no Yoshitsune).*

Plate VII. Tsuba *illustrating a historical scene (probably that of the meeting between Minamoto no Yoritomo, founder of the first shogunate, and his younger half-brother, the popular samurai hero Minamoto no Yoshitsune).*

Planșa VIII. *Platou din alamă, realizat de Toyokawa Mitsunaga II* 豊川光長 *(1851–1923), care înfățișează întâlnirea lui Yoshitsune cu viitorul său prieten, Saitō Musashibō Benkei.*

Plate VIII. *Brass plate, made by Toyokawa Mitsunaga II* 豊川光長 *(1851–1923), depicting Yoshitsune's meeting with his future friend Saitō Musashibō Benkei.*

***Planșa IX**. Fotografie din arhivele Bibliotecii Congresului S.U.A., datată circa 1877, reprezentând întâlnirea dintre o persoană de rang înalt și un samurai.*

***Plate IX.** Photograph from the archives of the US Library of Congress, dated circa 1877, showing the meeting between a high-ranking figure and a samurai.*

ABREVIERI / ABRÉVIATIONS / ABBREVIATIONS

AA – Archäologischer Anzeiger. Deutsches Archäologisches Institut, Darmstadt, München, Tübingen–Berlin
(A)ARMSI – Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice, București
ACD – Acta Classica Universitatis Scientiarum Debrecenensis, Debrecen
ActaArchHung – Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
ActaHistArt – Acta historiae artium Academiae scientiarum Hungaricae, Akadémiai Kiadó, Budapesta
ActaMN – Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca
ActaMP – Acta Musei Porolissensis, Zalău
AÉ – L'Année épigraphique, Paris.
AIIA Iași – Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol", Iași
AIIC – Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu", Cluj
AJBA – American Journal of Biological Anthropology
AJPA – American Journal of Physical Anthropology
AK – Archaeologiai Közlemények, Pest
AnSt – Anatolian Studies, British Institute of Ankara
AnUCDC – Analele Universității Creștine „Dimitrie Cantemir"
AnUVT – Annales d'Université « Valahia » Târgoviște, Section d'Archéologie et d'Histoire
AO – Arhivele Olteniei, Craiova
ArchBulg – Archaeologia Bulgarica, Sofia
ArchÉrt – Archaeológiai Értesítő, Budapest
Argesis – Argesis. Muzeul Județean Argeș. Pitești
ArhMed – Arheologia Medievală
ArhMold – Arheologia Moldovei, Iași
AȘUI – Analele Științifice ale Universității „Alexandru Ioan Cuza", Iași
Az Érem – Az Érem kiadványai, Budapest
Banatica – Banatica. Muzeul Banatului Montan, Reșița
BARBrSer – British Archaeological Reports. British Series, Oxford
BARIntSer – British Archaeological Reports. International Series, Oxford
BCMI – Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice
BerRGK – Bericht der Romisch-Germanische Kommission des Deutschen Archaeologischen Instituts, Frankfurt am Main
BiblIstroPontica-P – Biblioteca Istro-Pontica. Seria Patrimoniu, Tulcea
BJ – Bonner Jahrbücher – Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseums in Bonn, Bonn
BMC – *Coins of the Roman Empire in the British Museum*, Londra: I, *Augustus to Vitellius*, 1923; II, *Vespasian to Domitian*, 1930; III, *Nerva to Hadrian*, 1936; IV, *Antoninus Pius to Commodus*, 1968; V, *Pertinax to Elagabalus*, 1950 (H. Mattingly); VI, *Severus Alexander to Balbinus and Pupienus*, 1962 (R.A.G. Carson).
BMI – Buletinul Monumentelor Istorice, București
BMJT – Buletinul Muzeului Județean Teleorman, Alexandria
BSNR – Buletinul Societății Numismatice Române, București
Buridava – Buridava. Studii și materiale, Muzeul Județean „Aurelian Sacerdoțeanu", Râmnicu Vâlcea
CA – Cercetări Arheologice. Muzeul Național de Istorie a României, București
Caiete ARA – Caiete ARA. Asociația Arhitectură, restaurare, arheologie, București
Carpica – Carpica. Complexul Muzeal „Iulian Antonescu" Bacău
CCA – Cronica Cercetărilor Arheologice din România
CEpR – Cronica Epigrafică a României
CercIst – Cercetări Istorice, Iași
CICSA – Centrul de Istorie Comparată a Societăților Antice, Facultatea de Istorie, Universitatea din București
CIL – *Corpus Inscriptionum Latinarum*, I-XVII, Berlin
CN – Cercetări Numismatice. Muzeul Național de Istorie a României, București
CNM, V.1 – *Corpus Nummorum Moldaviae*, vol. V.1, Chișinău
CRAI – Académie des inscriptions et belles-lettres. Comptes rendus des séances de l'année ...
Crisia – Crisia. Muzeul Țării Crișurilor, Oradea

Dacia – Dacia / Dacia Nouvelle Série. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. Académie Roumaine. Institut d'archéologie « V. Pârvan », Bucarest
Danubius – Danubius. Revista Muzeului de Istorie Galați
DHA – Dialogues d'histoire ancienne, Institut des Sciences et Techniques de l'Antiquité
Documenta Praehistorica – Documenta Praehistorica, University of Ljubljana, Faculty of Arts, Department of Archaeology, Ljubljana
EphemDac – Ephemeris Dacoromana, Roma
EphemNap – Ephemeris Napocensis, Cluj-Napoca
ERSIR – *Enciclopedia reprezentanților scrisului istoric românesc*, I – V, V. Spinei, D. N. Rusu (coord.), Suceava, 2021
FolArch – Folia Archaeologica. A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve. Annales Musei Nationalis Hungarici, Budapest
Fontes I – *Fontes Historiae Daco-Romanae – Izvoarele istoriei României*, I, București, 1964
Fontes II – *Fontes Historiae Daco-Romanae – Izvoarele istoriei României*, II, București, 1970
FSI – Forensic Science International
Glasnik– Glasnik. Srpsko Arheološko Društvo (Journal of the Serbian Archaeological Society), Belgrad
Hierasus – Hierasus. Muzeul Județean Botoșani
HOMO – HOMO. Journal of Comparative Human Biology, Stuttgart
Ialomița – Ialomița. Studii de cercetări de arheologie, istorie, etnografie și muzeologie, Slobozia
IDRE – C. C. Petolescu, *Inscriptiones Daciae Romanae. Inscriptiones externae – Inscriptions externes concernant l'histoire de la Dacie*, I-II, București, 1996-2000
IGB – G. Mihailov, *Inscriptiones grecae in Bulgaria repertae*, vol. I-V, Sofia, 1956-1970
IGLR – E. Popescu, *Inscripțiile grecești și latine din secolele IV–XIII descoperite în România*, București, 1976
IGRR – *Inscriptiones Graecae ad Res Romanas pertinentes*, publiées par R. Cagnat, J. Toutain, G. Lafaye, Paris, 1906-1927
IJP – International Journal of Paleopathology
ISM – *Inscriptiones Daciae et Scythiae Minoris antiquae*. *Series altera: Inscriptiones Scythiae Minoris Graecae et Latinae – Inscripțiile din Sythia Minor*: I. *Inscriptiones Histriae et vicinia – Histria și împrejurimile* (Dionisie M. Pippidi), București, 1983; II. *Tomis et territorium – Tomis și teritoriul său* (Iorgu Stoian), București, 1987; III. *Callatis et territorium – Callatis et son territoire* (Alexandru Avram), București – Paris, 1999; IV. *Tropaeum – Durostorum – Axiopolis* (Emilian Popescu), București – Paris, 2015 ; V. *Capidava – Troesmis – Noviodunum* (Emilia Doruțiu-Boilă), București, 1980; VI.2. *Supplementa 2. Tomis et territorium – Tomis et son territoire* (Alexandru Avram, Maria Bărbulescu, Livia Buzoianu), București – Paris, 2018
Istros – Istros. Muzeul Brăilei „Ferdinand I", Brăila
IzvestijaVarna – Izvestija na Narodnija Muzej (Izvestija na Varnenskoto Arheologičesko Družestvo), Varna
JAHA – Journal of Ancient History and Archaeology, Cluj-Napoca
JAS – Journal of Archaeological Science, Amsterdam
JAT – Journal of Ancient Topography
JFS – Journal of Forensic Studies
JITE – Journal of Institutional and Theoretical Economics
JHE – Journal of Human Evolution
LRBC – *Late Roman Bronze Coinage A.D. 394-498*, Londra, 1965: I, *The Bronze Coinage of the House of Constantine A.D. 324–346* (P. V. Hill, J. P. C. Kent); II, *Bronze Roman Imperial Coinage of the Later Empire A.D. 346–498* (R. A. G. Carson, J. P. C. Kent).
MarNero – Il Mar Nero. Annali di archeologia e storia, Roma
MemAnt – Memoria Antiquitatis, Piatra Neamț
Marmatia – Marmatia. Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Maramureș, Baia Mare
MCA – Materiale și Cercetări Arheologice, București
MCSEE – Monedă și comerț în Sud-Estul Europei, Sibiu
MEFRM – Mélanges de l'Ecole française de Rome. Moyen Âge, Rome
MER – *Catalogue des monnaies de l'Empire romain*. II. J.-B. Giard, *De Tibère à Néron*, Paris, 1988 ; III. J.-B. Giard, *Du soulèvement de 68 après J.-C. à Nerva*, Paris-Strasbourg, 1998
MFMÉ-SA – A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica, Szeged
MIR – *Moneta Imperii Romani*. 14. B. Woytek, *Die Reichsprägung des Kaisers Traianus (98–117)*, I–II, Wien, 2010; 18. W. Szaivert, *Die Münzprägung der Kaiser Marcus Aurelius, Lucius Verus und Commodus (161–192)*, Wien, 1986.
Mousaios – Mousaios. Buletinul Științific al Muzeului Județean Buzău
MuzNaț – Muzeul Național, Muzeul Național de Istorie a României, București
Numizmatičar – Numizmatičar. Casopis za anticki i stari jugoslovenski novac, Belgrad

Numizmatikai Közlöny – Numizmatikai Közlöny. A Magyar Numizmatikai Társulat, Akadémiai Kladó, Budapest
NZ – Numismatische Zeitschrift, Viena
Oltenia – Oltenia. Studii și Comunicări, Craiova
Paléorient – Paléorient: revue interdisciplinaire de préhistoire et de protohistoire du sud-ouest et de l'Asie centrale, Paris
PBF – Prähistorische Bronze Funde, München – Stuttgart
Peuce – Peuce. Studii și cercetări de istorie și arheologie, Institutul de Cercetări Eco-Muzeale „Gavrilă Simion", Tulcea
PME – H. Devijver, *Prosopographia militiarum equestrium quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum*, Leuven, I (A–I, 1976), II (I–V, 1977), III (1980; indici)
Pontica – Pontica. Studii și materiale de istorie, arheologie și muzeografie, Muzeul de Istorie Națională și Arheologie, Constanța
Przeglad Archaeologzny – Przeglad Archaeologzny, Institut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Wroclaw
PZ – Prähistorische Zeitschrift, Institut fur Prähistorische Archäologie, Berlin
RAASI – Revista de Arheologie, Antropologie și Studii Interdisciplinare, Institutul de Cercetări Bioarheologice și Etnoculturale, Republica Moldova
RAN – Repertoriul Arheologic Național / National Archaeological Repository
RCAN – Revista de Cercetări Arheologice și Numismatice, București
RESEE – Revue des Études Sud-Est Européennes. Academia Română. Institutul de Studii Sud-Est Europeene, București
RevArh – Revista Arheologică, Chișinău
RGZM – Barbara Pferdehirt, *Römische Militärdiplome und Entlassungsurkunden in der Sammlung des Römisch-Germanischen Zentralmuseums*, Mainz, I-II, 2004
RI – Revista Istorică. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga", București
RIC – *The Roman Imperial Coinage*, Londra: I^2, *From 31 BC to AD 69*, 1984 (C. H. V. Sutherland); II, *Vespasian to Hadrian*, 1926 (H. Mattingly, E.A. Sydenham); II.1, *From AD 69–96. Vespasian to Domitian*, 2007 (I. A. Carradice, T.V. Buttrey); II.3, *From AD 117–138. Hadrian*, 2019 (R.A. Abdy, P.F. Mittag); III, *Antoninus Pius to Commodus*, 1930; IV.1, *Pertinax to Geta*, 1968 (H. Mattingly, E.A. Sydenham); IV.2, *Macrinus to Pupienus*, 1938; IV.3, *Gordian III – Uranius Antoninus*, 1949 (H. Mattingly, E. A. Sydenham, C. H. V. Sutherland); V.1, 1927 (reimprimat 1968; P. H. Webb); VII, *Constantine and Licinius A.D. 313–-337*, 1966 (P.M. Bruun); VIII, *The Family of Constantine I A.D. 337–364*, 1981; X, *The Divided Empire and the Fall of the Western Parts A.D. 395–491*, 1994 (J.P.C. Kent)
RMD – Margaret M. Roxan, *Roman Military Diplomas*, London: I. *Roman Military Diplomas 1954–1977*, 1978; II. *Roman Military Diplomas 1978–1984*, 1985; III. *Roman Military Diplomas 1985–1993*, 1994; Margaret M. Roxan, P. Holder, *Roman Military Diplomas* IV, 2003; P. Holder, *Roman Military Diplomas* V, 2006
RMM-MIA – Revista Muzeelor și Monumentelor – Monumente Istorice și de Artă, București
Romanoslavica – Romanoslavica. Asociația Slaviștilor din România, București
RPC – *Roman Provincial Coinage*, Oxford (https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/search/map?volume_id=)
RPC, VII.2 – *Roman Provincial Coinage.* VII.2. *From Gordian I to Gordian III (AD 238–244): all provinces except Asia, Londra/ Paris, 2022 (*J. Mairat, M. Spoerri Butcher, cu contribuția M. Amandry, R. Bland, K. Butcher, J. Nurpetlian, U. Peter).
RRH – Revue Roumaine d'Histoire, Bucarest
SAA – Studia Antiqua et Archaeologica, Iași
SCIA.AP – Studii și Cercetări de Istoria Artei. Seria Artă Plastică
SCIV(A) – Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie), București
SCN – Studii și Cercetări de Numismatică, București
SHA – *Scriptores Historiae Augustae*, Teubner, Leipzig, 1965
Simpozion Chișinău 2003 – *Simpozion de numismatică dedicat Centenarului Societății Numismatice Române (1903–2003), Chișinău, 26–28 noiembrie 2003*, București, 2005.
SMIM – Studii și Materiale de Istorie Medie. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga", București
SMMIM – Studii și Materiale de Muzeografie și Istorie Militară, București
SNGCop 2 – *Sylloge Nummorum Graecorum. The Royal Collection of Coins and Medals, Danish Royal National Museum*, Copenhaga, 1942–1969 (serie reeditată); II, *Thrace and Macedonia*, West Milford, 1982.
SP – Studii de Preistorie, București
StCl – Studii Clasice, București
StratumPlus – Stratum Plus, Școala Superioară de Antropologie, Chișinău, St Petersburg, București
Suceava – Suceava. Anuarul Muzeului Național al Bucovinei, Suceava
SympThrac – Symposia Thracologica, București
Syria – Syria. Archéologie, art et histoire. Institut Français du Proche-Orient
TdE – Trabajos de Egiptología. Papers on Ancient Egypt, Universidad de La Laguna, Tenerife, Spania

Th-D – Thraco-Dacica, București
Tyragetia – Tyragetia. Anuarul Muzeului Național de Istorie a Moldovei, Chișinău
VAH – Varia Archaeologica Hungarica V. Redigit Csanád Bálint. Publicationes Instituti Archaeologici Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
Valachica – Valachica. Studii și cercetări de istorie și istoria culturii, Complexul Muzeal Național „Curtea Domnească”, Târgoviște
ZPE – Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn
ZRVI – Zbornik radova Vizantološkog instituta. The Institute for Byzantine Studies. Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrad